

ИЗСЛЕДВАНИЯ ПО ИСТОРИЯ НА СОЦИАЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ

1944-1989

София, 2010

Книгата се издава със съдействието на фондация „Фридрих Еберт“ - Бюро България.

© Фондация „Фридрих Еберт”
© Център за исторически и политологически изследвания

Редакционен екип

Съставителство: д-р Евгений Кандиларов
Редакция: д-р Таня Турлакова
Художник: Емануил Манолов

© Графимакс ООД, 2010

ISBN 978-954-92194-8-7

СЪДЪРЖАНИЕ

БЪЛГАРСКИЯТ СОЦИАЛИЗЪМ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА КАТО ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПРОБЛЕМ
Искра Баева 7

ИДЕИТЕ ЗА ИЗГРАЖДАНЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ДЪРЖАВНО-ПОЛИТИЧЕСКА СИСТЕМА
Искра Баева 25

ОТ "РЕАЛЕН" КЪМ "ДЕМОКРАТИЧЕН" СОЦИАЛИЗЪМ
(Из зиг-загите на идейното и програмното развитие на БКП след Втората световна война)
Евгений Кандиларов 64

ИДЕОЛОГИЧЕСКИ, ИДЕЕН, ЦЕННОСТЕН СВЯТ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК
Наталия Христова 158

ПРОБЛЕМИТЕ НА МОДЕРНИЗАЦИЯТА ПРИ СОЦИАЛИЗМА: ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ
Илияна Марчева 178

ИНОВАЦИИ И ИНОВАЦИОННА ПОЛИТИКА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ НА ДЪРЖАВНИЯ СОЦИАЛИЗЪМ
Нако Стефанов, Евгений Кандиларов 225

ДЪРЖАВНО-БЮДЖЕТНА СИСТЕМА НА СОЦИАЛНОТО ОСИГУРЯВАНЕ В БЪЛГАРИЯ (1951-1995 г.)
Никола Константинов 307

КОМУНИСТИЧЕСКОТО УПРАВЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ И СИСТЕМАТА ЗА НАЦИОНАЛНА СИГУРНОСТ И ОТБРАНА (1944-1989 г.)
Йордан Баев 356

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯТ ЕКСПЕРИМЕНТ В СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО В БЪЛГАРИЯ (1944-1989 г.)
Илияна Марчева 389

ОБРАЗОВАН ЛИ Е СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯТ ЧОВЕК? (Развитие на образованието и науката в България в периода на държавния социализъм 1944-1989 г.)
Румяна Маринова-Христиди 429

ДИНАМИКА НА ЕСТЕТИЧЕСКИТЕ НОРМИ И ИНТЕЛЕКТУАЛНИТЕ ХОРИЗОНТИ (1944-1989 г.)
Наталия Христова 465

ЕТНИЧЕСКИ И РЕЛИГИОЗНИ ОБЩНОСТИ В СЛЕДВОЕННА БЪЛГАРИЯ
Евгения Калинова, Искра Баева 517

БКП И РЕЛИГИОЗНИТЕ ОБЩНОСТИ В БЪЛГАРИЯ (1944-1989 г.)
Владимир Мигев 560

БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ И БЪЛГАРСКИЯТ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ (1944-1989 г.)
Луиза Ревякина 575

МАСОВИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ В БЪЛГАРИЯ В ЕПОХАТА НА СОЦИАЛИЗМА (1944-1989 г.)
Владимир Мигев 635

БЪЛГАРИЯ И СОЦИАЛИСТИЧЕСКИТЕ СТРАНИ ОТ ИЗТОЧНИЯ БЛОК
Искра Баева 662

БАЛКАНСКАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ОТ ЗАПАД И ОТ ЮГ (1944-1989 г.)
Евгения Калинова 712

ЗАПАДЪТ И ДЕМОКРАТИЧНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ИЗТОК
Витка Тошкова 814

АВТОРИТЕ 835

CONTENTS 837

БЪЛГАРСКИЯТ СОЦИАЛИЗЪМ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА КАТО ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПРОБЛЕМ

Искра Баева

Отминаха две десетилетия от онзи повратен за съвременната българска история момент, който постави края на една епоха и започна нова – 10 ноември 1989 г. За изследването на социализма много по-важно е първото значение на датата – предизвикана-та оставка на Тодор Живков като край на социализма, наложен от Съветския съюз в следвоенна България и Източна Европа. От професионална гледна точка това събитие силно улеснява историците, тъй като държавният социализъм вече може да се изследва в ретроспекция, а не като процес, чието развитие продължава и не се знае в каква посока може да продължи, както е преди 10 ноември 1989 г. Плод на тази благоприятна възможност да се изследва една отминала епоха е и предлаганият на заинтересованите от миналото и от левите идеи читатели том, събрал изследвания на група български историци за различни аспекти от реализирания в България социалистически модел.

Практическият опит за създаване на социалистическо общество в България приключва в края на 1989 г., но с тази дата не само не приключват дискусиите около него, а по-скоро започват. Тези дискусии стават истински, защото в тях на българска почва отново се включват онези идейни, идеологически и политически гледни точки, които са били забранявани и отхвърлени след 9 септември 1944 г. – на консервативната десница, на либералните кръгове, на некомунистическата левица, на отстранените от властта в периода 1944–1947 г. политици и партии, на репресираните в годините на социализма. Възродените идейни дискусии, въпреки придружаващите ги крайни позиции и липсата на взаимна чуваемост, са положително явление, защото помагат на изследователите да съпоставят своите гледни точки с чуждите, да запазят равновесие между екстремните интерпретации, да потърсят нови източници и

обяснения както за причините за утвърждаването на този модел на социализма, така и за специфичния ход на неговата еволюция.

* * *

Трудностите, свързани с оценката на реализирания и приключил съществуването си модел на социализъм в България, са много и с различен произход. Сред тях на първо място трябва да се спомене трудността да направим сравнение между този и други модели на социализъм, тъй като това е единственият реализиран в България социализъм. И в по-широка геополитическа перспектива нещата не изглеждат много по-различно – трудно можем да дадем балансирана оценка за съветския и източноевропейския модел на социализъм (въпреки привидната си идентичност моделите в Съветския съюз и във всяка от страните на Източния блок, а и извън него, се характеризират със свои специфики в политическата и икономическата система, а и като еволюция), тъй като в региона не съществува друг. Вярно е, че в Европа (по-скоро в северната й част) може да се говори за алтернативен модел на социализъм – демократичният, съществувал в продължение на дълги години в Швеция. За социалдемократически модел може да се говори във ФРГ, подобни периоди има и Франция. Но при всички модели на демократичен социализъм изходната основа – социалното, политическото и историческото развитие, е толкова различна от страните, където се налага съветският модел (може би с изключение на Чехословакия), че двата модела трудно могат да се сравняват. А и всички западноевропейски видове социализъм, също както и източноевропейският модел, се оказват недостатъчно трайни, за да се превърнат в истинска алтернатива на капиталистическата обществена система.

Реализирането на един-единствен и едновременно с това силно оспорим и несъвършен модел на социалистическо общество в Източна Европа създава опасност опитът за оценка да се плъзне към цялостното осъждане или към сравнението на реализирания модел с общата идея за социализъм, градена върху доста неконкретните и неясни постановки на класическия марксизъм. Разбира се, теоретичните търсения за възможността да се постигне "истински"

социализъм не бива да се пренебрегват, те може и трябва да занимават представителите на обществените науки, но те са встрани от опитите за обща историческа оценка за приключилия съществуването си източноевропейски социализъм в българския му вариант.

Немаловажен проблем за оценката на българския социализъм е неговата външна обусловеност. В годините на прехода многократно е лансирана и политически използвана тезата, че социализмът няма собствена българска основа, че е внесен в България "на върха на съветските щикове". Въпросът за външната обусловеност на ставащото в България не е нито нов, нито е свързан само със социализма. За хода на цялата нова и съвременна българска история е валиден принципът на трите четвърти, формулиран от Димитър Благоев: за обусловеността и зависимостта на ставащото в България (1/4) от процесите в Европа и в света (3/4). В края на Втората световна война българските (а и другите източноевропейски) политици дори не участват в преговорите за обхвата на съветската сфера на влияние (по време на посещението на Чърчил в Москва през октомври 1944 г.), в която попада България. Така че големият избор за мястото на България в следвоенна Европа не е български. Но едва ли може от този факт да се направи изводът, че в българското общество не е имало нагласи за дълбоки, включително и революционни промени. За тях говори преди всичко уникалното българско съпротивително движение – въпреки че страната е част от Тристранния пакт и е получила възможност да администрира земите, за които претендира, привържениците на левицата в България (на първо място комунистите) успяват след 22 юни 1941 г. да организират съпротива, каквато в този период няма в нито една друга страна от Тристранния пакт. Макар че българското съпротивително движение не може да се сравнява с онова в окупираните от германския вермахт Полша или Югославия, самото му съществуване говори за високия протестен потенциал в тогавашното българско общество.

Наличието на просъветска и прокомунистическа съпротива в България обаче не означава, че налагането на социалистическата алтернатива е предопределено по вътрешнополитически причини. Тази политическа, а оттам и историографска теза, многократно пов-

таряна в епохата на социализма в България, трудно би могла да се защити, тъй като в българското общество господстват други нагласи – подкрепящи българските власти. Вярно е, че на много места партизаните и Съветската армия през септември 1944 г. са посрещнати с радост и цветя (по същия начин са посрещнати и германските войски през 1941 г.), но повечето българи предпочитат да останат по домовете си и със страх очакват очертаващите се промени. С други думи, вътрешнополитическият поврат след 9 септември 1944 г. има български предпоставки, но се дължи преди всичко на голямата геополитическа промяна – преминаването на Източна Европа от сферата на прозападните интереси (тя не случайно е наречена "санитарен кордон" – предпазващ Запада от болшевишката революция) към съветската сфера на влияние. Решителната роля на външния фактор е видима не само в периода на налагане на съветския модел на държавен социализъм в България, но и в хода на неговото развитие, а и при неговия крах през втората половина на 80-те години. Затова без него не може да бъде написана историята на социализма в България, но същевременно той не може да бъде разглеждан единствено и изцяло като съветски, защото Съветският съюз не е сам играч в Европа и в света, а е част от новата двуполюсна система в следвоенните международни отношения, наричана обикновено Студена война.

* * *

Много важен дискусионен елемент от изследването на социализма е политическата употреба на насилието в епохата на социализма. Още в първите месеци след края на социализма съпровождащото го насилие беше изведено на преден план и стана център в политическата кампания, целяща отричането и осъждането на цялата социалистическа система. Насилието като еманация на "комунизма" (каквото е предпочитаното от десницата в годините на прехода наименование за следвоенния период, дошло отвъд океана – от САЩ) е една от най-трайните и въздействащи идеологеми на новата българска десница, затова насилието като изследователски проблем при новата интерпретация на историята на социализма заслужава специално внимание.

Насилието несъмнено е елемент от идеята и практиката на социалната революция – по думите на Карл Маркс, написани през ноември 1848 г., "*съществува само едно средство да се съкрати и концентрира кръвожадната агония на старото общество и кървавите родилни мъки на новото общество – само едно средство – революционният тероризъм*". Насилието присъства във всички големи социални поврати, но с различни форми, място и роля. Важно значение има то при утвърждаването на съветския модел на социализъм след Октомврийската революция. Но не бива да се забравя, че болшевиките завземат властта от Временното правителство относително безкръвно, а насилието се развихря по-късно, през 1918 г., когато започва сблъсъкът между "белия" и "червения" терор, когато се развихря Гражданската война, в която на страната на противниците на болшевиките се включват и бившите съюзници на Руската империя от Антантата, започнали интервенция срещу Съветска Русия.

Що се отнася до България и Източна Европа в друга историческа епоха – в края на Втората световна война, използваното насилие представлява преди всичко следване на съветския модел – насилственото отстраняване на господстващите дотогава и то не само като политически активни личности, а като социална прослойка или класа. Друга специфика на първия период от налагането на новата система, който с основание може да се нарече революционен, е съвпадането му с края на продължителния военен конфликт, изпълнен с огромно по мащаб насилие както срещу армиите на противника, така и срещу неговото цивилно население – всъщност цивилните жертви в годините на Втората световна война надвишават военните, възприемани като "легитимни". Военният сблъсък, който има и ясно изразени идеологически характеристики, съдейства за силното ожесточаване на политическите борби в края на войната и в първите следвоенни години и за продължаване на насилието.

Политическите и геополитическите промени се съчетават и с търсенето на възмездие, с "уреждането" на стари сметки, с желанието за отмъщение за истински или въображаеми неспра-

ведливости и, не на последно място, със завист и стремеж към възползване от възможностите и привилегиите, на които са се радвали до момента богатите и властимащите. Такъв – революционен и коренящ се в сложната човешка природа, е генезисът на т.нар. революционно насилие, съпроводило и последвало отстраняването на старата власт и поемането на управлението от комунистите. Именно за това, а и за всяко друго насилие, заслужава да се припомнят думите и на втория създател на марксизма Фридрих Енгелс: "*Тероръ̀т в по-голямата си част представлява безполезни жестокости, извършвани за собствено успокоение от хора, които самите изпитват страх*". От днешна гледна точка и "революционното" насилие трябва да бъде категорично осъдено, но не и без ясното съзнание, че насилието винаги е съпровождало, съпровожда и, за съжаление, ще съпровожда общественото развитие. Големите световни събития от първото десетилетие на XXI век показват достатъчно ясно, че насилие се използва не само в сблъсъци между или в недемократичните държави, а и в най-развитите демокрации – в Западна Европа или в САЩ периодично се появяват случаи на индивидуално насилие, а действията на техните войски в различни "горещи" точки по света са съпроводени с немалко примери и за "оправдано" от военна гледна точка, и за неоправдано с нищо военно насилие.

Проблемът за насилието в епохата на българския социализъм не се изчерпва с началното "революционно" насилие, изразено в "дивото" отстраняване и избиване на противници в първия период след 9 септември 1944 г. и в преследванията, осъществени от Народния съд през 1944–1945 г. По съветски образец насилието се превръща в неотменна част от идеята за "изграждане" на социализъм, особено в годините на "чистия сталинизъм" в България, когато господства тезата за "изостряне на класовата борба" при изграждането на основите на социализма. По такъв начин са мотивирани и вътрешнопартийните репресии (т.нар. борба срещу врага с партиен билет) в края на 40-те и началото на 50-те години.

Насилието от началния период на политическата борба придобива различни форми – създаването на "трудово-възпитател-

ни" лагери, уволняванията и изселванията на семействата на представителите на "експлоататорските" класи от големите градове, ограничаването на достъпа на същите прослойки до образование и наука чрез чистки в училища и университети, въвеждането на системата на задължителна характеристика от структурите на ОФ за приемане в университета, въвеждането на политически текстове в Наказателния кодекс и т.н. Същевременно трябва да се каже и това, че прилагането на политическо насилие постепенно намалява и макар че до края на съществуването на социалистическата система то се запазва, формите му се смекчават. Общественото насилие, тъй като то се отнася до почти всички социални сфери, е и ще си остане най-неприемливата и осъдителна черта на българския и източноевропейския социализъм. Независимо от различните обяснения и оправдания на насилието при социализма, което надхвърля характерното за всяка държавна формация легитимно насилие, то противоречи на идеята за социално справедливо общество, една от целите на което е осигуряването на свобода за индивидуалното развитие на всеки човек.

Едновременно с необходимостта да бъде осъдено насилието, съпроводило съществуването на българския социализъм, искам да изразя и своето несъгласие с наложилия се подход интересът към цялата епоха да се сведе и ограничи до насилието. Такъв е патосът на подновената политическа и идеологическа борба в годините на прехода – да се идентифицира социализмът с насилието и да се осъди цялата система заради тази нейна характеристика. Подобен политически подход ясно може да се проследи в интерпретациите на социализма в България, в Източна Европа и в света след края на Студената война. В България тази тенденция се появява още в началото на промените след 10 ноември 1989 г. Тогава страниците на старите и новоучредените вестници, предаванията на радиото и телевизията (единствени по онова време), кинодокументалистиката обръщат специално внимание на жертвите на политическите репресии. Първите публикации и припомняния са продължени в оформилата се през 90-те години мемоарна вълна на репресираните, които разказват за различни форми на насилие в

т.нар. концлагерна България (по заглавието на книгата на Стефан Бочев, излязла през 1990 г.). Този процес е напълно естествен след десетилетията на принудително мълчание на пострадалите. При това допълването на мемоарите на участниците в прокомунистическата съпротива от годините на войната с тези на антикомунистическото противопоставяне от следвоенните години разширява източниците за опознаване и изследване на социализма и от гледна точка на професионалните историци трябва да се приветства. Проблемът се появява при тяхната политическа употреба.

Най-яркият пример за политическа (зло)употреба с насилието при социализма идва в България отвън – от Европа. Става дума за "Черната книга на комунизма". Този международен проект е инициран от група френски и източноевропейски историци и политолози: Стефан Куртоа, Никола Верт, Жан-Луи Панне, Анджей Пачковски, Карел Барточек, Жан-Луи Марголен (повечето от които разочаровани бивши членове на ФрКП), които в края на Студената война се опитват да съберат и представят международните свидетелства за престъпленията на "комунизма" (под това понятие те разбират световната система на държавен социализъм). "Черната книга на комунизма" предизвика дискусия във Франция както по конкретните данни, така и по общата идея. Някои от авторите (Никола Верт) се дистанцират от политическите цели на сборника. На български книгата беше преведена и издадена през 1997 г., но без да предизвика очаквания политически ефект.

Би могло да се предположи, че неголемият политически ефект в България на "Черната книга на комунизма" се дължи на липсата в нея на част, която да представя българските реалности. Този пропуск е поправен във втория том на "Черната книга" с подзаглавие "История и памет за комунизма в Източна Европа". Авторите на този том вече са предимно източноевропейци (Йоаким Гаук, Александър Яковлев, Мартин Малиа, Март Лаар, Диню Шарланов, Любомир Огнянов, Пламен Цветков, Ромулус Рушан, Ерхард Нойберт, Илиос Янакакис, Филип Байе), между които и трима български историци. И тази книга е преведена на български и издадена през 2004 г., но отново не получава популярност и остава

почти неизвестна. Не искам да се спирам на причините за непопулярността на тези книги или на българските им съавтори, двама от които преди 10 ноември 1989 г. са били тясно свързани с БКП и нейните структури, а на заложения в "Черната книга" принцип. Той е насочен към изследването само на една характеристика на цялата обществено-политическа система и превръщането ѝ – в случая на насилието, във водеща и обясняваща социализма като цяло. Причината за несъгласието ми с този подход е в това, че по подобен начин – през призмата на насилието и репресиите, може да бъде представена всяка система – например капитализмът. Точно това е направил Васил Проданов в книгата си "Насилието в модерната епоха", издадена през 2003 г.

* * *

За да бъде оценката за едно общество цялостна и адекватна, тя трябва да бъде възможно най-пълна и балансирана. С други думи, да включва не само една или друга сфера и черта, а изследователите да се опитат да анализират и посочат най-важните характеристики на основните социални сфери. А когато този принцип не се спазва (както в повечето случаи става), историята на социализма може да се представи не само като тотално насилие, а и обратно – като низ от постижения в областта на образованието, културата, социалната сфера и т.н. И за първия, и за втория подход има достатъчно доказателства, но при уговорката, че второто срещаме главно при спомените от последното десетилетие. Всъщност, мисля си, че е още рано да се даде пълна и аналитична картина на станалото в годините на социализма – не само защото не е завършено изследването на някои от важните икономически, политически, културни и други аспекти на епохата, а и защото емоционално-политическият градус на дискусиите по близкото минало продължава да бъде много висок. Причините за това са много, но водеща сред тях е близостта до събитията и житейската свързаност на повечето изследователи с периода. Разбира се, това с пълна сила се отнася и за авторите на настоящия сборник.

Емоционалното отношение към близкото минало се пречупва през наложилия се в годините на прехода нов политически императив. Не става дума за изцяло ново явление, тъй като политическият контрол върху интерпретацията на миналото беше грубо налаган и всеобхватен в годините на социализма, докато при прехода той има по-опосредствано и непряко въздействие. Но политическият императив често продължава да надделява над историческите изследвания, особено през първото десетилетие на прехода, когато интерпретацията на социализма се оказа пряко свързана с влиянието на политическите партии, с представянето им на изборите и съответно с достъпа им до властта. Още при първите свободни и демократични избори близкото минало стана основа за предизборната пропаганда на новите политически сили, изразена най-ярко в картата на България, на която границите бяха изобразени с бодлива тел, а територията – изпълнена с черепи, обозначаващи местата на лагерите. И въпреки че тази пропаганда не се увенча с успех, политическият интерес към епохата на социализма в България беше заявен и се запази през целия ни преход, та и до ден днешен.

Важен елемент от идеологическия спор още в началото стана стремежът за налагането в съзнанието на българите на понятията, с които може да се обясни близкото минало. Двата най-ярки примера в това отношение дадоха споровете: първо, за наименуването на системата: дали да се нарича "социализъм" или "комунизъм"; и второ, за общото й понятийно определение като "тоталитаризъм" или като "държавен социализъм от съветски тип".

Дискусиите по наименованието и по определението на токущо отминалата епоха едва ли ще достигнат до взаимно съгласие между спорещите не само в близко бъдеще, а и в по-далечно. Всъщност те са продължение на спор с почти двувековна продължителност – спор между консерватизма и либерализма, между либерализма и социализма, между социализма и комунизма. Причината още в началото на прехода да се замени традиционното наименоване на следвоенната система в Източна Европа и в България с понятието "комунизъм" се крие не толкова в името на управляващите партии – в българския случай Българска комунистическа партия, а в за-

почналата идеологическа борба. Защото управляващите до 1989 г. комунистически партии винаги са определяли изградената от тях обществено-политическа система като социалистическа, а комунистическото общество за тях е било крайна цел – като изключим краткотрайния период от началото на 60-те години, когато Хрушчов очертава перспективата за близкото му постигане през 1980 г. Веднага след отстраняването на Хрушчов от власт (октомври 1964 г.) обаче "призракът на комунизма" е отместен в далечното бъдеще, а средносрочното е запазено за "развитото социалистическо общество". Според теорията при комунизма държавата ще стане излишна, а произвежданите блага ще бъдат толкова изобилни, че ще могат да осигурят прилагането на принципа на разпределение "всекиму според потребностите". Независимо че подобни твърдения звучат утопично, именно те са залегнали в теоретичните постановки на управляващите комунистически партии, затова изглежда неадекватно назоваването на системата от 40-те до 80-те години "комунизъм".

Разбира се, не можем да искаме от историците да се подчиняват на идеологическите послания на управляващите в един или друг период. Въпреки това обаче използването на понятия за назоваване на цели общества би трябвало да бъде съпроводено с обяснение, което има поне минимална теоретична обосновка. Докато замяната на самоназоваването на системата като социалистическа с термина комунистическа има чисто политическа мотивировка, следваща противопоставянето от Студената война. Изследователски интерес представлява любопитният факт, че в понятието "комунизъм" в годините на прехода се влага точно обратният смисъл от онзи от епохата на социализма, който е базиран върху марксизма. Според марксизма комунизмът е висшата цел на историческото развитие, което ще създаде възможност за пълно и свободно развитие на всеки член на обществото. Докато новият за Източна Европа смисъл на понятието "комунизъм" следва пропагандното му използване в Съединените щати от годините на Студената война – чрез него е изграден "образът на врага" чрез съсредоточаване на всички негативи и ограничения на съветската система от 30-те години и тази в Източна Европа от времето на "чистия сталинизъм".

Замяната на наименованието "социалистически" или "народнодемократични" (характерно за много западноевропейски държави) за страните от Източна Европа с "комунистически" е странична последица от безспорната победа на Съединените щати в Студената война. Победата им дава основание да наложат своята гледна точка за миналото, с което за пореден път е потвърдена старата поговорка, че историята винаги се пише от победителите.

Подобен характер има и наложената употреба на понятието "тоталитаризъм" – имам предвид указанията на образователното министерство, според които авторите на учебници задължително трябва да го употребяват, когато пишат за социализма. Ще припомня, че теорията за тоталитаризма е създадена първо, за да бъде описана фашистката и нацистката система, а след началото на Студената война тя се използва и да се опише социализмът от съветски тип. Но е известно, че дори и една от създателките на теорията – Хана Аренд, която доживява да види следвоенното развитие, е принудена да направи уговорката, че за тоталитарна система в Съветския съюз може да се говори само до 1953 г. Ако погледнем нашия случай, виждането на Аренд би трябвало да означава, че тоталитарна е била системата в България само в годините на "чистия сталинизъм" (между 1948 г. и 1953 г.), сиреч 7 от общо 45 години. При това положение сме длъжни да си зададем въпроса дали може валидното за една седма от периода да се превърне в общовалидна характеристика и за останалите шест седми? Дори и тази сметка, направена в рамките на политологичната теория за тоталитаризма, показва, че става дума не за опит да се потърси научно обяснение за едно общество, а за поредното подчиняване на науката на политическия императив – този път насочен към осъждане на системата, загубила Студената война. Този аспект на дискусията за тоталитаризма в българската научна литература е разработен най-пълно отново от Васил Проданов (В какво общество живяхме до 1989 г.? – В: Отвъд прехода – модернизацията. С., 2000; Глобалните промени и съдбата на България. С., 1999; Понятието за тоталитаризъм е деструктивна идеологема. – Ново време, кн. 11, 2002; Десет тезиса срещу концепциите

за тоталитаризма. – В: Политическата мисъл на XX век – поуки за България. С., 2006).

Съвсем друг е въпросът по същество, който звучи така: Доколко политологичната теория за тоталитаризма е приложима за съвременната история изобщо и конкретно за съвременната българска история. Не само според мен, а и според много изследователи (предимно историци, но и философи) теорията за тоталитаризма не може да опише което и да било общество в развитие, защото очертава едно статично и до голяма степен утопично (по-скоро антиутопично – описано художествено в книгите „Ние" на Евгений Замятин през 1920 г., „Прекрасният нов свят" на Олдъс Хаксли през 1932 г. и „1984" на Джордж Оруел през 1948 г.) състояние на тотално контролирано от централната власт общество. Както добре може да се види от посочените литературни примери, тоталитарното общество е не по-малко утопично от обществото на неограничените човешки свободи и възможности, както е било представяно комунистическото общество. Което означава, че е и не по-малко невъзможно за реализиране, тъй като се сблъсква със сложния характер на човешката природа, която не е и не може да бъде съставена само от добродетели на управляваните (както се изисква от комунизма) или само от пороци на управляващите (както предполага идеята за тоталитаризма). Дори и христоматийни за теорията за тоталитаризма примери като нацистка Германия, фашистка Италия или Сталиновия Съветски съюз не могат да осигурят пълен контрол върху всички социални функции на човешката личност, какъвто се предполага при тоталитарното общество – винаги остават сфери, които не могат да бъдат контролирани, независимо дали това са различните църкви, личните отношения, вътрешните интелектуални свободи или далечните територии. Историческото изследване лесно може да докаже, че във всяко общество, независимо от господстващата политическа система, винаги се запазва някакво равнище на свободи и сфери, които не се поддават на контрол.

Накрая по въпроса за тоталитаризма ще приведа оценката на тази теория, направена в "Енциклопедията на полити-

ческата мисъл" на Блекуел: "*Терминът изглежда лишен вече от всякакво социално значимо значение. Той остава обаче един незаменим ключ към същността на идеологията на Студената война и по този начин към социологията на познанието през следвоенната ера*".

Концептуалният спор продължава да се води по-скоро на Запад, отколкото на Изток, тъй като учените от постсоциалистическите години на Изток наследиха от социализма склонността да следват господстващите идеологически постановки. И, естествено, по-голямата част от българските изследователи на социализма още в първите години на прехода бързо се приспособиха към „новите истини", идващи този път от Запад, като се вписаха във водещата по онова време тоталитарна теория. Само като илюстрация ще дам няколко примера: Николай Генчев нарича социализма „*тоталитарна комунистическа система*" (в доклад в СУ от 17 юни 1992 г.); Владимир Мигев – „*сталински тоталитарен модел*"; Ангел Димитров – „*комунистически тоталитаризъм*"; Стоян Михайлов – „*сталински тоталитаризъм*". Едва в края на века се оформи алтернативна тенденция, която, базирана по-скоро върху конкретните исторически изследвания, се опита да потърси ново и по-адекватно от "тоталитарното" определение за следвоенната епоха.

Какво остана за онези, които не желаеха да приемат безкритично новия политически императив? Търсенето на нови определения, заради нежеланието да приемат теорията за тоталитаризма, ги постави пред не по-малко трудния въпрос: Ако не формулираме социализма като тоталитарно общество, как трябва да го определим?

Емпиричните изследвания, осъществени през двете десетилетия на свободни научни дискусии и публикации, които бяха съпроводени с най-важната предпоставка за историческото изследване – с достъпа до най-важни архивни масиви, създаде възможността да се очертае по-достоверна, а и по-балансирана картина на епохата. И в крайна сметка се оформят параметрите на един модел на управление, при който единствената управляваща партия реализира своя социален проект не пряко чрез партийните

си структури, а посредством подчиняването на административния апарат, на икономиката и на органите за държавно насилие и правов ред. Този властови механизъм определя държавния характер на модела (всичко в обществото, икономиката, културата и т.н. става чрез държавните ресурси), което, съчетано със социалистическите характеристики на обществото, позволява то да се определи като държавен социализъм. Но, разбира се, с добавката, че е от съветски тип, защото системата е създадена и утвърдена в Съветския съюз и едва впоследствие е пренесена в Източна Европа. Определянето на българския и източноевропейския модел държавен социализъм не е наш, български, принос или приумица. То идва от европейските историци, които с помощта на това наименование правят разграничението между източноевропейския модел и западноевропейския демократичен социализъм. Определението служи и за разграничение на източноевропейския модел от държавния капитализъм, реализиран в някои изостанали страни, тръгнали по пътя на модернизацията, но в рамките на капиталистическата система.

Тезата за държавния социализъм от съветски тип съвсем не е общоприета нито сред българските историци, нито сред европейските им колеги. Както личи от текстовете в сборника, тя не е убеждение и на всички автори. Тази теза няма претенциите да бъде наложена като общовалидна, тъй като това би било възраждане на опитите за налагане на политически ограничения над изследователите. Определението на социализма като държавен социализъм от съветски тип олицетворява по-скоро един от малкото опити да се спази характерният за историята подход: първо да се изследва дадено явление емпирично и едва след това да се търси обобщението и назоваването му, а не според предварителна идеологическа схема. Професионалната свобода на избор на тема и подход на изследването беше и, надявам се, си остава едно от най-ценните постижения на науката в годините на прехода, но трябва да сме наясно, че борбата за нея не е останала в миналото, а продължава да бъде постоянен спътник на съвременната история.

* * *

Какво може да се каже за изследванията, представени в този том като част от по-голямата поредица "Изследвания по история на социализма в България"?

Ще започна с предупреждението – читателите да не очакват цялостна история на социалистическата епоха. Целта на съставителите на сборника не е била такава, което личи и от заглавието на поредицата – тя не иска да представи всички обществени и политически тенденции, а само онази тяхна част, която може да се свърже със социалистическите идеи и с тяхната реализация. Тази тенденция ясно може да се проследи в първия том, който се занимава само с левите тенденции и политики в Третото българско царство. Но за периода, който обхваща настоящия том, нещата изглеждат малко по-сложно. Трудността идва от обстоятелството, че става дума за социализма като общество, когато левите и преди всичко социалистическите (в комунистическия им вариант) идеи стават водещи и на практика остават единствени в България.

Дали това означава, че описанието на социализма в следвоенния период трябва да съвпадне с представянето на цялостната история на българското общество? Отговорът на авторите и на съставителите на сборника е отрицателен – верни на приетия принцип да се представи развитието на левите социалистически идеи, сме се опитали да ги проследим в идейно и програмно отношение, както и в хода на опитите им за реализация в различни обществени сфери, но без претенциите за пълнота и изчерпателност. С претенции за изчерпателност се отличава обобщителният труд на една друга поредица – на Института за изследване на близкото минало, наречена многозначително "История на Народна република България" (под общата редакция на Ивайло Знеполски, издадена през 2009 г.). Но и при нея пълнота не е постигната, не само защото това няма как да стане в рамките на един том, а и защото усилията на авторите са насочени към реализиране на една идеологическа цел – да се впише историята на социализма в теорията за тоталитаризма. Неслучайно на тази теория и на българското й приложение е посветен целият първи раздел на книгата.

Независимо че Институтът за изследване на близкото минало има противоположно идеологическо послание в сравнение с проекта на Центъра за исторически и политологически изследвания, чийто резултат е настоящият сборник, този том в никакъв случай не е отговор на "Историята на НРБ". Той е замислен и реализиран по-скоро като опит да се продължат прекъснатите преди двадесетина години системни изследвания на левицата в България, макар и в изцяло нови условия и по съвсем друг начин. Става дума за усилията да се извадят от дълбоката криза лявото мислене и левите проекти чрез един критичен поглед върху миналото на левите идеи – този подход може да посочи къде са били проблемите, как е бил изкривен левият проект и какво от миналото в никакъв случай не бива да се повтаря в бъдещето, но и какво от миналото може и трябва да се запази от съвременната демократична левица. Необходимостта да се направи нова равносметка на социалистическото минало е предизвикана и от видимото делегитимиране на левите идеи в годините на прехода, което силно напомня и за делегитимирането на десните идеи в годините на социализма. Днес да се самоопределиш като ляв в очите на по-голямата част от обществото и особено на младото поколение, което няма лични спомени от социализма, означава да си свързан с миналото и да бъдеш на губещи позиции.

Последиците от края на Студената война, завършила с доброволната капитулация на държавния социализъм пред възходящата привлекателност за източноевропейските общества на капитализма, продължават да дават предимство на индивидуализма, консерватизма и либерализма пред всяка идея или организация, свързана със социализма и социалдемокрацията. Но, исторически погледнато, подобно изкривяване на политическите нагласи е опасно, защото силно увеличава обществеото разслоение и равнището на несправедливостта. Струва ми се, че вече е дошло времето да се опитаме да възстановим обществено-политическото равновесие, като опишем sine ira et studio (без гняв и пристрастие) основните моменти от завършилия с неуспех опит за създаване на социално справедливо общество в България.

Плод на усилията на 12 български историци, специалисти и познавачи на съвременната българска история, са публикуваните в сборника исторически изследвания, посветени на важни елементи от българската социалистическа система. Става дума за проследяване на начина, по който в България се реализират идеите за изграждане на социалистическо общество, за еволюцията в програмните идеи на управляващата БКП, за промените в ценностната система на българите, за приспособяването на българската интелигенция към социалистическата идеология, за икономическите предизвикателства на ускорената модернизация от съветски тип в промишлеността и в селското стопанство, за елементите на социална сигурност при социализма, за специфичната функция на силите за сигурност и армията, за успехите и неуспехите на образователната система, за българския опит за отговор на световния възход на новите технологии, за отношението на БКП към основните си съюзници, за ролята и мястото на мрежата от обществени организации в политическата система на социализма, за сложните етнически и религиозни отношения в социалистическа България и накрая, но не и по значение – за външнополитическите предизвикателства на страната в рамките на Източния блок, на Балканите и в света.

Читателят веднага ще забележи, че изследванията са с различна степен на обобщение, на дълбочина, на пълнота, изразена и в техния обем. Но не бива да се забравя, че всяко историческо изследване надгражда извършеното от предходниците и представлява ново стъпало за продължаване на изследването от следващите поколения историци. Затова и предлаганият том, съдържащ 17 отделни изследвания, трябва да се възприема само като елемент от попълването на голямата картина на историята на социалистическа България. Надяваме се, че той ще послужи като стимул за историците да продължат и разширят своите изследвания с цел съвременниците ни, а и бъдещите поколения да могат по-добре да разберат социалистическия исторически опит.

ИДЕИТЕ ЗА ИЗГРАЖДАНЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ДЪРЖАВНО-ПОЛИТИЧЕСКА СИСТЕМА

Искра Баева

Iskra Baeva. IDEAS ABOUT THE FORMATION OF THE POLITICAL SYSTEM OF THE SOCIALIST STATE

The socialist political system that was established in Bulgaria after the Second World War was not an original one, but was a result of the 20th century evolution of the Marxist ideas. The present article deals with the specific application of the Marxism in the Soviet Union and later in Bulgaria, as well as with the causes for the collapse of the state socialism and the prospects for the influence of the socialist ideas in the beginning of the 21st century.

Независимо как днес – от дистанцията на времето, оценяваме обществото, създадено (или наложено) в България след Втората световна война, за да бъде познанието ни задълбочено и разностранно, е важно да знаем от какви идеи са се вдъхновявали създателите му, каква е била представата за социализма, преди да бъде създадено онова общество, което се самонарича социалистическо. Известно е, че "българският" социализъм не е оригинално българско творение, че социалистическите идеи имат собствен път и разпространение в България от края на XIX век, но те не биха могли да станат господстващи в българското общество без външната помощ (или намеса, според гледната точка). Ролята на външна сила или помощник е осъществена от Съветския съюз, който заради големите си заслуги за победата над германския вермахт във Втората световна война получава от западните си съюзници правото да има своя "сфера на влияние" в Източна Европа. А част от нея става България, затова у нас се налага моделът на социализъм, съществуващ в Съветския съюз. Несъмнена е и връзката между съветския социалистически модел и марксизма, възникнал през втората половина на XIX век. Как обаче се съотнасят идеите на марксизма към съветския модел е въпрос, важен за очертаването на параметрите на българското общество след Втората световна вой-

на. Затова в центъра на моето изложение, посветено на вдъхновилите българския социализъм от втората половина на XX век идеи, ще стои въпросът за марксизма, неговото приложение в Съветска Русия/Съветски съюз след 1917 г., а впоследствие в Източна Европа, съответно и в България след Втората световна война.

Марксизмът и съветският социализъм

Времето, в което живеем – първото десетилетие на XXI век, дава добра възможност за ретроспективен поглед върху станалото през XX век както в исторически, така и в идеологически план. Колкото и да ни се искаше в началото на прехода на Източна Европа към парламентарна демокрация и пазарна икономика да избягаме от идеологията, днес за пореден път се убеждаваме, че това едва ли е възможно както сега, така и в обозримо бъдеще. През 1989 г. в т.нар. световна социалистическа общност разочарованието от превърналия се в задължителна властова догма марксизъм беше толкова голямо, че той беше категорично отречен както теоретически – от повечето научно-идеологически институции (партийни и университетски), така и на практика – от политическите формации (една по една комунистическите партии в Източна Европа се отрекоха от собствения си път). Вълната на деидеологизация, съпровождаща края на най-голямото геополитическо противопоставяне на XX век – Студената война, събуди надежди за безконфликтно световно бъдеще, но и съмнения доколко това е възможно. Не е случайно, че точно по това време – в началото на 90-те години на XX век, политологът от Харвард Самюъл Хънтингтън лансира една от най-популярните си тези – за новия световен конфликт, който се ражда на основата на културните и религиозните различия, наречен сблъсък на цивилизациите[1]. Но като имаме предвид същинския идеологически характер на религиите, става очевидно, че и Хън-

[1] Есето на Хънтингтън, преди още през 1996 г. да прерасне в книга, беше публикувано през 1994 г. в теоретичния орган на БСП. (*Хънтингтън, С.* Сблъсъкът на цивилизациите. – *Ново време*, 1994, №. 2, 60-81; *Хънтингтън, С.* Сблъсъкът на цивилизациите. С., 1999.)

тингтън не предвижда край на идеологическото противопоставяне, а само промяна в характера му – от сблъсък между модерни идеологии то се трансформира в противопоставяне между традиционния религиозен и модерен либерален мироглед.

През последните две десетилетия в Източна Европа водещите идеологически тези се промениха напълно. Победоносният капитализъм разшири влиянието си върху почти всички страни от бившия Източен блок и благодарение на това идеологията на либерализма зае господстващи позиции. Паралелно със залеза на догматичния марксизъм[2], възвестен от рухването на системата на държавен социализъм в Източна Европа през 1989 г. и на Съветския съюз в края на 1991 г., либерализмът изживя неудържим възход, улеснен от изчезването на неговия идеологически конкурент. Днешните събития обаче – най-вече световната финансова криза, започнала през 2008 г. от сърцето на икономическия либерализъм – Съединените щати, демонстрират, че е било най-малкото преждевременно да се оповести краят на историческото противопоставяне между социализма (израснал върху идеологията на марксизма) и либерализма (представен като единствена идеология на съвременния свят от Франсис Фукуяма[3]), тъй като поне едно от заключенията на Маркс – за повтарящите се кризи на капитализма, продължава да е валидно.

Социализмът, който обсъждаме днес, защото продължаваме да се чувстваме негов продукт, е плод от сложната еволюция на идеите на марксизма и от опитите за прилагането им, започнали при специфични обстоятелства в края на Първата световна война и то в страна, която формално принадлежи на спечелилата войната коалиция, но е и първата велика сила, принудена да капитулира. Става дума за Русия и за двете последователни революции, избухнали през 1917 г. и тласнали развитието на тази страна, а до голяма

[2] Под понятието "догматичен марксизъм" разбирам предмета, изучаван задължително в гимназиите и в университетите на социалистическите държави под наименованието "научен комунизъм", съставен от политикономия, исторически и диалектически материализъм.

[3] Имам предвид есето му "Краят на историята", прераснало в книга. Вж: *Фукуяма, Ф*. Краят на историята и последният човек. С., 1993.

степен и на Европейския континент и на света в нова посока. Дори крахът на родената от болшевишката революция система в края на XX век не променя факта, че почти целият век преминава под знака на противоборството между родения от революцията Съветски съюз (към когото по-късно и за различен период се присъединяват и други страни) и останалите развити държави. Обикновено то се нарича Студена война, но се води не само със силови и материални средства, а и в областта на идеите и духа. Затова споменът за неуспешния социалистически експеримент продължава да играе роля и в днешния глобализиран капиталистически свят.

Според безпристрастните изследователи на събитията в Русия от революционната 1917 г., те са вдъхновени от идеите на марксизма, но възприети и трансформирани от Ленин с оглед на променилия се в края на XIX и началото на XX век свят (имам предвид преди всичко вижданията на Ленин за различното приложение на революционната теория на марксизма в епохата на империализма). Новото е, че революционният център в началото на XX век се премества от най-развитите икономически страни в онези, в които съществуват най-остри противоречия, поради което в тях се появява шанс да започне предречената от Маркс революция. Но, пак според Ленин, задачата на тази революция е да подтикне революционните събития в целия свят, а не да побеждава и се развива сама. Тази теза, разположена върху идейното наследство на марксизма, но съобразена с променената геополитическа обстановка в Европа, е разработена в брошурата на Ленин "Империализмът като най-висок стадий на капитализма".[4] Тя дава основание на Ленин в разгара на Първата световна война да характеризира господстващата империалистическа система като "*преходен, по-вярно, умиращ капитализъм*".[5]

Сред историците няма съмнения, че втората руска революция – Февруарската от 1917 г., е спонтанна. Тя се осъществява няколко месеца, след като Ленин е направил своя анализ на империализма като

[4] Брошурата е написана между януари и юни 1916 г. в хода на Голямата война, както тогава са наричали Първата световна война. През април 1917 г. тя е издадена в Петроград. (*Ленин*, *В. И.* Съчинения. Т. 22. С., 1953, 189–316.)

[5] Пак там, с. 314.

последен стадий на капитализма, затова Февруарската революция изглежда като бързо сбъднало се предсказание. Именно тя убеждава Ленин, че Русия е станала онова средище на остри противоречия, което може да постави начало на световната пролетарска революция. Тя го мотивира не само да се завърне в революционна Русия, но още преди това да се опита да насочи руския революционен процес към задълбочаване и в крайна сметка към нова революция, този път ръководена от болшевишката партия, и целяща да реализира залегналата в идеологията на марксизма пролетарска революция.[6]

Близо две години след като през октомври 1917 г. болшевиките поемат властта, Ленин разбира, че световната пролетарска революция няма да се състои – това става ясно след неуспеха на германските комунисти да превърнат Ноемврийската революция в Германия от 1918–1919 г. в продължение на Октомврийската и след краха на Унгарската съветска република от 1919 г. Но извънредната ситуация, в която се намира Съветска Русия – ожесточена гражданска война и многостранна чуждестранна интервенция, го принуждава да продължи опита си да реализира неясната в марксизма идея за изграждане на следреволюционно общество. За целта е лансирана идеята за "военния комунизъм", при който, в състояние на война и затова с насилие, е направен опит да се приложат принципите на комунизма – ликвидиране на класите и на социалното неравенство, замяна на пазарната икономика с директна размяна на стоки. Ленин обосновава най-важната тогавашна задача по следния начин: "*Нашето работническо-селско правителство, цялата Съветска република, цялото наше раждащо се социалистическо общество се намира в състояние на най-тежка, отчаяна, бясна, смъртна борба против капитализма, против спекулата, против свободната търговия със зърнени храни. Това е най-дълбоката, най-основната, най-всекидневната, най-масовата борба на капитализма против социализма. От тая борба зависи разрешаването на въпроса за цялата съдба на нашата революция*".[7] В края на 1920 г. Ленин

[6] Ленин прави това със своите "Априлски тезиси" "За задачите на пролетариата и сегашната революция". – В: *Ленин, В. И.* Съч. Т. 24, 1–7.
[7] Пак там. Т. 29, с. 570.

окончателно се убеждава в несъстоятелността и на двете свои надежди – за възможността в Западна Европа да избухнат пролетарски революции и за "скока" на Русия от недоразвит капитализъм в комунизъм. Затова с приетата на X конгрес на РКП (б) през март 1921 г. Нова икономическа програма (НЕП) започва ограниченото, но несъмнено завръщане на Съветска Русия към икономическите принципи на капитализма при запазване на политическата система, която от юли 1918 г. вече е очевидно еднопартийна.[8]

Ленин откровено признава временния "капиталистически характер" на новата икономическа линия: "*След опита за непосредственото социалистическо строителство в нечувано трудни условия... пред нас през пролетта на 1921 г. се очерта ново положение: не непосредствено социалистическо строителство, а връщане в цяла редица области на икономиката към държавен капитализъм, не щурмова атака, а много тежката, трудна и неприятна задача за продължителна обсада, свързана с цяла редица отстъпления... за да се доближим до решението на икономическия въпрос, т.е. осигуряването на икономически преход към основата на социализма*".[9] НЕП става първият от многото опити за реформиране на специфичния съветски икономически модел на социализъм. Както личи от думите на Ленин, реформата представлява връщане към някои икономически принципи на капитализма, което съвсем не е случайно – условията в Съветска Русия не отговарят на идеята за развито капиталистическо общество, от което според Маркс ще се роди социализмът.

Историческото развитие, като сбор от случайности, е неумолимо. След смъртта на Ленин започва "битка за наследството", в която се налага човекът с най-големи умения в борбата за власт – Сталин. В хода на тази борба един по един (или на групи) са отстранени привържениците на различните марксистки, "западнически", тези и се налага нов уникален модел на силна централизи-

[8] Това става след опита за преврат на коалиционния партньор на болшевиките – левите есери, на 6 юли 1918 г. След неуспешния опит за преврат левите есери са отстранени от правителството (Совнарком) и властта е поета изцяло от РКП (б).
[9] *Ленин, В. И.* Съч. Т. 33, 77–78.

рана власт, от която зависи всичко в огромната страна. Става ясно, че за големите предизвикателства на изолирания Съветски съюз трябва да се търсят нови възможности за развитие чрез имплантиране на азиатски традиции, както бих определила лансираната от Сталин теза за изграждане на "*социализъм в една отделно взета страна*". С други думи, онази система, която продължаваме да наричаме с право или без "съветски модел на социализъм", става неразривно съчетание на елементи от западния марксизъм с по-старите азиатски тенденции, характерни за Русия.[10]

Само няколко години след въвеждането на НЕП неговите последици – появата на социалната група на новите капиталисти (непмани) и на заможните селяни (кулаци), поставя отново въпроса за социално-икономическите принципи, върху които ще се изгражда съветското общество, обявено и приемано в немалка част от света като носител на социална справедливост. При тези обстоятелства не е чудно, че спорът в Съветския съюз накъде ще се развива икономиката се решава не в полза на опита на Ленин от 1921 г. да се съчетаят материалната заинтересованост на капитализма със социалната справедливост на социализма (лансираният от Николай Бухарин модел на контролиран от държавата капитализъм), а идеологическата концепция на Сталин за "*изграждане на социализъм в една отделно взета страна*". Едва тогава започва т.нар. социалистическа индустриализация с помощта на първите петилетки (1928–1932 г., 1933–1937 г.), колективизацията на земята, представена като социалистическо преустройство на селското стопанство.[11] Като прибавим и осъщественото още в първите следреволюционни години преустройство на културната политика

[10] Материали, които третират двойствения характер на огромната руска държава, могат да се намерят в: *В поисках* своего пути: Россия между Европой и Азией. М., 1997.

[11] В реч пред ЦК на ВКП (б) на 19 ноември 1928 г. Сталин мотивира своята нова икономическа политика: "*Въпросът да догоним и изпреварим напредналите капиталистически страни в технико-икономическо отношение не представлява за нас, болшевиките, нещо ново или неочаквано... Може ли да се движи напред индустрията, като се оставя селското стопанство в условията на съвсем изостанала техника, без да се осигурява на индустрията селскостопанска база,*

(т.нар. културна революция), тези преобразования официално са наречени "план за изграждане на социализма".

Споровете за характера на станалото в Русия след 1917 г. продължават, но почти никой от сериозните изследователи не отрича, че извършените преобразования позволяват на Русия да се превърне в световна сила, каквато не е била никога преди това.[12] Големият успех на изостаналата евроазиатска империя, както и силният социален апел на пропагандата й, предизвикват незатихващ интерес към феномена, наречен съветски социализъм (или комунизъм)[13]. Повечето изследователи познават и невероятно високата цена на този успех[14], но така или иначе съветският експеримент демонстрира жизнеността си с победата в годините на Втората световна война на съветските войски над най-добрата армия в света – германския вермахт. Победата над националсоциализма

без да се реконструира селското стопанство и да се тласка то да догони индустрията? Не, не може... Не може безкрай, т.е. в продължение на много дълъг период от време, съветската власт и социалистическото строителство да се базират върху две различни основи, върху основата на най-крупна и обединена социалистическа индустрия и върху основата на най-раздробеното и изостанало дребностоково селско стопанство. Нужно е постепенно, но системно и упорито да се превежда селското стопанство върху нова техническа база, върху базата на едрото производство, като се приближава то към социалистическата индустрия. Ние или ще разрешим тази задача – и тогава окончателната победа на социализма в нашата страна ще бъде осигурена, или ще се откажем от нея, няма да разрешим тази задача – и тогава връщането към капитализма може да стане неизбежно." Вж: *Сталин, И*. Избрани произведения. Т. 2. С., 1949, с. 237, 239, 240.

[12] Изследванията и обзорните трудове на западни и нови руски историци, посветени на руската и съветската история, са многобройни и голяма част от тях вече са преведени. Ще посоча само някои: *Верт, Н*. История на Съветския съюз. С., 2000; *Орлов, А. С., Георгиев, В. А., Георгиева, Н. Г., Сивохина, Т. А*. История на Русия. С., 2002; *Борсенков, А. С., Вдовин, А. И.*. История России. 1938–2002. М., 2003; *Хоскинг*, *Дж.* История Советского союза. Смоленск, 2000; *Политическая* история. Россия–СССР–Российская федерация. Т. 1–2. М., 1996; *История* современной России. 1985–1994. М., 1995; *История* России. XX век. М., 1996; *Вернадский, Г.* Русская история. М., 1997.

[13] *Фюре, Ф*. Прошлое одной иллюзии. М., 1998; *Верт, Н*. Цит. съч.

[14] Литературата, посветена на репресиите от сталинисткия период, е многобройна. Може би най-пълни са данните в: *Куртоа, С., Верт, Н., Панне, Ж.-Л., Пачковски, А., Барточек, К., Марголен, Ж.-Л.* Черната книга на комунизма. С., 1997.

допълнително засилва привлекателността на съветския социализъм в света. На много интелектуалци им се струва, че той предлага алтернатива за онази част на човечеството, която търси нови възможности за развитие, осигуряващо международна сигурност и социална справедливост.

Какви са особеностите на руското приложение на марксизма? Важна за разбирането на този модел е основната историческа цел. Според първата програма за изграждане на социалистическо общество, тази цел е: "*осигуряване на благосъстояние и всестранно развитие на всички членове на обществото*".[15] Но още "военният комунизъм" показва, че това не може да стане без икономически напредък. Само високоразвита икономика може да създаде материални предпоставки за социална справедливост, а това може да осигури само връщането поне към част от принципите на капитализма. Чрез НЕП от март 1921 г. започва дългото приключение на централизираната икономика, каквато е социалистическата, с механизмите на пазара, които да осигурят ефективността на производството. Сложните взаимоотношения между Плана и Пазара, ядро на всички икономически реформи на социализма, продължават с десетилетия и завършват с краха на Плана и с пълната победа на Пазара. Ако се проследят икономическите цели на многобройните планове (главно петгодишни, но има и с друга продължителност – от 1 до 20 години), се вижда как еволюират техните цели: от индустриализация до изграждане на високоиндустриализирано общество, конкуриращо Запада, определяно като материално-техническа основа на социализма и предпоставка за преминаване към комунизъм. Последната характеристика не е само епизод на хруш-

[15] Това е положение от Програмата на РКП (б), приета на VIII конгрес, 18–23 март 1919 г., което в пълнота е: "*След като замени частната собственост върху средствата за производство и за обръщение с обществена и след като въведе планомерна организация на обществено-производствения процес за осигуряване благосъстояние и всестранно развитие на всички членове на обществото, социалната революция на пролетариата ще унищожи делението на обществото на класи и с това ще освободи цялото угнетено човечество, тъй като ще тури край на всички видове експлоатация на една част от обществото от друга*." Цит. по: *Ленин, В.И.* Съч. Т. 29, с. 109.

човския волунтаризъм "Да се догони и задмине!", а е постоянна задача, предпоставка за решаване на основната социална цел.

Ярка специфика на съветския модел е индустриализацията. Всъщност тя е част от европейския модел на развитие, характерен за модерната епоха, но историческите обстоятелства поставят пред Съветския съюз необходимостта да реши тази по същество капиталистическа задача. Болшевишкото решение на проблема с индустриализацията се оказва различно от капиталистическото, тъй като СССР трябва да я осъществи в друга епоха и в условия на противопоставяне на останалия свят. Съветският тип индустриализация е наречена социалистическа, като новото е, че тя се извършва ускорено с помощта на държавни инвестиции и по предварително разработен план и от нея е изключен пазарният принцип на конкуренцията, за да не се губят излишни средства и усилия.[16] Съветската индустриализация обръща наопаки традиционния модел: тя започва от "най-важната брънка" – тежката промишленост.[17] Ако обаче помислим защо е избран такъв модел, ще открием не толкова идеологически, колкото прагматични причини. До началото на XX век Русия е изостанала в модернизацията си и търси път за ускорение, който болшевиките намират в силната роля на държавата. Така действат и други източноевропейски страни, които в междувоенния период нямат никакви симпатии към болшевизма – Полша с нейната 15-годишна държавна инвестиционна програма за изравняване на Полша "А" и Полша "Б" или

[16] Още през май 1918 г. В. Ленин я формулира така: "*Социализмът е немислим без крупнокапиталистическата техника, построена по последната дума на най-новата наука, без планомерната държавна организация, която подчинява десетки милиони хора на най-строго спазване на еднаквата норма в производството и разпределението на продуктите*." (Съч. Т. 27, с. 332.)

[17] За автора на концепцията – Ленин, едрото машинно производство е сърцевината на социализма. Декларира го още през март 1918 г.: "*Общо казано, този път е известен. Той се състои в прехода към крупното, изградено върху машинната индустрия, стопанство в прехода към социализма*." (Т. 27, с. 197). Но в началото на 1920 г. Ленин развива и идеята, че векът на буржоазията е бил на парата, докато електричеството ще донесе новия век на социализма: "*Ние трябва да имаме нова техническа база за новото икономическо строителство. Тая нова техническа база е електричеството. Ние ще трябва да строим всичко на тази база*." (Т. 30, с. 335).

Унгария с 4-годишната Сегедска програма за военна подготовка. Държавната намеса в икономиката се оказва източноевропейска специфика, макар и не непременно социалистическа.

Както често става в историята, практиката значително се разминава с теорията. Така в системата на държавния социализъм едно временно положение, характерно за първия етап на индустриализацията, а именно: преобладаването на производството от т. нар. група "А" (производство на средства за производство) над група "Б" (производство на средства за потребление), се превръща в общо правило, изведено дори и до равнището на т.нар. икономически закон на социализма. Затова задължително правило при изработването на всяка петилетка (русизъм, който често замества българското петгодишен план) е на първо място да стои тежката индустрия (група "А"), а едва според възможностите се предвижда развитието на средната и леката индустрия и търговията. Социалните грижи безспорно заемат важно място в теорията и практиката на държавния социализъм, но осъществяването им се оказва зависимо от постоянния дефицит (дефицитът се оказва една от същностните характеристики на системата[18]), от ниското равнище на потреблението и от неголемите икономически възможности.

Върху съветския път се отразяват и историческите специфики на региона – руските държавно-централистични и бюрократично-колективистични традиции, които се градят върху самодържавието, селската община, липсата на ограничен процес на създаване на буржоазия. Тези традиции придават трайност на централизирания модел на икономическо развитие в СССР, който еволюира от въведения с НЕП държавен капитализъм към държавен социализъм при Сталин[19].

---

[18] Тезата за дефицита като една от най-важните съставни части на икономиката при социализма е развита и обоснована от Янош Корнай, световен икономист с източноевропейски произход. Вж: *Корнай, Я*. Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма. С., 1996.

[19] Унгарският философ Тамаш Краус търси корените на сталинизма в руските традиции, но и в тези на германския "държавен капитализъм", както и в идеите на Фихте. Вж: *Краус, Т*. Сталинизм как историческое явление. – В: *Авторитарные режимы* в Центральной и Восточной Европе. М., 1999, с. 33.

Друга специфика е еволюцията на идеята за интернационализма, залегнал в марксизма. При марксизма интернационализмът не характеризира междудържавните отношения, а класовата принадлежност. Именно марксисткото виждане, че "*работниците нямат родина*", прави пролетариатът в една държава по-близък до пролетариата от другите държави, отколкото до своята национална буржоазия. Този постулат превръща марксизма в един от големите идеологически конкуренти на национализма.[20] След победата на Октомврийската революция в Русия обаче пролетариатът получава държавност, която трансформира идеята за интернационализъм в задължение да бъде подкрепяна "първата в света социалистическа държава". Още в документите на Учредителния конгрес на Комунистическия интернационал от 1919 г. е записано, че работниците от цял свят трябва да защитават пред своите правителства Съветската република.[21] На 15 април 1919 г.: Ленин посочва: "*И най-характерната черта на този Интернационал, неговото призвание: да изпълни, да приложи на практика заветите на марксизма и да осъществи вековните идеали на социализма и работническото движение – тази най-характерна черта на III интернационал веднага се прояви в това, че новото – трето – "Международно дружество на работниците" започна още сега да съвпада до известна степен със Съюза на съветските социалистически републики*".[22] Още по-ясно се вижда еволюцията на интернационализма към защитата на съветската държава в "Програмата на Комунистическия интернационал", приета на неговия VI конгрес през 1928 г.: "*Международният пролетариат, който има в лицето на СССР своето единствено отечество, най-важна опора на своите завоевания и най-голям фактор за своето международно освобождение, трябва да способства за успехите на социалистическото развитие в СССР и с всички средства да го защитава от нападението на капиталистическите държави*".[23]

[20] *Блекуел*, Б. Енциклопедия на политическата мисъл. С., 1997, с. 332.
[21] *Христоматия* по най-нова обща история. С., 1988, 117–118.
[22] Пак там, с. 119.
[23] Пак там, с. 134.

Това, мотивирано от Сталин, положение насочва интернационализма към идентифициране с националните интереси на Съветския съюз. С други думи: пролетарският интернационализъм се превръща в съветски национализъм.

Важна специфика на съветския държавен социализъм е отношението към свободата. Тя като че ли е най-слабото звено на модела, тъй като точно липсата на свобода във всяко отношение – в политиката, икономиката и културата, довежда системата до крах, макар че изчерпването ѝ продължава цяла епоха. Възприемането и прилагането на идеята за свободата по-скоро в теорията, отколкото в практиката, е сред най-интересните проявления на отликата на този тип социализъм от марксизма.

Създателите на марксизма се интересуват много от идеята за свободата и я поставят на преден план в теорията. На Ф. Енгелс принадлежат думите, че социализмът е "*скок на човечеството от царството на необходимостта в царството на свободата*".[24] Но когато започва реализацията на идеята за социализъм в Русия, интересът към свободата е рязко намалял. В огромната публицистика на Ленин тази дума почти не се среща с позитивно звучене. Обяснението може да се намери във факта, че след революцията вече става дума за борба за запазване на властта, а не за осъществяване на идеали. Затова в реализирания социализъм свободата вече не е елемент от ценностната система на индивида, а остава запазена като идеологическо положение при интерпретацията на обществените и историческите събития.

Идеята за индивидуална свобода съхранява своето значение за интелигенцията, която се съобразява с новите правила и започва да прокарва идеите си с помощта на Езоповия език (характерен за

[24] И продължава: *"Историческото призвание на съвременния пролетариат е да извърши този освобождаващ света подвиг. Задачата на научния социализъм, който е теоретичният израз на пролетарското движение, е да изследва историческите условия и самия характер на този преврат и по такъв начин да обясни на потиснатата днес класа, която е призвана да извърши този подвиг, условията и характера на нейното собствено дело"*. И тук става дума за мисия, макар и с друг носител – не интелигенцията. (*Енгелс, Ф.* Анти-Дюринг. – В: *Маркс, К., Енгелс, Ф.* Съч. Т. 20, С., 1966, с. 292.)

несвободните общества). За особената значимост на интелигенцията при социализма пише френският философ от български произход Цветан Тодоров: "*В западните демокрации писателите са свободни, разбира се, да пишат каквото си искат, но не е сигурно, че този факт поражда неограничена радост: той е последица от дезинтересоваността на обществото, за което те пишат... Докато в тоталитарната държава самото наличие на цензура вече доказваше, че казаното от писателите е от значение; те, впрочем, се радваха на несравнимо по-голяма популярност (съпоставката на книгите с поезия тук и там можеше да всели меланхолия и в най-свободолюбивия западен поет*)".[25] Свободата, разглеждана през призмата на личните и човешките права, изчезва дори и от теоретичните положения на доктрината, защото е ограничена от твърде много социални условности. Личните права са заменени с обществени и в този момент съветският социализъм се доближава най-близо до своеобразното разбиране за свободата на цивилизациите от Азиатския Изток[26].

Съветският държавен социализъм със своите специфики се оказва привлекателен като модел за следване за определени, по-скоро закъснели в своето развитие, страни. Ще си позволя един цитат от забележителния опит за равносметка на XX век, направен от Ерик Хобсбом в книгата му "Епоха на крайности. Краткият Дваде-

[25] *Тодоров, Ц*. На чужда земя. С., 1998, с. 140.

[26] То може да се илюстрира с думите на японския философ д-р Дайсец Тенару Судзуки: *"западните идеи за индивидуална свобода и лична отговорност се сблъскват с източните идеи за абсолютна свобода, а именно: "Свободата е още една безсмислена представа. Аз живея социално, в група, което ме ограничава във всичките ми движения – физически и мисловни. Дори да съм сам, аз изобщо не съм свободен. Измъчват ме най-различни и противоречиви импулси, които не винаги са под моя контрол. Някои от тях ме увличат въпреки волята ми. Докато живеем в този ограничен свят, никога не е възможно да говорим за свобода или действие, определено от собствените ни желания... Човек може и да говори за свобода, но машината го ограничава по всякакъв възможен начин и говоренето не стига по-далеч от самото себе си... Личността е свободна само когато вече не е личност. Тя е свободна, когато отрече себе си и се абсорбира в цялото... Свободата е субективно понятие и не може да се тълкува обективно"*. Вж: *Судзуки, Д. Т*. Изток и Запад. – *Съвременник*, 2000, № 2, 468–469.

сети век. 1914–1991". По неговите думи: "*Съветският комунизъм, на първо място, става програма за трансформиране на изостаналите страни в развити. Концентрацията и ултрависоките темпове на икономическо развитие не остават без влияние дори и върху развития капиталистически свят в епохата, когато той изживява катастрофа и отчаяно търси пътища за възстановяване на икономическия си динамизъм. Този модел в още по-голяма степен отговаря на проблемите на страните от света извън Западна Европа и Северна Америка, повечето от които могат да разпознаят собствения си образ в аграрната изостаналост на Русия*"[27]. Тази особеност на модела обяснява защо най-неуспешен в етапа си на ускорено развитие съветският модел се оказва за вече индустриализираните Чехословакия и ГДР, а най-успешен за слабо развитите аграрни Албания, България, Румъния. Но дори и безспорната му привлекателност за по-слабо развитите държави вън от Европейския континент не го прави неевропейски. Напротив, той се вписва в старата европейска традиция да се изнасят политически и икономически модели в по-изостаналите части на света[28].

Държавният социализъм възниква и се развива изцяло в духа на онази европейска традиция, която и днес продължава да търси идеалната обществена система, съчетаваща традициите на Изтока и Запада, на рационализма с хуманизма и която се стреми да създаде по-добри условия за съществуване на възможно най-голям брой членове на обществото. Тези опити са мотивирали възникването на не една или две политически теории и утопии, но, както находчиво забелязва руският философ Николай Бердяев, едва през XX век утопиите получават трагичния си шанс да се реализират. Защото през XX век става възможно голямото социално инженерство, което също е европейска традиция и в рамките на което може да се впише и историята на държавния социализъм.

[27] *Hobsbawm, E.* Age of Extremes. The Short Twentieth Century. 1914–1991. Abacus, 1994, p. 376.

[28] Такава е гледната точка на теоретиците на колониализма. Може би най-образно, благодарение на безспорния си литературен талант, го изразява Ръдиард Киплинг в прочутия израз, че да подпомага развитието на народите от другите континенти е цивилизационно "бреме на белия човек".

Трезвият извод на западно-източния мислител Ърнест Гелнер за реализирания в Съветския съюз социализъм звучи по следния начин: "*Вярата е обещавала да създаде обществен ред, съчетаващ Добродетелта и Изобилието. Ако бе постигнала поне едно от двете, би си заслужавало да се запази, дори в неизбежно банализирана форма. Ако бе постигнала охолство, съответната цена в човешки живот и нравствена низост вероятно би се приела: историята, както сме виждали, не пропуска да си поиска цената. Ако бе създала справедливо общество на братството, недопълването му със западно консуматорство също би било простимо: по-добре чист, отколкото богат. Но тя очевидно не донесе нито нравствена чистота, нито благополучие. Нейният плод е хаотична и масово гибелна, истерично блюдолизничеща система, а като второ издание – застоен, циничен, корумпиран и недействителен ред, непредизвикващ у никого възхита*."[29] Такава е горчивата оценка на провала, направена в горещите следи на този провал.

С отдалечаването от провала обаче се появяват и по-диференцирани оценки за прогресисткия потенциал на съветския модел. Двадесет години след краха можем да ги намерим сред социално мислещи европейски мислители, като полския социолог, работещ във Великобритания, Зигмунд Бауман. Той прави следната равносметка на социалистическия опит: "*В Източна Европа, която в продължение на няколко десетилетия се разполагаше в задния двор на някогашната безспорно най-влиятелна и господстваща ("западна") цивилизация, идеята за "прогреса" за нас беше особено привлекателна. С помощта на тази идея "мисленето беше удобно" – сложното ставаше просто, а неразбираемото – разбираемо. Крайният етап в стремежа към самоусъвършенстване беше (или изглеждаше) ясно очертан, той беше белязан с разкоша и материалното благосъстояние на онези "горе", а вярата в "прогреса" обещаваше и може би гарантираше, че те могат да бъдат настигнати и дори изпреварени... Накратко, вярата в историческия закон на прогреса укрепваше самоувереността и решителността на онези, които имаха нужда от гаранция, за да*

[29] *Гелнер, Ъ*. Национализмът във вакуум. – *Факел*, 2000, № 3, с. 126.

действат. Вярата се състоеше в това, че ако се движим по "логиката на прогреса", времето ще бъде на наша страна и в крайна сметка ще постигнем несъмнен успех".[30] Това е критичният поглед върху наследството на съветския модел на социализъм.

Социализмът в Източна Европа

За комунистите в Източна Европа след Втората световна война, върху които пада отговорността да поведат страните си към социализъм, той има един-единствен облик, идващ от големия източен победител. Обществото в Съветския съюз от 1936 г., когато е приета новата "социалистическа" конституция, е "Социализмът". В тази конституция СССР е обявен за "*социалистическа държава на работниците и селяните*", "*цялата власт принадлежи на трудещите се от града и селото в лицето на съветите на депутатите от трудещите се*", икономическа основа са "*социалистическата стопанска сметка и социалистическата собственост върху оръдията и средствата на производство*", стопанският живот "*се определя и насочва от държавния народностопански план с цел да се увеличава общественото богатство, непрекъснато да се повдига материалното и културното ниво на трудещите се*".[31] Такива са основните параметри на водещия за Източна Европа модел, които го характеризират като държавен социализъм, тъй като за постигането на социалните цели се разчита преди всичко на държавата като собственик и организатор на производството и разпределението.

Какво общо има този модел, пренесен след края на Втората световна война в Източна Европа, с първоначалния марксизъм? Общото не е много, достатъчно е да се спомене за неспазването на предварителните условия за начало на революционните преобразования – икономическата и социалната зрелост на обществата, в които трябва да се осъществи пролетарската революция. Не само в Русия, а и в почти цяла Източна Европа условията за едро машинно производство и голямо социално разслоение, описани от Маркс,

[30] *Бауман, З.* Прогресът! Има ли го днес? – *Култура*, № 14, 16 апр. 2010.
[31] *Христоматия* по история на СССР. С., 1983, 538–539.

отсъстват. Най-голямата социална група в цяла Източна Европа (с изключение на чешките земи) са селяните, а не работниците, да не говорим за характера и концентрацията на едрото машинно производство. Оттам идват и наложилите са промени. Първата е, че утвърдената в Източна Европа политическа система е обявена като власт не на пролетариата, а на "*работниците и селяните*". Селяните са добавени не само защото са мнозинство от населението, а и защото от техните среди произхожда значителна част от новите управляващи. Всъщност много скоро след утвърждаването на новата политическа система властта се поема от неголяма група хора – ръководството на комунистическата партия, а самите партии постепенно губят партийните си характеристики и се трансформират в заместваща държавна администрация.

Посоченият политически принцип е отразен в конституциите на социалистическите страни. Ако ги разгледаме исторически, веднага ще забележим, че в първите, "народнодемократични", конституции, изрично е подчертан "народният" характер на властта, но като цяло конституциите запазват традиционния си характер[32]. Доста по-различно изглеждат "социалистическите" конституции в Източна Европа, приети през 60-те и 70-те години, след като е обявена "победата" на социалистическия обществено-икономически строй. Те вече се отдалечават от европейската предвоенна конституционна традиция. Най-ярката им отлика е конституционният текст, предоставящ на управляващата партия монопол върху властта. В оригиналния съветски модел този принцип е фиксиран в чл. 6: "*Ръководна и насочваща сила на съветското общество, ядро на неговата политическа система, на държавните и обществените организации е Комунистическата партия на Съветския съюз. КПСС съществува за народа и служи на народа*"[33].

[32] Още в чл. 2 на българската конституция от 1947 г. е записано, че *"цялата власт произтича от народа и принадлежи на народа"*, както и това, че тя се осъществява чрез *"свободно избрани представителни органи и чрез допитване до народа"*. Вж: *Български* конституции и конституционни проекти.(Съст. *В. Методиев, Л. Стоянов*). С., 1990, с. 38.

[33] Цитатът е от конституцията на СССР от 1977 г. – В: *Конституции* социалистических государств. Т. 1, М., 1987, 51-52.

Подобни текстове са включени в основните закони на всички социалистически страни от Източна Европа. В конституцията на Чехословакия от 1960 г. чл. 4 декларира: "*Ръководна сила в обществото и в държавата е предният отряд на работническата класа – Чехословашката комунистическа партия, доброволен боен съюз на най-активните и най-съзнателните граждани от редовете на работниците, селяните и интелигенцията*".[34] Румънската конституция от 1965 г. в чл. 3 обявява: "*В Социалистическа република Румъния ръководна политическа сила е Румънската комунистическа партия*".[35] В унгарската конституция от 1972 г. ръководната роля на Унгарската социалистическа работническа партия като "*марксистко-ленинската партия на работническата класа*" е фиксирана също така в чл. 3.[36] Малко по-различно изглежда същият чл. 3 от конституцията на ГДР, приета през 1974 г., защото в него не е посочена управляващата Германска единна социалистическа партия, а само Националният фронт като "*съюз на всички сили на народа*".[37] Албанската конституция от 1976 г. в своя чл. 3 фиксира Албанската партия на труда като "*единствена ръководна политическа сила на държавата и обществото*".[38] Полската конституция от 1976 г. в чл. 3 обявява: "*Водеща политическа сила на обществото в строителството на социализма е Полската обединена работническа партия*".[39] Специфична особеност на българската конституция, приета с референдум през 1971 г., е, че още в чл. 1, ал. 2 е записано: "*Ръководната сила на обществото и държавата е БКП*".[40]

Принципното значение на текста за ръководната роля на комунистическите партии личи и от факта, че ще го намерим не само в конституциите на държавите от Източния блок, а и в конституцията на нечленуващата в него Югославия: "*Съюзът на*

[34] Пак там, Т. 2. М., 1987, с. 156.
[35] Пак там, с. 117.
[36] Пак там, Т. 1, с. 168.
[37] Пак там, с. 240.
[38] Пак там, с. 99.
[39] Пак там, Т. 2, с. 89.
[40] Пак там, с. 57.

югославските комунисти със своята насочваща идейна и политическа дейност в условията на социалистическа демокрация и обществено самоуправление е основна движеща сила и фактор на политическата активност в защитата и по-нататъшното развитие на социалистическата революция и социалистическите обществени отношения на самоуправление, и особено за засилване на социалистическото обществено и демократично съзнание и носи отговорност за това".[41]

Какво общо има този конституционно закрепен монопол на управляващите комунистически партии от Източна Европа с марксизма и с идеите за социализма като социално справедливо общество? На пръв поглед – никакво. Можем обаче да намерим опосредстваната му връзка с идеята за диктатура на пролетариата. В своя "Манифест на комунистическата партия" Карл Маркс и Фридрих Енгелс говорят за необходимостта от бъдещо "*господство на пролетариата*", за неговата основна функция: "*да изтръгне постепенно от буржоазията целия капитал, да централизира всички средства за производство в ръцете на държавата, т.е. на организирания като господстваща класа пролетариат*", и продължават с обуславянето на необходимостта от "*деспотична намеса в правото на собственост и в буржоазните производствени отношения*".[42] Тези задачи са осъществени още в първите няколко години, след като комунистическите партии първо в Русия (Съветския съюз), а по-късно с нейна помощ и в Източна Европа идват на власт. Правят го с помощта на "революционно насилие", което се подразбира от революционния характер на преобразованията[43]. Затова никой не смята, че властта на комунистическите партии, които на теория единствени "разполагат" с познание за това по какъв път може да се

[41] Този текст е от осмата част от "Основните принципи" на конституцията на СФРЮ от 1974 г. Цит. по: *Конституции* социалистических..., Т. 2, с. 251.

[42] *Манифест* на комунистическата партия. – В: *Маркс, К., Енгелс, Фр*. Избрани произведения. Т. 1, С., 1950, с. 46.

[43] За това говорят думите на Карл Маркс, казани през ноември 1848 г., че *"съществува само едно средство да се съкрати и концентрира кръвожадната агония на старото общество и кървавите родилни мъки на новото общество – само едно средство – революционният тероризъм"*.

достигне до бъдещото справедливо общество, трябва да се записва като изричен текст в конституциите.

Едва след смъртта на Сталин, когато започва умерена либерализация и все по-често се говори за социалистическа демокрация, се появяват опасенията за контрола върху властта. Свидетелство за тези тревоги става както Унгарската революция от есента на 1956 г., така и реформаторският процес в Чехословакия през 1968 г., когато ръководството на ЧКП си дава сметка за възможните последици от предложения в Програмата за действие политически плурализъм: в последния доклад на ЦК на ЧКП, разгледан на 20 август 1968 г. – часове преди военната интервенция на войските на Варшавския договор, са изразени опасения, че истинската политическа битка ще стане не на конгреса на ЧКП, а на предстоящите парламентарни избори.[44] Отслабването на обществените позиции на управляващите налага монополната позиция на комунистическите партии да се гарантира и като конституционен текст. Тази гаранция им позволява да разширяват, макар и несмело, правата и свободите за гражданите, какъвто е духът на целия период от 60-те до 80-те години.

Друга марксистка идея – за прилагане на пряката демокрация, е маркирана в началния период със създаването на народните/националните съвети/комитети. Според Маркс, а по-късно и според Ленин, парламентарната демокрация е форма на господство на буржоазията, затова те обосновават предимствата на преките пред представителните форми на демокрацията, както и идеята за сливане на изпълнителната със законодателната власт. Маркс прави

[44] В "Доклад за съвременното политическо положение на ЧССР и условията на дейност на ЧКП (август 1968 г.)" се казва: *"Характерен белег на дейността на опозиционните политически сили е обстоятелството, че през този период не се съсредоточават да окажат влияние върху съдържанието на извънредния XIV конгрес на Партията (съсредоточават се обаче върху въпросите на кадровата подготовка на конгреса и се стремят да дискредитират и да обезсилят някои неизгодни за тях функционери), а тяхното внимание изцяло е насочено към изборите, които според тях ще представляват решаваща схватка на силите. Те изхождат от това, че концентрацията на техните сили постепенно ще се увеличава."* (Архив на БТА, Чехословакия-2-2-3-3, л. 23.)

такива изводи, след като анализира опита на Парижката комуна от 1871 г. в "Гражданската война във Франция": "*Комуната беше съставена от градски съветници, избрани от различните райони на Париж по силата на общото избирателно право. Те бяха отговорни и можеха да бъдат отзовавани по всяко време. Тяхното мнозинство се състоеше, разбира се, от работници или от признати представители на работническата класа. Комуната трябваше да бъде не парламентарна, а работеща корпорация, едновременно изпълнителна и законодателна*".[45]

Но обявените като органи за народно самоуправление съвети (комитети), избирани чрез общо избирателно право и отговорни, сиреч подлежащи на отзоваване, много скоро се превръщат в местни органи на властта, подчинени изцяло на централната администрация. И още нещо, в Източна Европа те дори и формално не изместват парламентите. За разлика от съветския модел, макар че са напълно изпразнени от съдържание, тук парламентите продължават да съществуват.

Това, което вземат от марксизма комунистите, осъществяващи следвоенните преобразования в Източна Европа, безспорно е насилието в борбата за власт и при нейното утвърждаване. Само че това "легитимно" революционно насилие се проточва от началния период, когато е трябвало да се потиска противопоставянето на загубилите властта и собствеността си, и се превръща в постоянно средство за справяне с продължаващото обществено недоволство, макар и с намаляваща интензивност. В процеса на десталинизацията постепенно в цяла Източна Европа са ликвидирани наказателните лагери, но в Наказателния кодекс се запазват текстовете, които криминализират различните форми на политическо недоволство и протести. Политическата система на източноевропейския социализъм е много далеч от първоначалния марксизъм. Особено ясно това проличава в ролята на държавата[46], която не само не от-

[45] *Маркс, К., Енгелс. Фр.* Избр. произв. Т.1, с. 596.

[46] Идеята за трансформация на държавата е застъпена в увода на Енгелс към текста на Маркс "Гражданската война във Франция": *"... държавата е само машина за потискане на една класа от друга, и в демократичната република това е не*

мира[47], а рязко увеличава присъствието си във всички обществени сфери. Това дава основание на голяма група европейски историци и хуманитаристи да определят модела като държавен социализъм.

Ако се вгледаме в икономическите характеристики на източноевропейския социализъм, лесно ще открием реализацията на някои от идеите на марксизма – например централното планиране, чиято цел е да замени пазарния принцип за регулиране, който оставя нереализирани много човешки усилия. В следвоенна Източна Европа е силно ограничен пазарът (макар че, за разлика от съветския "военен комунизъм", пазар все пак има), но и това положение не остава непроменено, тъй като всички икономически реформи, лансирани в процеса на десталинизация и по-късно, са насочени към разширяване на действието на пазара. Въпреки това характерна черта на вече обявеното в края на 50-те и началото на 60-те години за социалистическо общество си остават неговата затвореност и автархичност в рамките на Източния блок и неговата икономическа организация – Съвет за икономическа взаимопомощ. Именно те символизират източния характер на системата[48]. Една характерна за марксизма черта, приложена в Източна Европа, е силната вяра в ролята на науката като направляваща икономическото и изобщо общественото развитие. До такава степен, че се стига до абсурдни опити всичко да се изчислява или предвижда – пример за това дават механизмите на ценообразуването.

Почти без аналог в останалата част на Европа е ролята, която при държавния социализъм, но и изобщо в историята на Източна Европа, играе интелигенцията. Източноевропейско е не

по-малко отколкото в монархията; и в най-добрия случай тя е едно зло, което победоносният в борбата за класово господство пролетариат получава в наследство; победилият пролетариат, също както и комуната, ще бъде принуден незабавно да премахне лошите страни на това зло, докато израсналото сред новите, свободни обществени условия поколение не бъде в състояние да отърси от себе си всички тези гнили остатъци от държавата." (Пак там, с. 555.)

[47] За отмирането на държавата пише през август–септември 1917 г. Ленин в книгата си "Държавата и революцията". Вж: *Ленин, В.И.* Съч. Т. 25, 401–523.

[48] *Баева, И.* Европейско и неевропейско в източноевропейския социализъм. Българският случай. – В: *Баева, И.* Източна Европа и България. С., 2001, 8–28.

само събирателното понятие интелигенция (думата е руска) за разлика от индивидуалистичното западноевропейско интелектуалец, но и идеята за специалната мисия на интелигенцията. Според нея задължение на интелигенцията е да просвещава масите, да олицетворява и изразява интересите, нуждите и желанията на целия народ и да го защитава.

Най-силно изразена е месианската идея у руската интелигенция, която през XIX век се заема с просветителство ("хождение в народ"), народничество, а по-късно и с революционна дейност във всички партии от народоволците и есерите, склонни към терористични актове, до социалдемократите. Тя е силно представена и в болшевишката партия, играе незаменима роля в осъществяването на трите руски революции и в изграждането на съветския социализъм. Но особеното обществено място на интелигенцията не е чисто руска специфика – подобна е ролята й и в Полша, където заедно с аристокрацията (често те съвпадат) е в основата на националното движение срещу тримата поробители, а културата е единствената свързваща общност, която позволява на разкъсаната в три държави полска нация да запази единството си в продължение на век и половина[49]. Не е много по-различна обществената роля на интелигенцията и в Унгария. Там тя се самовъзприема като съвест на нацията и се бори за "власт над душите". При това Унгария не е славянска, но затова пък е разположена в източната част на континента. Особен престиж навсякъде в Източна Европа притежава творческата интелигенция, особено писателите, като изразители на съкровени национални идеи.

[49] За това през 1972 г. пише в силно дискутираната статия „Държавата – наше дело" главният редактор на централния всекидневник "Жиче Варшави" Ришард Война: *„съвременният полски манталитет, подобно на културата, е продължител на някои традиции, водещи началото си от времето на шляхтичка Полша. И няма в това нищо чудно. В корена на нашето национално съзнание се намира шляхтата, най-напред тя била народ и преди другите състояния. В нейната люлка се създали първите елементи на националното съзнание... Голямата шляхтичка литература е събуждала и формирала националното съзнание на останалите слоеве и се намира в основите на съвременния полски народ... Културата на народна Полша не бива да се срамува от своя шляхтички произход, по простата причина, че тя няма друг."* (ДА на МВнР, оп. 29, а. е. 2007, л. 28.)

Историята на държавния социализъм в Източна Европа съвпада с най-оспорваните, но и най-славните страници от историята на интелигенцията. Представителите на тази група, главно творците, са привлечени от хуманния и модернизаторски апел на комунизма. Немалко от тях стават идеолози на системата още в първия етап на налагането й и й остават верни и в най-мрачния период – сталинския или на т. нар. култ към личността. Обяснението, което дава на това явление Цветан Тодоров, е, че "*интелектуалците и писателите се оказват особено изобретателни ласкатели, затова държавните глави често ги приемат в обкръжението си*".[50] Но то не е много убедително, защото немалко от възпяващите "новия строй" творци скоро след смъртта на Сталин стават и едни от най-яростните му критици и поставят началото на дисидентското движение в Източна Европа[51]. Може би най-яркият представител на интелектуална защита на социализма от съветски тип, но и на интелектуалната му критика е унгарският философ Дьорд Лукач.[52] И това не е въпрос на ласкателство, а на съзнателен и премислен интелектуален избор. Затова по-вярно изглежда друго обяснение – че творците по-лесно стават жертва на утопии, особено на такива, които обещават реализиране на светли идеали.

---

[50] *Тодоров, Ц.* В името на народа. – *Факел*, 2000, № 3, с. 111.

[51] В това отношение е интересна късната рефлексия на един български поет, проявил се сред "най-партийните", но по-късно и сред най-критичните към властта в България - Христо Радевски. В своя дневник за 9 април 1991 г. той е записал следното: *"Преди известно време в предаването на Кеворкян "Всяка неделя" цитираха откъс от моя статия, написана през 1955 г. - по случай 50-годишнината на Вълко Червенков (вероятно 55-годишнината, отбелязвана през 1955 г. – б.а., И. Б.). Реших да проверя в "Работническо дело" – дето е публикувана статията – верен ли е цитатът, или има някакво изопачаване – каквото обикновено става, когато искат да омаскарят някого. За съжаление цитатът се оказа добросъвестен, и цялата – доста дълга – статия позорна. И сега се чудя как съм могъл да напиша такова нещо... Дали тогава така съм го схващал или в някакъв угоднически транс съм могъл да му съчиня такава ода... Подобно позорно стихотворение имам и за Сталин. Но там работата е друга. Тогава не знаех за злодеянията му и за мен той беше нещо като божество." Вж: Радевски, Х.* Разговор със себе си. С., 2000, 320–321.

[52] *Стыкалин, А.* Философ и власть. Метаморфозы политического развития Венгрии в 1950–1990-е годы и отношение к творчеству Д. Лукача. – В: *Политика и поэтика*. М., 2000, 158–172.

Още при първите сътресения в социалистическата система пак сред интелигенцията се ражда и най-острата критика срещу нея. Макар да не са инициатори на политическия опит за излизане от сталинизма (тази чест се пада на ръководството на КПСС), писателите и студентите стават автори на първите демократични манифести за промяна и борци най-вече със слово, но когато се наложи и с оръжие – при Унгарската революция от есента на 1956 г. и при многобройните противостояния на поляците срещу властта. Те оформят ядрото на дисидентското движение, а по-късно, след краха на държавния социализъм, те са и първите демократични политици и държавници, макар това да не продължава дълго. Особената роля на интелигенцията не само в културния, но и в политическия живот при държавния социализъм без съмнение е източноевропейска специфика.

Бързото развитие на образованието и разширяването на достъпа до културата са безспорно сред силните модернизационни характеристики на държавния социализъм, но, от друга страна, те са силно идеологизирани и стриктно контролирани и ограничавани като свобода за изява на различни мнения и идеи. В още по-голяма степен ограниченията се отнасят за декларираните в конституциите на социалистическите страни граждански права и свободи. На практика те са изпразнени от съдържание, което личи и от липсата на закони и постановления за защита на гражданските права.

Изброените общи характеристики на източноевропейския социализъм показват по-скоро неговите отлики, отколкото подобията му с марксизма. Дори и от гледната точка на един от най-важните критерии, залегнали във формационната теория за историческото развитие – по-високата производителност на труда, източноевропейският социализъм едва ли може да се признае за формация, последвала и заменила капитализма. Естествено следва въпросът: Има ли основание тази източноевропейска система да бъде наричана социализъм (да не говорим за доста неадекватното му назоваване в годините на прехода – комунизъм, термин, който може да се приложи само към идеологията, но не и към която и да било друга обществена сфера)?

Ще се опитам да обясня защо продължаваме да наричаме следвоенния период от историята на Източна Европа социализъм. Първата причина е от сферата на историческата практика – обществото се е самонарекло така и това наименование е станало част от историческата реалност (някои от тези страни, също както и първообраза им, вписват прилагателното социалистически и в официалното си наименование – СССР, ЧССР, СРР, СФРЮ). Има обаче и по-същностни причини – въпреки множеството си недостатъци, това общество, за разлика от всички предишни, полага съзнателни и планирани усилия за социално-икономическото и културното развитие. При това, макар и непоследователно, е приложен принципът на равенството – не просто пред закона, което е постижение на буржоазните революции, а в социалната сфера. Социалната справедливост не е реализирана последователно – едно от най-драстичните й нарушения е съществуващата система от привилегии. Но, особено след като вече имаме възможност да сравняваме със социалното разслоение, настъпило в годините на прехода, трябва да се признае, че следвоенната източноевропейска система има поне едно безспорно постижение – относително малките разлики между най-високите и най-ниските доходи. Що се отнася до привилегиите, те дразнеха обществото не толкова заради донесените от тях материални блага и разликите в доходите (сега те са многократно по-големи), а заради погазването на основополагащия идеологически принцип за равенство.

Какъв извод може да се направи за характера на източноевропейския социализъм? Основният е, че той има много малко общо с марксизма. Но следствие от този извод е и това, че провалът на държавния социализъм от съветски тип не би трябвало имплицитно да се свързва с провала на марксисткия обществен проект. Реалността обаче е друга – проектът и реализацията се оказаха твърде тясно свързани, за да може да се направи разграничение помежду им. Обяснението за това е в силната пропагандна самоидентификация както на съветския, така и на източноевропейския модел с марксизма, съпроводена с опростяване и фалшифициране на основните положения на марксизма. Това обаче означава, че с пълното

съзнание за неблагодарността на това действие, представителите на хуманитаристиката би трябвало да се опитат: първо, да възстановят смисъла на първоначалния марксизъм, и второ, да проследят с възможно най-голяма обективност неговата еволюция през XX век.

Българският социализъм

По своите основни характеристики наложеният в България модел може да се определи като източен или европейско-азиатски. Въпросът е дали той отговаря на нагласите на следвоенното българско общество. Според мен източният модел на социализма намира собствени корени и у нас, в нашата историческа традиция.

Как изглежда българският случай? Силната роля на държавата при закъснелите в своето национално развитие народи е теоретично обоснована в наше време[53], но тя е следвана от България още в края на XIX век с политиката на държавен протекционизъм. Анализ на причините и последиците от икономическото закъснение можем да намерим в статиите на българския икономист и финансист Стоян Бочев от 20-те и 30-те години на XX век. А изводите му доказват невъзможността в България да се развива класически капитализъм.[54] С други думи, независимо от външната сила, която налага социализма в България след Втората световна война,

[53] Ще цитирам само едно изречение: *"Не е изключено издигането на нови граници и прилагането на протекционистски стратегии да спасят недоразвитите индустрии в изостаналите райони, които иначе биха били задушени в състезанието с напреднали съперници."* Вж: *Гелнер, Ъ.* Цит. съч., с. 124.

[54] В статия, публикувана през 1931 г., Стоян Бочев пише: *"В кои области у нас капиталът се прояви като капитализъм? В земеделското производство той направи слаби и колебливи опити, които едвам утрайаха до Балканската война, за да изчезнат. В индустрията той прави отчаяни усилия, но среща почти непреодолими пречки: бързото и постоянно растящо техническо усъвършенстване в чуждата индустрия и ограниченият пазар. Българската индустрия все още има характер, в значителната си част, на продължено, разширено занаятчийство. В търговията българският капитал се прояви най-добре през времето 1902–1912 г., като заемаше все повече и повече износа и отчасти вноса, но настъпилите тревожни политически и стопански условия го парализираха. Натрупаните български капитали в търговията бидоха стопени пред инфлацията и, каквото остана от*

според друг, вече съвременен, икономист – Румен Аврамов, той "*идва на подготвена почва и това обяснява неговото безконфликтно господство в продължение на десетилетия*".[55] С други думи, в икономическо отношение българският социализъм естествено се вписва в източноевропейския модел и то по-скоро в руската, отколкото в централноевропейската му разновидност. Всъщност той

тях, биде разстроено от големите икономически и финансови кризи, които все още не престават след войната... Българският капитализъм в кредита има същите белези, както и в другите области – дребен, немощен и ограничаващ своята дейност в тесните рамки на страната, дори неспособен да задоволи поне отчасти и нейните нужди." И продължава: *"Кои са характерните черти на българския капитализъм, поне дотолкова, доколкото го има? Преди всичко неговият произход е от местни източници, той е дребен и обикновено трудът на собственика придружава неговата дейност. После, българският капитализъм има много ограничени ресурси и област за проява: крайно дребната собственост не дава простор за дейност в земеделско, скотовъдско, строително производство; слабата консумативна способност на населението, тесният вътрешен пазар, безсилието за състезание с чуждестранната техника и неспособност – техническа и финансова – да се организира масово производство за износ парализира индустриалното производство, което все още има характер на изкуствено насаждение; неспокойното политическо положение (вътрешно и външно) и честите стопански и финансови кризи му отнемат възможността за дълготрайна и положителна дейност и дават изглед на натрупването на капитали по-скоро на някаква щастлива случайност, нежели на плод на разумен и планомерен човешки труд и предприемчивост; това общо състояние на производство и търговия създава твърде тежки условия за кредит и заради това и в него капиталът не може да вземе пълен облик на капиталистическа предприемчивост. България, поне досега, не е имала почти нито едно от условията, които са създали капитализма в другите страни."* Вж: *Бочев, С.* Капитализмът в България като културен проблем. – В: *Бочев, С.* Капитализмът в България. С., 1998, 100–101.

[55] Пълната обосновка е: *"През 1944 г. България в много отношения е бременна със социализъм. Естествено, не заради схоластичните несъответствия между производителни сили и производствени отношения, а поради дълбоко вкорененните егалитарни и комунални стопански традиции и заради органичното неприемане принципите на капиталистическата рационалност... В България социализмът идва на подготвена почва и това обяснява неговото безконфликтно господство в продължение на десетилетия. В духовното пространство и стопанския манталитет той не е тази разделителна линия, за каквато бе представян в течение на десетилетия както от неговите апологети, така и от противниците му."* Вж: *Аврамов, Р.* Неосъщественият консервативен манифест в България. – В: *Бочев, С.* Цит. съч., с. 23.

може да се определи и като балкански модел, характеризиращ се с "*егалитарна психика*" и "*колективистични и етатични теории*" – пак по думите на Бочев.[56]

Затова изследователите не са изненадани от следвоенната политическа практика, при която българският модел на социализъм стриктно следва съветския образец. До такава степен, че водачите му гордо декларират приемането на съветската програма за изграждане на социализъм от 1919 г., сиреч от съвършено различна епоха в света, пък дори и в Русия – това все пак е било времето на "военния комунизъм".[57]

В началото на 60-те години по подобие на останалите страни от Източния блок България добива изцяло нов облик. Изградени са основите на тежката индустрия, процес, който е рязко ускорен след средата на 1950 г. във връзка с Корейската война, но който след смъртта на Сталин (5 март 1953 г.) значително намалява темповете си под влияние на "продоволствения курс" на Георгий Маленков. Ударението, поставено върху тежката индустрия, в значителна степен намалява вниманието и усилията, които се отделят за леката и преработващата промишленост, както и за селското стопанство, превърнало се в един от големите източници на средства за индустриализацията (но нима и в Англия не е така, макар и в много по-ранна епоха и за по-продължително време?). Индустриализацията е съпроводена с големи социални промени: масовизирано е образованието, ускорено е подготвен голям брой инженери, учители и медици. Със започнатото от държавата комунално строителство се

[56] Според Бочев в междувоенния период България все *"още се тресе в колебание между европейската цивилизация, създадена от индустриализираното производство, от една страна, и колективистичните и етатични теории, които под една или друга форма му обещават благоденствие"*. Вж: *Бочев, С.* България и чуждите капитали (реферат, изнесен на 2 февруари 1928 г.) – В: *Бочев, С.* Цит. съч., с. 253.

[57] На пленума от 28-29 ноември 1961 г. Т. Живков докладва впечатленията си от XXII конгрес на КПСС, като казва следното: *"Осмият конгрес на КПСС изработи програма за построяване на социализъм в СССР и с това начерта принципите, главните пътища за победата на социализма и в другите страни. Макар от времето на този конгрес да са изминали повече от четири десетилетия, неговите решения и днес са принципно вярно марксистко-ленинско ръководство в борбата на братските партии за построяването на социализма."* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 479, л. 4.)

променя изцяло обликът на градовете и на селата – в градовете възникват грозните днес, но много важни за модернизацията тогава жилищни комплекси, а в селата позамогналите се селяни заменят старите къщи с нови тухлени и поне на два ката.

Повечето изследователи на държавния социализъм отчитат, че неговият основен резултат е модернизацията на България, нейното преминаване от традиционни към индустриални отношения[58]. Но държавният социализъм предлага своеобразен път за модернизация, който се отличава от западноевропейския. Тя се извършва отгоре, в резултат на държавна, а не на частна инициатива, при липсата на индивидуална свобода и с използване на насилие. Така в изключително кратки срокове е осъществена урбанизацията чрез полунасилствено извличане на населението от селата и включването му в промишлеността и градския начин на живот. Българите изживяват тежко тези преобразования,[59] най-малкото заради големия процент селско население в началото на модернизацията. За последиците на българския модел на социалистическа модернизация ще цитирам либералния икономист Румен Аврамов: "*Макар че социализмът реши редица модернизационни въпроси, той го направи по абсолютно уродлив начин – откъснато от световния пазар, на базата на автархия и напълно деформирани относителни цени. В същото време комуналните тенденции, наслоявани след Освобождението у българина, бяха засилени до пароксизъм*".[60] Въпреки това българско своеобразие модернизацията следва ако не като форма, то поне като идея европейския модел.

Българската интелигенция се вписва напълно в източноевропейския модел, може би с тази особеност, че традиционно тя се оказва по-зависима от държавата и вероятно затова по-малко склонна да оказва съпротива, отколкото са събратята й както в централ-

[58] Той може да бъде разшифрован и като преминаване от преобладаващо селско население към градско, както и от физически труд към умствен. Вж: *Коровицына, Н. В.* Среднее поколение в социокультурной динамике Восточной Европы второй половины XX века. М., 1999, с. 4.

[59] За процеса вж.: *Марчева, И.* Социални измерения на урбанизацията в България след Втората световна война. – *Балканистичен форум*, 1997, № 2, 119-130.

[60] *Аврамов, Р.* Цит. съч., с. 23.

ноевропейските социалистически страни, така и в Съветския съюз. Тя приема формулираните от Цветан Тодоров три основни роли: 1. да бъде на "официалния полюс", с всички произтичащи от това облаги, но и ограничения; 2. да поеме по пътя на дисидентството с всички възможни позитивни и негативни последствия; 3. да остане в сферата на "чистото творчество".[61] Но в България почти няма интелигенти от втората група, те се появяват едва през 80-те години, повечето предпочитат първата или третата роля, но дори и последните често участват в акции, които имат пряко политическа цел или последици. Не може да се премълчи нито масовото участие на писателите в организираните срещи с Т. Живков, нито охотното им присъствие в неговата "ловна дружинка" (Емилиян Станев и Йордан Радичков), нито пък наличието на твърде много от онези, които би трябвало да се причислят към "чистите творци", в литературната поредица "Априлски сърца", посветена на същия несменяем три десетилетия и половина български "*партиен и държавен ръководител*".[62] Българската специфика може да се обясни със своеобразния реализъм на българската интелигенция или, с други думи, с нейния конформизъм и умението й да се съобразява с обстоятелствата. Това са все черти, които не ни дават основание за особена гордост, но затова пък са по-европейски от мистичната вяра, че интелигенцията олицетворява народната душевност.

---

[61] Според тази класификация принадлежността към "официалния полюс" означава, че писателите са привилегировани: получават високи хонорари, заемат синекурни длъжности, имат специални почивни домове, държавните глави ги канят в интимен кръг и думата им се чува, но в замяна са длъжни да премълчават, което не е за казване, и да казват, каквото трябва. Дисидентството им носи връзка не с държавата, а с гражданското общество и чувството, че са станали глас на народа. Докато "чистият творец" не е длъжен да прославя държавата, но избягва да отправя упреци по неин адрес. Вж: *Тодоров, Ц.* На чужда земя..., 140–141.

[62] В първата и най-подмазваческа стихосбирка "Априлски сърца", издадена през 1981 г. и посветена на *"25-годишнината от Априлския пленум и 70-ия рожден ден на вдъхновителя, твореца и организатора на Априлската линия другаря Тодор Живков"*, можем да срещнем имената не само на всеизвестните "началници" от СБП, но и на Александър Геров, Александър Муратов, Андрей Германов, Вътьо Раковски, Георги Константинов, Дамян Дамянов, Дора Габе, Елисавета Багряна, Иван Радоев, Надя Кехлибарева, Паулина Станчева, Първан Стефанов и много други.

Точно модернизационният аспект на държавния социализъм предпоставя и друга нова черта на това общество – силната му мобилност. За сравнително кратък период от време структурите на традиционното общество са разбити и се ражда нова социална структура. Една от основните й характеристики е бързото повишаване на образователното равнище, което се оказва най-сигурният път за професионален напредък. Няма съмнение, че въвеждането на задължително общо образование, а през 60-те и 70-те години – на задължително средно, са постижения по пътя на европейската модернизация. Нещо повече, своеобразната интелектуализация на обществото може да се разглежда и като "*ортодоксална и деформирана версия на проекта на Просвещението*".[63] Но при държавния социализъм образованието и изобщо развитието на културата играе ролята на заместител на свободата за икономическо предприемачество и до голяма степен и до известно време успява да замести консуматорството от западен тип.[64] В българския случай престижът на образованието е особено висок, както и възможностите, които то дава за напредък в обществото. Това явление е съпроводено и от силно присъстващата в българското общество идеология на егалитаризма, разбирана като равенство на шансовете за образование.[65] Мобилността е поредната европейска характеристика на социализма и то на модерния европеизъм.

Накрая ми се иска да разведря обстановката не с теоретическо, а с едно практическо предсказание на лидера, олицетворяващ социализма в български условия – Тодор Живков. Ще цитирам негови думи, казани на 30 май 1984 г. в края на международна партийна среща в резиденция "Бояна". След като Живков представя българските стъпки към осъществяване на представителната демокрация (за разлика от пряката при марксизма), чрез т.нар.

---

[63] *The Cultural* Identity of Central Europe. Zagreb, 1997, p. 69.

[64] *Коровицына, Н. В.* Цит. съч., с. 14.

[65] Според социологическите данни през 60-те години ясно се забелязва тенденцията, че в Източна Европа образованието играе много по-голяма роля в професионалната кариера, отколкото това е в Западна Европа, където наследяването на заварения социален статус е срещано много по-масово. (Пак там, с. 21.)

обществено-държавно начало, както и опитите за палиативно раздържавяване на собствеността чрез странното превръщане на колектива в стопанин на предприятията при запазване на държавната собственост[66], той спонтанно разказва как година и половина порано (сиреч в началото на 1983 г.) е заявил на баронесата и член на правителството на Маргарет Тачър следното: "*Мадам, защо е необходимо заради един строй, който се разлага и си отива, да се подпалва термоядрена война и да се унищожава целият свят?... Ние в България се разлагаме от година на година, защо е необходима война? Почакайте малко, почакайте 5, 10, 20, 30 години, ние ще се разложим и ще се ликвидираме*."[67] Както и да се отнасяме към Живков, не можем да не му признаем, че макар и чрез своеобразното си чувство за хумор, той е имал относително точна представа за състоянието на системата на източноевропейския социализъм.

Искам да изразя и едно свое убеждение, свързано с марксизма. През изминалите век и половина от съществуването му той като че ли доказа силата си в сферата на критичния обществен анализ, валиден и до ден днешен. Големият негов проблем обаче си остава в същината му – заявеното му намерение не само да обяснява реалността, а и да я променя в социално справедлива посока. Точно в това направление през XX век са най-големите му неуспехи. Но дали това означава, че усилията да се върви в такава посока ще бъдат прекратени или ще се потърсят други възможности, вече зависи от мислителите и политиците на XXI век.

Равносметка на социалистическите идеи

Как можем да оценим резултатите от държавния социализъм от днешна историческа перспектива – дали те са връщане назад или ускорено развитие? Отговорът едва ли може да бъде еднозначен, тъй като трябва да бъде съобразен с множеството постижения и недостатъци в различните обществени сфери. За улеснение ще прибягна до формулираните в книгата на Цветан Тодоров "Новият

[66] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 335, л. 7, 8.
[67] Пак там, л. 18.

световен безпорядък. Размисли на един европеец" шест ценностни критерия за принадлежност към общоевропейския манталитет (но с ясния подтекст, че става дума за западноевропейския): рационалност, справедливост, демокрация, индивидуална свобода, светски характер на обществото и толерантност.[68] Източноевропейските общества от първия етап на държавния социализъм отговарят точно на половината от тези критерии. В тях е силно изразен рационалистическият опит да се планира всичко – както производството, така и потреблението, да се насочи развитието в определена посока. Несъмнен е и стремежът да се осъществи по-голяма социална справедливост, това е била и си остава (дори и ретроспективно) една от най-привлекателните черти на държавния социализъм. Светският характер на обществото, базиран върху традициите на европейското Просвещение, също е налице. Разбира се, при реализирането и на трите посочени критерия има увлечения, които на моменти достигат до абсурди (особено в планирането), но от подобни прояви не е застраховано нито едно европейско общество.

По-любопитно е как източноевропейските социалистически общества или по-скоро техните политически ръководства се отнасят към останалите критерии. И трите – демокрацията, свободата (индивидуалната) и толерантността, са заложени в теорията за изграждане на социалистическо общество. Нещо повече, идеята за "демокрация" присъства още в първоначалното наименование на следвоенните източноевропейски общества във формата на "народна демокрация", за да ги разграничи от системата, наложена след Октомврийската революция от 1917 г. в Съветска Русия, наречена "диктатура на пролетариата". Видоизменена тя присъства и в по-късната им еволюция, вече като "социалистическа демокрация". Но самият факт, че думата демокрация трябва да се уточнява, видоизменя и приспособява, показва, че всъщност не става дума за традиционната за Западна Европа парламентарна демокрация, а за някакви нейни модификации. По подобен начин – трансформирани и преобразувани, изглеждат

[68] *Тодоров, Ц.* Новият световен безпорядък. Размисли на един европеец. С., 2003, 82–97.

нещата и при индивидуалната свобода и толерантността. И двете са залегнали в теорията на марксизма, но не и в практиката на държавния социализъм, създадена в Съветския съюз и пренесена от него в следвоенна Източна Европа с всички ограничения за личната свобода и репресивност на Сталиновата система.

Същевременно дори идеята за свобода, предизвикала такава еуфория в Източна Европа през 1989 г., се оказа най-малкото двузначна. Защото пълната свобода за либерално развитие донесе на източноевропейците немалко горчивини. Ако си послужа с думите на Тони Джуд, идеята за свобода също има своето място и време: "*Излизането на държавата от икономиката беше прогресивно в бившите комунистически страни, но само за кратък период от време. Щом бившите апаратчици се превърнаха в предприемачи, извличащи изгода от "неограничената свобода на финансовите операции", парадоксите на икономическата либерализация в Източна Европа станаха по-отчетливи. И в този феномен не остана нищо прогресивно*".[69] И още едно негово уточнение за ограниченията на свободата: "*Свободата обаче не винаги е синоним на прогреса. Свободата на Уолстрийт, състояща се в това да правят неприлично количество пари и после – при възникване на проблем, да се обръщат към държавата за помощ, няма никакво отношение към свободата, както я разбираха философите, и е пълна противоположност на прогреса*".[70]

Държавният социализъм, идентифициращ се със съветската система, беше осъден да изчезне (както и всяко историческо явление), не само защото не можа да се справи с икономическата конкуренция на капитализма, но и защото не отговори на моралните въпроси, поставени от модерното и постмодерното общество. Ролята на морала често се подценява от професионалните историци, но тя е безспорна за изкушените от философията на историята. Зрелищното рухване на съветския държавен социализъм, само потвърждава старата максима, че една недемократична система може да съществува

[69] *Джуд, Т.* Свободата не винаги е синоним на прогрес. – *Култура*, № 14, 16 апр. 2010.
[70] Пак там.

много дълго, но загуби ли моралното си оправдание, вече и военната сила не може да й помогне. Най-големият проблем, създаден от рухването на държавния социализъм, не е политически и геополитически – това, че системата на международните отношения загуби равновесието си, след като рухна един от двата големи следвоенни колоса, а че рухна вярата във възможността да се изгради едно социално справедливо и едновременно с това демократично общество. Първата съставка на такова общество продължава да бъде водеща и в нашия еднополюсен свят, може би защото в европейската цивилизация втората вече почти не се оспорва.

Днешните дилеми не са по-малко от тези в близкото минало. Светът, в който живеем, не е нито по-сигурен, нито по-справедлив, особено ако отправим поглед отвъд Европа и Източна Европа към глобалното пространство.[71] Защото походът на лидерите на САЩ за налагане на господството на демокрацията носи немалки опасности, една от които е формулирана така: "*Съединените щати са наследили много аспекти на европейската традиция, но почти изключително онези, които понастоящем се оказват най-агресивни: индивидуализмът, религиозният фанатизъм (който се е развил в борбата срещу репресията на държавите...), вяра във връзката между икономически успех и лично спасение... Разбира се, ако Западът наистина се характеризира чрез тези духовни нагласи, то той е осъден или на безкрайна война, за която говореше преди време Буш, или на изчезване изпод ударите на другите култури, разбунтували се срещу нашата (или тази на САЩ) хегемония. Единствената възможност за бъдещо мирно развитие на Запада зависи от неговата*

[71] Отново ще се обърна към думите на философ, защото става дума не за миналото, а за бъдещето. Джани Ватимо напомня за опасностите, които стоят пред "победилата" демокрация: *"Ако демокрацията се отстоява, поддържа въз основа на някаква "същност", много скоро тази същност ще се превърне във вериги за свободния избор на гражданите: пак ще ви припомня като пример начина, по който американското президентство използва идеята за "естественото право" на демокрация, която налага с оръжие; или пък случая с католическата църква, когато тя претендира за (естественото) право законно, правно да задължи хората да следват нейната етика, етиката на църквата..."* – Социализмът е съдбата на човечеството. Разговор с проф. *Джани Ватимо. – Култура*, № 8, 4 март 2005, с. 9.

способност да редуцира агресивната си нагласа спрямо природата (проблемът за изразходването на ресурсите на планетата), спрямо другите народи и спрямо собственото си общество (само един, но чудесен пример за това е начинът, по който войната срещу тероризма води до все по-нарастващи ограничения върху гражданските свободи в САЩ и в "демократичния" свят)".[72]

Решението може би се крие в голямата, невсекидневната, а определяща бъдещето, цел на политиката. Според философа Джани Ватимо, тя е: "*да редуцира, да намалява, и то с всички средства, насилието, върху което се основава животът, насилие, което включва например самата борба за оцеляване... единственото, което съществува, е свободата да бъде установяван някакъв ред и единственият морал, който аз мога да си представя, се състои в това, че аз уважавам моите братя човешки същества така, сякаш те, това съм аз самият (впрочем милосърдието в християнското послание в случая е съвсем същото, каквото е Кантовият категоричен императив). Демокрация може да бъде осъществявана единствено на тази основа. А и какво да кажем за явления като мизерията, глада, за социалната защита, за човешките права и т. н. В крайна сметка всички те са свързани с базовия избор да се редуцира насилието, т. е. да се създаде възможност за свобода, избор, консенсус и т.н*." Тази цел изглежда твърде далечна, но развитие без далечна цел може да заведе обществото на нежелано място. Като необходимост от нов подход определя Ватимо и убеждението си, че бъдещето принадлежи на социализма, но социализъм, съвсем различен от съществувалите до момента: "*под "социализъм" аз имам предвид чисто и просто идеала за едно неметафизично общество; едно общество, в което всичко е оставено на свободно договаряне от страна на участващите в него индивиди: никакво естествено право, никаква метафизична същност. Едно общество, основано върху идеите от De hominisdignitate на Пико дела Мирандола (1492), където същността на човека се схваща като състояща се от липса на същност, от потребност всеки да я създава сам за себе си.*"[73]

[72] Пак там.
[73] Пак там.

С други думи, рано е да се отказваме от търсенето на по-добро общество и да се примиряваме с господството на либералния индивидуализъм, според който всеки заслужава съдбата си и всеки може и трябва да разчита само на своите усилия, а не на общите, на солидарността и взаимопомощта. Защото, по думите на австрийския философ Гюнтер Андерс: "*Ако има минимален, дори нищожен шанс да се направи нещо, за да бъде поправена непоносимата ситуация, в която сме попаднали, трябва да го използваме*".

ОТ "РЕАЛЕН" КЪМ "ДЕМОКРАТИЧЕН" СОЦИАЛИЗЪМ (Из зиг-загите на идейното и програмното развитие на БКП след Втората световна война)

Евгений Кандиларов

Evgeny Kandilarov. **FROM 'REAL' TOWARD 'DEMOCRATIC' SOCIALISM (Within the Zig-zags of the Ideological and Programme Development of the Bulgarian Communist Party after the WWII)**

The study traces back the Ideological evolution of the Bulgarian Communist Party after the WWII revealed in its basic program documents. The analyses clearly shows that at different stages of the program development there has been a series of constantly emerging contradictions as a consequence of the difficulties of the communist government to adjust the orthodox Marxist Ideology with the existing social and economic realities in Bulgaria. As a result since 70s till the end of 80s there has been an increasing gap between the communist Ideology and the objective social values, consumption needs and future expectations of the Bulgarian society. Eventually that situation triggered a bilateral process. From one side there has been a gradual lost of legitimacy of the communist government within the society. From the other side there have been constant attempts of the BCP to adequately respond to the social tensions by gradual changes in it's Ideological fundament. The final stage of that process came with the End of the Cold War and the defeat of the Soviet bloc in it. Eventually that led to a radical Ideological transformation of the BCP and the replacement of the Marxist Ideology with the Social democratic conception and the platform of the Democratic socialism

Българската комунистическа партия е наследник на създадената на 2 август 1891 г. на връх Бузлуджа Българска социалдемократическа партия (БСДП), обособена през 1903 г. в Българска работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти) – БРСДП (т.с.), и преименувана през 1919 г. на БКП. [1] Още от самото си съз-

[1] В периода 1945-1948 г. партията носи наименованието Българска работническа партия (комунисти) – БРП (к), след което отново възстановява името Българска комунистическа партия. През 1990 г. е извършена поредната промяна в наименованието на политическата сила. От този момент нататък тя се нарича Българска социалистическа партия (БСП).

даване тази политическа сила се развива като програмна партия, в чиито теоретични документи се отразяват не само политическите възгледи на българските социалисти и социалдемократи, но и теоретичното състояние на световното социалистическо движение. Като постоянна специфика на идейно-програмното развитие на партията още от най-ранния период на нейното съществуване се очертава силната зависимост от основните идейни направления във Втория и Третия интернационал, а след Втората световна война (до 1989 г.) – в Комунистическата партия на Съветския съюз (КПСС).

Според марксистката теория, на която се основава цялото програмно развитие на БКП до началото на 90-те години на XX век, съдържанието и характерът на програмата на всяка комунистическа партия се определят от целите и задачите, които общественото развитие поставя пред работническата класа. Програмата трябва да определя и крайната цел на "революционното движение на пролетариата", а също така и начините и средствата, чрез които тези цели и задачи могат да бъдат постигнати.[2]

В средата на 70-те години на XX век официалната партийна историография в България очертава четири основни етапа, през които преминава програмното развитие на БКП. Всеки от тях се различава както по теоретичната си основа, така и по набелязаните цели и задачи. Първият етап е от създаването на партията до Октомврийската революция в Русия през 1917 г. Теоретическата основа на програмата през този период е марксизмът като теория и практика на класовата борба. Вторият етап е от встъпването на партията в Комунистическия интернационал до завършването на нейната болшевизация и политическата промяна от 9 септември 1944 г., когато идеологията, програмата, организацията и политиката на партията се поставят върху основите на ленинизма като по-нататъшно развитие на марксистката теория. Третият етап обхваща периода на преминаване от капитализъм към социализъм. А четвъртият етап започва с Априлския пленум на ЦК на БКП

[2] *Костов, П.* Програмата на Българската комунистическа партия – висша изява на марксистко-ленинската мисъл в България. – В: *БКП* – ръководител и организатор на изграждането на развито социалистическо общество в България. С., 1974, с. 38.

от 1956 г. и завършва с приемането на Програмата на БКП от X конгрес на партията през 1971 г. През последните два етапа теоретичен ориентир наред с марскистко-ленинската теория става и опитът на КПСС и Съветския съюз.[3]

От днешна гледна точка тази периодизация в общи линии отговаря на историческата действителност, като към нея трябва да се прибави още един етап: на постепенния преход от т. нар. "развито социалистическо общество" към "нов модел" на социализма, започнал от средата на 70-те години и завършил през втората половина на 80-те години. В края на този етап се извършва коренна ревизия в идейно-програмните виждания на БКП: приети са редица нови постановки, очертаващи промяната в социално-икономическата и политическата система в страната. С края на Студената война се стига и до нова програмна визия за развитие на партията и на обществото, основаваща се на концепцията за т.нар. "демократичен социализъм". В този последен етап на програмното развитие на БКП в годините на държавния социализъм съществено значение има идейното въздействие на Съветския съюз, особено в периода на т. нар. перестройка (преустройство) на социализма (1985-1989 г.), стартирана от последния лидер на КПСС Михаил Горбачов.

В настоящата студия ще бъдат представени някои аспекти от идейно-програмното развитие на БКП през последните три етапа: От "народна демокрация" към "диктатура на пролетариата"; от сталинския модел към концепцията за "развитото социалистическо общество" и от "зрелия" към "демократичния социализъм".

Марксистко-ленинската идеология като програмна основа на БКП

За по-доброто вникване в програмната логика на Българската комунистическа партия първо трябва да се хвърли, макар и бегъл, поглед върху фундамента на всички идейно-програмни документи на партията до началото на 90-те години на XX век – т. нар. марксистко-ленинска идеология.

[3] Пак там, 39-40.

Първоизточникът на голяма част от принципните цели и задачи, залегнали в програмните документи на БКП, е във възприемания като "образец за програмен документ" Манифест на комунистическата партия, съставен от основоположниците на научния комунизъм Карл Маркс и Фридрих Енгелс през 1847 г.

Една от основните характеристики на програмните документи на Българската комунистическа партия през всички етапи от нейното развитие е възприемането на марксистката философия на историята за стадиално-формационния модел на историческо развитие. Според тази теория историята на човечеството се схваща като последователност от обществено-исторически формации, преминаващи от по-низша към по-висша, и това развитие е предопределено от характера на икономическото производство и произтичащото от него обществено устройство на всяка историческа епоха. Това е и същността на т. нар. икономически детерминизъм, чиито съставни части са взаимовръзката между икономическата база и надстройката (политическата система) на обществото. Така според тази теория световната история последователно преминава през следните стадии на обществено развитие – първобитнообщинен, робовладелчески, феодален, буржоазнокапиталистически. По-важно във връзка с програмните задачи на комунистическите партии (в т.ч. и българската) е разбирането, че предопределеността в развитието на обществените формации със сигурност ще доведе до изчерпване на жизнените сили на капитализма и до неминуем преход към следващия по-висш обществен строй – социализъм. Социалистическата формация на свой ред се разглежда като преходен етап към постигането на крайната цел, която е комунистическото общество.[4]

[4] Крайъгълна теза на марксизма и ленинизма във връзка със стадиално-формационния модел на развитие на обществото е, че всеки нов социално-икономически строй (или формация) доказва своето превъзходство над стария строй с това, че осигурява по-висока обществена производителност на труда. Същевременно друго фундаментално положение на историческия материализъм гласи, че нито един обществен строй не загива, преди да е изчерпал своите възможности и в недрата му да са съзрели предпоставките за нов, по-висш обществен строй. Новият строй побеждава окончателно с това, че създава по-висока производителност на труда от стария строй. Вж: *Добриянов, В.* Изграждане на развито социалистическо общество. С., 1973, с. 155.

Друга основополагаща марксистка теория, на която стъпва идейно-програмното развитие на БКП, е теорията за класовата борба.[5] Според нея двигател на общественото развитие е борбата за контрол над средствата за производство, което означава и власт над самото производство и неговото разпределение. Ето защо ключов елемент на теорията са засилващите се противоречия между организацията на производителните сили и характера на производствените отношения.

Според марксистката концепция борбата между труда и капитала е последната фаза на историческия процес. Капитализмът притежава огромни продуктивни способности, но безпощадният стремеж към печалба довежда до повтарящи се кризи, които в последна сметка ще създадат революционна ситуация, в която работническата класа ще вземе властта. В тази фаза на развитие работническата класа (т. нар. пролетариат[6]) ще остане единствената класа наред със собствениците на капитала, тъй като според теорията средната класа

[5] Теорията за класовата борба е развита обстойно в "Манифест на комунистическата партия". Според нея: *"Историята на всички досегашни общества е история на класови борби. Свободен и роб, патриций и плебей, феодал и крепостен селянин, цехов майстор и калфа, накъсо – потисници и потиснати, са се намирали в постоянен антагонизъм един спрямо друг, водили са непрекъсната ту скрита, ту открита борба, която винаги е свършвала с революционно преустройство на цялото общество или с обща гибел на борещите се класи"*. Вж: *Маркс, К., Енгелс*, *Фр.* Манифест на комунистическата партия. С., 1977, с. 52.

[6] Под пролетариат Маркс и Енгелс разглеждат класата на съвременните наемни работници, които, като не притежават средства за производство, са принудени да продават своята работна сила, за да могат да живеят. (*Маркс, К., Енгелс, Фр.* Цит. съч.). Според Маркс и Енгелс обществото на Запада все по-отчетливо се разделя на две класи – буржоазия – социално непотребна, числено намаляваща и вървяща към заник, и пролетариат – нарастващ количествено и превръщащ се в преобладаващо мнозинство от народа, но изпадащ във все по-бедствено и непоносимо положение. Това води до нарастване на революционната активност на пролетариата и неговата неизбежна победа. Тя може да се реализира, когато многобройната пролетарска маса е организирана и ръководена от собствена политическа партия, различна и противопоставяща се на всички стари буржоазни партии. Тази партия трябва да се бори както за постигането на непосредствените цели и интереси на работническата класа, така и на нейните общи интереси – победата на социалистическата революция. Вж: *Янчев, В.* Апология на българската социалдемокрация (1891-1944 г.). – В: *Изследвания* по история на социализма в България. Т. I. С., 2008, с. 144.

ще се пролетаризира и ще се слее с тази на работниците. След революцията класовата борба трябва да престане, тъй като средствата за производство ще се превърнат в обществена собственост, а плодовете на производството ще бъдат достатъчни за всички.

Концепцията за прехода към социализма на К. Маркс и Фр. Енгелс е плод на индустриалната епоха от втората половина на XIX век. Тя предлага универсално решение на проблемите на времето, една утопическа конструкция на бъдещото идеално общество, премахващо мизерията, несправедливостта, социалното неравенство.

Във възприетия като програмен за цялото комунистическо движение "Манифест" Маркс и Енгелс посочват и начините, и средствата, чрез които трябва да се осъществи преходът към най-висшия стадий в историческото развитие на обществото – комунизма. Това ще стане чрез революция – исторически необходим акт на насилствено разрушаване на капитализма и едновременно с това на създаване на новия обществен строй. Целта на революцията е установяване на политическо господство на пролетариата, извършващ поредица от реформи, които ще доведат до изграждане на основите на комунистическото общество.

Кардиналният въпрос, който стои в центъра на промяната, е този за собствеността и за производствените отношения. Класиците на марксизма изрично подчертават, че най-важният момент в тяхната теория е премахването на частната собственост, като по този начин капиталът се отнема от ръцете на буржоазията и всички средства за производство се предават в ръцете на държавата (в смисъл на "организирания като господстваща класа пролетариат"). Това на свой ред довежда до преврат в целия начин на производство, което би трябвало да води и до промяна на характера на обществото и на властта. При новия обществен строй трябва да изчезнат класовите различия, а публичната власт губи своя политически характер. Заедно с премахването на старите производствени отношения автоматично се унищожават и условията за съществуване на класовата противоположност, унищожават се класите въобще. На мястото на старото буржоазно общество с неговите класи и класови противоположности идва една асоциация,

в която свободното развитие на всекиго е условие за свободното развитие на всички.[7]

Като конкретни действия за постигане на описаните революционни промени в "Манифеста на комунистическата партия" Маркс и Енгелс посочват десет мерки:

1. *Експроприация на поземлената собственост и използване на поземлената рента за покриване на държавните разходи;*
2. *Висок прогресивен данък;*
3. *Премахване правото на наследство;*
4. *Конфискация на имуществото на всички емигранти и бунтовници;*
5. *Централизация на кредита в ръцете на държавата чрез една национална банка с държавен капитал и изключителен монопол;*
6. *Централизация на целия транспорт в ръцете на държавата;*
7. *Увеличаване броя на държавните фабрики, средствата за производство, пригодяване за обработване и подобряване на земите по общ план;*
8. *Еднаква задължителност на труда за всички, създаване на индустриални армии, особено за земеделието;*

[7] В един от ранните проекти за програма на Съюза на комунистите, съставен във формата на катехизис (във вид на въпроси и отговори) от Фр. Енгелс през 1947 г., под заглавието "Принципите на комунизма" е дадена следната характеристика на комунистическото общество: *"Благодарение на това, че обществото ще вземе от ръцете на частните капиталисти използването на всички производителни сили и съобщителни средства, както и размяната и разпределението на продуктите, благодарение на това, че то ще управлява всичко това по един план, изработен въз основа на наличните ресурси и на потребностите на цялото общество, ще бъдат преди всичко отстранени всички пагубни последици, свързани с днешната система на ръководене на едрата промишленост...Вместо да поражда нищета излишъкът от производството над най-непосредствените потребности на обществото ще осигурява задоволяване потребностите на всички членове на обществото, ще поражда нови потребности и едновременно ще създава средства за тяхното задоволяване. Той ще стане условие и стимул за по-тататъшен прогрес..." (Маркс, К., Енгелс, Фр.* Цит. съч., 130-134).

9. *Съединение на земеделието с индустрията, мерки за постепенно отстраняване на различието между града и селото;*
10. *Обществено и безплатно възпитание на всички деца. Премахване на фабричния труд на децата в сегашната му форма. Свързване на възпитанието с материалното производство и т. н.* [8]

Важно допълнение към марксистката концепция за прехода от капитализъм към социализъм, което има отношение към въпроса за последвалото изменение на теорията на Маркс, направено от В. И. Ленин, е разбирането от страна на класиците на марксизма, че преходът може да се извърши успешно при определени материални предпоставки. С други думи, социализмът или комунизмът е възможен едва при наличието на изградено капиталистическо индустриално общество, в което съществуват развити производителни сили. Нещо повече, нивото на икономическо развитие трябва да е такова, че трудът в своята непосредствена форма престава да е главен източник на обществено богатство, отстъпвайки място на знанието и науката като непосредствени производителни сили. Следвайки описаната характеристика, с появата на масовото потребителско общество развитите западни държави през последната четвърт на XX век започват да се приближават към необходимите предпоставки за извършване на преход към комунистическата обществена формация.

Парадоксално и коренно противоположно на този извод, приложението на марксистката теория за преход към социалистическа обществена формация се осъществява в една от най-изостаналите и индустриално неразвити държави в Европа, каквато е Русия.[9] Това

[8] Пак там, 84-85.

[9] Според вижданията на Владимир Улянов-Ленин за социалистическата революция в епохата на империализма, в Русия тя най-лесно може да започне, но нейната задача ще бъде по-скоро да подпомогне революционното избухване там, където икономическите условия наистина са съзрели – напр. във Великобритания или в Германия. Ноемврийската революция от 1918 г. в Германия е събитието, което Ленин очаква и на което разчита, за да бъде осъществена истинска пролетарска революция, но тези надежди не намират своето оправдание. Вж: *Баева, И.* Източноевропейският социализъм – обществото, от което излязохме. – В: *Отвъд* прехода – модернизацията. С., 2000, с. 66.

налага известна корекция в марксистката идеология, която е свързана с името на *В. И. Ленин***.** Именно той отбелязва, че революцията ще протича в парадокса на своеобразно разместване на историческите времена. По същия начин Ленин размества основните елементи на Марксовата концепция, като поставя в нейния център субективния фактор – партията на професионалните революционери. Според него тази партия трябва не просто да социализира създалите се материални предпоставки, а да ги създаде – идея, която коренно променя схващането за преход към социализъм. Същевременно Ленин говори за необходимост от преход в прехода към социализъм, схващайки отлично, че ако поради стечение на обстоятелствата пролетариатът и по-скоро неговата партия могат да завладеят политическата власт, то те не са в състояние да отменят, прескочат, игнорират естествените процеси на икономическото, социалното и културното развитие, а могат да ги подпомогнат, направляват, ускоряват с помощта на една научна теория.[10] Оттук идва и характерната за "болшевишкото учение" теория за силната власт, въоръжена с учение, която може принудително, планово и организирано да преустрои обществото, да ускори многократно неговото развитие и да постигне идеала, невъзможен за естествените сили на историческия прогрес.

В края на 20-те години ръководството на ВКП (б) (Всерусската комунистическа партия (болшевики)) възприема нов курс на строителство на социализма чрез форсирана индустриализация и масова колективизация на дребните собственици в селото и града във възможно най-кратки срокове – една-две петилетки. Завършен израз на този курс е теорията и практиката на модела на обществена организация, установен в Съветския съюз, а след Втората

[10] Интересно е да се отбележи, че Ленин се стреми да обосновава концепция за един относително дълготраен период на преход с редица междинни фази, съобразен с икономическите реалности и закони, с идеологическите принципи на научния социализъм. През този период, според него, се извършва приспособяване на елементите на заварената икономика към нуждите на социалистическото строителство, революционният подход на разрушаване и преустройство се съчетава, а често пъти дори отстъпва на реформисткия, разбиран като постепенност, като "цяла редица преходни стъпала". Вж: *Луджев, Д.* Град на две епохи. История на обществените групи в българските градове в средата на XX век. С., 2005, 30-32.

световна война – и в страните от Източна Европа, определяна с наименованието "сталинизъм".[11]

Разработват се и нови идеологически схеми, обявени от Й. В. Сталин за закономерности, сред които основно място заема постулатът за неизбежното и постоянно изостряне на класовата борба при прехода към социализма. Съгласно тази теория изграждането на социализма се обявява за несъвместимо с всеки вид частна собственост, с всяка форма на сътрудничество на пролетарската държава с дребностоковите форми и групи. Те подлежат на ускорена ликвидация и принудителна трансформация в производствени колективи, които от самото начало нямат или загубват чертите на кооперации и се превръщат в своеобразни държавни предприятия.

Според някои автори, концепциите на развитие, свързани с името на Сталин, са практически отказ от основни постулати и морални принципи на научния социализъм, на марксизма. Въпреки това, идеологията, станала основа на идейно-програмното развитие на комунистическите партии в Източна Европа, сред които е и БКП, получава наименованието "марксизъм-ленинизъм".

От "народна демокрация" към "сталински" модел на социализъм

В своето идейно и програмно развитие БКП, далеч преди да стане една от управляващите политически сили след 9 септември 1944 г., попада в пряка зависимост и под силното влияние на теоретичните постановки на Третия интернационал (Коминтерна), водеща роля в който има Руската комунистическа партия (от 1925 г. – ВКП (б)). Този процес е известен като "болшевизация" на партията и протича на два етапа след 1919 г., границата между които е 9 септември 1944 г.[12]

[11] Пак там. Става въпрос за Сталиновия модел във вида му от 1936 г., когато с новоприетата конституция е обявено изграждането на социализма в СССР.

[12] *Сирков, Д.* Влиянието на болшевизма и сталинизма върху Българската комунистическа партия. – *Ново време*, 1994, № 2, с. 86.

През май 1919 г. се провежда Двадесет и вторият конгрес на БРСДП (т.с.), който се превръща в Първи конгрес на Българската комунистическа партия (тесни социалисти) – БКП (т.с.). Той преименува партията и обявява присъединяването ѝ към Комунистическия интернационал. Приетата Програмна декларация става основният партиен документ до политическата промяна на 9 септември 1944 година.[13] Програмната декларация е отражение на своето време и на Лениновата теория за световната революция. В нея се отстояват принципите на революционния социализъм в епохата на империализма и на самостоятелната пролетарска класова борба. Отхвърля се категорично буржоазната демокрация като изчерпала своето значение и се извежда на преден план като непосредствена задача установяването на диктатура на работническата класа чрез революция. Основните ценности се пречупват през политическата практика в Съветска Русия и се налагат исканията за социалистическа съветска република, всенародна милиция и червена армия, експроприация и социализация на всички средства за производство и размяна и т.н. След 1919 г. комунистическата партия не просто извежда като приоритет, а абсолютизира борбата на една класа срещу останалите, оправдава класовата пролетарска диктатура, пренебрегва буржоазната законова уредба на обществото, допуска гражданската война като средство (път) за постигане на своята крайна цел – социализма.[14] От този момент нататък установяването на диктатура на пролетариата

[13] Подготвеният и обсъден в партийното ръководство и в Коминтерна проект на нова партийна програма през 1922 г. не е приет от висшия партиен форум – конгреса, поради събитията в България през 1923 г. и обявяването на БКП извън законите на страната след 1924 година. Най-общо казано, комунистическата доктрина пронизва напълно проекта за нова програма, която е трябвало да приеме Петият партиен конгрес през 1923 година. В проекта (подготвен по препоръка на Коминтерна и докладван на неговия Четвърти конгрес през декември 1922 г.) се запазват и доразвиват програмните цели и задачи от Декларацията от 1919 година. Макар че остава без разгърната теоретична програма през целия период, БКП отстоява идейната идентичност на партия-членка на Комунистическия интернационал, която споделя и активно подкрепя всички негови принципи, цели и задачи.

[14] *Турлакова, Т.* Някои необходими акценти в новия прочит на историята на социализма в България (1891-1944 г.). – В: *Изследвания* по история на социализма в България. Т. I. С., 2008, с. 20

във формата на съветска власт става главен стратегически лозунг на комунистическото движение в България. Логиката подсказва, че в годините след 9 септември 1944 г., когато комунистическата партия за първи път в своята история става управляваща политическа сила, при наличието на съветско военно присъствие в страната ще се пристъпи към незабавно реализиране на тази програмна задача. Противно на очакваното, от края на Втората световна война до 1947-1948 г. БРП (к) възприема съвършено различна от прокламираната до този момент програмна и управленска стратегия.[15] Под въздействие на външни и вътрешни фактори ръководството на партията прави опит за разработване на собствен, национален модел на преход към социализъм, съобразен с българските особености и не следващ сляпо съветския опит от края на 30-те години. Този период е известен в историята на партията като "отечественофронтовски" или т. нар. години на "народната демокрация".

Идеята за "народна демокрация" е лансирана от Георги Димитров като генерален секретар на Коминтерна през 1936 г. във връзка с Испанската гражданска война, когато разработва концепцията, че бъдещата република *"...ще бъде особена държава с истинска народна демокрация. Тя няма още да бъде съветска държава, а антифашистка, лява държава, с участието на наистина лявата част от буржоазията."*[16] При този модел има запазване на капиталистическата частна

[15] Една от големите политически промени след Втората световна война за цяла Източна Европа е новата роля на комунистическите партии. В дотогавашното съществуване на тези организации дейността им е била насочена към унищожаване на "буржоазната държава", към революционна смяна на властта. Във всички страни от региона, с изключение на Чехословакия (но и там е вечна опозиция), те са нелегални. От една страна, опитът от нелегалния живот се оказва предимство в условията на окупация или профашистки репресивен собствен режим. От друга страна обаче, до войната те не притежават никакъв управленчески опит, а на държавата гледат като на буржоазен инструмент за потисничество. Едва през войната за пръв път им се налага да се видят в ролята на отговорни за държавата фактори и да се опитат да изработят обществено-политически програми за управление. Вж: *Баева, И.* Когато се спускаше "желязната завеса" (1944-1949): Полша, Чехословакия и Унгария. – В: *Преди и след* "желязната завеса". С., 1998, 132-176.

[16] *Драганов, Др.* В сянката на сталинизма. Комунистическото движение след Втората световна война. С., 1990, с. 20.

собственост, но съчетана с контрола на работническата класа и нейните съюзници над производството. Тази държава се схваща като "преходна" към съветски тип държава. След Втората световна война именно тази концепция се прилага и към държавите от съветската сфера на влияние в Източна Европа.[17]

На 8 срещу 9 септември 1944 г. вследствие на военнополитически преврат в столицата и въстанически действия в провинцията[18] на власт в България идва лявата политическа коалиция, известна под името Отечествен фронт. В основата на политическата промяна стои БРП, която е и организатор на антифашистката съпротива в годините на войната. Тя действа според указанията на Москва, където са нейните лидери Георги Димитров и Васил Коларов, подпомогната от навлизането на Червената армия[19] и договореностите между страните от Антихитлеристката коалиция.[20] В коалицията Отечествен фронт влизат БРП, БЗНС ("Александър Стамболийски"), Политически кръг "Звено", БРСДП и група "независими" интелекту-

[17] Още в годините на войната всички комунистически партии в региона се придържат към тактиката на Коминтерна за създаване на антифашистки фронтове върху широка демократична платформа, в резултат на което са и предложените в заключителните месеци на войната програми на тези фронтове. В нито една от тези програми (Юлски манифест в Полша, Кошицка програма в Чехословакия, Сегедска - в Унгария, програмата на ОФ в България) не присъства и най-беглият намек за социализъм, още по-малко от съветски тип. Говори се за демократично управление с широко представителство на левите и центристките партии, обществените организации, дадени са обещания за подобряване на жизненото равнище на най-онеправданите в материално отношение слоеве и то не голословни, а подкрепени с предложения за аграрни реформи и национализации на ключовите отрасли от промишлеността. Демокрация е ключовата дума както във вътрешнополитическо отношение, така и във външната политика – мястото на новите демократични страни е на страната на коалицията – СССР, САЩ и Великобритания. Вж: *Баева, И.* . Когато се спускаше..., с.142.

[18] От 6 до 9 дептември 1944 г. в 172 села и 20 града местните комитети на ОФ, активизирани от близостта на Червената армия, завземат властта с въстанически действия. Общият брой на комитетите на ОФ в страната надхвърля 760 с близо 3370 членове. Вж: *Калинова, Е., Баева, И.* Българските преходи. 1939-2002. С., 2002, 39-40.

[19] На 5 септември 1944 г. Съветският съюз обявява война на България и на 8 септември започва навлизането на съветските войски в страната. Вж: *Калинова, Е, Баева, И.* Цит. съч.

[20] Пак там.

алци. Сформирано е коалиционно правителство начело с Кимон Георгиев и с равно представителство от всички партии, участващи в коалицията.[21] Периодът от 9 септември 1944 г. до края на 1948 г. популярно се нарича "отечественофронтовска ера", доколкото протича при управление на обединените в ОФ партии. Същевременно това са годините, в които БРП (к), съобразявайки се с вътрешните и най-вече с външните условия, определяни от Москва, възприема като своя програмна концепция изграждането на "народнодемократична" държава, възприемана като преходен етап към социалистическото общество.

През първите следвоенни години управляващите партии в коалиционните кабинети на ОФ не поставят въпроса за революционно преобразуване на обществото и за разгръщане на социалистическо строителство. БЗНС, НС "Звено" и Радикалната партия по своите програми и крайни цели са чужди на социализма. Социалистическа ориентация имат БРП (к) и БРСДП. И двете партии обаче си дават сметка, че конкретните политически, социални и икономически условия превръщат социализма в твърде далечна перспектива.[22]

За възприемането на народнодемократичната концепция от страна на БРП (к) значение имат два основни фактора. От една страна, Георги Димитров, като автор на идеята, е убеден в нейната жизненост и приложимост към българските условия.[23] От друга страна, идейната платформа на преход към социализъм, по-различен от съветския модел, до 1947 г. е стратегически удобна за СССР и поради тази причина е лансирана от самия Сталин.

Редица научни публикации, основаващи се на документални източници от руските архиви, доказват тезата, че към края на войната

---

[21] Единствено БРСДП участва в правителството с двама свои представители. Останалите партии са представени с по четирима министри.

[22] *Исусов, М.* Сталин и България. С., 1991, с. 137.

[23] Според Георги Димитров *"Тоя път на обществено развитие може да се стори на някои по-бавен. Но той е не само възможен, реален, но е и несъмнено много по-безболезнен за народите. И затова ние, комунистите, открито заявяваме и не се стесняваме да заявим, че предпочитаме при днешното положение именно тоя път, защото той е реален и по-безболезнен път към социализма."* Вж: *Димитров, Г.* Съчинения. Т. 12, С., 1954, с. 64.

СССР има намерение да запази установеното в рамките на Антихитлеристката коалиция сътрудничество и в следвоенния период. Основният приоритет е да се постигне ефективна система за сигурност, което е възможно само при запазване на добрите отношения със САЩ и Англия. Това е постижимо, ако СССР се откаже от установяването на социалистически режими в хода на войната и след нея. Ето защо Сталин подкрепя концепцията за "народната демокрация", възприемана като алтернативна на съветската форма за преход към социалистическо общество.[24] От друга страна, това не означава възприемане на различен модел на социализма или изоставяне на социалистическата перспектива. Става въпрос единствено за нейното отдалечаване във времето, както и за пътищата и средствата за достигането на социализма. Крайната цел на народнодемократичния преход все пак си остава установяването на социалистическа социално-икономическа и политическа система.[25] "Народната демокрация" се схваща единствено и само като преходен етап.

[24] В Дневника на Георги Димитров има редица сведения за това, че в началните години след войната Сталин сам насърчава концепцията за преход към социализъм без диктатура на пролетариата и "без власт на съвети" и дори сдържа твърде ревностни и "забягващи напред" местни комунистически функционери. В началото на 1945 г. Сталин развива идеите, че "съветската форма" не е единствената, която води към социализъм, други форми могат да бъдат демократичната република и при известни условия дори конституционната монархия. В края на 1946 г. Сталин отново се изказва за преход към социализъм в България без диктатура на пролетариата, да се приеме конституция на народно-републиканска държава с парламентарен режим; лансира и идеята за преименуване на комунистическата партия в Трудова партия или Работническо-селска партия, за да получи по-широка база и като "удобна маска за днешния период". Цит. по: *Даскалов, Р.* От Стамболов до Живков. Големите спорове за новата българска история. С., 2009, с. 304.

[25] Според дългосрочната съветска стратегия СССР се нуждае от "продължителен период" на мир, безопасност и сигурност – "минимум 30 – максимум 50 години", за да "излекува нанесените от войната рани" и да стане "толкова силен, че за него вече да не бъде страшна никаква агресия в Европа или Азия. Тези срокове са определени от Ив. Майский – ръководител на една от трите съветски комисии за следвоенно планиране, през януари 1944 г. Съветските планове предвиждат също "държавният строй" в окупираните сателитни страни след войната да се основава на "принципите на широката демокрация в духа на идеите на Народния фронт", а СССР да гарантира своята сигурност, като сключи с тях договори за взаимопомощ за продължителен срок. Вж: *Волокитина, Т.* Перспективы развития Болгарии после Второй мировой войны. Взгляд из Москвы (новые документы российских архивов). – В: *България* и Русия през XX век. С., 2000, 240-241; *Центрально*-Восточная Европа во второй половине XX века. Том первый. Становление "реального социализма". 1945-1965. М., 2000, с.78; *Драганов, Др.* Цит. съч, с. 18.

При посочените благоприятни международни условия и с благословията на Сталин, Георги Димитров налага на БРП (к) и като програмна, и като управленска задача реализирането на модела на "народната демокрация" като своеобразна форма на постепенен преход към социализъм в България.

Според концепцията за "народната демокрация" в началния ѝ вариант страните от Източна Европа могат да направят преход към социализма по друг път, различен от съветския, в частност без кървава гражданска война, без "диктатура на пролетариата" и без "власт на съвети" от депутати, които осъществяват законодателни и изпълнителни функции. Това е възможно поради различните условия в сравнение с руската революция и благодарение на подкрепата на Съветския съюз. Главният момент на концепцията е отказът от "диктатура на пролетариата", навяваща у Димитров и други коминтерновски ръководители мрачни спомени за сталинския терор, в полза на парламентаризъм и партиен плурализъм.[26]

Ето защо непосредствено след 9 септември 1944 г. Димитров полага много усилия за преустановяването на левите увлечения сред българските комунисти, за придържане към общодемократичните задачи, набелязани в програмата на ОФ от 17 юни 1942 г., и за запазване стабилността на коалиционното управление. Още на 9 септември българският комунистически лидер изпраща от Москва радиограма, в която дава указания да не се създават съвети, а да се стои на строго демократични позиции. Той многократно подчертава, че не стои въпросът за съветизация на България, а за

[26] По повод необходимостта от многопартиен режим, като една от основните характеристики на "народната демокрация", на 6 ноември 1945 г., в реч по случай 28-ата годишнина на Октомврийската революция, Георги Димитров заявява следното: *"Не е вярно, че комунистите искали да имат еднопартийно управление. Ние – нашият Централен комитет, цялата наша партия, нашият печат и аз лично – много пъти сме заявявали, че задачите, които стоят сега пред нашия народ, са от такова естество, от такъв характер, че са така трудни и сложни, че не могат да бъдат по силите и способностите само на една партия, колкото и силна да е тя...Не еднопартийно правителство и не еднопартийно ръководство на държавните дела е възможно в днешната отечественофронтовска ера, а само колективно, демократическо и патриотично ръководство..." (Драганов, Др.* Цит. съч., с. 23).

нейното демократично и прогресивно преобразуване и възраждане.[27] В окръжно №5 на ЦК на БРП (к) от 12 септември 1944 г. *"дебело се подчертава, че на настоящия етап борбата трябва да се води единствено на отечественофронтовската платформа. Всяко излизане извън рамките на тази платформа подравя делото на народноосвободителната борба и представлява от себе си услуга на класовия враг"*. [28] Нещо повече, в документа се изисква да се поведе решителна борба против левите *"забягвания и нетърпеливите глави, които искат да се пристъпи незабавно към установяването на съветска власт и към експроприация на капиталистическите предприятия"*. Заедно с това в същия документ се изтъква, че изпълнението на задачите на ОФ ще осигури условията за успешното разрешаване в по-близко или в по-далечно бъдеще на историческата задача на работническата класа и нейната партия. По този начин се очертава и схващането на БРП, че народнодемократичната власт ще създаде предпоставките за преминаване към социализъм. [29] По отношение на коалиционното управление, в писмо до Трайчо Кос-

[27] Съобразяването на ръководството на българските комунисти с външния фактор (т. е. с позицията на СССР и Сталин) при формулиране на своите програмни и управленски задачи е директно посочено в изказването на Трайчо Костов пред Осмия пленум на ЦК на БРП (к) от фувруари 1945 г.: *"Ако на 9 септември бяхме направили опит за установяване на съветска власт, което при колосалния революционен взрив тогава не би било съвсем невъзможно, ясно е какви огромни трудности бихме създали за себе си и за Съветския съюз. И можем да кажем напълно сериозно, че такива работи не биха ни били позволени от командването на Червената армия."* Цит. по: *Димитров, И.* Българската комунистическа партия за характера на народнодемократичната власт (1944-1948). – В: *България* на Балканите и в Европа. С., 1983, с. 318.

[28] Цит. по: *Димитров, И.* Цит съч., с. 315.

[29] Тази теза е обоснована и от Трайчо Костов на Осмия пленум на ЦК на БРП (к) през февруари 1945 г. *"Пред нас стоят сега задачи демократически, а не социалистически. Ако ние успеем да разрешим тези задачи, ...ние ще направим огромна крачка напред и ще сме разчистили пътя за по-нататъшното социалистическо развитие на страната...Ако ние изпълним задачите на Отечествения фронт, ако ние изкореним до дъно фашизма в нашата страна и поставим на здрави основи демократичното ѝ развитие, съвършено ясно е, че с това ние сме направили една голяма стъпка към социализма"*. Като изхожда от това разбиране, Т. Костов подчертава, че БРП (к) не се е отказала от своите крайни цели, но "*...да се работи конкретно за социализма при днешните условия, значи да се работи за осъществяване задачите на Отечествения фронт. Тази работа ние не можем да заменим само с празни приказки за социализъм."* Вж: *Костов, Тр.* Избрани статии, доклади, речи. С., 1964, с. 599.

тов от 24 септември 1944 г., Г. Димитров пише следното: *"Провеждайки твърдо нашата линия, необходимо е да бъдем напълно лоялни с нашите партньори в правителството и в Националния комитет на Отечествения фронт, да изпълняваме честно своите задължения и да реагираме тактично срещу враждебните прояви. Ние трябва да гледаме на съвместната работа с тях в полза на народа не като на временна коалиционна комбинация, а като на продължителен боен съюз против общия враг и за изграждане на демократична България".*[30]

През следващите няколко години Димитров се опитва да обоснове и да наложи в България модела на народната демокрация като нещо различно от буржоазната демокрация и от съветския вариант на исторически преобразования. Този модел включва *парламентарно управление и многопартийност, смесена пазарна икономика, плурализъм на собствеността.* Той трябва да се реализира по *мирен път – без остри класови сблъсъци, характеризиращи изграждането на съветската държава.* Идеята за народнодемократичния път към социализъм, който се отличава от съветския, се свързва и с теорията, че всяка страна може да потърси свой собствен национален път към постигането на общата цел. Такива национални пътища към социализма започват да търсят повечето от източноевропейските държави (България, Полша, Чехословакия, Югославия и Унгария). Основните различия между революционните промени в България и Октомврийската революция в Русия Димитров очертава за първи път по-цялостно в речта си пред Софийската областна партийна конференция през февруари 1946

[30] Цит. по: *Канациева, Р.* Георги Димитров и визията за демократично общество. – В: *Георги Димитров* – между възхвалата и отрицанието. С., 2003, с. 108. Тази теза е възприета и наложена от ръководството на БРП (к) в страната и формулирана в заключителното слово на Трайчо Костов пред VIII пленум на ЦК по този начин: "... *тоя период ще бъде, по всичко се вижда, доста продължителен. Вътрешно ние не сме достатъчно узрели за установяване на чисто социалистическа, съветска власт у нас. Ние сме икономически още назаднала страна. Значителна част от нашето трудово население се намира още не под наше влияние. Затова, другари, най-правилно би било, както се изразява др. Димитров, да смятаме ОФ като продължителен боеви съюз."* (*Костов, Тр.* Цит. съч., с. 598).

г. Аргументите му са: *"...по-друга е постановката на борбата за социализъм сега, отколкото през 1917-18 година в царска Русия, когато беше извършена Октомврийската революция [...] Работата е в това и ние като марксисти трябва да го знаем добре: всеки народ ще мине към социализма не по еднакъв, шаблонен път, не точно по съветски път, а по своему – в зависимост от своите исторически, национални, социални, културни и други условия."*[31]

През септември 1946 г. в няколко свои изказвания Димитров доразвива постановката за националния път на България към социализъм, който може да бъде осъществен без диктатура на пролетариата. Условията за това, според него, ще бъдат подготвени от парламентарния режим на Отечествения фронт.[32] По отношение на капиталистическите елементи на модела принципът е да се води политика на ограничаване и постепенно изтласкване от икономическия живот. Именно на Димитров принадлежи тезата за хармонично съчетаване на трите форми в народното стопанство – на държавния, кооперативния и частния сектор, и за сътрудничество с т. нар. патриотични индустриалци и търговци.

Много добра илюстрация на концепцията на политическата система на "народната демокрация" е първият вариант на новата конституция на страната, предложен и приет от Шестото ВНС през юни 1947 г., както и измененията в него и окончателният вариант на основния закон, приет на 4 декември 1947 г.[33] Въпреки че в новоприетата конституция са заимствани някои принципи и идеи от съветската конституция (неделимостта на

[31] *Димитров, Г.* Съчинения. Т. 12, С., 1954, 63-64.

[32] На 10 септември 1946 г. в изказване пред чуждестранни профсъюзни делегати и журналисти Димитров подчертава, че *"...в България е напълно възможно при необходимата работа и подготовка, на основата на народната демокрация и парламентарен режим в един прекрасен ден да се направи преход към социализъм без диктатура на пролетариата."* Цит. по: *Центрально*-Восточная Европа во второй половине XX века. Том первый. Становление "реального социализма". 1945-1965. М., 2000, с.78.

[33] Изработването на нова конституция се налага от смяната на формата на управление – от монархическа към републиканска, с референдума от септември 1946 г. Това дава възможност в основния закон да се фиксират и дълбоките преобразования, извършени в България след 9 септември 1944 г.

властите, държавното ръководство и плановото развитие на стопанството и др.), България не е прокламирана като комунистическа страна, което се отнася както за наименованието, така и за формата на държавното й управление. Не е декларирана и целта за изграждане на комунистическо общество, нито пък е дефинирано някакво специално, още по-малко ръководно, положение на комунистическата партия в политическия живот. Същевременно в конституцията са включени редица общовалидни принципи на международното право в съчетание със социално значими права, гарантирани от държавата или с нейно участие (равноправието на половете и защита на жената-майка, правото на труд и почивка, на безплатно основно образование, на пенсия, на помощи и обезщетения и др.). Наред с държавната собственост (окачествена като общонародна), определена като главната опора на държавата в развитието на народното стопанство, е признато съществуването на частната собственост, въпреки че се допуска нейното ограничаване, отчуждаване и национализиране от държавата. В това отношение конституцията отразява спецификата на периода, в който се намира България, и политиката на БРП (к). Обстоятелството, че в нея не намират място по-категорични формулировки, най-вече за перспективата в обществено-икономическото развитие, е в съответствие с традиционната линия на ръководството на компартията да се придържа към колкото е възможно по-широка обществена подкрепа на своята политика.[34]

Коренната преоценка на концепцията за "народната демокрация" и свързаната с това радикална промяна в идейно-програмната визия на БРП (к) е следствие от набиращия сили антагонизъм между доскорошните съюзници в Антихитлеристката коалиция. Този процес постепенно води до оформяне на два военнополитически блока начело с превърналите се в суперсили идеологически противници САЩ и СССР, които започват яростна борба за политическо, икономическо, военно и, не на последно място, идеологическо надмощие, като по този начин поста-

[34] *Цачевски, В.* Българският комунизъм. С., 1993, 189-190.

вят началото на продължилия повече от 40 години двуполюсен световен конфликт, известен като Студената война. Красноречив маркер за началото на конфликта става поредицата от събития в периода 1946-1947 г., които показват, че изпреварващи действия към разрив предприемат западните съюзници (най-вече САЩ). Отчетливи белези за промяната в стратегията на Запада по отношение на СССР са: речта на Чърчил във Фултън, в която той развива тезата за разделение на света с "желязна завеса"; стратегията, очертана от Джордж Кенан в неговата "дълга телеграма", за сдържане на комунизма (1946 г.); огласяването на доктрината "Труман" (март 1947 г.); обявяването на плана Маршал (лятото на 1947 г.), сложил началото на икономическото разделение на Европа и на западноевропейския интеграционен процес; отстраняването на министрите комунисти от правителствата в западноевропейските държави (Белгия, Франция, Италия, Дания, Австрия и Люксембург).[35]

Тези събития променят и съветските планове и стимулират аналогични действия в страните с "народна демокрация", които целят тяхното интегриране и изграждане на единен политически блок, който открито да се противопостави на демонстрираните агресивни намерения от страна на Запада. Началото на този процес в Източна Европа е сложен в края на септември 1947 г. в Шкларска Поремба (Полша) със съвещанието на девет европейски комунистически партии, които стават учредители на нова координираща организация – Информационно бюро, по-известна като Коминформбюро.[36] Чрез тази организация СССР прокарва своята политическа линия сред комунистическите партии в Източна Европа, внушавайки, че "разпокъсаността" им е вредна и опасна, че тя трябва да се преодолее чрез "доброволна координация на действията". Така започва краят на "народната демокрация", а Сталин налага на държавите в новосформирания Източен блок линията на

[35] *Гадис, Д. Л.* Студената война. Нова история. С., 2007, 37-40.

[36] Подробно за създаването и дейността на Коминформбюро виж: *Баева, И.* БРП (к) и другите в Коминформбюро. – В: *България* в сферата на съветските интереси (Българо-руски научни дискусии). С., 1998, 360-368; *Драганов, Др.* Цит. съч., 32-56.

ускорено уеднаквявано адаптиране и усвояване на съветския (сталински) модел на социализма.[37] Но за пълното идейно-програмно преориентиране на БРП (к) ще е нужна поне още година, през която ръководството на партията ще се окаже малко или много разделено в идейните си позиции.

Българската позиция на учредителното съвещание на Коминформбюро (22 до 28 септември 1947 г.) е представена от Вълко Червенков, но в неговия доклад няма и намек за ревизиране на концепцията за "народната демокрация". Всъщност в това няма нищо учудващо, тъй като основните принципи и заключения в доклада на българската делегация са формулирани от самия Димитров. Ето защо, макар и парадоксално с оглед на последвалите събития и ролята на Червенков, се дава най-пълната характеристика на народнодемократичния модел, като се подчертава, че: "България няма да бъде съветска република"; "в нея няма да има никаква диктатура"; "частната собственост, добита с труд, ще получи действителна защита от страна на държавната власт"; страната ни ще бъде "свободна и независима държава със свой национален и държавен суверенитет" и ще стане "фактор за славянското единство". Относно българската икономика в документа се подчертава, че България тепърва трябва да "положи първите основи за индустриализацията и електрификацията". От всички източноевропейски страни единствено БРП (к) декларира, че свързва външната си политика с "тясно сближение" със съседна Югославия.[38] Последното обстоятелство носи по-скоро негативи, отколкото позитиви за българското комунистическо ръководство, тъй като съвсем скоро изострените отношения между Сталин и Тито предизвикват тоталното отхвърляне на народноде-

[37] В основния доклад на съветските представители на заседанието в Шкларска Поремба, изнесен от А. А. Жданов, се развива тезата, че срещу опитите на империалистическите сили да минат в настъпление комунистическите партии се нуждаят от интензификация на революционните процеси, т. е. от задълбочаване и ускоряване на обществено-революционните преобразования, независимо от изостаналостта и незрялостта на източноевропейските страни. Вж: *Калинова, Е., Баева, И.* Цит. съч., с. 96; *Исусов, М.* Цит. съч., с. 141.

[38] *Баева, И.* БРП (к) и другите в Коминформбюро. – В: *България* в сферата на съветските интереси (Българо-руски научни дискусии). С., 1998, с. 365.

мократичния модел, а привържениците на "националните пътища към социализма" начело с "бандата на Тито" се обявяват за "пета колона", биват прогонени от комунистическото движение, а някои от тях буквално стават жертви на "сталинизма" (Трайчо Костов в България, Ласло Райк в Унгария, Патрашкану в Румъния, Рудолф Слански в Чехословакия и пр.).[39]

На 14 октомври 1947 г. е свикан пленум на ЦК на БРП (к) за обсъждане на въпросите, поставени при учредяването на Коминформбюро. Основният доклад, изнесен от Вълко Червенков, няма нищо общо с изказването му в Полша. Напълно в духа на новата съветска линия, той прави преоценка на народнодемократичния социален експеримент в България и заявява, че в БРП (к) явно не е съществувала напълно ясна представа за извършената на 9 септември 1944 г. промяна, за перспективите и темповете на развитието напред, за характера на сътрудничеството с буржоазнодемократичните елементи. В резултат на това, според Червенков, са допуснати редица грешки, забавени са ликвидацията на буржоазията, разгромът на опозиционните политически сили, укрепването на ръководната роля на държавата в стопанския живот, както и коренното преустройство на държавния апарат. На критика е подложено мирното и постепенно осъществяване на революционните преобразования, лоялното сътрудничество между различните социални групи в процеса на възстановяване на народното стопанство, темповете на експроприация на едрата капиталистическа собственост, принципите и формите на сътрудничество на управляващите партии. По здравословни причини Г. Димитров отсъства от страната[40] и няма възможност да участва в пленума. Това дава шанс на Вълко Червенков да демонстрира своя политически рефлекс и, облягайки се на новата идеологическа концепция, спусната от Москва, той започва критика на следваната до този момент идейна ориентация на БРП (к), като по този начин на практика се обръща и срещу този, който я е наложил и провеждал до този момент – Георги Димитров. Така, отхвърляйки народнодемократичния модел и превръщайки

[39] *Центрально*-Восточная Европа во второй половине XX века. Том первый. Становление "реального социализма". 1945-1965. М., 2000, с.81.
[40] По това време Димитров е на лечение в Москва.

се в основния проводник на сталинската концепция за прехода към социализъм в България, Червенков на практика подготвя своето бързо партийно израстване и политическа кариера.

Отговор на отправените обвинения Г. Димитров дава на проведения на 4 януари 1948 г. XIV пленум на ЦК на БРП (к). На него той заявява категорично, че те не отговарят на действителността и се опитва да защити позициите си и политиката на партията след 9 септември 1944 г., анализирайки конкретната историческа ситуация, в която БРП (к) е била поставена през тези години. Без да преувеличава ни най-малко, Димитров всъщност разкрива кой е най-силният мотив за прилагането на теорията за народнодемократичен преход към социалистически обществено-икономически и политически преобразования – това е външният фактор. Аргументите на Димитров звучат така: *"Ако ние се намираме в едно безвъздушно пространство, само на наша територия, без външни съображения и натиск, ние можем да преминем към по-дълбоки преобразования и да придадем на Деветосептемврийското въстание характер на такава революция, за каквато говорихме сега. Това беше невъзможно...Ние не можем да не се съобразяваме с това, че нашият народ е в Югоизточна Европа и неговата съдба е свързана с успеха на Съветския съюз и неговата съдба..."*[41] Характера на промяната на 9 септември 1944 г. той определя като въстание с дълбоко революционен характер, но не и революция. Димитров настоява, че за разлика от събитията в Русия през октомври 1917 г., случилото се в България само създава основите за ликвидиране на капитализма и разкрива пътя към революционните преобразования в държавния апарат и във всички области на живота, но не е начало на революция.[42]

---

[41] Цит. по: *Исусов, М.* Георги Димитров. Жизнен път и политически идеи. С., 2004, с. 421.

[42] *"В процеса на революционните преобразования сега вървим по социалистически път, а не на 9 септември. В Съветския съюз още от началото се извърши национализация. Деветосептемврийското въстание само откри пътя към социалистически преобразования, към коренно държавно преустройство. Откриване на пътя е едно, а разчистване – друго. Ние завършихме един етап – построяване на фундамента за изграждане на социализма." (Исусов, М.* Сталин и България..., с. 145; *Канациева, Р.* Цит. съч., с. 111.)

Отношението към идейно-програмната концепция за народнодемократичния преход към социализъм, към която се придържа БРП (к) в периода след 9 септември 1944 г. до средата на 1948 г., е подложена на тотална ревизия след разразилия се идейно-политически конфликт между ЮКП и ВКП (б). Той е поставен на обсъждане в заседание на Коминформбюро в Букурещ през юни 1948 г. и завършва с обвинението, че ръководството на ЮКП (в лицето на Тито, Кардел, Джилас, Ранкович) провежда "вражеска политика по отношение на Съветския съюз и ВКП (б). Освен това югославските ръководители са порицани, че *"отстъпвали от позициите на работническата класа, скъсвали с марксистката теория за класите и класовата борба. Те се придържали към теорията за врастване на капиталистическите елементи в социализма и решително се отдалечавали от марксистко-ленинската теория за партията."*[43] По този начин още веднъж, този път на базата на конфликта, се отхвърлят всякакви идеи за "национални", "народнодемократични", с други думи, модели, алтернативни на съветския, за преход към социализъм. На XVI пленум на ЦК на БРП (к) е обсъдена създалата се ситуация и осъждането на ЮКП от Букурещкото съвещание на Коминформбюро. На него Г. Димитров за първи път прави явен завой в защитаваните до този момент тези, като е принуден да се съгласи с критичните постановки за теоретичните слабости на концепцията за "народната демокрация".

[43] Цит. по: *Исусов, М.* Сталин и България..., с. 155. На Букурещкото заседание на Коминформбюро през юни 1948 г., свикано "За обсъждане на въпроса за положението в Югославската компартия", доклад от името на БРП (к) изнася Трайчо Костов. Парадоксално, с оглед на неговата по-нататъшна политическа и житейска съдба, в този момент Тр. Костов осъжда югославския национален модел, отправяйки остри критики към следваната до този момент идейно-политическа позиция на БРП (к). Според него в живота и дейността на БРП (к) са допускани сериозни отклонения и грешки при осъществяването на правилната политическа линия на практика. Тези грешки, според него, се отнасят до подценяване на неизбежността от изостряне на класовата борба. Тр. Костов отхвърля популярните до този момент формулировки за патриотични индустриалци и търговци, за съчетаване на техните интереси с интересите на работническата класа и държавата, за хармонично развитие на държавния, кооперативния и частния сектор в стопанството, за отсъствие на антагонистични елементи между работническата класа и селячеството и др.

Въпреки това, през следващите месеци до Петия конгрес на БРП (к), българският премиер Георги Димитров се опитва всячески да се измъкне от ситуацията, като разработва детайлно и задълбочено своята теория, опитвайки се да докаже, че тя не противоречи нито на марксистко-ленинската идеология, нито на основните принципи на политическата практика на Съветския съюз. Основният въпрос, с който Димитров все пак не успява да се справи и който се превръща в "препъни камък" във взаимоотношенията му със съветското ръководство, е: ***социализъм с диктатура на пролетариата или без диктатура на пролетариата***? Ключово пояснение в случая е, че Сталин отъждествява "диктатурата на пролетариата" със съветския режим, т. е. отъждествява властта с нейната форма.[44] "Гордиевият" възел на модела на преход от капитализъм към социализъм е разсечен от съветския лидер чрез формулата: *"народната демокрация и съветският режим са две форми на диктатурата на пролетариата"*. Така за българските комунистически дейци става ясно, че без значение как се нарича режимът в България, той трябва да бъде уеднаквен със съветския (сталински) модел на прехода към социализъм, следвайки теорията за "изостряне на класовата борба" и за задължителната диктатура на пролетариата.

В хода на подготовката на Петия конгрес на БРП (к) Трайчо Костов разработва цялостен проект на програма на партията, въпреки че първоначално не се предвижда обсъждането на такъв въпрос от конгреса. Проектът разкрива състоянието и степента на развитие на обществено-политическата мисъл в комунистическата партия, която е изцяло пропита от стремежа да се обоснове необходимостта от налагане на съветския модел на преход към социалистическо общество, следвайки закономерностите на преходите, очертани в "марксистко-ленинската" идеология.

Ето защо двата основни момента, които са обстойно разработени в проектопрограмата, са този за типологията на народнодемократичната "*революция"* и народнодемократичната власт и този за възприемането на съветския модел на преход към социализъм,

[44] *Исусов, М.* Сталин и България..., с. 168.

с всички негови особености, като еталон, който безпрекословно трябва да бъде приложен в България. Съществено значение придобиват следните два извода:

- *"Деветосептемврийското народно въоръжено въстание е прочее нашата социалистическа революция, която в първите години след 9 септември разрешава предимно демократически задачи, за да пристъпи през 1948 г. решително към изграждане основите на социализма в нашата страна."*[45]
- *"През преходния период най-целесъобразна форма на държавна власт е новият съветски тип държава, който се отличава принципиално от буржоазната държава не само по своята класова същност, но и по своята вътрешна структура".*[46]

Проектопрограмата, изработена от Трайчо Костов като документ на комисията за програмата, е изпратена на Георги Димитров. След като я проучва и на отделни места изразява несъгласие с прекалено ортодоксалния й характер, на 13 ноември 1948 г. Г. Димитров пише на Тр. Костов следното: *"Що се касае до предложението на комисията за изработването на партийната програма, по моему трябва да се задоволим с едно кратко обосноваване на това предложение. ВКП (б) подготвя проект за нова програма, който ще бъде готов в началото на идущата година. Би трябвало да изчакаме тоя проект и да го използваме при определяне на основните положения на нашата собствена програма".*[47]

На заседание на Политбюро от 25 ноември 1948 г. се утвърждава следната структура на доклада, който Тр. Костов трябва да изнесе на предстоящия Пети конгрес на партията във връзка с разработването на партийната програма: а) нуждата от нова програма; б) какво представлява програмата на партията; в) какви раздели трябва да съдържа програмата.

---

[45] *Исусов, М.* Петият конгрес на Комунистическата партия в България – 1948 г. – В: *Известия* на Института по история на БКП, 1989, №64, с. 27.

[46] Пак там.

[47] Пак там, с. 31.

На 25 декември 1948 г. на последното, осмо, заседание на Петия конгрес Трайчо Костов изнася доклада за подготовката на нова партийна програма. Както е предвидено, в него се разглеждат програмните документи в историята на международното и българското работническо революционно движение и в тезисен вид се изяснява позицията на партийното ръководство за основните положения в бъдещата програма на БКП.

Напълно в духа на марксистко-ленинската идеология, на първо място, бъдещата програма трябва да съдържа обстоен анализ на капиталистическата система и на *"империализма като последен стадий от развитието на капитализма"*. Тази част е необходима, за да може да се обоснове безалтернативността на социалистическата система. Красноречив израз на тази теза е предложението на Трайчо Костов тази част от бъдещата програма на партията да носи заглавието *"Световната система на капитализма, нейното развитие и неизбежната й гибел"*[48], което е напълно в духа на доклада на А. А. Жданов, изнесен на учредителното съвещание на Коминформбюро.

На второ място, според доклада на Тр. Костов, в програмата трябва да бъде отделена специална част, посветена на *"целите и задачите на БКП"*. Като крайна и най-важна цел на партията се посочва установяването на "висшия стадий" на развитието на социума – ***комунизма***, при който властващият принцип на обществото трябва да бъде *"От всекиго според способностите му, всекиму според потребностите му!"*[49] Наред с това се изяснява и разбирането, че постигането на тази цел предполага преминаването на обществото през *"един по-низш стадий в своето развитие – стадия на социализма"*.[50] Ето защо бъдещата програма на партията, според Тр. Костов, трябва да бъде *"програма за изграждането на социализма"*. Оттук следва и обосновката, че трябва да се следва съветският модел на развитие, тъй като на СССР се гледа като на *"страната на осъществения социализъм"*. Специално място в доклада на Трайчо

[48] *Костов, Тр.* Избрани статии, доклади, речи. С., 1964, с. 944.
[49] Пак там, с. 947.
[50] Пак там.

Костов се отделя на въпросите за преходния период от капитализма към социализма. На основата на Димитровската концепция за народната демокрация тя е определена като ***"особена форма на пролетарската диктатура и като път за преминаване към социализма".***[51] Като цяло до края на доклада си Трайчо Костов се придържа към предварително разработените тезиси, съгласувани и доуточнени с Георги Димитров непосредствено преди конгреса.

Петият конгрес избира специална комисия, която да изработи конкретен проект за нова партийна програма и да го представи пред следващия партиен конгрес. Въпреки че през следващите години това не се случва, решенията и изводите на конгреса се превръщат в своеобразна теоретична програмна рамка на партията, която е преименувана на Българска комунистическа партия (БКП). Конгресът одобрява политическата дейност на БРП (к) след 9 септември 1944 г., утвърждава линията на ***"изграждане на социалистическо общество"*** по пътя на ***"социалистическата индустриализация"*** на страната, преустройството на селското стопанство на ***"социалистически основи"*** и извършване на **"*социалистическа културна революция*"**. Възприета е и тезата на Сталин, че "народната демокрация" и съветският режим са две форми на една и съща власт и че преходът към социализъм не може да се извърши и осъществи без "диктатура на пролетариата".[52] През следващите няколко годи-

---

[51] В проектопрограмата, подготвена от Тр. Костов преди конгреса, "социализмът" и преходът към него се описват по следния начин: Социализмът се явява преходен период между капиталистическото и комунистическото общество, характерен с *революционното преобразуване на едното в другото.* На този преходен период съответства *"политически преходен период, през който държавата е революционна диктатура на пролетариата, а нейна социална основа – работническо - селският съюз".* Преходният период от своя страна *"се характеризира с безпощадно смазване на съпротивата на експлоататорите, с организиране на социалистическо строителство, с масово превъзпитание на хората в духа на социализма, с постепенното надмогване на класите. Колкото повече се изпълняват тези велики исторически задачи, толкова обществото от преходния период започва да се превръща в общество комунистическо" (Исусов, М.* Петият конгрес на..., с. 29.).

[52] *Огнянов, Л.* Сталинизацията на Българската комунистическа партия през 1948-1949 г. – В: *Сталинизмът* в Източна Европа след края на Ввората световна война. С., 2005, 169-177.

ни идейно-политическото и организационното развитие на БКП е свързано с извършване на процес на тотална сталинизация в нея, който дава ярко отражение върху политическия живот в страната.[53]

Голямо влияние върху развитието на БКП в годините след 1947-1948 г. има динамиката на Студената война, чиято основна характеристика е силното политическо, икономическо, идеологическо и военно противопоставяне между СССР и САЩ и техните съюзници, формиращи два противоположни военнополитически блока. Историята на България за повече от 40 години е белязана от тесните съюзнически отношения със СССР и участието на страната в структурите на Източния блок – Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) и Организацията на Варшавския договор (ОВД).

В политическо отношение налагането на съветския модел на социализъм означава в най-общи линии налагане на авторитарен модел на развитие, премахване на политическия плурализъм, подчиняване на обществените организации на политиката на държавата, в която ръководна роля има комунистическата партия. Въпреки формалното присъствие на конституционно-парламентарен живот, се наблюдава сливане на партийнополитическите с държавните функции, прилагане на командно-административни методи на управление, нарушаване на основните политически права и свободи на гражданите и налагане на всеобхватен контрол върху всички сфери от обществения живот и върху човешката личност.

По отношение на икономическата политика режимът се характеризира с национализация на промишлеността, форсирана индустриализация, колективиране на земята, въвеждане на планова, централизирана, командно-административна икономическа система. Доминираща насока в процеса на индустриализация през 50-те години е развитието на тежката индустрия. Целта е изграждане на основните фондове на добивната промишленост, енергетиката, металургията и машиностроенето. Това се възприема като единствената възможност за по-бързо наваксване на изоставането от индустриално развитите европейски държави. Поради участието на страната в създадения през 1949 г. Съвет за икономическа

[53] Пак там.

взаимопомощ и главно благодарение на финансовата и технологичната помощ от страна на СССР, държавата успява да провежда сравнително успешна политика на индустриализация и електрификация. Страната получава бързо и лесно кредити, суровини, машини, пазари. Най-кратко този икономически модел може да бъде определен като път на догонващо развитие, чиято цел е изграждането на индустриално общество, разглеждано като необходимо предварително условие за победата на социализма.

Негативните страни на индустриализацията по съветски образец са голямото финансово напрежение, инвестирането главно в тежка промишленост (т. нар. група "А" – производството на средства за ново производство) – 47,7%, за сметка на селското стопанство, леката промишленост и производството на предмети за потребление – 10-11%. Това от своя страна води до хроничен дефицит на елементарни потребителски стоки за населението, което впоследствие предизвиква постепенно изостряне на социалното напрежение и пълна загуба на доверие в идеологическите постановки на управляващата партия за изграждане на един посъвършен обществено-политически строй – ***комунизма***. Всичко това неминуемо се отразява и на последващото програмно-идейно развитие на БКП.

От "победилия социализъм" към "развитото социалистическо общество"

Следващият етап от идейно-програмното развитие на БКП настъпва в резултат от променилата се идеологическа и политическа обстановка в Източна Европа след смъртта на Сталин през март 1953 г. Историографията характеризира тази промяна с различни термини, най-вече в зависимост от отправната гледна точка, но като цяло тя би могла да бъде сведена до две основни понятия – "размразяване" на отношенията Изток-Запад, което бележи нов етап в развитието на Студената война, и "десталинизация" на политическите режими в източноевропейските държави, свързана с постепенното излизане на тези държави от "сталинския", "уни-

формен" модел на социализма, наложен в края на 40-те години на XX век, и с първите опити за реформиране на социалистическата система. Това дава тласък за промени във функционирането на политическата система, за смяна на икономическите приоритети, както и за отслабване на политическия контрол над обществото. Тези промени са свързани и с надежда за демократизация в политиката, за свобода в пресата, културата, науката и при запазване на социалната държава.[54]

Повратни от идеологическа гледна точка и предизвикали идейно-програмни сътресения в цялото международно комунистическо движение стават поредица от събития, инициирани от ръководството на КПСС (през този период олицетворявано от личността на Н. С. Хрушчов). Стартът е даден със знаменателния XX конгрес на КПСС през февруари 1956 г. Следват решенията на първото и второто съвещания на международното комунистическо движение, проведени в Москва през 1957 г. и 1960 г. Новата идеологическа рамка получава относително завършен вид на проведения през 1961 г. XXII конгрес на КПСС, на който се приема и нова програма на партията, обявена от пропагандата за "нов комунистически Манифест".

В България ръководството на БКП стриктно следи всяка стъпка на ЦК на КПСС и бързо се адаптира към всяка промяна, импулсирана от Москва. Промените в страната започват непосредствено след смъртта на Сталин през 1953 г., преминават през превърналия се в нарицателен за променящата се идеологическа и политическа линия Априлски пленум от 1956 г. и продължават с решенията на VII и VIII конгрес на БКП, придържайки се към пълната зависимост от започналото в Съветския съюз "размразяване" и "десталинизация". В България е извършена показна политическа либерализация, сменен е икономическият курс, амнистирани са политическите затворници, а някои дори са частично реабилитирани. Проведеният на 2-6 април 1956 пленум на ЦК на БКП фактически представлява пряка реплика на XX конгрес на КПСС, адаптирайки към българските условия неговите решения. Про-

[54] *Баева, И.* Източноевропейският социализъм..., с. 74.

цесът на десталинизация и идейно-политическа либерализация в България е свързан и с политическото изкачване към абсолютната власт на Тодор Живков. Не без съветска подкрепа, основният доклад на Априлския пленум е прочетен от него, с което е даден явен политически старт на утвърждаването му като едноличен партиен и държавен ръководител на България, останал такъв през следващите 33 години. В специфичната българска ситуация проблемът за култа към личността служи по-скоро като повод за извършване на кадрови промени в ръководството на БКП, основен елемент на които е личностната смяна на политическия връх. Успоредно с кадровите промени, решенията на Априлския пленум посочват като непосредствени цели: премахване на догматизма и субективизма в ръководството и дейността, утвърждаване на колективния метод на работа на ръководните органи, разгръщане на творческата дейност във всички сфери на обществено-политическия и икономическия живот, възстановяване на социалистическата законност, съобразяване на стопанската политика с обективните икономически закони.[55] Всички тези мерки целят коригиране на допуснатите по време на предходния период отклонения и "деформации" при изграждането на социализма в България.

В периода, последвал Априлския пленум (1956 г.), пропагандната дейност на партията се съсредоточава върху утвърждаване на историческото значение на този пленум не само за БКП, но и за националното развитие. Появява се понятието "априлска линия" или "курс" на партията като символ на извършената качествена промяна в политиката на БКП и в изграждането на социализма в България. Под знака на "априлската линия" се провеждат всички следващи партийни форуми, решения и практически мерки. От идеологическа гледна точка "априлската линия" заменя вече изчерпаната генерална линия на Петия конгрес от 1948 г. за извършване на прехода от капитализъм към социализъм и за изграждане на основите на социалистическото общество. Тази задача се отчита като завършена на Седмия конгрес на БКП през 1958 г. и от този момент нататък, според официалната идеология, започва изграждането на

[55] *Цачевски, В.* Цит. съч., с. 259.

"развито (наричано още "зряло") социалистическо общество". Това понятие получава най-разгърната обосновка в програмата на партията, приета от Десетия конгрес през 1971 г.[56]

Проведеният през 1958 г. Седми конгрес на БКП обявява революцията за завършена и се нарича *"конгрес на победилия социализъм"*. Основната теза, застъпена в документите на конгреса, е, че социализмът е напълно победил. Като аргумент за обосноваване на извода за завършване на преходния период се посочва утвърждаването на ТКЗС като основна производствена форма в селското стопанство. За главна икономическа и политическа задача през следващия период е определена: *"по-нататъшното изграждане на социалистическото общество чрез още по-голямо развитие на материално-техническата база на социализма и издигане на социалистическото съзнание на трудещите се, което ще създаде условия за все по-пълно задоволяване на техните растящи материални и културни потребности."*[57] Същевременно още на този конгрес ръководството на БКП признава за съществуването на някои "противоречия" в социалистическото общество, макар и с уговорката, че са преходно явление и, за разлика от противоречията в капитализма и между двете световни системи, нямат антагонистичен характер. В обществено-политическата сфера е деклариран отказ от първоначалните намерения за бързо създаване на хомогенна и еднородна нейна структура на основата на една-

[56] Трябва да се отбележи, че до края на управлението на Тодор Живков през 1989 г. официалната пропаганда продължава да поддържа тезата за историческия идейно-политически прелом, извършен на Априлския пленум през 1956 г. Идеологемата "априлска линия" продължава да съществува дори и след приемането на програмата от 1971 г., а XXII конгрес на партията от 1981 г. гласува специална резолюция във връзка с 25-годишнината от Априлския пленум. Там априлската линия се обявява за "ленинска" (т. е. продължаваща идеите на Ленин) и "генерална", говори се за "априлски етап в развитието на партията и на социалистическото общество у нас", а Живков се величае като "достоен продължител на великото дело на Димитър Благоев и Георги Димитров". В разгърнатата около историческия Април апологетика в публичното пространство се появяват понятия като "априлски дух", "априлски сърца", "априлско поколение" дейци и се издават хвалебствени стихотворения. Вж: *Даскалов, Р.* Цит. съч., с. 332.

[57] *Живков, Т.* Избрани съчинения. 1975, Т. 4, с. 52.

единствена партия в лицето на БКП и е признато правото на историческо съществуване на БЗНС. Преоценено е и абсолютизираното разбиране за икономическите възможности на колективната организационно-производствена форма в селското стопанство. С аргумента, че общественото стопанство все още не е в състояние да задоволява растящите потребности на трудещите се, прекомерното ограничаване, а в редица райони и премахването на т. нар. земя за лично ползване за сметка на ТКЗС, е окачествено като отклонение от правилната политика.

Разкритията на XX конгрес на КПСС нанасят първия голям идеологически удар върху идейните устои на социалистическата теория.[58] От края на 50-те и началото на 60-те години започват все по-ярко да се проявяват противоречия и несъответствия между декларираните идейно-програмни концепции и реалностите, които с течение на времето стават все по-трудно обясними за източноевропейските общества, а това води до процес на изчерпване на идеологическия заряд на системата в целия Източен блок. България не остава встрани от тази тенденция. Провъзгласяването на победата на социализма на VII конгрес на БКП съвсем естествено поражда нови обществени очаквания за такива промени в политическия, икономическия и духовния живот, които да съответстват на прокламираната еволюция на страната. Това, което е окачествено като победа на новия обществен строй, в общественото съзнание се свързва с реализиране (ако не изцяло, поне на част) на декларираните в продължение на десетилетия принципи и цели, формирали обществената подкрепа на комунистическата партия в България след 9 септември 1944 г. Докато през периода, окачествен като преходен от капитализма към социализма, редица негативни черти на режима могат да се

[58] Анализирайки различни аспекти на ролята, която изиграва "секретният доклад" на Никита Хрушчов пред XX конгрес на КПСС през 1956 г. за развитието на социалистическата идея и за социализма като политическа и икономическа практика в страните от Източна Европа, Искра Баева нарича това събитие "началото на дългия залез" на съветския модел на социализма. Вж: *Баева, И.* Източна Европа през XX век. Идеи, конфликти, митове. С., 2010, 143-154.

омаловажат и оправдаят със сложността и трудността на социално-икономическите и политическите трансформации, следвайки принципа "целта оправдава средствата", то провъзгласената победа на социализма ангажира БКП с необходимостта да докаже предимствата на новата система. Партията се изправя пред предизвикателството да обясни в своите идейно-теоретични разработки несъответствието между прокламираните от комунистическото ръководство исторически завоевания и реално постигнатия прогрес в развитието на страната, между неговата собствена представа и обществените очаквания за социализма.

Започналата с XX конгрес на КПСС идейно-политическа промяна получава нов теоретичен заряд в началото на 60-те години. През 1961 г. XXII конгрес на КПСС приема нова партийна програма, която се превръща в основен идейно-политически и теоретичен ориентир за всички комунистически партии в Източна Европа, в това число и за БКП. В нея изходът от историческото противопоставяне на двете системи е поставен в зависимост от резултатите на икономическо съревнование в условията на мирно съвместно съществуване.[59] Декларирано е също, че социализмът в СССР е победил напълно и окончателно. Това поставя началото на нова епоха, в която предимствата на социализма ще бъдат доказани в рамките на предстоящ 20-годишен период, през който ще бъде изградено комунистическото общество в СССР. В началото на 80-те години трябва да се достигне онзи исторически момент, когато СССР ще изпревари САЩ по икономическо развитие, със съответните последици за световното развитие. В програмата на КПСС е изложена и подробно разработена характеристиката на комунистическото общество, която е възпроизведена дословно в приетата десетилетия по-късно програма на БКП (1971 г.).

В България комунистическата партия следва неотклонно всеки ход на Москва. Още на VIII конгрес на БКП от 5 до 14 ноември 1962 г. партийното ръководство налага приемането на директиви за развитието на НРБ през периода 1961-1980 г., окачествени като практическа програма на партията за следващите 20 години за

[59] *Програма* на Комунистическата партия на Съветския съюз. С., 1985, с. 24.

завършване строителството на социализма и постепенното преминаване към комунизма.[60] Обосновката на тази концепция се опира на програмните постановки на XXII конгрес на КПСС, предвиждащи всички социалистически страни да започнат да преминават към комунизма почти едновременно, в рамките на една историческа епоха. Придържането към решенията на КПСС е още по-ясно засвидетелствано в резолюцията на конгреса, в която се заявява категорично, че "*принципните положения в Програмата на КПСС за строителството на комунизма важат с пълна сила за развитието на нашата страна. Затова партията заявява, че Програмата на КПСС е и наша програма. Директивите за развитието на нашата страна са немислими без новата програма на КПСС, както развитието на Народна република България към комунизма е немислимо и невъзможно без Съветския съюз, без неговия победоносен марш към комунизма".*[61] Това дава основание на конгреса да приеме, че до 1980 г. българското обществено развитие ще премине през два етапа, които са част от една и съща обществено-икономическа формация – комунистическата. През първия етап трябва да продължи изграждането на материално-техническата база на социализма, а през втория етап постепенно трябва да се премине към изграждането на висшата фаза на комунистическото общество.[62]

Същевременно още от началото на 60-те години в цялата социалистическа общност се налага концепцията за нов преходен период от социализма към комунизма и това е етапът на т. нар. развито социалистическо общество. Идеята за този стадий в развитието на

[60] В резолюцията се подчертава изрично, че: *"Разработването и приемането на генералната перспектива за развитието на страната до 1980 година, на програмата за пълното изграждане на социализма и постепенното преминаване към строителството на комунизма у нас стана възможно в новата обстановка, която се създаде след XX конгрес и XXII конгрес на КПСС, след Априлския и Ноемврийския пленум на ЦК на БКП." (БКП* в резолюции и решения на конгресите, на пленумите и на Политбюро на ЦК на БКП. 1956-1962. Т. V. С., 1965, с. 835.). Повече за 20-годишната програма за изграждането на комунизма в България виж: *Марчева, И.* Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България. 1953-1964 г. С., (б.г.), 216-243.

[61] Пак там. с 859.

[62] *БКП* в резолюции и решения..., Т. V, с. 860.

социализма, който следва непосредствено след преходния период, е експлицитно формулирана още през 1960 г. на Московското съвещание. В "Заявлението на представители на комунистическите и работническите партии" се посочва, че: "*Световната социалистическа система навлезе в нов етап на своето развитие. Съветският съюз осъществява успешно разгърнато строителство на комунистическото общество. Другите страни от социалистическия лагер полагат успешно основите на социализма, а някои от тях навлязоха вече в периода на изграждане на развито социалистическо общество"*[63] В цитирания документ ясно личи очертаването на три основни етапа в развитието на социализма – полагане основите на социализма, което по същество е преходният период от капитализма към социализма; изграждане на развито социалистическо общество – продължителен период, следващ преходния период; разгърнато строителство на комунистическото общество, т. е. по-нататъшно развитие на вече изградения зряло социалистическо общество, и осъществяване на постепенен преход от социализма към комунизма. Впоследствие този термин навлиза и в документите на останалите комунистически партии, както и в научната литература.

Понятието "развито социалистическо общество" в партийните документи на БКП и в теоретичната литература започва да се употребява в началото на 60-те години. На Осмия конгрес на БКП (1962 г.) то получава определено съдържание, макар и по-различно от даденото на Десетия конгрес (1971 г.). В споменатите директиви на Осмия конгрес за развитието на страната през периода 1961-1980 г. се подчертава, че *"през този период в нашата страна ще продължи по-нататък изграждането на развитото социалистическо общество и постепенно ще се премине към строителството на комунизма."*[64] В доклада си пред Деветия конгрес на БКП през 1966 г. Т. Живков подчертава, че *"с Директивите за петия*

[63] *Заявление* на представители на комунистически и работнически партии. С. 1961, с. 13.

[64] В документите от конгреса се заявява, че: *постепенното преминаване към строителството на материално-техническата база на комунизма в нашата страна ще започне още към средата на предстоящия двадесет годишен период. (БКП* в резолюции и решения..., Т. V, с. 858, 892.)

петгодишен план [...] *ще продължим линията на по-нататъшно изграждане* ***на развито социалистическо общество*** (к.м., Е.К.) *у нас линията на укрепване и усъвършенстване на социализма във всички сфери на икономическия, социално-политическия, културния и идеологическия живот в нашата страна".*[65] Две години по-късно, на Юлския пленум на ЦК на БКП (1968 г.), Живков не оставя никакво съмнение, че страната се намира в етапа на изграждане на "развито социалистическо общество": *"Както беше отбелязано в решенията на Деветия конгрес, ние се намираме в етап на изграждане на развито социалистическо общество и създаване на необходими материални, културни и духовни предпоставки в перспектива за постепенно преминаване към комунизма."*[66]

В началото на 70-те години постановката за развитото социалистическо общество придобива по-различна интерпретация благодарение на идейно-политическата еволюция, отразяваща стремеж към съобразяване и приспособяване към действителност, която не е очаквана. Тезата за развития социализъм на практика става форма на преоценка на първоначалните оптимистични разбирания за продължителността на първата фаза на комунистическото общество. Тази преоценка не може да се отлага, тъй като развитието на всички държави от социалистическата общност безусловно показва явната неизпълнимост на декларираните дотогава от комунистическите ръководители исторически възможности и перспективи на социализма като обществено-политическа и икономическа система.[67]

* * *

Приемането на нова програма на БКП става едва на Десетия конгрес на партията, проведен от 20 до 25 април 1971 г. В отчетния доклад на ЦК на БКП, изнесен от Тодор Живков, се обосновава крайната необходимост от приемане на подобен теоретичен документ, който да отрази новите политически реалности в света и в България, да очертае бъдещите цели и задачи на БКП,

[65] *IX конгрес* на БКП. Стенографски протокол. С., 1967, с. 40.
[66] Цит. по: *Добриянов, В.* Цит. съч., с. 87.
[67] *Цачевски, В.* Цит. съч., с. 266.

както и да посочи средствата за осъществяването им. Програмата е приета на 24 април 1971 г. В нея се прави исторически преглед на програмното развитие на БКП, като се подчертава, че *"БКП е зряла марксистко-ленинска партия"*, която ръководи общественото развитие.[68] Специално внимание е обърнато на решенията на Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г., който *"възстановява напълно ленинските принципи на ръководство и норми на партиен живот"*, а това от своя страна позволява завършването на прехода от капитализма към социализма.[69] Наред с този важен политически извод се обобщават главните постижения на БКП в процеса на прехода, което представлява реализиране на целите, поставени в т.нар. програмни задачи, разработени и утвърдени от Петия конгрес. Тук акцентът пада върху *"изграждането на икономическата база на новия строй"* чрез извършване на индустриализацията на страната, *"социалистическото преустройство на селското стопанство"* и решаване на проблема за собствеността чрез *"установяване на социалистическа собственост върху средствата за производство в две форми – държавна (общонародна) и кооперативна".*[70]

Основна част от новата програма става анализът на *"развитото социалистическо общество"* и на неговото изграждане. Констатирано е, че България е навлязла в този етап, който е характеризиран като *"повече или по-малко продължителен период, през който се доизгражда материално-техническата база на социализма, усъвършенстват се социалистическите обществени отношения, обогатява се духовната култура, повишава се благосъстоянието на народа, преодолява се постепенно неравномерността в развитието на обществената система, личността се развива многостранно. Социалистическото общество достига етапа на своята зрялост."*[71] Впечатление прави и това, че за разлика от преди, изграждането на развито социалистическо обще-

[68] *Програма* на Българската комунистическа партия. С., 1971, с. 8.
[69] Пак там, с. 6.
[70] Пак там, 28-39.
[71] Пак там, с. 41.

ство не се обвързва с крайна дата, а е предвиден повече или помалко продължителен период.

В програмата се уточнява, че *"развитото (зряло) социалистическо общество е най-високият и завършващ етап в развитието на социализма като първа фаза на комунистическата формация"*, което дава основание като "главна и непосредствена историческа задача" на партията да бъде посочено неговото "построяване".[72] Заедно с това се прави поредната уговорка, че зрелият социализъм е "исторически необходим процес в прехода от капитализма към комунизма".[73]

В програмата са формулирани и основните белези на зрялото социалистическо общество: *"осъществяване на скок в развитието на производителните сили, в резултат на който характерните за социалистическото общество производствени отношения достигат пълна зрелост; държавната и кооперативна собственост все по-плътно се сближават, разгръща се процесът на постепенното им сливане в единна общонародна собственост; разпределението на благата се извършва въз основа на социалистическия принцип – "От всекиго според способностите – всекиму според труда"; различията между обществените класи и групи намаляват дотолкова, че по своята социална структура социалистическото общество застава пред прага на социалната еднородност; държавата на диктатурата на пролетариата прераства в общонародна държава; широк размах получава общественото самоуправление; социалистическата демокрация стига до висша и всестранна изява; висока степен на развитие достига социалистическата духовна култура; комунистическата партия на работническата класа постепенно става авангард на народа, партия на целия народ; зрялото социалистическо общество се изгражда и развива под знамето на пролетарския интернационализъм."*[74] Трябва да се отбележи фактът, че в нито една друга източноевропейска страна, включително СССР, концепцията за развитото социалистическо общество не

[72] Пак там.
[73] Пак там, с. 42.
[74] Пак там, 43-49.

е разработена в такава разгърната форма и не е толкова интензивно употребявана в политиката, както в България.

Следващата част от програмата на БКП е посветена на задачите и ролята на партията в областта на икономиката, социалната структура, жизнения стандарт, културата, образованието, местното самоуправление, международните отношения и пр. Основният извод е, че БКП е "висша форма на политическа организация на работническата класа" и "всепризнат ръководител на целия народ", чиято историческа и отговорна задача е формулирана и подробно обоснована в последната, пета глава на програмата. Това е изграждането на комунизма в страната. Като посочва отново закономерността и необходимостта на този процес, програмата дава най-общите теоретични характеристики на комунистическото общество, възпроизвеждайки дословно текста на програмата на КПСС от 1961 г. Според дефиницията: "*Комунизмът е безкласов обществен строй с единна общонародна собственост върху средствата за производство, с пълно социално равенство между всички членове на обществото, където заедно с всестранното развитие на хората ще израснат върху основата на постоянно развиващата се наука и техника и производителните сили, където всички източници на общественото богатство ще потекат като пълноводен поток и ще се осъществи великият принцип "От всекиго според способностите, на всекиго според потребностите"... Комунизмът е прекрасното бъдеще, към което Българската комунистическа партия уверено води българския народ."*[75]

Както класиците на марксизма-ленинизма, така и двете програми – на КПСС и на БКП – виждат критерия за комунизъм не в един показател, а в система от показатели, които обхващат всички основни страни на обществото. Ако трябва да бъдат систематизирани, комунистическото общество е изградено от следните компоненти на обществената организация:

- формата на собственост на средствата за производство;
- социалното равенство;
- развитието на личността;

[75] Пак там, 119-122.

- развитието на науката и техниката;
- развитието на производителните сили;
- задоволяването на обществените потребности;
- формата на организация и управление;
- характера на труда;
- степента на развитие на съзнанието.[76]

Още с приемането на програмата на партията историческата реалност във всяка от изброените компоненти се оказва напълно несъответстваща на критериите за постигане на поставените цели. Нещо повече, проблемите, които са очевидни както за обикновените хора, така и за управляващите, постоянно присъстват в анализите и дискусиите на много заседания на тясното партийно ръководство. Характерът на тези проблеми показва ясно, че във всяка от теоретичните компоненти на бленуваната комунистическа формация обективното развитие на обществото се движи в противоположната посока. Това прави постигането на набелязаните цели невъзможно.[77]

Ето защо още в програмата от 1971 г. построяването на комунистическото общество, въпреки че е запазено като стратегическа цел на БКП, е отложено като практическа задача за следващата историческа епоха.

Самото приемане на нова програма на партията е съществен момент от нейното историческо развитие. Дотогава ролята на програмен документ на БКП изпълнява приетата на Първия й конгрес през 1919 г. декларация, въпреки че след 9 септември 1944 г. практи-

[76] Добрянов, В. Цит. съч., с.136.

[77] Това ще накара Живков през 1989 г. да постави открито следните, наболели за обществото, въпроси: *"Защо в обществото, което е най-хуманният, най-справедливият строй, има деформации, накърняващи жизнените интереси на трудещите се? Защо, въпреки че решихме коренни проблеми на човека и създадохме добра материално-производствена база, изпитваме недостиг на редица услуги и стоки за широко потребление? Защо немалко ръководни кадри се бюрократизираха, не се съобразяват със законите и нравствените норми, поставят се над тях? Защо при осъществяването на ръководната роля на партията се допускат груби нарушения? Защо се допусна отчуждаване на хората от органите на властта, и така нататък, и така нататък [...] защо независимо от нашето принципно отричане на култа към личността и борбата, която проведохме на Априлския пленум и след него, се срещаме с рецидиви на това явление?"* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3591, л. 196).

ческото й значение е по-скоро символично. Ето защо новата програма, подобно на новоприетата конституция на страната, има за цел да преодолее изоставането и несъответствието между принципи и цели на партията с изменените вътрешни и външни условия.[78]

През същата 1971 г. много от постановките, включени в новата програма на БКП, стават част от новоприетата конституция на страната. Новият основен закон фактически премахва съществуващото от 1947 г. несъответствие между конституционната база и действащите принципи за функциониране на системата на държавно управление.[79] Докато през 1947 г., поради вътрешни и особено външни причини, комунистическото ръководство е принудено да възприеме по-умерени, а в някои отношения дори компромисни формулировки, при съставянето на конституционния текст в началото на 70-те години няма никакви основания за това. Това от своя страна обуславя високата степен на идеологизираност на конституцията, което я отличава от предишните две конституции на България.

За първи път в конституционния текст са включени формулировки, при това изведени на преден план като основни положения, за ръководната роля на комунистическата партия, чиито цели и идеология чрез конституцията придобиват общонационална валидност и стават определящи принципи на държавното устройство и политика.[80] България е окачествена като социалистическа държава, а ръководната роля на компартията е свързана с целта да се изгради развито социалистическо общество. В сравнение с конституцията от 1947 г. са премахнати всички текстове, които в една или друга степен допускат политически и икономически плурализъм. Понятието частна собстве-

---

[78] *Цачевски, В.* Цит. съч., с. 268.

[79] Необходимостта да се започне подготовка за изработване на нова конституция е заявена още през 1958 г. Мотивът е, че, според заявлението на VII конгрес на БКП, България е построила основите на социализма, влязла е в новото общество, което от своя страна изисква новите принципи да бъдат фиксирани в нов основен закон.

[80] *Цачевски, В.* Цит. съч., с. 264. Точният текст е: (2) *Ръководната сила в обществото и държавата е БКП; (3) БКП ръководи изграждането на развито социалистическо общество в НР България в тясно сътрудничество с БЗНС.* Тези две алинеи от чл. 1 са отменени на 15 януари 1990 г., далеч преди изработването на нова конституция на страната.

ност изобщо не се използва при назоваване на формите на собственост и е заменено с определението "лична собственост". Държавната собственост (назована също общонародна) е окачествена като висша форма на социалистическата собственост, определяща социалистическия характер на кооперациите и обществените организации. Развитието и сближаването на формите на социалистическа собственост са декларирани като процес на тяхното прерастване в единна общонародна или държавна собственост.

В сравнение с 1947 г. конституцията от 1971 г. в още по-категорична форма възприема принципа на неделимост на властите. Формулировката за "единство на държавната власт" е обявена като основен принцип в политическата система, редом с други от рода на "демократически централизъм", "социалистически демократизъм" и "социалистически интернационализъм". Единството на властта е олицетворено от създадения нов орган – Държавен съвет, който е описан като "висш постоянно действащ орган на държавната власт, който съединява вземането на решения с тяхното изпълнение".[81] Личните права и задължения са подчинени на целите на социалистическата държава и идеология, определящи характера и тяхното регламентиране, особено в обществено-политическата и духовната сфера.

Много съвременни анализатори смятат, че с въвеждането на ново наименование на системата в Съветския съюз и в Източна Европа - *"развито социалистическо общество",* и обяснението, че то трябва да продължи цяла историческа епоха, идеолозите на социализма се опитват да излязат от "капана", поставен им от еуфоричния волунтаризъм на Хрушчов с обещанието за *"влизане в комунизма"* през 1980 г., и да го отхвърлят отвъд историческия хоризонт.[82] Според тази теза в случая става въпрос по-скоро за "волунтаристично" и пожелателно боравене с времето, наложено от разминаването между обещаното в теоретичните и програмни документи скорошно изграждане на "общество на благоденствието" и реалностите, които явно изместват "светлото бъдеще" за идущите

[81] *Калинова, Е., Баева, И.* Цит. съч., 161-165.
[82] Пак там, с. 165.

поколения. Това налага чисто терминологично различни "преходи" с неопределено времетраене: след началния революционен преход към социализъм (1944-1948 г.) идва "подготвяне на условията" за изграждане на развит социализъм, самото изграждане на развития социализъм, после пребиваване в развития (или зрял) социализъм и "постепенен" преход към комунизъм и то само при благоприятни вътрешни и външни условия. Сроковете за навлизане в комунистическото общество първоначално се конкретизират, следвайки програмните прогнози на КПСС – това трябва да се случи след 1980 г. Но с наближаването на този срок, тази концепция претърпява ревизия и постепенно е изтласкана от тази за преустройство на икономическата и социалнополитическата система и търсенето на ***нов модел*** на социалистическо общество.[83]

От "реалния" към "демократичния" социализъм

В периода след приемането на основния теоретичен документ на партията през 1971 г. се наблюдава изключително динамична идейна еволюция, която в определени моменти (особено през втората половина на 80-те години) може да се окачествти като напълно реакционна и ревизионистична спрямо обявените в програмата на партията постулати.[84]

Проблемът е в това, че в социалистическата система все по-ярко се откроява противоречието между идеи, ценности и политика (като възможност за компенсиране на дефицитите на системата, както и за съобразяване със световните процеси, от които България и СИВ не са изолирани). Особено силни са противоречията в икономиката, проявяващите се все по-отчетливо дефицити на системата и невъзможността й да отговори на нарастващите нужди на форми-

[83] *Даскалов, Р.* Цит. съч., с. 338.

[84] Ако се позова на цитираната от Нико Яхиел теория на белгийския учен Жак Негал ("От извратения социализъм към дивия капитализъм"), че тоталитарната власт се опира на "трите М" – трите монопола: политическия, икономическия (властта върху държавната собственост) и идеологическия, то определено може да се каже, че до края на 1989 г. БКП губи и трите и това се случва в обратен ред. Вж: *Яхиел, Н.* Тодор Живков и личната власт. С., 1997, с. 396.

ращото се в страната урбанизирано консуматорско общество. Ето защо като най-динамични и достигащи до идеологическите граници на системата могат да се разглеждат опитите за икономически реформи. Тези опити не са нито имагинерни, нито умишлена симулация. Напротив, те са рационални и целенасочени, като целта им е усъвършенстване на модела, модернизиране на икономиката, което би помогнало да се постигнат програмните цели.

Идеята за реформи в класическата социалистическа система и търсенето на ***нов модел*** на социализма започва да се осъществява още след емблематичния XX конгрес на КПСС (1956 г.). Тогава е стартирана първата реформена вълна, която протича от началото на 60-те години и съпътства идейно-програмните постановки за изграждане на развито социалистическо общество.

Основните проблеми на социалистическото развитие в България от края на 50-те до края на 80-те години са концентрирани в сферата на икономическата система, а оттам повлияват на цялата обществено-политическа организация на държавата.[85] Изразено с термините на марксистко-ленинската идеология, държавното ръководство се сблъсква с икономически проблеми, които правят невъзможно изграждането на материално-техническата база на комунизма. Ето защо от края на 70-те и особено през 80-те години проблемите в развитието на страната и опитите за реформиране на социалистическата стопанска система ще наложат и преформулирането на идейно-програмния облик на БКП.

Процесът започва още в началото на 60-те години, когато всички източноевропейски държави усещат, че индустриализацията по съветски модел е изчерпала възможностите си и темповете на икономическо развитие започват да намаляват.[86] Ето защо в почти всички

[85] Режимът осъзнава нуждата от реформиране още в края на 50-те и от 60-те години се правят постоянни опити, при които винаги се стига до пресечената точка между социалистическата система и пазарните закони и механизми. Ето защо кризите на социализма винаги се утаяват като дългови кризи в началото на 60-те, в края на 70-те и в средата на 80-те години.

[86] От края на 50-те години в България все по ясно започва да се усеща развитието на кризисни процеси в икономиката. Все повече нарастват дефицитите в платежния баланс на страната, повишават се външните задължения към западни и съветски

държави от региона започват опити за реформиране на икономическата система чрез нейното либерализиране, частична децентрализация на стопанското ръководство и въвеждане на някои пазарни механизми с цел повишаване на ефективността на предприятията и преминаването от екстензивен към интензивен икономически модел.[87]

банки, започват да се проявяват редица проблеми в селското стопанство и в някои клонове на промишлеността. Всичко това довежда и до първата голяма дългова криза, която страната преживява за периода на социалистическото си развитие. Това дава основание на анализаторите да смятат, че става въпрос за постепенно изчерпване на класическата система, базирана на преимуществено екстензивен модел, при който високите темпове на растеж се осигуряват чрез ангажирането на все повече трудови и финансови ресурси. Вж: *Иванов, М.* Реформаторство без реформи. Политическа икономия на българския комунизъм. 1963-1989. С., 2008, с. 61.

[87] Чехословакия е една от първите държави, започнали подобна икономическа реформа, а неин основен идеолог е икономистът професор Ота Шик. Политическите събития в страната през първата половина на 1968 г., станали известни като "Пражка пролет" (наименование, заимствано от традиционния международен музикален конкурс), са всъщност последната фаза от този реформен процес, който е характерен за страните от целия Източен блок от началото на 60-те години. Икономическите проблеми стават катализатор за разгръщане на по-широк дебат извън висшите партийни среди, довел до масови искания за обществени и политически промени. Новите комунистически лидери в Чехословакия са убедени привърженици на реформирания социализъм, обърнат към нуждите на отделния човек, наречен "социализъм с човешко лице". В лансираната от ЦК на ЧКП през април 1968 г. реформаторска "Програма за действие" се говори за "нов, дълбоко демократичен модел на чехословашки социализъм", за премахване на цензурата и за свобода на словото, свобода на сдружаване, както и даване на свобода на чехословашките граждани да пътуват в чужбина. В програмата се говори и за премахване на принципа на демократичния централизъм и заменянето му с нов демократичен модел на управление както в партията, така и в държавата. Най-опасно за съществуването на системата, което предизвиква и острата реакция на останалите източноевропейски държави начело със СССР, е перспективата за провеждането на свободни избори с участието на независими политически партии, което на практика означава опасност от загубата на властта на комунистическата партия. Събитията, довели до военната интервенция на войските на Варшавския договор в Чехословакия през август 1968 г., са в резултат на това, че дискусията в ЧКП около икономическите промени се пренася върху политическата система на социализма. А това от своя страна вече носи заплаха за стабилността на властовите позиции на управляващите комунистически партии в целия Източен блок.

В България също се прави опит за реформиране на икономическата система чрез въвеждане на пазарни лостове в плановата икономика, но без да се излиза от нея. Пред българските икономисти, държавни и партийни ръководители също стои проблемът за интензификацията, повишаване на производителността на труда и качеството и намаляване себестойността на промишленото производство. Решението на тези проблеми се търси в две посоки. Първата е опитът за въвеждане на нови икономически механизми, основани на повече пазарност и реални икономически стимули, усъвършенстване на системата за планиране и като цяло либерализиране и децентрализиране на икономическата система. Втората е насочване на икономиката към нови високотехнологични отрасли[88], които са с ниска степен на металоемкост и не изискват значителни енергийни ресурси, а същевременно могат да осигурят автоматизация и комплексна механизация на промишленото производство. Инвестиционната и кредитната политика се подчиняват на тези виждания, което многократно увеличава разходите за научни изследвания и технически разработки. Това става основен приоритет в икономическата политика на България през следващите тридесет години.

Началото на реформите е дадено с документа "Основни положения на новата система на планиране и ръководство на народното стопанство в икономиката". Реформената програма е утвърдена първоначално от Априлския пленум през 1966 г. и е приета от Юлския пленум през 1968 г. В документа е направен анализ на недостатъците на модела, които налагат неговото реформиране. В обобщен вид те изглеждат по следния начин: прекален централизъм при планирането; командно-административен подход за решаване на стопанските въпроси; принизена роля на стопанската сметка, печалбата, цените, кредита и други икономически лостове; нереалност на плановите задания; убиване на личната заинтересованост на трудещите се.[89] Решение на така систематизираните проблеми

[88] През годините акцентът на научно-техническата политика пада върху отрасли като електрониката, малотонажната химия, биотехнологиите, компютрите, роботиката, безлюдните технологии, кибернетичните системи за управление и т. н.

[89] *Иванов, М.* Цит. съч., с. 66.

се търси в следните мерки, включени в реформената програма: *"прилагане на по-съвършени научни методи на планиране; широко използване на стопанската сметка; по-тясно обвързване на трудовото възнаграждение с крайния резултат от дейността; попълно приложение на икономическите лостове: работна заплата, печалба, цени, кредит, лихва и др.; по-съвършена организационна структура и форми на ръководство и управление"*. [90]

Опитите за реформи в социалистическата система чрез постепенна либерализация на икономиката са внезапно прекратени след кризата в Източния блок, причинена от насилственото смазване на "Пражката пролет" от войските на Варшавския договор.[91] Годината 1968 е повратна за източноевропейския социализъм. След военната акция срещу Чехословакия отношенията в Източния блок се влошават. Освен Албания, откъснала се от СССР още в началото на 60-те години при Съветско-китайския разрив, Румъния също се

[90] Практическо приложение реформената програма намира в приетите след Юлския пленум (1968 г.) две съвместни постановления на ЦК и на МС под наименованието: *"За повишаване рентабилността в икономиката"* и *"За ускоряване на техническия прогрес в НРБ"*. Първото от тях въвежда промяна в системата на заплащане, обвързвайки възнаграждението с конкретното участие в произведения продукт и с неговото качество. По изцяло нов начин е преструктуриран инвестиционният процес. Вместо чрез централизирани бюджетни субсидии новите капиталовложения ще бъдат финансирани чрез реинвестиране на централизираната от стопанските субекти печалба или чрез банкови кредити. Второто постановление систематизира убеждението на управляващите, че "ускоряването на техническия прогрес" трябва да се превърне в основна задача на цялостната инвестиционна и кредитна политика на страната и главна цел на плановия процес. То трябва да се осъществява не толкова чрез строеж на нови мощности, а посредством "реконструкция и модернизация". (*Иванов, М.* Цит. съч.).

[91] През 1989 г. на заседание на Политбюро на ЦК на БКП, обосновавайки радикалните икономически и политически преобразования, които се извършват в рамките на т. нар. Юлска концепция, Живков признава, че още през 60-те години *"...у нас се предприеха опити да се търсят нови решения. Такъв бе случаят със започналата реформа в икономиката, която не бе проведена докрай главно по причини от международен характер. Така на определен етап сравнително успешното развитие на страната не можеше повече да дава желаните резултати на основата на един модел, който съдържа съществени недостатъци. Това се почувства особено силно в края на 70-те и началото на 80-те години. Преустройството, обновлението, реформите чукаха и на нашите врати."* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3591.)

дистанцира от действията на останалите социалистически държави, обявявайки се против случващото се. След 21 август отношенията между Югославия и Блока също охладняват. Към общата картина трябва да се прибави новото разцепление в комунистическото движение с появата на еврокомунизма (лансиран от италианските и френските комунисти). Ражда се и новата формулировка за отношения на Изток – "Доктрината Брежнев".

Най-съществената промяна е изчерпването на ентусиазма, идеализма и вярата на източноевропейските общества в социализма като практика и във възможността му да бъде реформиран. Тази промяна в обществените нагласи ерозира системата отвътре и предизвестява нейния крах двадесет години по-късно. Именно убеждението в нереформируемостта на системата обрича на провал и опита на Горбачов за реформи, които по същество следват примера на Пражката пролет.[92]

* * *

Програмата на БКП от 1971 г. не определя точно продължителността на изграждане на развития социализъм, а говори за "един повече или по-малко продължителен период". Фактът, че той е окачествен като непосредствена главна историческа задача дава основания за констатацията, че преходът към това състояние на обществото няма да бъде много дълъг.

Въпреки това още на следващия XI конгрес през 1976 г. Живков заявява, че при разработването на програмата на партията ръководството е изхождало от положението, че при благоприятни международни условия българският народ ще изгради в основни линии развитото социалистическо общество в НРБ за период от около 20 години, след което ще започне постепенният преход към комунизма. Това е, макар и косвено, признаване, че извършената в началото на 70-те години оценка за развитието на България по пътя на социализма и комунизма е била доста по-оптимистична

[92] Неслучайно идеологът на перестройката Александър Яковлев на въпроса за разликата между съветската реформа и Пражката пролет отговаря кратко: "20 години". Вж: *Баева, И.* Източноевропейският социализъм..., с.88.

от реалната ситуация. Така построяването на социалистическото общество е отложено не с години, а с цели десетилетия, а комунизмът – "изместен" в далечна историческа перспектива. На същия партиен форум двадесет годишният период на преход към развито социалистическо общество е поставен отново в зависимост от благоприятните външни условия и е направена уговорката, че той ще изисква огромни усилия и пътят към него ще бъде изпълнен с множество трудности и препятствия.

В края на 70-те и началото на 80-те години кризисните процеси в световната икономика и в рамките на СИВ притискат българското ръководство да предприеме промени във функционирането на планово-административното стопанство. Така е даден старт на втората голяма реформена вълна в икономиката. Това става чрез лансираната на Мартенския пленум на ЦК на БКП от 1979 г. програма за реформи, останала известна под наименованието "нов икономически механизъм" (НИМ). Концепцията се базира на идеята за децентрализация на планирането и управлението на производството, като заедно с това се търсят механизми за създаване на "силна заинтересованост на стопанските производители", чрез увеличаване ролята на цените, договорите, печалбата, кредита, данъците, работната заплата, премиите, валутата и други икономически лостове. Според НИМ т. нар. "стопанска сметка" трябва да се приложи във всяка стопанска организация в страната. В началото на 80-те години се допуска и ограничена частна инициатива в някои "нестратегически" сектори – селското стопанство и услугите.[93]

От 1983 г. в свои изказвания Живков все по-често подчертава факта, че съществува противоречие между изискванията, които изграждането на зрелия социализъм предявява към производителните сили и обществената производителност на труда, от една страна, и равнището на материално-техническа база, от друга. Тази констатация, която впоследствие многократно е повтаряна с

[93] *Иванов, М.* Цит. съч., с. 100; *Марчева, И.* Началото на края на социализма в България през първата половина на 80-те години – *Исторически преглед*, 2004, №3-4, с.109.

нарастваща критичност и реализъм, се допълва и от признаване, че не може да бъде постигната една от основните идеологически цели – "социализмът да достигне превес в икономическото съревнование с капитализма" и то в близка историческа перспектива. Така е изоставена една от представите, останали с десетилетия в пропагандната политика на БКП.[94]

След последното си посещение в Япония в края на май 1985 г., заедно с изложение за Политбюро, Живков подготвя още един материал под формата на писмо до новия съветски лидер Михаил Горбачов.[95] Повлиян от видяното в Страната на изгряващото слънце, генералният секретар на БКП има силно желание да сподели със съветското ръководство своите виждания за някои очевидни проблеми на социалистическата система като цяло.[96] Живков разглежда посланието и като политически ход, с който да

[94] Прави впечатление, че характерната за Т. Живков и в предишни периоди откровеност и критичност към болезнени икономически и обществени проблеми, към 1983-1984 г. все по-често започва да се проявява публично извън затворените врати на заседанията на тясното партийно ръководство. В същото време е явен стремежът да се обоснове в колкото е възможно по-безболезнена форма изводът, че постигнатите успехи в изграждането на развитото социалистическо общество не са били в мащаб и степен, които да дават основания да се очаква скорошно реализиране на непосредствената историческа цел в програмата на партията.

[95] Писмото до Горбачов носи предизвикателното заглавие "Съображения по някои основни проблеми в развитието на реалния социализъм". Изпратено е на 18 юни 1985 г., един ден преди заседанието на Политбюро, на което Живков споделя своите впечатления и изводи от посещението си в Япония. Вж: *Яхиел, Н.* Цит. съч., с.307; *Боев, И.* На крачка зад държавния глава. Записки на преводача (1979-1990). С., 2002, с. 153;

[96] В спомените си Горбачов признава, че позицията, която Живков заема, не е продиктувана единствено и изцяло от политически съображения с цел спечелване симпатиите и поддръжката на поредния съветски лидер. Според новоизбрания генерален секретар на КПСС, българският държавен глава осъзнава ясно необходимостта от дълбоки икономически реформи, а същевременно искрено подкрепя курса на разоръжаване и сътрудничество със Запада, както и реформирането на дейността на СИВ на по-ефективна основа. Ето защо "в последните години той често се уединяваше в своята вила и с най-близкото си обкръжение изготвяше записки до своето Политбюро, някои от които изпращаше и на мен. Основният смисъл на тези документи беше, че социализмът губи икономическата надпревара с капитализма, което налага сериозни промени в икономическата основа на социализма" Вж: *Горбачев, М.* Жизнь и реформы. Кн. 2, М., 1995, с. 368.

изтъкне себе си като модерно мислещ политик, застанал изцяло зад демонстрираните от Горбачов позиции на Мартенския и Априлския пленуми на ЦК на КПСС (1985 г.).[97]

Действително писмото на Живков прави силно впечатление със своята критичност и дързост.[98] Първият повдигнат въпрос е този за икономиката и *научно-техническия прогрес*. "Истината е [пише Живков], че общо в икономиката, в производството и развитието на технологиите ние вървим след капиталистическата система и в тези области тя продължава да ни превъзхожда".[99] Заедно с това българският държавен глава изразява тревогата си, че "научно-техническият прогрес не е залегнал в основата на нашето планиране, ценообразуване, кредитиране и финансова политика, не е в основата на инвестиционния процес и на материалното стимулиране".[100]

На второ място Живков поставя проблема за *бюрократизацията* на социалистическата система, което е свързано и с ролята и мястото на партията в държавното управление. "Не сме решили въпроса за премахване на грубото вмешателство на партийните органи в работата на стопанските и държавни звена. Това намалява

[97] На тези пленуми Горбачов формулира като стратегическа линия ускоряването на социално-икономическото развитие и усъвършенстването на всички страни на живота на обществото. Още тогава новият съветски лидер говори за необходимостта от решителен поврат към интензификация на народното стопанство и усъвършенстване на икономическия механизъм, от задълбочаване на социалистическата демокрация и социалистическото самоуправление, от разширяване на гласността в работата на партийните, държавните и обществените организации.

[98] В спомените си Нико Яхиел споделя, че до този момент никога не е бил чел или слушал (и то от самия Живков) подобен анализ с критични констатации за състоянието на реалния социализъм и социалистическата общност. (*Яхиел, Н.* Цит. съч., с.307.)

[99] Части от текста на писмото са публикувани в мемоарните книги на Костадин Чакъров, Нико Яхиел и Иван Боев. По данни на Нико Яхиел целият документ е публикуван във в. "Особено мнение", бр. 10, 26. III. - 1. IV. 1996. В изготвянето на документа участват секретарят на ЦК и председател на Съвета по управлението при Държавния съвет – Емил Христов, и дългогодишният съветник на Живков – Костадин Чакъров. Преди да бъде изпратен на Горбачов, е преведен от тогавашния официален преводач на Живков от руски – Иван Боев. Самият Тодор Живков също отделя място на писмото в спомените си, наричайки го "предизвикателното послание".

[100] *Яхиел, Н.* Цит. съч., с.308.

отговорността на тези звена и неизбежно принизява ръководната роля на партията като политически авангард на обществото ни развитие".[101] Позицията на Живков за *разграничаване на партийното от държавното управление* впоследствие става причина за изостряне на отношенията му със съветския лидер.[102]

Българският държавен ръководител обръща внимание на факта, че *"комплексът от натрупани институции и апарат е толкова огромен и децентрализиран, че отнема повече разходи и социална енергия, отколкото социализмът може да си позволи",* а около този бюрократичен апарат се формира цяла социална прослойка, чиито лични интереси и привилегии са насочени срещу всяка промяна.[103]

Истинската дилема на управляващите е как социалистическата икономическа и политическа система може да се реформира, без да се демонтира. Според повечето анализи, всички опити за реформи от 60-те до края на 80-те години се сблъскват с т. нар. лимити на реформируемост на системата, без да се прескача нейната идеологическа граница. В началото последната реформена вълна от средата на 80-те години също не предвещава прекрачване на тази граница. Още повече, че младият и амбициран да внесе промени в социалистическата общност съветски лидер още при първото си посещение в България (24 октомври 1985 г.) категорично заявява: *"Ние няма да търсим спасение в икономическия начин, в икономическия подход на капитализма, а в потенциала на социализма"*.[104]

За естествена граница на класическата социалистическа система, чието преминаване променя самата система, се смята недопускането на ***частна собственост***. Без нея обаче, според либералния прочит, не може да се реши въпросът с личната заинтересованост. Оттук следва и липсата на стимули за преодоляване на "органическите недъзи" на централно-плановата икономика, тъй като липсата

[101] Пак там.
[102] *Баева, И.* Българо-съветски отношения..., с. 122.
[103] *Чакъров, К.* От втория етаж към нашествието на демократите. С., 2001, с 128; *Боев, И.* Цит. съч., с. 153; *Живков, Т.* Мемоари. С, 1997, с. 329.
[104] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 372, л. 45.

на интерес води до нерационалност на икономиката като цяло. От друга страна, реформаторските импулси на ръководството на БКП се сблъскват с още една естествена преграда – желанието да се спестят негативите, да се избегне плащането на висока социална цена, както и да се запази ***политическата стабилност***, която гарантира властовите позиции на комунистическата партия. Независимо от опасностите, от средата на 80-те години се правят една след друга стъпки към изменяне на икономическата система в посока либерализиране и въвеждане на пазарни механизми, което довежда до прекрачване на съществуващите идеологически рамки.

Този процес е свързан и с последната вълна в програмното развитие на БКП от периода на държавния социализъм, която в края на 80-те и началото на 90-те години довежда до радикална промяна в идейно-програмната платформа на партията и замяната ѝ с нова, основаваща се на коренно различни идеологически принципи.

Повечето наблюдатели на процесите в България остават с впечатлението, че реформената вълна започва с т. нар. Юлска концепция, приета на пленум на ЦК на БКП през 1987 г. Анализът на документалния материал дава основание тази хронология да бъде изтеглена по-рано – още през първата половина на 80-те години. Въпреки че и преди това управляващите начело с Т. Живков осъзнават социално-икономическите проблеми в страната и си дават сметка за отслабващата роля на идеологията на режима. Все пак, следвайки рефлекса да се чака импулс от Москва, в България започват да мислят за реформиране на икономиката и на политическата система, което от само себе си налага и промяна в идейно-програмната платформа на партията едва когато новият генерален секретар на КПСС обявява открито своето желание за преустройство на социализма в СССР и в цялата социалистическа общност.[105]

[105] XXVII конгрес на КПСС, проведен през 1986 г., остава в историята като "конгреса на перестройката". На този форум съветската комунистическа партия за първи път след 1961 г. предприема ревизия на програмата на партията, премахвайки утопичните декларации на Хрушчов. Новият генерален секретар на КПСС заявява, че партията трябва да се освободи от "безпочвените фантазии" и "романтичните прогнози" за настъпването на комунизма в рамките на точно определен времеви хоризонт. Редакцията на програмата на партията има за цел да защити тезата, че

Периодът между 1985-1989 г., който остава в историята като "перестроечен", е наситен с реформаторски действия на БКП не само в икономиката, но и в държавно-политическата система и в общественото съзнание. Хронологията говори за ускоряване на промените, като по-голямата част от енергията на партийния елит през тези години, е насочена към преустройство на социално-икономическата и политическата система.[106]

Най-динамични и радикални от идеологическа гледна точка са изводите на Юлския (1987 г.) и Декемврийския (1988 г.) пленуми на ЦК на БКП. Те на практика правят пълна ревизия на действащата партийна програма, а нейните концептуални постановки са заменени с коренно различни такива.

Повечето исторически изследвания, посветени на "преустройството" в България, разглеждат процеса само от гледна точка на неговите икономически, социални или политически измерения. Но за да бъде разбрана логиката на поредната идейно-програмна промяна на БКП, "преустройството" на социалистическата система трябва да се разглежда като комплекс от реформи, с крайна цел цялостна промяна на икономическата, държавно-политическата и социалната система. Не на последно място, реформата засяга и

на този етап в СССР все още не са изпълнени задачите на развитието на "социалистическата фаза". По повод на новата редакция на програмата западната преса отбелязва със задоволство, че новият програмен документ на КПСС носи в себе си отпечатък от прагматизма на новото партийно ръководство. По-подробно за идейно-теоретичните възгледи на КПСС виж: *Горбачов, М. С.* Политически доклад на ЦК на КПСС пред XXVII конгрес на КПСС. С., 1988; *Същият*. Преустройството и новото мислене за нашата страна и за целия свят. С., 1988; *Същият*. Октомври и преустройството: революцията продължава. С., 1987.

[106] Форумите, които маркират промените са: Февруарският пленум от 1985 г.; Януарският и Декемврийският пленуми от 1986 г.; двете декларации на Народното събрание за предаване собствеността и за самоуправление на общините от април 1987 г.; Юлската концепция (1987 г.); Ноемврийският пленум от 1987 г. и приетият след него Правилник за стопанска дейност; Националната партийна конференция през 1988 г.; Декемврийският пленум (1988 г.), на който се въвежда фирмената организация; Указ № 56 (януари 1989 г.) и заседанията от юли 1989 г., на които се решава създаването на акционерни дружества; подготовката за XIV конгрес на партията, като част от която е замислен и проведеният на 10 ноември 1989 г. пленум на ЦК на БКП.

характера, функционирането и ролята на самата комунистическа партия. Логиката на реформите показва, че посоката им е реализиране на т. нар. *теория за конвергенцията* между двете противостоящи си системи.[107] От гледна точка на България това означава да се възприемат принципи и практики на капиталистическата система, с които да се преодолеят икономическите, а след това и

[107] Теорията за конвергенцията между двете социално-икономически системи първоначално е разработена от холандския икономист Ян Тинберген (1903-1994 г.). Той създава теоретичен модел, според който разделителната линия между капиталистическите демократични режими в Западна Европа и Северна Америка и комунистическите държави в Източна Европа все повече намалява и изгубва своята острота. Това е следствие от самата природа на индустриалните общества, която предопределя двете противопоставящи си се социално-икономически системи постепенно да се предвижват една към друга, като по този начин капиталистическите общества се превръщат в по-организирани и планирани, а социалистическите от своя страна се отварят към пазарните механизми и към по-големи политически и граждански свободи. По-късно, през 70-те години на XX век, т. нар. „теория за конвергенцията" е доразработена от множество социални и политически анализатори, между които са Гълбрайт, Маркузе, Хабермас, Бжежински и др. В рамките на Центъра за външни отношения (САЩ) (Center of Foreign Afairs) група „леви" анализатори начело със Збигнев Бжежински работят върху теорията, като се базират на възможността за преодоляване на идеологическия и геополитически дуализъм на Студената война чрез формирането на нов културно-идеологически тип цивилизация, промеждутъчен между социализма и капитализма, както и между чистия атлантизъм и чистия континентализъм. Същността на концепцията се изразява в идеята, че двата обществено-икономически модела, глобално противопоставени, трябва да проявят добра воля и да си сътрудничат, взаимно обогатявайки се с принципи и практики. Отглас на тази концепция в социалистическата общност е идеята за "мирното съвместно съществуване" между двата строя, което не изключва борбата помежду им за доказване на техните предимства. В крайна сметка моделът на сближаването и сливането (конвергенцията) на двете системи утвърждава не толкова взаимното проникване и интегриране, колкото предсказва и дори внушава възможността за еволюционно прокапиталистическо прераждане на системата на социализма до нейното пълно изчезване, което се случва и в действителност. Според някои изследователи, именно "теорията за конвергенцията" на практика стимулира идеологически бунта на социалистическите елити, основен елемент от сближаването на двете цивилизации. В този ред на мисли мнозина изследователи на процесите, протичащи в Източна Европа през втората половина на 80-те години, отбелязват парадокса, че "перестройката" на Горбачов, оказала силно въздействие върху последната реформена вълна на социализма в България, тръгва към реализация на теорията за конвергенцията (ново политическо мислене, отказ от образа на

социално-политическите проблеми и дефицити, които социалистическите държави изпитват все по-осезаемо в средата на 80-те години. Заедно с това обаче по замисъл реформата трябва да запази стабилността на политическата система, да не допусне резки социални и политически трусове и най-вече да укрепи авторитета на комунистическата партия, за да се гарантира нейната водеща роля в държавата и обществото.

Водещ в реформените действия и през 80-те години остава стремежът към решаване на икономическите проблеми чрез търсене на ефикасни механизми.[108] Ето защо още преди старта на "преустройството" в България се предприемат стъпки (след приемането на НИМ в началото на 80-те години) към ограничаването на централизирания контрол и разширяване на влиянието на пазарните механизми не само при реализацията на продукцията, но и при организацията на производството. За разлика от всички предишни опити за реформиране на социалистическата система, през втората половина на 80-те години действията за първи път засягат двата крайъгълни камъка на системата – монополите на държавната собственост и на комунистическата партия. От една страна, властта смята, че основният проблем в социалистическата икономика е противоречието между нуждите на интензивното развитие и съществуващата форма на тотална държавна собственост и тромаво централизирано управление. Затова през цялото време на преустройството се търсят начини да се дадат права на производителите,

---

врага, замяна на класовите с общочовешките ценности, идеята за "общ европейски дом", простиращ се от Анлантика до Урал и пр.) във време, когато Западът отдавна се е отказал от тези идеи, които са заменени с нови неолиберални концепции за "капиталистическа революция", чиято цел не е конвергенция, а ликвидиране на съществуващата в СССР и Източна Европа система. Това само по себе си задава неадекватна смислова насоченост и неадекватни стратегически цели на провежданите реформи в Източния блок. Вж: *Проданов, В.* Утопичното перестроечно-преходническо мислене и основните тенденции на глобалния капитализъм. – В: *Защо рухна* реалният социализъм. С., 2001, 67-86.

[108] Една от максимите на режима, основаващи се на марксистко-ленинската идеология, е, че преустройството на икономиката е определяща сфера и от неговите резултати зависят темповете и възможностите за обновление на всички останали области на обществения живот. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3797, л. 48.)

без да се разрешава частната собственост; да се децентрализира управлението, без да се накърнява решаващата дума на центъра.[109] Успоредно с икономическите реформи се очертава необходимостта да бъде реформирана и политическата система. Още на Януарския пленум на ЦК на БКП от 1984 г. Живков заявява следното: "*Ние стигнахме до такъв етап, когато повече не може да отлагаме решаването на проблема за политическата система, защото тя вече създава трудности...Всички наши мероприятия по провеждане на новия икономически подход опират в политическата система. Тя е стена, която задържа сега решаването на някои проблеми*".[110] Нуждата от преобразования в "надстройката" ще стане една от отличителните страни на българското преустройство и дори повод за охлаждане на отношенията между Живков и Горбачов.

Първата стъпка към изход от идеологическата клопка на въпроса за собствеността върху средствата за производство и за решаване на проблема за заинтересоваността на отделните стопански субекти е направена в края на 1983 г. с документа "За някои неотложни въпроси на прилагането на икономическия подход и усъвършенстване на управлението". В него се акцентира върху постановки, които впоследствие ще се превърнат във фундамент на "преустройство" на социалистическата система. Най-съществените от тях са: на първо място, концепцията, че ***държавата е собственик, а трудовият колектив – стопанин на социалистическата собственост***; и на второ – обосноваването на необходимостта от децентрализация на стопанското управление чрез т. нар. акорден принцип, при който държавата задава общовалидни "правила на поведение", в рамките на които стопанските агенти получават свобода на действие.[111] Въпреки че идеята за двойния

[109] *Марчева, И.* Перестройката в България в светлината на модернизацията. – *Историческо бъдеще*, 2003, №1-2, с. 88.

[110] Цит по: *Иванов, М.* Цит. съч., с. 106.

[111] Според същия документ се предвижда либерализиране на координационния механизъм, при което да намалее броят на задължителните показатели и да се доразвие механизмът на т. нар. насрещно планиране. Четвъртият принцип, заложен в докладната на Живков пред Политбюро, засяга инвестиционния процес в държавата, като за в бъдеще бюджетно финансираните лимитни капиталовложения се свиват

характер на собствеността при социализма е лансирана още през 1984 г., практическото й реализиране започва едва през април 1987 г. с приемането от Народното събрание на Декларация за предоставяне на трудовите колективи правото да стопанисват предприятията. В нея се предвижда такова предаване на собствеността да се проведе във всички сфери на обществото, а не само в материалното производство. [112] Следващата декларация, приета в Народното събрание, е за правото на общините на самоуправление, с което се дава на местните органи повече независимост от централните.[113] Така се изграждат двете основни самоуправляващи се общности – стокопроизводителите и общините. [114] Реформите налагат нови нормативни актове – като нов Кодекс на труда, правилник за стопанската дейност и пр.

до няколко крупни национални обекта, а всички останали проекти се уточняват на базата на конкурси за висока ефективност пред БНБ. Последният акцент в изложението на "Първия" е прокарването на правилото "загубите на лошо работещия в една система не трябва да се покриват от добре работещия в нея". – За икономическите реформи в България по-подробно виж: *Иванов, М.* Цит. съч., с. 61.

[112] Освен общините, за самоуправляващи се териториални общности са обявени и кметствата, и областите. (Пак там, с. 166.)

[113] Всъщност под "самоуправляващи се общини" властта разбира най-вече "самофинансиращи се". По този начин формално държавата запазва икономическата основа на властта и същевременно се оттегля от социалната сфера, като се облекчава бюджетът от разходи за заплати и за дотации за губещи предприятия. Реформата предвижда в бъдеще 70% от печалбите в отделните селищни системи да остава в самите общини, с което да се решават ефективно социалните проблеми на населението по места. Всички основни фондове в местната промишленост, търговията, комуналното стопанство и благоустройството, част от строителството и цялата социална сфера се предоставят като имущество на общините. В хода на реформата се дава право на общинските народни съвети да приемат бюджети на основата на определени от Министерския съвет приходи от народното стопанство и от населението и на утвърдени, диференцирани по групи, общини, дълготрайни нормативи за издръжка и развитие на дейностите. Така чрез децентрализация на властта, държавата прехвърля отговорността за решаване на социалните проблеми на местно ниво. Целта на реформата е да се осигурят възможности за *"ефективно функциониране на големи териториални комплекси, в които да се постига хармонично развитие на производителните сили и териториалната инфраструктура, комплексно да се решават социалните и духовните проблеми на населението"*. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3397, л. 13-16.)

[114] *Марчева, И.* Перестройката в България..., с. 88.

Анализът показва, че още преди т. нар. Юлска концепция през 1987 г., ръководството на БКП предприема действия за реформиране на социалистическата командно-административна икономическа система. Началото е дадено с поредица от административни реформи, които целят ликвидиране на бюрократизацията на обществото и икономиката. През януари 1986 г. се премахват отрасловите министерства и на тяхно място се оформят: Стопански съвет, обединяващ министерствата от промишлеността, Социален съвет, Съвет за наука, култура и образование и Съвет за селско и горско стопанство. Двете министерства, които се занимават с външна и вътрешна търговия, се сливат в Министерство на търговията. Целта е да се постигне максимален стопански и социален ефект чрез нов механизъм за съчетаване на концентрация, централизация и самостоятелност на дейността на производителите.[115] Част от административната реформа е и преобразуването през март 1986 г. на държавните стопански обединения (ДСО) в стопански обединения от нов тип, ориентирани да работят за пазара, поради което получават по-големи права за непосредствени контакти със своите външнотърговски контрагенти (най-вече на Запад). До средата на 1987 г. се правят още крачки за децентрализация на управлението в икономиката. Планът вече няма директивен характер, а изпълнението му трябва да се осъществява с икономически лостове според интересите на непосредствените производители. Приетият в началото на 1987 г. правилник за стопанска дейност вече допуска фалит за неуспешно работещите предприятия, което показва тенденция за надделяване на ефективността над социалните приоритети. Въвежда се изборност на директорите и цеховите майстори, за да се гарантира повишаване на заинтересоваността. Предприятията получават право да определят заплатите на работещите в тях, както и цените на своята продукция. През февруари 1987 г. се пристъпва и към реформиране и на банковата система, която

[115] Скоро след тази административна реформа става ясно, че процесът на даване на по-големи права на производителите води до обстоятелството, че функциите и правомощията на съветите към МС остават осакатени, без реални ресурси да "координират" на стратегическо равнище развитието на отделните сфери. Така през 1987 г. се стига до тяхното закриване или повторно прегрупиране. (Пак там, с. 86.)

се разглежда като основен инструмент за развиване на икономиката. Налага се принципът "*...банките признават и кредитират само тези мероприятия по плана, които са ефективни и носят пари.*"[116], но се засилва и "съревнованието между банките" чрез създаване на търговски банки към "най-динамичните и структуроопределящи комплекси на нашата икономика". Те са ориентирани към основните отрасли, но финансират и производства от други сектори. Половината капитал е държавен, другата половина – на стокопроизводителите. Целта на тези банки е да се привлича и чуждестранен капитал.[117]

През юли 1987 г. натрупаният реформен опит и идеи придобиват завършен идейно-политически облик в приетия на специален пленум на ЦК на БКП програмен документ, останал в историята като Юлска концепция.[118] Всъщност този пленум обявява модела на социализма, разработен в програмата от 1971 г. за изчерпан и поставя на дневен ред търсенето на ***нов модел***, рекламиран като разгръщане на "социалистическо самоуправление", чрез което да се премине "от власт в името на народа към власт чрез народа".[119] Социалистическото самоуправление се изразява в предоставяне на известна самостоятелност на "трудовите колективи" и на териториалните общности (общините) за "стопанисване" на собствеността.[120]

---

[116] В своята докладна записка пред Политбюро от февруари 1987 г., носеща наименованието "Съображения за преустройството на банковата система", Т. Живков заявява открито, че: *"... и банките са на самоиздръжка и не могат да разпиляват капитала си за губещи дейности...С други думи, сега трябва да бъде ясно: решение може да взема само този, който разполага с пари – банките и стопанските организации. Нямаш пари – решение не може да вземаш!"*. Цит по: *Иванов, М.* Цит. съч., с. 191.

[117] Съгласно утвърдения през юли 1987 г. правилник са учредени Земеделска и кооперативна банка, Банка "Електроника", Банка "Биохим", Банка "Автотехника", като се планира и създаването на Строителна и на Транспортна банка.

[118] Наименованието на документа, приет на пленума на ЦК на БКП, състоял се на 28 и 29 юли 1987 г., е "Основни положения на концепцията за по-нататъшното изграждане на социализма в НР България". Текстът му е публикуван в: *Живков, Т.* Реалният социализъм. С., 2006, 283-386.

[119] *XIII конгрес* на БКП. Доклади и решения. С., 1986, 24-25; *Яхиел, Н.* Тодор Живков..., с. 328.

[120] Основни положения на концепцията за по-нататъшно изграждане на социализма в НР България, одобрени на пленума на ЦК на БКП, състоял се на 28 и 29 юли 1987 г. – За революционна промяна в мислите и делата – *Ново време,* 1988, №3, 40-58; Някои практически мерки и подходи за по-нататъшното осъществяване решенията на Юлския пленум на ЦК на БКП (1987) – доклад на пленум на ЦК от 13 ноември 1987 г.

Чрез Юлската концепция ръководството на БКП представя преустройството вече не като усъвършенстване на съществуващия модел, чрез преодоляване на неговите слабости и недостатъци, а като негова замяна с нов модел, адекватен на новите реалности в света, в социалистическите страни и в България.[121] Ето защо концепцията се възприема като партиен програмен документ. [122] Нещо повече, в общественото съзнание се насажда схващането, че "юлският модел на социализма" трябва да се утвърди на мястото на дотогавашния "априлски модел" на развитие.[123] В редица документи, последвали Юлския пленум, многократно се заявява, че партията се отказва от пос-

[121] Пленумът оценява дотогавашното преустройство като политика за модернизация на системата на управление и интензификация на стопанското развитие като *"еволюционно"*, за разлика от *"революционната"* концепция за нов модел на социализма, която предлага Живков и чрез която трябва да се извършат *"революционни изменения, революционно преустройство и в базата, и в надстройката"*. Обосновава се тезата, че без тези революционни преобразования на структурата на властта, на формата и съдържанието, без да се *"отиде до корена, до същността на нещата"*, не може по-нататък да продължи успешното изграждане на социалистическо общество. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 65, а. е. 86, л. 5а.)

[122] За да аргументира своите действия, Живков все повече изостря критичността си към съществуващите дефекти на социализма. За първи път е направена констатация, че *"десетилетия наред социализмът е пред неразрешими проблеми, които му пречат да изяви своето превъзходство"*. При това става въпрос за проблеми, окачествени като възлови, отнасящи се за самата същност и функционални възможности на социалистическата система. Сред тях са посочени неспособността за *"отскубване от примката"* на екстензивните фактори на развитие, за превръщане на науката в действителна производителна сила, за отстраняване на кризисните явления и деформации, които накърнявали жизнени интереси на трудещите се, за недостига на редица услуги и стоки за народно потребление, за бюрократизирането на някои ръководни кадри, които не се съобразявали и се поставяли над законите, за допуснатите отклонения при осъществяването на ръководната роля на компартията, за сериозното изоставане на производствената и научно-техническа интеграция в рамките на СИВ от обективните потребности. Ето защо, според генералния секретар на ЦК, утвърждаването на принципа на самоуправление в обществено-политическата сфера е разглеждано като път за отстраняване на *"несъвместимостта на редица от структурите на политическата система с новите закономерности в развитието"*. Някои от звената в тази система са окачествени като *"паразитни"*, като *"разсадник на бюрократизъм и социални деформации"*, като *"възпроизвеждащи личности, които изостават от живота и противостоят на новото и прогресивното"*. Вж: *Цачевски, В.* Цит. съч., с. 336.

[123] *Проданов, В.* Новата концепция за социализма и преустройството на общественото съзнание. – В: *Новото* историческо съдържание на света и преустройството на социализма. С., 1989, с. 35.

тановката за "развитото социалистическо общество", възприемайки схващането, че *"сега сме все още в началните етапи на строителството на новото общество* [...] *изграждаме онзи фундамент, който е адекватен на социалистическите принципи, заложени в генезиса на марксизма"*.[124] Новата идеологическа формула, т. нар. ***"Юлски модел"***, представлява *"модел на социалистическо общество, развиващо се съобразно с присъщите му обективни закони и принципи* [...], *модел не на някакво патриархално социалистическо общество с присъщите му колизии между реални възможности и желания, а модел на обществото, в което се създава адекватно на социалистическите принципи и идеали ново историческо съдържание"*.[125]

Внимателният прочит на документите показва, че целта на реформата е осъществяване на преход, който постепенно да замени социалистическите механизми за ръководство на икономиката и организацията на обществото с пазарно-капиталистически. Този преход трябва да стане организирано, при запазен контрол върху политическата власт и постепенно, за период от 5-10-15 до 20 години.[126] За успешното извършване на този преход е необходимо (за разлика от всички предишни опити за оптимизиране на системата само в областта на икономиката) реформите да бъдат комплексни и да обхванат всички сфери на обществено-политическото и икономическото развитие. Или както многократно се подчертава в партийните документи – ***"революционно преустройство и в базата,***

[124] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3797, л. 141. На заседание на Политбюро на ЦК на БКП от 14 февруари 1989 г. Живков отново повтаря, че *"...ако се вземе предвид сегашното състояние на социализма у нас, а и не само у нас, и се сравни с новото историческо съдържание на света, ясно е, че ние сме още в началните етапи на изграждането на новото общество. Известно е, че редица задачи на преходния период от капитализма към социализма са решени отдавна у нас. И това е един от историческите резултати на строителството на новото общество. В същото време в главния, в определящия аспект – степента на развитие на производителните сили и на съответстващите им производствени отношения – ние тепърва ще изграждаме основите на социализма в икономическо, социално и културно отношение [...] Ясно е, че ние трябва да изоставим формулата за развитото социалистическо общество."* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3591, л. 170.)

[125] Пак там, л. 171.

[126] Пак там, оп. 65, а. е. 86, л. 12.

и в надстройката на обществото”. Това налага промяна на цялата нормативна уредба в държавата и промени в конституцията.[127] Не на последно място, осъществяването на този преход трябва да бъде аргументирано чрез нова идеологическа платформа на БКП, която да запази (а в голяма степен и да възстанови) доверието на обществото в действията на партията и да мотивира подкрепа за извършващата се трансформация.

Реализацията на Юлската концепция започва още през август 1987 г. с реформа в администрацията. Народното събрание приема комплект закони, с които 28-те окръга са прегрупирани в 9 големи области (в т.ч. и София-град). Образуваните през 1977 г. селищни системи са закрити и са възобновени общините. Официалната цел на реформата е ограничаване на бюрокрацията и на административния апарат. С подобни мотиви се закриват редица министерства или се сливат и преобразуват в нови. Учредена е специална комисия за подготовка на нова конституция. Отменени са и такива атрибути на властта като манифестациите, задължителното окачване в държавните учреждения на портрети на партийните ръководители, премахнати са политическите привилегии при приемане във висши учебни заведения и др.[128]

---

[127] За да аргументира необходимостта от реформи във всички сфери на обществото (икономиката, политическата система, науката, духовната сфера, правната надстройка и пр), Т. Живков си служи с теорията, че формата и съдържанието са в диалектическо единство, при което формата се разбира като организация за проявление на съдържанието и без формата не може да се реализира съдържанието. Типично в свой стил Т. Живков се изразява образно по следния начин: *“И не случайна е поговорката, в която нашият народ казва, че не може в стара, мухлясала бъчва да се налива ново вино. Следователно, изменяйки съдържанието, ние трябва да изменяме и формата. Не може дълго време да съществуват различна форма и съдържание. Но преходен етап в това отношение е необходим и задължителен. Както е известно, ние започнахме да изменяме формата [...] Представете си, че ние започнем промени само в областта на икономиката. Докъде ще стигнем, другари? Ще се мъчим, ще се мъчим и най-после ще дойдем до извода, че не може да се правят революционни промени в областта на икономиката при старите структури, със старото мислене, със старото виждане. Временни успехи ще имаме, но цялостно не можем да решим проблема.”* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 86, л. 26.)

[128] На заседанието на Политбюро, на което се обсъжда специален материал, отразяващ въпроса за развитието и прилагането на атрибутите на властта, много остро и катего-

В икономически план концепцията е замислена като "инструментариум, с който ще се преодолее отчуждаването на хората от собствеността и средствата за производство, който ще ги превърне в реален субект и на властта, и на стопанисването". Живков нарича това "въпроса над въпросите" и "възела на преустройството, от който зависи всичко останало".[129] Този въпрос обаче може да бъде решен едва чрез налагането на ключови идеологически постановки за характера и управлението на собствеността, които дават отражение върху производствените отношения.

Първата ключова формулировка на Юлската концепция, дала възможност за идеологическа обосновка на икономическата реформа, е тази за ***"единството и многообразието на социалистическата собственост"***. Чрез нея е намерен изход от противоречието с един от основните постулати на марксистко-ленинската идеология, според който всички средства за производство трябва да са в ръцете на държавата.[130] Според утвърдената на Юлския

рично се подчертава необходимостта *"решително да се освободим от редица явления, които носят белега на фалша, показността и формализма и водят до отчуждаване на хората от светлите принципи, в името на които строим новото общество. Става дума за тревожни явления като: парадността при провеждане на много мероприятия в центъра и по места; лишените от съдържание форми за отбелязване на големи исторически събития; инфлацията на духовните стимули в редица отношения; утвърдилата се практика често да се уреждат излишни празненства и чествания; помпозния характер на немалко прояви в пропагандата и агитацията; пилеенето на времето на хората с излишни акции; начина, по който се организират и провеждат различни мероприятия"*. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3142, л. 50.)

[129] Пак там, оп. 65, а. е. 94.

[130] Аргументите на ръководството на партията за тази ревизия на един от фундаменталните марксистко-ленински постулати е, че дотогавашното разбиране, че производителните сили трябва да се концентрират в държавата и че социалистическата собственост трябва да се сведе единствено до държавна *"нанасяше и нанася вреди...доведе до отчуждаване на работническата класа, на учените и на специалистите във всички сфери на нашето развитие от тази собственост..."* От друга страна, този процес води до превръщането на държавата в главен субект в управлението и развитието на собствеността, като по този начин се създава специална прослойка за ръководство на държавната собственост, която пък от своя страна е *"откъсната от народа, от работническата класа, от специалистите и т. н. Както виждате, постановката за единната държавна собственост действаше отрицателно в две посоки. [...] Следователно абсолютизирането на държавната собственост се оказа крайно неправилно и теоретическо, и практическо положение"*. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 86, л. 9.)

пленум постановка социалистическата собственост остава единна и неделима, но в нейните рамки се допуска съществуването на многообразни форми (държавна, кооперативна, общинска), които са равнопоставени пред закона, бюджета, плана и пр. Многообразието от форми на собственост трябва да създаде условия за съревнование, като *"най-добра ще бъде формата на собственост не от гледна точка на това дали е държавна или кооперативна, а дали тя е ефективна, дали ще бъде конкурентоспособна, дали ще бъде по-рентабилна за обществото, за колектива, за отделния труженик, който работи в съответната система".*[131]

Вторият крайъгълен камък на Юлската концепция остава принципът за ***предаване на социалистическата собственост за стопанисване и управление***. Това трябва да става поетапно, чрез подписване на договори между трудови колективи и териториални общности, от една страна, и държавата, от друга.

Третата стъпка към децентрализация на икономическата система е утвърждаването на принципа на ***"самоуправлението"***, чрез който да се въвлече човешкият фактор като главен субект на управлението, и да се реализира друга основна марксистко-ленинска постановка, която е заложена в програмата на партията от 1971 г. – преминаване от власт в името на народа към власт чрез народа. Според Юлската концепция това трябва да стане, като трудовите колективи и социалните общности се превърнат в субект на управлението.[132]

Утвърждаването на тези три базисни постановки на Юлската концепция (за единството и многообразието на социалистическата собственост, за предаването на собствеността за стопанисване и управление и за утвърждаване на принципа на "самоуправлението") е мотивирано от желанието за постепенна децентрализация в управлението на икономиката, като командно-административните

[131] Пак там, л. 10.

[132] Идеята е всеки от тези субекти да осъществява специфична за него дейност в системата на отношенията на собственост, на произтичащите от тях други икономически, а в по-широк план – и обществени отношения. По този начин всеки на равнището на своите права, отговорности и задължения ще се стреми в рамките на закона и нормите да постига своите цели, да задоволява своите интереси, да ги отстоява по цялата верига: производство – разпространение – потребление. (Пак там, л. 17.)

механизми се заменят с пазарни регулатори. Виждането на ръководството на БКП е, че на всички нива трябва да се мобилизира "*най-силният мотиватор на човешкото поведение – икономическите интереси, като движеща сила на общественото развитие*".[133] Главният стратегически въпрос, който трябва да се реши, е въвеждането на ***икономическия механизъм на самоуправлението*** на всички нива в икономиката и в обществото.

На макроравнище, в отношенията между стопанските организации и държавата административно-разпоредителната система трябва да се замени с договорна система. Наред с това държавата трябва да контролира, стимулира и направлява ефективността на предприятията най-вече чрез използването на икономически регулатори като: различни ценови лостове, кредитния механизъм, данъчната система и др. Особено важна за отключването на пазарните механизми е реформата на цените и ценообразуването.[134] Това автоматично трябва да доведе до подобрено използване на материалните ресурси, намаляване на разходите, подобряване на качеството, ускоряване на икономическия растеж, рационализация на цялата система на разпределение и потребление. Друга реформена мярка на макроравнище, заложена в документите на Юлската концепция, са икономическите, правните и други механизми

[133] *Живков, Т.* За някои практически мерки и подходи за по-нататъшното осъществяване решенията на Юлския пленум на ЦК на БКП. С., 1987, с. 16.

[134] Една от най-важните реформени мерки, обсъждани от партийното ръководство във връзка с въвеждането на икономическия механизъм на самоуправлението, е провеждането на ценова реформа, започваща с приравняването на цените на едро към равнището на цените на световния пазар. Най-силният аргумент в полза на това е, че: *"за една силно отворена и експортно ориентирана икономика, каквато е нашата, няма по-точни и динамично реагиращи на измененията на пазара критерии за обществено необходимите разходи и качество на продукцията от цените на международния пазар и особено в рамките на международното социалистическо разделение на труда. [...] използване на цените като мощен лост – стимулатор за прогресивни структурни изменения в икономиката; за технологично превъоръжаване; за осъществяване на ефективни варианти на вложения и повишаване конкурентоспособността на износа откъм разходите и качеството на продукцията – предполага по-плътно възприемане на реалните ценови структури на външния пазар при изграждане на системата на цените"*. (Пак там, с. 31.)

за стимулиране на т. нар. ***социалистическа конкуренция.*** Важно условие за това е ликвидирането на монополното положение на отделните производители, както и създаването на конкуренция между организациите извън материалното производство.[135] За да обоснове необходимостта от конкуренцията, като ефективна мярка за съживяване на икономиката, Живков дори прави аналогия с кризата на капитализма от 30-те години на XX век, когато изходът е намерен чрез "удар по монополизма, разгръщане на конкуренцията с участието на държавата". Това според българския партиен лидер е добро спасение и от кризата на социализма.[136]

Според замисъла на Юлската концепция стопанските организации трябва да се превърнат в материална опора за развитието на работещите в тях. Това ще създаде стимули за въвеждане на стопанската сметка и по-добри резултати. Показателно за отношението към новите пазарни принципи е обосновката на новия начин за формиране на фонд "Работна заплата". Живков заявява, че този

[135] За постигане на тази цел се предвижда: разделяне на неоправдано големи предприятия; създаване на нови предприятия; конкурентен внос на продукция; създаване на смесени предприятия с чужди фирми; използване възможностите на проектираните свободни зони и пр. Въвеждането на конкуренцията като елемент на икономическия механизъм, според замисъла, трябва да работи за всестранната интензификация на икономиката, за повишаване на нейната конкурентоспособност на международния пазар и за превръщането на растящата й ефективност в главен фактор за динамизиране на растежа. (Пак там.)

[136] Пред пленума на ЦК на БКП от 13-14 декември 1988 г. Живков заявява убедено, че: *"социализмът абсолютно не е в състояние да излезе от сегашното положение – говоря не само за България, а за всички – ако не се заложи решително на конкуренцията. Конкуренция вътрешна, конкуренция международна. Това трябва да бъде ясно.[...] ...ако не заложим на международните фактори, ние залагаме катастрофално развитие на България. Вече не можем да плаваме само в Панчаревското езеро или в язовира Правец, а трябва да плуваме в международни води. Без конкуренция социализмът не може да излезе от кризата, в която е изпаднал. Конкуренцията е решаващ фактор. И това трябва да е ясно. [...] Конкуренция, конкуренция и пак конкуренция! Ще създаваме общ социалистически пазар. Конкуренцията ще бъде страшна. Ние я чувстваме още днес, още вчера я почувствахме. Утре ще я почувстваме още по-силно. Със Запада не можем да живеем без общия пазар. Общият пазар в Европа ще се създаде на нова основа. Как ние ще влезем в този пазар? Без конкуренция ли? Не може."* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 91, л. 19-22.)

механизъм трябва да създава заинтересованост да се произвежда това, което се търси и реализира на пазара, да бъде в пряка зависимост от търсенето и предлагането на вътрешния и на международния пазар, да подтиква към технически прогрес, към съкращаване на излишния персонал, към по-висока производителност на труда и да осигурява пряка връзка между получаваното заплащане и крайния резултат.[137] Особено важно е отърсването от уравниловъчната психика, насаждана в продължение на години. Според новия механизъм не бива да има равномерно повишаване на заплатите на всички без оглед на техните качества и личен принос. Предвижда се в нормативната уредба на трудовите взаимоотношения да залегне принципът началната работна заплата да се определя от квалификацията. Това се отнася както за производствената, така и за духовната сфера. Разбиването на уравниловъчния принцип, отбелязват в Политбюро, е ***"пътят към интереса"*** и заедно с това като лайтмотив се извежда един пазарен по своята същност принцип: *"при социализма не може да има друго разбиране за социално равенство и социална справедливост освен равенството, почиващо на разпределението според количеството и качеството на труда".*[138] Ръководството на БКП отива и по-далеч, като разви-

[137] *Живков, Т.* За някои практически мерки и подходи..., с. 36.

[138] Партийното ръководство е изключително критично по въпроса за деформациите, настъпили вследствие на провежданата до този момент разпределителна политика, която води до две противоположни тенденции. От една страна, широко развитие на уравниловъчни разпределителни процеси, от друга, макар и в по-тесни рамки – социално разслоение, подоходна и имуществена диференциация, която не винаги се основава на реални трудови резултати. Оценката на Политбюро на ЦК на БКП за действието на тези процеси е, че: *"Уравниловката при разпределението на доходите се превърна в спирачка на мотивацията за труд. В съзнанието на много хора все още е налице разбиране, което в никакъв случай не приема едно разслояване на населението по получавани доходи, упорито налага морални норми на въздържане от високо заплащане на труда.[...] В последна сметка това води до отчуждаване от труда, до социални деформации, до установяване в живота на един чужд на социалистическото ни общество принцип на социална справедливост и социално неравенство"*. Така изводът, който се прави, е, че ако действително трябва да бъде възстановен правилният принцип за преразпределение според труда, не само че не може да бъде избегнато увеличението на диференциацията, а напротив, тя трябва да се стимулира. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3591, л. 182-186.)

ва в духа на либералната пазарна икономика постановката, че: "*на върха трябва да застанат онези, които работят най-добре и в съответствие със световните стандарти за рентабилност* (т. е. печалба – б.м., Е. К.) *и производителност: това са непосредствените труженици,* ***инициативните и предприемчивите*** (к. м. – Е. К.), *създателите на научно-техническия и културния процес*".[139] През същата 1987 г. Живков откровено говори, че реформата води отдолу до капитализъм, а отгоре е социализъм.[140]

Следвайки теоретичната постановка, че обусловеността на политическата система от икономическите отношения я принуждава постоянно да се "пренастройва", а първенството на полити-

---

[139] Пак там, л. 186

[140] *Марчева, И.* Перестройката в България..., с. 87. За да обоснове тоталното разминаване на тази постановка с марксистко-ленинската идеология, Живков развива тезата, че на настоящия етап партията не може повече да не се съобразява с обективните закономерности, които действат в обществото, и с тази цел е необходимо да се направи една коренна ревизия на редица марксистко-ленински постановки. Една от "закономерностите", за които генералният секретар на БКП говори, е именно законът за стойността и свързаните с него стоково-парични отношения. *"Вярно е* – заявява Живков – *че Маркс, Енгелс изключваха стоково-паричните отношения. Те казваха, че ще се мине направо към безкласово общество, където главен фактор ще бъде комунистическото разпределение и преразпределение. Ленин в "Държавата и революцията" също се обяви против "стоковедите". Нещо повече, веднага след Октомврийската революция той се опита да въведе теоретичното положение на модела на Маркс и Енгелс за разпределителните отношения по-конкретно в Съветския съюз. Това е така нареченият военен комунизъм, но знаем каква беше неговата съдба. И в тези условия се видя какво значи гений, какъвто беше Ленин. Той веднага съобрази, че по този начин не може да се изгражда социализмът и мина към НЕП, към стоково-паричните отношения, към пазара и овладяването на пазара. Ето това беше правилна постановка. Ленин я извлече от опита, макар и кратък. Очевидно Маркс и Енгелс не са имали исторически опит, за да могат да предвидят всички закономерности в развитието на обществото след победата на революцията. Но Ленин беше принуден да види реалностите, правилно да ги оцени и да направи решителен завой – това, което стана по време на НЕП. Ние всички – имам предвид моето поколение, в определен период се ръководехме от постановката на Сталин и смятахме, че НЕП е съвършено кратковременен етап. И както знаете, Сталин ликвидира една дългосрочна програма и концепция за развитие на социализма в условията на стоково-парични отношения".* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 86, л. 19.)

ката над икономиката оказва решаващо въздействие върху целия комплекс от обществени отношения – в Юлската концепция са лансирани "*дълбоки и всестранни*" изменения в политическата надстройка с цел *"да се постигне постепенно преход от власт в името на народа към власт, реализирана чрез народа, което означава нова структура на органите на самоуправлението, нови права, задължения и отговорности, нов тип демокрация*".[141] От 1987 г. до 1989 г. във всички партийни документи, които доразвиват и надграждат Юлската концепция, наред с икономическата реформа се разработва реформа и в политическата система на страната.[142] Тя включва проект за изменение на конституцията, както и на цялата нормативна уредба на държавата, засяга органите на централната и на местната власт, на съдебната система и обхваща структурите на т. нар. социалистическо гражданско общество, каквито са политическите партии и други обществени организации и сдружения.[143] Действията в тази сфера, както и в областта на икономиката следват основния замисъл на преустройството – постепенно преминаване от централизирана, командно-административна обществено-политическа система към "нов модел" на "самоуправляващ се", "правов" и "демократичен" социализъм.[144]

---

[141] Пак там, оп. 68, а. е. 3142, л. 48. По-подробно за теоретичната обосновка за необходимостта от промяна в политическата система вж.: *Ананиева, Н.* Проблеми на преустройството на политическата система на социализма. – В: *Новото* историческо съдържание на света и преустройството на социализма. С., 1989, 147–182.

[142] Партийното ръководство нарича механизма на взаимодействието между политиката и икономиката, между политическата и икономическата реформа ***"главния модус на преустройството"***. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3797, л. 98.)

[143] В един от партийните документи този процес е резюмиран накратко по следния начин: *"...с всичко, което предстои да извършим в правната надстройка – от преустройството на закона за собствеността до трудовото, административното, гражданското и наказателното законодателство, чрез прилагането на триединния принцип – власт, самоуправление, гражданско общество, да се изведе на нови позиции човекът"*. Вж: *Живков, Т.* За по-нататъшното практическо претворяване на Юлската стратегия в преустройството на нашето общество. С., 1988, с. 43.

[144] В хода на обсъждането за разширяване на демократичността Живков дори предлага да се разработи, широко да се обсъди и да се приеме от Народното събрание **"Харта за правата и свободите на човека – гражданин на Народна република България"**, в която трябва да се *"обхванат политическите, икономическите и*

Главният проблем на демократизацията, според партийните документи, е *"народът да се превърне не просто в субект на управлението, а в субект на властта, субект, който е носител на власт, който упражнява власт*". Решението му властта вижда в създаването на самоуправляващи се общности в материалния и духовния живот, а също и в териториален аспект. От друга страна, се търси стимулиране на т. нар. социалистически плурализъм, който изразява многообразието на мнения и интереси на хората, които в своята крайна цел са *"интереси на обществото"*.[145]

С изменението на конституцията следва да се регламентират статутът и функциите на новите държавни органи, да се направят изменения в дейността и правомощията на представителните органи и на взаимоотношенията на държавните органи със "самоуправляващите се" общности. Предвижда се и цялостна преоценка на избирателната система, за да се осигурят широки права на стопанските и териториалните общности при нейното прилагане.[146] Показателна е заявената от партийното ръководство амбициозна цел новата конституция *"да провъзгласи по-нататък принципа на разграничаване на функциите между партията и държавната власт, от една страна, и между представителните, изпълнителните и съдебните органи, от друга"*.[147]

гражданските права и свободи, които самоуправляващото се общество предоставя и осигурява на човека у нас, за пълноценното му осъществяване като труженик, творец и потребител." (Живков, Т. За някои практически мерки и подходи..., с. 44.) Един от основните въпроси, които се извеждат във връзка с преустройството на политическата система, е този за демократизацията, както и за преосмисляне на световния демократичен опит и извършване на една непреднамерена оценка на най-изявените постижения в този опит. Във връзка с това пред Политбюро Т. Живков заявява, че *"реалният проблем сега е не да продължаваме да се въртим в омагьосания кръг на остарели тези, раждащи непрекъснато не по-малко опасни антитези, изходът от които не се вижда, а да използваме всичко положително от напредналите страни в диалектически снет вид"*. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3591.)

[145] *Живков, Т.* За по-нататъшното практическо..., с. 39.

[146] Пак там, с. 40.

[147] Реалното осъществяване на разделението на властите се разглежда като единствен, а вероятно и последен шанс за *"социалистическата правова държава, която изразява народния суверенитет и е орган на гражданското общество, а не отчуждена от него и противостояща на него сила"*. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3797, л. 103.)

Реформата предвижда да се засили ролята на Народното събрание, което да поеме функциите си на върховен представителен орган, под чийто контрол трябва да функционират всички останали органи и организации.[148] В партийните документи настоятелно се говори за това, че: "Народното събрание трябва все повече да се освобождава от белези и прояви на "формална" демокрация и представителност" и да се превърне в действително работеща институция. Особено внимание се обръща и на парламентарните комисии, които трябва да се превърнат в постоянно действащи органи за обсъждане на проблемите и за парламентарен контрол върху всички сфери на обществения живот.[149]

В местната власт трябва да се осъществи децентрализация, при което общините да се превърнат в основни териториални клетки на самоуправление, социални общности, които *"водят пълнокръвен икономически, политически, социален и духовен живот".*[150]

Съдебните органи трябва да действат в пълно съответствие с изискванията на законите, да не се поддават на натиска на партийни или други инстанции.[151] В документите на Декемврийския пленум от 1988 г. се заявява, че при нарушения съдът е длъжен да отменя партийни решения.

Постановката за ***социалистическия плурализъм*** също има възлово значение за цялата стратегия на преустройството. До края на 80-те години тази концепция остава не напълно разработена, а понятието поражда колебания и съмнения сред голяма част от партийния актив, тъй като се асоциира, от една страна, с "антагонизма на буржоазната обществена структура и, от друга страна, с антикомунистическите опити да се дестабилизира социалистическата политическа власт". [152] Официалната идеология определя социалисти-

[148] Това от своя страна налага *"да се разшири и видоизмени практиката Министерският съвет и министерствата периодично или при искане на народни представители да отчитат своята дейност пред Народното събрание."* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3797, л. 106.)

[149] Пак там, а. е. 3591, л. 180.

[150] *Живков, Т.* За някои практически мерки и подходи..., с. 44.

[151] Пак там.

[152] *Ананиева, Н.* Цит. съч., с. 167.

ческия плурализъм на мненията и интересите на хората като основна насока за по-нататъшното развитие и обогатяване на социалистическия демократизъм.[153] Развива се тезата, че преустройството на обществото е невъзможно без "разгръщането на един действен политически плурализъм", "като форма на свободната изява на човека като личност и гражданин". Оттук идва идеята, че всички анализи за преустройство на политическата система следва да тръгват от *"основата"* – от гражданското общество в неговите икономически, социални, правни, дори психологически и поведенчески измерения. Във връзка с реформата на политическата система се поставя въпросът за необходимостта от преустройство на обществените организации, движения и самодейни сдружения и пр., които на свой ред са определени като "втората природа" на гражданското общество.

Не на последно място, като програмна задача на БКП в Юлската концепция се залага и реформа на самата партия, което включва промени в структурата и апарата на партийните органи, въвеждането на мандатния принцип на изборност на ръководните кадри на всички нива, "разграничаването на функциите на партийните и държавните органи" и превръщането на партията от "етаж" в йерархията на държавната власт в реален субект на властта.[154]

---

[153] *Живков, Т.* За по-нататъшното практическо..., с. 45.

[154] Пак там, с. 5. Във връзка с преустройството на партията в редица изказвания Т. Живков е изключително остър в своята критичност към съществуващите проблеми и недостатъци. На първо място, според генералния секретар трябва да се "преодолеят аристократизмът, кариеризмът и двуличието". *"...Ние, комунистите, членовете на БКП, сме станали големи аристократи. Ние смятаме, че като сме членове на партията, сме един елит над всичко, помазани от Бога, а всичко друго е второстепенно, всичко друго е второ качество, трето качество, отпадъци, грубо казано. Сега трябва да се върнем към това, което е "второ", "трето", четвърто", качество. Не се ли върнем там, не можем да се развиваме като Българска комунистическа партия [...] Стига да представляваме някакъв елит на нашето общество. Никакъв елит не сме. Ние сме труженици и трябва да бъдем преди всичко труженици, а след това комунисти. Не е ли труженик, той не е комунист и не може да бъде комунист! 30 на сто от членовете на партията са абсолютно излишни за нашата партия. Те тегнат като баласт. Но не е целесъобразно сега да провеждаме чистка."* На второ място, в партията трябва да се осъществи действителна демократизация във вътрешнопартийния живот, чрез увеличаване на правата на отделните комунисти и на първичните партийни организации, повишаване на гласността в работата на партийните органи и организации, както и чрез въвеждане на задължителни тайни избори за всички организации. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 65, а. е. 91, л. 22.)

Година след приемането на Юлската концепция и динамизирането на реформите в икономиката и на политическата система партийното ръководство отчита трудностите и проблемите, свързани с провеждането на реформата.[155] Основната спънка се изразява в съпротивата на "*йерархията, която стои над стокопроизводителите* [...] *до най-висшия ешелон – до Министерския съвет, до Политбюро, ако щете* [...] *не можа да пробие, абсолютно не можа да пробие. Ето какво значи излишна бюрократична йерархия"*. [156] Отбелязва се също, че предоставянето на социалистическата собственост в много случаи става "вяло" и "формално". Тогава ръководството на БКП решава да прибегне до драстични мерки, които да доведат не до преустройство, а до ***"ликвидиране"*** на съществуващите до момента стопански и политически структури.[157]

---

[155] Както образно се изразява Живков, в отделни области има успех, но не и *"прелом" – "...прелом в развитието на икономиката, революционен прелом ние нямаме"*. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3526, л. 6.)

[156] Пред тясното политическо ръководство на партията Живков говори за наличието на неясност и объркване във връзка с реформата. *"Ако вземем средствата за масова информация, ако вземем прокурорските и съдебните органи, ако вземем държавния контрол и всички, които действат в България, вероятно и МВР, всички те действат, изхождайки от стари постановки, от стари закони и т. н."* (ЦДА, ф. 1Б, оп 68, а. е. 3397, л. 7; а. е. 3526, л. 7.)

[157] Отново пред Политбюро Живков описва ситуацията много точно по следния начин: *"Сериозни трудности ще срещнем при преодоляването на монополизма във всички области на живота. Факт е, че монополизмът простира пипалата си в партийни и държавни органи, в обществени организации, в стопанската дейност, в духовния живот, приближава се към висшите ешелони, където също стои въпросът за разпределение и предаване на власт. Монополизмът е страшна беда. Той ще се защитава с всички сили и средства. Борбата е и ще бъде за запазване на старите структури, които осигуряват лична власт и монопол на отделните групи лица. Борбата ще бъде за запазване на привилегиите, които са плод на досегашните командно-бюрократични механизми, дадени са, както се казва, от Бога. Не отсечем ли главите на тази ламя, тя ще увеличава и засилва трудностите на всички равнища, ще унищожи преустройството. Второ, много проблеми ще ни създават некадърните и онези, които са загубили квалификацията си, своите професионални и морални качества. Некадърният ще се бори с преустройството на живот и смърт, защото иначе трябва да излезе от анонимност и да лъснат материалните и нравствените поразии, които нанася на обществото."* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 65, а. е. 94.)

Тъй като полумерките (прехвърляне на стопанисването, но не и собствеността) дават полурезултати (отчуждение и дори съпротива за провеждане на реформата), с резолюциите на Декемврийския пленум 1988 г. ЦК на БКП се решава на най-рисковия и радикален от идеологическа гледна точка ход, поставящ експлозив под самия фундамент на марксизма – държавата да предаде не само управлението на стопанските предприятия, но и собствеността върху тях. Това става чрез въвеждането на т. нар. "фирмена организация на акционерен принцип", в която партийното ръководство влага своята последна надежда, че *"така ние можем да формираме много по-пълна и пряка заинтересованост на социалистическите труженици и техните колективи, а също така да преминем от административен контрол към самоконтрол на самите колективи"*.[158] Реформата предвижда преминаване към фирмена организация в различните отрасли на икономиката, като "фирмата" трябва да стане основната организационна форма, в рамките на която социалистическите стокопроизводители "ще организират и реализират своята дейност".[159] От своя страна но-

[158] Подробен анализ на икономическите аспекти на решенията на Декемврийския пленум от 1988 г. се прави у: *Иванов, М.* Реформаторство без ..., 113-122.

[159] По обсъжданията в Политбюро ясно личи, че дори и тази най-радикална от идеологическа гледна точка икономическа реформа на режима, не се възприема еднозначно от управляващите. Живков до последно ще настоява, че *"не създаваме нов тип собственост, а само различен начин на управлението ѝ"*. На няколко пъти Политбюро се налага да успокои Централния комитет, че планираните реформи не са толкова еретични, колкото може да изглеждат на пръв поглед. Държавата ще остане и за в бъдеще *"вградена вътре в тъканта и на икономиката, и на духовната сфера"*. Генералният секретар подчертава, че тя ще продължи да присъства както на "входа" (чрез регламентираните от нея заплати и данъци), така и на "изхода", изземвайки "50, 60 или 70 на сто от печалбата". С типичния си изказ Живков описва реформата така: *"Има ли опасност от забогатяване? Има опасност, ако държавата не контролира и ако ние не държим няколко лоста. Има опасност някои да станат рентиери. Но държавата е за това. Какви права ще има той? Той ще има право да има жилище. Добре – ще има жилище. Ще има право да има вила. Добре – ще има вила, ще има лека кола. Повече няма да може да прави, държавата горе ще взема. Може да взема 70 – 80 на сто. Така че всички лостове са в държавата. А че някои ще живеят добре, ще живеят, какво да се прави... Проблемът над проблемите е как да се разкрепостим. А едновременно с това държавата ще държи основните лостове."* (Цит. по: *Иванов, М.* Реформаторство без..., с. 120.)

вите стопански субекти ще имат пълна свобода за разгръщане на стопански инициативи в страната и на международния пазар, ще имат пълни права да осъществяват преки технологични, инвестиционни и пазарни взаимоотношения с други фирми и стопански организации, да участват в сдружения в страната и в чужбина и пр.[160]

През януари и февруари 1989 г. излизат Указ №56 и правилникът за приложението му, които узаконяват най-радикалната промяна във формата, механизма и структурата на икономическата дейност, правена от БКП в годините на социализма.[161] Основното звено в стопанската структура става фирмата. Премахват се всички други организационни форми, вкл. съществуващите в селското стопанство АПК и кооперации. Въвежда се акционерният принцип на стопанисване, с което се дава възможност за масова приватизация.[162] Нещо повече – указът признава правото на стопанска дейност на "всички форми на собственост: предоставени за стопани-

[160] *Живков, Т.* За по-нататъшното практическо..., с. 16.

[161] Указът е обнародван в: *Държавен вестник*, №4, 13 ян. 1989. Чрез този акт се разрешава образуването на фирми на основата на всякаква собственост (държавна, кооперативна, на обществени организации, на граждани и смесени), които стават юридически лица и водят стопанска дейност на собствена сметка (при определени данъци върху печалбата; има и други допълнителни ограничения в приложението, като забрана за свободна продажба на акциите, участие на държавата в надзорните съвети, много високи данъци и др.). Според редица автори, без да е приватизация на собствеността, това фактически дава старт на частната инициатива и начало на прехвърлянето на фондове, или т. нар."скрита приватизация".

[162] Според редица автори именно Указ 56 и ППУСД подготвят почвата за процеса "скрита приватизация", наричана също "спонтанна приватизация" на материалния и финансов ресурс, намиращ се под държавен контрол, като за целта тези нормативни актове предоставят юридическите форми, чрез които този ресурс може да се преразпредели. Тези юридически форми са различните видове "фирми", като според специалистите зад този евфемизъм стоят всъщност търговски дружества, регламентирани от търговското право. Любопитен е и фактът, че в редица детайли, касаещи конституирането на дружествата, изискванията за основен капитал, форми на управление и представителство, разпореждане с активи и т. н. Указ 56 възпроизвежда юридически формулировки, съдържащи се в отменения през 1951 г. Търговски закон (който се възражда през 1991 г. в нова, модерна редакция.). На 28 юли 1989 г. Министерският съвет приема Постановление №36 "За преобразуване на държавните и общински фирми в акционерни", в което се указва как именно следва да се осъществи собствениската трансформация. Както е отбелязано в неговия чл. 1, *"за по-ефективно стопанисване на социалистическата собственост и за осигу-*

сване обекти на държавна и общинска собственост, собственост на кооперативни и обществени организации, на граждани [което на практика означава *частна собственост* – б. м., Е. К.], на чуждестранни лица или смесена собственост."[163]

В главните инфраструктурни отрасли се предвижда държавата да остане единствен акционер (бъдещите ЕАД и ЕООД), докато в структуроопределящите фирми тя ще запази контролния пакет. Държавното участие в електрониката, химическата и биотехнологическата промишленост, във водещите направления на машиностроенето, застраховането, строителството и някои фирми от хранително-вкусовата промишленост не може да пада под 51 %. Единствено в сферата на услугите, търговията и селското стопанство се допуска свиване на нейното участие, но не под 20 %.[164]

ряване на предпоставки за преливане на капитали при създаване на необходимите икономически условия, фирми с държавно имущество да се преобразуват постепенно в акционерни фирми". Сходни са и разпоредбите, засягащи трансформацията на имуществото на общински фирми, създадени по реда на Указ 56. По този начин се извършва трансформацията на правата на държавата от административно-управленски в такива на собственик и притежател на акции. Това в бъдеще създава опасност за евентуално прехвърляне на акциите (и активите, които стоят зад тях) в собственост на трети лица. Вж: *Чалъков, И., и др.* Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г. С., 2008, 96-106.

[163] Анализът на Указ №56 показва, че този нормативен акт се опитва да обхване изцяло и кодифицира, чрез своите регулативи, връзките на цял един нов икономически и социален свят – света на пазара. В този дух на мисли едновременното обхващане на материи, свързани със собствеността, в това число и частната собственост, взаимоотношенията с бюджета, както и чуждестранните инвестиции и техният режим се възприемат като връхната точка, в която тези социални (икономически и др.) форми могат да пребивават все още заедно. Самото им наличие се възприема като индикатор, че следващата стъпка ще е последващото разпадане на административно удържаните икономически активности. (По подробно виж: *Чалъков, И. и др.* Цит. съч., 92-106.)

[164] Тази блокираща квота се обяснява с нуждата правителството да излъчва "пропорционална част от Управителния съвет". Само членовете на трудовия колектив могат да получат поименни акции от фирмата. Техният дял обаче не може да надхвърля 10 000 лв. (или 1 % при минимално изискуем уставен фонд от 1 млн.). Изрично е посочено, че "фирми на граждани не могат да придобиват акции в акционерни фирми". Живков особено държи да се подчертае "трудовият" характер на акциите или както той по-рано ще го нарече – "наше, социалистическо акционерство". Вж: *Чалъков, И. и др.* Цит. съч.

Отпускането на пазарните принципи е съпроводено от много опасения и откровен страх на всички управленски нива. Ето защо при обсъждането на фирмената организация в Политбюро генералният секретар не оставя и най-малко съмнение, че държавата е склонна да се раздели с контрола си над икономиката. В представите на Т. Живков тя ще държи основния пакет акции във фирмите и *"може би 10 на сто ще дадем на граждани, които работят там. Може би за някои производства ще дадем на западни фирми, на социалистически фирми и т.н..."*, но държавата трябва да запази основните лостове и пазарът трябва да бъде поставен под нейния контрол.[165]

Пазарните механизми навлизат не само в икономиката, но и в сфери, които са били приоритетни за социалистическата социална държава като здравеопазването, пенсионната система и други видове социално застраховане. Реформата предвижда *"чрез системата на акции и облигации, участвайки в акционерни сдружения със социално предназначение, всеки трудещ се ще може да дава личен влог в решаването на своите социални проблеми там, където работи и живее".*[166] Работещите във всички сфери ще могат да участват в определянето на размера на своята пенсия, размера на социалната осигуровка при временна нетрудоспособност и преквалификация, обема и качеството на здравните услуги, които ще ползват и т. н.[167]

Показателно за въвеждането на пазарните механизми във всички сфери на обществения живот, а не само в икономиката, е и постановката за новите структури в духовната сфера. Според документите всички културни институти като театри, издателства, вестници, списания и др. също трябва да се преструктурират като фирмени организации. По този начин те трябва да започнат да работят най-вече за пазара, да се самоиздържат и самоуправляват, вместо да разчитат на гарантирана издръжка от държавния бюджет.

---

[165] Точните думи на Живков са: *"Щом има стоково-парични отношения, щом действа законът за стойността, ще има пазар.* ***А щом има пазар, той трябва да се овладее.*** *[к.м. – Е. К.]".* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а.е. 3354, л. 29-30.)

[166] Пак там, а. е.3797, л. 91.

[167] Пак там.

Съществуването им ще зависи единствено и само от това дали са печеливши или не, което автоматично ще доведе до редуциране на броя им до най-добрите в съответната област, като останалите ще бъдат принудени да фалират.[168]

От гледна точка на осъщественото в годините на прехода тотално опазаряване на всички области на обществения живот, изглежда парадоксално, че подобна желязна пазарна логика е защитавана от ръководството на БКП още в края на 80-те години и то с

[168] *"Да вземем театъра. Другари, не може да държим театралното дело в такова положение, в каквото е сега. Изградили сме държавни театри във всички окръзи. Казваме добре: голямо постижение. Но какво е посещението в тези театри? Положението с посещението е трагично. Ако посещението не е организирано, тези държавни театри ще загинат. Но не е там въпросът. Защо ние не отидем на един друг принцип? Ние казваме, че за едно място в драматичния театър може да дадем толкова и толкова. Мисля, че сега едно място струва около 7 лева. Когато човек седне и гледа едно представление, за мястото, на което седи, той плаща средно 2-3 лева. Ние ще им кажем: даваме ви за това място толкова, а по-нататък вие се организирайте. Тогава цялото бюрократично устройство на нашия театър, на нашата театрална система ще рухне като картонена кула, тъй като ще излязат и способни артисти, и способни режисьори, които ще правят трупи, ще правят театър. Тези трупи ще се кооперират. Ние можем да запазим в областта един стандартен театър, каквито ги имаме сега, а другите да минат в движение, да се опрат на цялата художествена самодейност, не само на драматични театрални трупи, но и на естрадата. Това е вече съвършено друго нещо. А ние за всяко нещо трябва от центъра да решаваме: пари давайте, това давайте, онова давайте. Създаваме конфликти, създаваме настроения. Колко артисти им трябват, моля, нека да си вземат. Да им плащат, колкото щат. Може да вземат артисти и от чужбина. Да вземат режисьори от чужбина и да им плащат по 10 хиляди лева месечно. Това си е тяхна работа. [...] Няма нужда да се бъркаме нито в работата на писателите, нито в работата на художниците [...] Обаче ще поставим всички други къщи на равни условия и те ще фалират за няколко месеца. Освен това трябва да им кажем, че къщите, които ще създавате, ще имат право да издават вестници, списания и никой не може да им забрани. Те могат да си внесат хартия от чужбина и ще си издават. Никой в България не може да им забрани това. И тогава ще видим "Литературен фронт" ще дава ли на Радой Ралин 500 лева синекурна заплата и ще държи ли над 45 журналисти или ще остави 15. Нека бъдат 20, нека бъдат 30, останалите са излишни. Отпада целият проблем за журналистите, за артистите. Всеки може да държи, колкото си иска и журналисти, и артисти, да им плаща синекурни заплати . Щом има публика, ще взема не 10 артисти, а ще вземе 20, 30, 50 и т. н."* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3591, л. 256.)

мотива, че това е единственият начин за извеждане на преден план на ***интересите*** на всички структури в обществения организъм – в производството, в социалната сфера, в духовната област, а оттам идва и вярата в реализирането на формулата *"да осъществим обществените и колективните интереси чрез личните интереси".*[169]

По-задълбоченият прочит на партийните документи дава основание за извода, че ако на Юлския пленум през 1987 г. ръководството на партията достига идейно-политическата граница, то на Декемврийския пленум през 1988 г. тя е премината и към развитието на страната е подходено с критерии извън официалната идеология, мотивирани от обективните закономерности на процесите в света, влияещи върху страните от Източния блок. На този форум преустройството е поставено в контекста на такова обществено развитие, което отхвърля внушаваната десетилетия пропагандна теза за възможността да се "прескочат" цели исторически етапи на човешкия прогрес. Стига се до извода, че страната трябва да "извърви своя път" и да повтори естествените фази в материалната и духовна еволюция.[170]

За успешното реализиране на този постепенен преход към нова социално-икономическа и политическа система, мотивирана от идеята за конвергенцията между капитализма и социализма, ръководството на БКП има нужда от нов идеологически заряд, който да гарантира властовите позиции на партията. Това Живков образно нарича *"чистилището на теорията"*, през което трябва да пре-

[169] В обсъжданията, които се водят в ръководството на БКП, ясно личи убедеността, че чрез вграждане на реални пазарни елементи в планово балансираната социалистическа икономика може да се постигне необходимото равновесие на общонародните, колективните и личните интереси и заедно с това *"да се запази обществото от демагогия и политическа нечистоплътност, от дехуманизиране на човешките отношения"*. Това убеждение в известен смисъл се явява като еманация на конвергентното мислене, което се превръща и в основния движещ фактор за политическите действия на Политбюро на ЦК на БКП както преди, така и след 10 ноември 1989 г. Вярата в конвергентната идеология продължава да бъде в сила за част от ръководството на БКП/БСП дори и в началните години на прехода, при коренно променената геополитическа ситуация след края на Студената война. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3797, л. 33; а. е. 3591.)

[170] Пак там, а. е. 3591, л. 141.

мине цялото общество, за да постигне *"пречистване от старото и създиждане на нов облик на социализма"*[171], както и да снеме "*бремето на онези идеологически предразсъдъци и стереотипи, които ни държат привързани към догмите и сковават търсенето на истината."*[172] Ето защо, ако при обявяването на Юлската концепция Живков смекчава критиките си към Маркс и Енгелс с оправданието, че *"не са имали исторически опит, за да могат да предвидят всички закономерности в развитието на обществото"*, то през 1989 г. генералният секретар на БКП открито заявява, че марксистката политическа икономия е *"изградена на ненаучни основи"*, поради което трябва да бъде подложена на радикална преоценка. Само чрез подобна идеологическа ревизия *"ще се "пречистим" от догмите, ще се движим по широкия път на преустройството"*.[173]

Връщайки се към вече цитираната теория на Жак Негал за трите монопола (политическия, икономическия и идеологическия), на които се крепи властта на управляващите комунистически пар-

[171] Според думите на Живков, този процес означава: *"Чистилището на безпощадното отхвърляне на всичко старо в съдържанието и организацията на обществения ни живот. Чистилището на демократизацията на живота във всички области. Да, всичко това трябва да премине през чистилище по законите на революционното обновление. Пречистване от старото и създиждане на нов облик на социализма в икономическо, социално, политическо и духовно отношение – ето първият и основен закон на това обновление."* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3591, л. 148.)

[172] Пак там, л. 191.

[173] На заседание на Политбюро на ЦК на БКП от 14 февруари 1989 г. Живков заявява следното: *"Ние извлякохме извода, че така наречената марксистка политическа икономия на социализма и на съвременния капитализъм е в криза.[...] Не можем да не видим, че нито Маркс, нито Енгелс, нито Ленин са създали политическата икономия на социализма. Не са я създали и не са имали възможност да я създадат. Това, което се наричаше дълги години политическа икономия на социализма, е изградено на ненаучни основи [...]Убеден съм, ще ме подкрепите, че ако от такива позиции се погледне на теорията и практиката на социализма в по-широк аспект, ще се окаже, че и други области на марксизма-ленинизма се нуждаят от подобна преоценка. Та нали с такива догми се сблъскваме и в сферата на политическата надстройка, в сферата на правната надстройка, в сферата на начина на функционирането на обществената система на социализма, в сферата на идеологията? Оттук необходимостта да се направи преоценка на редица постановки и във философията, и в теорията на научния социализъм, и в икономическата наука, и в правото."* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3591, л. 163.)

тии в Източна Европа, трябва да се признае, че опитът на БКП да запази идеологическото си влияние чрез радикална ревизия в идейно-теоретичната си база, заменяйки марксистко-ленинската идеология с конвергентната по-своя характер теория за създаването на нов модел на "самоуправляващ се" и икономически ефективен социализъм, търпи провал. Причината за това е във факта, че в онзи момент българското общество, както и част от управляващата комунистическа партия, са загубили вярата си в реформируемостта на социалистическата система, както и в способностите на Живков и членовете на тясното партийно ръководство да провеждат реформи. Нещо повече, действията на Живков през втората половина на 80-те години се възприемат от по-голямата част от обществото като имитиране на реформи, единствено с цел запазване на личната му политическа власт. Все пак събитията показват, че в края на 80-те години икономическите реформи стават реален факт, който помага на БКП да изгуби монопола си върху икономическата власт в страната. Остава надеждата на управляващите, че преходът към държавно регулирана, социална пазарна икономика, следвайки конвергентната теория, ще се извърши под контрола на БКП, която до края на 1989 г. най-ревниво пази именно своята политическа власт.

Въпреки демократичната фразеология, с която са описани политическите промени, нито за момент не се поставя под въпрос ръководната роля на БКП. Ето защо, когато в началото на 1988 г. се появяват първите български дисидентски организации, които се опитват да се възползват от Юлската концепция, властта ги задушава с репресивната си машина и така демонстрира, че няма намерение да отстъпва политическия си монопол върху властта.[174]

След 10 ноември 1989 г. обаче събитията излизат извън контрола на БКП, принуждавайки партията да се лиши и от последното от трите "М" – монопола на властта. Перестройчиците, свалили Живков от власт на Ноемврийския пленум (1989 г.), продължават същата конвергентна политика, но този път започвайки от политическата сфера, което води до промяна на самата система. Точно това,

[174] *Баева, И.* 80-те години? Десетилетие на пропуснатите шансове за реформи в България. – *Ново време*, 2003, №11, 125-127.

от което Живков през цялото време се страхува и от което се опитва да се предпази. Показателно е, че през юни 1989 г. на последната си среща с Горбачов генералният секретар на БКП заявява следното: "*Ето, виждате, че по същество ние вървим по вашия път, само че в известна степен задържаме преустройството на надстройката, за да можем да извършим такова преустройство в базата, в икономиката. Ние сме малка страна и нямаме право, не можем да допуснем криза в икономиката... Това, което става у вас, ме тревожи с факта, че преустройството на политическата система крещящо изпреварва преустройството на производствените сили... У нас едва ли трябва да постъпим така, както вие постъпвате.*[175]

* * *

Промените в БКП след превърналия се в сакрална дата пленум от 10 ноември 1989 г. са много умерени и не показват сериозни намерения за радикална промяна. Първоначално на Живков са изказани "дълбоки благодарности", запазена му е персоналната заплата, вилата и други привилегии. Още от първите заявления на наследилия поста генерален секретар на партията – Петър Младенов, става ясно, че демократизацията се разбира по-скоро като продължаване курса на либерализация на режима и реабилитация на репресираните, а БКП е далеч от мисълта за отказ от ръководната си роля или пък за драстична промяна на икономическите отношения.[176] Само месец по-късно на пленума на ЦК на БКП от 11-13 декември 1989 г., на който Живков е изключен от партията за "тежки нарушения на основни партийни и морални принципи", Младенов заявява, че главните причини за дълбоката криза на партията са: *"неизживяна-*

[175] Въпреки всички опити за реформи, до края на 1989 г. на практика не се допуска "модел на социализма", който да излиза от рамките на еднопартийното управление със задължителна идеология. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3698, л. 60, 64.) Стенограмата на последната среща между Т. Живков и М. Горбачов, проведена в Москва на 23 юни 1989 г., е публикувана от Искра Баева в: *Баева, И.* Между Сцила и Харибда. Тодор Живков при последната си среща с Горбачов. – *Ново време*, 2007, №11, 101-112.

[176] На 10 ноември 1989 г. "реформаторът" Петър Младенов заявява: *"Важна задача на промените е партията да получи нов кредит от народа, да придобие способността да ръководи общественото развитие, по думите на Ленин, не със силата*

та сталинска административно-командна система, монополът на властта, фактическият тотален контрол върху производството и разпределението, намиращ се в ръцете на бюрократичната върхушка" и др.[177] Всичко това налага "нов курс на партията" и отговорът на "кардиналния въпрос: Какво да се прави?" е, че *"спасителният*

на властта, а със силата на авторитета, със силата на таланта, със силата на енергията". От тези думи трудно може да се определи за каква обществена перспектива става дума, освен за продължаване на реформите в духа на Юлската концепция. Няколко години по-късно, вече от позицията си на пенсионер по принуда, Младенов определя тогавашните цели така: *"Аз и моите другари искахме да създадем такова общество, което да бъде конкурентоспособно на социално-икономическите разновидности в света...Мислех, че при създаването на новото общество трябва да вземем най-доброто, създадено от капитализма, и предимствата на социализма"*. Вж: *Трайков, Б.* 10 ноември. Превратът 1989. С., 1999, 114-115.

[177] *Пленум* на Централния комитет на Българската комунистическа партия. За състоянието на страната, партията и непосредствените задачи. 11-13 декември 1989 година. С., 1989, 23-25. В посочения документ Петър Младенов прави подробен анализ на причините за кризисната ситуация в държавата, обявявайки, че партията започва остър завой в нова посока и поставя решително начало на една всестранна преоценка на досегашните години на българския социализъм. Особен интерес предизвикват оценките за състоянието на икономиката, държавата и партията. На първо място е изведен изводът, че предишното ръководство оставя в наследство един прогресиращ икономически спад, протичащ паралелно с растящата инфлация и бързо увеличаващия се вътрешен и външен дълг на страната. На второ място се обръща внимание на острите диспропорции в икономиката, на влошената материална и суровинна осигуреност на производството, на увеличения дял на амортизирани производствени фондове, както и на засилващата се тенденция на изоставане по отношение на количеството и качеството на произведените стоки съобразно изискванията на потребителите. Тук Младенов специално отбелязва и задълбочаващата се "пропаст" между паричните средства на населението и наличните стоки и услуги. Относно проблемите във финансовата сфера, в доклада се говори за *"некадърност в управлението, неефективни инвестиции, нискокачествен и лошо организиран труд"*, както и неоправдано субсидиране от страна на държавата, водещо след себе си неконтролирана инфлация, чието непризнаване води до отсъствието на надеждни лостове за нейното управление. В доклада се посочват множество други дефекти на социалистическата система в България, като: деформиращото въздействие на режима на личната власт, волунтаризма и субективизма в икономическата политика, създаването на условия за привилегии в социално, професионално, йерархично и класово отношение и др. Като съществен проблем се изтъква и фактът, че именно лишеният от стоки потребителски пазар повишава градуса на социално напрежение. Големият извод, който се прави в заключение, е, че: *"основната причина за натрупалите се деформации и кризисни явления се корени в самата същност и механизмите на командно-административната система за управление"*. Вж: *Пленум на ЦК...,* с. 31.

път е в демонтирането на административно-командната система и създаването на демократична социалистическа правова държава [...] *да преодолеем докрай немарксисткия в своята основа възглед за несъвместимост между социализма и пазарното стопанство, да се ориентираме решително към създаване на социалистическо пазарно стопанство, което единствено осигурява възможности за действителна демократизация не само на икономическия живот, но и на обществения живот въобще."*[178] Според Младенов това означава, на първо място, да се осигурят условия за развитие на всички форми на собственост, в т. ч. и смесени, да се намерят най-подходящите форми за гарантиране принципите на социалната справедливост в условията на пазарно стопанство, да се определи оптималното съотношение между пазарна самостоятелност и държавно планиране и регулиране преди всичко с икономически средства.[179] Същевременно Петър Младенов отбелязва, че икономическото обновление е невъзможно без преустройство в политическата област. В доклада си той говори за *"възстановяване изцяло и без остатък върховенството на Народното събрание* [...]*"; "Министерският съвет трябва да си възвърне мястото, което конституцията му е отредила",* и за утвърждаване на плурализма. Всички промени в държавно-политическия живот на страната трябва да залегнат като основни принципи в една нова конституция, от която трябва да отпадне член 1, който повелява ръководната роля на БКП. Младенов подчертава, че *"ролята на дадена партия може да се определя единствено в резултат на доверието на народа* [...]*, чрез провеждането на свободни и демократични избори..."*[180] Докладът завършва с предупреждението, че всяко забавяне на решаването на задачите пред БКП, може да е пагубно за съдбата на социализма в България.[181] От изложената от новия генерален секретар на БКП идейна платформа за реформи става

[178] Пак там, 41-42.

[179] Пак там.

[180] Пак там, с. 51.

[181] Финалните думи на Петър Младенов, с които фактически резюмира основното от своя доклад с оглед на новата политическа концепция на БКП, са следните: *"Това, което стана на 10 ноември и което влезе в нашия политически език като Ноемврийски пленум, съвсем не бе само смяна на една личност с друга, а смяна*

ясно, че единствената концептуална разлика от Юлската концепция е отказът от монопола върху управлението на страната чрез даването на възможност и на други политически формации да се съревновават за политическата власт в свободни избори. Заключителните думи на Младенов на Декемврийския пленум показват липсата на политическа далновидност. Незабавното реализиране на тази действително радикална и демократична идейна промяна в теорията и практиката на БКП се оказва *"пагубно за съдбата на социализма в България"*, а в известен смисъл и решаващо за съдбата на самата партия.

Всъщност и този път, както при всички предишни идеологически трансформации на БКП, импулсът за промяна идва отвън. Както 10 ноември 1989 г., така и цитираният Декемврийски пленум и XIV извънреден конгрес на БКП протичат под натиска на събитията, сложили край на Студената война и поставили България и БКП в нова геополитическа ситуация. На 9 ноември 1989 г. "пада" Берлинската стена, а месец по-късно в Малта, на борда на съветския крйцер "Максим Горки", съветският лидер Михаил Горбачов и новият американски президент Джордж Буш (старши) оповестяват края на Студената война, като в думите на Горбачов прозира признание за това, че СССР и Източният блок са претърпели поражение.[182] Така СССР се отказва от контрола върху

на политиката, на партиен курс. Не е достатъчно да се каже, че това бе коренен поврат. С Ноемврийския пленум на партията бе поставено началото на действителното преустройство и обновлението на социализма в България. Ние с цялата определеност поставихме въпроса за демонтиране на командно-административната система като рецидив на сталинизма, абсолютно несъвместим с целите и ценностите на социализма. Бяха предприети редица практически мерки за разчистване пътя към осъществяването на тази жизненоважна за партията и обществото цел. Сега на дневен ред е окончателното ликвидиране на тази порочна система, обричаща народа на изостаналост и подчинение, на изолация от цивилизования свят". Вж: *Пленум на ЦК...,* с. 58.

[182] Горбачов заявява следното: *"Успяхме да избегнем мащабна война цели четиридесет и пет години [...] Конфронтацията, основана на идеологически убеждения, също не се оправда [...] Уповаването на неравностойните отношения между развитите и слабо развитите страни също се оказа провал [...] Методите на Студената война [...] преживяха поражение в стратегическо отношение. Ние осъзнахме това. И обикновените хора може би са го разбрали по-добре от нас."* Цит. по: *Гадис, Д.* Студената война. Нова история. С., 2007, с. 267.

съветската сфера на влияние в Европа, получена от Сталин след Втората световна война.[183] Въпреки еуфоричните лозунги, които провъзгласяват новата свобода на народите от Източна Европа, геополитическата промяна настъпва по-скоро по формулата, която Джордж Кенан разработва още през 1946 г., според която при глобализиращата се политика не съществува вакуум и когато една сила се изтегля, нейното място веднага се заема от друга. Така Източна Европа преминава от сферата на влияние на едната супер сила към другата. Мястото на СССР много бързо е заето от САЩ и техните съюзници. С края на Студената война се разпадат Източният блок и Съветският съюз, а заедно с това се срива цялата идеологическа спойка, на която тази част от Европейския континент се крепи повече от 40 години след Втората световна война.[184]

Събитията в СССР и другите социалистически страни в края на 1989 г. изпреварват опитите за реформи и търсенето на нов модел на икономически ефективен социализъм, а реформиращите се под натиска на събитията лидери на БКП са принудени да възприемат друг модел – този на "демократичния социализъм", с всички негови специфики и отличителни белези, отхвърлящи съветския модел, в руслото на който държавата и партията се движат до този момент.

* * *

Следващата стъпка към реформиране на БКП в съответствие с новите политически условия прави извънредният XIV конгрес

[183] Повече за идеологическите и политическите аспекти на края на Студената война и значението на този процес за Източна Европа виж: *Тошкова, В.* Дирижиранит крах на европейския социалистически Изток в края на XX век. – В: *Проблемът* Изток-Запад. Историческа перспектива. С., 2003.

[184] Краят на Студената война води до разпадане на двуполюсния модел в международните отношения. През 1991 г. последователно се саморазпускат всички структури на Източния блок, а в края на годината престава да съществува и суперсилата, наречена Съветски съюз. На 28 юни 1991 г. се саморазпуска Съветът за икономическа взаимопомощ, на 1 юли 1991 г. в Прага се подписва Протокол за прекратяване на действието на Варшавския договор, през декември с. г. процесът на разпадане на Съветския съюз достига своя край и той окончателно престава да съществува. На негово място 11 от общо 15-те бивши съветски републики основават Общност на независимите държави (ОНД).

(30 януари – 2 февруари 1990 г.). На него е приета политическа декларация **"***Манифест за демократичен социализъм"*, в който БКП официално се отказва от съветския модел и приема социалдемократическата концепция.[185] От комунистическата програма, при която най-важен е контролът върху властта за изграждане на ново общество, БКП преминава към принципите на социализма от западноевропейски тип. След като за пореден път са осъдени "деформациите и извращенията, допуснати от авторитарния режим на Т. Живков и неговото обкръжение", документът *"възвестява, че се слага началото на прерастването на Българската комунистическа партия в нов тип партия – партия на демократичния социализъм в България."*[186] В Манифеста се поставят три основни въпроса, от чието решаване зависи реформирането на БКП: "Каква партия искаме да бъдем? Какви цели си поставяме? Кои са пътищата и средствата, чрез които смятаме да постигнем тези цели?" Отговорите, които документът дава, са, че партията трябва да е *"партия на демократичния социализъм"***.**[187] А целта е преустройството и обновяването на социалис-

[185] По време на конгреса са разпределени основните държавни постове между извършителите на промяната от 10 ноември: Петър Младенов е определен за държавен глава, Андрей Луканов става министър-председател, а Александър Лилов е избран за лидер на партията.

[186] *XIV извънреден конгрес* на Българската комунистическа партия. 30 януари – 2 февруари 1990 г. С., 1990, 59-61. Новата идейна и политическа ориентация се обуславя *"от необходимостта от радикално преустройство на партията, за да се отговори на съвременните процеси и тенденции в света, на новите реалности в световната и в българската действителност"*.

[187] В Манифеста е записано, че партията на демократичния социализъм е *"марксистка партия, вдъхновявана от идеалите на научния социализъм, с демократична вътрешнопартийна организация и дейност. На мястото на стария и отхвърлен принцип на демократическия централизъм, в новия тип партия трябва да действа принципът на демократичното единство."* В този програмен документ на реформиращата се БКП все още се държи на схващането, че идейно-теоретичното обновление на партията трябва да се извърши върху основата на марксизма. В проекта за нов устав се заявява, че БКП е марксистка политическа организация, която се вдъхновява от всичко непреходно и ценно, създадено от социалистическото и комунистическото движение в света, от идеите и делото на Маркс, Енгелс, Ленин, Благоев, Димитров и др. В последвалите програмни документи на БСП, разработени след XIV конгрес, въпросът за идейно-теоретичните основи на партията е преосмислен и значително коригиран, при което изричното споменаване на марксизма като идейно-програмна основа на партията престава да съществува. Вж: *XIV извънреден конгрес...,* 79-80.

тическото общество в България и изграждането на **демократичен социализъм**, който представлява: *"общество на свободните хора на труда, което предоставя и гарантира равни права на всички граждани и равни възможности за свободно развитие на всеки* [...] *демократичното и хуманно социалистическо общество гарантира свободата на словото и печата, на съвестта, на културния и религиозния живот, на сдружаването и пътуванията, правната защита на личността и тайната на личния живот като основни ценности на човешката личност".*[188]

В икономически план "движението към демократичен социализъм изисква безкомпромисно ликвидиране на административно-командната система и осъществяване на радикална икономическа реформа за изграждане на смесена, пазарно функционираща и социално ориентирана икономика".[189] В документа изрично се подчертава, че "Партията е за развитието на такава икономика, в която главно механизмите на пазара регулират производството, разпределението и потреблението", които се осъществяват съвместно с държавно регулиране, чрез косвено въздействие върху стопанската дейност, при което държавните планове и програми определят стратегията и приоритетите и подпомагат тяхната реализация, без да имат задължителен характер за стопанските организации.

В политически план демократичният социализъм предвижда развитие на политически плурализъм и многопартийна система за изявата на всички демократични обществени сили. "Обществото на демократичния социализъм е общество на парламентарна демокрация". В това общество и държава армията и органите на сигурността и реда, съдът и прокуратурата са наднационални, надпартийни институции.

Пътищата, които партията избира за постигане на тези цели, са: провеждане на демократични и свободни избори; създаване на постоянно работещ парламент; приемане на нова конституция; пре-

[188] Пак там, с. 69.

[189] Партията е за развитие на многообразие от форми на собственост: държавна, кооперативна, общинска, на обществени организации, частна, смесена, които се реализират по множество начини. Всички форми на собственост са равни пред закона, функционират при еднакви икономически условия и се конкурират помежду си.

устройство на правната система и на системата на правозащитните органи, за върховенството на закона в държавата; осигуряване на гаранции за правата на човека без оглед на етнически, религиозни и други различия; издигане на политическата култура на обществото; демократизиране на структурата, принципите, ръководството и процедурите за функциониране на партията.

Освен тази политическа декларация XIV конгрес на БКП приема и нов устав на партията, който следва изцяло прокламираните в Манифеста нови политически принципи на поведение. Взето е и решение за партиен референдум за смяна на името на партията.[190] След неговото провеждане, на 3 април 1990 г., ръководството на БКП обявява, че мнозинството от членовете ѝ са съгласни със смяната на традиционното име с ново, отговарящо на посоката на промените – Българска социалистическа партия (БСП).[191]

Напълно основателно един от изводите от референдума, които новият партиен лидер Александър Лилов прави, е, че случващото се в другите източноевропейски страни показва навременността на смяната на името, защото "всяко забавяне може да има фатални последствия за партията".[192] В цяла Източна Европа комунистическите партии са се разпуснали или трансформирали (с изключение на

[190] По въпроса за името на партията се обсъждат редица варианти, като: Партия за демократичен социализъм в България (комунисти) – ПДСБ (к); Комунистическа партия за демократичен социализъм (КПДС); Българска социалистическа партия (БСП); Обновена българска комунистическа партия (ОБКП); Българска демократична комунистическа партия (БДКП) и др.

[191] Данните от референдума показват, че са гласували общо 726 хил., от които 626 522 души или 86,71% са били "ЗА". Против промяната са гласували 91 973 души, или 12,66%. По партийни документи по това време в БКП членуват 983 899 души.

[192] "Решението за преименуване беше правилно и навременно решение, то ни дава шансове за оцеляване, развитие и успех в коренно изменилите се сега условия". – *Вести на Висшия съвет на БСП,* София, април 1990, година I, брой 4, с. 8. Впечатление прави, че за разлика от Младенов, в началото на 1990 г. новият партиен лидер вече не говори за "съдбата на социализма", а по-скоро е загрижен за "съдбата на самата партия", която трябва да се адаптира, за да оцелее в изключително сложната вътрешно- и външнополитическа ситуация в началните години на т. нар. преход към политическа демокрация и пазарна икономика, настъпил след края на Студената война.

ЧКП). БСП става една от малкото комунистически партии, която се запазва, поемайки нов път, търсейки своето ново място и нов облик в политическия живот на България, изживяваща прехода от държавен социализъм към парламентарна демокрация и пазарна икономика.[193]

[193] В края на септември 1990 г. БСП провежда първия си конгрес като социалистическа партия. С него тя се опитва да свърже нишката на развитието си с българската социалдемокрация и прибавя в номерацията на конгресите си и предкомунистическите. Затова след XIV конгрес на БКП следва XXXIX на БСП.

ИДЕОЛОГИЧЕСКИ, ИДЕЕН, ЦЕННОСТЕН СВЯТ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

Наталия Христова

Nataliya Hristova. **IDEOLOGICAL WORLD OF THE BULGARIANS WITH ITS IDEAS AND VALUES IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY**

The article traces the dynamics in the formation of life style values in the life of the Bulgarians and the building of the value system in the second half of the XX century. The main conclusion is that their postulation, propaganda, institutionalization and the most important – their implementation in the real life has been done in a specific way and with different intensity not only through the different decades but also within the main social groups of the Bulgarian society.

Новото време за България (от създаването на Третата българска държава до наши дни) е време на **илюзиите, вярата и надеждата**. На тяхното постепенно, но неизбежно рухване. И естествено последвалите промени в обществено-политическите и социалнопсихологическите нагласи на българите.

Илюзиите, че сме свободни, че сме зрели за свободата си, че съдбата ни е в наши ръце.

Вярата, че ще живеем по-добре от "преди".

Надеждата, че сме скъсали с Ориента и пътуваме към ценностите на Европейската цивилизация.

Илюзиите, преди да са загубени, ни правят и търпеливи, и войнстващи, и лесно манипулируеми.

Вярата се претворява в скептицизъм и философско примирение.

Надеждата се оказва трайна – докато свършат XIX и целият XX век.

Илюзиите, вярата и надеждата се раждат и губят в нашата малка балканска страна **три пъти** (след края на 70-те години на

XIX век, след средата на 40-те и след края на 80-те години на XX век) за 130 години. Те представят своеобразно **кръгово** историческо движение на българското политическо, социалнопсихологическо и културно-ценностно развитие.

Вторият кръг
(средата на 40-те – краят на 80-те години на XX век)

"Идеологически", "идеен" и "ценностен" са три взаимообясняващи се и в същото време ясно отграничими както съдържателно и смислово, така и времево определения, чрез които бихме могли да се вгледаме и се опитаме да разберем света на българите през "втория кръг" – в годините на социализма. В заглавието отсъстват конкретните дати, приети като формална рамка на българския социализъм. Защото нито 9 септември 1944 г. днес може да бъде идеологически, идейно и ценностно разпозната дата, нито 10 ноември 1989 г. може да бъде по същите признаци отграничена. Това е една от основните причини и двете дати да не са включени в официалната национална празнична система на Република България. И докато 9 септември 1944 г. в продължение на четири десетилетия не просто ритуално-тържествено се отбелязва, а е и гравирана като втора основополагаща (в един момент и като единствена) дата върху националния герб, то 10 ноември вече двадесет години продължава да се проблематизира и осмисля, без да може да се предвиди моментът на постигане или поне договаряне на политически и ценностен консенсус по нея.

Причините за оспоримостта на тези дати – символно ясни, но драматично разделящи българското общество на непримиримо противопоставящи се, макар и напоследък все по-примиряващи се в своята емоционална и гражданска индиферентност групи – са в ценностния свят, в начина, по който живеят, и в емоциите, които владеят българите през втората половина на XX век.

Подходът в анализа е преобладаващо социалнопсихологически, тъй като липсват пространни изследвания на социалната структура и социалната политика, както и на казионната соцреалис-

тическа художествена култура, чиято основна функция е идеологическа – да пропагандира по специфичен начин социалистическите идеи и ценности и да съдейства за тяхното усвояване от българите.

Съществуващите научни публикации по проблема за ценностния свят в годините на социализма, въпреки че се опират на съвременни социални теории, архивни документи и културни артефакти,[1] не правят по-убедителен погледа към близкото минало, а подсилват потребността от ситуиране и самоидентифициране като "десни" и "леви" прочита на социализма.

Предлагам трети вариантен прочит, който е по-скоро маркиращ някои обществени характеристики и отворен за диалог, отколкото обективен, най-малкото защото последният се определя от някои анализатори като невъзможен за осъществяване днес.[2] Категорично не приемам подобно твърдение по една проста причина – не се чувствам принадлежаща нито към групата на потърпевшите, нито на печелившите през годините на социализма, но се съобразявам с него. Смирителната ми позиция е обусловена и от факта, че текстът е предназначен за издание, което по всички формални критерии може да бъде наречено "ляво". По същите формални критерии (излизат от името на Института за изследване

[1] Изследвания, интерпретиращи и проблематизиращи ценностите на българите при социализма, се появиха едва през последните 2-3 години. (Вж.: *Знеполски, И.* Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория. С., 2008; *Същият*. "Консенсусната диктатура" и социалната й база. Корумпиране на масите. – В: *История* на Народна република България. Режимът и обществото. С., 2009, 395-480)

[2] По време на дискусия, проведена на конференцията "Соцреалистически канон/ Алтернативен канон" през февруари 2009 г., чийто организатор бе департамент "Нова българистика" в НБУ, Александър Кьосев разви по категоричен начин тезата за невъзможността обективно да се изследва времето на "комунизма". Причината, според него, е в различния начин, по който българите като цяло и изследователите в частност са преживели това време. Едните, смята той, са били потърпевши, другите – печеливши, и този факт сам по себе си изключва възможността за сближаване на научните интерпретации и оценки. Както категоричността, така и самата теза на Александър Кьосев поставя под въпрос възможността не просто за обективен, а изобщо за научен (имплицитно изискващ обективност) анализ, за който като начало са необходими емоционално успокояване и опит за съзнателно преодоляване на индивидуалната травматична памет за социализма.

на близкото минало и Институт "Отворено общество"), по които и изследванията на Ивайло Знеполски[3] се обговарят и назовават (друг е въпросът доколко основателно) "десни".

* * *

Формулирането на ценностни опори и изграждането на ценностна система през втората половина на XX век е труден, продължителен и същевременно динамичен процес. В основата са социалистическите идеи (най-вече идеята за социално равенство) и общочовешки, но представени с идеологизирана лексика, поведенчески модели и идеали. Прийомът на словесна, без да е докрай смислова адаптация, е видим в почти всички материали, пропагандиращи идеологията – от записаните в книжка нравствени императиви за децата-чавдарчета[4] до официални доклади на Тодор Живков.[5] Тяхното постулиране, пропагандиране, институционализиране и най-вече конкретното им включване в реалния живот се осъществява по специфичен начин и с различен интензитет не само през отделните десетилетия, а и сред основните социални групи на българското общество.

Компенсаторният наивизъм
(9 септември 1944 г. – септември-декември 1947 г.)

9 септември 1944 г. е ключова дата, на която в пълна мяра се изявява антихитлеристкият (назоваван с по-общото „антифашистки") патос на българите. Тя е начало на революционни промени както във вътрешно- и външнополитически, така и в ценностен аспект. Започват постепенни трансформации на обще-

[3] *Знеполски, И.* Цит. съч.

[4] "Чавдарчето Родината свободна обича като своя майка родна. Чавдарчето е весело дете – играе, пее, учи се, чете. Чавдарчето труда обича, на помощ бързо се притича. Чавдарчето е първо и във къщи, и във клас. То знае – пионер ще стана аз!"

[5] *Живков, Т.* Красота в производството, бита и отношенията, в мислите, чувствата и стремежите на човека. (Из речта пред Осмия пленум на ЦК на ДКМС, 29 октомври 1969 година. – В: *Живков, Т.* За литературата, изкуството, културата. С., 1972, 460-466.

ството и на обществените нагласи във военновременна, макар и на финална фаза, обстановка.

Еуфория и подтиснатост витаят едновременно в атмосферата на страната.

Съветските войски са посрещнати с хляб и сол от преобладаващата част от българите, така както и немските дивизии три години и половина по-рано. Съветската армия е припознатата като братска руска и носи позитивен емоционален заряд, а оттеглянето на германските части се приема с облекчение и радост.

През същата есен на 1944 г., само месец след повратната дата 9 септември, в Москва става "пазарлъкът" за Източна Европа. В продължение на една година "тримата големи" (Сталин, Чърчил и Рузвелт) разпределят Европа и света на "сфери на влияние". Така се формира биполярният модел, който съществува до края на 80-те години на XX век.

България и другите източноевропейски страни са без право на избор. Остава им само задължението да се съобразяват с предрешените реалности.

Българите обаче тези "големи политики" не ги знаят. Те са в период на начална екзалтация, в каквато между впрочем живее почти целият свят в онзи момент.

Яркият национализъм от началните години на войната (1941-1944 г.), проявен в резултат на поредната актуализация на надеждата за обединение на България (назовавана в продължение на три години "Велика България", откъдето идва и употребата през това време на определението "великобългарски шовинизъм"), чрез политически и пропагандни средства относително лесно се трансформира в своята пълна противоположност – интернационализма, наречен пролетарски.

Парламентът е разпуснат и всички депутати от XXV ОНС са подведени под съдебна отговорност.

Основно се подменя съставът на Министерския съвет, като членовете му са договорени от политическите представители на отечественофронтовските сили (обявили се за партии) на съвещание на Националния комитет преди поврата от 9 септември.

На мястото на полицията е създадена "Народна милиция".

Армията е прочистена от "фашистки" офицери и се въвежда политкомандирският институт.

За няколко месеца комитетите на ОФ изземват функциите на местната власт – кметствата.

Монархическият институт продължава да съществува, но е силно формализиран – регентите не определят съдържателно, а само подписват указите на Министерския съвет. [6]

Противоречията сред висшето духовенство и индиректният контрол от държавата върху църквата компрометират и тази институция.

Училището е натоварено освен с образователни и с идейно-политически функции. Издигнат и въведен в действие е призивът за равенство между учители и ученици, което осезателно срива авторитета на училището и намалява ролята му на възпитателен и морално съзидателен институт. [7]

Семейството също разклаща устоите си. Родителите постепенно започват да се превръщат в символ на консервативното и ретроградното, младите се обявяват (и част от тях реално стават) за носители на новото ментално, обявено за "прогресивно".

Стартира бригадирското движение, което още през началните години става първият обективен, организиран от новите управляващи, но определено желан носител на бунта срещу стягащите норми на традиционното общество. [8]

Бедните, от слаби и комплексирани, постепенно са обзети от илюзията, че могат да заемат позиция на силни и властващи.

Богатите, от уверени и доскоро движещи напред обществото личности, започват да стават плахи и в много по-голяма степен зависими от властта, от нейното решение дали ще ги причисли към "прогресивните индустриалци и търговци" или не.

---

[6] *Калинова, Е., Баева, И.* Българските преходи. 1939-2002. С., 2002, 39-67.

[7] *Чичовска, В.* Политиката срещу просветната традиция. С., 1995.

[8] *Марчева, И.* Бригадирското движение в България. 1946-1989. – В: *Четвърти* национален исторически конкурс. 2005-2006. Фамилната история и превратностите на XX в. С., 2006, 39-40.

Икономическата военновременна и следвоенната криза раждат спекулата и черната борса, а продоволственият дефицит – несправедливостта при разпределението на провизиите.

Неовладеният хаос подсилва усещането за несигурност, обезстойностеният от войната индивидуален човешки живот прави насилието, дори в крайните му форми, приемливо.

Натрупаната болка от годините 1941-1944-а, изпитана от семействата на загинали и убити участници в съпротивителното движение, не се затваря в личното преживяване, а се трансформира и пропагандно дефинира като потребност от отмъщение-възмездие. Клаузата за "Народен съд", включена в Съглашението за примирие от 28 октомври 1944 г., се приема от потърпевшите като справедлива. ОФ-партиите преутвърждават това чувство, тъй като основната им идеология е "антифашизмът", а той, освен че е проявяван преди повратната дата 9 септември 1944 г., трябва да се доказва и се доказва с действия и след нея.

Поради революционния патос, разочарованието и умората от изминалите години, голяма част от случващото се се възприема като неизбежно обективно "зло", което ще се преодолее и ще се трансформира в "добро".

Подкрепата на новата власт прилича на всенародна. Партизаните с пушки на рамо, бодро крачещите младежи и девойки с червени ленти "ОФ" и свита в юмрук ръка са приети за новите герои. Каквито донякъде те наистина са – някои от тях са рискували живота си в името на светли идеали. И когато по-късно се почувстват излъгани, драмата на по-чувствителните и неадаптивните действително ще е голяма.

Те предизвикват усмивка и надежда, заразяват емоционално голяма част от българите, които за пореден път в най-новата си история започват да вярват, че ще "живеят по-добре отпреди". Пропагандата увеличава и преутвърждава тази вяра, повтаряйки многократно формулата за "народната демокрация" и лозунга "Свободна, независима и благоденстваща България". Социалистическата идеология присъства в публичното пространство повече като общо познание на идеала за социално равенство, отколкото като ясно артикулирана и действаща практика.

Хората живеят съобразно традиционните си "стари" ценности, до известна степен поставяни под съмнение, стигащо на моменти до отрицанието им, а нови ценности не са нито ясно формулирани, нито могат да бъдат последователно и открито популяризирани.[9]

Политическият плурализъм предполага и идеологическо, идейно и най-вече ценностно разнообразие, но то съществува предимно на семейно-битово ниво, докато в полето на официално-публичното доминират "антифашизмът", "интернационализмът" и "народовластието".

Ценностният сблъсък между управляващи и опозиционни партии е лимитиран от градуса на революционния патос. Колкото по-радикални спрямо първоначалната договореност стават обществените промени, колкото по-ясно се очертават външнополитическите ориентири и предпочитания, толкова по-настойчиво се отправят корективни политически призиви в опозиционните вестници чрез жанра на баснята и фейлетона: "Недей разрушава стария кладенец, преди да си убеден, че там, където дълбаеш, ще има вода", "В кладенеца стар не плюй – ще ти потрябва"[10]; "Ние трябва да намерим най-българския начин. Ние трябва да играем нашата, българска ръченица. Защото и с казачока, и с уан-степа и с румба-неграта ние ще загубим."[11] В същото време отечествено-фронтовските ежедневници използват "езика на улицата" в пропагандно-политическата борба с опозицията, а сатирата в седмичниците "Щурмовак" и "Стършел" е директно, макар и находчиво, нападателна и ругателствена към партийните опоненти на ОФ и знакови опозиционни личности.

Еуфорията на мнозинството е голяма, а събужданият градивен импулс и умело поддържаната илюзия, че управляващите са движени в повечето си действия от чувството за справедливост, назована "социално-класова", оставят хуманистично-патриотичните

[9] През 1946 г. Александър Балабанов казва: "Старите ценности се рушат, а нови още няма. Отрицанието не е "ново". Новото ще дойде, когато започнат да се създават нови ценности".

[10] *Горянски, П.* Свободен народ, 1946.

[11] *Кунев, Тр.* Народно земеделско знаме, № 14, 19 окт. 1945.

призиви на опозицията в голямата си част нечути и неразбрани. Около 90 % от българите гласуват за Републиката, около 70% – за коалицията "Отечествен фронт" (доминирана от БРП(к)) на изборите за VI Велико народно събрание, което трябва да подготви и приеме новата конституция. Желаещите да членуват в Работническата партия (комунисти) са все повече и повече. [12]

Дори знакови представители на старата довоенна интелигенция стават членове на БРП(к) и наивно, но искрено се противопоставят на изразени съмнения в демократичността на тази партия. Николай Райнов през 1948 г. казва: "Някои, поради късогледство или злонамереност, поддържат, че партийците са духовно зависими: каквото им диктува партията, за него пишат; каквото им налага тя, така пишат. Тук има най-малкото недоразумение... Но отечественофронтовецът е свободен. Ако е влязъл в партията, влязъл е доброволно; никой не го е принудил. Ако е поел известни задължения, поел ги е по съвест. Той се доброволно и чистосърдечно подчинява на внушенията, които му се правят от по-опитни умове. Ако се случи да не е съгласен с тъй наречената "партийна линия", никой не го е вързал да стои в партията: винаги може да я напусне, без да се бои, че някой ще го преследва за това." [13] Много скоро произнасящият тези думи ще усети на собствен гръб тяхната, меко казано, недостоверност в съществено изменената политическа обстановка в началото на 50-те години.

Така времето непосредствено след 9 септември 1944 г. се преживява различно от българския народ. За една по-малка част това са дни на несигурност, на кръвопролитие и страх (за живота и собствеността), на опити за противодействие срещу посегателството върху свободата във всичките й измерения. За друга част (представяща мнозинството) – то е изпълнено с утопична вяра в светлото бъдеще.

[12] *Исусов, М.* Политическите партии в България 1944-1948. С., 1978, с. 39.
[13] *Тихолов, П.* Николай Райнов. Живот. Творчество. Анекдоти. С., 1948, 67-68.

Болезненият реализъм
(1947/1948 г. – 1953 г.)

В края на 40-те – началото на 50-те години силово се налага съветският модел на социализъм, което включва и декларативно-демонстративното всевластие на социалистическата идеология. В обществото като цяло преобладават смущението, объркването и страхът. С малки изключения – на пряко участващите във властта комунистически дейци.

Всички останали обществени групи са поставени в доста драматична ситуация. Репресиите травмират видни комунистически дейци, призракът на "врага с партиен билет" преследва членовете на БКП. Пропагандирането на социализма и произтичащите от идеологията ценности се институционализират и гражданите са подложени на масирана атака чрез средствата за информация за тяхното усвояване.

Обществото е разделено и объркано. Хората се събуждат и поглеждат с по-ясни очи на реалността. Те са обзети от силна тревога за своето бъдеще в условия на "пролетарска диктатура". Част от събитията, които стават през тези години, пряко засягат личните им живот и съдба. Едни не могат да следват във висшите училища, поради липса на задължителната "ОФ"-бележка – необходимо свидетелство за благонадеждност, което им е отказано заради заетата позиция от техните родители. Представителите на тази група са ограничавани през целия си живот и не успяват пълноценно да се реализират, защото до края се възприемат като деца на политически противници на народната власт.

Други – предимно социално слабите от градове и села, получават своя шанс, от който до този момент са били лишени главно поради липса на средства. Сега държавата им предоставя възможност да учат, да се развиват и да променят социалния си статут.

Като цяло българите, неангажирани с политически партии – БКП или БЗНС, както и редовият членски състав на двете официално съществуващи формации след края на 40-те години започват постепенно да се адаптират към новите реалности. Да привикват с

идеологемите, които постоянно се натрапват в съзнанието им през следващите десетилетия – за социализма, като "най-висш обществен строй", за "гнилия капитализъм", за морала и нравствеността на новия човек, който трябва да прегърне не "парчето земя", "фабриката" или "работилничката" си като свое свидно нещо, а абстрактната обществена собственост, за ръководната и любяща (като майка) роля на БКП, да ги приемат като част от ежедневието си. Постепенно започват да свикват с правилата на новото време – на работата са респектирани от прекия си началник (директор), в квартала – от партийни секретари и председатели на ОФ-организации. Започват да се радват, когато децата им стават чавдарчета, а след това – пионерчета. Принадлежността към ДСНМ – ДКМС вече не е родителска емоция, а начало на адаптацията на младежите към реалния живот. "Ударниците" в производството и отличниците – комсомолски ръководители в училища и университети, придобиват самочувствие на по-висша прослойка, към която се проявява и по-голямо уважение.

Към всичко това българите се приспособяват без големи проблеми – те все пак носят и положителна емоция, и престават (ако в самото начало са го правили) да се питат за смисъла на тези неща.

Така нареченото по-късно "промиване на мозъците" не се осъзнава като акт на насилие, когато е станало ежедневие. То просто е живата реалност.

Хората не реагират, а приемат факта с единствено възможното тогава примирение, което еволюира до безразличие. Режимът вече е показал в достатъчна степен как се отнася с непокорните. Дори ако непокорството е просто инакомислие. Скоро става ясно, че основите на "най-демократичното общество" (за каквото го обявява управляващата БКП) – социалистическото от съветски тип – не допуска и замислянето. Или както ясно бе илюстрирал Стоян Михайловски властелинския принцип на българските диктатори още в края на XIX столетие: "Аз не искам..., каквото съм извършил да обсъждат, а да извършват, щото съм обсъдил".[14]

[14] *Михайловски, Ст.* Книга за българския народ. С., 1991, с. 40.

Палиативният постсталинизъм
(пролетта на 1953 г. – пролетта на 1956 г.)

1953-1955 г. е време на началния постсталинизъм. Повечето хора продължават да живеят в страх, озъртайки се, въпреки обнадеждаващия полъх на лекото смекчаване на обществения климат. Започва, макар и доста относително, да се подобрява социалното положение, резултат на наложената промяна в стопанската политика – увеличава се производството на стоки за потребление. Умората от препускащата индустриализация, от насилствената колективизация и следващата от тях миграция село-град леко намалява,[15] което вдъхва доза оптимизъм и актуализира вярата за "по-добър живот".

В духовния климат затоплянето е по-осезаемо. Дискусиите в специализирания печат и в творческите съюзи стават симптом на зараждащата се надежда. [16]

Непосредствено след това източноевропейският блок е разлюлян. Появяват се новите илюзии на 1956 година – за възвърнатата свобода на общуване, говорене и критика, за възможния избор да се включиш или не в Трудово-кооперативните земеделски стопанства (ТКЗС), за добрата перспектива пред теб и децата ти.

Илюзии, които рухват толкова бързо, колкото и се появяват.

Адаптираният утопизъм
(60-те години)

Началото на 60-те години е белязано с нов стопански катаклизъм, но и с нов идеологически, преведен на нормално житейско ниво, оптимизъм. Духовният климат се успокоява, партийният форум от края на 1962 г. приема програма за изграждане на комунизма след 20 години, Юрий Гагарин година по-рано е поле-

[15] *Марчева, И.* Индустриалната модернизация..., 37-38; Урбанизацията в България през втората половина на XX век. – В: *Пътувания*, пътешествия, миграции – историите на модерния номад. – В: *Пети* национален исторически конкурс. 2007-2008. С., 2008, 30-32.

[16] *Христова, Н.* Специфика на българското "дисидентство". Власт и интелигенция. 1956-1989. С., 2005, с. 175.

тял в космоса. Социализмът започва все повече да изглежда вечен и донякъде комфортен.

За част от обществото (особено за художествената интелигенция) светът се отваря, стандартът се повишава значително, властта все по-упорито и все по-умело флиртува с популярните творци, а и не само с тях, подсилвайки по всички възможни начини усещането за свобода. [17]

Резултатът е появата на книги, театрални постановки, филми, произведения на изобразителните изкуства, представящи по ярък начин светоусещането на първото неидеологизирано поколение творци, което е много по-освободено и много по-витално. Шестото десетилетие на XX век е толкова вдъхновено и екзалтирано в България, колкото е и на Запад, и в останалия геополитически Изток. Младите хора, макар и тайно, се отъждествяват с хипитата и с антивоенното движение на Запад.

За цялото това духовно обновление допринасят и представителите на предишните поколения, излезли в този момент от поствоенната депресия. В 60-те години сякаш въздухът е друг, светоусещането е различно, мнозинството като че ли искрено вярва в утрешния ден. 60-те години са оставили зад гърба си острото политическо противопоставяне от времето на налагане на социализма. 60-те години са изпъстрени с корективност и неконформизъм. Същинското начало на видимите корективни действия и противодействия, първите искрено мислещи за ценностите и истината личности се появяват тогава, когато социализмът вече е приет за даденост, която дълго ще съществува и в която даденост хората трябва да живеят и да се реализират. Тяхното несъгласие с част от нормите на обществото е израз на силния им стремеж да живеят по-добре, да не подменят живота, да са истински.

Това е времето, в което Тодор Живков преутвърждава образа си на несменяем лидер. Падането на Хрушчов не му се отразява, прегръдката с новия съветски лидер Л. И. Брежнев е също толкова силна.

[17] *Славов, А.* Българска литература на размразяването. С., 1994, 178-184.

Идеология, идеи и ценности са успешно интериоризирани с помощта на пропагандата и художествената култура. "Социалистическият реализъм" става все по-социалистически, но и все по-реалистичен и отворен, проявявайки се и в една критично-коректива версия. Именно последната – чрез Езоповия език в литературата, театъра, киното – успява да достигне нивото на алтернативността, но само доколкото управляващите в БКП, начело с умело флиртуващия, но и бързо рефлективния Тодор Живков, допускат.

Привидният комфорт продължава до момента, в който катаклизмите започват да стават по-явни и хората все по-силно да усещат разминаването между думите и делата. Моралният срив идва, когато се осъзнае пропастната разлика между прокламиран идеал и действителност. Неслучайно управляващата БКП постоянно проектира "светлото бъдеще" далеч във времето: него (бъдещето) българите трябва да градят за децата си, те са принудени, *трябва* да приемат тази жертва. Това преутвърждава трайната примирителна нагласа и обуславя преобладаващата изчаквателна, пред (рядко заявяваща се) активната позиция на българските граждани до днес.

"Социалистическият човек" е принуден да преглътне, че едни са привилегировани, крадат или "кръшкат" от работа, възползвайки се от привилегията на номенклатурната си принадлежност. Той трябва да приеме, че началниците се държат грубо началнически, че жилища и коли с предимство получават едни и същи хора – властимащите и техните роднини и приятели.

Естествено се получава социално напрежение. Отдушник се намира или в разговор "на чашка", или в (повечето случаи анонимно) писмо до някой вестник. Така например от 60-те години насетне сатиричният седмичник "Стършел" (от 1949 г. издание на ЦК на БКП) става основно място за споделяне на народните тежнения и отразяване на общественото недоволство. Читателите му вярват, защото имат потребност от това, и резултатът е увеличаване (разрешено, разбира се) на тиража му до 150, 300 и дори 500 000 броя.

Всъщност Тодор Живков и ръководителите на БКП не са без усещането и знанието за тези проблеми. Те се опитват и вземат (дори понякога незабавни) мерки, когато социалното напрежение

(за което примерно сигнализират и партийни секретари, и председатели на квартални ОФ-организации, и тайни сътрудници на МВР) се засилва.

Такива ситуации се създават и в резултат на вълненията в различни страни на социалистическия лагер (Полша и Унгария – 1956 г., Чехословакия – 1968 г., Полша – 1980 г.) или най-вече при спадане на жизненото равнище на хората (проблеми в икономическата област).

Именно тогава се обмислят и прилагат бързи и ефикасни средства и мерки – регулиране на цените на основните потребителски стоки, подобряване на снабдяването (пълнят се магазините),[18] показни репресии срещу знакови публични личности или художествени творби, за да се възстановят спокойствието и смирението на гражданите.[19]

Тодор Живков и неговият екип почти винаги се справят успешно в критични моменти, с което неутрализират възможността от организирани протестни действия.

От удовлетворения консуматизъм до индиферентния социализъм

(седмото десетилетие – средата на 80-те години)

70-те години са време на коректривното политическо говорене (поставената цел през 1962 г. за "построяване на комунизма след 20 години" е преформулирана в нова – за изграждане на "развито социалистическо общество") и на народната мобилизация, демонстрирана още през 1971 г. с провеждането на референдум за приемане на новата конституция. Консуматизмът завладява българите с пълна сила. За пръв път в новата си история те надскачат нивото на оцеляването и започват да планират бъдещето си – чрез спестявания за "Москвич" или "Лада", за нова къща или вила, за телевизор или хладилник.

[18] *Крамптън, Р.* Кратка история на България. С., 1994, с. 274.
[19] *Христова, Н.* Цит. съч., 276-350.

Започват да планират и почивките си. Известно е, че успехът на едно общество се измерва с количеството свободно време и възможностите за оползотворяването му. Количеството не е голямо, трудовото законодателство е регламентирало две седмици платен отпуск, но профсъюзните карти, макар и недостатъчни, стават все по-реална възможност за евтина почивка на море или планина. През лятото такава организират по-голямата част от работещите, а през зимата – успелите добре да се ориентират в законови и не съвсем законови средства за замогване.

Социалистическата действителност ражда, а социалистическите граждани се веселят на пищни народни тържества по различни поводи – кръщене, сватба, изпращане на войник, абитуриентски бал. Показният битов просперитет става норма, възприета като ценност, която без притеснение се демонстрира. [20]

Държавата на работниците – селскостопански, индустриални, на културния, здравния, образователния фронт – благоденства. Фактът, че писатели, художници, актьори, журналисти и, още повече, партийната номенклатура, поддържат по-висок стандарт, вече не прави особено впечатление.

Икономиката на дефицита (каквато е тя през всичките години на социализма) възбужда практицизма на хората, които включват в действие прояви, на теория несъвместими с пропагандираните поведенчески модели и с идеала – връзкарство, корупция, привилегии, морална развала. Всички те много осезателно действат на висше и средно управленско ниво, но са официално критикувани на партийни форуми и в средствата за информация. Чувствителната част от партийната интелигенция, възпитана, израснала и опитваща се да живее съгласно основополагащите социалистически идеали – честност и справедливост – е смутена. Тя или си задава въпроса "Това ли искахме?", или полага усилие да влезе в ролята на властови и обществен морален коректив.

От началото до средата на 80-те години разминаването между идеал и действителност, както и поколенческите различия

[20] Обобщен образ на консуматизма на българите е изграден във филма "Вилна зона"(сценарий Георги Мишев, режисьор Едуард Захариев).

стават толкова големи, че дават основание да се говори за криза на ценностите. Национализмът, реабилитиран в края на 70-те години и довел до добро самочувствие на българските граждани в началото на 80-те години, през средата на десетилетието става политически, етнически и хуманистично проблематичен с крайностните си изяви и силовата си легитимация.

Мнозинството млади българи, въпреки че живеят в сигурност за живота, здравето и образованието си, която държавата им осигурява, не само не вярват, а и слабо познават социалистическата идея и идеали, а мнозинството стари комунисти са стигнали кризисната точка на разочарованието или резигнацията.

Отприщеният негативизъм

(от "перестроечната гласност" до началото на 90-те години)

Раздвижването, своеобразното събуждане започва в "перестроечно" време, когато отвън (чрез средствата за информация – главно съветските) се дава "гласност" и се заговаря настойчиво както на морално-етични, така и по политически и стопански теми.

Част от партийната номенклатура си позволява да е по-адекватна на обществените нагласи, друга част обаче предпочита статуквото, колкото и разклатено да е то.

Интелигецията пристъпва към създаване на "неформални организации",[21] възползвайки се от юридическата възможност, която Юлската концепция от 1987 г. регламентира. Гражданското активизиране е във всички посоки – екологична, образователна, етническа, политическа. Но гражданското съзнание е достигнато и проявено само от десетки, затворени в паралелни приятелски и професионални общности, интелигенти.

Мнозинството българи продължават да живеят инертно и самооцеляващо, притворно и дистанцирано, дори дезинтересирано от възприманите като опасни прояви и действия на знакови публични личности.

[21] *Иванова, Е.* Българското дисидентство. 1988-1989. С., 1997.

Затова пък театралните и киносалоните привличат все повече хора. В тях сценичното или екранното говорене се възприема като личностно говорене и този свят на фикциална свобода и реагиране оказва своето разкрепостяващо и освобождаващо от страха въздействие.

10 ноември 1989 г. завари българите относително подготвени психологически за промяната, те излязоха по улиците и проявиха дълго стаявания, поради което и смущаващ с агресивната си изява, негативизъм. В ежедневния речник отново, както и през 40-те години, влязоха думите "смърт", "отмъщение", "омраза".

Част от интелектуалния елит на нацията, която излезе на политическата авансцена, не си даде сметка, че към поредното "ново", поредното "по-добро" не може да се върви, като се подтиква "злото", а е нужна поне лека християнска нотка за успокоение и събуждане на градивен импулс у българите, особено след отшумяването на първите месеци, в които беше освободена натрупаната отрицателна енергия.

В началото на 90-те години ценностната криза достига критичната си точка. Смяната във властта отключва процеса на тоталното й отрицание. Съществуващите поведенчески модели се обявяват за неадекватни, а нови морални императиви нито са формулирани, нито постулирани.

Обществото се разделя и противопоставя, хаосът създава усещане за несигурност и страх. Икономическата криза мобилизира енергията изцяло в посока на оцеляването и, отчасти – в пазарното приспособяване.

Ценностната криза постепенно се усеща като ценностна безпътица и ценностен вакуум.

Социалистическата идеология до голяма степен е дискредитирана на масово ниво, а социалистическите (преформулирани като социалдемократически) идеи присъстват предимно сред членовете и симпатизантите на левите партии и в спомена (носталгичен или травматичен) на масовия българин.

Публичните оценки за двете основни дати (9 септември 1944-а и 10 ноември 1989-а), с които се обозначават началото и краят на

социализма, са крайно противоположни, изцяло партийно аргументирани и политически употребявани. Постепенно те станаха поколенчески идентификационни, идейно инфлационни и ценностно обезличени – откъдето масово неразпознаваеми и емоционално натоварващи българите с асоциации за начало или край на личния им житейски проблематичен свят, за начало или край на вярата им в "подобрия живот", за владеещото ги трайно съмнение в перспективата за скъсване с ориенталските привички и присъединяване – чрез интериоризиране, към ценностите на европейската цивилизация.

Контрапунктът

Обобщеното щрихиране на ценностния свят на българите през втората половина на XX век прави осезателна потребността от контрапункт, като възможност поне отчасти да се компенсира отсъствието от тази ценностна панорама на личности – живяли, формирани и реализирали се при социализма, които проявяват в пълна мяра качествата на различния, противопоставящ и себеотстояващ се човек. Личности с нелека съдба, противоречиво приемани от съвременниците си, независимо от географските и обществените пространства, които обитават.

Автентично свидетелство за съществуването им в годините на социализма е документалният филм "Фермата" (1988 г., сценарист Мария Желева, режисьор Малина Петрова). Създаването на кинотворбата в края на "перестройката", в годините на т. нар. "гласност", когато критично-безалтернативният тон в изкуството е издигнат в мяра за художественост и достоверност, е определило основните й внушения и изводи: БКП със своята насилствена и неползотворна политика в селското стопанство, изразена в серия идеологически и нерентабилни реформи и трансформации, утвърждава негативни поведенчески модели у българските селяни – безотговорност и безразличие към резултатите от труда, злоба и завист към можещия човек.

Съвременният успокоен и деидеологизиран прочит на документалния материал позволява извеждането и на друг ценностен

аспект: кадърният човек успява да устои и да докаже себе си, може да бъде забелязан и в определен момент да му се даде възможност за развитие (в друг момент тази възможност става проблематична) при всяка обществена система. Петър Пазачев, основният реален персонаж във филма, е най-младият "герой на социалистическия труд", получил признанието през 1951-а, когато е едва 16-годишен. Въпреки многобройните по-сетнешни пречки по пътя и драматично преживяните моменти (неоснователно подозиран, обвиняван в антипартийно поведение и дейност, снеман от длъжността председател на ТКЗС, заплашван с изключване от БКП), той успява да осъществи иновационните си проекти, да докаже чрез постигнатите стопански резултати, че трудът осмисля както идеите, така и живота.

Документалният филм "Фермата" е неоспоримо доказателство за съществуването на личности, изградени както чрез социалистическия идеал, така и чрез активно противодействие на изкривените му реални проявления.

Той е и убедителното българско доказателство на тезата на Вацлав Хавел, че "*добрата работа всъщност е действителна критика на лошата политика"*.[22]

Той е и възможният отговор на всички, които обясняват и оправдават личния си професионален неуспех с противоречивото време на социализма.

[22] *Хавел, В.* Силата на безсилните. С., 1994, с. 63.

ПРОБЛЕМИТЕ НА МОДЕРНИЗАЦИЯТА ПРИ СОЦИАЛИЗМА: ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ

Илияна Марчева

Iliyana Marcheva. **THE PROBLEMS OF SOCIALIST MODERNIZATION: BULGARIAN INDUSTRIALIZATION AFTER THE WWII**

The problems of socialist modernization are studied from the point of view of the process of rapid and forced industrialization that took place in Bulgaria after the WWII. Two periods of that process are outlined – from the middle of the 1940s until the middle of the 1960s and then until the end of the 1980s. These periods differ from one another mainly in the way the party-state used technology, foreign trade and working class mobilization in the process of the industrial development in the transition from extensive to intensive economic model.

В основата на модернизацията, разбирана като процес на догонване на водещите в икономическо, политическо и културно отношение страни, лежи развитието на индустрията. Именно това развитие трябва да преодолее дребностоковия, натурален и полунатурален характер на производството в изостаналите общества. Индустриализацията е тясно свързана с урбанизацията, защото в градовете с нарастване на тяхното население се създават благоприятни условия за организиране на масово производство и за развитие на пазара и консумацията на стоки. Постепенно градският стил на живот навлиза и в селата, разширявайки по този начин търсенето на промишлени изделия. Индустриализацията води до непрекъсната замяна на ръчния труд с машинен, което предполага допълнителни, изкуствени източници на енергия. Така тя е тясно свързана и с развитието на енергетиката и добивните отрасли. Широкото навлизане на машините в производството и бита на хората води до непрекъснати промени в специализацията на труда, в технологията на производство, както и в потребителските вкусове и навици. Държавният протекционизъм е съдба за изостаналите икономики, които търсят своята ниша на международните пазари,

където господстват правилата на по-рано индустриализиралите се страни. Описани по този начин, индустриализацията и модернизацията определят първата и втората глобализационни вълни от края на XIX и през XX век. Погледнато в историческа перспектива, процесът на индустриализация в България следва световните тенденции на развитие. Особеностите му в краткосрочна перспектива произтичат освен от природните дадености, и от историческата съдба на страната, предопределила стопанското поведение на поколения българи. С особена сила това важи за периода от втората половина на XX век, когато страната е част от Източния блок.

Наследството

Към средата на 40-те години на XX век България е изостанала аграрна страна от европейската периферия. През 40-те години индустрията дава около 8% от националния доход срещу 52-60% на селското стопанство, като водеща през 1939-1941 г. е хранително - вкусовата, вкл. и тютюневата, с дял от 58% от общата промишлена продукция, следвани от текстилната – с 19%, кожарската, каучуковата, дървопреработвателната – 4%, стъкларо-керамичната и строителни материали – 2%., металообработващата – 3%, химическата – 4%, електропроизводство – 2%.[1]

През 1939 г. индустрията наброява 3355 толерирани от държавата едри частни предприятия с повече от 10 заети работници или над 10 к.с. инсталирана мощност на двигателите. Те дават приблизително 10% от индустриалното производство. От тези наблюдавани от статистиката предприятия 2792 са частни, от които собственост на еднолични фирми или дружества с ограничена отговорност са 2277, а собственост на акционерни дружества са 515 предприятия.[2] Това говори за слабите инвестиционни възможности на българската буржоазия за развитие на индустрията. Неслучайно тя разчита на протекционистичната политика на българската държава още от зората на своето развитие, вследствие на слабата си

[1] *Беров, Л.* и др. Развитие на индустрията в България. 1834-1947-1989. С., 1990, с. 144.
[2] Пак там, с. 139, 140.

конкурентоспособност се развива, като усвоява вътрешния пазар с всички произтичащи от това последици. България се нарежда сред водещите европейски страни по относителен размер на вносните мита и другите допълнителни такси за облагане на вносните стоки, като се стига до 51% среден размер на митническото облагане, включително като се облага и амбалажът.[3] Затова делът на местното производство в общата консумация на 165 промишлени произведения за масово потребление през 1934 г. достига 86,3%.[4]

Протекционизмът обаче има своето негативно въздействие в това, че изключва стимулиращата роля на международната търговия като фактор за развитие и осъвременяване на индустриалните заведения в България. Фактът, че държавата оставя на индустриалците почти цялата печалба, създава обществено недоволство, изразяващо се често в обвинения, че индустрията в България е „паразитна".

От 1936 г. докъм 1941-1943 г. настъпва период на временно оживление в индустриалното производство, демонстрирано найдобре от нарасналите инвестиции в основния капитал в индустрията[5], от индекса на индустриалното производство[6], както и от постигнатото през 1934-1941 г. повишаване на средногодишния темп на нарастването му – 6,9% срещу 2,2% през 1930-1934 г., но като цяло се прогнозира умерен темп на индустриализацията.[7] Той е свързан, според К. Бобчев, с изчерпване на възможностите за по-нататъшно индустриално развитие на страната, което да разчита основно на вътрешния пазар и да развива главно лека индустрия за него, като се надява да държи този пазар с помощта на държавата[8]. Чрез режима на „преситеност", който обявява в средата на 30-те години,

[3] Пак там, с. 139.

[4] Пак там, с. 140.

[5] Изчислено по цени от 1939 г. през 1929 г. инвестициите в основния капитал са били 757 млн. лв, а през 1940 г. – 1246 млн. лв.

[6] Той през 1940 г. е 169 при база 100 през 1929 г.

[7] Средногодишният темп на нарастване на българското индустриално производство е следният: през 1904-1911 г. – 13,3%, през 1923-1929 г. – 10%, през 1930-1934 г. – 2,2%, през 1934-1941 г. – 6,9%. (*Беров, Л.* и др. Цит. съч., с. 146.)

[8] *Бобчев, К.* Индустриализирането на България и неговите предели. – В: *Списание* на Българското икономическо дружество, год. XXXVII, 1938, кн. V, 279-280.

държавата по косвен начин се опитва не само да намали конкуренцията в индустрията, но и да й даде нов тласък, като се пренасочват капитали в нови отрасли като химическа, каучукова, металообработваща промишленост. Но този процес е твърде бавен.

Заедно с едрите частни индустриални предприятия в страната съществува значителен държавен сектор, представен през 1939 г. от общо 169 предприятия в енергийно-суровинния, железопътния сектор и съобщенията, осигуряващ 8-9% от общата промишлена продукция.[9] Налице е и кооперативен сектор, който дава 6% от общата промишлена продукция, преди всичко в предприятия на кооперативните съюзи, тютюневи кооперации, популярните банки, мелница „Червен бряг", 3 захарни фабрики и др. Слабо е присъствието на чуждия капитал в индустрията, главно в захарната промишленост, памукотекстилната, кожарската и тютюневата индустрия, енергетиката.[10] Наред с едрата за условията на страната промишленост съществува голям слой дребни занаятчии, дребни промишленици, с по-малко от 10 наемници, на които се пада около 15% от общата сума на инвестирания в промишленост основен капитал и които дават през 1939 г. 75% от официално отчитаната промишлена продукция, като 28% се падат на чисто занаятчийските предприятия и 47% – на ненаблюдавани малки капиталистически предприятия.[11] Тяхното продължително съществуване се дължи не само на слабите възможности за уедряване, но и на по-слабата вътрешна конкуренция.[12] Индустриалните мощности се концентрират в столицата и основните големи административни центрове и някои оформили се исторически промишлени центрове като Габрово и Сливен. През 30-те години някои индустриални отрасли, като тютюневи манипулации например, се изграждат в по-затънтени райони заради по-евтина работна ръка, но те не променят общата картина на сравнително малкото индустриални центрове,

[9] *Стопанска* история. 681-1981. С., 1981, с. 385.
[10] Пак там, с. 386.
[11] *Беров, Л.* Относно темповете за развитие на промишлеността в НРБългария в края на 40-те и през 50-те години. – *Исторически* преглед, 1987, №12, 3-17.
[12] *Стопанска* история..., с. 388.

отговарящи на слабото ниво на индустриално развитие.[13] То се демонстрира и от показателя за международно сравняване на степента на индустриализация – преизчисляване в стабилна съпоставима валута на падащата се средно на човек от населението обща промишлена продукция. Така през 1938-1939 г. тази сума в щатски долари е била: България – 14,1, Унгария – 70,8, Италия – 41,1, Германия – 68,8, Франция – 76, Великобритания – 132, САЩ – 435.[14] Налага се изводът, че България е изостанала от 10 до 30 пъти спрямо развитите капиталистически страни в края на 30-те години. По-оптимистично е сравнението между България и нейните балкански съседи. Изчислената годишна сума на общата промишлена продукция в статистически наблюдаваната промишленост средно на глава от населението в български левове през 1938 г. показва, че България с нейните 2740 лв. се доближава до данните за Румъния (2825 лв.), изпреварва малко Югославия (2625 лв.) и е доста по-напред от Гърция (1712 лв.), Турция (1082 лв.) и Албания (264 лв.).[15] България компенсира слабото развитие на индустрията с внос главно на промишлено оборудване от Германия и Австрия, чиито дял в края на 30-те години достига до 87%, за сметка на намаляване на дела на Чехословакия и Англия.[16]

Това състояние на развитие на индустрията намира отражение и в социалната структура на населението, и в степента на урбанизацията. През периода 1924-1946 г. активното селско население е 81-84% от активното население срещу 8-9% заети в промишлеността, като едва 2-3% са заети в едрата промишленост. Спрямо цялото население в страната индустриалните работници са още по-малко – през 1939 г. те са 1,6% , докато в напредналите страни този процент достига 9-16%. През 1938 г. 64% от работещите в промишлеността са общи работници, а половината от индустриалните работници са сезонно заети. Едрата и средна капиталистическа буржоазия също

[13] Пак там, с. 386.

[14] Тези показатели са по официален курс, но се предполага, че числата са по-големии ако се преизчислят по реален курс. (*Беров, Л.* и др. Цит. съч., с.149, бел. 47.)

[15] Пак там, с. 149.

[16] Пак там, с.172 .

е слабо застъпена в социалната структура на българското общество, защото през 1940 г. тя е 8,4% от градското население. 75% от населението на страната са дребни стопани и техните помощници, които са главно членове на техните семейства. Можем напълно да се съгласим с твърдението, че модерните форми на стопански живот и дейност, намерили отражение в степента на урбанизация и в състоянието на социалната структура, представляват острови в селското море, в дребнособственическия свят с неговата патриархалност, традиционализъм и мизерия.[17]

Дебатът за развитие на индустриализацията като мотор на модернизацията в средата на 40-те години

Как да се преодолее изостаналостта и да се подобри животът на хората, понасящи трудностите и лишенията на военното време – на този въпрос в средата на 40-те години търсят отговор основните политически сили по време на бурните политически промени от 9 септември 1944 г. Посоката е ясна – догонване на западноевропейската модернизация на основата на втория индустриален преврат. Всички политически сили са съгласни, че България трябва да се равнява с Европа в своето социално-икономическо развитие. Споровете са за насоките на модернизацията: автаркично (затворено, самозадоволяващо се) или с оглед на международния пазар да се развива икономиката; водещи приоритети да са тежката индустрия и енергетиката или пазарно ориентираните лека промишленост и селско стопанство. Във военновременните условия, в очакване за политическа промяна, истинският дебат се концентрира върху субекта на модернизацията, а оттам и за средствата и механизмите за осъществяването й. Частният капитал или държавата е носител на по-голям потенциал за възстановяването и развитието на икономиката. В това е главният спор и от него зависи дали стопанството ще остане пазарно и капиталистическо или ще се превърне в дирижирано и социалистическо. Изходът от него зависи не от силата на икономическите аргументи, а от съотношението на силите между нови-

[17] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия в България. 1944-1958. С., 1985, с. 9.

те господари на света – САЩ и СССР. Ето защо до голяма степен съдбата на дебата е предрешена с предварителното включване на България в съветската зона на влияние още през есента на 1944 г.

Параметрите на икономическото развитие и тяхното третиране от новата власт са очертани в първия програмен документ – Декларацията на първото ОФ-правителство от 17 септември 1944 г. Декларацията свидетелства, че в политическото пространство се налагат предвоенните социалреформистки идеи за необходимостта от трансформация на капитализма, за преодоляване на "недъзите на капитализма" при запазване на съществуващата икономическа основа, за държавни гаранции на "трудовата частна собственост". Тези идеи определят водещата линия в стопанската политика на силен контрол, регулиране и ограничаване на частната инициатива, прехвърляне на стопанските, бюджетните и суровинни тежести върху едрия капитал в производството и търговията. Конкретно за промишлеността се поставя непосредствената задача – премахване на частните монополи, развитие на стоки за широко потребление – наречени „типови", грижи за запазване на народните поминъци и за развитие на кооперациите.[18]

Но що се отнася до стратегическите визии за бъдещето на стопанството, БРП/к/ още с първите си документи се заявява като привърженичка на ускореното развитие на индустрията. Това се вижда и от решението на ПБ от 10 ноември 1944 г. за основните насоки на политика на ОФ-правителството, и от Стопанската декларация от 28 септември 1945 г. Там например е обявена задачата "да се облекчи и ускори всестранно стопанското развитие в България, така щото във възможно най-кратък срок тя да се превърне в една модерна индустриална и земеделски цветуща страна".[19] Това трябва да се постигне не само като се отговори на насъщните нужди на стопанството, но и като се развиват секторите на тежката промишленост и енергетиката като основа на индустриалното развитие.[20]

[18] *Марчева, И.* Идеите за индустриализацията на България. 1944-1948 г. – *Исторически преглед*, 1992, № 8-9, с. 80.
[19] *БКП в резолюции* и решения. Т. IV, С., 1955, с. 30.
[20] *Марчева, И.* Цит. съч., 82-83.

БРСДП като най-близка в идейно отношение до БРП (к) също се солидаризира с разбирането за развитие на индустриализацията чрез разширяване на съществуващите предприятия и развитие на нови, както и с виждането, че това е близка задача. Но предупреждава, че тя не трябва да се мисли в рамките на 1-2 години.[21] За подобно развитие настояват и редица стопански дейци, виждайки трудностите в света и нуждата от индустриални суровини за възстановяване на икономиката. Самите индустриалци също са окуражени от заявлението на Г. Димитров за подкрепата, която се обещава на „патриотичните индустриалци", като важен елемент от опита в икономиката да се установи „стопанска демокрация по подобие на народната демокрация в политическата сфера".[22]

С постепенното преминаване към мирновременна икономика и ускоряването на структурните преобразования през 1946-1947 г. все по-открито се говори за ограничаване на едрия капитал, отричат се възможностите му за ускоряване на индустриалното развитие и се възлагат надежди на държавата да реши проблемите на модернизацията. Тези тенденции намират най-ярко отражение в плана за развитие през 1946 г., в програмата от 28 ноември 1946 г. на III ОФ-правителство, начело с Г. Димитров, и в 2-годишния народностопански план (1947-1948 г.) за изграждане основите на тежката индустрия. Те отразяват и настъплението на комунистите във властта, особено след подписване на мирния договор на 10 февруари 1947 г. Според посочените документи се набляга на ускорено изграждане на материално-техническата база на основни отрасли – като енергетиката, минната промишленост, тежката химия, транспортната инфраструктура, чрез вътрешни средства и засилване ролята на държавата и с прилагане на плановия метод на управление.

Тези стопански приоритети са оповестени при наличие на частна собственост и опозиция в парламента. За разлика от опозиционните земеделци, които открито се обявяват срещу развитието на тежката индустрия, социалдемократите в опозиция не отхвърлят индустриалните планове на правителството. Но те посочват, че

[21] Пак там, с. 85.
[22] Пак там, с. 87.

много от предвидените отрасли, като металургичния например, нямат условия, а за машиностроенето няма да има пазар. Затова призовават да се развиват отраслите на леката промишленост и някои от прогресивните отрасли на електропроизводството, но не изолирано, а с оглед на международната търговия. Те се противопоставят и на всеобхватното планиране и настояват властта да гледа повече на конкретните нужди на промишлените предприятия, за да не се създадат нови "паразитни индустрии".[23] Заедно с това опозицията като цяло се бори за запазване на участието на дребните стокопроизводители, но не иска да се афишира като поддръжник на едрия капитал в развитие на народното стопанство. Същата политическа линия заема и съюзникът на БРП (к) във властта – НС„Звено".[24] По повод на индустриализацията опозицията не отрича умерения характер и някои от основните направления, но се противопоставя на социалния ефект, който ще се получи – пролетаризиране на частните стопани и особено на тези от селото, които ще понесат тежестите на индустриализацията.[25]

Съветският модел на индустриализация …

С решенията за ускоряване на революционния процес в Източна Европа от септември 1947 г. в Шкларска поремба и особено след заклеймяването на националните пътища към социализма при разпрата Тито – Сталин през 1948 г. съветската рецепта става задължителна. Особеност на тази рецепта е обстоятелството, че тя отразява практиката в изостанала Съветска Русия, нагодена към теоретичните постановки на К. Маркс за бъдещото безкласово общество, което е призвано да изградят комунистите, като общество на стопанска ефективност, превишаваща тази в капиталистическата икономика. Завземането на властта от болшевиките в аграрна изостанала Русия осигурява възможността да се използва властта, за да се изгради нужната за новото общество високоразвита икономичес-

[23] Пак там, с. 91.
[24] Пак там, с. 92.
[25] Пак там, с. 94.

ка база. Затова и Ленин определя значението на развитието на производителните сили и повишаване на производителността на труда като основна задача, която възниква след завоюване на властта от пролетариата и смазване на съпротивата на експлоататорските класи, а нейното решаване – като „материално условие за въвеждане на социализма" и за неговата победа над капитализма. Реализацията на тези идеи преминава през фазите на военния комунизъм, НЕП и в крайна сметка намира най-емблематичен завършек през 30-те години, когато се провежда ускорена индустриализация. Тогава в рамките 1-2 петилетки се изграждат основни мощности в енергетиката, металургията, тежкото машиностроене, химията, за да се обслужват със суровини, машини и торове останалите отрасли на икономиката. Автаркията е свързана с представата от 1924-1925 г., че победата на социализма е възможна в една отделно взета страна и че това е СССР с неговия огромен потенциал, в условия на изолация.[26] Съветската рецепта за стопански прогрес включва цялостно одържавяване на икономиката, пълна мобилизация на всички материални, финансови и човешки ресурси в условията на диктатура, централизирано планово перспективно насочване на тези ресурси, в резултат на което с бързи темпове се изграждат основите на цялостен стопански комплекс на индустриалното общество. Тя предполага развитие именно на средства за производство и отлагане на модернизацията на производствата на средства за потребление, както е в класическия капиталистически модел, защото изключва значението и функционирането на пазара за средствата за производство. Функциите на пазара поемат централните административни органи, както и всички обществени органи и институции, които съдействат за мобилизацията, включително чрез пропаганда и репресии на трудовите ресурси, включително и чрез експлоатацията на селото. Социалният смисъл на ускорената индустриализация е създаване на лишени от собственост маси, тяхното своеобразно "пролетаризиране". Този процес, представян като социално изравняване, трябва да осигури широка опора на комунистическия

[26] *Ратьковский, И. С., Ходяков, М. Б.* История Советской России. Санкт Петербург, 1999, 120- 121.

режим – трайна гаранция за монополизиране на властта. Във външнополитически план такъв тип развитие е прокламиран, че ще осигури независимост и суверенно развитие на страната. До голяма степен тези насоки като че ли се потвърждават от провеждащата се след края на Втората световна война и в Западна Европа политика на възстановяване и развитие на промишления потенциал, наречена „реконструкция", продължила до 1960 г. и включваща национализация на някои отрасли и развитие на международни обединения за индустриални суровини.

…и неговото приложение в България

В условията на Студената война към края на 40-те години на XX век съветският модел е наложен в България и поради зависимостта на страната от съветския фактор, и от противопоставянето между оформящите се два блока в Европа, и от дисциплиниране на кадрите на БРП/к/ в стриктното му прилагане.

Важен елемент от съветския модел на индустриализация е национализацията и одържавяването на всички средства за производство, банковото дело, външната и вътрешната търговия. Тези процеси се извършват през 1947-1953 г. Още през 1948 г. държавната собственост заема водещи позиции в промишленото производство и дава 81% от него, а частната – 8,6%, за да се стигне до 1951 г., когато частният сектор дава 2,3%, държавният сектор осигурява 85,9%, а кооперативният – 11,8%.[27] Според министерска комисия от 16 юли 1951 г. в страната са били национализирани 6971 предприятия, за които може да се приеме, че са по-скоро експроприирани.[28] Една голяма част от бившите собственици са оставени за технически директори, но скоро, във връзка с политическите репресии, те са уволнени.[29]

[27] *Беров, Л.* и др. Развитие на индустрията..., с.272.

[28] Главно се изплащат обезщетения на чуждите капиталисти и то когато се сключват търговски спогодби със съответните страни : с Швеция през 1954 г., през 1955 г. – с Франция, Англия, Норвегия, през 1961 г. – с Холандия, през 1963 г. – с Австрия и САЩ.

[29] *Фичоров, Ив.* Съдбата на българските индустриалци. 1947-1951. – *Минало*, 1995, № 2, 79-86.

Управлението на предприятията е поето от държавни органи и различни министерства. Най-много промишлени предприятия са предадени на Министерството на индустрията и занаятите. Към това министерство се създават 20 индустриални обединения, които поемат оперативното ръководство на национализираните предприятия – първоначално по отраслов и териториален принцип, а покъсно водещ става отрасловият принцип.[30]

Едновременно с установяването на държавно ръководство на предприятията върви процес на тяхното уедряване и реорганизация с оглед окрупняване и рационализация на производството. Тече и процес на централизация. Това се предвижда по 20 ПМС от 1948 г., на тази година се пада самата реорганизация, която включва и закриване на много предприятия.[31] Към Министерството вече на промишлеността остават 912 предприятия през 1952 г., които се включват към 17 обединения по производствен, а не по териториален принцип.

От особено значение за прилагане на съветския модел на индустриализация имат и репресиите от 1949-1953 г. на българския комунистически елит, които в голяма степен са насочени към стопанските кадри. Те са групирани около личността на Трайчо Костов, оглавяващ Комитета по стопански и финансови въпроси към МС и смятан за наследник на Г. Димитров в партията. Това са директори и заместник-директори на външнотърговски централи, специалисти, министри. С делото срещу Тр. Костов и последвалите 250 процеса партийно-държавното ръководство е лишено от малкото стопански специалисти, както и от хората, натрупали вече някакъв опит в управлението на икономиката. Разпуснати са специализираните комитети към МС и на първо място Комитетът по стопанските и финансови въпроси. На най-високо ниво въпросите на икономиката се решават вече от ПБ и от съветските съветници. Те биват изисквани от българското партийно ръководство, за да се предпази от участта на Тр. Костов. Сталин с готовност изпраща през 1949 г.

[30] ЦДА, ф.136, оп. 3, а. е. 176, л. 61.

[31] От 2273 предприятия се предвижда да се закрият 994. (ЦДА, ф. 136, оп.3, а.е 50, л.24-26, л.4.)

съветски съветници към българското правителство по въпросите на вътрешната търговия, ценовата политика, планирането на селското стопанство и финансите. Нещо повече, той внушава, че следвайки съветския път на създаване на енергетика, металургия и тежка промишленост, България ще постигне истинска независимост.[32]

Освен че се уповава на съветските съветници, комунистическият елит търси да се презастрахова и като усилва партийното ръководство и контрол върху държавните органи. Израз на този подход е учредяване на института на партийните пълномощници, които са пряко отговорни пред ЦК за партийната работа във важните промишлени и строителни обекти. Водещи в икономиката стават стопанските отдели към ЦК, те се профилират на отраслов принцип, за да обхванат по-тясно всички сектори на икономиката. В апарата на ЦК на БКП на мястото на отдел "Стопански", съществувал през 1944-1946 г. и 1949 г., през 1950 г. се създават нови отдели – "Промишлено-транспортен", "Планово-финансово-търговски". Подобно преустройство се извършва и в организацията на местните партийни комитети. Изгражда се и непрекъснато се специализира и системата от държавни органи, пряко организиращи и ръководещи държавната собственост и държавното производство. Често едни и същи лица седят в министерските кресла и заседават в кабинетите на ЦК на БКП.

Освен това се формират първични партийни организации (ППО) по месторабота и по местоживеене, така че партията има достатъчно канали за въздействие върху непосредствените производители. По устава на партията нейните организации получават правото да контролират административните ръководства по предприятия и ведомства. Най-често това става чрез участие на ръководството на ППО в заседания на административните органи, както и чрез задължението ръководните стопански и технически дейци да се отчитат пред съответните партийни комитети. Подоб-

[32] *Никова, Г.* „Големият заговор" в България (1949-1953). – В: *Лица* на времето, Ч. 2, С., 1997, 69-98; *Марчева, И.* Проблеми на стопанската политика в България – края на 40-те и началото на 50-те години. – В: *Модерна* България. В чест на проф. Ил. Димитров и проф. В. Георгиев. С., 1999, 273-291.

но право се реализира и чрез обсъждане в партийните групи и организации на проблемите на стопанската дейност на предприятието или стила и поведението на отделен ръководител. Не са редки случаите, когато това право на контрол прераства в опекунство и в опит за подмяна на административно-техническото ръководство от партийните комитети. През целия период 1949-1953 г. в отрасловите министерства постъпват оплаквания, че градските комитети на БКП, без да питат и предупреждават отрасловите обединения (ДИО) и министерствата, изтеглят на партийна работа проявили се директори, с което се оголва промишлеността и се пречи на изпълнението на плана. Стига се до положения партийните комитети дори да подменят директори на индустриални предприятия и мини без санкцията и знанието на съответните държавни органи.

Друг израз на партийното обсебване на държавата е приемането на петгодишните планове за социално-икономическо развитие на партийни конгреси. Първият такъв за периода 1949-1953 г. е утвърден на V конгрес на БКП през декември 1948 г. и става основа на стопанската и социалната политика.

В условията на партиен диктат върху политическия и обществен живот БКП организира и насочва останалите обществено-политически, професионални, масови организации, чрез които мобилизира отделните социални групи за изпълнение на стопанските задачи. Основно задължение на профсъюзите става не защита на непосредствените интереси на трудещите се, а изпълнението на плана и провеждане на партийната политика в отделното предприятие.

Индустриализацията от края на 40-те до средата на 60-те години на XX век

Стратегията за ускорена индустриализация на страната при приоритетно развитие на тежката промишленост присъства в основните задачи на всички петилетни планове до 1989 г. и като политическа, и като идеологическа мотивация. Не трябва да се пропуска в тази връзка разделението на световното стопанство и дискриминацията на социалистическите страни от страна на

САЩ и неговите съюзници – първоначално по закона "Бетъл" (1951-1953 г.), а после чрез КОКОМ[33] (от 1950 г. насетне) и по системата на линкиджа[34], утвърдена от приетия през 1974 г. търговски закон на САЩ. Всички те налагат редица ограничения за вноса в социалистическите страни на водещи технологии и стратегически стоки и допълнително обричат на самозатваряне тези страни в рамките на Източния блок.

Изследователите очертават два основни периода в политиката за индустриализация, които имат различни характеристики. Водораздел е средата на 60-те години, откогато се променят факторите за икономически растеж и мащабите; откогато индустриализацията започва да получава оценка за ефективност на международните пазари. А това налага промени в политиката за индустриализация, въпреки че водещо остава за целия период до 1989 г. развитието на отраслите на тежката промишленост.

В първите години индустриализацията разчита главно на вътрешни ресурси и отразява тенденциите за самозадоволяване на българското стопанство. През този период е характерен изпреварващ ръст на цените на предметите за потребление спрямо заплатите. Докато през 1949-1952 г. националният доход нараства с 40,8%, работната заплата намалява с 10,6%. Населението участва и пряко във финансирането на голямата индустриална програма чрез вътрешните заеми: от януари 1951 г. на стойност 10 млрд. лв. (400 млн. лв. по курса на 1952 г.) и от октомври 1952 г. на стойност 400 млн. лв. По тези заеми са набрани повече средства – подписката за заема от 1951 г. се покрива с 632 млн. лв. (по други данни – с 560 млн. лв.), а заемът от 1952 г. за развитие на народното стопанство – с 529 млн. лв. Заем за развитие на народното стопанство се обя-

[33] КОКОМ – Координационен комитет на представители на САЩ, Европейския съвет, Австралия, Япония, който определя списъци от стратегически стоки, забранени за износ в социалистическите страни.

[34] Системата на линкиджа обвързва икономическите контакти със социалистическите страни с политически промени в тях по посока на демократизирането им. Това води до диференциран подход на САЩ и неговите съюзници към всяка от членките на Източния блок. България с имиджа си на най-верен съветски сателит трудно може да разчита на достъп до западноевропейските технологии.

вява и през 1954 г. Част от средствата постъпват и при обмяната на парите през 1952 г. при съотношение 100 към 4.[35]

Разбира се, страната ползва и кредити отвън. Стагнацията в икономическите връзки между Изтока и Запада, която настъпва в резултат на Студената война, ограничава икономическите контакти на страната предимно със СССР и източноевропейските страни. Кредитирането наред със стокообмена е главна сфера на икономическото сътрудничество между страните от формиращата се социалистическа общност. Първите дългосрочни търговски и кредитни споразумения с пряко значение за индустриализацията на страната (защото осигуряват машини и съоръжения за енергетиката, транспорта, големите национални обекти) България сключва с Чехословакия (на 22 април 1947 г.), със СССР (на 5 юли 1947 г., 23 август 1947 г., 9 август 1948 г.), с Полша (на 31 август 1948 г.). През 1949-1953 г. страната подписва нови кредитни спогодби с Унгария (7 март 1949 г.), със СССР (3 май 1950 г.), с Чехословакия (14 юли 1951 г.), с Полша (1 януари 1951 г.). Те предвиждат доставка на инвестиционни обекти и машини срещу традиционен износ на селскостопански стоки (тютюн), оловен и цинков концентрат, медна и пиритна руда, както и продукция от новопостроените заводи. Сътрудничеството с тези страни е благоприятно поради факта, че изплащането започва след осъществяването на доставките, което намалява времето, за което се начисляват лихви.[36]

Участието на България в учредяването на СИВ през януари 1949 г. е важно за стопанското развитие, защото още през 1948 г. почти целият търговски обмен на страната се осъществява в рамките на източноевропейските страни. В следвоенния свят на блоково обособяване страната няма друг избор. От една страна, това е така, защото България не разполага със свободна валута, за да участва в либерализираната международна търговия, чиито принципи се утвърждават още през август 1941 г. с Атлантическата харта. Клиринговият стокообмен, който се установява между

[35] *История* на българите. Т. 3. От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989). Под. ред. на акад. Г. Марков. С., 2009, 417-420.
[36] *Икономика* на България. Т.2 , С., 1972, с. 453

България, СССР и другите източноевропейски страни се оказва добър изход за всички тях. От друга страна, България се разглежда като съветски сателит и е подложена на дискриминационни мерки от западноевропейските страни и САЩ. Те обвързват икономическите предложения за обмен с политически условия, които не са приемливи за комунистическата партия.

СИВ осигурява на страната по-широко икономическо пространство за реализиране на стопанската й политика през годините. Страната е сред учредителите на организацията и още на първото заседание на 8 януари 1949 г. нашият представител Васил Коларов излага българското становище за характера на взаимоотношенията в СИВ: "Отношенията между нашите страни не са просто пазарни. Те обхващат всички страни на техния стопански и не само стопански живот". И това виждане ще остане неизменно през годините. То ще служи за изходна база при прокарване на българските интереси в общността.[37] В рамките на икономическата организация на Източния блок – Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) – в началото на 50-те години спадат лихвените проценти на кредитите, а тяхното преизчисляване от долари в рубли облагодетелства българската страна. Нарасналите суми са използвани за поръчка на допълнителни обекти и машини.

Първите значителни успехи в индустриализацията на страната през 50-те години са в изграждане на редица обекти на енергийната промишленост, с твърде висока мощност в сравнение със съществувалите преди войната. В рамките на първата петилетка са изградени 26 централи (7 парни, 17 водни и 2 дизелови), които увеличават с 132 531 квт. или със 71% мощността на енергосистемата. Максималната тогава мощност от 50 хиляди квт., достигната от ТЕЦ "Република" в Перник, е 3,3 пъти по-мощна от най-голямата ТЕЦ преди войната – "Курило", с мощност 15 хиляди квт. Отделно са разширени 14 централи (5 парни, 7 водни и 2 дизелови) с обща мощност 53 900 квт. Повечето централи са предвидени и за топлофикации. В същото време значителни средства се насочват за строителството на големите язовири "В. Коларов" ("Камен проход"),

[37] *Марчева, И.* Проблеми на стопанската политика…, с. 280.

"Росица" ("Александър Стамболийски"), "Тополница" и "Георги Димитров" ("Копринка"), които трябва да бъдат база за увеличаване на електропроизводството от водните централи, чиято енергия е по-евтина. На второ място по величина на направените капиталовложения и въведени основни фондове стои добивът на въглища, руди за черни и цветни метали, черната и цветната металургия. Особено голямо развитие получава цветната металургия с построения Оловно-цинков завод в Кърджали, с разширенията на заводите в Елисейна, Перник и др. Планират се и новите металургични заводи – в Пловдив за цветни метали и в Кремиковци – за черни. Сравнително по-бавно и в по-ограничен мащаб се разширява производствената база на химическата промишленост и машиностроенето. Тогава са построени Азотноторовият завод в Димитровград и Содовият завод в Девня. Машиностроенето запазва своя полузанаятчийски характер, проведена е реконструкция на материалната му база. В отрасъла продължава да се чувства недостиг на метали, опит и спазване на технологичната дисциплина. Много по-скромни са усилията и резултатите в обновяването на леката промишленост. Там не се планират, нито се изграждат нови мощности, а се разчита на окрупняване и модернизация на съществуващите. Леката промишленост, както и селското стопанство, са предвидени да осигуряват експорта и развитието на тежката промишленост.[38]

Изграждането на основите на водещите отрасли в икономиката на индустриалното общество е свързано с редица проблеми: голям е броят на недовършените обекти, често се получава преразход при строителството, то е некачествено и налага построените обекти да бъдат ремонтирани и реконструирани почти веднага след пускането им в експлоатация. Проблем се оказва и енергийно-суровинната база, която разполага основно с толкова нискокалорични лигнитни въглища, че затруднява чехословашките проектанти при разработване на електрическите генератори. Отбелязва се постоянно намаляване на металното съдържание в рудите. А нефтът, който се открива, е на такава дълбочина, че неговото експлоатиране се оказва крайно неефективно.

[38] *История* на българите. Т.3..., 417-420

Въпреки огромното за мащабите на страната енергостроителство, енергийната криза не е преодоляна. Увеличават се и консуматорите на електроенергия. Ето защо се налага поддържане на икономии в електрозахранването. Приоритет се дава на производството и транспорта. А инвестиционното пренебрегване на леката промишленост и селското стопанство обрича пазара и всекидневието на българите на оскъдица.

Затова важен фактор за високите темпове на индустриализацията играе мобилизацията на трудовите ресурси, не само чрез административно-принудителни мерки и пряка експлоатация, но и чрез насаждане на аскетичен морал. Той не е чужд на българското общество и на нагласата му за непрекъснати жертви – народът е свикнал да живее в недоимък. Значението на аскетичния социалистически морал за ускоряване на модернизацията е сравнявано с това на протестантската етика и ролята й по М. Вебер за развитието на лесеферския капитализъм. Пропагандата изтъква моралните стимули за интензифициране на трудовия процес, което е напълно обяснимо при малкото инвестиции в производството на стоки за потребление. Използват се най-вече субективните фактори за успешното провеждане на строителните и производствени програми. Обявен е призивът първата петилетка да се изпълни вместо за 5, за 4 години. Като награда за извънредния труд се въвеждат почетни звания. Званието от 1948 г. "Герой на труда" е преименувано през 1950 г. на "Герой на социалистическия труд". С ПМС от 27 октомври 1950 г. се учредяват преходни червени знамена и парични премии за предприятия, ТКЗС, ДЗС и МТС, за работници и служители, постигнали най-добри резултати в социалистическото съревнование.[39]

Мобилизацията на трудещите се през първата половина на 50-те години налага представата за голямото значение на субективния фактор в изпълнение на стопанските задачи. В тая връзка е и задачата на управляващата партия: като обхване организационно обществото, да го превъзпитава, като внушава социалистическо съзнание, т.е. съзнание за доминиращото значение на обществено-

[39] *Марчева, И.* Индустриалната политика в България. 1944-1958. – В: *Страници* от българската история. Ч.2, С.,1993, 112-126.

то, държавното, колективното над частното, личното, интимното, и така да активизира трудещите се на работа, въпреки недоимъка и мизерията на бита, който им се предлага. Все пак, за да тушира социалното недоволство, партията-държава разширява сферата на социалните придобивки: през 1951 г. се въвежда безплатна медицинска помощ, от 1952 г. започва неколкократно намаляване на държавните цени на дребно.

Краят на първата петилетка през 1953 г. съвпада с важни промени в общата икономическа линия на страните от Източния блок. След смъртта на Сталин съветското ръководство обявява и налага на сателитите си политика за задоволяване на потребностите на трудещите се. Тя става известна като "нов продоволствен курс". Предизвикана е от Берлинските събития 1953 г., изразяващи недоволството от снижаването на жизненото равнище, почувствало се във всички социалистически страни вследствие провежданата политика за ускорена индустриализация. Москва лансира виждането за успокояване на социалното напрежение чрез увеличаване на капиталовложенията в селското стопанство и леката промишленост, както и чрез спиране на структурните трансформации.

Тази промяна в блока преобръща приоритетите в стопанската политика на България. Централна задача на втория петилетен план (1953-1958 г.) става максималното развитие на отраслите, произвеждащи средства за потребление, така че да се подобри животът на хората. В сравнение с предходния период значително са снижени темповете на индустриализацията, макар че се предвижда по-нататъшно развитие на енергетиката, добивната промишленост и цветната металургия. Ниски са темповете на машиностроенето. За да се преодолее изоставането на селското стопанство, се планира през втората петилетка капиталовложенията в тази област да се увеличат 2,3 пъти спрямо първата петилетка.

С оглед на новия продоволствен курс България урежда своите търговски договори със страните от СИВ, в които тя се специализира в областта на леката промишленост и селското стопанство. Такива препоръки дава през есента на 1955 г. и новият съветски лидер Никита Хрушчов. Тях той подкрепя и с целеви кредит. Съвет-

ският планов комитет също съветва България да се въздържа от проектиране и строителство на нови заводи за периода 1956-1960 г. Но ниската производителност на труда и високата себестойност на предлаганите за специализация на България селскостопански стоки ги прави неизгодни за производство у нас с оглед задоволяване нуждите на СИВ.

Същевременно настъпват промени в спогодбите с източноевропейските страни и най-вече в дългосрочното търговско съглашение със СССР. Нараства търсенето на промишлените суровини и зърното. Нашите партньори се отказват от редица запланувани вече стоки от леката промишленост, което води до съкращаване на производството там, до свиване на работните места и до намаляване на възможностите за внос на машини и съоръжения. Така се стига до нов проблем – значителна градска безработица, която ще съпътства икономическото развитие до края на 50-те години. През 1955 г. безработните са 117 165 души при заети общо в строителството, промишлеността и транспорта 638 940 души. Те се увеличават и за сметка на съкратените 18 хиляди военнослужащи по решение на формиралата се военна организация на Източния блок, както и от масови уволнения на административен персонал. Картината се влошава от регистрирания наплив на жени-домакини, които за пръв път търсят работа, за да подпомогнат ниските доходи на семействата си.[40]

Подетият втори пик в кооперирането в началото на 1956 г., когато са обхванати и планинските и полупланински райони, усилва още повече готовността особено у младежите и мъжете за мигриране в градовете. А там не може да им се осигури постоянна работа. Междувременно е отпаднала системата за задължителна регистрация на трудовите ресурси по места.

Властта използва различни административни ограничения, най-съществената от които е задължителната паспортна регистрация по местоживеене, за да възпира потока към градовете. И то към големите индустриална центрове, където има най-големи проблеми с осигуряване на работа. Сериозните социални проблеми в

[40] *Марчева, И.* Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България (1953-1964). С., (2000), 66-98.

средата на 50-те години се усложняват от събитията в Полша и Унгария през лятото и есента на 1956 година. Макар и в неголям мащаб, те отприщват различни форми на протест сред работниците в България. По събрания и с мълчаливи стачки нископлатените (с надници между 250 и 300 лв.) работници от текстилния, тютюневия, хранително-вкусовия отрасли вече протестират срещу лошото си материално положение. Работещите в машиностроенето пък са недоволни от корекцията на нормите, понижила доходите им с 20-30%. Източник на напрежение продължава да бъде и ниското заплащане на трудодена в ТКЗС, особено в новообразуваните кооперативи, както и самата не особено ефективна форма на оценяване на труда на кооператорите, която предполага възможности за надписване и фалшифициране на реално изработеното[41].

През май 1956 г. на 7-мата сесия на икономическата организация на общността се поставя за пръв път по-сериозно въпросът за производствената специализация, премахване на паралелизма и автаркията в индустриализацията на отделните страни. България се включва в няколко програми за изграждане на мощности в тежката промишленост, някои от които разчетени да обслужват цялата общност. Предвидено е да се разшири ДМЗ "Ленин", да се изгради коксохимически завод и да започне строителството на нов металургичен комбинат край Кремиковци. България трябва да получи комплексни доставки за 5 електростанции, 2 завода за химически торове, за разширението на ХК "Сталин" в Димитровград и Содовия завод, да изгради два целулозни завода, 2 циментови завода, един медодобивен, да разшири съществуващия оловно-цинков завод успоредно с изграждането на нов, да оборудва два захарни завода, 1 стъкларски и осигури съоръжения за текстилната, дървопреработвателната и хранително-вкусовата промишленост. Тези мощности се строят през 60-те и 70-те години и определят същинския облик на индустриализацията.[42]

---

[41] *Марчева, И.* Експериментът с "новия курс" в стопанската политика на България (1953-1956). – В: *Лица* на времето. Т. 2, С., 1997, 207-211; Силата на слабите. Безработицата като фактор в стопанската политика в България след Втората световна война. – В: *Проблеми* на стопанската история. В чест на проф. Л. Беров. С., 2000, УНСС, 247-256.
[42] *Марчева, И.* Тодор Живков…, 105-117.

В средата на 50-те години България е насочена да развива предимно добивните отрасли, както и да доставя зърно в общността. А управляващите се стремят да завоюват позиции в развитието на интензивното земеделие и в много по-ефективните преработвателни отрасли, най-вече в машиностроенето. Те определят степента на модернизация и изграждането на индустриално общество. Дълго време нашите партньори от СИВ се противопоставят на желанието на българската страна да се специализира в машиностроенето с аргумента, че то е на много ниско техническо равнище и предупреждават, че ще купуват от България само ако предложи последен модел от дадените машини. Именно при подготовката за съгласуване на перспективните планове на страните от СИВ до 1960 г. (а за някои отрасли и до 1965 г.) проличава техническата изостаналост на българската икономика дори в сравнение със страните от Източния блок.

Управляващите търсят изход в усилването на темповете на икономически ръст чрез пренасочване на инвестиции в тежката промишленост. Констатациите на централния планов орган – Държавна планова комисия (ДПК), че българската икономика се развива подобно на останалите балкански държави и изостава от развитите централноевропейски социалистически страни, са другата причина за предприетото ускорение. В края на 50-те и началото на 60-те години властта започва амбициозно ускоряване на индустриализацията чрез "големия скок". Смисълът е да се ускори развитието, като се съкрати изпълнението на третата петилетка (1958-1962 г.) в промишлеността на 3 години, в селското стопанство – на 4 години и 2 месеца. Според "Закона за ускоряване на народното стопанство, подобряване на материалното и културното положение на народа, преустройство на държавното стопанско ръководство" от 1959 г., общият обем на промишлената продукция трябва да нарасне с 27,8% (в сравнение с 1958 г.), а в селското стопанство – със 73,9%. Индивидуалните доходи би трябвало да нараснат с 30%, общественият продукт – с 31,8%, националният доход – с 34%. Благодарение на игра с числата през 1962 г. е отчетено изпълнението на "големия скок" в основните отрасли. Неговите насоки са продъл-

жени в приетата през 1962 г. по съветски образец 20-годишна програма за изграждане на комунистическото общество. Според тази програма до 1980 г. промишлената продукция трябва да нарасне 6,5-7 пъти, селскостопанската – 2,5 пъти, химическата – 25 пъти, машиностроителната – 16-17 пъти. Целите на програмите напомнят за тези на западното масово, консуматорско общество – трябва да се изградят такава солидна промишленост и високоефективно селско стопанство, че потребителските "блага да потекат като пълноводен поток". Акцентите са върху тежката химия и машиностроенето, а на селското стопанство е поставена задачата "да достигне по продукция на единица площ и на глава от населението европейските страни с интензивно селско стопанство". Малка България се сравнява с развитите европейски страни, докато модата в СССР за достигане и задминаване, която Н. Хрушчов отново въвежда през 1957 г., визира САЩ. В тази връзка започва строителство на крупни промишлени предприятия, които трябва да задоволят със своята продукция (най-вече химическа и цветни метали) страните-партньори от СИВ, а и българската икономика – с дефицитни стоки като черни метали. Опитът да се достигнат високоразвитите европейски страни, преди всичко от Източния блок, налага солидна финансова подкрепа от СССР. Тя щедро е осигурена от Никита Хрушчов, защото самият той е един от инициаторите на ускоряването на социално-икономическото развитие в общността, по посока на по-съгласувана индустриализация[43].

Логиката на ускорението е, че след като изтърпи лишенията, България ще увеличи стопанския си потенциал и ще излезе на едно от първите места по производство на потребителски стоки. Предвид дефицитния пазар се разчита, че подобна цел ще въздейства мобилизиращо върху съзнанието на трудещите се, които са впрегнати да търсят скрити резерви, за да преизпълнят плана.

От 60-те години настъпват съществени промени в индустриализацията на страната в условията на засилена интеграция в СИВ, където главно се осъществяват външноикономическите контакти на страната. Приемането през 1962 г. на "Основните

[43] Пак там..., 177-188.

принципи на международното социалистическо разделение на труда" налага да се извоюва подходящо място на България в бъдещото международно социалистическо разделение на труда и да се утвърди от партньорите такава отраслова специализация, която да гарантира по-успешно изграждане на индустриалното общество. Министър-председателят и първи секретар на БКП Тодор Живков издейства от останалите страни в СИВ машиностроенето да стане структуроопределящ отрасъл на българската икономика, като обещава чрез покупка на западни лицензи и повдигане на технологическото ниво, то да се стреми към най-новите световни образци. Такива са условията на нашите партньори, за да се съгласят да купуват машини наше производство.

Неслучайно е избрано машиностроенето. То играе водеща роля в индустриалното общество. Предполага висока степен на автоматизация, специализация, типизация и серийност на производството във всички отрасли на икономиката. В края на 50-те и средата на 60-те години машиностроенето е определено за спасителен отрасъл, който може да дава работа на свободната работна ръка в редица градове на страната. Големият проблем е как да се осигури пълна заетост на работоспособното население при липса на средства и на достатъчни като количество и като качество за промишлена преработка суровини. Друг немаловажен проблем е пазарът за готовата продукция, защото вътрешните нужди не предполагат мащабно производство. Политическото гарантиране на пласмента на машиностроителната продукция в СИВ е важно условие за развитие на отрасъла, с който трудно може да се пробие на световния пазар: българите нямат опит в промишленото производство, качеството е ниско и неприемливо дори за източноевропейските партньори.

В областта на машиностроенето стремежите на България се сблъскват с интересите на високоразвитите страни като Чехословакия и ГДР. Това тласка българската индустрия към тясно сътрудничество със съветската. Но получените при това сътрудничество предимства ще се чувстват в средносрочна перспектива. В по-далечна перспектива техническото, технологичното и произ-

водственото кооперииране със СССР ще се окаже воденичен камък за българската икономика.

Тясното икономическо обвързване между България и СССР добива реални очертания при преговорите в Москва на българска партийно-правителствена делегация от 11 до 18 януари 1964 г. Тогава се сключват спогодби за развитие на черната металургия (нови цехове на МК "Кремиковци"), машиностроенето (производство на двигатели за "Москвич" и "Волга", както и на мотокари) и най-вече химическата промишленост. Нейното развитие се оценява като единствения път да се избегне суровинна зависимост от капиталистическия пазар, както и да се пести трудно спечелената валута. Договарят се съветски кредити и научно-техническа помощ при изграждането на нов азотноторов завод (не на основата на въглища, а на нефт), нефтопреработвателен (с маслен профил, за разлика от новопостроения нефтен завод в Бургас, който е с горивен профил), заводи за целулоза, фармацевтичен завод на билкова основа, завод за синтетичен каучук и др. Уточнени са възможностите за включване на страната към съветската енергийна система към 1970 г. Договорено е изграждането на ферибота Варна - Иличовск, за да се избегне пътят на стоките между двете страни през Румъния. Защото се оказва, че румънците искат срещу българския транзит ценни, носещи валута стоки и така с оживяване на българо-съветските отношения се натрупва дълг към северната ни съседка.

На страната се налага отново да търси допълнителен кредит от Москва, за да може да посрещне разходите за мащабната индустриална програма и същевременно да не се влоши потреблението. Утвърденият кредит от 300 млн. рубли за V-та петилетка (1966-1970 г.) не е достатъчен. На преговорите на най-високо равнище през февруари 1964 г. заместник министър-председателят Станко Тодоров обосновава искането за допълнителни 400 млн. рубли, които съветската страна приема, макар и с неохота[44].

Бурното развитие на промишлеността ражда необходимостта от повишаване на квалификацията на работници и специалисти, както и нуждата към производството да се създадат лаборатории, на-

[44] *История* на българите. Т.3..., 519-523.

речени по-късно научно-развойни бази. От 1961 г. се създават бази за техническо развитие (БТР) за научни разработки и внедряване на подобрения, нови технологии и производства в различни кожарски, текстилни, машиностроителни предприятия. Някои от тях – като например БТР по "Инструментална промишленост" прераства в Институт за инструменти и машини, а БТР по кожарство по-късно се формира като Институт по кожаро-кожухарско и галантерийна промишленост, който обслужва заводите в цялата страна[45].

През втората половина на 50-те и първата половина на 60-те години се изграждат общо над 154 водещи предприятия. Сред тях трябва да се отбележат ключови за периода 1949-1958 г. заводи: ДМЗ "Ленин", "Перник"; Оловно-цинковият завод в Кърджали; Медодобивният завод "Г. Дамянов" – Елисейна; Химкомбинатът –Димитровград; Содовият завод – Девня; Заводът за металорежещи машини – София; Силнотоковият завод "В. Коларов" – София; Слаботоковият завод "К. Ворошилов" – София; Захарният завод край Бургас; Заводът за мотори с вътрешно горене – Варна. През 1958-1968 г. се изграждат Оловно-цинковият завод – Пловдив, Минорудният комплекс (Медет), Нефтохимическият завод – Бургас, Азотноторовият завод – Ст. Загора, Електрокарният завод – София, заводите за полупроводници в Русе и Ботевград, Кремиковският металургичен комбинат, текстилните комбинати във Враца и Благоевград.[46] Това огромно строителство става чрез външни кредити, най-вече от СССР. [47]

Благодарение на тази стратегия в края на 50-те години е обявено построяването на основите на индустриалното общество и се поддържат високи темпове на нарастване. За периода 1951-1960 г. средногодишният темп на нарастване на всички социалистически страни е 13,6%; на страните от СИВ – 12,1%, а за България – 14,8%. Освен чрез директна мобилизация на трудещите се и големи инвестиции в индустриалното строителство, в края на 50-те години се разчита и на поредното структурно преустройство. Про-

[45] *История* на Габрово. С., 1980, с.300.
[46] *Беров, Л.* и др. Развитие на индустрията..., с. 286.
[47] *Икономика* на България. Т. 2, ..., с. 231

дължава окрупняването на мощностите в промишлеността, които в края на 1957 г. са 980. На второ място, продължава и ускорено изграждане на базата на тежката промишленост, т.е. преимуществено се развиват отраслите от група А. Там през периода 1948-1965 г. производството нараства 16 пъти, докато производството на средства за потребление – 7,5 пъти. Относителният дял на продукцията показва, че именно през този период се изгражда тежката промишленост в България, защото докато съотношението между група А и група Б е било през 1948 г. 37:63, през 1965 г. става 52:48.[48] В средата на 60-те години се променя съотношението между добивните и преработващите отрасли на тежката индустрия: ако през 1939 г. е било 96:4, през 1965 г. е 76:24. Отраслите от група Б, осигуряващи вътрешното потребление и част от експорта, се развиват по-бавно, а в някои области като тези на текстилната и хранително-вкусовата промишленост – по-скоро се подобрява вътрешноотрасловата структура, увеличава се производството и се развиват някои клонове, като този на млечната и консервната промишленост.[49]

През този период е подчертано екстензивното развитие на индустриализацията – главно за сметка на персонала и в много помалка степен за сметка на обществената производителност на труда.[50] Спрямо 1939 г. делът на работниците нараства 2 пъти, а на административно-техническия персонал – 5 пъти. Така през 1965 г. в отраслите на тежката промишленост – например в машиностроенето и металообработването, работят 19,2% от всички заети в промишленото производство, в текстилната – 9,7%, а в хранително-вкусовата – 14,9%. В същото време 2 пъти намаляват трудовите ресурси в селското стопанство.[51] Увеличават се и инженерно-техническите кадри и квалифицираните работници – на 1000 работници през 1965 г. се падат вече 84,8 инженери, като за отделни отрасли цифрите са по-високи – в машиностроенето и металообработването – 130,5, в химическата индустрия – 103, в цветната металургия – 100,8. Ин-

[48] *Беров, Л.* и др. Развитие на индустрията..., с. 296.
[49] Пак там, с. 294.
[50] Пак там, с. 298.
[51] Пак там, 330-331.

тересът към инженерно-техническите специалности непрекъснато расте. През 1960-1965 г. студентите в тези специалности са 33,3% от всички следвали тогава студенти и 31,5% от всички завършили.[52]

Жените също бързо увеличават своя дял сред работниците: ако през 1952 г. той е бил 25%, през 1960 г. става 30%, а през 1965 г. – 34%. Особено традиционно висок е делът им в хранително-вкусовата и текстилната промишленост. Жените, заети в индустрията, са главно работнички: през 1965 г. жените специалисти с висше образование са само 24% от всички заети.[53] Жената твърдо напуска семейството и се включва в общественото производство с всички произтичащи от това последици и за нея, и за нуждата от разрастване на услугите и производството на предмети за потребление, които са оставени на втори план в стопанското развитие.

Индустриализацията от средата на 60-те до края на 80-те години

От средата на 60-те години се променят факторите за икономически растеж и мащабите на индустриализацията – тя започва да получава оценка за ефективност не само в СИВ, но и на други международни пазари, макар че и те често са осигурени с политически средства, защото става дума за деколонизирани страни или такива с леви режими. Разбира се, през втората половина на 60-те и през 70-те години се подобряват отношенията и между двата противостоящи си блока, настъпва период на по-широко политическо, културно и икономическо сътрудничество, наречен Хелзинкски процес. Именно от 1965 г. докъм началото на 80-те години делът на развитите западни страни в общия стокообмен на страната е най-висок и се движи между 12-13%, а през 1981 г. достига до 17%. България през 1967 г. става наблюдател в ГАТТ (сега Световната търговска организация – б. м., И.М.) и влиза в контакт с Европейската икономическа общност.[54] Откриват се по-широки възможнос-

[52] *Илиев, И.* Икономиката на България през периода 1949-2001 г. С., 2004, с. 146.
[53] *Беров, Л.* и др. Развитие на индустрията..., с. 333.
[54] *40 години* социалистическа външна търговия. С., 1985, с. 231.

ти за технологично обновяване и със западни образци, избягвайки забранителния режим на КОКОМ. Защото страната се оказва без сериозни валутно-финансови проблеми в отношенията с несоциалистическите страни, което й позволява да внася от тях оборудване за промишлените обекти в машиностроенето, електрониката, химическата промишленост, и да води като цяло предпазлива политика по отношение на кредити и външни заеми от Запада.[55] Тя има възможност да влага средства за закупуване на лицензи и развитие на внедрителска дейност, въвеждане на електронноизчислителната техника в управлението. В Русе и Габрово през 1968 г. се откриват първите електронноизчислителни центрове, където са доставени и първите IBM машини в България.[56]

Създадената към средата на 60-те години база налага, с оглед на новите реалности, да се търсят пътища за интензификация и модернизация на всички отрасли на икономиката. Това е времето, когато в целия социалистически лагер се осъзнава необходимостта да се следват изискванията на икономическите закони и пазарните принципи. Преценява се, че екстензивните фактори на растеж са изчерпани. Прави се съществен опит да се интензифицира производството, като се повишава обществената производителност на труда, за да бъдат стоките с ниска себестойност и по-продаваеми на световните пазари.

В основата на българския вариант на характерната за целия източноевропейски блок реформа от средата на 60-те години залягат вижданията за децентрализация при вземането на решения в икономиката, по-широко използване на печалбата като мотивация за труда и обвързване на заплащането с реализацията на продукцията. Защото след премахването на самоиздръжката на предприятията през 1948 г. и въвеждане на новата финансова и икономическа организация през 1950 г. и 1951 г., те стават изцяло зависими от бюджета за балансиране на приходите и разходите си и затова незаинтересовани от интензификация и пазарна реализация на своята продукция.[57] След известно експериментиране в отделни пред-

[55] *Марчева, И.* Българският път към Европа през втората половина на XX век. Социално-икономически щрихи. – *Исторически преглед*, 2000, № 5-6, с. 160.
[56] *История на Габрово*..., с. 398.
[57] *Стопанска история*..., 484-485.

приятия, от 1964 г. в България започва да се разширява кръгът на прилагането на новите принципи. Предприятията в материалната сфера минават на пълна самоиздръжка, т.е. работната заплата в тях става резултативна величина от печалбата и производствените разходи. Този опит за най-съществена реформа на икономическата система влиза в противоречие както с фундамента, върху който се е изградила цялата икономика – тоталната държавна собственост, така и с принципа на управлението й – централното планиране. И това се вижда от резултатите от експеримента, които са обсъдени на няколко партийни форуми през 1965 г. и 1966 г. Всеобщо е признанието, че с реформата се постига нарастване на производството за сметка на интензифициране труда на работниците.

Но реформата създава допълнителни проблеми. Загубите на държавните предприятия не се покриват, като се свали от власт допусналият това директор. Те така или иначе се покриват от бюджета. Това снижава ефекта от материалните стимули. Освен това планът за производството и предвидените от него общи пропорции не се спазват. Всички предприятия се стремят да произвеждат търсени печеливши артикули, което създава дефицит на непечелившите и скъпоструващите. В стремежа да се реализира по-голяма печалба, се пуска по-некачествено производство. Тъй като е нормално, когато се гони печалба, да се породи конкуренция, такава започва да се наблюдава между български предприятия на външните пазари. А това намалява очакваните постъпления от чужда валута, пречи на хазната да прибира планираната валута, както и да я разпределя според националните стопански приоритети. Поради очертаните причини, принципът на самоиздръжка на предприятията постепенно се занемарява чрез въвеждане на диференцирани, а след това и индивидуални нормативи, установени към прираста или изпълнението на плана.[58] Останалите по предприятия средства за натрупване се лимитират отгоре, а дефицитът в производството на строителни

[58] *Марчева, И.* Основни насоки на икономическата и социална политика в България през 60-те години и първата половина на 70-те години на XX век. – В: *Историки* 2. Сборник в чест на доц. Ст. Танев. Ш., С., 2007, 613- 626.

материали и оборудване спъва модернизационните програми.[59] През 1971 г се утвърждава нов икономически механизъм, който разглежда създадените през 1968 г. отраслови държавни стопански обединения (ДСО) като основни стопански субекти, в които предприятията губят самостоятелност.

Така се постига голяма концентрация и централизация в управлението на индустрията, свързана и с политически и икономически мотиви.[60] Голямата концентрация в промишлените мощности е характерна за всички социалистически страни в сравнение с развитите капиталистически страни. Така относителният дял на работниците в предприятия с над 1000 заети работници в края на 60-те години в България е 47%, в Унгария е 80%, в Чехословакия – 80%, в Полша – 60%, в ГДР – 40%, в СССР – 60%, а във ФРГ – 28,2%, в Япония – 15,5%, в САЩ – 30,5%, в Италия – 13,7%.[61] Въпреки че се преценява, че промишлеността вече по-равномерно е разпределена във всички окръзи на страната, особено в такива изостанали в миналото райони като Видинско, Толбухинско (Добричко), Благоевградско, Кърджалийско, Ямболско[62], силната концентрация ражда и проблема на изоставащата периферия в крайграничните райони в Северозападна и Североизточна България. Затова изход се търси в изнасяне на предприятия и цехове там от развитите индустриални центрове и особено от София.

Прекомерната концентрация създава не само регионални диспропорции и екологични проблеми, но и непрекъснато възпроизвежда недостиг на работна ръка. Затова през 1971-1976 г. се поставя задачата промишленото производство да се развива на базата на вътрешни ресурси, включително и трудови, както и за сметка на интензивни фактори. Тази задача е поставена за пръв път в доклада на Т. Живков пред Първата национална партийна конференция през 1974 г. Такива са насоките на XI конгрес от 1975 г. и на Юлския

[59] *Стопанска* история..., с. 521.

[60] *Марчева, И.* Опитите за икономически реформи в България през втората половина на XX век. – В: *120* години изпълнителна власт в България. С., 1999, 283-299.

[61] *Стопанска* история..., с. 492.

[62] Пак там, с. 490.

пленум от 1976 г. за ефективно използване на суровини, материали, горива, електроенергия.[63] Девизът-заклинание, който отправят ръководните органи към работниците, а именно "Качество и ефективност, ефективност и качество" става девиз на 7-мата петилетка (1975-1980 г.). Неговата реализация се схваща като необходимост от ефективно управление на ресурсите и по-рационално внедряване на научно-техническия прогрес. От втората половина на 70-те години стопанската политика в индустриализацията е насочена към внедряване на постиженията на науката, към комплексна механизация и автоматизация на производствените процеси и още по-голямо намаляване на дела на ръчния труд не само в основните, но и в спомагателните процеси. Индустриализацията се внедрява и в селското стопанство и строителството, както и в управлението на отделните технологични процеси и на цели производства.

Но и тогава електрификацията е сред основните приоритети, макар че все повече се свързва с развитието на атомната енергетика с пускането на АЕЦ "Козлодуй",[64] с обвързването на енергийните системи на страните от СИВ през 1974 г., с доставка на ток от СССР от 1972 г., за да се задоволяват нарасналите нужди на индустрията и населението. Така се избягва въздействието на първия енергиен шок и страната продължава да насочва капиталовложенията към капиталоемки отрасли, чиято чиста продукция обаче не е достатъчна да компенсира високите стойности.

Към средата на 70-те години окончателно се постига превес на промишлеността, произвеждаща средства за производство, над тази за предмети за потребление. Ако през 1960 г. съотношението между група А и група Б е 47,2:52,8, то през 1975 г. вече съотношението е преобърнато и е 58,6:41,4. Особено тежка инвестиционна програма за мащабите на страната се пада на периода 1976-1980 г. Тогава се построяват и реконструират Заводът за полиестерна коприна – Ямбол, Каскада "Белмекен-Сестрино", ТЕЦ "Марица-Изток 3", Комбинатът за обработка на алуминий – Шумен, Чугунолеярният комбинат – Ихтиман, най-мощната ТЕЦ в страната – във Варна, с

[63] Пак там, с. 539, 542.

[64] Първият блок е пуснат през 1974 г., а четвъртият – през 1979 г.

мощност 1260 мвт., АЕЦ "Козлодуй." Започва изграждането на АЕЦ "Белене", извършен е основен ремонт с реконструкция и модернизация в Кремиковци, строи се заводът за тежко, нестандартно инвестиционно оборудване – Радомир.[65] Като положителни тенденции се сочат нарастване на дела на средства за машини и съоръжения вместо за строителство, както и на дела на местни машини за сметка на вносните. Закупените западни технологии и лицензи обаче често са побългарявани или се оказват недотам актуални.

Социални последици

Страхът на Т. Живков да се повтори сценарият от 1956 г., когато взема властта в условията на социално напрежение и безработица, го кара да провежда по възможност стабилна социална политика. Неслучайно в Програмата за изграждане на комунизма от 1962 г. целта „да потекат благата" може да се привиди и като отприщване на консуматорските нагласи. В същата посока могат да се тълкуват и отказът от аскетизма и обръщане внимание на материалните, а не само на моралните стимули от 60-те години насетне.[66]

Налице е дори своеобразно изпреварване на прогреса в социалната сфера, изразило се в предоставяне на придобивки, които не винаги съответстват на реалните икономически възможности. През декември 1972 г. е приета дългосрочна програма за повишаване на жизненото равнище на населението. В изпълнение на тази програма през 70-те години се разраства жилищното строителство, особено в големите градове и преди всичко в столицата. Тогава се разширяват ж.к. "Младост", "Надежда", "Хаджи Димитър", започва изграждането на гигантския ж.к. "Люлин". През 1973 г. са повишени някои заплати и пенсии. Минималната работна заплата скача от 65 на 80 лв. През 1974 г. се въвежда соци-

[65] *Марчева, И.* Щрихи от политиката за индустриализация – модернизация на България през втората половина на XX век. – В: *Колегиум* Германия. Т. 2, С., 1997, с. 231.

[66] *Марчева, И.* Парадокси на модернизацията в България след Втората световна война. – В: *В търсене* на истината. Юбилейно издание по случай 70 годишнина от рождението на проф. Н. Генчев. С., 2002, 238-247.

ална пенсия по старост. Уеднаквява се системата за пенсиониране на селяните-кооператори с тази на останалите категории трудещи се – работниците и служащите. Осигуряват се важни предимства за работещите майки. От 1973 г. те прибавят към отпуска по майчинство освен двете неплатени години за отглеждане на дете, признавани за трудов стаж, и една платена. Към средата на 70-те години в цялата страна се въвежда 5-дневна работна седмица. С приетия Закон за народното здраве през 1973 г. е узаконена въведената още от 1951 г. безплатна медицинска помощ, премахната е частната медицинска практика, започва внедряване на някои съвременни процеси в организацията на здравеопазването.

Тази социална политика, при липсата на инфлация и със стабилните цени и доходи на населението, дава нови импулси за консуматорски нагласи в обществото. Всъщност социалните блага продължават да вървят по линията на обществените фондове, но тяхното захранване се поддържа трудно. Следвайки логиката на европейската модернизация, която води към формиране на масово, консуматорски настроено общество, централно планираната икономика обаче не е в състояние да го удовлетворява. Тя не може да преодолее присъщия й стоков дефицит, дължащ се на постоянно възпроизвеждащите се диспропорции между леката и тежката промишленост, между натрупването и потреблението, между селското стопанство и промишлеността, между икономическата ефективност и социалната целесъобразност.

Пренебрегването на пазарните отношения за сметка на централното планиране си отмъщава при нарастване на масовото потребителско търсене. В такива условия все по-ясно изпъква неспособността на системата да произвежда и осигурява висококачествени и разнообразни стоки в достатъчни количества, че да удовлетворяват растящите доходи на населението, дължащи се на по-бързото нарастване на фонд работна заплата от обществената производителност на труда. Затова успоредно с материалните стимули като фактор за повишаване на заинтересоваността в производителността на труда продължава пропагандата срещу "потребителството", "еснафщината", "малката правда".

Основният социален резултат от модернизацията през 60-те и 70-те години е урбанизацията на българското общество, която от втората половина на 70-те години вече е в напреднала фаза. През 1969 г. за пръв път съотношението между градското и селското население в България е в полза на градското – то е 51,7%, а селското – 48,3%. През 1973 г. това съотношение е още по-категорично – 55% на 45%.

Урбанизацията създава напрежения в обществото, защото протича ускорено, без да е налице разгърнат пазар на дейности и услуги в големите градски центрове. В повечето от тях се строят крупните промишлени мощности, разчетени за нуждите на СИВ. Там се насочват младите хора от селата: концентрацията в селското стопанство и неговата механизация не им оставя друга алтернатива. Това предизвиква жилищни, продоволствени и социални проблеми в градовете.

Същевременно през целия период се правят опити за подобряване на условията за живот в селото и тяхното доближаване до тези в града чрез разпространение на електрификацията, радиофикация, мелиорации, чрез учредяване на пенсии за селяните-кооператори и грижи за осигуряване на учители по селата. Но тези опити не са достатъчни и резултатни, за да създават бариери за изтичане на населението в трудоспособна възраст от селата. Стимулираното и по-късно набрало инерция нахлуване на хора от селата в градовете продължава.

Населението се устремява към големите градски центрове, които предлагат повече възможности за реализация, не само и не единствено в промишленото производство. Макар и набрани и допуснати в големия град заради непривлекателни дейности в производството и строителството, новопристигналите скоро започват да търсят по-лека и по-изгодна работа. Същото правят и останалите жители и това налага да се търсят нови ресурси от селата и провинцията за попълване на местата в тези области.

Ето защо продължават административните мерки за регулиране на миграцията в градовете. От една страна, административната реформа от 1959 г. създава нови привлекателни 27 окръж-

ни центрове, които трябва да разтоварят миграционния поток към основните големи градове. За да бъде задържан този поток, през 60-те години в окръжните центрове се предприема строителство на големи административни сгради, на икономически невинаги ефективни предприятия, на театри и други културни учреждения. Продължава да действа и система за задължително разпределение на висшите и средните кадри.

Въпреки взетите административни мерки, все по-обезпокоителното обезлюдяване на селата и напливът към градовете, особено към старите големи градове като София, Пловдив, Варна, Русе, Габрово, Бургас, Стара Загора, Плевен и към някои окръжни центрове, не спира. Ето защо се стига през 1974 г. до драстичното решение временно да се ограничи приемането на нови жители във всички градове и влизащите административно към тях села с изключение на 30-тина малки и непривлекателни градчета, от сорта на Козлодуй, Роман, Мадан, Рудозем, Джебел, Каолиново, Връбница и други.

Напредналата урбанизация, политиката за пълна заетост, свободният достъп до образованието, в съчетание с всеобхватните социални функции на държавата, създава деформирани очаквания у населението. Реалната и твърде динамична социална мобилност формира отрицателно отношение към физическия труд. Социалистическата държава създава идеални предпоставки чиновническата професия и чиновническият манталитет да доминират в ускорено урбанизиращото се общество. Въпреки реорганизациите и свързаните с тях съкращения на административен персонал, в новите структури винаги по щат биват ангажирани повече хора отколкото реално е необходимо. С напредване на демографско-урбанизационните процеси през 70-те години започва да се чувства недостиг на работна ръка и то не само в селското стопанство, строителството, материалното производство, но и в услугите. Затруднения възникват при десетки нископлатени, непривлекателни длъжности като чистачки, санитари, пощенски раздавачи, пожарникари, машинописки и др. Те остават незаети след пенсиониране на наличния персонал от по-старото поколение, защото няма кан-

дидати от по-младото и по-образованото. Ето защо държавата е принудена от 1980 г. да внася евтина работна ръка от развиващите се страни като Виетнам, а по-късно и от Куба и Никарагуа, за да реши въпроса с непривлекателните трудови дейности.

Държавата се опитва да се справя с надвисналите проблеми и като стимулира по-осезаемо децентрализацията в изграждането на предприятия чрез въвеждане от 1977 г. на териториалните селищни системи, в които приоритет да има самозадоволяването на населението от наличните производствени звена и личната инициатива. Ето защо към края на 70-те години отново се налага властта да потвърди значението и благосклонното си отношение към личното стопанство, произвеждащо за пазара чрез системата на самозадоволяването. Както и да обяви поредния нов икономически механизъм в материалното производство с цел интензифицирането му. Но постигнатата в резултат на преобладаването на държавната собственост на почти пълна трудова заетост, която е нерационална и неефективна, се сблъсква с изискването за интензификация на труда. Осредняваното на начина на живот и на доходите на по-голяма част от населението поражда спокойствие, безразличие, отчуждение от труда и неговите резултати.

Заедно с възможностите за бърза териториална и професионална мобилност във връзка с безплатното образование и разрастването на системата на професионалното и висшето образование (през 1939 г. има 6 ВУЗ, а през 1989 г. – те са 30), до началото на 80-те години е налице и твърде динамична социална мобилност, след това настъпва стабилизация на социалната структура на обществото, постигната вследствие на модернизацията. Особено впечатляващи в това отношение са данните за избраните през 1986 г. 14 455 ръководни кадри в 299-те общински партийни комитети след въвеждане на селищните системи от края на 70-те години. Това са хората от средното звено в политическото управление на общините, обикновено изтъкнати специалисти. Оказва се, че през 1979 г., 1981 г. и 1984 г. над 60 % от такива кадри са били със селски произход, ала по време на приема им в БКП и при избирането им в общинските ръководства – т.е., когато са започвали своята по-

литическа и управленска кариера – те вече са сменили социалния си статут – при това не на работници, а на служащи. През 1986 г. селски произход имат около и малко под 50% от тези кадри, като 2 пъти нараства делът на онези от тях, които и по произход, и в началото на своята кариера вече са от средите на служащите.[67] Въпреки тази стабилизация в обществото, висшето образование остава един от постоянните канали за социална промяна. А инженерно-техническите специалности продължават да са сред най-желаните за младите хора и най-много – между 40 и 30% от всички студенти до 1986 г. са ги завършили.[68] Тези специалности, които по начало са свързани с индустриализацията, осигуряват и по-широк достъп до управлението. Така една трета от избраните ръководни кадри в общинските комитети на БКП през 1986 г. са инженери.[69]

В условията на Студената война и разделението на световния пазар България поддържа високо равнище не само на инвестиционно потребление, но и на гражданско, които не са съобразени с икономическия потенциал на страната. Затова подобен модел на индустриализация и модернизация не може да обслужва породените от тях нагласи и очаквания на масовото консуматорско общество. И тази неспособност на системата в променените международни политически и икономически условия през 80-те години ще подготви нейния крах.

Кризата от 80-те години

През първата половина на 80-те години се наблюдават първите симптоми на криза на цялата политическа и икономическа система на социализма. Проблемите с енергийните и суровинните доставки, с нарасналите потребности на населението, със сушата, с намаляване на селскостопанското производство – всичко това води до необходимостта през втората половина на 80-те години да се експериментира с управлението на промишлеността.[70] Отрицателно

[67] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 55, а. е. 223, л.21, 28, 40.
[68] *Илиев, И.* Цит. съч., с.153.
[69] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 55, а. е. 223, л. 30.
[70] *Марчева, И.* Началото на края на социализма в България през първата половина на 80-те години. – *Исторически преглед*, 2004, № 3-4, 89-114.

влияят и ценообразуването при централно-административния принцип на управление, както и неефективното строителство, недовършените с петилетки обекти, безстопанствеността.[71] Стремежът към ефективност в промишлеността чрез внедряване на научно-техническия прогрес също си казва думата за ниската ефективност на капиталовложенията в отрасъла, а и оттам на самия отрасъл. Той се оказва лукс за възможностите на българската икономика, тъй като технологиите се купуват срещу твърда валута, а готовата продукция се продава основно в СИВ срещу неконвертируема валута. Така например за изграждането на електрониката се изисква ежегоден внос за около 4 млрд. долара, а тя дава износ само за 2 млрд. Разбира се, внедряването на постиженията на научно-техническия прогрес повишава производителността на труда, но тази втора тенденция не е така силно изразена в условията на съвременната научно-техническа революция и не е в състояние ефикасно да противостои на първата. Така докато през 1966-1980 г. ефективността на капиталовложенията се доказва от по-високите темпове на прираст на общата продукция от тези на капиталовложенията, то през периода 1980-1988 г. темповете на капиталовложение са по-високи от темповете на прираст на промишленото производство.[72]

Участието на България в икономическата интеграция в СИВ, българо-съветските икономически и политически отношения – това са основните амортисьори на все по-набъбващата структура на промишлеността. СИВ осигурява пазар, както и възможности за специализация и кооперране между българската и на останалите страни индустрия. Особено характерно е задълбочаването на възможностите за дългосрочна специализация на страната в промишлено отношение и особено в машиностроенето с приемането на Генералната схема за специализация и кооперране на България и СССР в областта на промишлеността за периода 1979-1990 г. От 1984 г. се изграждат на двустранна и многостранна основа преки връзки между предприятията и научните институти, както и съвместни научно-производствени обединения между България и СССР в областта на машиностроенето.

[71] *Беров, Л.* и др. Развитие на индустрията..., с. 408, 473-474.
[72] Пак там, с. 474.

Обвързването на значителна част от нашия външен стокообмен и от износа на индустриални произведения със СССР и другите социалистически страни има двояки последствия – от една страна, България получава редкия исторически шанс да има гарантиран достъп до един широк и непретенциозен пазар в най-трудния за всяка страна етап на прохождане на националната индустрия. От друга страна, този лишен от въздействието на конкуренцията пазар създава изкуствени парникови условия за развитие на индустрията, която позволява на много предприятия да произвеждат и изнасят въпреки обстоятелството, че произвеждат скъпа и недостатъчно качествена продукция, понякога далеч от световните показатели. Особено това се оказва валидно за високотехнологичните производства.[73] Освен това достъпните суровинни възможности на СССР подмамват да се развива промишлеността в ширина. Евтините кредити също съдействат в такава насока.

Страната прави опит да преодолее тази едностранчивост, когато международните условия позволяват това, чрез контактите си с Япония през 70-те години и с опитите за промишлено кооперирane и създаване на смесени предприятия със западноевропейските страни през 70-те и 80-те години, както и чрез промишлен шпионаж, но така или иначе основните технически и технологически решения в индустрията идват от СССР. Същевременно непосредствените производители нямат пряк достъп до пазара и това затруднява конкурентоспособността им и представата за ефективност на производството им. В условията на тотална държавна собственост се размива отговорността между организаторите на производството и външнотърговските чиновници, които трябва да го реализират на чуждите пазари. Пък и привържениците на контактите със западните страни – като например Огнян Дойнов, трябва да лавират в просъветското обкръжение на Живков, допълнително възпрепятствани от т.нар. втора Студена война от 80-те години, доста чувствително насочена към България.

В резултат на всичко това капиталовложенията в България продължават да се насочват към капиталоемки отрасли, чиято чиста продукция не е достатъчна да компенсира високите капиталовложе-

[73] Пак там, с. 425.

ния. Кризата в енергетиката във връзка с втория енергиен шок насочва през 80-те години капиталовложенията отново в мащабни за страната енергийни проекти като каскада „Белмекен-Сестрино", ТЕЦ „Марица-Изток 3", АЕЦ „Козлодуй", АЕЦ „Белене". Непрекъснато се разширява и обновява техниката и в черната металургия. Извършеният основен ремонт с реконструкция и модернизация в Кремиковци всъщност се оказва почти изцяло обновяване на съществуващите мощности. За намаляване на ефективността на капиталовложенията през 80-те години допринася и строителството на завода за тежко, нестандартно инвестиционно оборудване – Радомир.[74] Стремежът към ефективност в промишлеността чрез внедряване на научно-техническия прогрес също си казва думата за ниската ефективност на капиталовложенията в отрасъла, а оттам на самия отрасъл. От една страна, смяната на техниката в класическите производства с нова, авангардна техника и технология изисква твърде високи инвестиции. Тази техника и технология е снабдена с електронноизчислителни машини, роботи и манипулатори и автоматично управление на производствения процес, така че да се постигне интелектуализация на производствата във всички производствени сфери, както се вменява в доклада на Т. Живков на Националното съвещание на партийните, държавните и стопанските кадри от 31 октомври 1979 г. Увеличените инвестиционни разходи невинаги кореспондират с повишените производствени качества на тази техника и технология и в крайна сметка не съдействат за съответстващо увеличение на продукцията и на националния доход. Новите насоки за внедряване на постиженията на научно-техническия прогрес, както се предвижда в програмата на стратегическите перспективи на развитие, приета на Юлския пленум 1978 г.: биотехнологиите, производството и използването на лазерна техника и праховата металургия, изграждането и възпроизводството на гъвкави автоматизирани производствени системи, както и строителството на малки и средни предприятия с висока технология, се отразяват неблагоприятно върху развитието на капиталоемкостта на промишлеността.[75]

[74] Пак там, с. 474.

[75] *История* на БКП. С., 1981, 638-639; *Беров, Л.* и др. Развитие на индустрията..., с. 474.

Косвена последица от внедряване на техническия прогрес в промишлеността и от общото развитие на икономиката на страната е побавният ръст на работниците в промишлеността от 1975-1985 г. в сравнение с темпа на нарастване на продукцията в производствената сфера. От друга страна, тогава делът на висококвалифицираните кадри от непосредственото производство намалява, при нарастване на администрацията в държавните предприятия.[76] Едно от обясненията за това бягство може да се търси в неравномерното, но като цяло с тенденция за намаляване на равнището на реалната работна заплата на промишлените работници и служащи в България от 1979 г. насетне. При 1965 г. базата е 100 лв., през 1988 г. реалната заплата е 116 лв., докато през 1979 г. е била с най-висока стойност за целия период от втората половина на XX век, а именно 134 лв.[77]

Сравнителният анализ показва, че България развива такава структура на промишлеността по производствено предназначение, каквато е характерна например за САЩ или СССР, т. е. за страни с развит и достатъчно голям вътрешен пазар – над 250 млн. потребители. През 1987 г. относителният дял на група А в общото производство на САЩ е 62%, а на група Б – 38%. В същата година тези данни за СССР са 75,1% и 24,9%. През 1988 г. в България делът на група А е 68%, а делът на група Б е 32%[78] при нейния твърде ограничен вътрешен пазар. Така се стига до друг парадокс на промишленото развитие, обясняващ ниската му ефективност – непълното използване на огромния производствен потенциал. Ориентирането на българската преработвателна индустрия към съветските пазари и тези на СИВ води до прегряване и претоварване с усвояване на нови изделия, за които трябват суровини, технологии и пазари, както и евтини кредити.[79] Така кръгът се затваря. През 1989 г. в индустрията, търговията и съобщенията са заети 61,6% от активното население, а само в индустрията – 37,7%. 70%

[76] *Беров, Л.* и др. Развитие на индустрията..., с. 498.
[77] Пак там, с. 507.
[78] *Манов, В.* Реформы в постсоциалистическом обществе: опыт Болгарии. – *Экономика*, М., 2000, с. 16.
[79] Пак там, 10-18.

от населението тогава вече живее в градовете. Усвоени са производства на машини и съоръжения като двигатели с вътрешно горене, мотокари, азотни и фосфатни торове, нефтопродукти, лекарства, персонални компютри. Промишлеността създава 59,1% от националния доход и 90% от експорта. Но същевременно тя поглъща 88,3% от необходимия за производството внос, а за нейното развитие отиват 76,5% от всички материални разходи. Освен това делът на чистата продукция, т.е. на добавената стойност, е 28,3% от създаваната в отрасъла обща продукция. Останалите 71,7% са делът на материално-производствените разходи. Следователно се изнася само 20,7% от общата промишлена продукция, което говори за непродуктивност и неконкурентоспособност.[80]

Количествените и качествените критерии на постигнатото ниво на индустриализация като сърцевина на процеса на модернизация през периода 1944-1989 г. налагат мнението, че се е осъществила индустриализация заради самата индустриализация – на средно техническо ниво, но високо енергоемка и материалоемка, с твърде широка номенклатура на производство, с преобладаване на преработващите над добивните отрасли, което разчита на пазарите на СИВ и на СССР.

Започналата през втората половина на 80-те години "перестройка", в условията на отдръпване на СССР от ролята му на суровинен снабдител на общността и при ориентацията му към западните страни, се отразява пагубно на българската промишленост. Последната, най-решителна реформа на икономиката се оказва закъсняла и неефективна в опита да разшири стопанската самостоятелност на страната като цяло и на индустриалните предприятия и тя подготвя деградацията на индустрията, която не може да пробие на нови пазари и да обслужва силно нарасналия през втората половина на 80-те години външен дълг, достигнал през 1989 г. до 10 млрд. долара.

С разпадането на СИВ и на СССР през 1991 г. логично се стига до деиндустриализация. Тя е в основата на изискванията на Вашингтонския консенсус, по чиято програма се преструкту-

[80] Пак там, с. 18; *Марчева, И.* Българският път към Европа..., с. 149.

рира българската икономика след 1989 г., с оглед повишаване на нейната ефективност, конкурентност и платежоспособност. Промишлеността преживява и процеси на реституция от 1992 г. и на мъчителна приватизация – първоначално масова, после касова (1995-2001г.), пренастройва се на нови пазари, намалява своите мощности и производства с оглед изискванията на неолиберализма и конкуренцията. Тя трябва да се бори и с утвърдените западни производители, и с новите агресивни икономики като китайската и турската. Леката индустрия има проблем в началото на прехода и със силно свилия се вътрешен пазар и с големия упадък в селското стопанство във връзка с аграрната реформа.[81]

Заключение – постигнатото и пропуснатото

Българското общество след Втората световна война продължава своето модерно развитие – т.е. преодоляването на предмодерната икономика и на социалната организация, изграждайки индустрия на основата и с методите на втория технологически преврат, както и урбанизирано, консуматорски настроено общество в кратки срокове. Това се дължи на наличието на партията-държава, на пълното одържавяване на икономиката, и въпреки криволичението, на субективизма, на тежките лични съдби на строителите на индустриалното общество, което е налице към края на 80-те години. Така системата показва не само възможност да разруши стария икономически и социален модел, но и да създаде по екстензивен път белези на индустриално общество. Статистическите данни за социално-икономическото развитие на страната, колкото и да са относителни, доказват постигнатото модернизационно ниво на развитие през периода 1944-1989 г. И най-строгите икономисти са принудени да покажат, че за периода 1939-1989 г. единствено България, макар и с малко, подобрява позициите си от 39 на 41 спрямо средния БВП за страните от Западна Европа, а към 1975 г. се забелязва най-голямо приближаване на България, заедно със страните от Централна и Източна Европа, до средното равнище. Според западни оценки тогава България има 5831

[81] *Илиев, И.* Цит. съч., с. 293, 298-299.

долара на човек и индекс 53 при средно за ЕС равен на 100 (толкова, колкото показват и Унгария и Полша), докато Югославия – с доход 4693 долара на човек, е с индекс 42, а Турция – съответно с 3084 долара на човек и индекс 28, докато Румъния е с 3761 долара и индекс 34.[82] Но България не успява да задържи тези постижения.

Ускорената индустриализация като мотор на модернизацията според съветския модел се осъществява в България през 1944-1989 г. в условията на политическо, идеологическо, военно и икономическо противопоставяне между двата блока, наречено Студена война, и това дава голямо отражение върху нейните основни характеристики. Ето защо индустриализацията в България се осъществява автарктично, първоначално в мащаба на националното стопанство, а след 1956 г. в рамките на СИВ.

Въпреки посочените особености на индустриализацията през втората половина на XX век, могат да се открояят и прояви на приемственост на процеса от предходните периоди. Протекционистичната политика на държавата продължава с пълна мяра, възползвайки се и от "парниковите условия", които осигурява СИВ. Преференциалните цени в социалистическия блок допринасят да продължи доминацията на вносните суровини, независимо от усилията за разработване на собствена суровинна база за промишлеността. Новото е, че, разполагайки с всичките възможни средства, с лостовете на одържавената външна търговия, със съветските заеми и евтини суровини, партията-държава с голяма последователност влага средства в основните капиталоемки отрасли на добивната, енергийната, тежката промишленост. Основни приоритетни отрасли стават тези на преработващата промишленост, и то главно машиностроенето, електрониката, електротехниката, химията. Там се създават основните мощности, там се привличат основните трудови ресурси, за подготовката на които се създават средни и висши технически училища. Формираната научно-техническа интелигенция и висококвалифицирана работна ръка са едни от трайните последици на индустриализацията, заедно с напредналата урбанизация.

[82] *Рангелова, Р.* България в Европа, Икономически растеж през XX век. С., 2006, 117-119.

Леката промишленост дълго време остава в сянката на тези приоритети, преживява главно реконструкция, реорганизация и промени в управлението. В резултат на това съществува постоянен дефицит на стоки от тази промишленост на вътрешния пазар, което ражда трайно недоволство в обществото, от една страна, а от друга – кара управляващите да сънуват кошмари в неуспешните си опити да намерят баланса между тежката и леката промишленост, за да задоволят нарастващите нужди на увеличаващото се население. Променящите се количествени и качествени характеристики на обществото създават обществени нагласи за достъп до нови стоки и услуги, както и за по-голяма икономическа самостоятелност. Това още повече засилва недоволството от пренебрегването на леката промишленост и услугите от управляващите.[83]

Третата вълна на глобализация от 80-те години на XX век налага друга парадигма на развитие – отваряне на икономиката към световния пазар. Новите информационни технологии навлизат масово и заменят вече не ръчния труд в производството, а труда в управлението, в услугите, в образованието. Затова във водещите страни се наблюдава процес на демасовизация на производството, то се специализира в масови евтини стоки "менте" и скъпи артикули, достъпни за много богати избраници. Индивидуализират се и услугите, които заемат все по-голям дял в икономиката. При това положение деиндустриализацията, с всички произтичащи от нея социални последици, става неизбежна. Тази участ скоро постига и България след края на Студената война.

[83] *Марчева, И.* Парадокси на модернизацията..., 238-247.

ИНОВАЦИИ И ИНОВАЦИОННА ПОЛИТИКА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ НА ДЪРЖАВНИЯ СОЦИАЛИЗЪМ

Нако Стефанов, Евгений Кандиларов

Nako Stefanov, Evgeny Kandilarov. INNOVATIONS AND INNOVATION POLICY IN BULGARIA UNDER THE STATE SOCIALISM

The study examines the Innovation policy and the Innovation process in Bulgaria during the period of the State Socialism. The term '*innovation'* is used in its broader meaning and the authors gave a classification of different kinds of innovations such as: technical innovations, technological innovations, intellectual innovations, humanitarian innovations, organizational innovations as well as social innovations.

The focus of the study is the analyses of two main aspects of the Innovation process in Bulgaria: the formulation of the Innovation strategy and the establishment of the organizational and institutional framework of the Innovation process by a various political activities undertaken by the state government.

The authors reveal all the circumstances and the existing prerequisites that led to the formulation of an Innovation strategy in Bulgaria as a significant part of the economic policy of the government during the Cold War Period. On the second place the study examines the political actions of the government to establish a solid organizational and institutional framework for the promotion of the Innovation process. That includes at least two interconnected structural levels. The first stage was the promotion of the higher education and the scientific development, establishing of various and well equipped research laboratories and institutes, the developing of the information infrastructure (libraries, computer databases, and other various channels for transfer of knowledge and information). The second level is the establishment of an industrial production infrastructure and the development of various high technological industries in the Bulgarian economy (such as Electronic industry, Atomic Energetics, Machinery building industry, Robotics, Chemical industry, Biotechnologies, Space ships equipment production etc.) with their own base for Research and Development (R&D) activities in the so called basic and applied research units.

За понятията "иновация" и "иновационна политика"[1]

Съществуват различни определения за иновация. Някои от тях са влезли в публичното пространство. Като пример може да се даде определението за иновация, записано в Закона за стимулиране на изследванията и разработките, приет в Япония през 2007 година. Според горното създаването на иновациите означава *„разработка и внедряване на нови продукти, на нови приложения, на нов начин на производство, предлагане и продажба, на нови методи на управление, чрез които се създават нови ценности и формират значителни промени в обществото и икономиката"*.[2] В смисъла на такъв тип дефиниции иновациите се класифицират в следните групи:

- Продуктови или технически иновации, т.е. нови продукти или нови приложения;
- Технологически иновации – нов начин на производство, предлагане и продажба;
- Организационни иновации, т.е. нови методи на управление;
- Социални иновации, т.е. създаване на нови ценности.

В дадената разработка ние ще се придържаме към едно доста по-широко разбиране за иновациите. Съгласно последното, за да отговори на изискванията за иновация, един феномен, независимо от областта на човешка дейност и обществено функциониране, където той е формиран и прилаган, трябва да притежава следните базови параметри:

- Новост, т.е. да притежава качествено различна степен на усъвършенстване спрямо предходно положение или спрямо предходен феномен от подобен клас или вид или да е нещо ново – нововъведение, новооткритие, което досега не е съществувало във времето и пространството;

[1] Изясняването на понятието „иновационна политика" предполага разбиране на ключовите съставящи – иновация и политика. За иновациите ще кажем, че те винаги са присъствали в историята на човечеството през всички периоди на неговото развитие. За някои това утвърждение може да прозвучи странно, доколкото днес доминира технократическото виждане за иновациите, което разглежда горните единствено като продукт на индустриализма.

[2] Вж:. 科学技術白書/Кагаку гиджюцу хакушо/. Токио, 2008, с. 3.

- Значителна позитивна стойност – феноменът, за да е иновация, не е достатъчно да е нещо ново, но да създава силен позитивен ефект в сравнение с предходни феномени от същия клас и вид или като ново действие, функциониране, откритие и т.н.;
- Трета важна характеристика на иновацията е позитивният ефект да се постига с минимални разходи или най-малко съотношението позитивен ефект – разходи да бъде многократно в полза на ефекта.

На основата на това широко разбиране за иновациите, същите могат да бъдат класифицирани в следните групи:

- Технически иновации;
- Технологически иновации;
- Интелектуални иновации;
- Хуманитарни иновации;
- Организационни иновации;
- Социални иновации като съвкупност от няколко подгрупи – социо-политически, социо-икономически, социо-културни и други.

Предвид горното разбиране става ясно, че иновацията несъмнено е феномен, който не просто е съществувал във всяка епоха – доаграрна, аграрна, индустриална и постиндустриална, но има решаващо значение за развитието на човечеството. Образно казано, човешката еволюция се осъществява чрез цяла една поредица от революционни скокове, подготвяни и осъществявани благодарение на различни видове иновации.[3]

[3] Така например в доаграрната епоха опитомяването на домашните животни изиграва решаваща роля за позитивната динамика на обществото и прехода към нов етап на човешко развитие – аграрната епоха. В този смисъл това несъмнено е една значима иновация, чието значение и роля е трудно днес да оценим напълно. Появата на водното колело през аграрната епоха пък е друга иновация, която можем да кажем, че става един от основните фактори за по-нататъшното развитие на човешката цивилизация. Чрез напояваното земеделие, станало възможно именно благодарение на водното колело, се формира необходимата продоволствено-енергийна база за мощно демографско развитие, в резултат на което се формират големи групи от хора. Това допринася за появата на града като „трамплин" за качествен скок в динамиката на

Според степента на новаторство, което носят, иновациите биват два основни типа:

- Инкрементални иновации – с относително невисока степен на иновативност, т.е. усъвършенстване на нещо съществуващо;
- Радикални иновации – с висока степен на иновативност, т. е. нещо, което не е съществувало в предходен период.

Тук се сблъскваме с необходимостта да формулираме, макар и в най-общ вид, нашето разбиране за иновационна политика. Това понятие трудно може да се разбере извън историческия поглед към събитията, извън това да се види кога в исторически план се формират предпоставки, а след време кристализира и цялостен комплекс от държавно-обществена философия, подходи, механизми, мероприятия и мрежи на взаимодействие, които наричаме *иновационна политика*.[4]

Иновационната политика е относително ново явление в историята на човечеството. Началото на иновационната политика може да се датира от 60-те години на XX век. Дотогава, даже и да може да се говори за съзнателна и целенасочена политика от страна на държавата по отношение на стимулиране на определен тип развитие, такава съвкупност от действия и взаимодействия носи наименованието „техническа политика".[5]

човечеството. Иновацията е стартова точка за развитие и на индустриалната епоха. Достатъчно е да спомена създаването на универсалната парна машина от Джеймс Уат, което създаване неслучайно се смята за начало на индустриализма. Друга една иновация – компютърът, с чийто създател от български произход – Джон Атанасов, ние българите се гордеем, получава признание като базов импулс, тласнал ни към следващата постиндустриална епоха.

[4] Понятието политика в дадения случай следва да се възприема като съвкупност от съзнателни, целенасочени действия, инициирани от държавата или от наддържавни структури, както е в случая с ЕС, за ускоряване внедряването на нововъведения, както и за създаване на благоприятни условия с цел стимулиране на иновации в организациите. (Вж. подобно определение в: *Междисциплинарный словарь по менеджменту*. Под ред. на С.П. Мясоедов. М., 2005. с. 68.)

[5] В съдържателен план техническата политика има като своя основна цел изграждане на благоприятни условия за технико-индустриално развитие. И макар техническата политика да има определена връзка най-малко с техническите и технологическите иновации, акцентът в рамките на техническата политика е не върху иновациите, а върху технико-индустриалното строителство, при което последното не е задължително да носи в себе си иновативен заряд.

Техническата политика от гледна точка на технологията на нейното осъществяване създава условия и предпоставки за появата на иновационна политика. Друга значително по-ключова предпоставка за появата на иновационна политика е това, което се нарича *научно-технически прогрес*.

Под научно-технически прогрес се разбира специфичен феномен, характеризиращ се с определен синтез на научно и техническо развитие. Този феномен възниква именно през 60-те години на XX век. Дотогава научното развитие и техническата динамика съществуват и се осъществяват в разделен вид. Това паралелно съществуване не може да се каже, че е било лишено от взаимодействия. Но през 60-те години тези взаимодействия придобиват, от една страна, качествено по-широк, а от друга, такъв задълбочен характер, че определено може да се говори за синтез между наука и технико-икономическо и технико-социално развитие. Ако дотогава от момента на научното откритие до момента на технико-икономическото и технико-социалното му приложение минава значителен от гледна точка на човешкия живот времеви отрязък, то през 60-те години времевата дистанция значително се съкращава и става възможно да се говори за научно-техническия процес като единен, синтетичен такъв. Важността на този синтез, т.е. на научно-техническия прогрес за социално-икономическото, политическото, военното и даже социо-културното развитие на една страна или група от такива, обединени в един или друг тип съюзи, е толкова голяма, че именно това ражда феномена на иновационната политика.

В този смисъл е и тясната връзка между научно-техническия прогрес и иновационната политика, която подсказва и какъв следва да бъде „пълнежът" от направления, подлежащи на стимулиране в рамките на горната.

Иновационна политика – обхват на направленията[6]

1. *Науката* като специфична сфера на човешката познавателна и откривателска дейност както в нейните фундаментални, така и в нейните приложни аспекти. Като правило „носители" на тези аспекти са ориентирани към фундаментални и към приложни изследвания институти, университети, лаборатории, научноизследователски бази и центрове, и други. Продуктът на иновационната дейност при фундаменталните изследвания е нематериален и се изразява в разкриването и формулирането на основни закони, закономерности и принципи на развитие и функциониране на неживата и живата природа, както и на човешкото общество и създаваните от него артефакти в материален и духовен план. Една основна особеност на фундаменталните науки е тази, че при тях дори и един отрицателен резултат на научното изследване също може да бъде напълно меродавен от гледна точка на принципите и целите на тези изследвания. Що се отнася до продукта на приложните науки, като правило той е по-„практически" ориентиран. При тях обикновено на основата на откритите и формулирани от фундаменталните изследвания закони и принципи се разработват модели за приложение на същите в човешката практика. Тук вече отрицателният резултат се разглежда като неприемлив. Както фундаменталните, така и приложните науки, даже когато са в една и съща област на изследвания, разполагат със собствен изследователски инструментариум.

2. *Научно-изследователската и развойна дейност (НИРД),* известна още като проектно-конструкторска и развойна дейност (ПКРД) – същата се развива в рамките на фирми и корпорации, самостоятелни конструкторски бюра, технологически и развойни центрове, бази и други. Тази дейност в своята съвкупност има

[6] Разбирането за иновационната политика винаги ще страда от непълнота и липса на задълбоченост, ако не бъдат указани възможните направления, които евентуално могат да станат обект на засилено внимание от страна на държавата и на обществото като цяло, в случай че съществува волята и стремежът за формиране на иновационна платформа на развитие.

ориентиран към създаване на конкретни продукти характер, които продукти подлежат на комерсиализиране. ПКРД/НИРД се характеризира с висока степен на систематизираност или най-малкото със стремеж към това. Тя се осъществява в две взаимносвързани, но значително различаващи се дейности. *Първата* е научноизследователската, респ. проектно-конструкторската дейност, чиято цел е създаването на новия продукт. Този нов продукт може да стане продуктова (техническа) иновация, била тя инкрементална или радикална. Но може и да не стане и това е най-честият случай. Т.е. остава си просто тривиален нов продукт, който в най-добрия случай заслужава да бъде наречен „инкрементална иновация". Като правило, без изключения, създаването на новия продукт се извършва на основата на лабораторни или експериментални методи. Но новият продукт на пазара е нужен като масов продукт. Оттук и ролята и целта на *втората*, развойната дейност – разработката на технология за масово производство. При тази разработка може да бъде създадена технологична иновация, т.е. нов иновативен начин на производство. Но най-често не се стига до технологична иновация.

3. *Откривателска, новаторска, изобретателска и рационализаторска дейности* – същите могат да се намерят и развиват както в образователни институции, в производствени и непроизводствени структури и учреждения, така и в самостоятелни групи и отделни личности. Това е изключително широк кръг от иновативни дейности, възможни във всяка област на човешкото съществуване и общественото функциониране. Те могат да бъдат систематизирани и управлявани, в случай че са плод на организация, където съществува управленска воля и стремеж за осъществяване на такъв тип дейности. Но те могат да бъдат и абсолютно несистематизирани, т.е. плод на индивидуално творческо вдъхновение, несвързано и неподчиняващо се на чужда воля и каквато и да е форма на систематизация.

4. *Управлението на качеството***,** като структурирана и систематизирана дейност във фирми и корпорации при определени обстоятелства и при възприемане на определени модели на функциониране, също може да се разглежда като източник на иновации в различен приложен план.

5. *Образование*, особено висшето такова. Макар образованието, даже и висшето, да не е пряко свързано със създаването на иновации, фактът, че то подготвя основната маса от хора, включващи се в иновационния процес, също го прави част от иновационната политика.

За някои важни проблеми, свързани с иновационното развитие

Когато говорим за иновации и иновационна политика, не може да не се спрем и на няколко други момента. В световната икономика от началото на Индустриалната епоха се формира ядро от страни, които определят научно-техническия прогрес. Това ядро генерира нови знания, нови технологии и това ядро основно ги усвоява. Наред с това съществува значителен брой страни – периферия, която получава тези нови технологии от ядрото и плаща т.нар. „интелектуална рента" за ползване на тези технологии. Това плащане се извършва за сметка на незаменими природни ресурси и/или евтина работна ръка. Т.е. за технологичното изоставане се заплаща с бедност.

Това състояние, създадено в резултат на комплекс от исторически обстоятелства и фактори, които тук няма да разглеждаме, определя ситуацията, при която се правят усилия за преодоляване на технологическото изоставане. Светът познава редица успешни случаи на технологическо догонване през различните периоди на своето развитие. През годините това са били Германия, СССР, Япония, Южна Корея, Тайван. Днес може да се каже, че такава догонваща страна е КНР.

Като правило в рамките на Индустриалната епоха технологическата динамика се отличава със скокообразно развитие. Всеки един скок се характеризира с т. нар. „технологическа вълна", която се наслагва върху предходната технологическа база, като я обновява до степен на неузнаваемост.

В икономическата наука съществува концепцията на Кондратиев (Николай Димитриевич Кондратьев) за т.нар. „дълги иконо-

мически цикли", чрез които се изразяват дълбоките икономически изменения в стопанския живот на обществото, включително технологическите скокове. По-нататъшно концептуално развитие в тази област осъществява друг руски икономист – С. Ю. Глазьев. (Вж: Таблица 1)

Таблица 1.Хронология и характеристика на технологическите вълни

	Номер на технологическата вълна				
	1	2	3	4	5
Период на доминиране	1770-1830 год.	1830-1880 год.	1880-1930 год.	1930-1980 год.	от 1980-1990 до 2020-2040 (?) год.
Технологически лидери	Великобритания, Франция, Белгия	Великобритания, Франция, Белгия, Германия, САЩ	Германия, САЩ, Великобритания, Франция, Белгия, Швейцария, Холандия	САЩ, страните от Западна Европа, СССР, Канада, Австралия, Япония, Швеция, Швейцария	Япония, САЩ, ЕС
Развити страни	Германските държави, Холандия	Италия, Холандия, Швейцария, Австро-Унгария, Русия	Русия, Италия, Дания, Австро-Унгария, Канада, Япония, Испания, Швеция	Бразилия, Мексико, Китай, Тайван, Индия	Бразилия, Мексико, Аржентина, Венецуела, Китай, Индия, Индонезия, Турция, Източна Европа, Канада, Австралия, Тайван, Корея, *Русия и ОНД -?*

Ядро на технологическата вълна	Текстилна индустрия, текстилно машиностроене, чугунолеене, обработка на желязо, строителство на канали, воден двигател	Парен двигател, железопътно строителство, транспортни машини, пароходостроене, въгледобив, инструменти и стругове, черна металургия	Електротехническо и тежко машиностроение, производство и прокат на стомана, електропроводни линии, неорганична химия	Автомобило и тракторостроене, цветна металургия, производство на стоки с дълготрайно ползване, синтетични материали, органична химия, производство и преработка на нефт	Електронна промишленост, изчислителна техника, оптични влакна, програмно осигуряване, телекомуникации, роботостроене, производство и преработка на газ, информационни услуги
Ключов фактор	Текстилни машини	Парен двигател, стругове	Електродвигател, стомана	Двигател с вътрешно горене, нефтохимия	Микроелектронни компоненти
Формиращо се ядро на новата вълна	Парни двигатели, машиностроене	Стомана, електроенергетика, тежко машиностроене, неорганична химия	Автомобилостроене, органична химия, производство и преработка на нефт, цветна металургия, пътно строителство	Радари, строителство тръбопроводи, авиационна промишленост, производство и преработка на газ	Биотехнологии, космическа техника, „тънка” химия

Преимущества на дадената технологическа вълна в сравнение с предходната	Механизация и концентрация на производството във фабрики	Нарастване на мащаба и концентрация на производдството на основа на използване на парния двигател	Повишаване на гъвкавостта на производство на основа на използване на електродвигатели, стандартизация на производството, урбанизация	Масово и серийно производство	Индивидуализация на производството и потреблението, повишаване гъвкавостта на производството, преодоляване на екологичните ограничения по енерго- и материалопотреблението на основата на автоматичните системи на управление, деурбанизация на основа на телекомуникационни технологии

Днес човечеството е пред нова – шеста, технологическа вълна, която по мнението на мнозина изследователи ще даде началото на нов тип технологическа парадигма на развитие, заменяща Индустриалната цивилизация с това, което днес се нарича, навярно не много точно, „Информационна епоха” или „Информационна цивилизация”.[7]

[7] Като ядро на шестата технологическа вълна се оформят такъв тип технологии като: нанотехнологиите, т.е. наноелектроника, молекулярна и нанофотоника, наноматериали и наноструктурирани покрития, нанобиотехнологии, наносистемна техника,

Специфики на иновационния процес при държавния социализъм

Темата за иновациите и иновационния процес в непазарните икономики е обект на изследване на широк кръг от западни автори още от 70-те години на XX век. Повечето от тях подлагат на критичен анализ страните с планова икономика от Източна Европа и най-вече СССР, като в сравнителен план със западните пазарни икономики се опитват да очертаят онези недостатъци на социалистическата система, които възпрепятстват развитието на иновациите. Според тези изследвания подобна технологична фрустрация довежда до системно икономическо изоставане на Източния блок от индустриално развития Запад. И днес една от устойчивите представи за причината за края на Студената война и краха на Източния блок (респ. колапса на социалистическите непазарни икономики) е именно научно-техническото изоставане на социалистическите страни.[8]

нанооборудване; новите енергийни източници и новата енергетика – ядрена енергетика от нови поколения, термоядрена енергетика, водородна енергетика, енергия от възобновяеми енергетични източници, включително разработката на нови системи за енергоспестяване и енергийна ефективност; хуманитарните технологии – последните включват най-широк кръг такива, включително в: сферата на здравеопазването, ориентирано към използване на клетъчните технологии, молекулярната биология, новите методи за диагностика, новите терапевтични методи, базирани на електронни растрови и атомно-силови микроскопи, генно инженерство; в сферата на начина и стила на живот и работа, хранене и провеждане на свободното време; интелектуалните технологии – те обхващат максимален брой области на стопанско развитие и социална динамика, които в резултат на внедряване на нови методи, нови материали, нови енергийни източници, а най-вече в резултат на творчески иновационни идеи, могат да минат на качествено ново равнище на функциониране.Тук се включват такива традиционни отрасли като селско стопанство, строителство, транспорт, химия, металургия и машиностроене; социални и организационни технологии, имащи отношение към иновиране на взаимоотношенията при малки и големи групи от хора, включително в областта на създаване на нови социални и организационни модели на функциониране, сфера на образование, създаване на „Творчески човек" – "Homo creativus", и редица други.

[8] Сред западните автори, разработващи темата за иновациите, иновационния процес и технологичното развитие в страните с планова икономика, най-често цитирани са следните имена и публикации: *Schroeder, G. E.* The Implementation and Integration of Innovations in Soviet Type Economies. – *Cato Journal,* Vol. 9, No. 1 (Spring/Summer

Важността на иновационното изоставане и спадът на икономическия растеж в Източния блок се отбелязва в изследванията и от двете страни на "желязната завеса". И все пак не може да се подмине фактът, че дори и най-отявлените критици на социалистическата система признават, че между 1928 г. и 1975 г. съветската икономика бележи по-висок ръст от този на САЩ и постепенно стеснява съществуващата технологична разлика.[9] Производителността на труда в съветската икономика нараства стремително до 1975 г. много по-бързо от тази в САЩ през същия период.[10] След 1975 г. обаче се наблюдава рязко забавяне на икономическия растеж до нива под

1989); *Abramovitz, M.* Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind. – *Journal of Economic History* 46 (June 1986): 385—406; *Amann, R., Cooper, R.* Industrial Innovation in the Soviet Union. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1982; *Amann,R. Cooper,R., Davies, R. W.* The Technological Level of Soviet industry. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1977; *Berliner, J.* The Innovation Decision in Soviet Industry. Cambridge: The MIT Press, 1976; *Cocks, P.* Organizing for Technological Innovation in the 1980s. – In: *Entrepreneurship* in Imperial Russia and the Soviet Union, pp. 306—46. Edited by Gregory Guroffand Fred V. Carstensen. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1983. *Gomulka, S.* Growth, Innovation, and Reform in Eastern Europe. Madison: The University of Wisconsin Press, 1986; Brighton, England: Wheatsheaf Books, 1986; *Hanson, P.* Trade and Technology in Soviet-Western Relations. New York: Columbia University Press, 1981; *Hanson, P.* Soviet Assimilation of Western Technology. – In: *Trade, Technology,* and Soviet-American Relations, pp. 63—81. Edited by Bruce Parrott. Bloomington: Indiana University Press, 1985; *Hanson, P, Pavitt, K.* The Comparative Economics of Research, Development and Innovation in East and West:A Survey. Chur, Switzerland: Harwood Academic Publishers, 1987; *Castellas, M.* End of Millennium. Oxford: Blackwell Publishers Inc., 1999. *Poznanski, K.* Technology, Competition, and the Soviet Block in the World Market. Barkley:Institute of International Studies, University of California, 1987.

[9] Това дава основания на някои западни анализатори дори да се опасяват, че в дългосрочен план съветската система би могла да спечели надпреварата, въпреки множеството съществуващи икономически и политически недостатъци. Западните икономисти наблягат на постоянните дефекти на съветската система, но това като че ли няма кой знае какво значение на фона на ежегодния ръст на съветската икономика.

[10] Един от видните американски специалисти по съветските иновации Джоузеф Берлинер отбелязва, че съветската система притежава забележителни иновационни възможности. Съветският съюз изгражда голяма Академия на науките с огромни научни способности, както и великолепни университетски и институтски звена за обучение в областта на науката и технологиите. Съветските изследователски институти са екипирани с много добре подготвени и отдадени на работата си изследователи, а самите институти са материално осигурени. Ето защо както институтите, така

тези на САЩ, а редуцирането на нивото на съветските технологични иновации причинява разширяване на технологичната разлика вместо нейното свиване.[11] Наблюдаваният технологичен паритет между СССР и САЩ в определени сфери (най-вече военно-промишления комплекс (ВПК) атомната физика и енергетика, космическите изследвания и др.) до средата на 70-те години, кара западните анализатори да изследват наред с недостатъците на социалистическата система и невъзможността й да осигури благоприятна среда за иновациите, също и онези структурни предимства на този тип икономика, които, от друга страна, благоприятстват динамичното развитие на иновационния процес.[12]

В съветската, както и в българската литература в годините на Студената война темата за иновациите и иновационния процес в рамките на социалистическата икономическа система е много широко застъпена и разработена през призмата на различни социално-политически, икономически и технически науки. Съвсем естествено повечето от този род изследвания са изцяло доминирани от идеологемите на времето, в което са писани. [13] Тяхна основна цел е да се докажат предимствата на социалистическата система

и предприятията дават като продукция множество важни иновационни продукти. Успехът е най-видим в областта на военните и космическите технологии, но той е прехвърлен и върху някои цивилни индустриални технологии. Например СССР е водещата в технологично отношение държава през 70-те години в производство на оборудване за очна хирургия, някои видове машиностроене, металургичния процес и др. По-подробно за иновациите и технологическото развитие на СССР виж: *Berliner, J. S.* Technological Progress and the Evolution of Soviet Pricing Policy. pp.105-125. – In: *Steven Rosefielde (ed.)*, Economic Welfare and the Economics of Soviet Socialism: Essays in Honor of Abram Bergson. Cambridge, 1981; *Berliner, J. S.* The Innovation Decision in Soviet Industry. Cambridge, MA, 1976.

[11] *Kotz, D.* Socialism and Innovation. – *Science and Society,* 66:1, spring 2002, 94-108.

[12] В литературата, посветена на иновациите, обикновено се прави разграничение между иновационния процес и иновационния продукт. Те са взаимосвързани. Повечето от анализите на икономистите се фокусират върху иновационния процес, тъй като той може лесно да бъде обхванат в теоретична рамка и значително по-лесно да бъде оценен посредством повишаване нивото на продуктивността или чрез понижаване стойността на разходите за изработка на самия продукт. (*Kotz, D.* Op. cit.)

[13] Съществуващите изследвания в България, СССР, както и в други източноевропейски държави, посветени на иновациите, иновационния процес и иновационната по-

при овладяването на "научно-техническия прогрес", което от своя страна ще доведе до осъществяването на "научно-техническа революция"[14] и постигане на технологичен и икономически превес над капиталистическия Запад. [15]

В българската научна литература след 1989 г. темата за иновациите и иновационната политика в годините на държавния социализъм е силно неглижирана, главно по политически причини. Това е следствие от наложилото се разбиране, че технологичното развитие (и иновационния процес) в страните от Източна Европа се състои, по думите на Я. Корнай, в т. нар. "имитационно техническо развитие", осъществявано чрез "копиране на нововъведенията" от Запада, което от своя страна е определяно като напълно неефикас-

---

литика, са изключително ценен източник на информация за начина, по който тези политически режими и системи подхождат към тази проблематика, как тя се вписва в официалната идеология и какво е взаимодействието между идеологическия и иновационния процес, как социалистическите държави самооценяват възможностите си за овладяване на иновационното развитие и какви конкретни действия и политически, икономически и други инструменти се използват за постигане на превъзходство над противниковия лагер в лицето на капиталистическите държави.

[14] Динамиката на научно-техническия прогрес от средата на XX век, настъпващото коренно и качествено преобразуване на производителните сили на основата на превръщането на науката във водещ фактор в икономическото развитие, дава основание това явление да бъде наречено *научно-техническа революция (НТР)*. Една от основните характеристики на НТР е превръщането на науката в непосредствена производителна сила в резултат от ускоряване на взаимодействието между фазите във веригата **наука – техника – производство**. Това води до нарастваща интензификация на целия процес на производство, благодарение на рационализация чрез снижаването на материалоемкостта, капиталоемкостта и трудоемкостта на продукцията. Главни научно-технически направления на НТР са: **комплексна автоматизация на производството, контролът и неговото управление; откриване и използване на нови видове енергия (напр. атомна); създаване и използване на нови материали.**

[15] В западната литература за процеса на стремително развитие на науката, техниката и технологиите след Втората световна война, оказващ съществено влияние върху икономическото развитие, се използва по-скоро терминът "научно-технически прогрес" или "технологичен прогрес". В Източна Европа се използват и двете понятия, като идеята за "научно-техническа революция", настъпваща вследствие на научно-техническия прогрес, се въвежда към края на 60-те и началото на 70-те години. По своето историческо, социално и икономическо значение т. нар. научно-техническа революция често пъти бива равнявана с индустриалната революция от края на XVIII и началото на XIX век.

но, и неговото изследване не заслужава внимание, тъй като резултатите са априори известни.[16] Те ще покажат, че социалистическите държави нямат никакъв шанс за успешна иновационна стратегия, технологично развитие и икономическо превъзходство, поради факта, че иновациите като цяло се възприемат като екзогенен фактор за социалистическата икономическа система и като такива те са напълно несъвместими с нея. (Противоположно на схващането, че характерно за природата на капиталистическата икономика е, че технологичното и иновационното развитие са ендогенен фактор на икономическата динамика.)[17] Авторите на настоящата студия намират подобна теза за изключително преднамерена, тенденциозна, напълно необоснована и не на последно място за антиисторична, тъй като опитът да се вкара развитието на източноевропейските държави и икономики в един изкуствено конструиран модел води до силно деформиране на представата за реалния исторически процес в неговата многоизмерност.

Едва през последните години в България се появяват отделни изследвания, обръщащи специално внимание на иновационната политика в годините на държавния социализъм като един от ключовите параметри на цялостната икономическа политика на държавата за дълъг период от време.[18] В тези разработки иновационната политика се разглежда като интегрална част от общото социално-

[16] *Корнай, Я.* Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма. С., 1996, с. 278.

[17] *Чалъков, И.* История на технологичните иновации в Източна Европа – теоретически и методологически предпоставки на анализа. – *Социологически проблеми, 3-4, 2000, с. 177.*

[18] Тук освен вече съществуващите публикации на авторите на настоящата статия, ще спомена само някои имена, чиито разработки по темата заслужават внимание. На първо място това са доц. Иван Чалъков и д-р Тодор Галев от Групата за изследване на технологиите към Секция "Социология на науката и образованието" към Института по социология към БАН, Ивайло Христов – докторант към Технологичния университет в Айндховен (Холандия), който подготвя дисертационен труд, посветен на ядрената енергетика в България в годините на социализма. Особен интерес представлява и анализът на иновационната политика в България, направен от доц. Мартин Иванов от ИИ към БАН в книгата му: "Реформаторство без реформи. Политическа икономия на българския комунизъм. 1963-1989. г." С., 2008.

икономическо развитие на страната, която заслужава задълбочен и многоаспектен анализ, изводите от който положително ще допринесат за по-обективната представа и оценка на социално-икономическата действителност в България през този период, а наред с това ще дадат много по-качествена база за изследване на последвалите процеси в сферата на иновациите в годините на прехода.

Въз основа на изброената многобройна литература, посветена на иновациите при непазарните планови социалистически икономики на страните от Източна Европа, могат да се очертаят следните *специфики на иновационния процес при държавния социализъм.* Някои от тях категорично могат да се оценят като структурни предимства на социалистическата икономика, за разлика от други, които водят до явна деформация на процеса и възпрепятстват технологичното развитие на социалистическите държави. Често пъти наблюдаваме амбивалентност, когато дадена специфика влияе, от една страна, положително на иновационния процес, но, от друга, въздействието ѝ води до негативни резултати.

На първо място, като структурно предимство се изтъква фактът, че социалистическата система представлява *"идеална инвестиционна среда"* за иновации. Държавата разполага с ресурсния потенциал да насочва основния инвестиционен поток към развитие на иновационния процес, осигуряване на технологичен трансфер, изграждане на научно-технически потенциал, чрез образователна политика, политика за осигуряване на обучения и специализации на кадри, участващи в НИРД, осигуряване на необходимия за процеса информационен поток, лицензи, ноу-хау и пр.

Оттук идва и второто структурно предимство. За разлика от ситуацията в капиталистическите икономики, където предприемачите, носители на иновационната промяна, трябва да търсят кредити от различни банкови институции и задължително да доказват рентабилността на предлаганите от тях проекти, социалистическата система може да си позволи по-дълъг първоначален период на планирана загуба, през който новата технология да бъде усвоена, усъвършенствана и изведена на печалба.[19]

[19] *Иванов, М.* Цит. съч., с. 231.

Друго структурно преимущество на социалистическата система е *централизацията*, като по този начин се избягва разпиляване на ресурси и се постига по-широк периметър за наблюдение на технологичните пробиви и открития в другите страни. Това преимущество обаче има и своята обратна страна. Свръхконцентрацията на информационните потоци неминуемо бюрократизира процеса и намалява възможността информацията да попадне в точното научно звено.[20] Вследствие на бюрократизацията в плановите икономики се отбелязва като негативен ефект върху иновационния процес и разделението на активностите на различните нива на процеса и слабата координация между тях. Това от своя страна забавя и затруднява значително връзката между иновациите и иновационния продукт и техните ползватели в лицето на индустриалните предприятия.[21]

Четвърта особеност, изтъквана като предимство за иновационния процес на социалистическата система, е, че при нея липсва присъщата за капиталистическите икономики фирмена тайна, т. е. опитите на предприемачите да запазят в тайна иновациите през възможно по-продължителен период от време с цел да гарантират получаването на монополната предприемаческа печалба. При социалистическата система откритията и изобретенията, както и всички останали фактори на производството също стават държавна собственост. Това на практика означава, че предприятие, което реализира нова производствена технология или продукт, е задължено да информира други сродни предприятия за това и дори да осигури работници, които да демонстрират новия продукт и как той или съответната технология могат да бъдат използвани и внедрени и в други производства.[22]

В известен смисъл посочените преимущества на социалистическата система при управление на иновационния процес до голяма степен съвпадат със самооценката на самите социалистичес-

[20] Пак там, с. 236.

[21] *Schroeder, G. E.*Op. cit., p. 39.

[22] В своите изследвания Джоузеф Берлинер доказва, че очакваните печалби от липсата на търговска тайна всъщност се материализират до известна степен. Вж.: *Berliner, J.* The Innovation Decision in Soviet Industry. Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1987.

ки държави, които ясно осъзнават описаните предимства,[23] които, както правилно отбелязва М. Иванов, им позволяват да минимализират естествения риск при иновациите и да намалят значително необходимото време за внедряване.[24]

Същевременно обаче изследователите на иновационния процес в източноевропейските държави в годините на държавния социализъм отчитат и редица негативи, които, както ще стане ясно малко по-нататък в настоящото изследване, до голяма степен са общовалидни и за България.

Наред със споменатата по-горе *бюрократизация* на процеса, следствие от централизацията на управлението, един от най-съществените проблеми на иновационния процес при социалистическите икономики е този, свързан с отсъствието на достатъчно устойчиви *стимули* и наличието на слаба *мотивация* за **внедряване** на иновационни технологии и продукти.[25] Този фактор съществува не при централното

[23] В годините на Студената война съветските автори, а също и политици защитават тезата, че социалистическата система би могла да надделее над капиталистическата в областта на техническия прогрес, благодарение на следните ключови преимущества: липсата на търговска тайна, избягването на разпиляването на усилия за R&D, което се наблюдава при капиталистическите държави, способността за директно включване на технологични новости в централния план, вместо осланянето на индиректното стимулиране чрез печалбата. Допуска се, поне за първите години на съветската система, че стимулите няма да бъдат проблем, тъй като научните и техническите работници са идеологически мотивирани да разработват нови продукти и нови технологични линии и предприятията бързо ги внедряват за благото на обществото. Адекватни инструменти и средства за иновациите се осигуряват централизирано чрез залагането им в плана. Наред с това държавата разполага с мащабна и добре функционираща система за фундаментални изследвания, която ще осигури научната база за иновационната активност. В съветското ръководство доминира схващането, че иновациите ефективно ще допринесат за развитието на обществото, тъй като това е и една от основните функции на този феномен. (*Kotz, D.* Op. cit.)

[24] *Иванов, М.* Цит. съч., с. 231.

[25] В своята разработка относно теоретическите и методологическите постановки на анализа на историята на технологичните иновации в Източна Европа И. Чалъков цитира доклад на френския сенатор Анри Револ върху сътрудничеството и обмена на технологии със страните от Централна и Източна Европа, в чиято първа част се съдържа опит за цялостна оценка на научно-технологическото развитие на тези страни до 1989 г. Според приведения от Чалъков цитат, в доклада много точно се констатира проблемът с внедряването, водещ до *"парадоксалното състояние на високо ниво на инвестициите за развитие на науката и технологиите, сравними и по отделни параметри превъзхождащи тези в западните страни, и същевременно неспособност да бъдат оползотворени резултатите на тези усилия". (Чалъков, И.* Историята на..., с. 189).

политическо и икономическо ръководство на държавата, както и при изследователските и развойните звена, а най-вече в предприятията, които са потенциалните ползватели на иновациите. Почти всички изследвания отчитат липса на интерес на индустриалните организации на мезо и микро равнище в икономическата система на страната да приложат най-модерна технология.

Обяснението на този феномен според повечето автори се крие във факта, че внедряването на нова технология или продукт е свързано с известен риск по отношение на изпълнение на плана, осигуряването на необходимите ресурси за промяна на установения производствен процес и пр. [26]

В рамките на предприятията малките (т. нар. инкрементални) иновации не представляват сериозен проблем.[27] Проблемът със стимулите за внедряване на иновации се отнася по-скоро до мащабни промени в производствения процес и развитието на нови продукти, които съществено се различават от произвежданите до този момент. Ръководствата на предприятията, отчитат наличие-

[26] Рисковете от иновации не са само от възможно забавяне на производството или възникване на непредвидени разходи при въвеждане на съответната иновация. Ключов фактор представляват и трудностите със снабдяването (логистиката). Предприятията винаги се притесняват дали ще бъдат достатъчно и навременно ресурсно осигурени, за да изпълнят поставените им задачи. Това е в резултат от политиката на т. нар. стегнато планиране, чиято цел е постигането на максимално възможна продукция при точно разчетени доставки. Иновациите от своя страна водят до непредвидени промени в нужните ресурси, а системата на планиране затруднява промяната на предвидените доставки в средносрочните планове. Йерархичната система на плановите командно-административни икономики означава, че предприятията нямат преки връзки с техните доставчици, което довежда до проблема. Тези условия правят иновациите да изглеждат много рисковани, способни да причинят прекъсване на регулярното производство на предприятието, което би довело до финансово или административно наказание за директора. (*Kotz, D.* Op. cit., 102; *Иванов, М.* Цит. съч., с. 264.)

[27] Съветските инженери и дизайнери регулярно намират начини за извършване на малки подобрения в производствения процес и приспособления в продуктите и за това те получават едновременно материални и "морални" награди за подобни иновации. През 70-те и 80-те години служители, които допринасят за развитието на нов процес или продукт, често получават дял от очакваната допълнителна печалба, осъществена чрез извършената от тях иновация. Подобни малки подобрения помагат за относително бързия ръст на съветската производителност. (Вж: *Kotz, D.* Op. cit.)

то на сравнително ниско възнаграждение от евентуална успешна иновация, докато рисковете от предприемане на иновационни действия са доста големи. Това прави ръководителите на съответните предприятия консервативни към иновациите, подхождащи с нежелание към нови продукти или процеси, идващи от изследователските институти.[28] За да избегнат този проблем, източноевропейските държави предприемат редица реформени мерки, целящи осигуряване на допълнителни стимули за улесняване на внедряването на иновациите. Така например успешното внедряване на нов продукт или технологичен процес става един от факторите, от който зависи бонусът на директора на предприятието. Въпреки всичко потенциалът на този вид стимули се оказва сравнително скромен и стимулиращите бонуси все пак остават на базата на изпълнението на плана (квотата) на предприятието. По този начин се проявява един от проблемите – като ниското оценяване на иновацията от страна на плановиците, които съставят плана за стимулиращите схеми на заплащане. От друга страна, към проблема, свързан със стимулите за иновации, допринася и липсата на наказания за провал при внедряването на съществуваща нова технология. Въпреки че при някои големи предприятия с остарели технологии разходите се покачват над средните за тази индустрия, министерството продължава да ги субсидира. Съществуващата процедура на банкрут никога не се прилага.[29] Така директорът на предприятието по една или друга причина много трудно може да бъде принуден да внедри нови технологии.[30]

Повечето от критичните анализи на иновационния процес в командно-административните икономики вземат за основа теоретичната рамка на Йозеф Шумпетер за механизмите на икономичес-

[28] Съществуват и директори, които са склонни към иновации, и в тези случаи описаният проблем не съществува като фактор. В СССР подобни директори правят изключително успешни кариери, вследствие на успешни иновационни действия. Николай Рижков се издига до министър-председател благодарение на своята репутация на иновативен индустриален мениджър. (*Kotz, D.* Op. cit., 103.)

[29] *Чалъков, И.* История на..., *с. 181.*

[30] *Корнай, Я.* Цит. съч., с. 281.

кото развитие в непазарната икономика.[31] Според този тип анализи всички проблеми на иновационния процес и технологичното развитие в държавите с икономика от съветски тип се дължат най-вече на структурните системни дефицити на социалистическата командно-административна икономическа система, а именно: липсата на свободно предприемачество и на конкуренция, елиминирането на печалбата като един от водещите стимули за иновационното развитие в пазарните икономики, а също и липсата на пряка връзка между иновационната политика и потребителите.[32]

Когато говорим за държавите от Източна Европа след Втората световна война (вкл. и България), наред с особеностите, произтичащи от теоретичния модел на непазарните икономики, трябва да се добавят и всички фактори, влияещи върху иновационния процес в тези държави, свързани с историческите реалности на времето, а именно всички измерения на явлението, наречено Студена война.

На първо място, трябва да се отбележи фактът, че Студената война представлява идеологически, военнополитически и икономически конфликт, при който ограничаването на достъпа до технологии[33] се превръща в един от най-важните инструменти за оказване на натиск от страна на индустриално развития Запад над тепърва пристъпващия в Индустриалната епоха Изток с цел постигане на икономическо и военно надмощие. По инициатива на САЩ през 1950 г. страните-членки на НАТО образуват специален орган по ембаргото – Координационен комитет за многостранен експор-

[31] *Schumpeter, J.* The Theory of Economic Development. Cambridge, Massachusetts, 1934.

[32] По-подробно виж: *Чалъков, И.* История на..., *с. 176-204; Чалъков, И.* Иновациите в непазарната икономика. Анализ на възгледите на Й. Шумпетер. – *Социологически проблеми*, 1997, №2; *Корнай, Й.* Цит. съч., 277-284; *Иванов, М.* Цит. съч., 258-271.

[33] Под "технология" се разбира комплекс от систематични знания, независимо от тяхната форма, които обслужват производството на даден продукт, използването на един технологичен процес или предоставянето на дадена услуга. Тези знания като технология могат да бъдат "въплатени" или материализирани (стоки, оборудване), или да съществуват под формата на патенти, проекти, модели, или пък като умения и способности на самите учени, инженери и техници. (*Чалъков, И.* Историята на..., с. 189.)

тен контрол (Coordinating Committee on Export Controls), наречен накратко COCOM (на бълг. КОКОМ).[34] Неговата задача е да контролира търговията със социалистическите страни и да изготвя специални ембаргови листи със стратегически стоки, забранени за износ в Източна Европа. В зависимост от напрежението между двата основни враждуващи блока в рамките на Студената война ембаргото списъци или се засилват, или се либерализират. Налагането на ембаргови ограничения и недопускането от страна на САЩ на развиването на нови и високотехнологични отрасли в икономиките на социалистическите страни се превръща в стратегическа цел от страна на Западния блок. КОКОМ налага ембарго върху всички области на индустрията, които могат да осигурят модернизация, просперитет и повишаване на социално-икономическото равнище на социалистическите държави. Този инструмент продължава да функционира успешно до края на Студената война и повлиява съществено върху иновациите, иновационния процес и технологичното развитие в държавите от социалистическата общност.

Едновременно с това Студената война поставя Източния блок в своеобразна, силно конкурентна спрямо Запада, среда, при която именно на иновациите и на иновационните решения се гледа като на шанс за бързо наваксване на продължителни исторически периоди, които са били необходими на страните от Западна Европа и САЩ да се превърнат в технологични лидери.

В края на 50-те години на XX век управленските екипи в страните от Източна Европа си дават ясна сметка за жизнената необходимост от овладяване и в известен смисъл подчиняване на т. нар. научно-технически прогрес по най-малко две основни причини:

Първо – за да не бъдат обречени на тотално технологично и икономическо изоставане, изгубвайки безвъзвратно всички

[34] През януари 1950 г. членове на КОКОМ са Белгия, Канада, Дания, Франция, Италия, Холандия, Норвегия, Великобритания и САЩ. ФРГ и Португалия се присъединяват към организацията през 1951 г.; Япония през 1952 г., Гърция и Турция през 1953 г. и Австралия през 1989 г. (*Segreto, L.* East-West Trade in Cold War Europe: National Interests and Hypocrisy. – Paper for XIV International Economic History Congress, Helsinki 2006, Session 111; *Yasuhara, Y.* The Myth of Free Trade: The Origins of COCOM 1945-1950. – *The Japanese Journal of American Studies,* 1991, №4.)

шансове за постигане на каквото и да било надмощие в глобалния конфликт.[35]

Второ – иновационният модел на развитие и динамично развиващите се наука и технологии, насочени към реалната икономика, дават огромен шанс на източноевропейските държави. Те имат възможност да изградят не просто догонваща стратегия, а изпреварваща такава с висок потенциал за успех.[36]

В този смисъл Студената война може да се възприема и като мощен катализатор най-вече на иновациите и иновационния процес в държавите от Източния блок.

Силно рестриктивните условия, наложени от КОКОМ, при които се осъществява трансферът на информация, технологии, технически средства, търговията с високотехнологични продукти или пък с т. нар. "стоки и технологии с възможна двойна употреба" (СТВДУ), водят до обособяване на други специфики при протичането на тези дейности, които имат пряко въздействие върху иновационния процес в социалистическите страни.

В годините на Студената война се разработват множество алтернативни канали за технологичен трансфер между Изтока и Запада, които могат да се разделят най-общо на легални и нелегални.

Към легалните спадат: специфичните функции на външната търговия и дейността на външнотърговските фирми,[37] изграждането на смесени търговски и производствени предприятия. Научно-техническото сътрудничество се отделя като специфична

---

[35] Една от най-устойчивите идеологически постановки, присъстваща постоянно във всички партийни документи, които касаят развитието на науката и технологиите в България в годините на държавния социализъм, е, че: *"научно-техническият прогрес е един от основните и решаващите терени на битката и съревнованието между социализма и капитализма"*. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 1303, л. 11.)

[36] В някои по-ранни идеологически постановки на БКП това схващане се свързва и с идеята, че именно чрез научно-техническата революция могат да се прескочат определени етапи от развитието на държавата и обществото, за да се скъсят времевите граници, необходими за достига до етапа на *"развитото социалистическо общество"*, разбирано като последен и завършващ етап преди навлизане във висшия стадий на *"комунизма"*. (*Научно-техническая* революция и социализъм. М., 1973.)

[37] Според И. Чълъков, опирайки се на теоретичния модел на социалистическата политикономия, разработен от Я. Корнай, ролята на външнотърговските фирми е

област на международните отношения. Повишава се ролята на международния научно-технически обмен както в неговата търговска форма (продажба на лицензи и патенти), така и в нетърговската форма на лично общуване на дейци на науката и техниката, провеждане на международни конференции и изложби, публикуване на научно-технически сведения в специализирани издания. Изключително ефикасен канал за технологичен трансфер са договори и споразумения за обучения, специализации, съвместна изследователска дейност, научен обмен, обмяна на опит и ноу-хау, участия в конференции и др.

В условията на глобално противопоставяне важна роля започват да играят и нелегалните канали за технологичен трансфер. С най-голямо значение е т. нар. научно-техническо разузнаване, чрез което социалистическите държави в известна степен успяват да преодолеят част от строгите ембаргови ограничения и да се сдобият с нужната им научно-техническа информация и високотехнологични продукти. Това несъмнено повлиява положително за технологичното развитие на Източния блок и съответно превръща научно-техническото разузнаване във важен фактор на иновационния процес.[38]

Когато става въпрос за иновационно и технологично развитие на страните от Източна Европа след Втората световна война, трябва да се отбележи и още един изключително важен фак-

---

изключително важна за иновационното развитие на социалистическите страни поради факта, че контактувайки с чужди партньори, те са принудени да играят по правилата на "пазара" и по този начин господстващите в международната търговия цени на ресурсите и технологиите с тяхната динамика оказват, макар и индиректно, въздействие върху като цяло затворените икономики от социалистическия блок. (*Чалъков, И.* Историята..., с. 185.)

[38] В литературата се посочват и други възможности за нелегален трансфер на технологии. Често срещан пример са нелегалните продажби, осъществявани на международните технологични изложби, след приключването на които обикновено участниците предпочитат да продадат представяните продукти, отколкото да ги връщат обратно. Така, въпреки международните търговски ограничения, представители на Източния блок имат възможност да закупят технологии, които официално са включени в ограничителните списъци на КОКОМ. (*Wilson, A.* Computer Gap. The Soviet Union's Missed Revolution and Its Implications for Russian Technology Policy – *Problems of Post-Communism*, vol. 56, no. 4, July/August 2009, p. 45.)

тор, който има пряко въздействие върху изследвания процес. Това е взаимната обвързаност на тези държави в рамките на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) и всички произтичащи от този факт функции и условия. Тази особеност има най-малко двустранен ефект. От една страна, всяка страна-членка на СИВ получава възможност за бърз, лесен и често пъти безплатен достъп до технологии, технологична информация, лицензи, финансови и материални ресурси, които свободно се обменят между държавите в общността. Същевременно организацията на производството и търговията в СИВ дава възможност и на най-неразвитите държави като България да постигнат сериозен напредък в много кратки срокове. [39]

От друга страна, в рамките на социалистическата икономическа общност съществува вътрешна конкуренция между отделните страни-членки за по-изгодни пазарни позиции, по-добро ресурсно обезпечаване на съответните производства, което пък е свързано със спечелването на по-добри междуотраслови и вътрешноотраслови специализации в рамките на СИВ. Това дава стимул на партийните и държавни ръководства да отделят специално внимание на развитието на иновационния процес с цел постигане на по-високо технологично ниво, а оттам и на по-добра конкурентоспособност.

Иновации и иновационна политика в България в годините на социалистическото управление

Доминираща насока за развитие на индустриализацията на България през 50-те години е изграждането на съвременна ма-

[39] От втората половина на 50-те години настъпва промяна на отношенията в СИВ, състояща се в начало на дългосрочно комплексно интегриране и пристъпване към опити за реално разделение на труда чрез установяването на междуотраслови и вътрешноотраслови специализации вътре в общността, координация на стопанските планове и като цяло изграждане на единно стопанство в рамките на Източния блок. Така решаващ фактор за определяне на капацитета на предприятията стават договореностите в СИВ. (*Никова, Г.* Външноикономическите отношения на България след Втората световна война (1945-1960). – В: *Страници* от българската история Т. 2. С., 1993, 131-136; *Същата.* Съветът за икономическа взаимопомощ и България. 1949-1960. С., 1989, 239-246.)

териално-техническа база на капиталоемките отрасли. Основната част от капиталовложенията отива в тежката индустрия и за изграждане на основните фондове на добивната промишленост, енергетиката, металургията и машиностроенето. Развитието на тежката промишленост, на производствата на средства за производство се възприемат като трудни, но абсолютно задължителни стъпки за по-бързо наваксване на изоставането от индустриално развитите европейски държави.[40] Поради участието на страната в създадения през 1949 г. Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ), главно благодарение на финансовата и технологична помощ от страна на СССР, държавата успява да провежда сравнително успешна политика на индустриализация и електрификация.[41] От втората половина на 50-те години България предприема редица стъпки за отвоюване на по-изгодни специализации и съответно повече инвестиции. Машиностроенето е ядрото на политиката за ускорена индустриализация, защото то трябва да снабдява останалите отрасли с машини и съоръжения и по такъв начин да издига техническото им равнище и да осигурява висока производителност на труда.[42] Ето защо в началото на 60-те години министър-председателят и първи секретар на ЦК на БКП Тодор Живков води нелека политическа борба, за да наложи на оста-

[40] *Марчева, И.* Щрихи от политиката за индустриализация и модернизация на България през втората половина на XX век. – В: *Collegium* Germania. Probleme der Entwiklung Bulgariens in den 20-er bis 90-er Jahren des Jahrhunderts. S., 1997, 229-231.

[41] Около 20 % от капиталните вложения в промишлеността на страната се осигуряват чрез инвестиционни кредити от СССР, които България често взема и погасява чрез стокова продукция. (*Огнянов, Л.* България в международните отношения (1947-1955). – В: *Модерният* историк. Въображение, информираност, поколения. С., 1999, с. 317.)

[42] Общо до 1960 г. основните фондове в промишлеността нарастват 9,8 пъти, а в тази, произвеждаща средства за производство – 22 пъти. Обемът на промишлената продукция през 1960 г. нараства 12 пъти в сравнение с довоенното равнище на 1939 г. и 6 пъти спрямо 1948 г. Средногодишният прираст достига 16 % – извънредно висок темп на индустриален растеж. В същото време делът на заетите в индустрията спрямо цялото работоспособно население се увеличава от 9,5 % през 1948 г. на 22,7 % през 1960 г. Като цяло едрата промишленост осигурява 34 % от националния доход. (*Марчева, И.* Индустриалната политика на България (1944-1958). – В: *Страници* от българската история Т. 2. С., 1993, с. 122.)

налите страни-членки на СИВ машиностроенето да стане структуроопределящ отрасъл на българската икономика и страната да има такъв тип специализация в общността, тъй като именно машиностроенето играе водеща роля в индустриалното общество; предполага висока степен на автоматизация, специализация, типизация и серийност на производството във всички останали отрасли на икономиката.[43]

Една от важните икономически специфики на развитието на България от втората половина на 50-те години е постепенното излизане извън концепцията за автаркизма и екстензивното развитие на икономиката. С други думи, българските управляващи разработват стратегия, при която растежът ще е резултат на фактора производителност, а не на факторите на производство (увеличаване на продукцията чрез вкарване на повече суровини, финансови и други ресурси).[44]

От края на 50-те и началото на 60-те години всички държави в Източния блок започват да се преориентират към т. нар. интензивни фактори за постигане на промишлен растеж, към които спада и техническият прогрес, наред с интензивността на труда, развитието на квалификацията на работната сила, организационните подобрения, доминирането на качеството за сметка на количеството и т. н.

Пред българските икономисти, държавни и партийни ръководители стои също проблемът за интензификацията, повишаване на производителността на труда и качеството и намаляване себестойността на промишленото производство. Решението на тези проблеми се търси в две основни линии на стопанска политика:

- от една страна, се прави опит за въвеждане на нови икономически механизми, основани на повече пазарност и реални икономически стимули, усъвършенстване на системата за планиране и като цяло либерализиране и децентрализиране на икономическата система;

---

[43] *Марчева, И.* Българският път към Европа през втората половина на XX в. Социално-икономически щрихи. – *Исторически преглед*, 2000, № 5-6, с. 157.
[44] *Иванов, М.* Цит. съч., с. 229.

- от друга страна, икономическата политика се насочва към развиване на нови високотехнологични отрасли[45], които са с ниска степен на металоемкост и не изискват значителни енергийни ресурси, а същевременно могат да осигурят автоматизация и комплексна механизация на промишленото производство. Инвестиционната и кредитната политика се подчиняват на тези виждания, което води до многократно увеличение на разходите за научни изследвания и технически разработки. Това става основен приоритет в цялостната икономическа политика на България през следващите тридесет години.

В началото на 60-те години ЦК на БКП приема решение, в което се изразява становището, че *"ускоряването на техническия прогрес, осъществяването на научно-техническата революция е за нас жизнен проблем, въпрос на живот и смърт за нашата икономика"*.[46] Очакванията за икономическия ефект от внедряването на научно-техническите постижения е, че това ще осигурява над 60% от националния доход на страната и над 55% от прираста на печалбата и около 40% от чистата продукция.[47]

---

[45] През годините акцентът на научно-техническата политика пада върху отрасли като електрониката, малотонажната химия, биотехнологиите, компютрите, роботиката, безлюдните технологии, кибернетичните системи за управление и т. н. В зависимост от използването на научните постижения и получаваната добавена стойност в материалното производство и услугите се различават три вида технологии – ниски, средни и високи. Съществува негласно правило, според което, ако стойността на вградените в дадено изделие или технология изследователски резултати е не по-малко от 8,5% от тяхната стойност, те се отнасят към високотехнологичния клас изделия и технологии. Високите технологии и изделия носят най-голяма добавена стойност на единица продукция и това обяснява стремежа на отделни корпорации и държави да насочат своето производство на стоки и услуги в руслото на високите технологии. (*Иновациите*. Европейски, национални и регионални политики. Фондация "Приложни изследвания и комуникации". С., 2008, с. 142.)

[46] На специално съвместно заседание на ЦК и правителството Т. Живков формулира основната задача по следния начин: *"В непродължително време страната ни да достигне в техническо и икономическо отношение напредналите социалистически страни, или най-малко в непродължително време да се доближи непосредствено до тях. Това наистина е колосална национална задача."* (*Иванов, М.* Цит. съч., с. 230.)

[47] ЦДА, ф. 517, оп. 6, а. е. 141.

Оригинално направеният от М. Иванов SWAT[48] анализ на наречения от него български "научно-технически проект", или поточно казано, на стратегията за иновационно и високотехнологично развитие, която българските управляващи разработват през първата половина на 60-те години, показва безспорно изключително добри стартови предпоставки за успешната й реализация.[49] За основа на анализа авторът използва описаните по-горе предимства и недостатъци на социалистическата система при провеждане на иновационна политика и управление на иновационния процес. В българския случай като безспорни предимства се отчитат следните фактори: осъзнаването на проблема с изчерпването на екстензивния икономически модел на развитие, намирането на вярно решение за интензификация посредством иновационна политика и съществуването на системен потенциал и възможности за насочване на усилия и ресурси в тази насока. Не на последно място, изключително важна предпоставка за успешната реализация на тази стратегия е политическата и икономическата подкрепа от страна на СССР, което осигурява на България привилегировано място в СИВ и дава гаранция за финансова, ресурсна и технологична обезпеченост на провежданата от българското правителство политика. Това позволява на страната на даден етап да извоюва фактически монопол в рамките на СИВ върху производството и разпространението на някои високотехнологични продукти.[50] Наред с изброените обективни добри предпоставки за успешната реализация на българската иновационна стратегия съществува и една много важна субективна предпоставка, която задължително се отчита от всички автори, засягащи темата на изследването. Това е личната ангажираност и силната мотивация за провеждането на иновационна политика от страна на партийния и държавен лидер Тодор Живков.[51] За това свидетелстват изобилие от архивни документи и

[48] SWOT – Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats (анг.) – Метод за бизнес-анализ, отчитащ силните и слаби страни, възможностите и заплахите пред различните варианти за решение. Освен в икономиката се използва също и при политическия маркетинг и мениджмънт.

[49] По-подробно виж: *Иванов, М.* Цит. съч., с. 229.

[50] Пак там.

[51] В своята книга "Да направиш холограма" Иван Чалъков цитира проведено от него

лични (мемоарни) сведения, свързани с историята на иновациите в България от началото на 60-те години до края на Студената война. [52] Вследствие от това в края на 50-те и началото на 60-те години в хода на своето политическо израстване Т. Живков дава възможност за политическа кариера на ново поколение държавни ръководители, при чийто подбор се залага повече на техния професионализъм, отколкото на политическото им минало.[53] Навлизането във висшите ешелони на държавната власт на високо квалифицирани експерти, които са професионално ориентирани към науката и новите технологии, дава основание да се твърди, че при управлението на Живков постепенно старата партийна номенклатура или т. нар. партокрация

интервю с един от дългогодишните съветници на Живков по въпросите на научната политика (запазен в анонимност), където последният заявява следното: *"...Живков проявяваше една системна слабост и чувствителност към проблемите на научното и технологично развитие. Той подкрепяше "безумни идеи", чрез които според него страната може да осъществи пробив, скок в своето развитие. Често пъти съм го чувал да казва: "За страна като България да даде 10 млн. лева е нищо. Но на 10 такива безумни идеи една да се окаже успешна, да доведе до качествено нови изделия на световно ниво, с което да завоюваме нови пазари – това е достатъчно".* (Цитира се по: *Чалъков, И.* Да направиш холограма Книга за светлината учените и всичко останало. с., 1998, с. 17.)

[52] Това отношение на Живков към науката и новите технологии някои автори обясняват със съществуващ "комплекс на недостатъчна образованост", което го кара да се заобикаля от учени хора, към които самият той изпитва силен респект. Други смятат, че върху това отношение влияят съображения за личен престиж – че той е дал път на определени научни направления, че страната е заела благодарение на него по-добра позиция в науката и техниката в сравнение с останалите страни от СИВ и т. н. (Вж. *Чалъков, И.* Да направиш..., с. 18)

[53] В правителството се включват председателят на Селскостопанската академия и чл.-кор. на БАН Титко Черноколев, репресиран от Вълко Червенков, председателят на БАН акад. Любомир Кръстанов и дългогодишният икономически съветник на Червенков, после на Живков, чл.-кор. на БАН Евгени Матеев. Наред с това Живков се стреми да издигне в партийната номенклатура известни по това време учени като Азаря Поликаров (намерил реализация в ГДР), а и млади и обещаващи изследователи като Николай Ирибаджаков. По това време става политическото издигане и на бъдещия председател на БАН, а в периода 1960-1961 г. и зам.-председател на ДКНТП – акад. Ангел Балевски. Отново плод на уважението на Живков към професионализма и силните лични качества е и издигането за външен министър на младия, добре образован и доказал се като способен специалист в областта на културната и външната политика – Иван Башев.

бива изместена от т. нар. технократи.[54] Доказателство за значението на субективния фактор (отношението на Живков към иновациите), за развитието на иновационната политика в България е решението на Т. Живков да покани в оглавяваното от него правителство един типичен технократ, който не е част от дотогавашното партийно и държавно ръководство на страната – проф. Иван Попов.[55] Именно на неговото привличане в държавното управление в голяма степен

[54] Технокрацията е форма на управление, при което учените и техническите експерти са хората, които управляват и вземат важните решения за обществото. В българския случай т. нар. технократи представляват нова генерация в управлението на страната от втората половина на 60-те години, която има някои общи характеристики – добре образовани млади хора, някои завършили образованието си в чужбина, със самочувствие, владеещи чужди езици. Типични примери за технократи в България, които участват активно в управлението и вземат съществено участие в провеждането на иновационната политика, са хора като: проф. Иван Попов, Огнян Дойнов, Ангел Ангелов, Иван Недев, Марий Иванов, Тончо Чакъров, Йордан Младенов, Георги Панков, Андрей Луканов, Никола Тодориев, Васил Хубчев, Давид Давидов, Васил Сгурев, Стоян Марков, Стоян Овчаров, Петър Башикаров и др.

[55] Личността на ***Иван Н. Попов*** е ключова за развитието на иновационната политика в България през годините на държавния социализъм. Свързан още като младеж с нелегалните борби на БКП и политзатворник след Априлските събития през 1925 г. Брат е на разстреляния през 1943 г. Емил Попов – радист на разузнавателната група на Ал. Пеев (Боевой). Завършва математика в Софийския университет и електроинженерство в Политехниката в гр. Тулуза (Франция). В периода 1945-1949 г. Иван Попов става член на Унгарската КП и директор на Електротехнически завод в Будапеща. Има големи заслуги за развитието на електротехническата промишленост на Унгария. През 1949 г. се връща в България и става член на БКП, като поема ръководството на Силнотоковия завод "Васил Коларов" в София. От 1952 г. до 1954 г. е главен директор на ДО "Елпром" и поставя основите на модерната електротехническа промишленост и в България. Защитава докторска дисертация във Висшето техническо училище в гр. Илменау, Германия, и получава научната степен "доктор на техническите науки". До средата на 70-те години Иван Попов се ползва с пълната подкрепа на Тодор Живков и последователно е издиган за председател на ДКНТП, министър на машиностроенето и електрониката, вицепремиер на МС. От 1966 г. до 1976 г. Проф. Попов е член на Политбюро на ЦК на БКП, което му дава големи властови възможности за провеждане на успешна иновационна политика. След отстраняването му от Политбюро Иван Попов е избран за председател на Централния съвет на Научно-техническите съюзи в България и на този пост го заварват събитията от ноември 1989 г. По-подробно за живота и дейността на Иван Попов вж.: *Професорът* отблизо. 100 години от рождението на проф. Иван Попов. С., 2007.

се дължи поставянето на основните задачи, които трябва да реши иновационната политика; формулирането на принципите на този вид политика; институционалното изграждане и управлението на иновационния процес; поставяне началото на създаване на научно-технически потенциал в страната.

Организационно изграждане на иновационния процес в България

Ползвайки съветския опит на организация и планиране на научното развитие[56], в повечето страни от Източния блок се създават обществено-държавни институции за планиране и управление на научната дейност с цел засилване на непосредствената връзка между научните и техническите разработки и тяхното внедряване в промишленото производство.[57]

[56] По-подробно за структурата и управлението на съветския иновационен процес виж: *Berliner, J.* The Innovation Decision in Soviet Industry. Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1987.

[57] Според изследванията от годините на държавния социализъм, посветени върху теорията на научно-техническата революция и научно-техническия прогрес, от структурна гледна точка научно-техническият прогрес трябва да се разглежда като система, конструирана от две основни подсистеми – наука и техника. От взаимодействието на тези подсистеми зависи и ефективността на научно-техническия прогрес и неговото въздействие върху производството. Ефикасното функциониране на системата от своя страна зависи от следните дейности: научноизследователска, конструктивна, технологическа, проектна, опитно-експериментална и внедрителска. Преведено на съвременен език, това означава, че в понятието научно-технически прогрес се влага най-вече същината на научноизследователската и развойна дейност или по-известна на Запад като Research and Development (R&D). Във всяка класическа индустриална организация научноизследователската и развойна дейност (НИРД) е една от четирите основни структурни функционални дейности, наред с маркетинга, производството, продажбите и следпродажбеното обслужване. Дейността неслучайно се разделя на *научноизследователска* и *развойна*. Основна цел на научноизследователската, респективно проектно-конструктурската дейност е проектирането и разработката на нов продукт. Тъй като при създаването на новия продукт се използват т. нар. експериментални и/или лабораторни методи, основна цел на развойната дейност от своя страна е създаването на технология за масово производство. По-голямата част от съвременните големи фирми или корпорации отделят изключително много средства за поддържане на собствени R&D звена. (*Стефанов, Н.* Организационни иновации и управление на устойчивото развитие. Измерения и динамика. С., 2009, 77-80.)

В българската икономическа система могат да бъдат разграничени четири типа организационни структури, които играят ключова роля в иновационния процес. Това са предприятията, отрасловите министерства, изследователските и развойните институти и различни правителствени агенции. Същевременно бихме могли да очертаем два типа организационни връзки между тези структури и те са, от една страна, на вертикално, и от друга, на хоризонтално ниво. Основните институции, обхващащи четири типа структури, в които протича организацията и управлението на иновационния процес, са *ДКНТП*, *БАН*, *ДКП* и *ИНРА*. Към тях трябва да бъдат прибавени и някои обществени организации, които имат институционален облик и също играят важна роля в осъществяване на иновационния процес в страната – Научно-техническите съюзи *(НТС)* и Съюзът на учените; професионалните съюзи, под чиято егида се организират т. нар. **"***социалистически бригади за технически прогрес" – СБТП*; комсомолската организация, която става основа за създаването на *"Движението за техническо и научно творчество на младежта" – ТНТМ.* Не на последно място към тази организация на иновационния процес трябва да се добавят и институционалното изграждане и развитие на *Научно-техническото разузнаване (НТР)*, което от своя страна е пряко обвързано с *външнотърговската дейност* (създаването на външнотърговски фирми, смесени предприятия и др.). Същевременно не трябва да се пропуска фактът, че при централизираната система на държавния социализъм ръководството на иновационния процес е също централизирано и строго йерархизирано, като най-висшата инстанция остават *органите на партийното ръководство* – съответният отдел в ЦК на БКП, Политбюро и, разбира се, първият секретар на партията в лицето на Т. Живков.[58]

[58] В състава на отдел "Наука и образование" към ЦК на БКП функционира Работната група за координация и внедряване на научно-техническия прогрес. За провеждането на държавната и партийна научно-техническа политика през 1979 г. към ЦК на БКП се създава специална Партийно-държавна комисия за научно-техническа политика. Неин председател става Т. Живков. В състава на комисията влизат 26 души, членове на Политбюро, секретари на ЦК на БКП, министри, председателите на БАН и на Медицинска академия, както и началникът на научно-техническото разузнаване. Коми-

Държавният комитет за наука и технически прогрес (ДКНТП)[59] е институцията, която е основно отговорна за цялостното управление и координация на R&D работата в икономиката.

сията определя насоките за развитие на научно-техническата политика на страната и на отделните отрасли от промишлеността и осигурява валутното финансиране на отделните производства. От 1981 г. Работната група за координация и внедряване на техническия прогрес става самостоятелно звено към Партийно-държавната комисия по научно-техническа политика към ЦК на БКП. От 1977 г. ръководството на Работната група е поверено на Огнян Дойнов. Групата изготвя анализи, оценки, експертни прогнози във важни направления на икономиката и ги докладва на Партийно-държавната комисия по научно-техническа политика. Тази група се състои от десетина сътрудници, които работят по интегрирането и разработването на няколко национални програми – за развитието на биотехнологиите, на оптикоелектронната и лазерната техника, за новите материали. Групата изработва позиции по националните програми, информира за световните тенденции, прави икономическите разчети. След като партийно-държавната комисия приема предложението за национална програма, детайлизирането се възлага на съответните държавни организации. Плановата комисия към ЦК на БКП прави след това разчет на средствата и определя сроковете. На Дойнов, като ръководител на работната група, е възложено да се занимава оперативно с необходимите технологични и други разработки, с пътищата и местата, от които държавата трябва да ги получи, да посочи чрез кои органи и организации това да стане – дали чрез БАН, търговските представителства, научно-техническото разузнаване или МВР. (*Дойнов, О.* Спомени. Допълнени от Зоя Димитрова. С., 2002, 105-106.) Документите на работната група на партийно-държавната комисия по научно-техническа политика се намират в: ЦДА, ф. 1 Б, оп. 72.

[59] През 1959 г. се създава Комитет по промишлеността и техническия прогрес (КПТП), като съгласно закона неговата основна цел е: *да изучава постиженията на новата техника и технология у нас и в другите страни и да спомага за внедряването им в народното стопанство; да съдейства за цялостното използване на съществуващата техника; да осигурява необходимата информация и документация на производствените предприятия и да следи за правилното планиране и своевременното им снабдяване с патенти и мостри; да се грижи за развитието и осъществяването на изобретенията, техническите усъвършенствания и рационализаторските предложения; да контролира как предприятията внедряват най-новите постижения на науката и техниката и повишават техническото равнище на производството, как подобряват организацията на производството и труда; да изпълнява функциите на инвеститор по голямото заводско и енергетично строителство.* На 25 декември 1959 г. КПТП се разделя на Комитет по промишлеността и Комитет по техническия прогрес (КТП). По-късно, на 27 септември 1962 г., КТП се преименува в Държавен комитет за наука и технически прогрес при Министерския съвет. Вж.: *Българските* държавни институции. 1879-1986. Енциклопедичен справочник. Съст. *Методиев, В., Стоянов, Л.* 1987, 122-123.

Това е и основният съветник на правителството относно националната технологична политика, сърцето на която е разпределението на средства за НИРД по различни приоритетни направления.[60] Той надзирава и провеждането на големите изследователски проекти, а също и контролира внедряването в производството на новите технологии. За кратко (от 27 септември до 27 ноември 1962 г.) начело на комитета застава Начо Папазов, член на ЦК на БКП (от 1958 г. министър на просветата и културата). След него за председател на ДКНТП е назначен проф. Иван Попов, който остава на този пост до 9 юли 1971 г. и, както вече беше подчертано, изиграва изключително важна роля в развитието на редица високотехнологични отрасли в икономиката на страната, намиращи се под контрола на ДКНТП.[61]

През 1962 г. ЦК на БКП и МС приемат специално постановление за развитието на науката и ускоряване на техническия прогрес и подобряване на тяхното държавно ръководство. На 11 октомври 1963 г. се приема постановление на МС, според което работата на научноизследователските институти трябва да се организира по разработен план въз основа на сключени договори с предприятията, организациите и ведомствата, които ще се възползват от резултатите на тази работа.[62]

---

[60] След преобразуването ДКНТП се превръща в надведомствен орган, към който са изградени научен съвет и научни комисии. Според правилника на комитета, той ръководи, направлява и определя главните насоки за развитие на техническия прогрес и науките, въз основа на които се изработват перспективните планове за научни изследвания. Наред с това основна функция на комитета е да планира, координира и финансира, съгласувано с Министерството на финансите, дейността на БАН, Академията на селскостопанските науки, Министерството на народното здраве, Държавния комитет по строителство и архитектура, ВУЗ по изпълнението на най-важните задачи в областта на науката и техниката. Същевременно ДКНТП е институцията, която трябва да осъществява научно-техническо сътрудничество между България и СССР, другите социалистически страни и западните държави. Не на последно място ведомството осигурява и ръководи научно-техническата информация и пропаганда в страната. (ЦДА, ф. 517, оп. 1-8 – ДКНТП.)

[61] Особено голям е приносът на проф. И. Попов в изграждането на електронната промишленост в България, което позволява на страната впоследствие да вземе такава специализация в рамките на СИВ и да извоюва позиция на основен производител и снабдител на страните от социалистическата икономическа общност. Ето защо И. Попов често е наричан "баща на българската електроника".

[62] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 5409, л. 107.

Дейността по създаването на нови научни и технологични продукти във всички източноевропейски държави е концентрирана в специализирани органи, които могат да бъдат разделени на две големи групи:

- изследователски звена (лаборатории, изследователски центрове и институти) към националните академии на науките (занимаващи се предимно с фундаментални изследвания);

- отраслови изследователски центрове и институти (най-често към съответните промишлени министерства или големи държавни фирми), в които по обобщени данни работят около 70% от извършващите изследователска и развойна дейност в съответната страна. Този тип звена се занимават по-скоро с приложни изследвания.

В България и двата типа специализирани научноизследователски органи се обединяват и контролират от ДКНТП, като решенията на комитета по всички въпроси на техническия прогрес са задължителни за всички министерства, ведомства и институти в страната. Към комитета се създават редица подведомствени организации, които обхващат всички области, свързани с научно-техническата политика на държавата.[63]

От една страна, ДКНТП започва да функционира като свързващо звено между научноизследователската и проекто-конструкторската дейност и внедряването на нейните постижения в промишленото производство. Целта е Комитетът да стане връзката между науката и нейното приложение в икономиката на страната. За постигането на тази цел дейността му се фокусира най-вече върху приложните изследвания и т. нар. развойна дейност.

[63] Като най-важни звена на ДКНТП се утвърждават: Институтът за изобретения и рационализации (ИНРА), Институтът за стандартизация, мерки и измерителни уреди, Централният институт за научна и техническа информация (ЦИНТИ), Управлението за организация, механизация и автоматизация на управленческата дейност, Държавната инспекция за технически контрол по качеството в промишлеността (впоследствие към комитета се създава и Главно управление по стандартизация), Центърът за ускорено внедряване "Прогрес" и др. В рамките на ДКНТП, като самостоятелни юридически личности на стопанска и валутна дейност, се създават отделни високотехнологични държавни стопански организации, най-голямата от които е ДСО "Изот", ангажирана изцяло в областта на електронната промишленост. (ЦДА, ф. 136, оп. 44, а. е. 10.)

От друга страна, в ресора на институцията влиза обслужването на НИРД. Такива са най-вече придобиването на научно-техническа информация, посредством лицензионна дейност,[64] научно-техническо сътрудничество, осигуряване на възможности за специализации, стажове и други форми на обмяна на опит и придобиване на т. нар. ноу-хау (най-вече с развитите западни държави) и пр.[65] В условията на Студената война съпътстваща и важна част от този тип работа е дейността на т. нар. научно-техническо разузнаване. През 1973 г. в страната е изградена "Подсистема за научна, техническа и икономическа информация с ограничено разпространение". Основен координиращ орган на подсистемата е Центърът за приложна информация (ЦПИ)[66] в ЦИНТИ[67] към ДКНТП, който се ръководи и обезпечава кадрово от научно-техническото разузнаване.

Наред с придобиването на технологии ДКНТП е институцията, която се грижи за стандартизацията на всички видове производства и установяването на контрол върху качеството на продукцията.[68] Тази задача е една от най-важните за постигане на действително интензифициране на икономиката на страната.

---

[64] Съществена част от работата на ДКНТП е цялостният контрол върху лицензионната дейност в България, което включва проучване, обработка, съгласуване и сключване на лицензионни договори, закупуване на лицензите, тяхното внедряване и производството и пласмент на производствения продукт. (*Делибалтов, И.* Научно-техническата революция и лицензионната дейност. С., 1975; *Петров, М., Делибалтов, И.* Използване на световните научно-технически постижения и опит. С., 1981.)

[65] ДКНТП се грижи за научно-техническото сътрудничество между България и различните групи държави – социалистически и капиталистически. Съществена част от политиката за научно-техническо сътрудничество е подготовката на кадри, което става чрез сключване на споразумения за осигуряване на обучение и специализации на български специалисти в различни области, отпускане на стипендии за подобни специализации и пр.

[66] ЦПИ планира задачите, обработва получената информация, оценява я и разработва планове за нейното внедряване в реалното производство.

[67] Централният институт за научна и техническа информация (ЦИНТИ) към ДКНТП е създаден като част от стратегията за централизиране на системата за събиране и обработка на научно-техническа информация от цял свят.

[68] Още от средата на 60-те години важна част от политиката на ДКНТП е въвеждането на държавен стандарт и установяването на контрол върху качеството на произвежданата продукция. Стремежът е до края на 1968 г. контролът да обхване ос-

С постановление на МС от 30 март 1984 г. е утвърдена нова управленческа структура на ДКНТП като държавно-обществен орган на МС за провеждане на научно-техническата политика. В нея се включват Висш съвет за наука и техника и Колегиум от национални съвети по стратегическите направления: ***Национален съвет по електроника, Национален съвет по биотехнологии, Национален съвет по автоматизация, Национален съвет по нови материали, Национален съвет по оптоелектроника.*** През 1986 г. ДКНТП е закрит и на негово място се създава Държавен комитет за изследвания и технологии (ДКИТ), който просъществува почти до края на 80-те години. [69]

Българската академия на науките (БАН) има отговорността да надзирава голяма част от научноизследователската работа в страната. Работата на академията е насочена по-скоро към фундаментална, отколкото към приложна наука. Чрез своите поделения за техническо обслужване БАН провежда и анализи за практическото приложение на фундаменталните изследвания. Освен това Академията е задължена да си сътрудничи с предприятията и да подава предложения до ДКНТП относно прилагане на НИРД, водеща до иновации. За близо четири десетилетия след Втората световна война Българската академия на науките нараства от няколко на брой до над сто института и лаборатории в края на 80-те години и играе съществена роля за изграждането на научно-технологичния потенциал на страната.

Държавният комитет за планиране (ДКП) – част от работата на комитета представлява и планиране на НИРД и иновациите. Тази дейност е провеждана от отдела на комитета, който се занимава с дълбочинно планиране на въвеждането на нови технологии в икономиката на страната. При изготвянето на тези пла-

---

новната част от номенклатурата на произвежданата промишлена продукция в страната. През следващите години комитетът полага усилия и прави постоянни опити за повишаване на качеството, както и подобряване на контрола върху него. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 6542, л. 14.)

[69] По-подробно за институционалната история на ДКНТП виж: *Кандиларов, Е.* Държавният комитет за наука и технически прогрес – иновационни стратегии и политики в годините на държавния социализъм – В: *ИБИД*, Т. 41, С., 2009 (под печат).

нове Комитетът разчита на препоръките на Държавния комитет за наука и технически прогрес. Всички изследвания по темата за иновациите при икономиките от съветски тип подчертават важната роля, която планът и плановият орган играят в иновационния процес. Именно те се явяват инструментът, чрез който се насочват ресурси, осигуряват се възможности, както и стимули за реализиране на една или друга иновационна задача. И отново чрез плана се осъществява и процесът на дифузия на една или друга иновация в цялата икономика на страната.

Институтът за рационализация (ИНРА)[70], преименуван от 1 януари 1963 г. в Институт за изобретения и рационализации – подведомствена структура на ДКНТП, който има за задача да ръководи и направлява изобретателската и рационализаторската дейност.

[70] Изобретателството и рационализаторството в България започва да се развива особено силно след 1948 г., когато се създава Институтът за рационализация. През 1950 г. е одобрен Указ на МС за изобретенията, техническите усъвършенствания, рационализаторските предложения. Според правилника за приложение на устава е предвидено изграждането на широка мрежа от рационализаторски бюра в министерствата, ведомствата и предприятията и създаването на материална база за поощряване и развитие на изобретателската и рационализаторската дейност – фонд "Разионализации". Една от важните задачи на рационализаторските бюра е да организират съвместно с изградените към профкомитетите комисии по масово изобретателство и рационализаторство периодични месечници за издирване, събиране, проучване и реализиране на рационализаторски предложения и изобретения, да организират и провеждат конференции за обмяна на опит между изобретателите и рационализаторите. За подобряване работата по внедряването на изобретенията и рационализациите и за осигуряване на широкото им използване в производството Министерския съвет, с постановление от 1954 г., утвърждава Инструкция за разпространяване внедряването на рационализаторските предложения чрез картотеката за социалистическата обмяна на технически опит – СОТО. Съгласно тази инструкция ръководителите на предприятията са задължени да изпращат в ИНРА всички внедрени рационализаторски предложения, които могат да се внедрят в други предприятия. Голяма роля за подобряване експериментирането на предложенията изиграва постановление на МС от 1954 г., с което се създадат експериментални бази и работилници към по-големите предприятия и заводи в страната. Те стават центрове, в които се разработват и изпробват ценни предложения, като се подготвят за внедряване. (*Врана, В.* ИНРА и развитието на изобретателството в България. С. 1988, с. 9; *Момчилов, К.* Българските открития: Книга за 15-те български научни открития. С., 2002.)

Научно техническите съюзи (НТС) и Съюзът на учените също оказват влияние върху иновационния процес в страната чрез редица дейности – консултации и конкретни разработки за иновации по научно-технически проблеми, поставяни за решаване в съответствие с цели, съвместно определяни с ЦС на НТС.[71] По този начин в годините след 1960 г. тази институционална организация има принос в иновирането, разработването и внедряването на усъвършенствани изделия, технологии и управленски схеми в редица отрасли и подотрасли на икономиката на страната.[72]

Социалистически бригади за технически прогрес (СБТП). От професионалните среди също се инициира подкрепа на иновационната политика. Поставя се началото на т. нар. "бригади за технически прогрес" в предприятията, където се извършва иновационна дейност поради необходимостта от рационализиране и рентабилност на промишлените продукти. Работници, техници и различни видове специалисти формират подобни бригади, които получават окончателно наименованието СБТП. Това са самостоятелно създаващи се и самостоятелно управляващи се групи от хора, които в извънработно време се занимават с разработване на рационализаторски иновационни идеи, свързани със съответното производство в предприятието, където работят. Особено ефективна е тяхната дейност в иновиране и изработване на части и детайли за крайни (финални) изделия, заменящи вносните, но със същите качествени показатели.[73]

Движението за *Техническо и научно творчество на младежта (ТНТМ)* възниква по инициатива на председателя на ДКНТП проф. Иван Попов. Мотивът за това е убеждението му, че "новото се носи от младото поколение и че трябва да се разчита на желанията и ентусиазма му за технически постижения, свързани с науката".[74] Така ДКНТП съвместно с комсомолската организация разработват проект за създаване на движение за ТНТМ. Новата организация

[71] НТС представляват единна структура под ръководството на Централен съвет. В тях членуват научни работници и специалисти от всички отрасли на стопанството.
[72] *Дучев, А.* Държавата и иновациите. С., 2006, с. 76.
[73] Пак там. с. 78.
[74] Пак там, с. 79.

се развива на териториален принцип и участието на младежите е свободно, без ограничения. За ръководители на поделенията на ТНТМ са избирани млади инженерно-технически специалисти и научни работници в различни направления на науката и техниката с приложно значение. Постепенно организацията се сдобива със своя материално-техническа база и развива широка дейност, като в редица предприятия се внедряват продукти на ТНТМ.

Като един от организаторите на *научно-техническото разузнаване (НТР)* в България се сочи отново проф. Иван Попов, който пръв дефинира неговите функции.[75] Научно-техническото разузнаване доставя "embargo" оборудване и документация на онези високотехнологични производства, които са обект на иновационната политика и същевременно имат решаващо значение за

[75] На 2 декември 1959 г. от 13-ти отдел (Икономически) на Разузнавателно управление при Комитета за държавна сигурност, който се занимава с външнополитическото разузнаване (впоследствие Първо главно управление към Държавна сигурност), се отделят трима души. Това са Панайот Радков, Георги Караколев и Любомир Михайлов. Те поставят основите на самостоятелно звено – Научно-технически отдел, който в края на 1964 г. става отдел "Научно-техническо разузнаване". Негов пръв началник става Иван Иванов. Специфично за този тип разузнаване е, че действа само в развити страни. В Япония например резидентурата е изцяло от служители на научно-техническото разузнаване, там няма служители на външнополитическото разузнаване. Обектите за проникване са предимно чуждестранни военни институти и предприятия, научноизследователски центрове и институти, висши учебни заведения, инженерно-технически организации и съюзи, лаборатории, предприятия и заводи, организации за регистриране на патенти и др. От 1980 г. се повишава и статутът на научно-техническото разузнаване, като с решение на Политбюро от 30 октомври 1979 г. съществуващият седми отдел към Първо главно управление на МВР/ДС се преобразува в самостоятелно управление "Научно-техническо разузнаване" към МВР. Начело на управлението застава зам.-началникът на ПГУ Георги Манчев. В решението на Политбюро изрично се подчертава, че управлението се създава като помощен орган на Комисията по научно-техническа политика към ЦК на БКП и е на пряко подчинение на Т. Живков. Но административно и функционално управлението остава в системата на МВР/ДС. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а. е. 2022, л. 3.) По-подробно за ролята и дейността на научно-техническото разузнаване виж: *Христов, Х.* Империята на задграничните фирми. Създаване, дейност и източване на дружествата с българско участие зад граница 1961-2007. С., 2009, 85-104; *Методиев, М.* Машина за легитимност. Ролята на Държавна сигурност в комунистическата държава. С., 2008, 113-120.

икономиката на България, тъй като дават значителна част от националния доход – изчислителна техника, микроелектроника, телекомуникации, производство на прецизни машини, производство на свръхчисти материали и химикали, фармация, микробиология, военна промишленост.[76] По този начин придобитите от този тип разузнавателна дейност високи технологии спестяват много ценно време и средства на българската наука и на икономиката.[77]

Към системата на основните звена, свързани и влияещи на иновационния процес трябва задължително да се добавят и структурите и механизмите, чрез които в годините на държавния социализъм се извършва външнотърговска дейност, както и многобройните алтернативни икономически форми, чрез които българската държава извършва трансфер на технологии и ноу-хау. Някои от тези дейности са в много пряка връзка с работата на научно-техническото разузнаване.[78] През втората половина на 60-те години в икономическите взаимоотношения на държавите с различна политическа система навлизат нови форми на взаимодействие. Наред с подпи-

[76] Особено голям е приносът и значението на научно-техническото разузнаване за създаването и развитието на българската електронна промишленост. След получаването на специализацията за производство на електронна продукция в рамките на СИВ се започва работа по програма, наречена "Електроника – С". В спомените си Т. Живков обяснява стартирането на подобна програма със силната вътрешна конкуренция между страните от СИВ и решението България да постигне изпреварващо развитие в редица нови високотехнологични отрасли, в т. ч. и в областта на електрониката. (*Живков, Т.* Мемоари..., 215-218; Срещу някои лъжи. С., 1993, 123-124.)

[77] Според Георги Манчев за периода 1981-1986 г. ефектът на научно-техническото разузнаване се изчислява годишно на 580 млн. долара. (*Дойнов, О.* Спомени..., с. 112.) За значението, което НТР има, свидетелства фактът, че през 1980 г. щатният състав на НТР към ПГУ наброява 98 оперативни работници – офицери и 10 души технически персонал. През същата година с решение на Политбюро за подобряване на НТР на отделението се отпускат още 95 щатни бройки за офицери, 65 от които са за работа зад граница, а 30 са с непълен фонд работна заплата за работа в страната. Допълнително се отпускат още 27 щатни бройки за технически и поддържащ персонал за управлението. (*Методиев, М.* Цит. съч., с. 117.)

[78] Типичен пример за това е създаденото през 1975 г. външнотърговско дружество "Индустриално кооперирание"(ИНКО). Неговата основна задача е да осъществява внос на ембаргово оборудване и изпълнение на програмите от стратегическите направления на електрониката и машиностроенето и други технологии, попадащи в забранителните списъци на КОКОМ. Въпреки търговските функции щатният състав

сването на дългосрочни търговски спогодби източноевропейските страни се стремят към сключване на споразумения за *икономическо, научно и техническо сътрудничество* с развитите капиталистически държави, както и на такива за *промишлено кооперирание*.[79] Чрез този тип споразумения социалистическите държави си осигуряват възможност за придобиване на нови технологии, лицензи, ноу-хау, специализирана научна литература, както и обучаването на специалисти в различни области на науката и техниката.[80]

на ИНКО, без изключение, се състои от оперативни работници на НТР и негови секретни сътрудници. Главни директори на ИНКО са също все лица, свързани с УНТР. От различни архивни източници се установява, че ИНКО осъществява търговска дейност с австрийската фирма SIMKOTEC за доставка на специализиран софтуер Silvar Lisco за завода в Ботевград, със западногерманската MBM и австрийската CORE за доставка на интегрални схеми, както и с източногерманската "Електроник-експорт-импорт". ИНКО извършва специфична дейност за доставка на различни видове оборудвания по програмите "С" (електроника) "С-2"(технологии за мощностите в Ботевград). (По-подробно виж: *Христов, Х.* Империята..., 109.)

[79] Особено важно за българската страна е промишленото кооперирание и сключването на т. нар. обвързани сделки, в които България изплаща своите задължения частично или напълно чрез готова промишлена продукция. Възможности за промишлено кооперирание се търсят най-вече в някои отрасли или подотрасли на промишлеността, дори и в някои отделни изделия на машиностроенето, химията и др. Наред с това се полагат значителни усилия за установяване или разширяване на научно-техническото сътрудничество между западни фирми и български предприятия и институти в области като: микробиология, фармацевтика, електроника, машиностроене и химическа промишленост. (ДА на МВнР, оп. 28, а. е. 3478, л. 55-56; оп. 31, а. е. 3620, л. 223.)

[80] Възможностите за научно-техническо сътрудничество и промишлено кооперирание с развитите капиталистически държави се разглеждат от българското политическо и стопанско ръководство като форма на взаимодействие с дългосрочен положителен ефект върху: технологичното обновяване и оптимизиране на голяма част от българското промишлено производство; развитието на нови високотехнологични отрасли на българската икономика; частичното компенсиране на пасивите, причинени от традиционно отрицателния търговски баланс на страната с пазарите по второ направление. Особено значение се отдава на развитието на новите отрасли – машиностроене и електроника, които според стопанската стратегия на страната трябва да повлияят цялостно върху технологичното обновление, модернизацията и интензификацията на българската икономика. Същевременно за развиването на тези отрасли България се нуждае от внос на техническа литература, лицензи, патенти, ноу-хау и пр. Много от технологиите, които държавата желае да придобие, попадат под ембаргови забрани на КОКОМ. Това възпрепятства както българската страна, така и западните производствени компании. Начин за преодоляване на трудностите по директната търговия с технологии партньорите от Изток и Запад виждат в развиването на различни форми на научно-техническо сътрудничество и промишлено кооперирание.

През 60-те години България слага началото и на една друга форма за икономическо сътрудничество със западните държави – създаването на *смесени предприятия* зад граница, с разнообразна стопанска дейност – от внос и износ, през производство на промишлени и селскостопански стоки до извършване на определени обществени услуги (главно транспортни).[81] Чрез тази форма на икономическо общуване българската държава има възможност не само за сдобиване с ембаргови технологични продукти и посредством операциите на НТР, но и за придобиване опит в в друг тип икономическа среда, както и ноу-хау, което на практика означава трансфер на технологически, организационни и социални иновации.

Иновационни политики в България в годините на държавния социализъм

След създаването на ДКНТП в началото на 60-те години през следващите близо три десетилетия партийното ръководство на страната, посредством комитета, а впоследствие и чрез всички останали звена в структурата на иновационния процес, провежда различни политики, повечето от които са формулирани още през първата половина на 60-те години:

- Централизация на научните и административни структури, ръководещи процеса на технологично обновление и свързване на науката с производството;
- Залагане на научно-техническия прогрес в основата на планирането;
- Насочване на основния инвестиционен поток за развиване на високотехнологични производства;
- Установяване на по-голяма икономическа гъвкавост в отраслите, свързани с иновационния процес;
- Използване на цените като инструмент за ускоряване внедряването на нововъведенията;

[81] *Вачков, Д.* Задграничните български дружества – опит за модернизиране на външната търговия или начало на тайно източване на държавните финанси. – В: *Историята* – професия и съдба. Сборник в чест на 60-годишнината на член-кореспондент д. ист.н. Георги Марков. С., 2008, с. 598.

- Въвеждането на материални и морални стимули, обвързване на заплащането на стопанските ръководители с технологичното обновление;
- Изграждане на собствен научно-технически капацитет и "материално-техническа база";
- Максимално възползване от тясното сътрудничество със СССР и страните от СИВ;
- Промишлено кооперириане със Запада; [82]
- Управление на качеството като източник на иновации.

Централизация на научните и административни структури, ръководещи процеса на технологично обновление и свързване на науката с производството

Още в началото на 60-те години на национално съвещание по въпросите на промишлеността, строителството и транспорта партийното ръководство взема решение да се "внесе максимална централизация на техническия прогрес".[83] Това решение е мотивирано от разбирането, че "чрез концентрацията на научната и развойната дейност трябва да се осигури най-рационално използване на научните кадри, материално-техническата база и финансовите ресурси с оглед ефективно и бързо решаване на поставените задачи и съкращаване продължителността на всички видове дейности в цикъла изследване-производство".[84] Ето защо още от самото начало усилията на държавата са насочени към най-тясно свързване на научноизследователската дейност със стопанските организации, за да може науката да обслужва непосредствено потребностите на производството.[85]

[82] Част от изброените политики са анализирани от М. Иванов единствено през призмата на неолибералната парадигма, в която иновационният процес при непазарните икономики се разглежда като неуспешен опит за отговор на необходимостта от провеждане на реформи с цел либерализиране на икономическата система. (*Иванов, М.* Цит. съч., с. 235.) Авторите на настоящото изследване намират подобна теза за преднамерена и напълно неоснователна, тъй като анализът на емпиричния материал показва, че иновационният процес в България е обективен факт, съществуващ напълно независимо от опитите за икономическа либерализация.
[83] *Иванов, М.* Цит. съч., с. 236.
[84] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 6542, л. 7.
[85] *Иванов, М.* Цит. съч., с. 237.

Създаването на Държавните стопански обединения (ДСО), като основни стопански организации, в които е затворен целият производствен цикъл, също е част от стратегията на научно-техническата политика, според която новите обединения представляват по-съвършена форма на отраслово стопанско ръководство, формираща благоприятни условия за нов подход при решаване на задачите на научно-техническия прогрес, за по-бързо внедряване в практиката на резултатите от научните и техническите изследвания. В края на 60-те години концентрацията на производството, както и на научната и развойната дейност се разглежда като главно условие за успешното развитие на икономиката. Това означава най-вече съсредоточаване на научните изследвания върху определяните като стратегически отрасли в икономиката на страната.[86]

През 1971 г. са изградени центрове за научноизследователска и развойна дейност (ЦНИРД) към ДСО, които, интегрирани със съответните звена от научноизследователските сектори към ВУЗ, секции и лаборатории от Академията на науките и звена по технологично проектиране, провеждат научно-техническата политика на партията и правителството във всички отрасли на икономиката на страната.[87]

Залагане на научно-техническия прогрес в основата на планирането

Имайки предвид, че планът при системата на държавния социализъм играе ролята на един от основните административни инструменти за управление на иновационния процес, още от 60-те години на съвместно заседание на правителството и ЦК на БКП се взема решение занапред държавният план да се изгражда въз основа на специално разработвани прогнози за научно-техническо развитие.[88] Така през следващите години научно-техничес-

[86] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а. е. 888, л. 8.

[87] Началните резултати от тази политика са изключително позитивни. От внедрените от ЦНИРД през 1972 г. технически разработки е генерирана печалба от 66,4 млн. лв. (*30 години икономика* на НРБ. С., 1974, с. 156.)

[88] *Иванов, М.* Цит. съч., с. 239.

кият прогрес заляга в основата на планирането на икономическото развитие на страната.

Насочване на основния инвестиционен поток за развиване на високотехнологични производства

Освен център на планирането, иновациите постепенно се превръщат и в ядро на инвестиционната политика на страната. Партийното ръководство провежда линия на инвестиционна концентрация към високотехнологичните отрасли на икономиката – военно промишления комплекс (ВПК), електрониката, роботиката, биохимията, ядрената енергетика и др. За малко повече от десетилетие, от края на 60-те до началото на 80-те години, делът на средствата за "реконструкция и модернизация" се повишава рязко от 20 на 80% от всички капиталовложения.[89] Същевременно, ако през 1960 г. средствата за финансиране на НИРД възлизат на 0,5% от националния доход, през 1970 г. те се повишават на 1,8%, през 1976 г. достигат до 2,41%, а през 1989 г. са вече 3,5%.[90] Само за десетина години от 1960 г. до 1970 г. финансовите ресурси за НИРД се увеличават над 3,7 пъти. При това средногодишният ръст на БВП през този период се установява на 2,9%.[91] Постигнато е също оптимално за периода разпределение на ресурсите между целевите приоритети на политиката по НИРД. Акцент се поставя върху иновациите, насочвани за ускоряване на интензивното икономическо развитие. По това направление се използват средногодишно в периода 81-83 % от ресурсите За начален тласък през 1964-1966 г. близо 86% от ресурсите се използват за финансиране на т. нар. "ускорени проекти" по НИРД.[92]

[89] Пак там, с. 240.
[90] *30 години икономика...,* с. 156.
[91] *Дучев, А.* Цит. съч., с. 98.
[92] Пак там.

Установяване на по-голяма икономическа гъвкавост в отраслите, свързани с иновационния процес, и използване на цените като инструмент за ускоряване внедряването на нововъведенията

Наред с плановите и инвестиционните предимства при отраслите, свързани с иновационния процес, се наблюдава и политика на установяване на по-голяма икономическа гъвкавост, с цел стимулиране на по-динамично развитие на процеса. Така например още от създаването на ДКНТП в партийното ръководство се дискутира въпросът за възможността в подхода на управление на НИРД и иновациите от страна на държавата и нейните органи да бъдат избрани икономическите, а не чисто административните похвати и инструменти. Ръководството на комитета в лицето на проф. Попов също споделя мнението, че иновационната дейност е изява на умствени способности, талант и интелект на хората, което не може да се мотивира чрез принудително администриране. Това ясно показва, че още от самото възникване на иновационната политика в България управляващите си дават ясна сметка за един от явните недостатъци, посочени по-горе в текста, както и в редица други изследвания – този за *стимулите и мотивацията* при иновационния процес в непазарна среда при командно-административна планова икономика. Така ДКНТП избира подхода в управлението на иновационния процес да бъде административен, а да се експериментира чрез въвеждане на т. нар. финансово-икономически механизъм. Особено важен инструмент за осъществяване на този подход се явяват цените, които трябва не само да отразяват, но и да стимулират интелектуалното и технологичното равнище на стоката. И от друга страна, чрез този механизъм да се гарантира ускорено внедряване на иновациите в икономиката на страната.

В случая с иновационния процес става въпрос за цена на интелектуален продукт, която се определя, като се отчита диференциран прираст от дохода и през сферата на пазара намира пълна реализация. Доходът и прирастът от него се постигат в стопанските субекти, в които се внедряват и реализират интелектуалните

продукти. За остойностяване на интелектуалните продукти се възприема схема чрез т. нар. "лимитни цени" и "стимулиращи цени". За определяне на крайната цена на продукта важно значение има оценката на неговото техническо ниво в сравнение с подобни образци, навлезли в сферите на материалното производство и пазара в чужбина.[93] Този механизъм се възприема като инструмент, който трябва да стимулира заетите в НИРД да се стремят към производство на иновации, които са на световно или над световното ниво. Другият механизъм на икономическия подход при управлението на иновациите, с който се цели икономическото стимулиране на процеса, е въвеждането на т. нар. предметно-целево финансиране на иновационния процес. При него най-важният фактор за инвестиционната политика на държавата в сферата на иновациите трябва да стане икономическата ефективност, разбирана като степен на повишаване производителността на труда от внедряване на иновациите, водещо до нарастване на националния доход на съответните равнища (предприятие, ДСО, отрасъл и за страната).[94] Заедно с това от 1968 г. като основен механизъм за разпределение на капиталните вложения в областта на иновациите е въведен конкурсът. От този момент нататък БНБ започва да кредитира при по-ниски лихвени нива онези проекти, с които се усвояват нови високоефективни производства, провеждат се научно-експериментални работи, извършва се реконструкция и модернизация на производството. Нещо повече, през втората половина на 80-те години се въвежда принципът, че предприятията, които не осъществяват иновационни дейности, получават кредити с по-висок лихвен процент или изобщо се лишават от кредит.[95]

---

[93] Така оценката за техническото равнище на всяка иновация се отбелязва с абревиатура К1, К2 и К3. Ако продуктът се оценява с К1, това означава, че по техническо равнище е над световното за подобни иновации. Ако оценката е К2, равнището е съизмеримо със световното, а когато е К3, това означава, че продуктът е под техническото равнище на подобните му. В зависимост от оценката, в първите два случая към цената на продукта се добавя "стимулираща" цена съответно 30 или 15 %. Що се отнася за К3, се налага вид наказание с отбиване от цената на 20%.

[94] По-подробно за разработването и въвеждането на икономическия механизъм при управлението на НИРД в България виж: *Дучев, А.* Цит. съч., с. 35-65.

[95] *Иванов, М.* Цит. съч.

Въвеждането на материални и морални стимули, обвързване на заплащането на стопанските ръководители с технологичното обновление

Обвързването на иновационния процес със система от материални, а също и морални стимули също е част от държавната политика за иновационно и технологично развитие още от 60-те години.[96] Опити за въвеждането на подобен род стимулиране се правят многократно и през 70-те и 80-те години, най-вече с цел ускоряване внедряването на нови технологии и технологични продукти, което се отчита като един от постоянните проблеми на иновационната политика в страната.[97] През 1978 г. е направен опит за непосредствено свързване на заплатата на научния и внедрителски персонал с резултатите от работата на обслужваните от тях организации, отрасли и

[96] Тази политика е нормативно уредена чрез приемането на Постановление №39 на ЦК на БКП и МС от 1 август 1973 г. "За ускоряване внедряването на научно-техническите постижения в производството". За осигуряване прилагането в практиката на това постановление е утвърден необходимият за целта инструментариум от нормативни документи, които решават взаимно свързано всички основни въпроси, от които зависи ускоряването на внедряването на научно-техническите постижения в народното стопанство. Обхваща се дейността в това направление във всички области и организации. Целта е да се създадат необходимите икономически, организационни, материално-технически, информационни и социално-психологически предпоставки за ускоряване на внедряването на чуждите и българските научно-технически постижения във всички отрасли на икономиката и сфери на обслужване. (*Сборник* от нормативни актове за ускоряване внедряването на научно-техническите постижения в производството. Ч I, С., 1974; Ч II, С., 1975.)

[97] Като важно обстоятелство за това, че внедряването е едно от най-слабите звена на научно-техническата политика в страната, се отбелязва следното – при наличието на висока степен на специализация на производството прилагането на научно-техническите постижения зависи от цяла поредица внедрявания в множество предприятия на свързаните отрасли и производства. При широка кооперация на производството отраслите-доставчици трябва да осигурят комплектуващите изделия, възли, детайли, материали и т. н., необходими за въвеждането на дадено научно-техническо постижение в предприятията производители. Именно в тази област съгласуванията са изключително трудни, поради което невинаги замените са ефективни. Във връзка с това се отбелязва и недостатъчната степен на стандартизация и унификация, която забавя процеса на създаване и прилагане на научно-техническите постижения и в редица случаи довежда до нарушаване на принципа на специализацията. Ето защо

дейности. През 80-те години управляващите се опитват да наложат принципа израстването и заплатата на ръководителите на съответните икономически организации да е пряка функция от ефективното управление и използване на иновациите.[98]

Изграждане на собствен научно-технически капацитет и "материално-техническа база"

В целия период от 60-те до края на 80-те години държавата съсредоточава усилията си в изграждане на собствен научен капацитет и "материално-техническа база". Тази политика, която има пряка връзка с иновационния процес, на практика се превръща в необходимата гаранция за успешното реализиране на всички останали политики, насочени към развитието на иновационното и технологично развитие на страната.[99] На първо място, във всички планове и преговори за културен обмен между българските

обикновено внедряването на базисни нововъведения се извършва чрез ново строителство (при създаването на нови производства или отрасли). В редица случаи обаче е възможно те да се внедрят и в съществуващите предприятия върху основата на техническо превъоръжаване или реконструкция. Техническото превъоръжаване на съществуващите предприятия в България се извършва бавно, и то въз основа главно на известни вече технологии и продукти. Всичко това води до забавяне на научно-техническото развитие. (*Научно-техническата* революция и стратегията за социално-икономическото развитие на НРБ. С., 1986, с. 82.)

[98] *Иванов, М.* Цит. съч.

[99] И. Чалъков анализира този процес в контекста на теорията за *имитативната стратегия* на иновационно развитие, основаваща се на т. нар. *"reverce engineering"*, при която усвояването на новите технологии се извършва на базата на анализ и декомпозиране на вече съществуващи в развитите индустриални държави иновации. И единствено ако бъдат открити слаби места в съответния продукт, могат да се направят опити за подобряване на неговите качествени харектеристики. Според Чалъков в хода на социалистическата индустриализация на България чак до началото на 80-те години *"reverse engineering"* е основната, масовата форма на индустриална иновация. Но като задължително условие за успешното осъществяване на подобна стратегия авторът посочва наличието на хетерогенни техно-икономически или социо-технически мрежи, обхващащи три основни елемента – *кодифицирано знание, технически артефакти и специфични умения* (въплатени в подготвени научни специалисти, способни да използват пълноценно кодифицираното знание и наличната техническа апаратура). Затова и заключението на Чалъков е, че България

държавни институции и техните западни партньори българската страна поставя въпроса за осигуряване на стипендии за обучение и специализации на български студенти. При повечето от договорите за търговия и промишлено кооперирание българската страна настоява за осигуряване на специализации за българи в заводите или научноизследователските лаборатории на съответната фирма. Наред с използването на предоставяните от чуждата страна стипендии, българското правителство също отделя значителни средства за осигуряването на специализации на български граждани в западните държави.[100] На това държавата гледа като на дългосрочна и важна инвестиция, обвързана с цялостното икономическо и научно-техническо развитие на страната. Документите, свързани с множеството българи, обучаващи се или специализиращи в Япония например, свидетелстват, че българското правителство разчита придобитите от тях теоретични и практически знания да бъдат използвани за повишаване на нивото в съответната научна или техническа област в България. Тази образователна политика на държавата за осигуряване на специализации се аргументира по два начина. От една страна, на базата на специалната теоретична подготовка могат да бъдат реализирани редица собствени проекти, които да намерят ефективно приложение в промишлеността. От друга страна, през 70-те години България закупува лицензи и други комплектни доставки от чужбина, което създава известно ниво във вид на технологични инструкции и оборудване. Естествено е

не би била способна да приложи "reverse engineering" без изграждането на подобни социо-технически мрежи, което тя прави успешно. В страната се извършват мащабни инвестиции в трите елемента на техно-науката – подготвени са голям брой специалисти с университетско образование, т.е. квалифицирани инженери и учени-изследователи; оборудвани са лаборатории и инженерни бюра; създадена е информационна инфраструктура. Заедно с това се изгражда собствена индустриална база, промишлени предприятия от леката и тежката индустрия с обслужващите ги изследователски и развойни звена (наричани в англо-езичната литаратура с термина basic and applied research units). (По-подробно вж.: *Чалъков, И.* Теорията за техно-икономическите мрежи и проблема за икономическото развитие в не-пазарната икономика. – В: *Социологически перспективи.* Сборник в чест на 70-годишнината на чл. кор. Стоян Михайлов. Ред. Н. Тилкиджиев. С., 2002, 120-136.)

[100] ДА на МВнР, оп. 34, а. е. 3345, л. 2.

желанието постигнатото ниво да се поддържа и развива съгласно новите, непрекъснато променящи се тенденции в даденото производство. Тази дейност може да се извърши само от добре подготвени специалисти по перспективните насоки на научните изследвания и философията на производствената технология, които не се купуват заедно с лицензa. Ето защо българското правителство прави всичко възможно за осигуряване на фундаменталната подготовка на български специалисти, най-вече в основните направления на промишленото производство в България.[101] Хората, които се определят за всяка една от специализациите, са обикновено водещи специалисти в съответните области, работещи в отделните министерства, институти и лаборатории. Окончателният избор се прави от ДКНТП, по предложение на съответните ведомства.[102]

Според официалната статистика броят на научните работници в различните клонове на науката се увеличава повече от три пъти – от 8973 души през 1965 г. на 31820 души през 1989 г., като преобла-

[101] България има нужда от специалисти в много отрасли на промишлеността. Добър пример за въпросите, към които българското държавно ръководство проявява интерес, е един от списъците на теми за провеждане на специализация в Япония: полиестерна коприна и нейното приложение при производството на текстилни изделия; микробиологическа промишленост; ензимни препарати – производство и приложение; организация на управлението на работната сила в промишлеността; инструментална екипировка на металорежещи машини с програмно управление и технологични единици за система машини за механична обработка; цифрово програмно управление на металорежещи машини; изследване процесите на съполимеризация на акрилнитрила и други мономери с цел получаване на акрилнитрилни влакна с подобрени свойства; запознаване с най-масовите конструкции на японски автоматични тъкачни машини от гледна точка на технологичната им пригодност и ефективност; планарно-епитаксиални полупроводникови прибори; получаване на синтетични каучуци при полимеризация на диени и олефини; биосинтез на аминокиселини по микробиален път; антибиотици за растителна защита. (ДА на МВнР, оп. 27, а. е. 3346, л. 1.)

[102] Според решение на Политбюро от 29 март 1983 г. "За изпращането на студенти, аспиранти и специализанти за обучение и специализация в капиталистическите страни" само за периада 1976-1980 г. в тези страни [капиталистическите] са осъществени 274 дългосрочни и 1055 краткосрочни специализации, като същевременно се подчертава, че това е крайно незадоволителен брой и съществуващите възможности не се използват напълно, което налага полагането на допълнителни усилия от страна на българското държавно ръководство. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 67, а. е. 1964, л. 1-4.)

даващата част от тях са в сферата на техническите науки.[103] Колкото до материално-техническата база, показателна е динамиката, с която нараства броят на организациите, в които се извършва научноизследователска и развойна дейност. Само в рамките на едно десетилетие общият брой на научноизследователските институти, лаборатории и центрове се удвоява – от 368 през 1980 г. на 656 през 1989 г.[104]

Максимално възползване от тясното сътрудничество със СССР и страните от СИВ

Позицията на България за максимално възползване от тясното сътрудничество със СССР и страните от СИВ при изграждане на научно-техническия потенциал на страната, материално-техническата база, както и осигуряване на пазар за българските високотехнологични производства е многократно подчертавана и доказвана, поради което не се налага нейното допълнително аргументиране. Всички високотехнологични отрасли от българската икономика (ВПК, електрониката, роботиката, ядрената енергетика, химическата промишленост и др.) се създават и развиват в тясна обвързаност със Съветския съюз и до голяма степен благодарение на съществуването на СИВ и силните позиции, които България има в рамките на общността, вследствие от "специалните отношения" на страната със СССР.

Промишлено кооперииране със Запада

Последователно провежданата политика на българското правителство за промишлено кооперииране със Запада, като част от иновационната стратегия и политика на страната, е също безспорно доказана. Красноречив пример за това са отношенията между България и страни като Франция, ФРГ и най-вече Япония.[105]

---

[103] *НР България*. Кратък статистически сборник. С., 1990, с. 74.

[104] Пак там.

[105] По-подробно виж: *Кандиларов, Е.* България и Япония. От Студената война към XXI век. С., 2009; *Никова, Г.* "Флиртът" на България със Западна Германия през 70-те и 80-те години на XX век. - В: *Историята*..., 561-576.

Управлението на качеството в България като източник на иновации

Управлението на качеството като структурирана и систематизирана дейност в предприятията при определени обстоятелства и при възприемане на определени модели на функциониране също може да се разглежда като източник на иновации в различен приложен план. Но доколко управлението на качеството през периода на държавния социализъм може да бъде смятано за източник на иновации? И въобще каква е системата по управление на качеството през този период?

При първоначалните етапи на екстензивно индустриално развитие количествените показатели играят доминираща роля. Освен това характерно за централизираните модели на развитие е, че ключовите насоки по управление на стопанските единици – предприятията, се определят извън самите тях – на макро и мезо равнище. Т.е. те се формират на централно и отраслево ниво на основата на спускани „отгоре" планове. По своята същност това означава акцент върху високите равнища на функциониране на системата. В периода до средата на 60-те години се набюдава относително пренебрегване на въпросите на качеството и неговото управление на линейно равнище в самите предприятия, където се създава продуктът.

Това обаче не означава липса на системи по управление на качеството. Следвайки съветския опит, който пък повтаря световния такъв, почти от самото начало в индустриалните предприятия се въвежда длъжността на "контрольора по качеството". Той действа като независим от линейното производствено звено субект, извършващ следните три основни задачи: инспекция на крайно изделие; при откриване на несъответствие премахване на дефектното изделие; комуникация на проблемите по несъответствията с ръководството, без да се влияе от взаимоотношенията с изпълнителите.

Нарастването на броя на контрольорите води до формирането на съответно структурно звено, т.нар. "отдел по технически контрол на качеството"(ОТКК) със свой ръководител. Основна цел на „контрольорите" или инспекторите е да гарантират, че извън предприятието няма

да излезе изделие, което не отговаря на определени предварително уговорени изисквания или стандартизирани условия.

Трябва да се каже, че още от самото си възникване в този първоначален формат, системата по управление на качеството в организациите търпи промени в посока на разширяване на обхвата на контрол. Така инспекцията постепенно преминава към модел на действие, при който започва да се осъществява не само контрол на крайно изделие. Минава се и към инспекция на "входа", т.е. на постъпващи материали, а малко по-късно и към инспекция на процеса.

Както навсякъде по света тази система се оказва недостатъчна, за да гарантира високо равнище на качеството на продукцията. Ето защо още през 70-те години започват да се търсят по-оптимални решения. В тази насока първоначалното внимание за търсене на усъвършенствания е насочено към опита на СССР.[106]

Първият усъвършенстван съветски модел е т.нар. Саратовска система за бездефектно изготвяне на продукцията (БИП). Тази система предполага засилване на отговорността на изпълнителя (операторите) по отношение на качеството на работата. При БИП посредством система от поощрения и санкции се търси активизация на операторите, за да ги накарат:

- Да спазват технологическата дисциплина;
- Не просто да разкриват несъответствията, но и да разкриват причините за тях;
- Да предявяват претенции към бригадния майстор, инструменталната служба или службата на главния механик, ако причината за несъответствието е в материалите, инструментите или оборудването.

Крайната цел е общо повишаване на равнището на качеството.

По-късно се ражда друга съветска система – КАНАРСПИ (абревиатура от „качество", „надеждност", „ресурс от първите изделия"), разработена и внедрена за първи път в авиационния за-

[106] В самия СССР още през средата на 50-те години на XX век възниква разбирането за търсене на една по-оптимална парадигма на управление на качеството в сравнение с текущата СКК, акцентирана основно върху инспекция, осъществявана от външни спрямо производственото звено контрольори по качеството.

вод в град Горки. Основна задача на системата е повишаване на качеството на конструкторската и технологическата подготовка на производството при усвояване на нова продукция.[107]

Не може да не се спомене и наличието на т.нар. система НОРМ, приета като базова платформа по управление на качеството в средата на 60-те години на Ярославския моторен завод „Автодизел". При нея за ключов критерий за качество се приема един от най-важните технически параметри – ресурсът до първи капитален ремонт. В системата НОРМ са използвани и развити основните елементи от Саратовската и системата за управление на качеството от завода в Горки.

В крайна сметка през първата половина на 70-те години в СССР се създава т.нар. КС УКП, т.е. „комплексна система по управление на качеството на продукцията". Главна цел на системата е планомерно използване на научно-техническите, производствените и социално-икономическите възможности за постигане на високи темпове за подобряване на качеството на продукцията.[108]

---

[107] Ключов инструмент при КАНАРСПИ за такъв тип управление на качеството е създаването на многофункционални екипи, т.нар. „комплексни бригади", съставени от представители на различни функционални звена – проектанти и конструктори, производственици, механични и инструментални служби и т.н. Те своевременно разкриват причините за отказ на изделията още на допроизводствен етап. Друг много важен момент, чрез който се осигурява качеството, е привличане на представители на потребителите (поръчителите) в многофункционалния екип, чрез които постоянно се поддържа връзка и се спазват изискванията на горните. КАНАРСПИ позволява да се съкратят сроковете на разработката, а оттук и на цялостния цикъл на доставка на изделията и рязко да се повиши равнището на надеждност на продукцията.

[108] Това се постига чрез следните средства: Управлението на качеството се оглавява от директора на предприятието, което е значителна крачка напред в сравнение с предходните системи, където управлението на качеството е прерогатив на началника на ОТКК; Събиране и анализ на информация за качеството, като тази информация следва да се обработи статистически и да служи за прогнозиране на потребностите на техническото равнище; Резултатите от прогнозирането стават изходни данни за следващото мероприятие – планиране на повишаване на качеството (т.нар. целева система от показатели по качеството); Атестация на продукцията и стимулиране – морално и материално на сътрудниците, осигуряващи продукция, атестирана като висококачествена; При планирането на повишаването на качеството основно се обръща внимание то да става за сметка на снемане от производство на морално остаряла продукция, усвояване и създаване на нови видове продукти, своевременното й пускане и усъвършенстване чрез по-нататъшна модернизация.

Ако трябва да дадем оценка на „КС УКП", която в началото на 80-те години започва интензивно да се изучава с оглед нейното внедряване в българските предприятия, може да кажем следното:

- „КС УКП" определено е на напълно съпоставимо равнище с най-добрите западни системи по това време – НАТО-вските "Публикации за осигуряване на качеството в съюзните страни" (Allied Quality Assurance Publications-AQAP), както и с разработения и приетия през 1979 г. от Британския институт по стандартизация (British Standard Institution) британски стандарт "5750" (BS 5750), дал по-късно началото на модела ISO 9000 в първите му публикации.[109]

Тук логично можем да зададем въпроса доколко успешно се внедряват и използват Саратовската, Горкиевската и Лвовската системи по качеството у нас. Не може да се отрече, че се полагат усилия, че се създават структури, обучават се хора. Важни обаче са резултатите, които не отговарят напълно на очакванията. За съжаление в годините на държавния социализъм „българското индустриално качество" остава на сравнително ниско ниво.

Дали причините са в системите по качеството? Или в това как се внедряват и използват? Склонни сме да мислим, че причините са повече във второто, отколкото в първото. Тук не може да не споменем и един друг важен момент. В България през дадения период доминира първичната форма на организационно функциониране от индустриален тип – "класическата индустриална организация", която действа в режим на т.нар. модел на Организацията на командно-контролните структури (command-control structures organization). Той се характеризира със следните особености на функциониране:

1. Значителен обем на организационното пространство, което позволява организацията да извършва значително по-сложни дейности в сравнение с малките организации. Сложността и

[109] Следва да се признае обаче, че „КС УКП" не е на нивото на разработената и получила разпространение в Япония система за тотално управление на качеството, ориентирана към масово въвличане на сътрудниците в процес по непрекъснато усъвършенстване на качеството чрез групови форми и акцент върху използване на творческия потенциал на същите.

обемът на дейността създава естествената необходимост от тясна специализация в рамките на отделните работни места. Като следствие от всичко това възниква широка система на функционално разделение на труда, при която всеки член на организацията изпълнява само функционално специализирана част от цялата дейност.

Тъй като обемът на организационното пространство надхвърля потенциала за пряк контрол, върху членовете на организацията се създава пирамидална йерархия от няколко управленски равнища, т.е. прави се опит за "мултипликация" на управлението на прекия контрол. Но в условията на нарасналите организационни мащаби, ако тази мултипликация не е съпроводена с цялостно систематизиране на управленските взаимодействия, каквото на този етап поради ниския праг на знания за организацията не се формира, то се създава относително примитивна управленска система. Последната функционира в режим "отгоре-надолу" чрез верига от прости и преки заповеди.

Относителната неразвитост на управленската система не позволява да се проследи приносът на отделния изпълнител за крайния продукт, който е плод от усилията на всички сътрудници на организацията. Поради това възнаграждението на сътрудниците започва да се плаща не за свършена работа, а за работно място, т.е. възниква т.нар. *статусно-диференцирана уравниловка*.

Именно това поражда явлението, при което се плаща не за свършена работа, а за работно място или по-точно за: (1) длъжност; (2) стаж; (3) равнище на образование. Фактически в организацията възникват различни статусни групи. Всяка от тези групи е съставена от членове, които имат еднакви "длъжност", "стаж" и "квалификация", т.е. характеристиките, по които се различават от другите. Съответно трудовото възнаграждение между различните групи се осъществява според тези критерии, т. е. в зависимост от "статусната диференциация", а не по реалния принос на отделния сътрудник в общите усилия. От друга страна, членовете на една група, независимо от това, че могат да имат различен принос в общите трудови усилия, получават еднакъв размер на трудовото възнаграждение, т. е. установява се система на "уравниловка".

Оттук и наименованието "статусно-диференцирана уравниловка". Като правило тази система ориентира сътрудниците не да се стремят към максимизация на своите усилия за достигане на целите на организацията, а към това да не падат под едно общоприемливо и относително невисоко равнище на трудово поведение.

2. *Негативен подход* – в условията на статусно-диференцирана уравниловка основен модел на управленско въздействие върху "организационния човек" става този на "негативния подход". Съгласно последния сътрудникът не е поощряван за добре свършената работа. Но в случай, че дейността не е извършена според дадените заповеди и указания, той бива санкциониран. Подобна система на функциониране на организацията значително затруднява личностната воля за активно трудово поведение. "Негативизмът" като подход може да бъде определен като най-неефективния начин за въздействие върху процесите и факторите в една организационна система.

Гореспоменатите условия създават един типичен модел на организационна култура, който може да назовем *организационна култура на оправданието*. За последната е характерно, че изпълнителите се стремят да избягват осъществяване на нерутинни задачи, свързани с обновяване на начина на извършване на дейността или какъвто и да е друг вид усъвършенстване. По своята същност да се изпълни задача, свързана с нещо ново, означава да се поеме по-висока степен на риск, в сравнение с рутинната задача.

В условията на статусно-диференцирана уравниловка обаче този риск е неоправдан, защото по никакъв начин не би бил поощрен. Оттук идва и нежеланието да се прави нещо ново, да се извършват усъвършенствания. Затова, когато възникне ситуация, която напълно естествено изисква "все пак да се прави нещо", сътрудникът на организацията гледа да се *оправдае*, т.е. да си намери извинения защо не го е извършил, отколкото да го извърши. Именно създаването на такъв тип организационни ценностни установки наричаме "култура на оправданието".

3. При този тип култура възниква и друг немаловажен момент – деинтелектуализация на труда, т.е. потискане и отхвърляне

на творческата компонента на човешкия труд – особено при редовите, линейните сътрудници на организацията. Ако те дадат някаква идея във връзка с усъвършенстване на собствения им труд, такава идея се посреща „на нож" от висшестоящите над тях управленски равнища. Предлагането на идеи и инициативи се разглежда от тези висшестоящи управленски равнища като „навлизане" в тяхна територия и подкопаване статуса им поради разбирането, че единствено за тях е „запазена територията на творческия труд. На практика командният модел на функциониране на организацията и създадената на тази основа организационна култура, т.е. система от ценностни установки, изграждат своеобразен тип личност на изпълнителя. Последният се разглежда не само от ръководителите като феномен, който подлежи на управление единствено чрез прости и преки заповеди, но и самият той се вижда като т.нар. *"човек-винтче"*, т.е. подлежащ на пряко командване.

Несъмнено нещата не са така прости, както ги описваме, тъй като тези тенденции на уравниловка се сблъскват с точно противоположни такива. От една страна, постоянно се правят в един или друг план усилия да се стимулират хората чрез премиални и всякакви други видове материални поощрения. От друга страна, несъмнено съществуват и редица морални стимули – ударници на труда, награди – включително като медали и ордени на труда, до такива високи звания като Герой на социалистическия труд за най-високи постижения.

От трета страна, не бива да се забравя, че, що се отнася до използването и стимулирането на творческия потенциал на редовите сътрудници в социалистическите предприятия, се създават и се правят опити да се развиват активно такива движения като тези на изобретателите и рационализаторите.

Но връщайки се конкретно към въпросите за качеството, следва да споменем, че в периода след 1985 г. (след началото на т.нар. „перестройка", започната от Горбачов в СССР) се тръгва по една друга линия. Тя се изразява във внедряването на т.нар. „госприомка". В България веднага се тръгва към копиране на този модел и също се въвежда „държавно приемане". Казано по друг начин, създават се „независими" от ръководството на предприяти-

ята структури, които осъществяват инспекция на готовите изделия. Така се получава, от една страна, инспекция от „вътрешни инспектори", а от друга, от „държавната приемна инспекция". Целта е да се изключи въздействието на ръководителя на предприятието, който, ръководен от централизирания план, се старае да го изпълни и да „сдаде" продукцията като планирано количество, въпреки че последната може да има проблеми в качеството. По този начин ръководителите оказват въздействие върху инспекторите по качеството и ОТКК да си „затварят очите" пред някои проблеми. За да се избегне това, е „вкарана" системата на „държавното приемане". По наше мнение тази система е построена по един негъвкав начин на линеен принцип. В този смисъл тя не е просто абсолютно безперспективна, но даже в определен смисъл е вредна, тъй като отклонява от действителните пътища по осигуряване на високо качество и ненужно пилее средства, хора и усилия.

Тук не може да не спомена и българските усилия да се „надскочи" равнището на качеството, постигнато в страните от СИВ. Става дума за инициативата на известния виден учен и баща на българската електроника проф. Иван Попов да се ползва японския опит по качеството. В резултат на тази инициатива през 1985 г. е създаден Център по качеството и производителността (ЦКП), който е предназначен да стане ядро на въвеждането на прогресивни японски организационни технологии, включително системи по тотално управление на качеството. Създадени са над 800 „творчески инициативни групи" в различни предприятия, т.е. „групови форми за творческо участие". Това несъмнено е крачка в правилна посока, но последвалите събития слагат край на един интересен и перспективен експеримент.[110]

Ако все пак се опитаме да отговорим на въпроса, зададен в самото начало – дали системите по качеството в българските предприятия в епохата на социализма успяват да станат един постоянен източник на иновации, та били те даже от инкрементален характер, трябва да кажем, че отговорът е по-скоро отрицателен.

[110] За трансфера на японски управленски модели в България по-подробно вж: *Кандиларов, Е.* България и Япония..., 324-327.

Основни етапи и направления на иновационната политика в България в годините на държавния социализъм

Научно-техническата политика на БКП през 60-те години намира завършен израз в решенията на пленума на ЦК на партията, проведен на 23 и 24 септември 1969 г. под наслов *"За последователно решаване проблемите на концентрацията на производството, на научно-техническия прогрес и новата система на ръководство на народното стопанство"*. [111] На този форум се очертава цялостната държавна политика за следващия период на VI и VII петилетка в областта на научно-техническото развитие на страната и настъпващите вследствие на това промени в организацията и структурата на цялата икономика. Един от най-важните обсъждани въпроси е този за съкращаването на периода от научните изследвания до внедряването им в производството, което ще доведе до по-нататъшната интензификация на икономиката и повишаване на нейната ефективност. Формулираната политика е насочена към ускоряване на процеса на модернизацията, механизацията и комплексната автоматизация на производството и управлението на основата на прилагането на електронно-изчислителни машини (ЕИМ) и микроелектронна техника във всички отрасли на икономиката.[112] Същевременно за осъществяването на тази цел се разработва и цялостна програма за развитието и внедряването на микроелектрониката в: изчислителната и организационната техника; в електронните средства и системи за измерване, контрол и управление на производството; устройствата и системите за програмно управление на отделни машини и агрегати, поточни линии и др.; в електронните средства и системи за предаване на информация; в приборостроенето и медицинската техника; също и в средствата и системите за нуждата на отбраната. Изпълнението на тази програма има за цел осигуряването на комплексната автоматизация, кибернетизацията и електронизацията на производството и управлението в различните стопански отрасли.[113] Решенията на този пленум стават

[111] ЦДА, Ф. 1 Б, оп. 35, а. е. 888, л. 1.
[112] Пак там, л. 8.
[113] Пак там, л. 910.

определящи при изработването на плановете за социално-икономическо развитие на страната и при провеждането на по-нататъшната научно-техническа и икономическа политика. Основният акцент в нея е постигане на интензификация на икономиката посредством комплексна автоматизация, основаваща се на широкото внедряване на електронно-изчислителна техника. През 70-те години в партийно-държавните документи започва да се говори за цялостна електронизация на икономиката на страната.[114]

За формирането на научно-техническа и технико-икономическа политика в България значение има и голямото влияние, което оказва върху българското държавно ръководство японският икономически модел, основан главно върху наукоемки отрасли и интелектуализация на производството. Електрониката и машиностроенето са двата основни сектора в икономическата структура на Япония и неслучайно от 60-те години насетне те се превръщат в приоритети и на българската стопанска политика.[115] По-късно в мемоарите си Тодор Живков категорично заявява: *"...за това бях мечтал години наред. Онези, които са общували с мен, знаят, че електрониката бе моя слабост... виждах в това бъдещето ни"*.[116] Още от началото на 60-те години именно електрониката става отрасълът, на който българското правителство разчита най-много за извършване на скок в интензификацията на икономиката. Електронната промишленост се разглежда като един от най-важните стратегически отрасли и се

[114] Научно-техническата политика, станала приоритетна за държавата, е заложена дори в новоприетата през 1971 г. чрез всенароден референдум Конституция на НРБ. В чл. 33 е формулирано задължението на държавата да създава необходимите условия *"за развитие на науката и техниката с цел да се осигурява научното управление на обществото, научно-техническият прогрес и всестранният растеж на икономиката и културата"*. Нещо повече, внедряването на постиженията на науката и техниката във всички области на обществения живот е посочено от ал. 2 на същия член като задължение на държавните органи, стопанските и други организации и дори на всички граждани. (*Конституция* на НРБ. С., 1971, с. 21.)

[115] По-подробно виж: *Кандиларов, Е.* Участието на България в Експо` 70 – българо-японските отношения и формирането на българската икономическа политика. – *ИДА*, 20/2005, 64-90.

[116] *Живков, Т.* Мемоари..., 214-217.

развива с интензивни темпове до края на 80-те години.[117] Наред с електрониката държавното ръководство полага усилия за създаване и развитие на редица други наукоемки, високотехнологични отрасли като: ядрена енергетика, малотонажна химия, биотехнологии, ВПК.[118] В дадената разработка, поради ограничения на обема, авторите ще отделят повече внимание на електрониката, като останалите направления, свързани с иновационната политика, ще бъдат само частично маркирани.

Важен акцент в научно-техническата политика през изследвания период е внедряването на електронно-изчислителната техника и автоматизираните системи за управление във всички отрасли на националната икономика. В началото на 70-те години се създава специално Научно-производствено обединение (НПО) по внедряване на автоматизацията в производството и управлението на народното стопанство. Според проф. Иван Попов създаването на това НПО е наложително, за да се преодолее разпокъсаността и липсата на синхрон, както и дублирането на усилията, водещи до ниска ефективност, нерешени въпроси на финансирането и материалното стимулиране, бавно изграждане на материално-техническата база. Основната задача на новообразуваното НПО е ускорено внедряване

[117] На 24 юни 1964 г. председателят на ДКНТП чл.-кор. Иван Попов, председателят на БАН акад. Любомир Кръстанов и председателят на Комитета по машиностроене инж. Марий Иванов внасят в Политбюро на ЦК на БКП доклад "Относно развитието на електронно-изчислителната техника". В него се прави анализ на състоянието на този тип техника в световен мащаб и на формите, ползата и перспективите за използването й във всички клонове на народното стопанство. Авторите обръщат внимание на факта, че производството на електронно-изчислителна техника като част от приборостроенето е много изгодно поради влагането на сравнително малко материали, ограничено количество черни и цветни метали, много труд, възможност за прилагане на женски труд и висока и бърза възвръщаемост на капиталовложенията. Въз основа на този доклад на 7 юли 1964 г. Политбюро взема решение за развитието на електронната изчислителна техника в България, което се поверява изцяло на ДКНТП. Официално държавната политика в тази област се оформя с постановление на Министерския съвет от 28 юли 1964 г. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 5513, л. 136-153.)

[118] Някои аспекти, от развитието на военнопромишления комплекс в България се анализират в: *Галев, Т.* Взаимоотношения между военни и граждански технологии в процесите на иновация при социализма. – *Социологически проблеми*, 2005, №1-2.

на световните постижения в областта на автоматизацията и приложението на ЕИТ в най-важните обекти, включени в националните и отрасловите програми за модернизация и реконструкция.[119]

Концепцията за научно-техническата и технико-икономическата политика на държавата е много точно отразена в решението на Политбюро от 13 юни 1978 г. *"За ефективно използване на електронно-изчислителната техника при автоматизацията на производството и управлението"*. В документа се отбелязва следното: *"курсът на БКП за интензификация на икономиката върху основата на научно-техническия прогрес органически съдържа изискването да се осъществява последователно автоматизация на производството и управлението. Във връзка с това у нас се провежда линия на широко развитие, внедряване и използване на изчислителна техника във всички области. Тази линия има първостепенно значение с оглед да се внасят в съответствие с най-новите постижения на научно-техническата революция дълбоки качествени изменения в техниката, технологията и организацията на производството и управлението"*.[120]

В Политбюро през 70-те години многократно се обсъжда развитието на науката и внедряването на нейните постижения в производството, което се разглежда като главна опора на интензификацията на икономиката.[121]

В средата на 70-те години във връзка с разработването на основните насоки на обществено-икономическото развитие на страната за периода на дългосрочната перспектива (1976-1990 г.)

---

[119] В окръзите на страната се създават клонове на научно-производственото обединение, чиято задача е непосредственото участие и оказване на помощ при автоматизацията на технологическите процеси и управлението на производството с прилагане на ЦЕИМ в предприятията на съответната територия. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 4652, л.15.)

[120] Пак там, оп. 66, а. е. 1287, л. 67.

[121] В такъв смисъл се обсъжда въпросът за стимулиране развитието на биологията, биониката, електрониката, квантовата механика, ергономията, химията, физиката, енергетиката, физиологията и социологията, също перспективите за създаване на нови източници и форми на енергия, на суровини и материали в областта на технологическите науки. (Пак там, оп. 35, а. е. 3591,, л. 26.)

и седмата петилетка (1976-1980 г.) Политбюро взема решение инвестиционната политика на България да се насочи към развитие с по-бързи темпове на отраслите, които определят техническия прогрес: ***енергетика, химическа и нефтохимическа промишленост, машиностроене, приборостроене, средства за автоматизация, цифрови електронно-изчислителни машини (ЦЕИМ) и оборудване за механизация на трудоемки процеси; комплексна механизация на основните производствени процеси в промишлеността, строителството, селското стопанство и транспорта***.[122]

Водещ отрасъл на промишлеността със стратегическо значение за иновационното развитие остава машиностроенето. Акцентът се поставя върху развитието на подотрасли, определяни като *"носители на техническия прогрес"*, които са високо рентабилни и по-малко металоемки, т. е. са в основата на интензификацията. Такива са ***електронно-изчислителната и организационната техника, производството на електронни елементи, промишлена радиоелектроника, далекосъобщителна техника, ядрени и други прибори и средства за автоматизация.*** Те определят облика на българското машиностроене, съставляват около 63-66% от машиностроителното производство и осигуряват около 78-82 % от износа на отрасъла.[123]

В "Основни насоки и тезиси за развитието на науката и техническия прогрес през VII петилетка и до 1990 г.", приети на Юлския пленум на ЦК на БКП през 1975 г., се подчертава, че *"най-перспективните направления на техническия прогрес у нас са свързани с развитието на* ***електронната промишленост, информационната индустрия и кибернетиката, с революцията в областта на енергетиката на основата на използването на атомната енергия, с революцията в областта на производството на суровини на основата на използването на химията на високомолекулярните съединения, оптимизация на цикъла изследване - внедряване".***[124]

---

[122] Пак там, л. 24-25.

[123] Пак там, л. 43, 44.

[124] На пленума се отделя специално внимание на развитието на електрониката. В тезисите се отбелязва, че изчислителната техника е най-динамичното направле-

В началото на седмата петилетка България се характеризира вече с относително високоразвита електронна промишленост, но по потребление на електронна продукция на човек от населението изостава спрямо западните, а също и спрямо социалистическите страни. Относителният дял на обема на вътрешното потребление на електронна продукция в съвкупния обществен продукт през 1975 г. е 1,2% при над 2% в САЩ и Япония и 1,8% във Великобритания.[125] Значително е изоставането в областта на внедряването и използването на ЦЕИМ за автоматизация на производството и управлението. Недостатъчно е прилагането на съвременните постижения на микроелектрониката, особено на микропроцесорните системи.[126]

Иновационната политика на България през 70-те и 80-те години е съпътствано с отварянето на страната към високоразвити държави като Япония и ФРГ, както и с предприемането на мерки за реформиране на икономическата система и интензифициране на икономиката като цяло. В персонален план като основен двигател на тази политика през посочения период се откроява Огнян Дойнов, ползващ се с пълното доверие и подкрепа на Тодор Живков почти до края на 80-те години.[127] Още в края на 1977 г. Дойнов е издигнат за член на Политбюро. Същевременно като секретар на ЦК той отговаря за промишлеността, транспорта, съобщения-

ние на електрониката както по ръста на производството и приложението, така и по развитието на научните изследвания и развойните работи. Според документа техническото и технологичното равнище на произвежданата в България продукция изостава от 2 до 5 години спрямо водещи фирми и все още не може да се достигне техният темп в усъвършенстването и обновяването на номенклатурата. Планът за седмата петилетка предвижда производството на ЕИТ в НРБ да нарасне два пъти в сравнение с 1975 г., като 70% от нея е предназначена за износ. Посочени са и основните задачи, към които трябва да се насочат усилията на научните изследвания и развойните работи. (Пак там, а. е. 5368, л. 16.)

[125] *Електрониката* в България. Минало, настояще, бъдеще. С., 1983, с. 54.

[126] Пак там.

[127] Всички мемоарни свидетелства за периода и личността на Дойнов сочат, че Живков харесва и издига Дойнов, поверявайки му основните лостове на управлението на икономиката главно заради неговия прагматизъм и споделянето на Живковото разбиране за това, че България трябва да се развива като високотехнологична страна, следвайки примера на Япония. Вж.: *Дойнов, О.* Цит. съч.

та, строителството, науката, техническия прогрес и образованието и притежава разпоредителни права, задължителни за съответните министерства. От същата 1977 г. Огнян Дойнов поема и стратегическото ръководство на научно-техническото разузнаване и от неговия кабинет се разпределят основните му задачи. През 1977 г. пак той поема и ръководството на Работната група за координация и внедряване на научно-техническия прогрес към ЦК на БКП.[128]

Еманацията на държавната и партийна политика за създаване и развитие на нови високотехнологични отрасли в икономиката на страната намира израз в придобилия широка известност доклад на Огнян Дойнов, изнесен на проведения на 20 и 21 юли 1978 г. пленум на ЦК на БКП в Бояна. Докладът носи емблематичното заглавие "За ускорено развитие на някои стратегически направления на научно-техническия прогрес в НРБ". Още във встъпителните редове на доклада Огнян Дойнов подчертава, че именно "научно-техническата революция е един от основните и решаващи терени на битката и съревнованието между социализма и капитализма". И за да бъде спечелена тази битка, или поне не загубена, трябва да се създадат условия за ускорено развитие на онези направления, които в този момент определят равнището на научно-техническия прогрес в най-развитите страни. Като такива са определени на първо място ***електронизацията, роботиката, химизацията и широкото използване на постиженията на биологията.*** Дойнов категорично заявява, че тези стратегически направления на техническия прогрес все повече ще се превръщат в основен, решаващ фактор за интензификация на икономиката и затова "*партията трябва да доразвива, конкретизира и обогатява научно-техническата си политика, като я превръща във все по-действен фактор на социално-икономическото развитие на страната"*.[129] Според документа комплексното използване на тези съвременни направления, както и научно-техническият потенциал в България (в този момент в науката и научното обслужване са заети над 60 хил. души, а в народното стопанство работят повече от 220 хил. специалисти с висше образо-

[128] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 2282, л. 1.
[129] Пак там, оп. 66, а. е. 1303, л. 11, 13.

вание) ще позволи българските изделия да станат търсени на международните пазари, да бъдат конкурентоспособни, да се повиши ефективността на външнотърговската дейност и "*на тази основа да извършим нови дълбоко качествени изменения в икономиката*".[130]

В анализа на развитието на българската електронна промишленост Дойнов изтъква, че в периода 1971-1977 г. са постигнати високи темпове и безспорни успехи в развитието на тази индустрия. Производството нараства 3,5 пъти, износът – над 5 пъти. Делът на електронната и електротехническата продукция достига 15% от общия износ на страната, като ½ от него се пада на ЕИТ. До момента усилията на държавната политика са насочени към натрупване на опит, изграждане на материално-техническа база на отрасъла, бързо количествено нарастване на производството за завоюване на позиции в международното разделение на труда и преди всичко получаване на ефективна специализация в рамките на СИВ. И действително България получава специализация и се утвърждава като крупен производител на ЕИТ в социалистическата общност.[131]

Наред с постиженията в доклада си Огнян Дойнов изтъква и редица недостатъци и проблеми в развитието на българската електронна промишленост. Това са същите проблеми, разисквани в Политбюро през 1977 г.: ограничени възможности за обновяване и разнообразяване на номенклатурата и за своевременното адаптиране към бързо изменящите се потребности на вътрешния и международния пазар. Докато динамичните изменения в сферата на научно-техническото развитие се проявяват най-бързо в областта на електрониката и тя на всеки 3-4 години изменя своя облик, България не смогва да реагира своевременно на тази динамика.[132] Друг проблем е, че по-голямата част от електронната техника (електронни компонен-

[130] Пак там.

[131] Пак там, л. 23.

[132] Най-характерен пример в това отношение е случаят с производството на българските електронни калкулатори "Елка". Въпреки че България е една от първите страни, разработили такъв калкулатор, внедряването на нови модели се забавя толкова, че редица японски и американски фирми, които започват такова производство много по-късно, в кратки срокове отбелязват значителен напредък спрямо България. Заедно с това в доклада се отбелязва, че въпреки високата серийност и големите

ти), произвеждана в страната, има неколкократно по-висока цена от внасяните по I и II направление аналогични изделия (компоненти), което води до парадокса, че цената на редица изделия се увеличава значително, когато вместо вносни се вграждат български електронни елементи и комплектация. Така е при електронните калкулатори, електронните каси, електронните измервателни прибори, импулсните регулатори за електрокари, техническите средства за съобщителната техника, автоматиката и битовата радиоелектроника. Високата цена на българската ЕИТ е задържащ фактор за нейното приложение както в страната, така и в чужбина.

Друг, вече дискутиран в Политбюро, проблем на българската електронна промишленост е този, че произвежданата техника е предназначена главно за обработка на информация и по-малко за управление на производствените процеси, което затруднява електронизацията.

Решението на тези проблеми партийното ръководство вижда в необходимостта *"нашата електроника да се издигне в образец за последователното провеждане на съвременна политика при обновяването на продукцията както чрез създаването на принципно нови изделия, така и чрез производството на богата гама от модификации на изделия с многоцелево предназначение… Необходимо е също на основата на микроелектрониката да се усвоят малки и евтини мини- и микрокомпютри за управление на технологичните процеси, за да се организира производството на оборудване и математическо осигуряване на връзката на електронно-изчислителната техника с приборите и средствата за автоматизация"*[133].

В съответствие с разработената стратегия през ноември 1980 г. Партийно-държавната комисия по научно-техническа политика приема девет национални комплексни програми за ус-

обеми на редица електронни изделия, поради недостатъци в организацията на производството, значителния разход на суровини и материали, недостатъчното използване на производствените мощности, големия брак, неуплътняването на работното време и редица други причини, по икономически показатели България е далеч под достигнатото равнище на водещите производители. (Пак там, л. 26.)

[133] Пак там, л. 28, 33.

корено внедряване на научно-техническия прогрес през осмата петилетка.[134] Като най-важни за икономиката на страната се разглеждат програмите "Автоматизация", "Електронизация", "Тежко машиностроене", "Минерални суровини", "Химизация" и Биологични ресурси". Внедряването на разработените задачи от националните комплексни програми за научно-технически прогрес довежда до повишаване техническото равнище на производството върху основата на широко прилагане на средствата за комплексна механизация, автоматизация и електронизация във водещите отрасли на националната икономика.

Съгласно програмата "Електронизация на народното стопанство и обществения живот през VIII петилетка и до 1990 г." над 63% от задачите в нея се изпълняват в тясно сътрудничество с други страни и предимно със СССР. Основните разработки в областта на ЕИТ се водят на основата на образци от водещи фирми. [135]

На XII конгрес на БКП, проведен от 31 март до 4 април 1981 г., за пореден път като главна социално-икономическа задача на осмата петилетка е утвърдено *"комплексното задоволяване на непрекъснато нарастващите материални, духовни и социални потребности на народа върху основата на интензификацията на народното стопанство, чрез ускорено внедряване на постиженията на науката и техническия прогрес"*. Конгресът утвърждава единна научно-техническа политика на страната за периода до 1990 г., фокусирана върху следните направления:

---

[134] Според плановете на ДКНТП внедряването на научно-техническите постижения по националните програми заедно с изпълнението на другите задачи по научно-техническия прогрес ще осигурят средногодишно: 55% от прираста на печалбата, 40% от чистата продукция и 60% от националния доход. За изпълнение на задачите по националните програми с плана за осмата петилетка са разчетени около 8,1 млрд лв. или 26% от ресурсите за материалното производство през петилетката. От тях 38% за научноизследователска дейност и 25% за капитални вложения за внедряване на научно-техническите постижения. (ЦДА, ф. 517, оп. 7, а. е. 66.)

[135] Едно от новите направления в сферата на електрониката, които България развива през 80-те години, е най-новият клас ЦЕИМ – **персоналните компютри.** По-подробно вж.: *Кандиларов, Е.* Електрониката в икономическата политика на България 60те - 80те години на XX век – В: *ГСУ-ИФ,* Т. 96/97, 2003/2004, 483.

- комплексна механизация и автоматизация на производството и намаляване на ръчния труд;
- по-нататъшна електронизация, химизация и биологизация на народното стопанство;
- усъвършенстване на технологичните процеси към дълбочинно и комплексно използване на енергийните и суровинните ресурси и пълното оползотворяване на вторичните суровини;
- изучаване, разпространяване и прилагане както на българския, така и на чуждия опит в областта на научно-техническия прогрес;
- по-нататъшно усъвършенстване на цялостната икономическа система на страната с оглед на изключително динамичното развитие в областта на науката, техниката и технологиите в световен план.[136]

Последният по-значителен партиен форум, който се занимава с иновационната стратегия на България, е проведеният на 12-13 февруари 1985 г. пленум на ЦК на БКП. На него е представена нова цялостна концепция за иновационна политика, насочена към следните направления:

- преминаване към качествено нов етап в развитието на научно-техническата революция, който се характеризира със създаването на съвременни технологии, единни технологични бази, типизиране и конфекциониране на технологичните решения и тяхната мултипликация;
- технологично обновяване и превъоръжаване на производството и изграждане на цялостна система за трансфер на технологии;
- провеждане на селективна стратегия, създаване и внедряване на стратегически технологии в областта на ***електрониката, биотехнологиите, новите материали***;
- създаване на качествено нова енергийна и суровинна база и на материали с предварително зададени свойства; пов-

[136] ЦДА, ф. 517, оп. 6, а. е. 144, л. 1.

рат към производство на продукция с висока наукоемкост и по-ниски разходи на енергия, суровини и материали;
- превръщането на държавния план в план за научно-технически прогрес, който да осигурява обществено-икономическо развитие на страната за дадения период;
- усъвършенстване организацията и управлението на науката и нейното превръщане в производителна сила;
- разширяване самоуправлението на научните и стопанските органи и структури, на програмните и научните колективи, като се намери правилното съотношение между централизма и демокрацията при реализиране на постановката за собственика и стопанина.[137]

За подобряване на организационната система за управление на техническия прогрес с постановление от 4 юни 1985 г. МС образува нови национални съвети – по *електроника и електронизация* на народното стопанство, по *нови материали*, по *оптоелектроника и лазерна техника*, които заедно с функционалните национални съвети по *автоматизация* и по *биотехнология* трябва да конкретизират научно-техническата политика в стратегическите направления.

* * *

По въпроса за резултатите от провежданата научно-техническа политика на страната, показателни са данните на два независими западни източника, даващи сведения за състоянието на един от водещите технологични отрасли, какъвто е електрониката, през 1989 г. Според цитирания от И. Чалъков доклад на Комисията за научна и технологична политика към Френския парламент от 1994 г. в периода 1980-1989 г. българската електронна индустрия дава 28% от промишлената продукция на страната и над 40% от продукцията на електроника в СИВ. Тя обхваща над 80 завода с

[137] Пак там, а. е. 144; *Живков, Т.* За някои нови виждания и подходи в разработването и провеждането на научно-техническата политика на Народна република България. С., 1985.

повече от 122 хиляди заети.[138] Съгласно данните в доклада върху *Проекта за икономически растеж и преход към пазарна икономика в България*, подготвен от Фондацията на Националната камара на САЩ за НРБ (по-известна като програмата Ран-Ът) за финансовата 1989 г. на електрониката и далекосъобщителната техника се падат 25% от българското промишлено производство, а основният дял е на осем производствени организации. Приблизително 95% от общата продукция е предназначена за пазара на СИВ и предимно за СССР. В отрасъла работят приблизително 130 000 души, от които 8000 са висококвалифицирани инженери. Близо 95% от приходите на електронната промишленост идват от продажби на всички видове компютърни периферни устройства на пазарите на СИВ. През 80-те години България става главният доставчик на високопроизводителни компютърни системи за съветските научни, изследователски и промишлени институти. България придобива и голям дял на съветските пазари за персонални компютри. Електронната промишленост притежава технологични възможности за проектиране и производство на 80-85% на компонентите и възлите, необходими за производството на крайни изделия, въпреки че приблизително 30-40% от тези компоненти и подсистеми се внасят от Запада. Това означава, че всяка организация в този отрасъл трябва да изразходва конвертируема валута в нормалната търговска практика. Отново според същия документ от средата на 80-те години електронната промишленост започва да изразходва повече конвертируема валута за компоненти и суровини, отколкото печели и това води до голям дефицит и дисбаланс.[139] От средата на 80-те години и особено през 1988-1989 г. радикално променящите се икономически и политически условия на българските търговски партньори от СИВ причиня-

[138] Що се отнася до военната промишленост, изданието на Wallstreet Journal за Централна Европа (броят от есента на 1994 г.) посочва, че през 80-те години при население от 8,5 милиона България е на дванадесето място в света по износ на военна продукция, със средногодишен обем от над 2 милиарда долара. (*Чалъков, И.* Да направиш холограма..., с. 25.)

[139] *Доклад върху Проекта за икономически расттеж и преход към пазарна икономика в България,* подготвен от Фондацията на Националната камара на САЩ за НРБ. Ръководство и редактиране Ричард Ран, Роналд Ът, 31 октомври 1990 г., глава 22, с. 16.

ват прогресивно влошаване на ситуацията за електронната промишленост. Икономическата криза в СССР, съчетана с пренасочване на фондове от научноизследователските сектори към увеличаване на производството на потребителски стоки, предизвиква вертикално свиване на пазара на високопроизводителните компютри. В сферата на микрокомпютрите и микрокомпютърните периферни устройства широкомащабното навлизане на пазара на южнокорейски и тайвански производители с по-евтини и превъзхождащи продукти оказва същото въздействие. Лошото състояние на икономиките на страните от Източна Европа предизвиква значително намаляване на закупуването на съвременни технологии като цяло, докато със значителното намаляване на експортните ограничения на КОКОМ върху технологиите традиционните български клиенти предпочитат да купуват нови западни компютри вместо български.[140]

В същия документ се подчертава фактът, че от началото на 60-те години като страна от Източния блок, специализирана в проектирането и производството на компютърни дискови периферни устройства, България развива разнообразна и стабилна компютърна и електронна промишленост.[141] Според американските анализатори и експерти Гордън Сейболд и Гордън Грейвс (президент и вицепрезидент на *Global Technology Resources*) в края на изследвания период по-голямата част от технологичната база на електронната промишленост съответства на съвременната технологична база на Запада. Наред с това квалифицираната работна ръка на тази промишленост е допълнителен голям ресурс, който не може да се замени в кратък срок, а без подходящи специалисти технологичната база на промишлеността би била фактически безполезна. Следователно

[140] *Доклад върху Проекта...*

[141] От началото на 70-те години страната прави огромни капитални инвестиции в тази промишленост (както в конвертируема валута, така и в лева), което води до създаване на вдъхващи уважение производствени мощности и изследователски и развойни звена в следните области: микроелектроника, големи изчислителни системи, паралелни архитектури с много висока производителност за научни приложения, миникомпютърни системи, микропроцесорни компютърни системи и инструменти, дискови и лентови периферни системи, периферни системи с единичен запис и дисплей, оптоелектроника. (Пак там.)

в интерес на страната е да използва най-доброто от този ресурс, защото през последните години се наблюдава масово напускане на родината от най-квалифицираната част от работната сила (инженери, проектанти, научни работници) с цел търсене на по-добри възможности за реализация на Запад. Добре известно е, че опитният инвеститор купува преди всичко пазарни позиции и квалифициран персонал, а не сгради и оборудване.

Заключението на чуждестранните експерти въз основа на анализа на главните фирми от производствения сектор на електронната промишленост е следното: *"...всички фирми имат оборудването и работна сила с по-големи производствени възможности. В много фирми тези възможности могат да се използват за производството на западни електронни продукти или това би могло да стане с малки инвестиции. Някои фирми имат съвременна продукция, която е с техническо качество, равно на неговите западни конкуренти. Повечето фирми притежават една или повече производствени единици, които понастоящем създават продукция, която вече не е конкурентоспособна нито на пазара на СИВ, нито на световния; производствените възможности на тези единици обаче са годни за използване"*.[142]

Въпреки тази констатация, електронната промишленост заедно с редица други високотехнологични отрасли на българската икономика са буквално ликвидирани при провежданата от новото политическо ръководство на страната политика на преход от социалистическа стопанско-политическа система към парламентарна демокрация и пазарна икономика.

* * *

Като обобщение може да се каже, че като цяло иновационното развитие, респ. иновационната политика на България в рамките на обществото, което наричаме „държавен социализъм", макар да съвпада с основни насоки на общата стопанска динамика и социално-икономическа политика, се характеризира с определена специфика. Това се демонстрира особено силно в периодизацията

[142] Пак там.

на иновационното развитие и съответно на иновационната политика. Като критерии, които ни позволяват да обособим тези етапи, са такива характеристики като:

- насоки на иновационното развитие и политика;
- структурираност на иновационното развитие и политика;
- пространство на иновационното развитие и обхват на иновационната политика.

Въз основа на тези критерии могат да се различат следните основни етапи:

Етап на рационализацията – той датира от края на 40-те години и завършва в края на 50-те години на XX век. През 1948 г., както вече споменахме, се създава Институтът по рационализации, с което се инициират базови предпоставки за стартиране на иновационно развитие. То все още е тясно като пространство, слабо структурирано като процес и ориентирано към рационализациите, т.е. инкременталните иновации, като насока. Този етап отразява все още неразвитата техническа база, недостатъчната технологизация и слабата специализация на българското стопанство като цяло, което резултира в акцентиране върху използването на екстензивни фактори и относително ниската степен на иновативност на развитието.

Етап на първоначална систематизация на иновационното развитие – от края на 50-те до края на 60-те години на XX век. В рамките на този етап стартира структурирането на иновационната политика, т.е. създават се основните структури на управление на иновационната политика и на функциониране на иновационното развитие. Като цяло преобладава слабоспециализирана насока на иновационния процес. Доминира инкременталният тип иновации, което е естествено за фактическото начало на иновационната динамика в страната. Пространството е тясно, концентрирано основно в общото машиностроене, макар че рационализации и иновации могат да се отбележат и в различни други области, включително селското стопанство.

Етап на първична специализация на иновационното развитие – от края на 60-те до края на 70-те години – в този период се осъществява ясен избор във вярна посока – развитие на електрони-

ката. България започва да се специализира в ключово направление на научно-техническия прогрес, явяващо се ядро на петата технологическа вълна. Формират се базовите структури на функциониране в тази област, което създава условия за постепенно нарастване на пространството на иновационния процес. Той обаче в никакъв случай не се ограничава само в областта на електрониката. Нараства и потокът на радикалните иновации, което говори за това, че иновационното развитие на България бележи определена зрелост.

Етап на комплексното иновационно развитие – от края на 70-те до края на 80-те години на XX век. Иновационното развитие има комплексен и многофункционален характер. То е относително добре структурирано и обхваща широко пространство. Има вярна насока – информационните технологии в техните хардуерни и софтуерни изпълнения, както и в развиваните нови направления – биотехнологии и нови материали. Това говори, че иновационната политика в никакъв случай не се ограничава само в областта на електрониката. Инкрементални и радикални иновации характеризират почти всички области на народното стопанство. Ключов момент тук е този, че се набелязват нови перспективни направления, които са свързани със следващата – шестата технологична вълна. Това е най-зрелият период в иновационното развитие на България, завършил през 1988 година. Тогава 3.5% от БВП се дава за НИРД и са подадени 3549 български заявки за патенти. Тези цифри са абсолютен български рекорд до днес. Но именно това свидетелства, че в този си вид иновационният процес в България е изчерпил позитивния си потенциал и има нужда от преструктуриране на насоки, пространство и платформи на управление и функциониране.

Заключение

В крайна сметка може да се направят следните заключения и изводи, имайки предвид иновационното развитие и иновационната политика на България в годините на държавния социализъм:

- България стартира от изключително ниско равнище на иновационно развитие, може да се каже практически от

нулата. Няколкото открития и изобретения, направени от български учени и изследователи в българска среда в периода до държавния социализъм са просто изключение, потвърждаващо правилото за почти пълната липса на иновационен процес в страната до края на 40-те години.

- Погледнато даже през призмата на опита на такива демонстрирали скоростно иновативно структуриране страни като Япония и Южна Корея, в България за един изключително кратък срок – 35-40 години, се формира напълно съвременно иновационно развитие, показващо оригинални приноси. То в дадени, макар и не толкова много, колкото би ни се искало, моменти, е не просто съпоставимо с най-добри световни образци, но именно то е върхът.
- Ключово значение за това бързо догонващо развитие в сферата на иновационното развитие, от една страна, има подкрепата, оказана от СССР, а от друга, относително благоприятната среда, създадена в рамките на СИВ.
- Въпреки че България започва от значително по-ниско равнище своето иновативно развитие в сравнение с редица страни от СИВ като СССР, Чехословакия, ГДР, Полша, Унгария и даже Румъния, тя успява не просто да достигне нивото на по-развитите държави от общността, но и демонстрира по-високи темпове на иновационно развитие. Тя съумява да направи най-верен избор на главната насока на иновационна динамика – информационните технологии. Това несъмнено дава много големи шансове в рамките на промишлената специализация в СИВ и представлява значително постижение на българската технологична, академична и политическа мисъл и дело.
- Несъмнено зад всичко това се крие и относително вярно структурираната за своето време иновационна система и успешна иновационна политика, която съумява да разкрие творческия гений на българския народ в дадения исторически момент при съответните социално-икономически условия.

- Накрая не може да не се отбележи, че като цяло иновационната система на България е част от тази на СИВ и съответно носи както достойнствата, така и недостатъците на последната. В този смисъл нейна характерна особеност е относително по-слаба ориентация към изискванията на масовия потребител и по-силна насоченост към нуждите на държавата. Това определя такава характеристика като поголяма зависимост от политическите решения на държавно равнище, което в последващия период изиграва съдбоносна роля за нейното съществуване.
- Тук не може да не се направи и заключение във връзка с момента, че в редица области на иновационно развитие страните от СИВ са „късноДошли" в сравнение със Запада. Това налага провеждането на политика на догонване, която изисква в редица случаи нетрадиционни, иновационни политически решения, а не простото и невъзможно в конкретните условия копиране на „чуждите пътища". В това отношение обаче често липсва иновативността на политическото мислене и действие, което се изразява в споменатите по-горе слабости и дисбаланси. Но не бива да се забравя, че все пак става дума за грешки на растежа. За съжаление в последващия период този дефицит на творчески политически решения се засилва в такава степен, че вместо да развие по-нататък създадения при държавния социализъм иновационен потенциал на страната, на практика иновационната система е докарана до границата на почти пълното унищожение и изчезване.

ДЪРЖАВНО-БЮДЖЕТНА СИСТЕМА НА СОЦИАЛНОТО ОСИГУРЯВАНЕ В БЪЛГАРИЯ (1951-1995 г.)

Никола Константинов

Nikola Konstantinov. **THE STATE-BUDJET SYSTEM OF SOCIAL INSURANCE IN BULGARIA (1951-1995)**

The study examines the system of the social insurance in Bulgaria after the Second World War as a key factor of the protection of the human life and force in case of labor inefficiency as a result of illness, labor accident or professional illness, disability, pregnancy and childbirth, unemployment, an old age and death. The author focuses on two aspects of the study. First one is the organization and management of the system of Social Insurance. On the second place there is an analyses on the social dimensions and the significance of the Social Insurance for the development of society in Bulgaria through the years of the state socialism and afterward.

Като неизбежен продукт на обществено-икономическото развитие на страната социалното осигуряване е основен фактор в защитата на човешкия живот и сила при загуба на трудоспособност, вследствие на болест, трудова злополука и професионално заболяване, инвалидност, бременност и раждане, безработица, старост и смърт. Неговото състояние и бъдеще е свързано непосредствено с икономическите, политическите, демографските и други промени в обществото, влияе се от тези промени и в същото време дава своя отпечатък върху тях. Затова и разкриването на цялостния облик на обществения живот, на тенденциите в неговото развитие, е трудно постижимо, за да не кажем невъзможно, без изясняване историята и на социалното осигуряване. Именно това и дава подтик на нашите изследователски усилия в тази насока.

Периодът на държавно-бюджетната система на осигуряване не е от най-благодатните за историците. Той е лишен в голяма степен от онази динамика и творческо дръзновение, характерни за предишните и особено за следващите етапи от неговото развитие. Но той е изпълнен с колебанията и разочарованията, с вярата и

надеждите, и в същото време и с всеотдайността и упорития труд на хиляди работници и специалисти в социалната област. Те заслужават не само нашето внимание, но и нашата и на обществото благодарност и признание.[1]

I. ОРГАНИЗАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ

С възприемането към края на 1947 г. на политиката на интензификация на "революционния" процес и на социалистическите преобразования в България се дава силен тласък на радикални промени във всички области на обществено-икономическия, политическия и културния живот на обществото.

Българската работническа партия (комунисти) налага своята ръководна роля в обществения живот, а партийните структури постепенно се сливат с държавните. След разгрома на опозиционния БЗНС е ликвидирана многопартийната система. Марксистко-ленинската идеология се натрапва като единствено научна и безспорна. Започва тоталното одържавяване и ликвидиране на самостоятелността на всички кооперативни, застрахователни, културно-просветни и други обществени организации и институции. Във всички области на обществено-икономическия, политическия и културния живот на обществото се налага съветският модел на управление и устройство. И най-невинните опити за отклоняване от съветската система на управление и дейност се обявяват за антинародни и реакционни.

Не остава незасегнато от промените и социалното осигуряване. Тези промени обаче не се извършват непосредствено след 1947 г. И една от основните причини за тяхното забавяне е липсата на ясни виждания за същността им и за начините и пътищата за практическото им реализиране. Разбира се, тук не става дума за собствени виждания на отговорните партийни и държавни дейци, а преди всичко за недостатъчно познаване на теоретическите пос-

[1] Поради ограниченията в обема на предлаганата студия ние се спираме само на организационните проблеми и на някои от социалните измерения на осигуряването.

тановки и практическите действия в областта на социалното осигуряване в Съветския съюз, както и относно пътищата и средствата за тяхното налагане в страната.

От друга страна, макар и да смятат не само за възможно, но и за жизнено необходимо изучаването и творческото прилагане на съветския опит съобразно конкретните условия в страната, преобладаващата част от социалните работници не са подготвени за неговото насилствено и безкритично пренасяне на българска почва. Това и предопределя в немалка степен не само забавянето на промените, но и допускането на взаимно изключващи се действия в тази насока.

Първият по-съществен удар върху самостоятелността на Института за обществено осигуряване, създаден в 1941 г. и получил наименованието държавен в 1949 г. (ДИОО), както и на фондовата организация на осигуряването,[2] се нанася с решението на правителството от началото на 1950 г. бюджетът на ДИОО да бъде включен в единния републикански бюджет на страната[3]. По този начин се слага началото на края на фондовата система на осигуряването в България. Управителният орган на социалното осигуряване се лишава от възможността да заделя неизразходваните годишни приходи на отделните осигуровки в съответните запасни фондове с оглед посрещането на бъдещи нужди, да използва част от тях за строителство на собствени здравни, административни и други заведения, да провежда собствена пласментна политика, да определя на научна основа и съобразно възможностите на осигурените необходимите за финансовата стабилност на отделните осигуровки размери на осигурителните вноски и др.

Както е и естествено да се очаква при тогавашната вътрешнополитическа обстановка, Министерският съвет не уведомява предварително ръководството на института за своите намерения да включи бюджета на ДИОО в републиканския. Едва след като решението е взето, то е доведено до знанието на управителя Юрдан Анастасов.

---

[2] Финансовата организация на осигуряването в България се изгражда на базата на т. нар. трипартитен принцип с осигурителни вноски както от осигурените и работодателите, така и от държавата.

[3] ЦДА, ф. 164, оп. 1, а.е. 69, л. 53.

И след включването на бюджета на ДИОО в републиканския фондовата система на социално осигуряване не се отхвърля официално, поне дотолкова, доколкото финансово самостоятелни и счетоводно обособени продължават да се водят отделните осигуровки и осигурителни сметки, а и институтът, макар и условно, запазва своето отделно съществуване.

Фондовата система в този вид не се поставя под съмнение дори и при обсъждането на законопроекта за изменение и допълнение на Закона за обществено осигуряване в Законодателната комисия при Народното събрание през октомври 1950 г.[4] Запазват се до края на 1951 г. като собственост и всички натрупани в предхождащите години капитали и фондове на осигуровките на обща стойност 29 269 607 910 лв., при годишен разход само за пенсии през 1951 г., възлизащ на 10 179 542 348 лв. Изключение в това отношение правят сградите на ДИОО – болници, поликлиники, работнически жилища, стопанства, дворни места и др., които се ликвидират като собственост на института 6 месеца по-рано с решение на последното заседание на Управителния съвет от 27 юни 1951 г.[5]

Наистина те не се национализират, а се прехвърлят "доброволно" на МНЗСГ, ЦС на ОРПС и съответните народни съвети. Само една незначителна част от сгради или част от тях остават за ползване от ДИОО. А няколко месеца по-късно с приемането на Кодекса на труда се отменя и официално със законодателен акт глава III от дял I на Закона за обществено осигуряване от 1949 г., която регламентира фондовата организация на социалното осигуряване.[6] С това се открива пътят за пълното утвърждаване на държавно-бюджетната система на управление.

И след приемането на Кодекса и ликвидирането на фондовата система обаче все още нереорганизирани и със запазени, макар и само на книга, права и задължения остават централните и особено местните структури на социалното осигуряване.

[4] Пак там, ф. 117, оп. 9, а.е. 715, л. 161-206.
[5] Пак там, ф. 164, оп. 1, а.е. 69, л. 17-92, 100; оп. 2, а. е. 13, л. 167-170
[6] *Държавен вестник*, № 91, 13 ноем. 1951.

Всъщност бъдещето и на института, и на неговите органи е вече в значителна степен предрешено. Година по-рано с решението на Политбюро (ПБ) на ЦК на БКП от 2 март 1950 г. за преминаване на краткосрочното осигуряване (при болест, трудова злополука, професионално заболяване, инвалидност, безработица, бременност и раждане) заедно със социалните грижи и охраната на труда от Министерството на труда и социалните грижи към профсъюзите се поставя началото на пълното ликвидиране на тяхната самостоятелност и роля. Официално това решение се мотивира не само с необходимостта от издигане ролята на профсъюзите, но и поради назрялата потребност да бъде преодоляна "откъснатостта" на социалното осигуряване от осигурените и предаването му "в ръцете на самите работници"[7].

Едва ли и ние бихме могли да твърдим, че връзките на института и неговите местни органи с осигурените са достатъчно здрави. Но не може да отречем, че този проблем занимава и управителните съвети, и законодателите в продължение на много години. И ако по-нататъшната демократизация на социалното осигуряване през следващите години се свързва само с поемане на непосредственото ръководство на социалното осигуряване от казионните професионални организации, то не е поради липсата на възможности за нейното разширяване и обогатяване в рамките на ДИОО, а защото това диктува съветският опит.

* * *

Решението на ПБ от 2 март 1950 г. не само "демократизира", но и разкъсва социалното осигуряване. В негово изпълнение, съобразно с практиката в Съветския съюз, председателят на ЦС на ОРПС и министърът на труда и социалните грижи подготвят и на 19 май с.г. внасят в Министерския съвет проектоуказ за прехвърляне на охраната на труда и краткосрочното осигуряване към профсъюзите, а на пенсионното – към Министерството на народното здраве[8]. Неговото изготвяне и представяне в Министерския

[7] БКП в резолюции и решения. Т. IV, 1944-1955. С., 1955, с. 268.
[8] ЦДА, ф. 164, оп. 2, а.е. 9, л. 57.

съвет отново не е съгласувано с Управителния съвет на ДИОО. Съветът е пренебрегнат дори и от управителя на института.

Неочаквано вероятно и за самите профсъюзи обаче с постановление от 26 януари на следващата 1951 г. Министерският съвет решава във връзка със закриването на Министерството на труда и социалните грижи не само краткосрочното, както е в СССР, но и дългосрочното (пенсионно) осигуряване, заедно с института и неговите централни и местни служби, да преминат изцяло към ЦС на ОРПС[9]. В документите не се изясняват причините за вземане на това решение. Във всеки случай те едва ли са свързани с непознаване, а още по-малко с несъобразяване със съветската практика. Много по-вероятно е решението да е обусловено само от самия акт на закриване на Министерството на труда и социалните грижи и необходимостта да се намери спешно институция, под чието ръководство, макар и временно, да премине ДИОО.

Секретариатът и Изпълнителното бюро на ОРПС обаче възприемат постановлението като дълготрайно. Поради това на свои заседания през юни обсъждат и приемат специална инструкция за устройството и функциите на социалното осигуряване при профсъюзните организации, която остава в основата си непроменена и през следващите години[10]. Предвижда се към ЦС да се създаде управление "Държавно обществено осигуряване" (ДОО) с пет отдела и един сектор, към централните ръководства на отрасловите профсъюзи да се сформират отдели, при окръжните комитети, цеховете и сменните профкомитети – комисии, към профкомитетите в предприятията и учрежденията с повече от 100 работници и служители – съвети, а при профгрупите – делегати. Това означава изграждането на съвършено нова структура, която има твърде малко сходства с тази на Държавния институт за обществено осигуряване. Но много по-съществено в случая е, че институтът не просто преминава към профсъюзите, а че новосформираното към ОРПС управление "ДОО" загубва изцяло своите ръководни функции. Не то, а ЦС на ОРПС ръководи работата по социално осигуряване,

[9] Пак там, ф. 136, оп. 7, а.е. 61, л. 1-3. Постановлението влиза в сила от 1 февр. с.г.
[10] Пак там, ф. 55, оп. 6 а, а.е. 5, л. 99-115; а.е. 8, л. 97.

съставя и представя за утвърждаване от Министерския съвет проектосборния бюджет, изготвя законопроекти, постановления, наредби и правилници, издава инструкции, определя и изплаща личните и наследствените пенсии и др.

Само няколко седмици по-късно се приема ново постановление на Министерския съвет "За прехвърляне на някои държавни функции от ЦС на ОРПС към министерствата и ведомствата".[11] С него се възприема почти изцяло организацията и ръководството на социалното осигуряване в Съветския съюз. Осигуряването се разкъсва на три части и всяка от тях към отделни органи и организации. С това се обезсмислят в значителна степен няколкогодишните усилия за кодификация на законодателството в тази област, увенчали се с успех с публикуването през 1949 г. на Закона за обществено осигуряване, който обединява в едно не само Държавния институт за обществено осигуряване и Дирекцията на пенсиите за изслужено време, но и всички останали пенсионни фондове в страната.

Разпръскването на осигуряването към различни министерства и ведомства не позволява осъществяването на единство в неговото управление и разработването на обща научнообоснована стратегия за развитие и усъвършенстване на осигуряването. Неоправдано се усложнява законодателството, тъй като всеки център издава свои нормативни актове – наредби, окръжни инструкции и др. Затруднява се съставянето, упражняването и отчитането на бюджета и се завишават разходите, тъй като всеки отделен носител създава свои ръководни органи и служби и свои местни структури.

* * *

Към Централния съвет на ОРПС съгласно постановлението остават управление „ДОО" и краткосрочните осигуровки, но не на всички осигурени, а само на работниците и служителите. Подобно разделяне на краткосрочното от дългосрочното осигуряване и на осигуряването на работниците и служителите от това на другите слоеве от обществото е, разбира се, чисто политическо.

[11] Пак там, ф. 136, оп. 7, а.е. 454, л. 1. Разпоредбите в постановлението влизат в сила от 1 ян. 1952 г.

То не е и не може да бъде обосновано с каквито и да е научни доводи. Главното, за да не кажем единственото, основание за него е съветската практика[12].

Профсъюзите по-конкретно се ангажират с изплащането на парични обезщетения и помощи при временно изгубване на трудоспособността поради болест, бременност и раждане, трудова злополука, карантина и гледане на болен член от семейството, както и за плащане на разликата във възнаграждението при настаняване на болен осигурен на по-лека и по-нископлатена работа. Поема се и изплащането на помощи за погребение, при раждане, за издръжка на деца, включително и на самотни майки, месечни добавки към заплатата и др.

В постановлението на Министерския съвет не се определят достатъчно ясно и точно функциите на ОРПС по социалното осигуряване. Отбелязва се само, че той ще упражнява контрол върху внасянето от съответните учреждения, предприятия, стопанства и лица на установените осигурителни вноски, ще съставя бюджетите и ще следи за правилното им изпълнение. Много по-категоричен в това отношение е Кодексът на труда, обнародван на 13 ноември с.г.[13]

След като в него се отбелязва, че професионалното организиране на работниците и служителите е свободно, макар че е задължително, и че те се обединяват в профсъюзите на доброволни начала, а не принудително, в параграф 3 на дял I се заявява недвусмислено, че ЦС на ОРПС, а не Управление „ДОО", има право да представлява работниците и служителите по всички въпроси, които се отнасят до социалното осигуряване, както и да предлага на Министерския съвет проекти за закони, укази, постановления, дори и правилници и наредби по уреждането на същите. Не само ЦС на ОРПС и ЦК на отрасловите профсъюзи, но и отделните профкомитети чрез учредените към тях съвети, комисии и делегати поемат цялото ръководство, или, както е написано в кодекса, "осъщес-

[12] Отделянето на социалното осигуряване на работниците и служителите от осигуряването на другите слоеве на обществото се оправдава официално и с това, че профсъюзите се ангажират само с хората на наемния труд.

[13] *Известия* на Президиума на Народното събрание (ИПНС), № 91, 13 ноем. 1951.

твяват държавното обществено осигуряване". А това означава, че вече със законодателен акт, а не само с инструкция на ОРПС или с постановление, се ликвидира автономността на бившия ДИОО и неговите органи, и, което е особено важно, се закрива като отделно юридическо лице и самият институт. Неговите служители, както и отделните му служби и работещите в тях, се поглъщат постепенно от създадените за целта структури на ОРПС.

И ако за забавянето на цялостното преустройство в организацията и управлението на социалното осигуряване способства недостатъчното познаване на съветския опит и практика, една от основните причини за непоследователността и постепенността в обезсилването на Държавния институт за обществено осигуряване и неговите служби по места можем да търсим преди всичко във факта, че не само през 1950 г., когато започва подготовката на ОРПС за поемане на неговото ръководство, но дори и в следващите 1951 г. и 1952 г. и Централният съвет, и особено централните комитети на отрасловите профсъюзи, окръжните ръководства и профкомитетите се оказват неподготвени по редица основни въпроси на неговото функциониране. Именно поради това и централните и особено местните служби на бившия институт не приключват изцяло своята дейност непосредствено след преминаването им към ОРПС. Сформираното към Централния съвет управление "ДОО" продължава да работи в непосредствена връзка и с помощта на все още незакритите местни клонове и през първата половина на 1952 г. А онези от тях, които са в околийските центрове, се запазват като самостоятелни служби и до края на същата година. Това ни дава основание да твърдим, че пълното ликвидиране на организацията и структурното устройство на социалното осигуряване и неговата самостоятелност завършва окончателно към втората половина на 1952 г.[14]

Вторият център на социално осигуряване се узаконява с постановление на Министерския съвет от 10 декември 1951 г. То предвижда създаване на Управление на пенсиите към Министерството на народното здраве и социалните грижи[15], което поема постепен-

[14] ЦДА, ф. 55, оп. 1п., а. е. 3, л. 199-206; а.е. 5, л. 77-80; а.е. 7, л. 3, 14-21.
[15] Пак там, ф. 136, оп. 7, а.е. 717.

но пенсионното осигуряване не само на работниците и служителите, но и на селските стопани, военните и заслужилите за родината лица. Към управлението се учредява Върховен пенсионен съвет, който може да действа в два състава, и Централна трудово-експертна лекарска комисия[16]. Съветът разглежда жалбите, подадени срещу решенията на пенсионните комисии по същество, и ги решава окончателно или ги връща за ново разглеждане. Обсъждането на принципни въпроси и тълкуването на разпоредбите на Кодекса на труда относно осигуряването и пенсионирането се извършва от Общото събрание на двата състава на Върховния пенсионен съвет и решенията му се обнародват в служебния бюлетин на МНЗСГ или на Управлението на пенсиите.

Създаването на третия център за социално осигуряване се забавя повече от година. Известно е, че с Кодекса на труда, регламентиращ осигуряването само на работниците, служителите и адвокатите, с ненапълно изяснено положение остават селяните, чието ръководство малко по-късно се поема от Управлението на пенсиите, както и голяма част от интелигенцията, членовете на трудово-производителните кооперации (ТПК) и самостоятелно работещите занаятчии и търговци.

Първият опит за уреждане положението на последните, т.е. на членовете на ТПК и самостоятелно работещите занаятчии и търговци, се предприема още в началото на 1952 г. С протоколно решение на Министерския съвет от 9 февруари обаче предложеният проектоуказ се отхвърля с мотива, че е неподготвен.[17] Едва през втората половина на следващата година Министерският съвет с постановление от 27 юли одобрява, а четири дни по-късно Президиумът на Народното събрание издава дългоочаквания указ за взаимно осигуряване на членовете на трудово-производителните кооперации[18]. С него към Централния съвет на ТПК се учредява Съвет за взаимно осигуряване. Той осъществява осигуряването не само на членовете на ТПК, но и на кооперациите на инвалидите и

[16] *Държавен вестник*, №15, 19 февр.1952.
[17] ЦДА, ф. 136, оп. 11, а.е. 955, л. 1.
[18] Пак там, оп. 13, а.е. 416, л. 1-11; *ИПНС*, № 63, 7 авг. 1953.

на самостоятелно работещите занаятчии и търговци. Освен това той поема и контрола по охраната на труда, техниката на безопасността и трудово-производствената хигиена, организира медицинската помощ в кооперациите, почивката и общественото хранене на членовете на кооперациите, разкриването на детски ясли и градини, пионерски лагери и др.[19]

Ръководните органи на съвета са многостепенни, но колективни и необичайно за тогавашната практика, демократично формирани. Най-висшият от тях е Събранието на пълномощниците. То се състои от представители на отделните кооперации, избрани с тайно гласуване на общо събрание на членовете им, и се свиква редовно един път на 4 години и извънредно – при нужда.

Събранието избира Пленум и Ревизионна комисия за срок от 4 години, който се свиква най-малко един път на 6 месеца. Негов изпълнителен орган е Управлението, начело с председател и негови заместници, и се избира за същия срок от 4 години. Под негово непосредствено ръководство работят местните органи на съвета.

В съзвучие с демократичните принципи, въз основата на които е предвидено да се изграждат ръководните органи, се възприема и утвърждава отхвърлената от Кодекса на труда фондова система на осигуряване. Към Съвета за взаимно осигуряване се сформират 7 финансово самостоятелни и счетоводно обособени фонда, а набраните средства и отделните осигурителни сметки за издържане на службите се влагат в безсрочни и срочни влогове в Българската инвестиционна банка, БНБ и ДСК и в държавни ценни книжа.

С учредяването на третия център в лицето на Съвета за взаимно осигуряване на членовете на ТПК (СВОЧТПК) завършва първият етап от изграждането и утвърждаването на организацията и управлението на държавно-бюджетната система на социалното осигуряване в България. Започва периодът на нейното по-нататъшно развитие, ограничаван от тесните партийно-политически рамки на управляващите.

[19] *ИПНС*, № 17, 26 февр. 1954. Вж. по-подробно: *Георгиев, В.* Взаимно осигуряване членовете на трудово-производителните кооперации. С., 1964, с. 167.

* * *

Още в първите години след поемане на краткосрочното осигуряване ЦС на ОРПС полага максимум усилия за подготовка на ръководни и низови профсъюзни кадри по осигуряването както към Централния съвет, така и към централните комитети, окръжните и околийски съвети. Провеждат се поредица от курсове по предприятия и учреждения с участието на десетки хиляди активисти, които се запознават с отделни въпроси от трудовото законодателство, условията за пенсиониране и придобиване право на обезщетение при временна нетрудоспособност и др. С ускорени темпове се изграждат новите органи на социалното осигуряване – профсъюзните съвети, комисии и делегати, които работят на обществени начала и чийто брой се движи между 40 и 75 хиляди души.[20]

В годините на култа към личността тази дейност на профсъюзите се оценява не без основание за похвална. Без да подценяваме упоритостта и съзнателността на стотици профсъюзни активисти и на ръководни кадри, не можем обаче да не подчертаем, че през 1953-1954 г., а и до 1956 г. в ЦК на БКП, Министерския съвет и ЦС на ОРПС не се разглежда нито един съществен проблем, свързан с настоящето и бъдещето на социалното осигуряване и неговото управление. Неслучайно дори и до 1957 г. никой не се осмелява да постави въпроса за възстановяване единството на социалното осигуряване или за нов орган, наподобяващ бившия самостоятелен Управителен съвет на ДИОО, който да обмисля и решава компетентно принципните въпроси на осигуряването.[21]

След смъртта на Йосиф Висарионович Сталин и последвалото т.нар. априлско разведряване стават възможни и първите обсъждания и промени в това отношение. Едно от доказателствата за такива промени са постановленията на Министерския съвет от 19 януари и 25 март 1957 г., в които се доразвива и конкретизира Законът за сливане и преименуване на някои министерства и ведомства и в тази връзка се узаконява преминаването на краткосрочното со-

[20] ЦДА, ф. 55, оп. 1п., а.е. 3, л. 202-203; ф. 164, оп. 2, а.е. 23.
[21] Пак там, ф. 355, оп. 6, а.е. 34, л. 22.

циално осигуряване от ЦС на профсъюзите към Министерството на народното здраве и социалните грижи.[22]

Не бихме се спирали на тези постановления, ако те не предвиждат и известни структурни преустройства. Отделите и службите "Пенсии и социални грижи" при народните съвети например поемат и тези по обществено осигуряване към профсъюзите[23] и се превръщат в отдели и служби "Обществено осигуряване, пенсии и социални грижи".[24] По този начин се постига обединение, макар и само на местно ниво, на краткосрочното с пенсионното осигуряване, а издръжката на новосформираните отдели и служби се поема изцяло от народните съвети.

Но онова, което е най-значимото в споменатите от нас постановления, е, че за първи път след 1951 г. се осъзнава необходимостта от специализиран орган, който да се произнася по същностните проблеми на осигуряването. Предвижда се сформиране на Съвет за обществено осигуряване към управление "ДОО" с представители на заинтересованите ведомства и организации. То е консултативен орган и е призван да се произнася по въпросите, свързани със задачите и устройството на социалното осигуряване, с проектозаконите и правилниците, с проектобюджета, с техническите и финансовите основи, с временната нетрудоспособност, трудовата експертиза, трудоустрояването и пенсионирането на работниците и служителите и др.[25]

Близо 3 години по-късно във връзка с поредната реорганизация на държавното и стопанско ръководство и с възприемане политиката на ускорено развитие на народното стопанство управление "ДОО" отново минава към профсъюзите и остава при тях до 1984 г. На ЦСПС се възлага подобряване на цялостната работа по

[22] Пак там, ф. 136, оп. 24, а.е. 48. Постановлението от 19 ян. 1957 г. препоръчва на ЦСПС да закрие Управление "ДОО" и Института по охрана на труда във връзка с поемането им от МНЗСГ. (Пак там, а.е. 7)

[23] Още през 1955 г. се осъществява обединение на управленията "Пенсии" и "Социални грижи" към МНЗСГ със съответните местни служби.

[24] *ИПНС*, № 92, 15 ноем.1957.

[25] ЦДА, ф. 355, оп. 6, а.е. 34, л. 73-74.

осигуряването и засилване на контрола по събиране на приходите и осъществяване на разходите.[26]

В изпълнение на така взетите решения Изпълнителното бюро на ЦСПС разработва в началото на март 1960 г. поредица от мероприятия за поемане и укрепване на органите по социално осигуряване в центъра и по места, чрез възстановяване на профсъюзните съвети, комисии и делегати, за непрекъснато повишаване квалификацията на служителите и активизиране на профсъюзния актив.[27]

Продължава, макар и нередовно, и работата на Съвета за обществено осигуряване. Регламентира се за първи път след 1951 г. и известна самостоятелна роля на управление "ДОО" в системата на професионалните съюзи. То осъществява ръководство и контрол по планирането, набирането и изразходването на паричните средства, извършва икономически и социални проучвания, разработва прогнози, перспективни планове и програми, проекти за закони, правилници, наредби, инструкции и др., без да има право да кореспондира и да ги предлага направо на Министерския съвет, да ръководи методически, но не и административно, отделите, съветите и комисиите на профсъюзите и др.[28]

Запазването на Съвета за обществено осигуряване и предоставянето на известни права на управление "ДОО" дава основание на изтъкнати специалисти в областта на осигуряването като проф. Радуилски, доц. Ив. Кацаров, началника на управлението Иван Цветков и др. да дадат израз на своите надежди за възстановяване под някаква форма или в известна степен на самостоятелността на осигурителното дело.[29] Това, естествено, не се харесва на отговорните профсъюзни кадри. И за да няма никакво съмнение в ръководната роля на профсъюзите, секретарят на ЦС на БПС Борис Благоев в свое изказване пред национално съвещание от 17 февру-

[26] Пак там, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 4066, л. 2; ф. 136, оп. 30, а.е. 22; Стенографски дневници, III НС, V сесия, 1 зас., 1 февр. 1960, с. 10-14.
[27] ЦДА, ф. 355, оп. 5, а.е. 3, л. 34-51.
[28] Пак там, ф. 55, оп. 25, а.е. 543, л. 27-28.
[29] Пак там, ф. 355, оп. 6, а.е. 34.

ари 1961 г. е категоричен – социалното осигуряване е профсъюзна работа и не управление "ДОО", а ЦС на БПС я осъществява.[30]

И въпреки всичко повишаването ролята на управление "ДОО" и на Съвета за обществено осигуряване, макар и твърде бавно и мъчително, си пробива път, а през 70-те и 80-те години на миналия век се превръща в необратим процес. И един от основните фактори е все по-засилващото се сътрудничество в областта на социалното осигуряване в рамките на т.нар. Източен блок и извън него.

* * *

Само по себе си международното сътрудничество няма пряка връзка както с организацията и управлението на социалното осигуряване, така и особено с държавно-бюджетната система, но то е немислимо без компетентната помощ на специалистите по социално осигуряване. А това води неминуемо до повишаване авторитета на управлението, помага за натрупването на опит и знания и разкрива възможности за тяхното пренасяне на българска почва.

Не може обаче да не подчертаем, че процесът на усвояване на достиженията на други държави, институти и организации е изключително бавен и труден, че се пренася главно онова, което не противоречи на възприетите принципи и практика в социалистическия блок и преди всичко в Съветския съюз, и че основната вина за това не е на специалистите в областта на социалното осигуряване. В потвърждение на нашето твърдение ще отбележим, че още през втората половина на 50-те години в средите на управление "ДОО" и Съвета за обществено осигуряване се поставя на преоценка проблемът за обединение на основните осигурителни центрове в страната. Основание за това, между другото, им дава фактът, че в някои страни от Източния блок – Полша, Унгария, Югославия – такова обединение е вече постигнато.[31]

Възможното обединение на отделните носители се обсъжда най-рано в Съвета по обществено осигуряване на заседанието му от

[30] Пак там, оп. 5, а.е. 11, л. 85.

[31] Пак там, ф. 355, оп. 6, а.е. 34, л. 33-38. Иван Цветков дори се обявява за това обединението да се осъществи до края на същата година.

7 юли 1958 г. Негови привърженици са преобладаващата част от присъстващите – проф. Л. Радуилски, доц. Иван Кацаров, завеждащият управление "ДОО" Иван Цветков, Д. Димитров, Н. Иванов, Д. Лилков и Хр. Апостолов. Няколко години по-късно, през май 1962 г., в специален доклад до секретариата на ЦС на БПС за обединение се обявява и новият началник на управление "ДОО" Кирил Рибарски.[32]

Идеята за обединение навярно е била толкова завладяваща, че принуждава и висши партийни и профсъюзни кадри да вземат отношение по нея. С решение на Политбюро на ЦК на БКП от 6 април 1966 г. за по-нататъшно подобряване работата на българските профсъюзи, на Изпълнителното бюро на БПС и на Бюрото на Министерския съвет се възлага да прегледат въпросите по социално осигуряване, наред с охраната на труда и почивното дело, с които тогава се занимават няколко централни ведомства, и в непродължителен срок да направят конкретни предложения за тяхното разработване и решаване.[33]

В отговор на това решение с доклад относно обединяването на съответните органи излизат през същата 1966 г. председателят на ЦС на БПС Стоян Гюров и министърът на финансите Димитър Попов.[34] Формулирайки по убедителен начин основните негативни страни на съществуващото тогава разделение на дейността между отделни министерства и ведомства, Ст. Гюров и Д. Попов обосновават необходимостта от съсредоточаване на всички органи и средства в един централен орган със свои поделения по места. Към него трябва да се създаде, или, което е по-вярно, да се възстанови изцяло учреденият през 1957 г. Съвет по обществено осигуряване, както и научна група с оглед разработване на научнообоснована система за перспективно планиране.[35]

Практическото реализиране на идеята за единно ръководство обаче не се оказва по възможностите на тогавашното партийно и държавно ръководство. И не поради сложността на самото обединение, а поради факта, че то не е осъществено в Съветския съюз.

[32] Пак там, оп. 5, а.е. 6, л. 79.
[33] Пак там, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 6198.
[34] Пак там, ф. 55, оп. 10, а.е. 48, л. 363-369.
[35] Пак там, л. 365 и ф. 355, оп. 6, а.е. 51, л. 50.

Затова и предприеманите стъпки на партията и правителството в това направление са твърде внимателно подбирани и същевременно отсрочвани във времето. Още през 1963 г. например бюджетът на Съвета за взаимно осигуряване на членовете на ТПК се включва в държавния бюджет. А дейността му, но само по пенсионирането, се прехвърля към Управление на пенсиите. По този начин, от една страна, се нанася удар върху фондовата система на съвета, а от друга, се осигурява обединение, макар и само в рамките на пенсионното дело.[36] Няколко години по-късно краткосрочното осигуряване на земеделските стопани-кооператори преминава непосредствено след неговото узаконяване през 1967 г. към управление "ДОО", но пенсионното осигуряване запазва, макар и временно, известна самостоятелност. И както и самият читател ще забележи, предприетите стъпки към обединение са наистина половинчати. Което е особено важно обаче, те не се отклоняват съществено от възприетата практика в СССР, Чехословакия и Румъния, където краткосрочното осигуряване е изкуствено отделено от пенсионното и е подчинено изцяло на професионалните съюзи.

Едва през 1984 г., с постановление на Министерския съвет от 30 март, към създадения в предходящата година Комитет по труда и социалното дело (КТСД) се сформира Главно управление "Социално осигуряване" (ГУСО). Под негово непосредствено ръководство се обединяват управление "ДОО" при ЦС на БПС, Централната дирекция "Пенсионно осигуряване", Централната пенсионна комисия и направление "Проектиране и програмиране" при Министерството на финансите.[37] Извън неговия обсег на действие остава само Съветът за взаимно осигуряване на членовете на ТПК, макар че от 1963 г., както вече споменахме, част от неговата дейност – по пенсионирането, е прехвърлена към Управление на пенсиите.

Главно управление "СО" е призвано да провежда единна политика не само по краткосрочното осигуряване, но и по пенсионното дело. Неговите териториални органи са окръжните дирекции "Пенсионно осигуряване" и отделите "Държавно обществено оси-

[36] *Държавен вестник*, № 50, 28 юни 1963.
[37] ЦДА, ф. 136, оп. 77, а.е. 19.

гуряване", които преминават към него, съответно от Министерство на финансите и окръжните съвети на професионалните съюзи.

Два месеца по-късно Народното събрание утвърждава Закон за управление на общественото осигуряване.[38] В него се определят и новите функции и задачи на професионалните съюзи. Те вече не ръководят пряко социалното осигуряване, но участват в разработването на проблемите по неговото по-нататъшно развитие и усъвършенстване. Проектите за нормативни актове предварително се съгласуват с Централния съвет. Профсъюзите упражняват и обществен контрол върху органите по осигуряването, изискват от КТСД отчет за тяхната дейност за изпълнението на бюджета и др.[39]

Съгласно одобрения през следващата година правилник Главно управление "СО" организира, ръководи и контролира цялостната дейност на териториалните органи, дава указания и уеднаквява практиката по прилагане на действащото законодателство, изготвя проектобюджета и извършва административното обслужване на гражданите.[40] Същевременно управлението подготвя или участва в подготовката на проекти за закони и подзаконови актове, изучава тенденциите и закономерностите в развитието на социалното осигуряване, разработва и предлага за утвърждаване от КТСД концепции, прогнози, планове и нови ефективни управленски технологии и информационни системи.

Всичко това ни дава основание да твърдим, че социалното осигуряване в България най-после тръгва в правилна насока на увеличаване правата и самостоятелността на неговите ръководни органи, и особено на Главното управление. Създават се и по-добри условия за комплексно проучване, разработване и решаване проблемите, които животът поставя пред него.

Без да подценяваме значимостта на извършените промени, не може обаче да не подчертаем, че в организацията и управлението на осигуряването все още съществуват сериозни слабости. Вярно е, че се прокарва идеята за своего рода общ съвет с представители на различни министерства и организации, но той не е орган на

[38] *Държавен вестник*, №44, 5 юни 1984.
[39] ЦДА, ф. 55, оп. 25, а.е. 289, л. 60-63.
[40] Пак там, ф. 1187, оп. 1, а.е. 4, л. 1-6.

Главното управление, а на Комитета по труда и социалното дело, и не обсъжда само проблеми на осигуряването, а и на социалните грижи. Не се предвижда Управителен съвет, който да поеме оперативното ръководство в свои ръце. Началникът на управлението е на практика единоначалник. Същевременно той е един от заместник-председателите на КТСД, което неминуемо създава опасност от принизяване самостоятелността на Главно управление "СО". Не се решава, или, което е още по-вярно, изобщо не се поставя въпросът за откъсване на неговия бюджет от този на държавата.

През следващите, последни за управлението на Тодор Живков, години не се предприема нищо съществено и ново в управлението на социалното осигуряване. В резултат на непрекъснатите "усъвършенствания" на управленските структури то само преминава от едно министерство към друго.[41]

Липсата на съществени промени през втората половина на 80-те години на миналия век е само едно от многобройните доказателства за задълбочаващата се социално-икономическа и политическа криза в страната в резултат на всеобщата криза на реалния социализъм и за неспособността на управляващите у нас да се отърсят от идеологическите предразсъдъци и да намерят верния път за изграждане на системата на социалното осигуряване на научна основа и на базата на нашия и на световния опит.

* * *

И ако в ръководството на социалното осигуряване все пак се извършват известни промени, застоят по отношение на държавно-бюджетната система е повече от очевиден. В продължение на десетилетия тя се определя от управляващите като единствено възможна и най-прогресивна, поради което не се нуждае от реформиране. В средите на специалистите в областта на социалното осигуряване обаче тя никога не се възприема като безспорна. Затова неведнъж по един или друг повод и под една или друга форма те дават израз на своите предпочитания към фондовата система на осигуряването.

[41] *Държавен вестник*, № 65, 21 авг. 1987; № 39, 20 май 1988; ЦДА ф. 136, оп. 80, а.е. 55; 86; оп. 82, а.е. 30; оп. 87, а.е. 249.

За първи път, макар и в твърде ограничен кръг от специалисти – в Съвета за обществено осигуряване – този проблем се разисква през втората половина на 1958 г. и началото на 1959 г.[42] Професор Л. Радуилски е категоричен – социалното осигуряване в България трябва да се постави на научна актюерска база и да се възстанови фондовата система от 1949 г. В негова подкрепа се обявява и доц. Иван Кацаров. Макар и по-въздържано и дипломатично, такава позиция заема и началникът на управление "ДОО" Иван Цветков. Финансовата организация – заявява той, "в някои отношения трябва да наподобява" тая на ДИОО от 1949 г.[43] В подкрепа на тази своя мисъл в специална докладна записка до Съвета Цветков предлага предвижданият в проектобюджета за 1958 г. излишък от 53 538 400 лв. да не се внася в държавната хазна, а да се обособи като "запасни средства за покриване на неблагоприятни отклонения в разходите…", за да не се принуждават да търсят финансова помощ от държавата. Той признава, че с това "се поставя начало на фондовата система…" Но за да не бъде обвинен, че се обявява против държавно-бюджетната система, бърза да заяви, че с направеното предложение тя няма да се измени," а само ще се внесе една малка корекция".

Възможностите за възстановяване на фондовата система се поставят отново на обсъждане, но пред значително по-широка аудитория, през юни 1969 г. На проведената теоретична конференция "25 години социалистическо обществено осигуряване" самостоятелен доклад "По някои проблеми на финансирането на общественото осигуряване" изнася Иван Кацаров, вече професор във Висшия финансово-стопански институт в Свищов.

В началото на доклада проф. Кацаров припомня за онези, които са забравили или не са имали възможност да научат, че със закона от началото на 1949 г. се полагат солидни научно издържани основи за финансовото изграждане на осигуряването. Възприемат се за използване и трите основни финансови системи на фондовата организация: разходо-покривна или разходо-разпределителна, пенсионно-покривна и премийно-покривна.

[42] Пак там, ф. 355, оп. 6, а.е. 34, л. 1-38.
[43] Пак там, а.е. 47, л. 90-144.

Изхождайки от убеждението, че немалка част от присъстващите на конференцията не познават основните характеристики на съществуващата до 1951 г. финансова система, докладчикът разяснява обстойно нейната същност. При разходо-покривната постъпленията от вноски и други източници се определят така, че да могат да се изплатят само направените през годината текущи разходи, без да бъде необходимо заделянето на резерви за бъдещи нужди. А случайно реализираните на края на годината излишъци се отнасят в запасен фонд за покриване на неочаквани отклонения в риска и за непосредствени необходимости, които биха се явили в следващите години. Тази система е подходяща предимно за осигурителни отрасли, при които средният разход за един осигурен е сравнително постоянен. Такива са например осигуровката за "Болест и майчинство", за "Безработица" и за осигурителната сметка "Семейни добавки".

Пенсионно-покривната система е предназначена преди всичко за осигуряване при злополука, при която са необходими разходи за парични обезщетения със сравнително постоянно равнище, и за пенсии, които с годините растат по брой и сума. Размерът на вноските и останалите приходи при тази система се определят така, че с годишното им постъпление да могат да се покрият не само текущите нужди, но и да се образуват резерви, от които да се черпи за изплащане на възникналите през годините задължения за пенсии дотогава, докато пенсионерите починат, или, ако са по инвалидност – до възстановяване на трудоспособността.

Премийно-покривната система отива още по-далеч. Тя осигурява не само непосредствените разходи и стойността на вече отпуснатите пенсии, но и резерви, които да осигуряват покритие и за бъдещите, т.е. нереализирани все още, но вероятни права на активните непенсионирани осигурени. Тя се смята за подходяща при пенсионното осигуряване по инвалидност, старост и смърт[44].

[44] За пенсионните системи виж по-подробно: *Кацаров, Ив.* Обществено осигуряване на работниците и служителите. С., 1957, 210-228; Обществеността осигуряване и пенсиите на работниците и служителите, С., 1964, 50-62; *Димова, Д.* Проблеми на финансовата организация на социалното осигуряване – *Финанси*, 1994, № 6, 9-14 и др.

Като приключва с ретроспективната част от своя доклад, проф. Кацаров преминава към възможностите за финансово преизграждане на социалното осигуряване и възстановяване на неговите фондове. В тази връзка той лансира пред аудиторията три възможни решения. Първото от тях изисква да се възприемат изцяло предвидените в закона от 1949 г. разходо-покривна, пенсионно-покривна и премийно-покривна финансови системи, а второто – само пенсионно-покривната, като се образуват резерви и за заварените, и за новоотпуснатите пенсии. Третото решение проф. Кацаров определя като компромисно или като частично фондиране на пенсиите. То съдържа въвеждане на пенсионно-покривната система, но не изцяло, а само за пенсиите, които ще се отпускат в бъдеще. Заварените пенсионери остават непокрити и ще се изплащат година след година от текущите приходи, докато постепенно изчезнат.

Само за "покривен капитал" на текущите пенсии (пенсионно-покривната система), според проф. Кацаров, са необходими най-малко 2-3 млрд. лв. при общ годишен разход през 1969 г. за пенсии и краткосрочно осигуряване близо 1 млрд.[45] Тази сума заедно с лихвите е достатъчна за изплащане на текущите пенсии докрай, т.е. докато пенсионерите се отлъчат. За покриване на "осигурително-техническата равностойност на правото на осигурените", т.е. за въвеждане на премийно-покривната система, по негово мнение ще са нужни най-малко 6-7 млрд. лв. Тези пари заедно с лихвите и бъдещите вноски ще позволят да се извърши пенсионирането на наличните осигурени. Следователно, за да се възстановят предвидените в закона от 1949 г. фондове по техния осигурително-технически размер, би трябвало да се набавят най-малко 8-10 млрд. лв. Поради това, ако сме реалисти, заявява проф. Кацаров, ще е наложително да отминем първите две решения.

По третото предложение, което, между впрочем, се лансира на международна конференция на актюерите по обществено осигуряване през 1956 г., ще са необходими годишно примерно 350-500 млн. лв. Дали е осъществимо това решение, заявява Кацаров, ще стане ясно, когато се спрем на проблемите, свързани с

[45] ЦДА ф. 55, оп. 24, а.е. 299, л. 129.

вноските и другите приходи на осигуряването. Но още преди да премине към тях, той предрешава проблема, заявявайки, че може да въздишаме за отминалите фондови системи, но като заставаме на реалистична основа, трябва да приемем сегашното финансово покритие без фондове, но с държавна гаранция за платежоспособността на социалното осигуряване.

Като разлистваме многократно страниците на доклада и особено тези, свързани с финансовите разчети, ние все повече се убеждаваме, че проф. Кацаров едва ли е вярвал във възможността правителството да се съгласи с връщането на фондовата система на осигуряване. Иначе трудно бихме могли да си обясним защо неоднократно той отбелязва, че осъществяването на предлаганите решения не е по възможностите на конференцията и в същото време не формулира нито едно искане към висшестоящите органи. Вероятно поради същата причина докладчикът не търси и други възможности за набиране на необходимите средства освен държавния бюджет, не предлага неоднократно, а постепенно и следователно по-безболезнено преминаване към някоя от изброените три системи и в същото време без доводи отхвърля дори и третото предложено от него решение, което е и финансово най-приемливо.

* * *

Въпреки нежеланието на властта за радикални реформи, идеята за възстановяване под една или друга форма и пълнота на фондовата система остава жива в средите на специалистите и през следващите десетилетия. За това спомагат, между другото, и непрекъснатите експерименти в икономиката, които през 70-те и 80-те години имат една обща посока – нейната либерализация и постепенното навлизане на пазарните принципи.

Един от тези експерименти е т.нар. нов икономически механизъм, чието обсъждане започва през март 1979 г. И както предшестващите, така и този, е замислен сравнително добре за тогавашните условия, започва с приповдигнати настроения и самочувствие, но не завършва с очакваните резултати.

И въпреки всичко експериментът дава основание за нови надежди, че все пак не е невъзможно връщането към осигурителните фондове. "Може би е време – е записано в отчетния доклад на управление "ДОО" през 1982 г. – в условията на икономическия подход и приложението на икономическия механизъм не друг, а ние да бъдем инициатори за създаване на фонд "Държавно обществено осигуряване", който да способства за цялостно реализиране на осигурителните права върху основата на икономическата заинтересованост и отговорност."[46] Положителна реакция от отговорните фактори обаче и този път не последва.

Едва към самия край на ерата на Тодор Живков и краха на социализма от съветски тип, в духа на Юлската концепция от 1987 г. за ограничен политически и икономически плурализъм, идеята за създаване на фондове в областта на социалното осигуряване се поема и от висши държавни и профсъюзни органи. На заседание на Секретариата на ЦС на БПС от 8 юни 1989 г. се обсъждат за първи път проектоукази за създаване на акционни фондове за социално и здравно осигуряване.[47]

Проектът за социално осигуряване предвижда два държавни фонда – за задължително осигуряване на гражданите и за трудова преквалификация. Фирмите, колективните земеделски стопанства, другите юридически лица и гражданите могат да създават и фондове за допълнително социално осигуряване по договор с държавния фонд.

Разработването на проектоуказа само по себе си е похвално дело като първи опит за промяна във финансовото изграждане и в организацията на социалното осигуряване. Още повече, че той е съпроводен и с обяснителна записка, в която се отчитат за първи път и някои от слабостите на държавно-бюджетната система на финансиране.[48]

[46] Пак там, ф. 355, оп. 7, а.е. 1, л. 1112.

[47] Пак там, ф. 55, оп. 26, а.е. 189, л. 8-60.

[48] По-важните от тези слабости, според обяснителната записка, са липсата на възможности за натрупване на средства и тяхното ефективно използване, за създаване на допълнителни ресурси, липсата на свобода за действие на осигурителните институти, което задържа до известна степен по-нататъшното развитие на социалното осигуряване и внедряване на автоматизирани системи за управление и др. (ЦДА, ф. 55, оп. 26, а.е.189, л. 53-54)

По-внимателното вглеждане в проектоуказа обаче показва или липсата на достатъчна компетентност, или, което е и по-вероятно, прибързаност и липса на политическа яснота и сигурност при неговата подготовка. В него не са разработени проблемите на управлението, ако не на всички, поне на държавните фондове, и степента на тяхната самостоятелност, както и взаимоотношенията им с Главно управление "СО". Не се определят каквито и да е изисквания при създаване на фондове от колективни земеделски стопанства, фирми и отделни граждани. Читателят остава с впечатлението, че всеки, който пожелае, може да създава такива. Неприятни усещания предизвикват и твърде честите излишни повторения на източниците за приходи както общо за всички фондове, така и за всеки поотделно. Подобни слабости могат да се открият и в другия проектоуказ.

Затова не е учудващ фактът, че и Секретариатът на ЦС на БПС отхвърля проектите, заявявайки, че на сегашния етап "няма пълна готовност и яснота по цялата сложност на материята, която се третира". Някои от въпросите се нуждаят от сериозна допълнителна разработка – за по-цялостно изясняване на отношението и участието на държавата, за оценка на съществуващото положение в отделните отрасли и дейности и реалните възможности на фирмите.[49]

На 1 август с.г. се провежда ново заседание, този път на ръководствата на Министерството на икономиката и планирането, към което е прехвърлено Главно управление "СО", и на ЦС на БПС.[50] На него се разглежда отново проектоуказът за създаване на социално-осигурителни фондове и разширяване обхвата на осигуряването. На базата на проведената дискусия се взема решение Стою Дулев от министерството и Илия Вълков от профсъюзите да доработят и мотивите към него, като направят необходимите уточнения и изменения на текстовете. Препоръчва се осигуряването на трудовата преквалификация, зад което се прикрива и проблемът за безработицата, да се разработи самостоятелно в нов проектоуказ. Поради настъпилите политически промени, чието начало е свързано с падането на Тодор Живков, тези решения обаче остават само на книга.

[49] Пак там, л. 9-10.
[50] Пак там, л. 239.

Обсъждането на проблемите, свързани с отделянето на бюджета на социалното осигуряване от държавния и за сформирането на самостоятелни фондове, се възобновява отново от правителството на Филип Димитров в началото на 1992 г., но вече в коренно различна политическа и икономическа среда. Провеждат се цяла поредица от заседания на Центъра за социално осигуряване и социално подпомагане[51], на министерствата на труда и социалните грижи и на здравеопазването, както и на Министерския съвет. От юли с.г. в Министерския съвет освен проектоуказът за създаване и управление на фонд "Социално осигуряване", се разглежда и друг – за фонд "Здравеопазване".[52] Одобряват се принципите, на които се базират отделните проекти, правят се предложения за изменения, допълнения и уточнения по отделни параграфи и се създава работна група, която да разработи механизъм за действие на социалните и здравните фондове в условията на твърди бюджетни ограничения, но до приемане на съответните закони не се стига.[53]

Новосформираното правителство на Любен Беров подновява усилията за приемане на двата законопроекта още през първата половина на 1993 г. Към тях се прибавя и още един – за защита при безработица и насърчаване на заетостта. На 18 октомври с.г. те получават принципно одобрение с предложение за някои изменения и допълнения. С оглед на това се създава работна група начело с Йордан Христосков, зам.-министър на Министерството на труда и социалните грижи и ръководител на Националната служба по заетостта, която да подготви окончателния текст на трите законопроекта и мотивите към тях за внасяне в Народното събрание.[54] И този път обаче, макар и внесени в парламента, те не се разглеждат и приемат.

---

[51] Центърът е създаден със заповед на министъра на труда и социалните грижи Емилия Масларова от 26 юли 1991 г. Първоначалното му название е Център по икономика и управление на социалното осигуряване. (ЦДА, ф. 1130, оп. 1, а.е. 1, л. 1)

[52] Протоколите от заседанията на Министерския съвет все още не са предадени в Държавния архив. Но във фонда на МТСГ се откриват данни, от които се вижда, че въпросните проектоукази се разглеждат в Министерския съвет през 1992 г. най-малко на седем заседания. (Пак там, ф. 607, оп. 6, а.е. 1-15)

[53] Пак там, а.е. 13, 14, 15; ф. 1130, оп. 1, а.е. 22, л. 1-26. Проектоуказът за създаване и управление на фонд "Обществено осигуряване" е разработен от Александър Василев и Иван Илчев. (Пак там, ф. 1130, оп. 1, а.е. 32, л. 1)

[54] Пак там, ф. 607, оп. 6, а.е. 15, 16; ф. 1130, оп. 1, а.е. 4, 5.

Причините за забавянето не са само политически. Преходът от съветски тип социализъм към парламентарна демокрация и пазарна икономика се съпровожда с все по-изостряща се, макар и с известни колебания, икономическа криза, със спад на брутния вътрешен продукт и националния доход, със значително понижаване на жизненото равнище на населението и на реалната стойност на получаваните пенсии, обезщетения и помощи. Именно поради това оцеляването на пенсионерите, на временно нетрудоспособните и безработните се превръща неизбежно в приоритет на социалното осигуряване. На дневен ред като най-важни, неотложни и спешни се налагат не усилията за възстановяване на фондовата система, а тези за индексиране на пенсиите и обезщетенията, за финансовата защита на майчинството и детството, на инвалидите и безработните.

От друга страна, все повече нараства и необходимостта не от частични, а от радикални промени в системата на социалното осигуряване. А това не се оказва лесна за решаване задача. Осигуряването, както е известно, включва разнородни по своята същност дейности – медицински грижи за осигурените, майчинство и детство, трудова злополука и професионални болести, общи заболявания, безработица, старост и смърт. Възможно и необходимо ли е цялата тази материя да се уреди в един-единствен закон? От гледна точка на осигурения би било най-добре неговите права и задължения да бъдат изложени в един общ законодателен акт. Но от гледна точка на администрирането и ръководството на отделните социални дейности, когато се извършва радикално реформиране на тяхната организация и управление, това е трудно изпълнима задача. Надделява становището за разработване на отделни закони за здравно осигуряване и осигуряване при безработица.

При тогавашните условия обаче, когато все още липсва ясна стратегия и вярно формулирани принципи за бъдещото развитие на социалното осигуряване, съществува реална опасност от несъгласуваност на отделните закони в тяхната финансова част и в осигурителните им принципи. Именно това и поражда необходимостта от разработването на т.нар. Бяла книга като своего рода преднормативен акт, който да обобщи натрупания наш

и чужд опит и едновременно с това да проектира принципите, върху които ще се гради в бъдеще социалното осигуряване като надеждна предпоставка за синхронизиране проектите на отделните отраслови закони.[55]

Проектът на Бялата книга,[56] както и устройственият закон за социално осигуряване и други закони се подлагат на международна експертиза от специалисти на Департамента по труда на Съединените американски щати, на Международната организация на труда, Международната асоциация за социално осигуряване, Международния валутен фонд, Съвета на Европа и изтъкнати специалисти от различни европейски страни.[57] Всичко това забавя тяхната окончателна подготовка и приемане.

Едва през втората половина на 1995 г. при правителството на Жан Виденов Народното събрание приема един от тях – закона за фонд "Обществено осигуряване"[58]. С него за първи път след 1950 г. се узаконява отделянето на неговия бюджет от държавния. Едновременно с това се поставят основите на днешния Национален осигурителен институт (НОИ), който отчита своята дейност не пред Министерството на труда и социалните грижи или Министерския съвет, а пред Народното събрание. Институтът е юридическо лице със свои функционални и териториални поделения.

В закона се изброяват изчерпателно всички възможни приходи и осигурителни разходи и се уреждат взаимоотношенията с държавния бюджет. Предвижда се и формирането на общ резерв за гарантиране на осигурителните плащания, образуван чрез отчисления, чийто норматив ще се определи в бъдещия закон за бюджета на фонда. А временно свободните средства и средствата от резерва могат да се влагат в депозитни сметки на банките.

---

[55] Пак там, ф. 607, оп. 6, а.е. 29; *Георгиев, Г.* Бялата книга за социалното осигуряване – основа за стратегията на реформата в социалната защита – *Проблеми на труда*, 1996, № 7, 55-65.

[56] В подготовката на Бялата книга участват научни работници и експерти. Техните разработки са в размер на 1500 страници. Обобщението им е възложено на ст.н.с. Георги Георгиев. (ЦДА, ф. 607, оп. 6, а.е. 31, л. 3)

[57] Пак там, ф. 607, оп. 5, а.е. 34, л. 53.

[58] *Държавен вестник*, № 104, 28 ноем. 1995.

Законопроектът за бюджета на фонда се изготвя от Националния осигурителен институт, представя се в Министерския съвет за съгласуване с проекта на Закона за държавния бюджет и се разглежда и приема от Народното събрание. Годишният отчет за неговото изпълнение се съставя също от НОИ, докладва се в Народното събрание, а решението за утвърждаването му се обнародва в "Държавен вестник".

Органи на управление на Националния осигурителен институт съгласно закона са Надзорният и Управителният съвети, управителят и подуправителят. Надзорният съвет е изграден на тripартитния принцип. Той се състои от по един представител на всяка от представителните организации на работниците и служителите и на работодателите, и равен на тях брой представители, определен от Министерския съвет. Съветът утвърждава основните насоки в дейността на НОИ, правилника за неговата и на самия съвет организация и дейност, проектите на годишния бюджет на фонда, отчета и нормативните актове, преди влизането им в съответните държавни органи, и взема решения за откриване и закриване на поделения на института и за придобиване и разпореждане с неговото имущество. Решенията му се вземат, ако за тях гласуват повече от половината не от присъстващите, а от общия брой на неговите членове. С това се цели постигането на съгласие на заинтересованите страни в съвета по най-важните проблеми на осигуряването.

В закона се разработват сравнително подробно и научно издържано задълженията и правата на Управителния съвет. Той включва управителя, подуправителя и ръководителите на функционални направления в НОИ, осъществява оперативното ръководство на института, приема инструкции, формуляри и други документи, свързани с практическото провеждане на осигуряването, и изработва и внася за утвърждаване в Надзорния съвет проектобюджета на фонда и проектоотчета за неговото изпълнение, проекти на правилници и нормативни актове, предложения за откриване и закриване на поделения на института, за разпореждане с неговото имущество и т.н.

Управителят и подуправителят на НОИ се избират от Народното събрание за срок от 4 години. Управителят ръководи за-

седанията на Управителния съвет, действа от името на института и го представлява пред всички физически и юридически лица в страната и в чужбина. Неговите права и функции, както и тези на подуправителя и другите ръководни кадри, се определят с правилника за организация на дейността на института.

Законът за фонд "Обществено осигуряване", това е видно и от изложението, не решава всички проблеми, свързани с реформирането на осигуряването. Той не променя осигурителните права и задължения на осигурените. И в следващите години, както в предшестващите, осигуряването ще се извършва съгласно дял III от Кодекса на труда от 1951 г., Закона за пенсиите от 1957 г., Указа за насърчаване на раждаемостта от 1968 г. и многобройните изменения и допълнения на тези законодателни актове.

Независимо от тези и други недостатъци обаче, би трябвало да отбележим, че тяхното преодоляване, т.е. разработването на всички аспекти на социалното осигуряване върху основата на нови принципи, едва ли е било възможно и практически осъществимо. Затова с пълно основание можем да кажем, че този закон има своето място и значение в историята на социалното осигуряване и неговото реформиране. Той поставя солидно начало на формирането на фондовата система на осигуряване и възстановяване на автономността на неговите ръководни органи, а с това и на прехода към нова социално-осигурителна система в България.

II. СОЦИАЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ

Изследваният от нас период е безспорно един от най-трудните в развитието на социалното осигуряване в България. Наложената със сила държавно-бюджетна система, при това от съветски тип, без оглед на национална специфика и традиции, обезсмисля за много години проявата на свободомислие и творчество в областта на осигуряването. И макар че през 60-те и особено през 70-те години ледовете започват да се разчупват, а необходимостта от научна обосновка на извършващите се промени все повече осъзнава, партията и правителството се проти-

вопоставят на всякакви опити за възстановяване на фондовата система и до края на своето управление.

Ще бъде обаче недостоверно и, което е особено важно, обидно за стотиците достойни и самоотвержени дейци в областта на социалното осигуряване, ако се опитаме да игнорираме постигнатите резултати. Защото въпреки безспорните дефекти на държавно-бюджетната система и независимо от допусканите слабости и грешки, социалното осигуряване в България се развива, с малки изключения, във възходяща линия.

Едно от доказателствата за това е почти непрекъснатият ръст на пенсионното производство. Общият брой на отпуснатите съобразно клаузите на КТ пенсии на работниците и служителите до 1975 г. се увеличава повече от 4 пъти, а на селските стопани – близо 2 пъти.[59]

Подобно развитие се забелязва и в съотношението към населението в трудоспособна възраст. Ръстът на относителния дял на личните пенсии от 1960 г. до 1995 г. е повече от 2,5 пъти, а на всички видове пенсии – приблизително 2 пъти.

От по-голям интерес за нас, а и за самото състояние на пенсионното осигуряване, е съпоставянето на пенсии и пенсионери с надтрудоспособното население. Виден е от пръв поглед твърде високият процент на всички видове пенсии към хората над 59 години за мъжете и над 54 години за жените. И ако при личните пенсии за изслужено време и старост относителният дял възлиза още през 1969 г. на малко повече от 90 на сто, достигайки през 1995 г. до 100,52 на сто, за всички видове пенсии и за личните пенсии изобщо от 1965 г. и до края на изследвания период този дял надхвърля 105-107 на сто. Подобно е съотношението и на пенсионерите към лицата в надтрудоспособна възраст. През 1970 г. те са със 181 222 повече от тях, през 1975 г. – с 202 941, през 1980 г. – с 263 805, през 1990 г. – с 285 807, а през 1995 г. – с 368 200.

Едва ли може да има съмнение, че приведените от нас данни са неоспоримо доказателство за пълното или почти пълното

[59] ЦДА, ф. 164, оп. 1, а. е. 69, л. 100; ф. 210, оп. 8, а. е. 14, л. 62; а. е. 44, л. 45, 66; оп. 10, а. е. 50; ф. 403, оп. 1, а. е. 8, л. 8, 9; *Статистически годишници*. 1964, 1969, 1975, 1981.

обхващане на надтрудоспособното население от системата на пенсионното осигуряване. Но те разкриват по недвусмислен начин и сериозните дефекти в законодателното уреждане на пенсионното осигуряване, както и преди всичко все по-належащата необходимост от едно постепенно и болезнено, но неизбежно повишаване на възрастта за пенсиониране. Тази необходимост е осъзната от социалните специалисти още през 70-те години, но конкретните стъпки на правителствените и законодателните органи в това отношение са твърде ограничени и, което е още по-важно, не особено ефективни. Именно поради това и процентът на отпуснатите пенсии за изслужено време при облекчени условия, т.е. на лица, все още ненавършили пределна възраст за пенсиониране, макар и с известни колебания, не само че не намалява, но се и увеличава. Ако през 1970 г. то е 13,76 на сто, през 1975 г. е 14,64, а през 1980 г. – 16,7 на сто. 5 години по-късно той спада до 14 на сто, след което започва отново да се увеличава, достигайки през 1995 г. до 20,7 на сто.[60]

Не по-малко показателни за състоянието на пенсионното осигуряване са резултатите от съпоставянето на личните пенсии за изслужено време и старост и на пенсионерите с осигурените, т.е. с тези, които чрез осигурителните вноски гарантират преобладаващата част от приходите за пенсии и обезщетения. Относителният дял на личните пенсии за изслужено време и старост към същите през 1960 г. е 29,12 на сто. През 1981 г. той се повишава на 38,58%, през 1990 г. – на 45,92 на сто, за да достигне през последната 1995 г. 67,52 на сто.[61]

Относителното тегло на пенсионерите през 70-те и началото на 80-те години не се изменя съществено. През 1970 г. то е 48,67%, а през 1981 г. – 49,34. През 1990 г. нараства на 55,12 на сто, а най-високият си ръст бележи само след 2 години – 79,02%. Макар че в

[60] Пак там, ф. 403, оп. 2, а.е. 38, л. 21; *Статистически справочник*. Демография, икономика и социално осигуряване. 1980-1999. С., 2000, 171-174. Към 1 ян. 1967 г. от 266 567 пенсии за изслужено време и старост около 46 000 или 17 на сто са на лица в трудоспособна възраст. (Пак там, ф. 136, оп. 44, а.е. 58, л. 37)

[61] Пак там, ф. 355, оп. 6, а.е. 37, 180; оп. 7, а.е. 31, 32, 33; ф. 403, оп. 1, а. е. 8, л. 8, 9; ф. 1187, оп. 1, а. е. 59, 60. *Статистически годишници* 1964-1981; *Статистически справочник*…, с. 156 и др.

последната 1995 г. спада с малко повече от 1% и се установява на 77,92 на сто, той продължава да бъде тревожно висок. Натоварването, или както се изразяват специалистите, пренатоварването на осигурените лица с пенсии и пенсионери остава прекалено голямо. И един от най-сигурните пътища за охлаждане на настъпилото прегряване на пенсионната система, за смекчаване на пренатоварването на осигуряващите се, е споменатото колкото болезнено, толкова и неизбежно повишаване на пенсионната възраст, солидното начало на което се поставя през следващите години и десетилетия.

* * *

Наред с пенсионното осигуряване достойно място в осигурителната система заемат обезщетенията при временно загубване на трудоспособността поради болест, трудова злополука или професионални заболявания, бременност и майчинство, както и при безработица, карантина, гледане на болен и др. Средствата за тези обезщетения покриват значителна част от всички разходи по осигуряването. През 1952 г. например те съставляват 31,37 на сто от тях. През 1970 г. относителният им дял достига 46,88 на сто, след което започва постепенното му намаляване – 44,74 на сто през 1975 г., 30,6 на сто в 1985 г., 29 на сто през 1991 г., 18,6 на сто през 1993 г. и 17,6 на сто в 1995 г. Над 50 на сто от паричните обезщетения, с изключение само на 1995 г., се изразходват за месечни добавки за деца. Между 17,12 и 36% са обезщетенията за болест, трудови и нетрудови злополуки, гледане на болен и карантина, от 4,5 до 9,9 на сто – за бременност и раждане и т.н.[62] За значимостта на социалната защита при временна нетрудоспособност можем да съдим и от броя на работните дни, за които се изплащат парични обезщетения. През първите 8 г. те нарастват близо 3 пъти, главно поради увеличаването на осигурените лица към КТ и към Съвета за взаимно осигуряване на членовете на

[62] Пак там, ф. 355, оп. 6, а. е. 18, л. 7, 10, 11; оп. 7, а. е. 31, 32, 33; ф. 1187, оп. 1, а. е. 59, 60, 65; *Статистически* справочник…, 137-138. Доплащането на разликата в трудовото възнаграждение на трудоспособни болни и бременни, помощите при смърт и снабдяването с ортопедични средства възлиза общо на около 2% от общите разходи, а след 1980 г. се премахва изцяло.

ТПК, и достигат през 1959 г. към 15 650 000 дни. През 60-те и 70-те години парични обезщетения, без тези за бременност и раждане, се изплащат за 12 до 29 млн. работни дни. През следващите две десетилетия обезщетенията, вкл. и за бременност, раждане и отглеждане на малки деца, са в границата от 45 381 873 дни, отнасящи се за 1995 г., до 85 293 136 през 1989 г. А това означава стотици милиони разходи в подкрепа на нуждаещите се от тях и в същото време десетки милиони загубени за икономиката и обществото работни дни.[63]

И ако към всичко това прибавим и броя на случаите, за които се дават болнични листове и се изплащат парични обезщетения, ще стане наистина ясно колко е важна за обществото изградената система за осигуряване при временна нетрудоспособност. През 1954 г. например парични обезщетения се отпускат за 661 534 случая. Само 6 години по-късно те се удвояват. През 1980 г. са 2 844 368, а в 1989 г. – 3 104 776.[64]

* * *

Количественият ръст на пенсионното и краткосрочното осигуряване съвсем естествено води и до нарастването на общите разходи. Разкриването на техните размери и по-конкретно на номиналните им стойности, в които те се изразяват, обаче едва ли ще задоволи евентуалния читател.

Периодът, който изследваме, е толкова дълъг, а цените на основните стоки, главно през първите и последните години, толкова често изменяни, че оповестяването на номиналните размери на изразходваните средства за пенсии и обезщетения ще създаде лъжлива представа за истинската им стойност. И ако ние все пак се обръщаме към тях, то е, за да ги сравним с промените в цените на стоките и

[63] Пак там, ф. 55, оп. 15п., а.е. 48, л. 247; ф. 210, оп. 9, а.е. 39, л. 126; оп. 11, а.е. 16, л. 126; оп. 23, а.е. 152, л. 41; ф. 355, оп. 6, а.е. 79, л. 36; ф. 1187, оп. 1, а.е. 18, 20, 22, 61, 62, 63, 64; *Статистически* справочник..., с. 137, 138, 145 и 146. Ако разделим така загубените дни на общия брой работни дни за 1 година, ще видим, че през 1981 г. например не са работили условно целогодишно 215 301 човека, през 1989 г. – 272 502, през 1995 г. – 144 990 и т.н.

[64] Пак там, ф. 210, оп. 8, а.е. 14, л. 62; ф. 355, оп. 6, а.е. 79, л. 361; ф. 1187, оп. 1, а.е. 18, 22. Най-много са случаите през 1985 г. – 3 347 057.

услугите, защото само по този начин бихме могли да се приближим по-плътно до реалното им изражение, а с това и до относителната тежест и социалната значимост на осигуряването като цяло.

За голямо наше съжаление постигането на тази цел в нейния пълен обем засега се оказва неосъществимо. Много е трудно, за да не кажем невъзможно, да изчислим с необходимата точност цената на отделните плащания в началото на изследваните години и да я сравним с предшестващите, тъй като липсват достатъчно надеждни изследвания в тази насока, а статистиката не е оставила задоволителни разработки относно индекса на цените на дребно за 1948-1952 г.[65] Всички статистически данни и научни изследвания за движението на цените започват от 1952 г., т.е. от годината, към средата на която завършва окончателно премахването на купонната система за промишлените и селскостопанските стоки и се преминава към държавна търговия по единни цени – по-големи от купонните и по-ниски от значително по-високите ненормирани цени в дотогавашните т.нар. свободни магазини.[66] Изчисляваният в предшестващите десетилетия индекс на издръжката на живота при определена структура на разходите, според анкети на домакинските бюджети, продължава само до началото на 1948 г., а нови подобни публикации на Централния статистически институт се появяват едва през втората половина на 60-те години, при това без да е напълно ясен обхватът на изследваните стоки и услуги.

Наистина индекси на цените на дребно за редица години от изследвания период не липсват. Съществуват обаче празноти и неясноти в обхвата на стоките и услугите, а поради възприетото за дълъг период от време верижно индексиране, съпоставено само с предшестващата година, трудно биха могли да се изчислят с необходимата точност промените в издръжката на живота. При това държавните цени на дребно от 1977 г. до 1990 г., т.е. цели 14 години, не намират място нито в статистическите годишници, нито в излизащите списания. Липсват достатъчно данни и в архивите.

---

[65] Вж: *Беров, Л.* Икономическото развитие на България през вековете. С., 1974, 308-318.

[66] ЦДА, ф. 210, оп. 37, а.е. 1159, 1182; оп. 45, а. е. 276, 302 и др.

За дълъг период от време изчисляването на жизнения минимум (екзистенц-минимум) остава извън полезрението на Централния статистически институт. Началото на неговото научно разработване се поставя с ръкописа на Георги Костов, Любен Беров и М. Ценов "Жизненият минимум в НРБ" от 1970 г.[67] Него обаче не можахме да открием нито в Централния държавен архив, нито в библиотеките.

По-късно тази разработка е продължена, като в минималния бюджет присъстват вече и разходите за издръжка по линия на обществените фондове за потребление. А през втората половина на 80-те години се включва в научен оборот и терминът "социален минимум", който обхваща по-широк кръг стоки и услуги, в сравнение с оня набор, който се използва в предшестващите години.[68]

Поради всичко това не бихме могли да осъществим на настоящия етап изясняването с необходимата точност на реалната стойност на отделните видове пенсии и обезщетения за различните години. Нужни са по-продължителни и по-задълбочени изследвания, което е трудно постижимо в рамките на настоящия труд.

Известна възможност за придобиване на по-обща представа за стойността на пенсионното осигуряване ни предоставя сравнението на номиналните стойности на средните пенсии със средните заплати (вж. таблица 1).

[67] Пак там, ф. 827, оп. 3Н; а.е. 30, л. 84.

[68] Под социален минимум се разбира такова равнище на живота, при което, макар и лишени от редица неща, лицата придобиват или използват в по-малка или по-голяма степен стоки от първа необходимост като жилище, отопление, осветление, храна, облекло, обувки и услуги, като здравеопазване, определен минимум образование, право на отдих и културни изяви, макар и в по-малки количества и с по-ниско качество от средното за състоятелните индивиди. При жизнения минимум лицата потребяват такива доходи, които осигуряват физическото им оцеляване. На тях не са достъпни редица основни стоки и услуги, които характеризират средното равнище и структура на потребление. Ограничени са обхватът на употребяваните стоки, тяхното количество и качество. Казано още по-ясно, лицата от тази категория се отличават от живеещите в рамките на социалния минимум по недостъпността до определени стоки и услуги, потребявани от тях.

Таблица 1. Средна месечна работна заплата и средна месечна пенсия (общо, лична и наследствена)[69]

Показатели	1952	1956	1960	1965	1970	1975	1981	1985	1989	1991	1993	1994	1995
1. Индекс на държавните цени на дребно	100.0	71.6	70.7	75.1	77.7	78.33	95.80	99.74	125.80	681.84	1884.99	3526.80	5716.98
2. Средна месечна работна заплата	53.83	64.83	78.25	92.42	123.83	146.42	191.58	213.67	274.33	1011.75	3231.33	4960.42	7597**
а) Индекс	100.00	120.43	145.36	171.67	230.03	271.98	356.49	395.20	509.57	1879.53	6002.84	9214.97	14,112.95
3. Средна месечна пенсия по Кодекса на труда	17.88	25.15	34.71	42.18	54.25	66.09	72.58	91.01	116.1	434.36	1089	1712	2368
а) Индекс	100.00	140.66	194.13	235.91	303.41	369.63	405.93	509.00	604.93	2462.90	6090.60	9574.94	13,243.85
б) Относителен дял от средната месечна заплата	33.22	38.79	40.96	45.64	43.81	45.14	37.82	42.13	42.32	42.92	33.70	34.51	31.17
4. Пенсия за изслужено време и старост	21.00	29.39	41.53	47.60	60.26	73.46	98.93	110.27	132.6	451.40	1151	1813	2501
а) Индекс	100.00	139.90	197.76	226.67	286.95	349.81	401.10	525.10	631.43	2149.52	5480.95	8633.33	11,909.52
б) Относителен дял от средната месечна заплата	39.01	45.33	53.07	51.49	48.73	50.38	51.55	51.61	48.38	44.6	35.6	36.6	32.9
5. Инвалидна пенсия трудова злополука	20.37	32.85	35.31	40.82	54.00	64.03	71	67	71	249	489	750	1029
а) Относителен дял от средната месечна заплата	37.84	50.67	45.12	44.17	43.61	43.73	37.00	31.36	25.88	27.07	15.13	15.12	13.79
6. Инвалидна пенсия общо заболяване	19.74		29.62	35.50	49.79	55.55	68.04	75	87	424	937	1446	1980
а) Относителен дял от средната месечна заплата	36.67		37.85	38.20	40.21	37.94	37.28	35.10	31.71	41.91	29.00	29.11	26.06

[69] ЦДА, ф. 403, оп. 2, а.е. 38, л. 52-54; *Статистически годишник* 1973, с. 322; 1977, с. 341; 1988, с. 349; *Статистически известия* 1961, № 4, с. 48; 1962, № 3, с. 49; 1969, № 8; *Статистически справочник* …, с. 84, 88, 204, 207.

7. Военно-инвалидна пенсия	13.62		22.38	22.37	33.97	37.44	57	52	67	188	402	622	864
а) Относителен дял от средната месечна заплата*	25.30		28.60	24.20	27.43	25.57	29.75	24.34	24.42	18.58	12.44	12.54	11.37
8. Гражданско-инвалидна пенсия	15.32		18.58	21.85	36.58	38.92	49	47	55	222	502	772	1099
а) Относителен дял от средната месечна заплата*	28.46		23.74	23.64	29.54	26.58	25.58	22.00	20.05	21.94	15.54	15.56	14.46
9. Народна пенсия	19.70		35.08	43.05	49.41	49.94	59	60	75	176	966	1444	1935
а) Относителен дял*	36.56		44.83	46.47	39.90	34.11	59	28.08	27.34	17.39	29.89	29.11	25.47
10. Поборническа	10.12	18.57	15.16	21.64	47.24	63.03	65	73	91	368	876	1130	1572
11. Социална	–	–	–	–	–	20.70	32	60	81	436	880	1351	1907
12. Пенсия за изслужено време и старост – СВОЧТПК	11.17	14.68	25.14	34.47***	53.49	66.45	84	97	116	409	1090	1712	2353
13. Пенсия частни занаятчии и търговци – СВОЧТПК***					17.60	30.51	49	65	88	394	912	1407	1943
14. Пенсия старост по ЗПЗСК	3.18	2.00	7.67	11.59	23.71	31.77	44	61	86	405	941	1458	2051
15. Инвалидна пенсия трудова злополука по ЗПЗСК			16.29	18.65	16.67	16.45	28	37	41	124	227	351	489
16. Инвалидна пенсия общо заболяване – ЗПЗСК				9.83	13.67	13.50	41	60	73	427	963	1499	2038
17. Пенсия старост частни земеделски стопани	3.18	2.00	1.91	1.91	2	2	26	51	71	376	931	1427	1975

* Военно-инвалидните, гражданско-инвалидните и народните пенсии не се влияят от трудовото възнаграждение на правоимащия. Относителният им дял от средната работна заплата изчисляваме сега – за по-лесно сравнение с останалите пенсии.
** В *Статистически справочник*..., с. 84, 207, намираме различни размери на работната заплата за 1995 г.
*** За периода до 1965 г. не намираме разбивка за пенсии за изслужено време и старост на частните занаятчии и търговци.

Още на пръв поглед проличава изпреварващото в периода до 1989 г. увеличаване на размерите на пенсиите като цяло и в тази връзка и на тези за изслужено време и старост. През следващите години, и по-конкретно след 1991 г., започва едно приблизително изравняване на темповете на увеличаване на заплатите и пенсиите.

Причините за по-бързото нарастване на средните размери на пенсиите през по-голямата част от изследвания от нас период са разнообразни. И най-малката от тях е възможното им по-голямо, в сравнение със заплатите, повишение. Известно е, че индексирането на пенсиите, с някои изключения, не е ежегодно, а периодично, и основната му цел не е изпреварване на растежа на заплатите, а преодоляване на по-чувствителното им изоставане.

И ако трябва да търсим основните между поредицата от причини за изпреварващия растеж на пенсиите, ние ще трябва да изтъкнем на първо място увеличаването на относителния дял на личните пенсии изобщо и в т.ч. и на тези за изслужено време и старост спрямо наследствените. Ако през 1952 г. те са само 2,45 пъти повече от наследствените, през 1970 г. са 8,28 пъти повече, през 1981 г. – 15,57 пъти, а през 1995 г. – повече от 54 пъти. Всички лични пенсии за изследвания период се увеличават с 1 626 797, а наследствените бележат едно незначително нарастване от 100 798 през 1951 г. на 197 043 през 1981 г. и 137 234 през 1995 г. Поради своите по-високи размери чувствителният ръст на личните пенсии се превръща в един от основните фактори за по-ускорен растеж на стойността на всички пенсии, както и на пенсионното осигуряване като цяло.

От не по-малко значение за изпреварващото повишаване на номиналните стойности на пенсиите спрямо работните заплати са промените в относителния дял както на броя, така и на размерите на земеделските пенсии спрямо останалите.[70] Известно е, че през 1951 г. те са близо 74 на сто от всички пенсии. През

[70] Вж: *Ангелова, В., Устамитев, А., Янев, Я.* Състояние, развитие и перспективи на пенсионното осигуряване в НРБ. С., 1971, ръкопис, 229 с. (ЦДА, ф. 827, оп. 3Н, а. е. 30.); *Димова, Д., Ангелова, В.* Социалното осигуряване на селяните кооператори. С., 1975, 48-51.

1970 г., когато бележат най-високия си ръст, са 62,37%, през 1985 г. – близо 22%, а в последната изследвана 1995 г. – само 7,34 на сто. В същото време след 1957 г. бавно, но неотклонно се стопява разликата между техните размери и тези, получавани от работниците и служителите. През 1952 г. например пенсиите за старост на селските стопани кооператори са 6,60 пъти по-ниски от тези за изслужено време и старост по Кодекса на труда, през 1956 г. – 14,7 пъти, през 1960 – 5,41 пъти, през 1970 г. – 2,54 пъти, през 1981 г. – 2,25 пъти, а през 1995 г. са вече 82% от тези на работниците и служителите.[71]

И тъй като и индексът на средните трудови възнаграждения до 1989 г. расте изпреварващо спрямо индекса на цените, бихме могли с основание да твърдим, че се увеличават и реалните стойности не само на пенсиите за старост на селяните-кооператори, поборническите и тези за възраст на членовете на ТПК, но макар и с по-бавни темпове – и на средните пенсии за изслужено време и старост и общо на пенсиите като цяло. Намаляват обаче реалните стойности на инвалидните пенсии поради трудова злополука и общи заболявания, гражданско-инвалидните и народните. И една от основните причини за това е твърде високият дял на наследствените пенсии, които през изследвания период са най-общо казано около 50 на сто за инвалидните и средно между 26 и 30 на сто – за народните. Известно значение има и фактът, че пострадалите предимно от трудова злополука са обикновено с по-кратък трудов стаж и с по-ниско трудово възнаграждение.

Не по-малко ощетени, главно по политически причини, са частните занаятчии и търговци и частните земеделски стопани – до 1981 г. за първите и почти до 1989 г. за вторите. Пенсиите на занаятчиите и търговците през 1970 г. са 3,42 пъти по-ниски от тия за изслужено време и старост и малко повече от 2 пъти по-малки през 1981 г. Още по-пренебрежително е отношението към пенсионното осигуряване на частните земеделски собственици. Пенсиите им за старост през 1960 г. са 21,74 пъти по-ниски от тези на работниците

[71] За по-високия ръст на средния размер на пенсиите допринася и нарастващият относителен дял на допълнителните плащания към номиналната работна заплата.

и служителите, през 1970 г. – 30,13 пъти, през 1975 г. – 36,73 пъти, и едва през 1985 г. – 2,16 пъти.[72]

И за да завършим със съпоставянето на пенсиите с трудовите възнаграждения, ще отбележим, че въпреки изпреварващия ръст в техния размер, не се наблюдава чувствително увеличаване на относителния им дял. Наистина в периода до 1965 г. нарастването му за пенсиите по Кодекса на труда като цяло и за изслужено време и старост е ускорено, увеличавайки се с около 12,50%. В следващите 24-25 години обаче той се променя вълнообразно с по-малко от 8% за първите и около 3 на сто за вторите.

Но онова, което е особено важно за нас, е, че относителният дял спрямо средната работна заплата на нито един вид средна пенсия не надминава дори и само за 1 година 53,50 на сто, връх, достигнат през 1957 г. само от пенсиите за трудова злополука. Средната месечна пенсия по Кодекса на труда е 33,22 на сто от трудовото възнаграждение през 1952 г., 45,64 на сто през 1965 г., 42,92 на сто през 1991 г. и 31,17 на сто през 1995 г. Относителният дял на пенсиите за изслужено време и старост в периода до 1991 г. се движи между 39,01 и 53,07% и достига до 32,9 на сто през последната изследвана 1995 г.

Сравнително висок до 1975 г. е относителният дял на средните размери на пенсиите за трудова злополука и професионални заболявания, след което започва постепенно намаляване, достигайки до унизителните 13,79 на сто през 1995 г. Още по-нисък е този процент за военно- и гражданско-инвалидните пенсии и пенсиите на частните земеделски стопани.[73] И ако приемем за правдоподобни заключенията на Любен Беров и Георги Костов, а ние нямаме основание да се съмняваме в тях, че потребностите на един пенсионер са средно 22 на сто по-малки от тези на един зает с активна трудо-

[72] Твърде показателни са различията в размерите на пенсиите за старост на частните и кооперираните селски стопани. През 1960 г. пенсиите на първите са 4,02 пъти по-ниски от тия на вторите, през 1970 г. – 11,86 пъти, през 1975 г. – 15,89 пъти и т.н. Едва към средата на 90-те години те почти се изравняват.

[73] ЦДА, ф. 827, оп. 3Н, а.е. 30, л. 115-116; *Димова, Д., Ангелова. В.* Цит. съч., с. 48. Относителният дял на пенсиите на селяните кооператори от трудовото възнаграждение в ТКЗС през първите две десетилетия се движи между 14,86 и 35,8%.

ва дейност, ще осъзнаем, че преобладаващата част от осигурените влошават чувствително своя жизнен статус след пенсиониране.[74]

* * *

В стремежа си да се приближим още по-близо до реалните измерения на пенсионното осигуряване, ще използваме и разработения през 1970 г. жизнен минимум. За самотен пенсионер той възлиза на 45 лв. месечно. Съобразявайки го с инфлационните процеси в предшестващите години, ние стигаме до заключението, че през 1952 г. той е възлизал на 57,92 лв. месечно, през 1960 г. – на 40,97 лв. За 1975 г. и 1985 г. се базираме, след съответните изчисления, на жизнения минимум от 1976 г., който е характерен с по-високите си норми и нормативи за потребление и с включването на нови стоки и услуги.[75] А социалният и жизненият минимум за първата половина на 90-те години заимстваме от Н. Павлов и Д. Нинов.[76]

Не се съмняваме, че посочените стойности за годините 1952-а, 1960-а, 1965-а и 1985-а са твърде условни, защото променливи, между другото, са и минималните потребности на пенсионерите през отделните десетилетия, а ние дори и не знаем точно кои и колко стоки и услуги са включени в жизнения минимум за 1970 г. и 1976 г. И въпреки всичко сравняването на средните месечни размери на пенсиите с формирания по този начин екзистенц-минимум не е лишено от основание (вж. таблица 2).

[74] ЦДА, ф. 827, оп. 31, а.е. 30, л. 84.

[75] Пак там, а.е. 30, л. 91.

[76] *Павлов, Н.* Някои аспекти на либерализирането на системата за социално осигуряване. – *Годишник* на Стопанска академия "Д. А. Ценов", Свищов, 1998, Т. 93, 7-120; *Нинов, Д.* Социалната справедливост в пенсионното осигуряване. С., 1998, с. 193.

Таблица 2. Социален и жизнен минимум и средни месечни размери на пенсиите (общо, лични и наследствени)[77]

Години	Социален минимум – пенсионери	Жизнен минимум – пенсионери	Пенсии по Кодекса на труда /общо/	Пенсия за изслужено време и старост	Инвалидна – трудова злополука	Инвалидна – общо заболяване	Военно-инвалидна	Гражданско-инвалидна	Народна	Социална	Поборническа	Старост – ЗПЗСК	Трудова злополука – ЗПЗСК	Общо заболяване – ЗПЗСК	Старост частни земеделски стопани	Изслужено време – СВОЧТПК	Трудова злополука – СВОЧТПК	Общо заболяване – СВОЧТПК	Старост частни занаятчии и търговци	Изслужено време военни	Трудова злополука военни	Общо заболяване военни
1952		57.92	17.88	21.00	20.37	19.74	13.62	15.32	19.70	–	10.12	3.18	–	–	3.18	11.17**	–	–	–	–	–	–
1960		40.97	34.71	41.53	35.31	29.62	22.38	18.58	35.08	–	15.16	7.67	16.29	–	1.91	25.14**	–	–	–	–	–	–
1965		43.49	42.18	47.60	40.82	35.50	22.37	21.85	43.05	–	21.64	11.59	18.65	9.83	1.91	34.47**	–	–	–	–	–	–
1970		45.00	54.25	60.26	54.00	49.79	33.97	36.58	49.41	–	47.24	23.71	16.67	13.67	2.00	53.49	51.14	47.42	17.60	–	–	–
1975*		71.50	66.09	73.46	64.03	55.55	37.44	38.92	49.94	20.70	63.03	31.77	16.45	13.50	2.00	66.45	55.11	54.86	30.51	–	–	–
1985		90.09	91.01	110.27	67	75	52	47	60	60	73	61	37	57.60	51	97	58	71	65	–	–	–
1989	124	86.7	116	133	71	87	67	55	75	81	91	86	41	73	71	116	64	86	88	–	–	–
1990	155	119.7	140	155	84	117	74	71	76	116	117	112	48	108	105	134	79	114	111	–	–	–
1991	593	450.8	434	451	249	424	188	222	176	436	368	405	124	427	376	409	274	437	394	–	–	–
1992	1006	773	670	710	320	568	252	299	538	544	464	588	159	602	589	674	344	591	566	836	657	737
1993	1584	1226	1089	1151	489	937	402	502	966	880	876	941	227	963	931	1090	503	945	912	1344	1013	1252
1994	2894	2237	1712	1813	750	1446	622	772	1444	1351	1130	1458	351	1499	1427	1712	769	1450	1407	2127	1589	2080
1995	4814	3752	2368	2501	1029	1980	864	1099	1935	1907	1572	2051	489	2038	1975	2353	1001	2001	1934	2957	2227	2913

* Не открихме данни за размерите на пенсиите през 1976 г. Намираме за възможно използването на тези за 1975 г., тъй като индексът на цените е само с 0.2% по-нисък от 1976 г.
** Данните не са само за пенсиите за изслужено време и старост, а за всички пенсии, отпускани от СВОЧТПК.

Известно е, че в резултат на следвоенната икономическа криза след 1944 г. чувствително спада реалната стойност на отпусканите пенсии. По-чувствително през 1951 г. е то при земеделските, военно- и гражданско-инвалидните, народните и за изслужено време на държавните служители. Близо 18 пъти по-ниски в сравнение с условния месечен бюджет за една консумативна единица

[77] ЦДА, ф. 403, оп. 2, а.е. 38, л. 52-54; *Статистически справочник* …, с. 204

(своеобразен жизнен минимум на пенсионер, разработен от Любен Беров) са земеделските пенсии. Останалите се движат около 25 до близо 50 на сто от месечния бюджет.[78]

През следващата 1952 г. реалните размери на средните пенсии като цяло не само не се повишават, но дори и намаляват. Най-голямо е намалението при пенсиите за изслужено време и старост, които възлизат на 36,26 на сто от жизнения минимум. Това се дължи не само на твърде високата инфлация с около 27 пункта спрямо началото на предшестващата година, но и на законодателната дейност, насочена, между другото, и към задържане нивото на пенсиите на държавните служители, с оглед доближаването им до размера на пенсиите на работниците и служителите от стопанския сектор.[79] В периода от 1960 г. до 1991 г. средните размери на пенсиите за изслужено време и старост са по-високи от жизнения минимум, а през 1970 г., 1985 г., 1989 г. и 1990 г. с по-големи размери са и пенсиите, взети като цяло. Най-висока е стойността на пенсиите през 1989 г. Тези за изслужено време и старост представляват 153,40 на сто от жизнения минимум, а пенсиите като цяло – 133,82 на сто.[80] На второ място в това отношение се нарежда 1970 г., когато средният размер на пенсиите за изслужено време и старост е с 33,91% над жизнения минимум, а на пенсиите като цяло – с 20,56 на сто.

От 1991 г. започва ускорено обезценяване на всички видове пенсии. Към 1995 г. реалната стойност на най-многобройните от тях – пенсиите за изслужено време и старост, се понижава с 33,38 на сто, на тези за трудова злополука и общи заболявания – съответно с 27,81 и 41,26 на сто, на военно- и гражданско-инвалидните – с 18,67 и 19,96 на сто, на инвалидните поради общи болести по ЗПЗСК – с 40,40 на сто, на пенсиите за старост по СВОЧТПК с 28,02 на сто и т.н.

---

[78] *Беров Л.* Положението на работническата класа в България при капитализма. С., 1968, 312-315; *Константинов Н.* Социално осигуряване в България. 1888-1951. С., 2001, 122-123.

[79] ЦДА, ф. 210, оп. 8, а.е. 258, л. 23.

[80] През 1989 г. средният размер на пенсиите за изслужено време и старост е по-висок и от социалния минимум – 107,26 на сто от него.

Но ако съпоставим средните размери на пенсиите от 1995 г. не с 1991 г., а с 1989 г., ще констатираме, че обезценяването е още по-впечатляващо – с 86,74% на пенсиите за изслужено време и старост, с 47,60 на сто на инвалидните поради общо заболяване, с 44,53 на сто на пенсиите за старост на земеделските стопани-кооператори, с 42,54% на социалните пенсии и със 70,68 на сто – на пенсиите като цяло[81].

В резултат на това обезценяване през 1995 г. средните размери на всички видове пенсии и на пенсиите изобщо са по-ниски от жизнения минимум. Пенсиите за изслужено време и старост например представляват 66,66 на сто от него, за трудова злополука – 27,43, военно-инвалидните – 23,03, за трудова злополука на кооперираните селяни – 13,03 на сто и т.н.

И още нещо. Не само през 1995 г., но и през всички години на изследвания от нас период под средните размери на пенсиите като цяло са военно- и гражданско-инвалидните, поборническите и всички пенсии, отпускани по Закона за пенсиониране на земеделските стопани-кооператори. Под средното ниво са и всички инвалидни пенсии поради трудова злополука и общо заболяване – с изключение на 1952 г. и 1960 г. за първите и 1952 г. за вторите, социалните пенсии – без 1991 г., народните – без 1952 г., 1960 г. и 1965 г., и всички пенсии, отпускани от Съвета за взаимно осигуряване на членовете на ТПК, без тези за старост през 1975 г., 1981 г., 1985 г., 1989 г., 1993 г. и 1994 г.

Различия в размерите обаче съществуват не само между отделните видове пенсии – народни и военно-инвалидни, инвалидни поради трудова злополука и гражданско-инвалидни и т.н. С нееднакви стойности са пенсиите при всеки отделен вид. От 258 809 пенсии за изслужено време и старост през 1965 г. например най-малко 110 000 са под техния среден размер. От 36 420 инвалидни пенсии поради трудова злополука през същата година – 19 448, т.е. над 50 на сто,

[81] Всички изчисления за намаляване на реалната стойност на средните размери на пенсиите са осъществени при тяхното съпоставяне с жизнения минимум. Ако сравним номиналните размери на пенсиите с промените в цените, т.е. с инфлацията, ще констатираме, че намалението й е средно с около 10-15 на сто по-малко.

са под средната им стойност, от 53 761 военно-инвалидни – около 28 000, от 1834 гражданско-инвалидни – около 800 и т.н.[82] Над 56 на сто от пенсиите по Кодекса на труда в 1965 г. и 1985 г. са под общите средни нива, а през 1970 г. и 1975 г. – дори над 80 на сто[83].

Ще приключим с разсъжденията за реалната стойност на пенсиите, като ги съпоставим и с цените на някои от най-консумираните хранителни стоки. Основание за това сравнение ни дава убеждението на преобладаващата част от авторите на произведения със социална проблематика, че разходите за храна са един от основните показатели за жизнения статус на хората.

Първите статистически данни с подобна тематика в рамките на изследвания период са от 60-те и 70-те години на миналия век. Относителното тегло на похарчените за изхранване средства от общата сума на разходите на едно лице от домакинства с работещи и пенсионери през 1962 г. е 45,8 на сто, в 1967 г. и 1969 г. съответно 47,6 и 47,9 на сто, през 1976 г. и 1983-1985 г. – 39,1 на сто. В условията на острата икономическа криза през първата половина на 90-те години относителният им дял, според някои автори, се увеличава от 30,2 на сто за 1989 г. до 48%.[84]

Що се отнася до пенсионерите, поради по-ограничените им финансови средства, те отделят за храна около половината от своите пенсии, а в условията на криза – до или дори и над 60 на сто. През 1992 г. например, според някои автори, 57,7% от пенсиите им отиват за изхранване, а през 1995 г. – 58,3 на сто.[85]

Ако се съгласим с тези данни, а те ни се струват твърде реални, бихме могли да приемем условно, че през кризисните 1952-

[82] ЦДА, ф. 210, оп. 9, а.е. 130; оп. 36, а.е. 131; *Статистически годишник*, 1967, с. 326.
[83] Пак там, ф. 403, оп. 1, а.е. 11, л. 9; а.е. 16, л. 30; оп. 2, а.е. 45, л. 1-5; *Статистически годишник*, 1982, с. 89, и 1988, с. 97. Изчисленията за 1970 г., 1975 г. и 1985 г. включват и пенсиите, отпускани от СВОЧТПК и по ЗПЗСК.
[84] Пак там, ф. 136, оп. 80, а.е. 763, л. 184; ф. 210, оп. 37, а.е. 1159; 1182; оп. 45, а.е. 276; *Статистически годишник*, 1977, с. 92. В по-развитите страни разходите за храна се движат между 15-25-30 на сто от общите разходи (ЦДА, ф. 136, оп. 80, а.е. 763, л. 189; ф. 1130, оп. 1, а.е. 21, л. 6).
[85] *Статистически справочник*, 2003, с. 147; *Атанасов, Б., Кирова К. и др*. Социалната реформа. С., 1996, с. 148

1953 и 1993-1995 години пенсионерите отделят около 60 на сто от своите доходи за храна, а през останалите години – около 50 на сто[86]. При това положение онези от тях, които разчитат само на своите пенсии, ще могат да потребяват твърде ограничен набор от стоки (вж. таблица 3).

Таблица 3. Потребление на хранителни продукти[87]

Години	1952	1960	1970	1975	1991	1993	1995
Среден месечен размер на пенсиите за изслужено време	21.00	41.53	60.26	78.95	451.40	1151	2501
Разходи за храна в лв.	12.60	20.765	30.13	39.48	225.70	690.60	1500.60
1. Типов хляб 20 бр.	4.40	3.00	3.00	3.00	37.80	150.60	342.60
2. Фиде 1 кг	1.36	0.60	0.60	0.60	6.26	–	44.72
3. Ориз 2 кг	2.00	1.40	1.40	1.40	14.38	30.58	105.26
4. Свинско месо 3 кг	5.19	3.54	7.20	7.20	71.94	198.33	655.71
5. Обикновен салам 1 кг		1.26	2.20	2.20	20.91	57.14	151.35
6. Олио 3 л.		3.00	3.60	3.60	–	–	160.86
7. Яйца 20 бр.		1.60	2.00	2.00	14.80	33.60	88.80
8. Прясно краве мляко 6 л.		1.44	1.80	1.80	–	–	
9. Овче сирене* 3 кг		3.60	7.50	7.50	61.65	192.87	
10. Захар 2 кг		1.92	1.40	1.40	–	26.54	
11. Гроздова ракия 1 л.				3.30	23.76		
12. Пресни домати 5 кг				1.50			
13. Картофи 5 кг				0.80			
14. Ябълки 5 кг				1.75			
15. Грозде 3 кг				1.05			
16. Червено обикн. вино 1 л.				0.80			

* В статистическите годишници и статистическите известия липсват данни за цените на кравето сирене.

И това е при условие, че размерът на техните пенсии е равен на средния размер на пенсиите за изслужено време и ста-

[86] *Атанасов, А., Тонева, З., Тодорова,* С. Икономическата ситуация 1992-1997 г. и жизненият стандарт на пенсионерите в България – *Статистика*, 1998, 38-39.
[87] *Статистически годишници*, 1973, 320-321; 1976, 333-334; 1996, 117-120.

рост, който, както е известно, е с най-висока стойност. И тъй като преобладаващата част от получаваните пенсии са под средното им равнище, повече от ясно е, че по-голямата част от пенсиите обричат през кризисните години онези от пенсионерите, които нямат допълнителни доходи, не само на недоимъчно хранене, но и на полугладно съществуване.

* * *

Средномесечната стойност на паричните обезщетения при временна нетрудоспособност е сравнително по-висока от тази на отделните видове пенсии. Средният им относителен дял към трудовото възнаграждение се движи от около 80% през отделни години на първото десетилетие до около 54% към края на 80-те години. В 1993 г. спада на малко повече от 51%, а в 1995 г. е близо 46%. Именно поради това през целия изследван период средният размер на паричните обезщетения е по-висок от средния размер дори и на пенсиите за изслужено време и старост – от около 10% до 36%.[88] Независимо от това обаче и те подобно на пенсиите не осигуряват и не могат да осигуряват задоволително потребностите на изпадналите в нетрудоспособност осигурени. Именно поради това немалка част от тях, особено с трета група инвалидност, са принудени да се отказват от по-продължителен отпуск по болест и да се завръщат на работа преди приключване на оздравителния процес.

От друга страна, средният размер на обезщетенията е от около 30 до 40% по-висок от този на пенсиите за инвалидност поради общо заболяване. И затова не само поради сложните процедури при отпускането на пенсия за инвалидност и периодичното преосвидетелстване, което може да доведе до нейното прекратяване или промяна в размера й, а и защото паричната й стойност е по-ниска, немалка част от болните, предимно по-възрастните, се въздържат да я поискат. Те напрягат силите си, за да издържат до пенсионна възраст и да получат по-високата пенсия за изслужено време и ста-

[88] ЦДА, ф. 355, оп. 6, а.е. 180, л. 7-11; ф. 403, оп. 2, а.е. 38, л. 51-54; *Статистически годишник*, 1960, с. 284; *Статистически справочник*…, 2000, 137-138, 207-208 и др.

рост. А това между другото нерядко води до увеличаване на средната продължителност на временната нетрудоспособност.

С по-ниски размери – около 5 и повече от 5 пъти за отделните години в сравнение с пенсиите за изслужено време и старост – са месечните добавки за деца. С тях през 1972 г. и 1975 г. могат да се закупят например само 2 кг свинско месо, 2 кг обикновен салам и 1 кг овче сирене или малко повече от 1 м. мек вълнен кангарен плат. В 1993 г. те са достатъчни само за 2 кг свинско месо и около 1,7 кг варена наденица, а в 1995 г. – за 2 кг разфасовано свинско месо. Затова и те не биха могли да подобрят съществено финансовата стабилност на младите семейства, а още по-малко да допринесат за повишаване на раждаемостта в страната. Но те все пак засягат стотици хиляди семейства – от 1,060,704 в 1960 г. до 1,886,414 през 1985 г.[89] – и съставляват около и над 20% от изразходваните средства на социалното осигуряване.[90]

Макар и еднократни, не са без значение за младите семейства и помощите при раждане. По своята стойност те обикновено се доближават или с малко надвишават средната месечна заплата.[91] Не бихме могли да пропуснем и паричните обезщетения за отглеждане на малки деца и за безработица, доплащанията на разликата в заплатата на трудоустроени, туберкулозно болни или бременни, помощите на самотни майки и при смърт на осигурени, средствата за протези и пътни пари за инвалиди, за лечебно хранене и профилактериуми. С изключение на обезщетенията за отглеждане на деца и за безработни останалите разходи нямат особена стойност нито по своя размер, нито по своя обхват, но те все пак допринасят за по-голямото многообразие и богатство на форми и средства на осигурителната система, които я правят толкова сложна за управление и едновременно с това жизнено необходима за живота и бъдещето на обществото.

[89] Броят на семействата с деца за 1985 г. е по наши изчисления.

[90] ЦДА, ф. 55, оп. 15п, а.е. 71, л. 153; оп. 24, а.е. 218; ф. 355, оп. 6, а.е. 159, л. 45; ф. 1187, оп. 1, а.е. 61, 62, 63, 64; *Общественото осигуряване в* ..., с. 95. В 1952 г. месечните добавки за деца са 15,8% от всички разходи, в 1960 г. – 27,3%, в 1975 г. – около 21%, в 1985 г. – 18,5%, а в 1995 г. – 8,2%.

[91] С по-малки размери еднократните помощи за деца са до 1965 г. и след 1992 г.

КОМУНИСТИЧЕСКОТО УПРАВЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ И СИСТИМАТА ЗА НАЦИОНАЛНА СИГУРНОСТ И ОТБРАНА (1944-1989 г.)

Йордан Баев

Jordan Baev. **THE COMMUNIST RULE AND THE NATIONAL SECURITY & DEFENCE SYSTEM IN BULGARIA. 1944-1989**

The paper reveals the establishment and elaboration of the security and defence sector during the communist rule in Bulgaria. It is structured in four relatively differentiated sections: the Communist party leadership and control over the national security system; the historical development respectively of the Bulgarian armed forces and the security services; the specific place and role of the country within the Warsaw Pact and the evolution of the East European bloc' coalition structures and doctrinal views. The publication discusses as well some controversial issues, such as the postwar political violence and repressions, the adoption of the Soviet organizational pattern in the national security system, and the state of the civil-military relations within the framework of an internal ideological monocracy and a bi-polar international Cold War confrontation.

Две са същностните промени в еволюцията на политическата линия на комунистическата партия в България – от радикална опозиционна политическа сила, често поставяна извън закона, до масова управляваща партия, за кратко време извоювала доминиращи ръководни позиции в държавата и обществото. Подлагани на ожесточени и планомерни гонения и репресии от своето създаване до идването си на власт на 9 септември 1944 г. (и поради това често прибягващи до средствата на нелегалната борба), функционерите на комунистическата партия нямат никакъв сериозен опит в държавното управление, още по-малко в структурите за сигурност и отбрана. Единствената възможност за използване на подготвени управленски кадри на първо време е издигането на идващите от Съветския съюз политически емигранти, което допринася обаче за по-бързото възприемане на сталинския политически модел. От друга страна, в определен момент след завземането на властта интернационалистическият характер на техните идейни възгледи и доктрини неминуемо се сблъсква с необ-

ходимостта от изграждане на държавните институции и защита на националните интереси в отношенията с правителствата на съседните балкански страни и дори в рамките на изграждащата се след Втората световна война „социалистическа общност".

Дейността на институциите за сигурност и отбрана в Източна Европа е сред най-строго охраняваните тайни в годините на Студената война. Достъпът до тази сфера е напълно закрит, а дори конституционно гарантираният политически контрол е ограничен до едноличната воля на партийните лидери. Тази вътрешнополитическа ситуация създава възможност за безусловно налагане на паралелна митологична действителност при съществуващия двуполюсен конфронтационен модел. В годините на прехода се появи нова масова митологична схема за тайната всеобхватна роля на Държавна сигурност в политическия живот на България. В същото време почти никой учен или експерт не е изследвал задълбочено въпроса защо представителите на въоръжените сили и структурите за вътрешна сигурност останаха в своето мнозинство безучастни свидетели при радикалните политически промени в периода 1989 – 1991 г. и в условията на последователен завой от Изток към Запад. Дори западните политически анализатори бяха изненадани от пасивната реакция на „хората в униформа", които принадлежаха по формално членство към управляващата комунистическа партия, но повечето от тях доброволно се деполитизираха и поеха ориентацията към партньорство и сближаване с доскорошния „главен противник" НАТО. Изобщо не се потвърдиха първоначалните апокалиптични опасения за евентуално тяхно силово използване като ефективен инструмент в борбата за съхраняване на политическата власт. Оценката за особения характер на гражданско-военните отношения в условията на еднопартиен политически монопол показва – не само за тази категория служители – че осигуряването на партийно членство в БКП по-скоро е било неизбежно формализирано изискване, отколкото осъзнато и осмислено идеологическо предпочитание, а над всичко е стояла мотивацията за професионална реализация и кариера. Съвършено различен е въпросът за съдбата на представителите на тези корпоративни групи след принудителното им отстраняване от държавна служба и

присъединяване на някои от тях, в стремеж за лично оцеляване, към структурите на паралелната „сенчеста" икономика и към криминогенните силови групировки в началните години на прехода.

Съвременната българска историография за държавно-политическата система на социализма и централизирания пирамидален модел на управление на комунистическата партия обръща сравнително слабо внимание на проблемите за организационното развитие, ръководството и политическия контрол над дейността на въоръжените сили и органите за сигурност в България. Най-добре са проучени историческите свидетелства за началния етап на установяване на народнодемократичната власт и налагането на „сталинизма" във вътрешнополитическия живот на страната. Вниманието и на обществеността, и на изследователите бе насочено най-вече към темата за политическите репресии и ролята на Държавна сигурност в първото следвоенно десетилетие. Сред изследователите на тази проблематика бихме могли да посочим например имената на Любомир Огнянов, Владимир Мигев, Господинка Никова, Трендафил Митев, Димитър Иванов, Момчил Методиев, Диню Шарланов и Поля Мешкова. Засега почти няма сериозни критични исторически трудове по разузнавателна[1] и военнополитическа[2] история, а темата за мястото на България в Организацията на Варшавския договор е разгледана на основата на новоразкрити архивни документи главно от автора на настоящата публикация[3].

---

[1] Това е особено валидно за историята на военното разузнаване. – Вж: *Баев, Й.* Структурни и функционални промени в българското военно разузнаване след края на Втората световна война. – В: *Втората световна война, България и следвоенният свят,* С., 2005, 177-188.

[2] Историята на въоръжените сили е проследена обобщено най-вече в колективни сборници по повод на юбилейни годишнини – Вж: *Строителството* на въоръжените сили на България. История и политика. С., 2002; *125 години от освобождението* на България и възстановяването на Българската армия. С., 2003; *Военни съюзи* и коалиции през XX век. С., 2008; *100 години* независима България: стълбовете на държавността. С., 2009.

[3] Например: *България* и създаването на военната организация на Варшавския договор – *Военноисторически сборник* (ВИС), 1995, № 4; *Изграждане* на военната структура на Организацията на Варшавския договор 1955-1969 – ВИС, 1997, № 5; *България* и краят на Варшавския договор (1985-1991). – *ВИС*, 1999, № 6.

Когато се дискутират проблемите за историята на тайните служби и армията, възникват няколко съдържателни въпроси, чието поставяне би подпомогнало настоящия анализ. На първо място, необходимо е да се отговори на дилемата за държавнотворческите традиции и приемствеността или прекъсването в системата за държавно управление. Сред аргументите за историческите „аномалии" с установяването на комунистическо управление след 9 септември 1944 г. е тезата за несъвместимостта между държавното устройство на Царство България и Народна република България, от една страна, и между НРБ и Република България, от друга страна. Това би означавало да приемем, че е имало три различни България в периода след освобождението от османско потисничество, а всъщност дори четири, тъй като от международноправна гледна точка има съществена разлика между васалното Княжество и обявеното през септември 1908 г. независимо Царство България. Също така, когато разискваме проблемите за институционалното политическо насилие, е закономерно да си отговорим и на въпроса има ли кардинално прекъсване в държавнотворческите традиции, или силите за сигурност (полиция и милиция, Обществена безопасност и Държавна сигурност, Жандармерия и Вътрешни войски и т. н.) по същество са правоприемници на създадените първоначално държавни структури, но с променени функции. Тезата за „политическото безвремие" на социализма има силно изразен пропаганден политологически характер и трудно би могла да издържи при използване на сериозния критичен анализ и инструментариум на историческата наука.

На следващо място, анализът на системата за национална сигурност в годините на Студената война е тясно свързан с функционирането на двуполюсния конфронтационен модел на блоково противопоставяне, при който политиката на по-малките държави в разделена Европа е предопределена от линията на водещите суперсили. Участието на България в източноевропейския военнополитически съюз (Организацията на Варшавския договор) в много голяма степен обуславя субординационното поведение в режим на „ограничен суверенитет". При това е важно да изясним също

доколко е ставало дума за нова коалиционна култура на лоялен съюзник или верен сателит, както и доколко органите за отбрана и национална сигурност са обслужвали съюзнически стратегически и идеологически цели и кога са защитавали националните интереси на собствената страна.

Не на последно място, спиралата на вътрешнополитическо насилие, което ескалира в периода след Първата световна война и приема ожесточен характер на гражданска война в продължение на десетилетия до 9 септември 1944 г., е продължена с по-голяма сила в условията на императивно наложено управление на еднаединствена официална идеология. Това специфично историческо наследство представлява важен фактор и предпоставка за последвалото радикално обществено разделение и противопоставяне в годините на прехода.

За нуждите на настоящия исторически анализ в следващите страници ще бъдат използвани редица документални факти, разкрити от секретните доскоро политически, дипломатически, военни и разузнавателни архиви. В рамките на предложената публикация ще бъдат поставени и някои нови дискусионни въпроси и хипотези, част от които все още не са били достатъчно представени в българската историография. Студията е структурирана в четири сравнително обособени раздели, първият от които разглежда партийно-държавното ръководство и контрол на системата за национална сигурност и отбрана по време на 45-годишното управление на БКП. Вторият и третият раздел са тематично обособени с изследване на развитието на армията и органите за сигурност и на въпроса за политическото насилие и репресиите в годините на монопол на БКП във властта. Последният раздел е посветен на мястото на България в източноевропейския военнополитически блок и еволюцията в изграждането на Организацията на Варшавския договор (ОВД).

I. БКП и управлението на системата за сигурност и отбрана

Още със завземането на властта на 9 септември 1944 г. комунистическата партия прави всичко възможно да овладее и

задържи в свои ръце службите за сигурност, които почти изцяло се попълват с нейни кадри. Само две-три години по-късно министерствата на отбраната и на външните работи също преминават изцяло в ръцете на БРП (к).

Непосредствено с контрол върху дейността на системата за национална сигурност и отбрана се занимава специален отдел в ЦК на БКП, създаден със секретно решение от 25 октомври 1944 г. През периода 1948 – 1950 г. функционира като сектор "Военни кадри" към отдел "Кадри", а от 20 декември 1950 г. – като сектор "МНО" и "МВР" към административния отдел на ЦК на БКП. Със специално решение на Политбюро № 178 от 6 юли 1965 г. този сектор отново се обособява като самостоятелен отдел "Военен". С решение на Политбюро № 498 от 30 октомври 1979 г. към него се присъединяват звена, наблюдаващи административните органи, и отделът се преименува във "Военно - административен", а след реорганизация на апарата на ЦК на БКП през 1984 г. получава последното си наименование "Социална и национална сигурност". Отделно през януари 1945 г. в българската войска се създава политотдел, а от 1951 г. функционира Главно политическо управление на БНА с ранг на отдел в ЦК на БКП.

За пръв път след Втората световна война въпросът за създаване на партийно-държавен орган за стратегическо ръководство на отбраната на България е поставен в началото на 50-те години на XX век. В съответствие с установената практика и в духа на действащата от 1947 г. конституция, процесът на вземане на решения преминава през три управленски равнища. Първоначално всяко едно решение се предлага, обсъжда и утвърждава от Политбюро на ЦК на БКП, след което се изпраща за изготвяне на постановление (разпореждане) от Министерския съвет, което законодателно се оформя с указ на Президиума на Народното събрание.

С решение № 4 от 6 март 1952 г. на Политбюро на ЦК на БКП се предлага създаването на нов орган за държавно управление на пряко подчинение на Министерския съвет – *Държавен комитет на отбраната* (ДКО). Политбюро възлага на генералния секретар на БКП и министър-председател на НРБ Вълко Червен-

ков, на члена на Политбюро (отговарящ за въпросите на отбраната) генерал-полковник Иван Михайлов и на министъра на народната отбрана генерал-полковник Петър Панчевски да изготвят положения за статут на ДКО за мирно и за военно време. В предложените проекто-документи основните функции на ДКО в мирно време са „решаване на всички въпроси", свързани със строителството на въоръжените сили и икономическата подготовка за евентуална бъдеща война (отбранителна промишленост, мобилизационни резерви и т. н.)[4]. Със секретно постановление № 252 от 22 март 1952 г. Министерският съвет одобрява предложените проектоустави за статута и състава на новия държавен орган, които са утвърдени впоследствие от Президиума на Народното събрание.

Съгласно приетите решения съставът на ДКО в мирно време се състои от шест души, а във военно време – от девет души. Председател на ДКО е главнокомандващият въоръжените сили съобразно чл. 35, т. 16 от Конституцията на НРБ от 1947 г. Със специално решение от ноември 1952 г. председателят на ДКО Вълко Червенков и членът на ДКО и секретар на ЦК на БКП Тодор Живков са удостоени с генерални военни звания. Както е видно от документацията в поверителния архив на Министерския съвет, до края на 1952 г. ДКО е издал 16 постановления, свързани с отбраната на страната. В края на 1953 г. по предложение на съветските военни съветници в България и с лично разпореждане на министър-председателя Вълко Червенков дейността на ДКО е прекратена.

След XX конгрес на КПСС и пленума на ЦК на БКП от началото на април 1956 г., утвърдил ръководната роля на Тодор Живков в комунистическата партия, във висшия офицерски състав на Българската народна армия възникват брожения и оживени дискусии относно настъпилите промени в ръководството на партията. Това очевидно е едно от главните съображения, наред с участието на България в Организацията на Варшавския договор, за възобновяване дейността на държавен орган за управление и координация на всички въпроси, свързани с отбраната и националната сигурност, който се ръководи пряко от партийния лидер.

[4] Централен държавен архив (*ЦДА*), ф. 1 Б, оп. 64, а.е. 164.

През юли 1956 г. министърът на народната отбрана отправя предложение до първия секретар на ЦК на БКП Тодор Живков за възстановяване на дейността на Държавния комитет на отбраната. След разглеждане на предложението в ЦК на БКП през ноември с. г. Живков поставя положителна резолюция върху документа.[5] В заседанието си от 19 март 1957 г. Политбюро на ЦК на БКП приема предложението на ген. Панчевски „Относно положението, задачите и функциите на Държавния комитет на отбраната". С постановление № 80 от 29 април 1957 г. Министерският съвет одобрява „Положението за задачите и функциите на ДКО".

В документа изрично се посочва, че ДКО е „орган на Правителството и на Централния комитет на Партията". Основните задачи на новия правителствен орган в мирно време са „всестранно да подготвя страната за отбрана; да укрепва боеспособността на БНА и на войските на МВР". Съгласно т. 3 от постановлението решенията на ДКО „са задължителни за всички министерства и ведомства". Същевременно, според т. 2, „съществуването на Държавния комитет на отбраната ни най-малко не ограничава и не намалява отговорността на съответните министерства по въпросите за отбраната на страната". Новият орган няма самостоятелен административен персонал и използва техническия апарат на Министерския съвет, МНО, МВР и ЦК на БКП. За председател на ДКО е предложен първият секретар на ЦК на БКП Тодор Живков, а за заместник-председатели – членът на Политбюро (отговарящ за въпросите на отбраната) генерал-полковник Иван Михайлов и министърът на народната отбрана генерал-полковник Петър Панчевски.[6]

В заседанието си от 14 юни 1962 г. Политбюро на ЦК на БКП обсъжда предложение за разширяване на мирновременния състав на ДКО от шест на девет души. Решението на партийния орган е оформено със специално секретно Разпореждане № 1059 на Министерския съвет от 21 юни, с което се предлага на Президиума на Народното събрание да издаде указ за утвърждаване на новия състав на ДКО. За председател е предложен отново пър-

[5] Пак там, оп. 24, а.е. 215, л. 1-3.
[6] Пак там, оп. 6, а.е. 3194, л. 1-4.

вият секретар на ЦК на БКП Тодор Живков, а за членове – председателят на Министерския съвет Антон Югов, членовете на Политбюро и заместник-председатели на Министерския съвет Станко Тодоров (председател на Държавната планова комисия) и Иван Михайлов (отговарящ за работата на МНО и МВР), членът на Политбюро и секретар на ЦК на БКП Боян Българанов, министрите на отбраната и на вътрешните работи генерал-полковник Добри Джуров и генерал-полковник Дико Диков, завеждащият „Военно - административен" отдел на ЦК на БКП генерал-полковник Иван Бъчваров (бивш началник на Генералния щаб и първи заместник-министър на отбраната) и началникът на Генералния щаб генерал-полковник Атанас Семерджиев.[7]

Съвсем скоро след утвърждаване на новия състав на ДКО в правителството и ръководството на комунистическата партия са извършени сериозни промени. През ноември 1962 г. Тодор Живков отстранява своя съперник за властта – министър-председателя Антон Югов, който е изключен и от партията. Самият Живков заема и премиерския пост. През април 1965 г. за критики към партийния лидер и евентуално участие в неуспешния опит за военен преврат срещу Тодор Живков е отстранен също ген. Бъчваров. Тези и други последващи смени не са отразени в специални решения на правителството. С други секретни решения на Министерския съвет обаче (№ 426 от 19 октомври 1964 г. и № 686 от 31 декември 1965 г.) в състава на ДКО са привлечени заместник министър-председателят Живко Живков, членът на Политбюро Пенчо Кубадински, завеждащият „Военно-административен" отдел на ЦК на БКП Ангел Цанев и председателят на Комитета за държавна сигурност Ангел Солаков.

С приемането на новата Конституция на НРБ през юни 1971 г. се създава висш орган за държавно управление – Държавен съвет. Партийният лидер Тодор Живков е избран за председател на Държавния съвет на НРБ с ранг на държавен глава, а премиерският пост заема Станко Тодоров. Това пряко се отразява и на подчинеността на ДКО – от Министерския съвет (изпълнителната власт) към Държав-

[7] Пак там, ф. 136, оп. 83, а.е. 949; ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 4822.

ния съвет. В чл. 93, т. 10 от новата конституция изрично се посочва, че Държавният съвет „назначава и освобождава от длъжност членовете на Държавния комитет на отбраната”[8]. Това е и първо официално споменаване за Държавния комитет на отбраната в годините на неговото съществуване, тъй като всички документи за неговата дейност и състав до този момент са били засекретени.

Във връзка с промяната в подчинеността на ДКО на 28 януари 1972 г. Политбюро на ЦК на БКП обсъжда въпроса „За състава и функциите на Държавния комитет на отбраната”. Основните функции на ДКО в мирно време се свеждат до:

„а) да направлява дейността по укрепване на бойната и мобилизационната подготовка на въоръжените сили и тяхното материално, техническо и медицинско осигуряване;

б) да определя насоките за подготовката на икономиката, населението и територията на страната за отбрана;

в) да ръководи изграждането на системата за ръководство на войната;

г) да осъществява общо ръководство на дейността на държавните органи и обществените организации по подготовката на страната за отбрана”.[9]

В хода на обсъжданията в заседанието на Политбюро е предложена и формулировка за функциите на ДКО във военновременния период, съгласно която „ДКО е върховен орган за ръководство на въоръжените сили и страната. Той обединява политическата, държавната, военната и стопанската власт и решава всички въпроси по отбраната на страната в съответствие с решенията на ЦК на БКП и препоръките на Политическия консултативен комитет на страните-членки на Варшавския договор”. Приемането на подобен правен статут на ДКО обаче би съставлявало нарушение на конституцията на страната, поради което в заседанието на Политбюро се изоставя идеята за конкретизиране на функционалната компетентност на ДКО във военно време[10].

---

[8] *Държавен вестник*, 1971, № 31.

[9] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 64, а.е. 411.

[10] *Проданов, Н.* Държавният комитет на отбраната – правнонормативни аспекти. – *Военноисторически преглед/Годишник на Център „Военноисторически изследвания”*, Военна академия “Г. С. Раковски”. С., 2004, с. 94.

С решението на Политбюро от 28 януари 1972 г. се предлага съставът на ДКО в мирно време да се увеличи от 11 на 13 души, като се допълва с цивилни лица, заемащи отговорни постове в Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП. За председател на ДКО отново е посочен първият секретар на ЦК на БКП (от 1981 г. генерален секретар) и председател на Държавния съвет Тодор Живков, който е и главнокомандващ въоръжените сили. В документа изрично се посочва, че министърът на отбраната е заместник-главнокомандващ. За пръв път към ДКО се предлага създаване на помощен орган – Секретариат на ДКО, оглавяван от заместник-началник на Генералния щаб. Основните правомощия на Секретариата са: да разработва годишните и перспективните планове за работа на ДКО; да подпомага министерствата, ведомствата и регионалните органи на изпълнителна власт при организирането и изпълнението на решенията на ДКО и да осъществява контрол при тяхното изпълнение; да участва в провеждането на учения, тренировки и други мероприятия по подготовката на органите за ръководството на страната във време на война. В документа са регламентирани също и конкретните правомощия на Министерския съвет, Министерството на отбраната и Министерството на вътрешните работи, на Държавния комитет по планиране и на Гражданската отбрана.

През септември 1977 г. министърът на народната отбрана – армейски генерал Добри Джуров, отправя предложение до партийното ръководство за „структурни изменения в Държавния комитет на отбраната", които предвиждат съкращаване на работната група на ДКО (в състав от 5 генерали и офицери) и прехвърляне на някои от функциите на Секретариата на ДКО към Оперативно управление на Генералния щаб. Предложението на министъра на отбраната е прието в заседание на Политбюро на ЦК на БКП от 7 октомври 1977 г.[11]

На 3 януари 1978 г. Политбюро на ЦК на БКП приема ново "Положение за функциите на ДКО в мирно време" и утвърждава предложенията за новия състав на ДКО. Допълнени са правомощията на ДКО да утвърждава концепциите и директивните документи за подготовка на страната за отбрана. С решението на Политбюро

[11] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 64, а.е. 509.

се създават и териториални органи на ДКО за страната – окръжни комитети на отбраната, а за столицата София – градски комитет на отбраната. Формулирани са и непосредствените задачи на членовете на ДКО. Така например вторият човек в партийната йерархия по това време Александър Лилов (член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП в периода 1971-1983 г.) „ръководи дейността на партийните и обществените организации по подготовката на страната за отбрана и отговаря за морално-политическата, идеологическата и психологическата подготовка на населението", министър-председателят Станко Тодоров „организира и ръководи дейността на правителството и държавните органи по подготовката на страната за отбрана", а първият вицепремиер Тано Цолов „ръководи партийно-правителствената комисия по отбранителната промишленост и отговаря за работата на промишлеността в интерес на отбраната".[12]

Държавният комитет на отбраната функционира до падането на режима на Тодор Живков на 10 ноември 1989 г. С ликвидирането на Държавния съвет през март 1990 г. престава да съществува и ДКО.

Във формално правнонормативно отношение механизмите за вземане на решения в сферата на отбраната и националната сигурност имат ясно изразени колективни форми и разпределят балансирано институционалната отговорност. Силно централизираният и персонализираният характер на двуединно партийно-държавно управление обаче предполагат възможности за приемане на субективни и волунтаристични решения без осъществяване на какъвто и да е ефективен контрол. В една експертна разработка за механизма за вземане на решения по национална сигурност се посочва: "Така изградената система на управление на тези процеси е с висок мобилизиращ ресурс, политически ефикасна от системно-идеологическа гледна точка, но същевременно политически неефективна от стратегическа гледна точка."[13]

---

[12] Пак там, а.е. 518.

[13] *Дойков, Й.* Механизъм за вземане на решения по националната сигурност (1947-1971 г.) и членството на България в ОВД. – В: *100 години независима* България: стълбовете на държавността. С., 2009, с. 83.

II. Изграждане на българската армия в периода на Студената война

След присъединяването на България към Антихитлеристката коалиция и провеждането на допълнителна мобилизация личният състав на въоръжените сили наброява 570 хиляди души, организирани в пет армии, два самостоятелни корпуса, 16 пехотни дивизии и една бронетанкова бригада. В хода на участието на българската армия (оперативно подчинена на командването на Трети украински фронт) в заключителната фаза на войната са проведени пет настъпателни и една отбранителна операции, като са дадени общо близо 32 000 човешки загуби (убити, ранени или пленени). Военните клаузи на Парижкия мирен договор (1947 г.) предвиждат значително съкращение на личния състав (общо до 65 000 души, от които 55 000 сухопътни и гранични войски) и ограничения във въоръжението на армията. В периода до средата на 1946 г. командните структури на българската войска запазват своята организационна и функционална характеристика от годините на войната. В резултат на приемането на Закона за контрол и ръководство на войската през юли 1946 г. по предложение на специално назначена правителствена комисия от армията са уволнени над две хиляди „царски" офицери, а в следващите две години са отстранени още над хиляда и петстотин. През януари 1947 г. е прието постановление на Министерския съвет, с което Министерството на войната се преименува в Министерство на народната отбрана (МНО), а Щабът на войската – в Генерален щаб на БНА (ГЩ). През този период в българската армия има четири вида въоръжени сили: сухопътни (СВ), военновъздушни (ВВС), войски за противовъздушна отбрана (ПВО) и военноморски сили (ВМС).

Във връзка с изостряне на международната ситуация в Европа и на Балканите през 1949 г. е приет нов Закон за военните сили, с който се отхвърлят някои от ограниченията на Парижкия мирен договор. В условията на ескалираща глобална милитаризация по време на Корейската война (1950-1953 г.) личният състав на българската армия се увеличава двойно. С цел попълване и обучение на офицерския състав в тези годи-

ни са разкрити две нови военни академии (Военнополитическа и Военнотехническа) и десет нови специализирани военни училища, с които техният брой нараства до 18 военноучебни заведения[14]. Голям брой активни функционери на комунистическата партия и нейната младежка организация от годините на нелегалната въоръжена съпротива са привлечени в българската армия, част от тях завършват също съветски военни академии и училища. В справка от Министерството на народната отбрана от април 1955 г. се отбелязва, че през изминалото следвоенно десетилетие съветски военни академии са завършили 160 български генерали и старши офицери.[15] В същия период над 2000 български офицери преминават по-краткотрайни военнообразователни курсове в Съветския съюз.

В заседание на Политбюро на ЦК на БКП от 29 октомври 1954 г. са отчетени редица слабости в организационното развитие на БНА и се препоръчва до средата на следващата година да се извърши цялостна реорганизация на въоръжените сили. В съответствие с договореностите на Женевските преговори между ръководителите на САЩ, СССР, Великобритания и Франция, през август 1955 г. съветският партиен лидер Никита Хрушчов предлага в писмо до Тодор Живков да се обсъди необходимостта от съкращаване на личния състав на българската армия от 147 000 на 130 000 души. С решение № Б-12 от 29 септември 1955 г. Политбюро на ЦК на БКП утвърждава решение за съкращаване на армията с „не по-малко от 30 000 души, от които 8000 офицери".[16] Въпреки че през февруари 1957 г. партийното ръководство обсъжда въпроса за „увеличаване на числения състав на БНА", по настояване от Москва през март 1958 г. е прието решение на Политбюро на ЦК на БКП за ново значително съкращение във въоръжените сили.[17]

[14] След 1955 г. започва обратен процес на укрупняване на военнообразователните заведения в България.

[15] Държавен военноисторически архив (*ДВИА*), Велико Търново, ф. 1, оп. 3, а.е. 7, л. 49-53.

[16] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 64, а.е. 215, 217.

[17] Пак там, оп. 6, а.е. 3326; оп. 64, а.е. 242.

В анализ на ЦК на БКП от юни 1959 г. обаче е отчетено, че в резултат на осъществената реорганизация е допусната прекомерна централизация и изключително опекунство от страна на висшестоящите органи, както и известна откъснатост на командването от войските[18]. В разгара на Берлинската криза през септември 1961 г. Политбюро обсъжда нови предложения за „укрепване отбранителната мощ на НРБ"[19]. През юли 1964 г. българското партийно ръководство утвърждава Решение № Б-3 за по-нататъшно развитие на БНА през следващите пет години. С решение № 413 от юли 1970 г. Политбюро на ЦК на БКП задължава министъра на отбраната да разработи нов модел на организационна структура, който по-пълно да съответства на изискванията на съвременната война. След доклад на министър Добри Джуров от 9 май 1972 г. Политбюро утвърждава направените предложения за организационното развитие на българската армия през периода 1973-1983 г.[20] Предложенията са предварително съгласувани с щаба на Обединените въоръжени сили на Варшавския договор. Сред ключовите промени е създаването през следващата 1973 г. на Командване на сухопътни войски (КСВ). По това време въоръжените сили на НРБ наброяват общо 163 000 души личен състав, от които 125 000 души в СВ, 22 000 души във ВВС и 6000 души във ВМС. В съответствие с плановете на Обединеното командване на Обединените въоръжени сили на Варшавския договор, във военновременен период България трябвало да мобилизира общо до 400 000 души личен състав на своите въоръжени сили, организирани в 18 дивизии.

В края на 80-те години на XX век мирновременният състав на българската армия по щат възлиза на 167 000 души. Извършено е сериозно превъоръжаване на сухопътните войски с най-нови оръжия (танкове Т-72, артилерийски комплекси "Гвоздика" и "Акация", зенитно-ракетни комплекси "Куб", "Оса", "Круг", ракетни

[18] *Станчев, С.* Създаване и развитие на Генералния щаб на Българската армия. – В: *125 години от* освобождението на България и възстановяването на Българската армия. С., 2003, с. 81.
[19] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 4581.
[20] Пак там, оп. 64, а.е. 415.

комплекси “Ока” и “Точка” и др.). Към момента на прекратяване на дейността на Организацията на Варшавския договор (1991 г.) КСВ разполага с 13 мотострелкови дивизии, 5 танкови бригади, една артилерийска дивизия, четири ракетни бригади, една зенитно-ракетна бригада. Българският военноморски флот в края на 1989 г. се състои от една ударна групировка (с бригада ракетни и торпедни катери и дивизион от четири подводни лодки), две военноморски бази във Варна и Бургас (с общо около 20 миночистачни катери и близо 40 спомагателни кораби) и една десантна бригада в състав от 26 кораби. Към началото на 1990 г. на въоръжение във военновъздушните сили са общо 537 летателни апарата, от които 282 бойни самолети (144 МиГ-21, 65 МиГ-23, 2 МиГ-25, 18 МиГ-29, 18 Су-22, 35 Су-25), 44 бойни вертолети Ми-24, 20 транспортни вертолети Ми-17 и др. В структурата на ВВС и ПВО са включени също зенитно-ракетни войски (ЗРВ), зенитна артилерия (ЗА) и радиотехнически войски (РТВ).

Възниква основателният въпрос доколко малка България е можела да си позволи непосилното бреме на оръжейната надпревара предвид на нейните ограничени ресурсни и финансови възможности и икономически потенциал. В тази връзка е интересно да се проследи кореспонденцията на най-високо партийно и държавно равнище със съветските ръководители относно превъоръжаването на българската армия. Например в резултат на приетото през септември 1961 г. решение на Политбюро на ЦК на БКП за „увеличаване отбранителната мощ” е одобрено закупуване от СССР на 150 самолети от най-ново поколение МиГ-17 и МиГ-15 и 9 реактивни разузнавателни самолети Ил-28. Тяхната обща стойност възлиза на огромната сума от над 180 млн. лева. След преговори със съветската страна се стига до споразумение да бъдат заплатени 60 млн. лева, а останалата сума да бъде изплатена под формата на десетгодишен кредит. Две години по-късно, в писмо до Никита Хрушчов от 23 май 1963 г., българският премиер Тодор Живков алармира, че планираните в рамките на източноевропейския военнополитически блок разходи за отбрана и въоръжение на българската армия са „прекомерни” и „превиша-

ват възможностите на НРБ". В ответно послание от 15 юли съветският ръководител информира: „С голямо внимание се отнесохме към вашата молба и решихме за периода 1963-1965 г. да доставим като дар от съветското правителство [за България – б.м., Й. Б.] въоръжение и военна техника на стойност 74, 3 млн. рубли".[21]

В ново писмо до Н. С. Хрушчов от 14 юли 1964 г. Тодор Живков съобщава, че българското правителство не е в състояние да отдели повече от 250 млн. лева от своя годишен бюджет за отбрана, въпреки предвидените в рамките на Варшавския договор 320 млн. лева годишно. Молбата за допълнителна военна помощ е подновена при разговорите на Живков с новия съветски партиен лидер Леонид Брежнев в Москва през ноември 1964 г. С писмо от 25 февруари 1965 г. Л. И. Брежнев уведомява София, че съветското ръководство е „намерило за възможно" да окаже съответната помощ на България за периода 1965-1970 г. чрез „безвъзмездни доставки на въоръжение и бойна техника".[22] Тази практика се запазва и през следващото десетилетие. Например в послание от Леонид Брежнев до Тодор Живков от 31 май 1974 г. се съобщава: „Проучих внимателно Вашето писмо за оказване на военна помощ... Като отчитаме Вашата молба, в Политбюро [на ЦК на КПСС – б. м., Й. Б.] обсъдихме всестранно този въпрос и сметнахме за възможно през периода 1974–1980 г. безвъзмездно да доставим на НРБ някои видове въоръжение и военна техника на общата сума от 35 млн. рубли".[23]

III. Развитие на системата за национална и вътрешна сигурност

Основните структурни промени в българските служби за сигурност в годините на Студената война могат да бъдат обособени в три последователни периода. Първият, "сталинистски", период започва непосредствено след завземането на властта от доминираното от комунистите правителство през септември 1944 г. Тогава е подме-

[21] Пак там, а.е. 298, 308.
[22] Пак там, а.е. 329.
[23] Пак там, а.е. 415.

нен почти целият персонал на бившата държавна администрация и службите за сигурност. В края на 40-те години с трансформацията на Държавна сигурност и засилването на вътрешното контраразузнаване е осъществен пълен контрол над политическия живот в страната. През 1947-1949 г. са осъществени също и чистките в РО-ГЩ, както и преподчиняването на военното контраразузнаване към МВР. По време на репресиите срещу „врага с партиен билет" в края на 40-те и началото на 50-те години ръководни служители на Министерството на вътрешните работи, Държавна сигурност и следствените органи, подбуждани от съветските "съветници", се опитват да установят своя паралелна власт, разследвайки тайно редица членове на ЦК и на Политбюро на БКП.[24]

Вторият, "постсталинистки", период може да бъде отграничен в периода от средата на 50-те до края на 60-те години. В тези години Държавна сигурност разширява осезаемо своята дейност, възприема структура, близка до тази на КГБ, и в продължение на няколко години (1965-1968 г.) съществува като независима от МВР институция (Комитет за държавна сигурност при МС). Една от първите грижи на Тодор Живков след укрепването му във властта е да си осигури лично подчинение и преданост от страна на ръководствата на МВР и МНО, особено след разкриването през април 1965 г. на опит за подготовка на военен преврат. През 1967 г. в Държавна сигурност се създава ново (Шесто) управление, специализирано „за борба срещу идеологическата диверсия, контрареволюционните, националистическите и други противодържавни прояви в страната".

От началото на 70-те години е последният етап от функционирането на ДС. След двукратната бърза смяна на министри на вътрешните работи МВР/ДС се оформя като една по-стабилна структура, която продължава да съществува с малки и несъществени промени до края на управлението на Тодор Живков през ноември 1989 г. През януари – март 1990 г. е осъществена спешна и радикална реформа на структурите на Държавна сигурност. Външнополитическото разузнаване (под ново название Национална разузнава-

[24] За ролята на съветските съветници в МВР вж: *Баев, Й.* КГБ в България. Сътрудничеството между съветските и българските тайни служби. 1944-1991. С., 2009, 39-75.

телна служба) и управлението за безопасност и охрана (под ново название Национална служба за охрана) преминават на пряко подчинение към Президентството. Военното контраразузнаване е върнато в Министерството на отбраната, а външното контраразузнаване и оперативно-техническото управление са преименувани съответно на Национална служба за защита на конституцията (от 1991 г. – Национална служба „Сигурност") и СОТИ. Прословутото Шесто управление на ДС, известно като политическа полиция, е закрито с министерска заповед от 9 януари 1991 г.

През целия близо 35-годишен период на управление на Тодор Живков сред приоритетните задачи на Държавна сигурност е осигуряване и защита на неговия едноличен режим от реални и въображаеми "заговори" и "конспирации". В секретния указ № 1467 на Държавния съвет от 16 юли 1974 г. за дейността на Държавна сигурност, наред с организацията, методите и средствата, е записано, че Държавна сигурност осъществява своята дейност под ръководството и контрола на ЦК на БКП, респективно Политбюро и генералния секретар на ЦК на БКП, и в изпълнение на решенията на ЦК на БКП. Министърът на вътрешните работи отчита дейността на МВР и ДС пред ЦК на БКП и лично пред Тодор Живков. Основните нормативни документи и насоки в дейността на разузнаването и контраразузнаването са утвърдени със специални решения на Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП. Анализът на нормативните документи показва пряката обвързаност между партийните решения и нормативните актове и министерски заповеди, регламентиращи дейността на ДС.

По време на масовите репресии през периода 1948 – 1950 г. е сменен целият ръководен състав на Държавна сигурност, а през 1951 г. са уволнени 28 ръководители и 343 служители на тайните служби. Общо за периода 1949 – 1956 г. от Държавна сигурност са уволнени 5108 служители. Същевременно щатът на Държавна сигурност през този период е увеличен от 3614 на 7000 души. Нещатният таен агентурен апарат по това време наброява около 55 000 секретни сътрудници (агенти, информатори, резидентура, съдържатели на явочни квартири). Общо по щат Министерството на вътреш-

ните работи през 1962 г. наброява 17 900 души личен състав. Основните изисквания за кадровия подбор на служителите на секретните служби са упоменати в чл. 12 от Указ № 1467 от 16 юли 1974 г. за дейността на Държавна сигурност. С министерска заповед I-183 от 5 декември 1979 г. са утвърдени и типови характеристики за системата на МВР. С нова заповед I-154 от 11 август 1980 г. е разработена система за усъвършенстване на състава на МВР. В документа се препоръчва преподготовка на ръководния състав в школите на КГБ и МВД на СССР. Според обобщаващ доклад на ръководството на МВР от 1975 г., в периода 1953-1974 г. в школи на КГБ и МВД са били обучавани 1038 служители на МВР (ДС и НМ). Техният брой нараства през следващото десетилетие със значителното увеличение на щата на тайните служби и милицията. В доклад на МВР от 9 декември 1988 г. за сътрудничеството със съветските органи за сигурност се отбелязва: „За периода от 1972 до 1987 г. през различните учебни заведения на МВД [на СССР – б. м., Й. Б.] са преминали обучение 3419 офицери от Народната милиция и 610 офицери от Противопожарна охрана... От 1975 до 1987 г. двегодишният академичен курс са завършили 143 ръководни служители, а краткосрочен (45-дневен) висш академичен курс за началници и заместник-началници на управления – 160 ръководни кадри, на практика почти целият ръководен състав на НМ."[25]

В редица специализирани издания се твърди, че създадените със съветска помощ служби за сигурност в страните от Източна Европа възприемат до голяма степен организационните принципи, функционални направления и специализирани методи на действие на съветските тайни служби и се превръщат в "огледален образ" на КГБ. Сравнителният исторически анализ на развитието на органите за сигурност в страните-членки на Варшавския пакт потвърждава подобни твърдения, въпреки че е пресилено да се говори за напълно идентични модели или изцяло субординационни отношения. На фона на съвместно декларираните идейнополитически цели не е трудно да се доловят също

[25] *Архив на МВР,* ф. 1, оп. 11-А, а.е. 598, л. 29-30.

специфични моменти, обусловени от акцентите в националната политика и защитата на националните интереси на всяка една от съюзните държави. Някои различия в поставените цели и задачи могат да се открият и при проучване на взаимоотношенията между КГБ и ДС, по-конкретно при противодействието срещу антибългарски тенденции и прояви в съседни на България държави, например по отношение на "македонския въпрос".

Редица показателни политически оценки за характера на връзките между КГБ и ДС могат да бъдат намерени в новоразкритите архиви на българските специални служби. Особено типично за историческия период е характерно изказване на Тодор Живков при среща с председателя на КГБ Юрий Андропов в София в края на ноември 1969 г. В секретна информация за срещата месец по-късно министърът на вътрешните работи Ангел Солаков пресъздава красноречивото изявление на българския партиен и правителствен ръководител: „Др. Живков увери др. Андропов, че Държавна сигурност е филиал на КГБ на Съветския съюз."[26] Припомнянето на тази „крилата фраза" от началници на ДС дори десетилетие по-късно показва, че не става въпрос толкова за конюнктурно дипломатично подмазване, колкото за вътрешно убеждение у ръководния състав на ДС и МВР за „общата кръвоносна система" на съветско-българските отношения. В докладна записка до министъра на вътрешните работи Димитър Стоянов след визита в Москва през юли 1978 г. началникът на Шесто управление на ДС ген.-лейт. Петър Стоянов отново формулира вариация на прословутата фраза: „Изказах нашите уверения, че ще направим всичко, зависещо от нас, за да изпълним указанията на др. Тодор Живков да станем достоен филиал на КГБ".[27]

Все още е твърде трудно да се обобщят напълно достоверните данни за обхвата и броя на репресираните по политически причини по време на комунистическото управление в България. Без съмнение, появилите се в медиите скоро след падането на режима

[26] *Архив на Националната разузнавателна служба (НРС)*, София, ф. 9, оп. 2, а.е. 813, л. 4.
[27] *Архив на МВР*, ф. 1, оп. 12, а.е. 40, л. 16.

на Тодор Живков цифри и устни свидетелства представят твърде конюнктурно завишен брой за 250 000 – 350 000 концлагеристи и до 50 000 убити без съд и присъда в първите три месеца след идването на власт на правителството на Отечествения фронт.

Косвените данни в докладите на МВР и кореспонденцията на ЦК на БКП показват по неоспорим начин, че в първите два месеца след 9 септември 1944 г. (най-вече в периода 10 септември – 10 октомври) са избити без каквато и да е юридическа основа между 2000 и 5000 активни служители и привърженици на предишния режим, предимно полицейски и жандармерийски чинове, тайни агенти на Държавна сигурност, кметове, местни активисти на военизирани цивилни формирования, националистически и профашистки организации, а също и дейци на различни противоборстващи си фракции на ВМРО в Пиринска Македония. Характерни са спонтанните насилствени действия и бунтове на войнишкия състав срещу старши и висши командни чинове в първите два-три дни след смяната на политическата власт. Сред репресираните попадат също местни търговци, индустриалци, заможни селяни и интелектуалци. Някои устни исторически свидетелства показват, че нерядко репресиите са били резултат и на разчистване на лични сметки.

Когато се опитваме да определим сравнително по-достоверно обхвата на „революционния терор" в първите седмици след 9 септември 1944 г., би следвало да се опираме на автентични документални факти, а не на твърде субективните лични спомени и неясни хиперболизирани преразкази от началните години на прехода[28] (без да говорим за съзнателните пропагандни внушения като прословутата „карта с черепите" от пролетта на 1990 г.). В правителствен доклад от декември 1944 г. се съобщава, че през септември и октомври приблизително около 5000 души са били обявени за „безследно изчезнали" в цялата страна. На базата на проучени документи от архива на МВР през 1982 г. е бил изготвен

[28] Подобни съзнателни фактологически грешки се допускат днес и когато продължават да се тиражират също неверни данни за жертвите на антифашистката съпротива, извлечени от силно преувеличени източници от времето на Парижката мирна конференция (1946 г.).

списък с имена на установени 1904 „фашисти", убити без съд и присъда в края на 1944 г. В някои научни трудове, публикувани след 1989 г., се твърди, че в първите три месеца след 9 септември 1944 г. са били избити между 18 000 и 25 000 души[29]. В тези публикации обаче не става ясно на базата на какви конкретни документални източници са тези обобщени данни.

След подписването на споразумението за примирие с държавите от Антихитлеристката коалиция на 28 октомври 1944 г. в Москва правителството на Отечествения фронт се възползва от изискванията на чл. 6 и 7 на договора за "задържането на лица, обвинени във военни престъпления", и за незабавно разтурване на "всички про-хитлеристки и други фашистки" организации. Впоследствие на 26 януари 1945 г. е приета и специална Наредба-закон за защита на народната власт. В чл. 1 изрично се посочва, че който организира или ръководи организация, "която си поставя за цел събарянето, подриването или отслабването властта на Отечествения фронт, се наказва с доживотен строг тъмничен затвор или смърт". Въвеждането на извънредно репресивно законодателство е прието с мълчаливото съгласие на коалиционните партньори на БРП (к) в правителството на Отечествения фронт и утвърдено от Регентския съвет от името на малолетния цар Симеон II.

Между декември 1944 г. – април 1945 г. се провеждат 135 процеса от т. нар. Народен съд, в които обвиняеми са общо 11 122 представители на предишната власт. Той се провежда въз основа на приетата още на 30 септември 1944 г. "Наредба-закон за съдене от народен съд виновниците за въвличане на България в световната война срещу съюзените народи и за злодеянията, свързани с нея". Обявени са 9155 присъди, от тях 2730 души са осъдени на смърт, а 1305 души – на доживотен затвор.

Освен официално декларираната цел за "народно възмездие" съдебните процеси, осъществени по инициатива на БРП (к) в първите месеци след 9 септември 1944 г., имат за непосредствена задача отстраняване от политическия живот на представителите на традиционните дясноцентристки буржоазни партии. В този смисъл "рево-

[29] Напр. *Шарланов, Д.* Тиранията. С., 1997, 8-9.

люционният терор" е продължение на вътрешната гражданска война и приема подчертано класов характер в духа на господстващите партийни доктрини. Секретната кореспонденция между Георги Димитров и Трайчо Костов от края на 1944 г. и началото на 1945 г. ясно показва политическата насока на подготвяните съдебни процеси.

В същото време, когато оценяваме събитията от края на войната, не би следвало да пренебрегваме общата психологическа обстановка в Европа по отношение на фашистките "военнопрестъпници" и техните местни съюзници („колаборационисти"). По време на т. нар. състояние на "анархия" и "сляпо възмездие" от есента на 1944 г. и пролетта на 1945 г. във Франция са ликвидирани без съд между 10 000 (според ген. Шарл дьо Гол) и 40 000 (според д-р Раймон Арон) сътрудници на нацистките окупатори. Извънредните народни съдилища и последвалите след 1946 г. граждански съдилища във Франция произнасят общо 6763 смъртни присъди, а други 49 723 души са подложени на "обществено порицание и национална деградация". Подобни извънсъдебни разправи са проведени в Италия, Белгия, Югославия, Гърция и други европейски страни. В периода 1945 – 1949 г. например в Холандия са осъдени 14 562 колаборационисти. В Унгария са разследвани около 40 000 души, над 19 000 от които получават осъдителни присъди. Между 12 000 и 15 000 от общо 30 000 усташки "военнопрестъпници", предадени на югославското правителство от командването на Пети британски корпус в Австрия, са екзекутирани без съд на словенска територия в периода 7 – 15 май 1945 г. Освен линчувания италиански фашистки диктатор Бенито Мусолини, в следвоенните месеци смъртни присъди са изпълнени срещу бившите министър-председатели на Норвегия – Видкун Куислинг, на Франция – Пиер Лавал, на Словакия – Йозеф Тисо, на Унгария – Дьоме Стояи и Ференц Салаши, на Румъния – Йон Антонеску.

Нерядко в политически медийни публикации се прави съвсем спекулативно сравнение между Народния съд в България и съюзническия военен трибунал в Нюрнберг, постановил „само" 12 смъртни присъди. Вероятно съзнателно се изпуска обстоятелството, че международният съд над 22 от главните нацистки военнопре-

стъпници е последван по-късно от нови 23 съдебни процеси само в американската и британската окупационни зони, в които са съдени над 5000 нацистки военнопрестъпници. Отделно в периода 1946 - 1949 г. са разследвани други 172 000 души в западните окупационни зони на Германия. След създаването на Федерална република Германия западногермански съдилища произнасят още над 6400 наказателни присъди за „нацистки военни престъпления".

След приключване дейността на извънредните „народни съдилища" в България през юни 1945 г., в следващите години до септември 1953 г., според някои сведения, са проведени над 106 нови политически процеси. Първоначално ударът е насочен срещу висшето офицерство и най-изявените представители на опозиционните партии. По-малко от година след разгрома на антикомунистическата опозиция последва мощна репресивна кампания срещу "врага с партиен билет" вътре в самата комунистическа партия. Тя е инспирирана от Кремъл и "подпомагана" пряко от изпратените специално от Москва "следствени бригади". В периода от 1948 г. до 1953 г. са разследвани близо 100 000 членове на комунистическата партия, включително заемащи отговорни постове в държавната администрация, партийния апарат, армията и службите за сигурност.[30]

Съгласно заключенията на специалната Обществено-държавна комисия за разследване извършените престъпления и извращения в трудово-възпитателните лагери (1962 г.) за периода от септември 1944 г. до май 1962 г. през тях са преминали общо 23 531 души. Според наличната документация 14 647 от тях са били задържани по политически причини. Друга масова форма на политически репресии са принудителните изселвания от столицата и други големи градове и въдворяване в отдалечени райони на страната. За периода от септември 1945 г. до август 1953 г. в различни райони на страната са изселени и интернирани общо 7025 семейства с 24 624 души. За периода 1956 – 1961 г. общият брой на изселените е над 8000 души. Въпреки приетите решения на най-висше политическо и правител-

[30] Вж.: *Огнянов, Л.* /Съст./ Борби и чистки в БКП. 1948-1953. С., 2001.

ствено равнище, през периода 1962 – 1964 г. са изселени 754 души, а през 1967 г. има 714 изселени лица[31]. Тази форма на политически репресии почти не се използва след подписването на Заключителния акт от Хелзинки през август 1975 г., но отново започва масово да се прилага в периода на насилие спрямо българските турци (декември 1984 – септември 1989 г.).

IV. България в коалиционните структури на Организацията на Варшавския договор

Изминалите близо две десетилетия след разпускането на Организацията на Варшавския договор поставиха редица "странни" на пръв поглед дискусионни въпроси: Кога в действителност е бил създаден източноевропейският съюз? Защо именно през май 1955 г. бе подписан Варшавският договор? Можем ли да говорим за "нормално функционираща" военна коалиция? Имало ли е взаимно влияние между процесите на структурно изграждане на НАТО и ОВД? Дали мястото, отредено на Българската армия и въобще на Балканското стратегическо направление във военните планове на коалицията, не е било подчинено на главния сблъсък между двата блока в Западна Европа?

В развитието на източноевропейския военнополитически съюз биха могли да се очертаят четири основни периода. Първият обхваща предисторията и процеса на формиране на „Съветския блок". Противоречивият характер на събитията от 1956 г. в Източна Европа до голяма степен обуславя тенденциите на следващия период, който продължава до началото на 1969 г. Третият период се характеризира с окончателно структуриране на организацията и най-силно развитие на военнополитическото взаимодействие между страните-членки. Четвъртият период се свързва със закъснелите опити за цялостна трансформация на характера, представителството и механизмите за вземане на управленски решения в ОВД след 1985 г. От структурална гледна точка първият период се характери-

[31] По-подробно вж: *Стоянова, П., Илиев, Е.* Политически опасни лица. Въдворявания, трудова мобилизация, изселвания след 1944 г. С., 1991.

зира с форсирано унифициране на обществено-политическите системи, в това число и на въоръжените сили, и определяне на общите принципи и приоритети в коалиционната стратегия на „Съветския блок". Вторият период би могъл да се квалифицира като формативен, третият – като функционален, а четвъртият – като реформационен или „перестроечен", с очевиден стремеж у част от съюзниците за приспособяване към изискванията на съвременното развитие.

И в наши дни по инерция продължава да се повтаря, че Варшавският договор е бил подписан като непосредствен отговор на създаването на Северноатлантическия съюз. Години наред при излагането на тази теза дори не се разискваше защо този "отговор" е закъснял с шест години след основаването на НАТО. И то тъкмо през 1955 г. – годината на започналото "разведряване" на международната обстановка с осъществяване на първата след Втората световна война среща на високо равнище в Женева, както и с публично обявеното от Никита Хрушчов решение за драстично съкращаване на съветските въоръжени сили.

Фактите показват, че подписването на Варшавския договор на 14 май 1955 г. всъщност символизира края, а не началото на процеса на създаване на източноевропейската военнополитическа организация. Първият етап приключва някъде към 1948-1949 г. По това време е изградена системата от двустранни съюзни договори, която създава политическата рамка на оформящия се източноевропейски съюз. Характерна е оценката на българския министър-председател Георги Димитров в секретно послание до министъра на въоръжените сили на СССР Н. А. Булганин от 18 ноември 1948 г.: „В случай на империалистическа агресия позицията на нашата партия и правителството по отношение отбраната на България и нейното участие в общия фронт е, че Българската армия ще действа на Балканите и по-специално на своя участък като съставна част от великата Съветска армия и под нейното общо командване."[32]

Вторият етап е ознаменуван с проведеното по инициатива на Сталин тайно съвещание на високо равнище на 9 – 12 януари 1951 г. в Москва, което одобрява създаването на "Координацио-

[32] ЦДА, ф. 146 Б, оп. 2, а.е. 1703, л. 10.

нен комитет за съгласуване на мероприятията по изграждане на въоръжените сили в страните с народна демокрация" и усилено превъоръжаване на армиите в страните от Източна Европа. Работна група под ръководството на маршал А. М. Василевски предлага конкретни цифри за увеличаване мирновременния и военновременния състав на източноевропейските армии, приет е и план за тяхното превъоръжаване през 1951-1954 г. В последвалата дискусия предложеният военновременен състав на Българската армия е увеличен от 350 000 на 400 000 души, а в заключителното си слово Сталин настоял предвидената военна помощ за България да бъде увеличена с предоставяне на въоръжение за още една авиодивизия. Докъм края на 1954 г. държавите от Източна Европа са възприели изцяло съветския военен опит и доктринални възгледи от Втората световна война и са изградили своите въоръжени сили в съответствие с действащите принципи на организация, въоръжаване, обучение и командване в Съветската армия.

Първоначалната идея за изграждане на система за колективна отбрана в Източна Европа се лансира в най-общи щрихи на Московското съвещание в края на ноември 1954 г. Непосредствена причина за съветската инициатива е подготвяното "ремилитаризиране" на Западна Германия и плановете за включването ѝ в Северноатлантическия съюз. Подготвеният в секретариата на съветския външен министър Вячеслав Молотов работен вариант на проектодоговора е имал предимно политически характер. Едва на заседание в Кремъл на 1 април 1955 г. военният министър маршал Г. К. Жуков е натоварен да подготви проект за обща военна структура на бъдещия съюз. Поради това първоначалната дата за откриване на конференцията се отлага от 25 април за началото на май. Източноевропейските ръководители са уведомени едва на 2 май, че подготвяното учредително съвещание на организацията ще се проведе от 11 до 14 май във Варшава.[33]

[33] *Баев, Й.* България и изграждането на коалиционните военни и политически структури на Варшавския договор. – В: *125 години от освобождението на България*..., с. 63-64.

Варшавският договор е утвърден единодушно от ръководителите на отделните делегации в четвъртото заседание на 13 май 1955 г., продължило всичко 25 минути.[34] Четири месеца по-късно Хрушчов изпраща до своите източноевропейски колеги проект на "Статут за Обединеното командване на ОВС". Въпросът за окончателното приемане на документа е оставен за първото редовно заседание на висшия политически орган на Варшавския договор през януари 1956 г. в Прага. До началото на 60-те години всички основни директиви, решения и препоръки във военната област се вземат в съветското Министерство на въоръжените сили и съветския Генерален щаб и най-често се "спускат" до по-малките партньори чрез съветските военни представители в източноевропейските столици.

В резултат на значителните качествени изменения в превъоръжаване със стратегически ядрени оръжия през 1957 – 1961 г., в началото на 60-те години на XX век са формулирани най-съществените елементи в новата съветска военна доктрина. Предходните нормативни документи от 50-те години също посочват необходимостта от подготовка за бойни действия в условията на ядрени удари. Новите стратегически възгледи декларират категорично неизбежността от обща „ракетно-ядрена война". Съветската военна доктрина единодушно е възприета и от останалите страни-членки на Варшавския договор. В края на 60-те години обаче под влияние на резултатите и бойния опит от войните в Индокитай и Близкия изток Обединеното командване на ОВС променя в известна степен стратегическите си възгледи. В съвместните командно-щабни и войскови учения от началото на 70-те години все по-голяма роля заема участието в „локални конфликти" с използване само на конвенционално въоръжение.

Коалиционните военни структури на организацията (Комитет на министрите на отбраната, Военен съвет, Технически съвет, Щаб на ОВС и т. н.) са окончателно утвърдени след няколкогодишни бурни дискусии едва на Будапещенското съвещание на ПКК през март 1969 г., т. е. 14 години след Варшавското съвещание.

[34] *Дипломатически архив* на МВнР, оп. 32-П, а.е. 1.

Някои от дискусиите в рамките на ОВД показват парадоксалния на пръв поглед извод, че своеобразен импулс и "пример" за лидерите на Варшавския пакт е значително по-добре функциониращата система на коалиционно ръководство и взаимодействие в НАТО[35]. Подобни признания правят в тесен кръг също Тодор Живков, ген. Добри Джуров и други български ръководители.[36]

В последните две десетилетия от съществуването на Варшавския договор е доизградена окончателно цялостната структура на организацията с нормативно уреждане на "правомощията, привилегиите и имунитета" на състава на ръководните органи (1974 г.), функционалното утвърждаване на Комитета на министрите на външните работи и Обединения секретариат (1976 г.) и статута на Обединеното командване на ОВС във военновременния период (1980 г.). През 1987 - 1988 г. започват да функционират нови специализирани експертни комисии (Специална комисия по разоръжаването, Многостранна група за текуща военна информация и др.). През май 1987 г. е обсъден проект за нова Военна доктрина на Варшавския договор. За пръв път официално се декларира, че става въпрос за отбранителна военна доктрина, основана на „принципа за разумната достатъчност" на отбраната на съюзните държави.

В навечерието на драматичната 1989 г. се открояват две противоположни тенденции в позициите на отделните държави-членки. От една страна, Румъния и Германската демократична република все по-открито отправят нападки към Москва и останалите съюзници за „направени отстъпки" пред Запада и за предизвикване на вътрешна криза в „социалистическата система". От друга страна, Унгария и Полша настояват за по-неконфронтаци-

[35] Вж.: *Mastny, V.* Learning from the Enemy. NATO as a Model for the Warwaw Pact. Zurich, 2001.

[36] Така например в конфиденциално изказване скоро след заседанието на Политическия консултативен съвет на Варшавския договор през март 1968 г. в София Тодор Живков отбелязва: „Назряла е необходимостта да се повиши ролята на Обединеното командване на страните, членки на Варшавския договор. Очевидно не може да се примирим с това, че е създадена една стройна организация на Обединените сили на НАТО, а ние по някои въпроси редица години спорим и не можем да вземем решение." (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 60, а.е. 7, л. 19.)

онен и „неблоков" подход, както и за радикално реформиране на политическия строй, включително до възприемане на плуралистична парламентарна демокрация. Чехословашкото ръководство е психологически обременено със „синдрома 1968 г." и предприема твърди репресивни действия във вътрешен план. Позицията на „доайена" сред комунистическите ръководители в Източна Европа Тодор Живков в някаква степен напомня линията му на поведение по време на Чехословашката (1968 г.) и Полската (1980-1981 г.) кризи. Официално той възприема по-умерен тон, публично възхваляващ „перестройката" и „гласността", но конфиденциално критикува „недопустимите отстъпки" и „предаването на властта". В хода на все по-задълбочаващите се противоречия между отделните държави от Варшавския пакт съветският партиен лидер Михаил Горбачов неколкократно декларира пред своите източноевропейски колеги за категоричен отказ от Доктрината „Брежнев" за „ограничения суверенитет" в името на запазване на социализма. Прокламирана е нова постановка за следване на т.нар. Доктрина „Синатра" – „всеки сам да върви по своя път". Неизбежният край на източноевропейския военнополитически съюз става очевиден скоро след „нежните революции" в Централна и Източна Европа през 1989 г. Важна роля в събитията играе и обединението на Германия през есента на 1990 г.

В края на септември 1990 г. унгарското правителство предлага да се проведе спешно съвещание на Политическия консултативен комитет с цел трансформиране на ОВД в чисто политическа организация. На извънредно съвещание на 25 февруари 1991 г. в Будапеща е приет „Протокол за прекратяване действието на военните споразумения, сключени в рамките на Варшавския договор, и за ликвидиране на неговите военни органи и структури". С това решение се прекратява дейността на Комитета на министрите на отбраната, Обединеното командване на Обединените въоръжени сили, Военния комитет на ОВС, Щаба и Техническия комитет на ОВС и Единната система на Противовъздушна отбрана на ОВС. На 17 май 1991 г. чешкият президент Вацлав Хавел отправя официална покана до своите източноевропейски колеги за провеждане на

заключително съвещание на ръководителите на страните-членки на ОВД на 1 юли 1991 г. в Прага с цел подписване на съвместен Протокол за прекратяване дейността на Организацията на Варшавския договор. На уговорената дата източноевропейският военно-политически блок престава да съществува след тридесет и шест годишна съвместна коалиционна дейност в областта на външната политика и колективната отбрана.

Процесът на изграждане на организационната структура на Варшавския договор показва няколко специфични особености. Те могат още по-отчетливо да бъдат очертани на фона на паралелния процес на преструктуриране в ръководните органи на Северноатлантическия алианс. В началния етап от историята на НАТО (1951-1952 г.) се обръща специално внимание на военния характер на съюза и докъм 1955 г. в основни линии се създава стройна структура на коалиционните органи за военно управление с акцент върху създаване на регионални командвания и специализирани комитети. За разлика от НАТО, първоначалната ориентация в дейността на Варшавския договор е към развитие на консултативните политически функции на равнище висши представители на изпълнителната власт. Военната структура на пакта дълги години остава в най-общо очертан рудиментарен вид, което е предизвикано главно от абсолютната субординация спрямо военното командване в Москва още от времето на Сталин. Обективните качествени промени във военното дело налагат преосмисляне на тази практика и стремеж към усъвършенстване на коалиционните органи за ръководство на ОВС. Това не е постигнато напълно до края на функционирането на съюза, въпреки закъснелите опити за радикално реформиране на организацията от края на 80-те години.

През целия период на съществуване на Варшавския пакт Централна и Западна Европа представляват „предният ешелон" на глобалната конфронтация между двата блока. Балканският театър на военни действия очевидно заема след 1955 г. второстепенно флангово положение в съветските и съюзните военни планове. Също и поради това албанското отделяне и румънското „дисидентство" по-късно не предизвикват сериозни опити за силово противодействие

от страна на Кремъл, за разлика от въоръжената намеса в Унгария и Чехословакия. Българското ръководство остава най-верен и лоялен съюзник на СССР от всички източноевропейски държави. В определени кризисни моменти дори оттегля свои предложения в интерес на постигането на обща позиция в рамките на съюза.

С участието си в дейността на военните структури на ОВД българската армия натрупва уникален опит на участие в съвременна военнополитическа коалиция, която макар и с регионален характер притежава планетарни способности за водене на военни действия, модерно въоръжение и глобално влияние, каквото до този момент България не е имала в нито един момент от своята многовековна история. Мястото на страната и нейните въоръжени сили в източноевропейския съюз е оценявано обективно в редица специализирани анализи на страните от НАТО. Така например в обширен доклад за военния потенциал на България, изготвен във Френския генерален щаб, многократно се подчертава: "Българските ВС са добре екипирани, подготвени за бърза мобилизация, подкрепени от добра логистична организация. Те са идеално адаптирани за операции в Югоизточна Европа... България разполага с мощ, която не е за пренебрегване".[37] В разузнавателен анализ на ЦРУ относно боеспособността на армиите от Варшавския договор се посочва: "Като цяло българската армия вероятно е най-надеждната, най-добре обучена и ефективна от всички сателитни армии...Обучението на запасните чинове в българската армия е грижливо и с широк обхват".[38]

Задълбоченото и критично изследване на историческия опит от участието на България във Варшавския договор допринася за осмислянето на редица поуки от участието на страната във военнополитически коалиции през XX век. Този анализ би могъл същевременно да бъде своеобразен ключ към разбирането за радикалния и бърз преход на осигуряване ефективно сътрудничество и последващо включване на българските въоръжени сили в евроатлантическата система за колективна сигурност и отбрана.

[37] *MAE*, Paris, Archives Diplomatiques, 1949-1955, Bulgarie, v. 23 (Defense Nationale), No. 4694 – Le Potential Militaire de la Bulgarie, 100-I.

[38] *NARA,* Washington, Record Group 263, Box 10, CIA NIE 12-56 "Probable Developments in the European Satellites through the 1960s".

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯТ ЕКСПЕРИМЕНТ В СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО В БЪЛГАРИЯ (1944-1989 г.)

Илияна Марчева

Iliyana Marcheva. **SOCIALIST EXPERIMENT IN BULGARIAN AGRICULTURE 1944-1989**

The article examines the peculiarities of applying the socialist/soviet experiment in Bulgarian agriculture 1944-1989. They result in modernization of agriculture as well as in acceleration of social mobility of peasants and urbanization of the country. The author argues that peasants in Bulgaria still existed by the end of the 1980s due to the socialist experiment despite its ultimate aim of achieving a social and class homogenization in the socialist society.

Социалистическият експеримент, който определя чертите на модернизацията и оттам решенията на аграрния въпрос в България през втората половина на XX век, се основава на надеждата на мислителите от XIX век, че може да се постигне икономическа рационалност и социална справедливост с пълното обобществяване на средствата за производство и извъниконическо разпределение – според нуждите на съзнателните производители, които няма да бъдат експлоатирани от собствениците повече, защото ще се премахне частната собственост и стихията на пазара в производството и разпределението и те ще бъдат оценявани по положеното количество и по качеството на труда. Това ще доведе и до ликвидиране на "идиотизма", т. е. всеобщата изостаналост на селския живот" (по Маркс).

Подобен подход в организацията на икономиката се прилага първо в СССР, а след Втората световна война и в изпадналата под нейно икономическо, политическо и идеологическо влияние Източна Европа, включително и в България. Важен момент за постигане на целите на социалистическия експеримент е установяване на диктатура на пролетариата и монополно управление на комунистическата партия, както и пълно обобществяване на средствата за производство. За социална база на комунистическата партия е посочена работническата класа, чието положение в общественото производство, според про-

пагандираната идеология, я прави авангард на промяната и на другите социални сили, особено на дребните собственици в града и селото. Ето защо аграрната политика на комунистическата власт в такива селски страни като България, където 9% от населението е пролетариат през 1934 г., подобно на опита на Съветска Русия, обвързва политическото и икономическо експериментиране със създаване на социално еднородно общество. Това се постига чрез постепенно одържавяване на аграрния сектор, което се осъществява чрез кооперирање на дребните собственици едновременно със създаване на държавни структури там, наред с цялостното одържавяване на икономиката по време на социализма през 1944-1989 г. Това трябва да осигури не само висока ефективност на производството, за да се оправдае историческата роля на социализма като път за преодоляване на изостаналостта – каквито са всъщност претенциите на водещите комунистически идеолози, но и стремеж към социална еднородност като сигурна гаранция за дълголетието на властта[1].

Социалистическият експеримент в селското стопанство в България бе разглеждан в литературата до 1989 г. като изцяло положителен процес на преодоляване на изостаналостта на сектора и на формиране на „социалистически селскостопански труженици" – социален еквивалент на работническата класа в организираното по социалистически селско стопанство. След 1989 г. и в пропагандата, и в научната литература се акцентира върху насилствения характер на този експеримент. Особено критични са оценките по вкарването на дребните и средните стопани в кооперативите, което ги лишава от собственост и ги превръща в държавни наемници, както и за източването на ресурсите на отрасъла за осъществяване на социалистическата индустриализация.[2] Тогава в хода на полити-

[1] *Златев, З.* Проблеми на прехода от капитализъм към социализъм в България. С., 1982, 73-84.

[2] От литературата преди 1989 г. ще посоча само най-представителното изследване на *Трифонова, М.* БКП и социалистическото преустройство на селското стопанство. 1944-1958. С., 1981. За литературата след 1989 г. най-представителни са изследването на *Мигев, В.* Колективизацията на българското село. 1948-1958. С., 1995 и двете книги на *Йосифов, К.* Тоталитаризмът в българското село. С., 1993; Тоталитарното насилие в българското село (1944 -1951) и последиците за България. С., 2003.

ческата борба се появява терминът „колективизация", „насилствена колективизация", който се употребява и от СДС, и от БСП[3]. Този по същество политически термин идва от перестроечната съветска преса и след 1989 г. заменя използвания дотогава в научната литература термин „кооперирание"[4], въпреки съществуващите и описани там разлики между съветския модел и българския. Тези разлики са формални, но са факт и основание в края на 80-те години да се постави въпросът за възстановяване на тази собственост. Разликите са, че земята в България, както и в останалите източноевропейски страни, не е национализирана, за нея се плаща рента докъм 1958 г., на селяните-кооператори се оставят за лично ползване участъци от 1 до 5 дка, които до края на 1989 г. са източник на сигурни доходи.

Тях те реализират на създадените и регламентирани с редица правителствени актове (постановения на МС от 1952–1953 г., Наредба на Министерството на вътрешната търговия от 1981 г. , Решение на МС от 1984 г.) кооперативни пазари. Там ТКЗС и личните стопани, след издължаване към държавата, могат да продават продукцията си на по-високи цени, надвишаващи цените на дребно до 100%.

20 години след прехода, струва ми се, е дошло време за по-балансиран подход при разглеждане и оценка на социалистическия експеримент в селското стопанство в България, за да се потърсят плюсовете и минусите от него и да се намери обяснение за поведението на селяните, които през 1990 г. не искат да им се връща земята. Така през май–юни 1990 г., по време на предизборната надпревара за провеждане на първите демократични избори, на въпроса на социолозите: "Как трябва да се реши въпросът за собствеността върху земята?" 31,7% от анкетираните отговарят, че земята трябва да е държавна, 42,9% – че тя трябва да е на тези, които я обработват и на техните наследници, и само 14,8% отговарят, че земята трябва да е изцяло на собствениците и техните наследници.[5]

---

[3] *Предизборна* платформа на СДС "45години стигат" – *Демокрация*, 28 апр. 1990; *Политически доклад* на генералния секретар на ЦК на БКП П. Младенов. – *Работническо дело*, № 31, 31 ян. 1990.

[4] *Мигев, В.* Цит. съч.

[5] *Драганова, М.* Колизии в преобразованията на селския живот. С., 2002, с. 95.

* * *

Социалистическият експеримент изисква на първо място обобществяване на средствата за производство, създаване на мощен държавен сектор, който да е гаранция както за премахване на експлоатацията на частния капитал, така и за рационално и високоефективно управление на производството чрез централно планиране. Ето защо социалистическото моделиране в селското стопанство не трябва да се свежда само до кооперииране или колективизация на земята – т.е. до формата на собственост, а трябва да държи сметка и за изграждане на институти и провеждане на политика за включване на отрасъла под държавен контрол за управление и разпределение чрез фискалната политика, търговията, инвестиционната политика и социалната сфера.

В селското стопанство на дребнособственическа България[6] тези задачи се осъществяват с различна интензивност поради различните исторически обстоятелства, които определят политиката на комунистическата партия в селското стопанство. През 1944-1948 г. са предприети решителни стъпки за въвеждане на държавен монопол върху външната търговия, включително и

[6] Какво е състоянието на земевладението и земеползването към средата на 40-те години? През целия период остава най-голям процентът на селските стопанства до 50 дка обработваема земя – през 1926 г. те са 77%, през 1934 г. – 83,1%, а през 1946 г. – 88,6% от всички стопанства. Раздробяването на земята се вижда от увеличения брой и дял на стопанствата до 30 дка – през 1946 г. те са 30% от всички в страната, заедно с намаляване на процента на едрите стопанства до 200 и над 200 дка – последните през 1926 г. са били 2,4 % от всички стопанства, през 1934 г. – 1,5%, а през 1946 г. – 0,7%. Освен това намалява средният размер на земеделските стопанства от 57,2 дка през 1926 г. – на 49,3 дка през 1934 г. и на 42,7 дка през 1946 г., като само 10 % от земята е комасирана. От друга страна, макар доходите на селяните да са 2-3 пъти по-ниски от доходите на наемните работници и занаятчиите – средният годишен доход на глава от населението за периода 1926-1945 г. по цени от 1934-1935 г. за земеделците е 7059 лв., за наемните работници 14 039 лв., за занаятчиите – 27 076 лв. Поради липса на ясна перспектива в града, всички категории селяни през 30-те години купуват или наемат земя, за да осигурят прехраната си в земеделието. Така се поддържа скрита аграрна безработица, многокултурен характер на водене на стопанство и следователно ниска ефективност – само 30-40% от произведената продукция отива за пазара. (Вж: *Икономика* на България. Т. 2, С., 1974, с. 238, 242, 243.)

със селскостопански стоки, създадени са централните органи за осъществяване на тази дейност. Така още преди големите трансформационни промени в селското стопанство държавата поема изкупуването и контрола върху вноса на селскостопанска продукция, изместващи частните посредници и предпазващи от външна конкуренция селското стопанство.[7]

Подобни, макар и по-бавни, процеси текат и във вътрешната търговия, за да се стигне до положението държавният дял във вътрешната търговия да расте непрекъснато – от 16% през 1947 г. стига 44% през 1949 г., а частният дял намалява съответно от 56% на 13%.[8] Особено значение за селското стопанство има предоставянето на търговията със селскостопански стоки на кооперациите, които изтласкват частните търговци от селото. През 1949 г. делът на кооперативния сектор е 43%. В началото на 50-те години търговията със селскостопански произведения все повече попада в ръцете на държавните търговски организации, а частният сектор практически е ликвидиран – през 1952 г. държи 1% от търговията.[9] Създават се и централни държавни институции, отговарящи както за изкупуването, така и за търговията и преработването на селскостопанските произведения. Това са различни министерства – на търговията и продоволствието, на вътрешната търговия (1947-1950 г.), на доставките и хранителната промишленост (1950-1963 г.).

Така през втората половина на 40-те и в началото на 50-те години се създават много важни условия за социалистическия експеримент в селското стопанство, извън промяната на начина на производството, осъществен с кооперирането на земята. Одържавяването на дейностите по изкупуването и търговията със селскостопански стоки, национализирането на финансите, ресурсите, промишлеността, държавното ръководство на производството действат през целия период до 1989 г. и са рамката, която определя възможностите

[7] *Стопанска история на България*. 681-1981. С., 1981 с.475; *Калинова, Е.* Преориентация на българската външна търговия (1944 -1949). – В: *XX век.* Опит за равносметка. С., 2003, 282-292.
[8] *Стопанска история*..., с. 479.
[9] Пак там, с. 464.

за реализирането на социалистическия модел на развитие на селското стопанство. Те са забравени по време на прехода, а обясненията за проблемите на селското стопанство се съсредоточат върху отчуждаването на хората от земята вследствие на колективизацията и форсираната индустриализация, която е извършена за сметка на селското стопанство.[10]

Колективизацията или кооперирането на селското стопанство, особено интензивно през периода 1948-1958 г., показва умело използване на създадената държавна икономика и централно планиране за приключване на този процес като предпоставка за последвалото по-сетне одържавяване на сектора. Голямото значение, което се придава и в партийните документи, и по-късно в историческата литература на този процес, е свързано с факта, че земята в България към средата на 40-те години е силно раздробена: налице са 13 млн. малки парцели със средна площ на парцел 3,5 дка. Към 80% от населението живее и се препитава от селскостопански труд в индивидуалните си частни стопанства, но само 40 % работят за пазара. Това е така, защото повече от 1 млн. стопани притежават средно по 47,7 дка, но разпокъсаността на парцелите, липсата на достъпна техника, крайно примитивните оръдия на труда – плугът и ралото, и фактът, че само 25,9% имат работен добитък, а 38% от домакинствата нямат собствен такъв, прави селскостопанското производство ниско ефективно.[11]

Същевременно неразвитата индустрия и сферата на услугите стесняват възможностите на селяните да търсят другаде препитание и това ражда прословутата привързаност на българския селянин към земята. С нея трябва да се съобразява и комунистическата партия в своята политика за кооперииране на селските стопани. Тя има като опосредствен опит както Лениновия кооперативен план, в който се прокламира преустройството на селското стопанство чрез кооперациите, като се тръгне от по-низшите форми и се спазва принципът на доброволността и постепенността, така и Сталиновата практика на

[10] *Политически* доклад на генералния секретар на ЦК на БКП *П. Младенов. – Работническо дело*, № 31, 31 ян.1990.
[11] *Стопанска история*..., с. 462.

форсирана колективизация през 30-те години, която сега все по-често се определя с понятието „голодомор" или геноцид над селяните. Заедно с това българските комунисти имат предвид и българските кооперативни традиции. Така към септември 1944 г. броят на земеделските кооперации са 29 (в отделни години дотогава броят им е бил 66), като 15 са самостоятелни, а 14 са производствени отдели на други видове, главно потребителни, кооперации. Ето защо БРП (к) още от самото начало на своето управление застъпва идеите за доста по-напреднал етап на кооперииране на селяните чрез обединяване на цялостната производствена дейност, като се обобществяват инвентарът и трудът. Тези идеи не само прозират в Решението на ПБ за стопанската политика от 10 ноември 1944 г. и в Първата ОФ програма от 17 септември 1944 г., но и залягат в Наредбата-закон за трудово-производителните земеделски стопанства (ТКЗС) от 24 април 1945 г. Българските комунисти разчитат, че (след като няма да се национализира земята, се спазва принципът на доброволността) ТКЗС ще постигне такова подобряване на производството и на живота на селяните, че те да се убедят в предимствата на социалистическия експеримент. Запазването на собствеността върху земята, когато се влиза в кооператива, при липсата на осигуреност за старост, инвалидност или болест, трябва да внуши на селяните, че те запазват гаранцията за своята издръжка до живот. Израз на такава гаранция е изплащане на рентата за внесената земя, но нейният размер се определя от общото събрание на самите кооператори и не трябва да надвишава 40 % от заплащането в стопанството.

Въпреки уговорки, които БРП (к) прави по политически съображения по отношение на известно забавяне на кооперирането през 1945 г., тя като цяло винаги поддържа и съдейства на този процес. Било чрез политически механизми или като използва икономически лостове – като опрощаване на дълговете на селяните към държавата, подпомагане с машинно обслужване, запазване на рентата за внесената земя, повишаване на изкупните цени[12] и др.

[12] Така пшеницата се изкупува през 1945 г. за 0,56 лв. за 1кг, през 1946 г. – за 0,68 лв., а през 1949 г. – за 0,92 лв.; фасулът – съответно за 0,40 лв., за 0,52 лв., и за 0,72 лв., и т.н. В: *Икономика* на България. Т. 2, с. 583, таблица 2.

Това се прави, защото създадените 1100 на брой кооперативи през 1944-1948 г. са на ентусиазирани привърженици на комунистическата партия, обикновено бедни и малоимотни селяни, които не могат да създадат конкурентоспособни и жизнеспособни стопанства в условията на доминираща частна собственост върху земята. Едновременно с поощряване на кооперативите, в Наредбата-закон за ТКЗС властта оставя малка част от земята – от 1 до 5 дка, за т.нар. лично ползване на селяните, за да бъдат по-лесно убедени, че влизането в кооператива не означава край на личното земеделие. Тази собственост, според идеологическите разбирания на БКП, не заплашва нейната власт. Основната разлика между частната и личната собственост, която се прави от комунистическата партия, е в използването на чужд труд.

Приетият на 9 април 1946 г. Закон за трудовата поземлена собственост трябва само на пръв поглед да изиграе ролята на аграрна реформа, а всъщност продължава линията за въвеждане на социалистически структури в българското село. Този извод се налага при анализа на резултатите от осъществената по този закон реформа през 1946-1948 г.: определя се максимумът на допустимото притежание на собствена земя за отделни категории собственици – обработващи или не обработващи лично земята; създава се Държавен поземлен фонд и се предвижда оземляване на бедни и безимотни селяни, както и на Държавни земеделски стопанства (ДЗС) и на ТКЗС. С предимство за земя се ползват онези селяни, които са членове на ТКЗС или изявяват желание да станат такива в най-скоро време, а също и пострадали от войната и от предишния режим. За това, че целта на тази реформа е по-скоро подпомагане на държавното и кооперативното стопанисване на земята говори фактът, че събраната в Държавния поземлен фонд земя – 3 млн. дка е разпределена почти поравно между оземлени 128 825 семейства с общо 1 276 042 дка, ДЗС – с 1 741 042 дка, и ТКЗС – с 1 355 379 дка. Това е така, защото реалното оземляване на основните селски маси вече е осъществено. За това свидетелства и обстоятелството, че от санкциите на реформата потърпевши са общо 3600 едри стопани, с иззети 564 064 дка, а тези с над 500 дка са 0,1% от всички

стопанства и притежават 1,6% от цялата земя. Основно фондът за оземляване се попълва от конфискувани земи от общински и други притежатели (манастири и т.н.) и включва общо 3 млн. дка или 6,8% от цялата земя.[13]

Към 1948 г. ДЗС са около 86 с обща площ над 800 хил. дка и те се подчиняват на Обединение „Държавни земеделски стопанства", създадено с ПМС №4 от 27 септември 1947 г. към Министерството на земеделието по подобие на държавните индустриални обединения. Това е вече реално социалистическо предприятие в селското стопанство, което трябва да служи за пример на ТКЗС за рационално водене на селскостопанско производство при използване на постиженията на науката и техниката и нагледно да доказва предимствата на едрото социалистическо пред частното дребно стопанство. Същевременно ДЗС трябва да произвеждат и доставят висококачествен посадъчен материал и елитни разплодни животни за ТКЗС.

Друга държавна структура с отношение към селското стопанство са Машинно-тракторните станции (МТС), създадени още през 1945 г. като смесени държавно-кооперативни предприятия, но впоследствие станали изцяло държавни. Техният брой нараства от 5 през 1945 г. на 71 през 1948 г., за да стигне до 200 през 1958 г. Тези станции извършват на договорна основа механизаторската дейност на ТКЗС, а до 1955 г. и партийно-политически контрол и помощ в селата и в ТКЗС.[14]

Държавната политика в селското стопанско и по-специално в кооперирането се осъществява и чрез създаденото Министерство на земеделието и горите през 1947-1948 г., в което вече има обособен отдел „Кооперативно стопанисване на земята". Той поема като държавен орган грижата за изграждане и укрепване на ТКЗС, заедно с отдел „Селски" (преименуван през 1949 г. на „Селскостопански") към ЦК на БРП (к). Наред с това ТКЗС се подчиняват и на Централния кооперативен съюз.

---

[13] *Икономика* на България..., с.248; *Златев, З.* Аграрната реформа в България (1945-1948). – В: *Исторически* преглед, 1993, №1, 62-78.

[14] *Стопанска* история..., с. 468.

На Петия конгрес на БКП през декември 1948 г. се приема, че ТКЗС е българската форма за социалистическо преустройство на селското стопанство и че процесът на образуване на такива кооперативи трябва да се масовизира.[15] С масовизиране на кооперирането се поставя началото на насилията в този процес. Принудителността се прилага не само за влизане в кооператива, но и като не се оставят големи възможности на селяните да водят частно стопанство. Тази практика е добре описана в литературата и преди, и след 1989 г., затова само ще дам един поясняващ пример. През 1948 г. е приет Закон за арендата, който въвежда паричен наем върху земята, но наемането може да стане само с разрешение и по преценка на Народния съвет.[16] Затова не е случайно, че от 1948-1949 г. се засилват административните и икономическите мерки срещу частниците на село, за да бъдат „убедени" да влязат в ТКЗС. Прибягва се и до непосредствени репресии и до психологически натиск чрез заклеймяване на такива заможни селяни като „кулаци", до глоби и забрана на набедените за такива да влизат в кръчмата и магазините, до публично линчуване, съдебни процеси, „разкулачване" (разграбване на хамбарите им), до приемане и после изключване на тези селяни от кооперативите.[17]

Но наред с тези мерки спрямо цялото селско стопанство, а не само спрямо некооперираните селяни, се провежда политиката на ниски изкупни цени на нарядните стоки, поддържа се голяма ножица на цените между селскостопанските и промишлените стоки, както и ниското заплащане на трудоденя. Ниските изкупни цени на задължителните държавни доставки са по-ниски от разходите за тяхното производство и затова при изкупуването им кооперативите са на загуба, а това се отразява неблагоприятно върху селскостопанското производство. В тази насока действа и наличието на няколко различни цени на едни и същи продукти. Размерът на трудоденя зависи от общия фонд за разпределение в един кооператив, от броя на изработените трудодни, както и от установеното

[15] *Пети* конгрес на БКП. Т.2, С., 1949, с. 198.
[16] *Икономика* на България. Т. 2, с. 252.
[17] Виж по-подробно *Мигев, В.* Цит. съч.

равнище на възнаграждение. Недостатъците на това заплащане на труда в селското стопанство се оценяват в няколко насоки: реалното възнаграждение се установява в края на годината, изработените трудодни дават право на участие в разпределението на общия фонд за разпределение, но не и в определяне на размера им.

За периода 1953-1955 г. изкупните цени на основните селскостопански произведения намаляват наполовина в сравнение с 1951 г., без за такава политика да има партийни решения. Нещо повече, подобна политика се оказва в противоречие с решенията на Юнския пленум от 1949 г., който обещава забавяне на процеса на кооперране и не намира никакво обяснение дори на вътрешнопартийни нива. Това информационно затъмнение се отразява тежко върху агитаторите за кооперирането, върху изпратените на помощ на кооперативите партийни кадри. Оправданието за тази политика с намаляването на промишлените стоки през първата половина на 50-те години не е много състоятелно, като си има предвид, че намаляването на изкупните цени е по-голямо от намаляването на цените на промишлените стоки.[18] Намалява и заплащането на трудоденя в ТКЗС – от 4,50 лв. през 1951 г., на 3,80 лв. през 1952 г. , на 2,98 лв. през 1953 г.[19] Така съотношението между средногодишното възнаграждение на работници и служители, от една страна, и на земеделски стопани – от друга, през 1952 г. е 2,73:1, през 1953 г. е 2,68:1, през 1954 г. е 2,88:1, през 1956 г. е 2,72:1, през 1957 г. е 2,21:1 и едва през 1958 г. намалява на 1,85:1.[20] Тези съотношения показват убедително, че икономическото развитие през 50-те години е за сметка на експлоатиране на селяните, но това не е изключение в българската икономика[21].

---

[18] Така цената на пшеницата през 1949 г. за килограм е била 0,92 лв., през 1951 г. – 0,92 лв., през 1952 г. – 0,68 лв.; през 1953 г. и 1954 г. – 0,45 лв., през 1956 г. – 0,55 лв. На царевицата – от 0,72 лв. за килограм през 1949 г. ежегодно пада и достига до 0,35 лв. през 1955 г.; на фасула – от 2,20 лв. през 1949 г. – на 0,90 лв през 1955 г. и т.н. (Вж: *Икономика* на България. Т. 2, с.523, таблица 2.) Докато цените на басмите например намаляват до 40%, но за другите стоки намалението е по-малко. (Вж: *Икономика* на България. Т. 2, с. 585, 615.)

[19] Пак там. с. 178; *Централен държавен архив (ЦДА)*, ф. 89, оп. 57, а. е. 50, л. 10.

[20] *Икономика* на България. Т. 2, с.606, табл. 8.

[21] Пак там, бел. 4.

Същевременно държавата финансира основно МТС, за да се закупи техника и машини (там се влагат до 54% от всички капиталовложения в селското стопанство през 1949 – 1951 г.). Финансират се и ДЗС за прилагане на агротехниката и науката (в тези стопанства отиват 20% от всички капиталовложения). Едва остатъкът от 26% остава за ТКЗС.[22] През 1950 г. ТКЗС минават окончателно на подчинение само на Министерството на земеделието и така трайно влизат в обсега на държавното управление. От 1950 г. до 1988 г. само комунисти оглавяват този орган.[23]

Същото се случва и с МТС, които преминават на пряка бюджетна издръжка през 1950 г. и загубват интерес от качествено извършване на услугите за ТКЗС, които дотогава те са извършвали чрез договори с ТКЗС и чието заплащане е било и в натура.

Влошеното положение на селяните обяснява избухналите селски бунтове и разрастването на „горянското движение" в Сливенско в началото на 50-те години. На редица места в Кулско, Асеновградско, Пазарджишко се правят опити за разтуряне на кооперативите. За да се тушира това изригнало недоволство, през 1951 г. се провежда партийно разследване в Кулско, в Ябланица и в Тетевенско. То е ръководено от бъдещия партиен и държавен лидер Т. Живков, а на резултатите му е посветен специален пленум за преодоляване на "извращенията" при кооперирането. Но набедени за виновни за извращенията се оказват местните партийни ръководители, а не централните органи на партията, които всъщност обявяват форсиране на кооперирането в основните зърнодобивни райони.[24]

През 1950-1951 г. са кооперирани 56,4% от подлежащите на кооперране земи и в ТКЗС влизат основните средни заможни слоеве от селячеството. През 1955-1956 г. е вторият пик на кооперирането, когато в ТКЗС влизат селяните от планинските и полупланинските райони. Тогава вече 77% от селските домакинства стават кооператори, а 75% е кооперираната земя. Този пик е провокиран от напътствия-

[22] Пак там, с. 356.

[23] Дотогава това министерство е в ръцете на БЗНС, първият министър-комунист е Титко Черноколев.

[24] *Мигев, В.* Цит. съч., 149-208.

та на съветския лидер Никита Хрушчов от 1955 г. в писмо до ЦК на БКП, в което обещава помощ, така че България да бъде пример на просперираща кооперирана страна, за да се убеждават в предимствата на социализма съседните натовски държави Гърция и Турция. Ето защо последвалите действия на властта по отношение на кооперирането са съпроводени и с усилия през 1957 г. и 1958 г. за повишаване на изкупните цени на голям брой селскостопански произведения, за отмяна на задължителните държавни доставки на зърнени храни за планинските и полупланинските райони, едновременно с намаляване на цените на химикали, торове, семена, продавани от държавата на ТКЗС, както и с въвеждане на пенсия за кооператорите.[25] При такава противоречива политика селското стопанство едва достига през 1958 г. производството от 1939 г., като това става благодарение на растениевъдството, докато животновъдството продължава да изостава.[26]

Въпреки ширещите се представи, че кооперирането е тясно свързано с осигуряване на работна ръка и ресурси за индустриализацията, фактите не ги потвърждават за 50-те години. До края на 50-те години статистиката показва голям ръст на селяните, макар и вече отбелязвани като селяни-кооператори. Ако работниците и служащите през 1946-1956 г. се увеличават с общо над 600 000 души, то селяните-кооператори – с 1 630 000 души.[27] До края на периода се запазва категорията на селяни-сезонни работници, които трудно се откъсват от селото. Дори се поставят партийни поръчения членовете на БКП да довеждат в мините свои съселяни. Но веднъж тръгнали към града, селяните трудно се връщат. Още в средата на 50-те години се алармират ръководните органи, че ТКЗС се оголват от работна ръка. И въпреки че във връзка с голямата градска безработица през 1954-1955 г. се правят административни опити да се върнат част от хората на село – чиновници и работници, резултатът е нулев. Връщат се единици.[28]

[25] *Икономика* на България. Т. 2, с. 606.
[26] *Живков, Т.* Отчетен доклад на ЦК на БКП пред VII конгрес на партията, 2 юни 1958. С., 1958, 66-67.
[27] Изчислено по: *Беров, Л.* Икономическо развитие на България през вековете. С., 1974, 159-160.
[28] *Марчева, И.* Силата на слабите. Безработицата като фактор в стопанската политика на България след Втората световна война. – В: *Проблеми* на стопанската история. С., 2000, с. 252.

През 1958 г. на VII конгрес БКП отчита успехи в преструктурирането на икономическите отношения в духа на социалистическия експеримент. Тогава 92% от обработваемата земя е кооперирана и ТКЗС е обявено за социалистическо предприятие в селското стопанство[29]. Нещо повече, по решение на висшите партийни органи, а не по желание на ръководствата на кооперативните стопанства, е предприето уедряване на съществуващите 3202 ТКЗС, които към началото на 1959 г. стават 975, а ДЗС – 49, със средна обработваема площ 45 054 дка, 770 хил. лв. основни производствени фондове и 1690 постоянно заети кооператори. За сравнение – дотогава на едно ТКЗС се падат 10370 дка обработваема площ без земята за лично ползване, с основни производствени фондове от 122 хил. лв. и с 524 постоянно заети кооператори[30]. Смисълът на тази концентрация е осигуряване на по-големи възможности за механизация и прилагане на модерна техника в селското стопанство, както и опитът да се осъществи специализация между отделните крупни ТКЗС да и се повиши продукцията от единица площ. Начело на тези ТКЗС вече са не само политически предани председатели, но и обучени агрономи, ветеринари, агроикономисти и инженери, чиито брой непрекъснато се увеличава. Така през 1960-1961 г. делът на студентите за сферата на селското и горското стопанство са 15,8% срещу 33% за промишлеността[31].

След окрупняването на ТКЗС последва решение на Януарския пленум от 1959 г. за постепенно ликвидиране на МТС чрез изкупуване на техния инвентар от ТКЗС, *но на цени, по-високи от тези, по които се продават средствата за производство – т.е. машините на държавните предприятия*. Смята се, че оформилите се два центъра на ръководство на селскостопанския производствен процес – ТКЗС, което се разпорежда със земята и трудовите ресурси, и МТС, която ръководи използването на техниката, са не-

[29] *Живков, Т.* Отчетен доклад на ЦК на БКП пред VII конгрес..., с.58; *История* на БКП. С. , 1981, с. 514.

[30] *Стопанска* история..., с. 504.

[31] Пак там, с. 505; *Илиев,И.* Икономиката на България. 1949-2001. С., 2004, с.146, табл. 40.

уместни с оглед новите задачи пред селското стопанство. МТС като предприятие на бюджетна издръжка насочва вниманието си към извършване на по-голям обем работа, а не към срочно и качествено изпълнение на работата. Разбира се, за такава оценка значение има и предприетата подобна стъпка в СССР. МТС се изкупуват от ТКЗС или се преустройват на ремонтно-технически станции за ремонт на продадената техника. Така от 200 през 1958 г. МТС намаляват на 71 през 1967 г.[32] Макар че постепенно трябва да се изкупи инвентарът на МТС, това създава напрежение в ТКЗС. Едно малко[33] облекчение за тях е отказът за изплащане на рентата за внесена в кооператива земя, направен по внушение на висшите партийни органи, с решения обаче на общите събрания на ТКЗС. С премахването на този белег за собственост, съществуващ до края на 50-те години повече като изключение, не само че се оправдава постановката за построените "основи на социалистическото общество", но и реално е постигната целта да се създадат социалистически кооперативи. Т.е. кооперативи, където заплащането се основава изцяло върху количеството и качеството на труда.

Текат и процеси на изравняване на условията за функциониране на селското стопанство в планово-централизирана икономика. Така през 1960 г. са премахнати задължителните натурални наряди, преминава се към планово-договорно изкупуване на селскостопанската продукция от съответните държавни търговски и кооперативни организации. Установяват се през 1959 г. единни изкупни цени за ТКЗС и ДЗС, а в планинските и полупланинските райони се изплаща премия за компенсиране на разходите, свързани с по-трудните условия за работа. До 1966 г. ТКЗС в планинските и полупланинските райони са освободени от данък върху общия доход, отпускат им се допълнителни заеми и премии, достигащи понякога до 40-50% от стойността на продадената продукция, както и безвъзмездни финансови помощи. Въпреки това, понеже населението в тези райони се ориентира към промишлеността, където през 60-те години са големите инвестиции, се решава ТКЗС в не-

[32] *Стопанска* история..., с. 506.

[33] В края на 50-те години рентата е 2% от бюджета на ТКЗС.

продуктивните земи да се преобразуват в ДЗС, защото заплащането там е по-високо: осъществява се по тарифна таблица.[34]

От друга страна, във връзка с идеята, че към 1980 г. страната трябва да изгради материално-техническата база на социализма и да пристъпи към изграждане на комунизма, през 1962 г. в селското стопанство се набелязва конкретна програма за бързо увеличаване на хидромелиоративното строителство, механизацията, химизацията, за стимулиране на интензивните култури и ускорено развитие на животновъдството като основни насоки за интензификация на производството. През 1962 г. са коригирани цените на машините и съоръженията, изкупувани от кооперативите. Но именно тогава се вижда, че настъпва голям разрив между капиталовложенията в селското стопанство и промишлеността. Така основните производствени фондове в селското стопанство в структурата на цялото стопанство през 1960 г. съставляват 24,9%, през 1965 г. – 24,1%, а през 1970 г. – 20,5% срещу съответно в промишлеността (без строителството) – 38%, 46,3% и 58,3%[35].

Ето защо властта разчита на поредното уедряване на ТКЗС и превръщането на все повече от тях в ДЗС, което би позволило по-ефективно прилагане на предвидените насоки на развитие на отрасъла. През 1970 г. ТКЗС са вече 744, а ДЗС, които през 1960 г. са били 67, стават 190.[36]

От трета страна, селскостопанската продукция в преработен и непреработен вид продължава да бъда основен източник за износа. Така делът й в износа през 1960 г. е 59,30%, а за периода 1966-1970 г. – 47,30%.[37] И понеже себестойността на продукцията е над международните цени, държавата отделя до 10% от националния доход за дотации в този отрасъл. Особено наложително става това дотиране заради интеграцията в Западна Европа, свързана с регулирането на пазара за селскостопански стоки там от края на 50-те години. Ето защо българската страна поставя пред

[34] *Стопанска* история..., с. 511.
[35] *Илиев, И.* Цит. съч., с.99, табл15.
[36] Пак там, 54-55.
[37] Пак там, с.183.

основния си търговски контрагент – СССР, искането или да се откажат да се ползват международните цени при търговията със селскостопански стоки, или да се повишат цените, или да се дават премии за тези стоки от съветска страна. Това искане се представя за пръв път по време на приятелското посещение през октомври 1965 г. на Т. Живков в Москва, прието е благосклонно от Леонид Брежнев [38] и по-късно, през 70-те години, се реализира.

Заедно с това през втората половина на 60-те години, на IX конгрес на БКП (ноември 1966 г.), се акцентира върху постигане на високи темпове на растеж чрез повишаване на производителността на труда и снижаване на себестойността на продукцията, като се осъществява индустриализация на селското стопанство и се внедрява науката в производството. Очаква се селяните да се въвлекат в този процес, като се разширят правата им в управлението на отрасъла.

Подготвя се конгрес на ТКЗС, на който да се приеме нов примерен устав, както и идеята за Съюз на ТКЗС. Във връзка с тези организационни промени в ЦК на БКП до 23 март 1967 г. постъпват 17500 предложения на селяните с техните очаквания от властта. Около 4700 предложения са за изравняване на социалното осигуряване и пенсиониране на кооператорите с това на работниците и служителите; 3700 предложения поставят въпроси по личното стопанство на кооператорите. Иска се земята за лично ползване да се дава според броя на членовете на домакинството и в зависимост от трудовото им участие в ТКЗС, да се увеличи размерът на земята за лично ползване в полупланинските райони и на нея да имат право и пенсионери-кооператори, които вече не живеят на територията на стопанството.[39] Поставя се и въпросът за статута на кооперираната земя – кооперативна или общонародна. Т. Живков смята, че юридически земята е частна собственост. Но след отмяната на рентата тя е загубила своя икономически характер. Като доказателство за това той сочи и безпредметността на покупко-продажбата на земя, която процедура не е отменена, но нито някой иска да купува земя за селскостопанско производство, нито се пречи по какъвто и да

[38] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 34, а. е. 17, л. 9-10.
[39] Пак там, а. е. 52, л. 11-12.

било начин на някой, който иска да влезе в ТКЗС и ДЗС, независимо дали има земя или не.[40] От друга страна, не се изплаща наем на земята на наследниците на кооператори, които не членуват в кооператива, защото това според него е икономически неправилно, тъй като е нетрудов доход. Затова в новия устав отпада постановката да се плаща какъвто и да било наем за внесената в ТКЗС земя. Но остава юридическото положение за земята като частна собственост, защото се държи сметка именно за нагласите на селяните, на тяхната привързаност към земята. Така около 60% от анкетираните кооператори от групата за социологически изследвания при БАН тогава са отговорили да се запази именно тази постановка, че земята е собственост на кооператорите, около 18% са на мнение, че тя трябва да се обяви за кооперативна и приблизително 11% са декларирали, че след отпадане на рентата, въпросът за собствеността върху земята им е безразличен. На второ място, БКП в края на 60-те години решава по този начин въпроса, защото държи сметка и за международния отзвук от евентуална национализация на земята. Това би отблъснало левите режими в развиващите се страни, които възприемат именно източноевропейския модел на социални преобразования, а не съветския.[41]

Същевременно продължава политиката за изравняване на статуса на селяните с този на работниците. През 1965 г. чувствително нарастват доходите на селяните-кооператори както от повишените изкупни цени, така и от доходите от личните стопанства. Така ако през 1957 г. средногодишният доход на 1 кооператор е бил 404 лв., то през 1965 г. – става 792 лв., а през 1967 г. – 915 лв. (по съпоставими цени). Разширява се обсегът на социалното осигуряване на кооператорите. Както вече се посочи, началото на пенсионното законодателство за земеделските стопани кооператори се поставя през 1957 г. След него пенсиите се увеличават през 1959 г. и през 1962 г. Но техният размер се оценява като недостатъчен – през 1967 г. той е 12,66 лв. От 1968 г. основният размер на пенсиите по старост се увеличава с 10 лв. месечно, а на пенсиите по инвалидност – с по

[40] Пак там, л. 12.
[41] Пак там, л. 13.

5 лв. Така че минималната пенсия става 20 лв., а максималната – 40 лв. Въвеждат се пенсии за инвалидност на трета група – общи заболявания – 10 лв. месечно. Започват да се изплащат парични обезщетения за временна нетрудоспособност поради болест, злополука, раждане, бременност и еднократно да се дават и на селяните, както се дават на работниците и служителите. Пенсиите се дават вече всеки месец, а не както дотогава в края на годината.[42]

Резултатите от бюджетното стимулиране на производството и разширяването на социалните права на селяните-кооператори не закъсняват: ако през 1957 г. общият обем на селскостопанското производство е само с 25,7% над довоенното равнище от 1939 г., то през 1970 г. спрямо 1957 г. е 68%, при намаляване на броя на заетите лица – от 60,3% от всички заети в материалното производство през 1960 г. – на 40,5% през 1970 г.[43]

Но въпреки тези успехи, именно през 60-те години миграцията на селското население към градовете в търсене на по-лека работа и по-добри условия на живот води до трайна промяна: от втората половина на 60-те години раждаемостта в градовете надвишава тази в селата, а през 1968 г. се оказва, че всеки 4-ти работник е първо поколение, т.е. е току-що мигрирал от село. Така в началото на 70-те години градското население е над 55%, докато селското е 45%. Това е така, защото именно от 60-те години започва истинската индустриализация и нарастват възможностите на индустрията и градската икономика да поглъщат работна ръка от село.

С оглед на новите реалности – изтичане на население в трудоспособна възраст към града, осигуряване на градското население, увеличаване на износа и леката промишленост, през 70-те години се правят нови промени във формата на стопанисване на земята и водене на селскостопанска дейност с надежда, че ще се повиши производителността на труда там. Тенденцията за заличаване на границите между кооперативната и държавната собственост вече теоретично е обоснована в новата програма на БКП, приета на X конгрес през 1971 г., и юридически е закрепе-

[42] Пак там, л. 19.
[43] *Илиев, И.* Цит. съч., с. 99, таблица 25.

на в Конституцията на НРБ от същата година. В тези документи държавната собственост е определена като "общонародна" и следователно като "висша форма на социалистическа собственост", придаваща социалистически характер и на собствеността на кооперациите, на обществените организации и на гражданите. Развитието и сближаването на формите на социалистическа собственост се представя като процес на прерастването им в единна общонародна, т.е. държавна собственост. Завършването на този процес трябва да бъде един от маркерите за изградено "развито социалистическо общество" (РСО), сменило далеч по-мащабната и амбициозна цел от началото на 60-те години да се изгради комунистическо общество през следващите 20 години.

Въоръжена с такава теоретична постановка, комунистическата партия я реализира в аграрния сектор, допълвайки я с идеята за съвместяване на предприятията за производство на селскостопанска продукция с такива, които я преработват. По решение на Априлския пленум от 1970 г. в селското стопанство се реализират три взаимосвързани процеса, които маркират одържавяване на селскостопанското производство. Те трябва да способстват да продължи интензификацията на селскостопанското производство и преминаването му на промишлена основа. Това са процесите за повишаване на обществената производителност на труда; за преодоляване на различията между кооперативната и държавната собственост, както и на различията между труда в селското стопанство и в промишлеността. Замисля се постепенно налагане на принципа „За еднакъв труд – еднакво заплащане", който трябва да премине през три фази. На първо време се изравнява заплащането на механизаторите в ТКЗС и на работниците от държавния сектор, които влагат еднакъв труд. С развитието на АПК се предвижда да се осигури еднакво заплащане на всички трудещи се в рамките на даден комплекс и чак след това се смята, че този принцип може да се приложи в мащабите на цялото народно стопанство. Изравняването на заплащането на механизаторите с това на работниците създава представата, че механизаторите са привилегирован слой в селското стопанство, които след 1989 г. ще бъдат припознати като

най-активни поддръжници на аграрна, „апекарска" номенклатура, експлоатираща останалите селяни.[44] Очевидно най-важен и основен процес при създаването на АПК е този на заличаване на разликата между кооперативната и държавната собственост, защото на негова основа може да се изравни характерът на труда и да се постигне неговата интензификация.

Ето защо в селското стопанство се предприема трето уедряване: по решение на Априлския пленум на ЦК на БКП от 1970 г. през 1970-1972 г. се създават 150 АПК – Аграрно-промишлени комплекси, и няколко ПАК – Промишлено-аграрни комплекси. Така се поставя началото на индустриализацията на селското стопанство, създават се интеграционни форми между селското стопанство и преработвателната промишленост.[45] Първоначално те са замислени като координиращи органи за правилно насочване процесите на концентрация и специализация на производството на принципа на монокултурната система. До 1974 г. включително ТКЗС и ДЗС, влезли в състава на АПК, запазват своята стопанска самостоятелност и в рамките на комплекса намират по-лесна реализация на произведената продукция за хранително-вкусовата и леката индустрия. Но с решение на Февруарския пленум от 1975 г. АПК са обявени фактически за държавни стопански организации, а образувалите ги ДЗС и ТКЗС се разтурват, без да се търси мнението или съгласието на членовете им.[46] Така се реализира окончателното одържавяване на земята в страната.

Създаването на АПК има своя икономическа логика и причини. Поради голямото участие на селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост в износа на страната (45% от валутния план се изпълнява от селскостопански и хранително-вкусови изделия) и поради факта, че производствената стойност там е по-висока от международните цени, както бе споменато, държавата е принудена да до-

[44] *Giordano, Ch., Kostova, D.* Bulgarian Land Reprivatisation without Peasants. – In: *Etnologia* Balkanica,1, Sofia,1997,135-149.

[45] *Стопанска* история..., с. 562.

[46] *Мишев, В.* Аграрната криза и нейното преодоляване. – В: *Икономиката* на кръстопът. С., 1990, с.68.

тира това производство. През 1970 г. тези дотации са на стойност 800 мил. лв. Ето защо се стига до извода, че за да се повиши производителността на труда и да се намали производствената стойност, е необходимо да се създадат крупни стопанства, където по-успешно могат да се прилагат машини, химизация, нови технологии. Стопанствата трябва да се специализират в производството на отделни култури, защото се преценява, че не е ефективно всяко да произвежда всички 80 култури, които се отглеждат в страната. Така ще може ефективно да се използват техниката и природно-климатичните условия за намаляване на себестойността на селскостопанската продукция. Максимумът в окрупняването на земя в едно АПК е 45 хил. дка, но средно се движи между 15 хил. дка – 30 хил. дка.[47] Опитът АПК да се превърнат в монокултурни едри стопанства с трайна специализация, която да обслужва преработвателните предприятия, предизвиква изкореняване на трайни насаждения, лозя, овощни градини. А това води до поредния дефицит на техни продукти на пазара.

Друга насока в селското стопанство е свързана с развитието на модерното животновъдство със създаване на ферми и подобряване и грижи за племенното животновъдство. Защото през 60-те и 70-те години българинът започва да живее по-богато, нараства консумацията на месо, но общественото животновъдство не може да го задоволи. От друга страна, битът на хората става все по-зависим от пазара и по-малко от зимнината или колета от село. Оказва се, че дори на село разчитат повече на пазара – от 1 млн. и 300 хил. селски домакинства само 680 хил. отглеждат животни.[48] Останалите разчитат на пазара, а там има дефицит. По решение на Ноемврийския пленум от 1973 г. се създават научно-производствени обединения, като „Птицевъдство", „Свиневъдство", „Сортови семена", "Говедовъдство и овцевъдство", "Ветеринарно дело". Тези обединения трябва да бъдат нови форми на управление на селското стопанство в тясна връзка с науката, защото организират и произвеждат висококачествен разплоден материал за обществените стопанства и малки животни и сортови семена за личното стопанство.[49] Но тези

[47] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 60, а. е. 50, л. 6, 22 –24.
[48] Пак там, оп. 65, а. е. 10, л. 60
[49] *Стопанска история*..., с. 564.

обединения не могат да компенсират факта, че по места селата са оголени от агрономи, ветеринари и зоотехници, които се изтеглят в централите на АПК, а същевременно намалява броят на завършилите специалности за нуждите на селското стопанство. Така ако през 1960 г. са завършили такива специалности 18,8% от всички студенти, през 1970 г. те са 11,4%, а през 1980 г. – едва 3,4%.[50]

Фактическото одържавяване на земята и селскостопанската дейност се скрива зад създадения през 1976 г. Национален аграрно-промишлен комплекс (НАПК), чрез който трябва да се реализира идеята за съчетаване на обществено-държавното начало в управлението на селското стопанство. НАПК, който се ръководи от избираем управителен съвет, поема грижата и за производството, и за търговията, и за преработката на селскостопанските суровини, и за научно-приложната дейност. НАПК включва 185 стопански организации, всички 144 АПК, ПАК, научно-производствени обединения, висши учебни заведения и научноизследователски институти, занимаващи се с проблемите на селското стопанство. Ето защо вече като НАПСъюз той поема функциите на Министерство на земеделието за периода 1979-1986 г.[51] Този орган трябва да стимулира селските стопани да интензифицират труда си чрез включването на техни представители в управлението на отрасъла. Но очевидно е, че това не се получава, защото представителите са партийно дисциплинирани и вземат решение с оглед на партийната политика.

Наред с това продължава тенденцията за миграция и застаряване на селското население, което през 1977 г. е около 960 000 души, от които 47% са мъже и 53% са жени. През периода 1971-1975 г. от селата мигрират 743 000 души, като най-голям е делът на младата работна сила, поради което възрастовият състав на заетите в селското стопанство застарява. Заедно с това се отчита и отлив от висококвалифицирани специалисти от непосредствените производствени звена. Броят на специалистите в клоновите стопанства от 11 939 през 1971 г. намалява на 9793 през 1975 г.,

[50] *Илиев, И.* Цит. съч., с. 153
[51] *Държавен вестник*, 1979, №35.

а в производствените единици – бригади и ферми – съответно от 7 387 на 5928 души. Пада и нивото на квалификация и на механизаторите.[52] Едновременно с това специалистите в управленията на АПК се увеличават В опит да се обяснят тези неблагоприятни тенденции се обръща внимание на заплащането и условията на труд и бит на селяните. Въпреки проведеното повишаване на пенсии и заплати през 1973 г., се отчита, че дневното възнаграждение на „работниците от растениевъдството" – този е терминът на правителствените документи – е между 3,40 и 3,90 лв., а на тези в животновъдството – между 6,60 - 8,00 лв. при 10-часов работен ден и заангажираност от 12 до 14 часа на ден. Максималното възнаграждение на селскостопанските специалисти в низшите производствени звена е 145 – 160 лв., а на бригадирите – 155 лв. Поради сезонния характер на труда през зимата селяните не могат да наберат 7 последователни дни работа, за да имат право на парични обезщетения при временна нетрудоспособност, максималната им пенсия е на база 140 лв., независимо колко е фактическото им възнаграждение, както и не им се зачита трудов стаж в ТКЗС след 1 януари 1957 г. Ето защо МС с ПМС №49 от 3 октомври 1978 г. набелязва мерки за повишаване на заплащането в селското стопанство, включително за преминаване към 5-дневна седмица в отрасъла, за да стабилизира работната ръка на село и да се задържат младите хора.[53] А с поредното повишаване на цените и заплатите през 1979 г. окончателно се изравнява системата на заплащане на труда в селското стопанство и в промишлеността, тъй като се въвежда единна тарифна мрежа. Уеднаквява се и системата на пенсиониране за селяните-кооператори с тази на останалите категории трудещи се – работниците и служащите.[54] Властта през 70-те години предприема и административни опити да спре вътрешномиграционните процеси, които сама е предизвикала – с различни актове, включително и с драстичната забрана със 112 ПМС от 25 ноември 1974 г. да не се приемат нови

[52] ЦДА, ф.136, оп. 66, а. е. 45, л. 1-22.
[53] Пак там, л.27,33, 1-22.
[54] Пак там, оп. 68, а. е. 51, л. 1-15.

жители в почти всички градове, с изключение на 30-тина малки и непривлекателни градчета.[55]

Властта търси да засили и личната заинтересованост, тъй като останалите по селата насочват усилията си преди всичко към земята за лично ползване, често в ущърб на задълженията си в АПК или за сметка на фуражи, торове и други материали от държавното предприятие. След увлечението през 1958 г. да се ограничи размерът на тази земя, последва решение на Септемврийския пленум от 1959 г., което осъжда подобно отношение.[56] По този начин властта компенсира фактическата забрана на частната собственост, като отговаря на дребнособственическите нагласи на българите и същевременно продължава да поддържа тези нагласи, които се изразяват в еснафство, в ценене и поддържане на силни землячески и роднински връзки, в спазване на семейната йерархия. Нещо повече, през 70-те години властта вменява на държавните структури в селското стопанство да облекчават развитието на личната собственост на село[57]. В тая връзка, за да се повдигнат доходите на селяните, нарастват цените на продаваните от тях излишъци на кооперативния пазар. Именно през 1975-1980 г. индексът на кооперативните цени нараства спрямо предходната година = 100, доста повече отколкото индексът на нарастване на държавните цени на дребно. Така индексът на цените на кооперативните пазари през 1975 г. е 123,6%, а през 1980 г. – 142,2%, а на държавните цени на дребно – съответно 101,0% и 121,7%.[58]

С внедряване на новата система за териториално-селищната организация, в рамките на която се въвежда през втората половина на 70-те години системата за самозадоволяване, продължава толерирането на личното стопанство, работещо за пазара.[59] Защото се оказва, че студентските и ученическите бригади, които от 60-те

[55] *Марчева, И.* Социални измерения на урбанизацията в България след Втората световна война. – *Балканистичен* форум, 1997, №2, 119-130 .
[56] *История* на БКП..., 530-531.
[57] ЦДА, ф. 136, оп. 66, а. е. 45, л. 31.
[58] *Илиев, И.* Цит. съч., с. 202, табл. 61.
[59] *Марчева, И.* Парадокси на модернизацията в България след Втората световна война. – В: *В търсене* на истината. Юбилейно издание по случай 70-годишнината от рождението на проф. Николай Генчев. С., 2000, 243-244.

години се насочват основно в помощ за прибирането на реколтата, не са достатъчно ефективни за решаване на продоволствения проблем при повишаващата се покупателна способност на населението, урабанизираността и нуждите на експорта. С решение, прието на съвместно заседание на ЦК на БКП, МС, ПП на БЗНС и НС на ОФ на 14 и 15 октомври 1977 г., населението от селищните системи трябва да задоволява нуждите си от плодове, зеленчуци, месо, мляко, яйца и риба чрез максимално използване възможностите на личното стопанство. Жителите на селищните системи не могат да разчитат на внос на селскостопански продукти от други окръзи и трябва сами да организират производството в лични стопанства, помощни стопанства, вилни места. За целта се предоставя земя за лично ползване. За да се обуздае "засилването на дребнособственическите тенденции", размерът на тези земи е ограничен, както и начинът на тяхното стопанисване. На селяните се предоставят по желание участъци земя, които достигат до 2 дка, в ниско продуктивните планински и полупланински райони. При условие че няма да ползват наемен труд, селяните могат да обработват и същевременно да облагородяват тези пустеещи земи, като част от продукцията продават на пазара. Не без основание ръководителите на АПК изразяват недоволство от това, защото според тях земите за лично ползване отклоняват селяните от задълженията им към колективното стопанство. Но властта се стреми чрез "личното ползване" да задържи намаляващите хора, и особено младите, по селата и да ги стимулира към селскостопански труд, като доходите от него идват обаче от личното стопанство.

Делът и значението на "личното ползване" след кооперирането и в процеса на последователното одържавяване на земята показват ясно тази политика. Така значението на земите за лично ползване, заедно с помощните стопанства на гражданите, през 1961-1975 г. бавно намалява в процеса на образуване на националния доход, докато от средата на 70-те години (явно като следствие от де факто одържавените структури в селското стопанство под формата на АПК и ПАК) започва да се развива обратна тенденция – нараства делът на личните стопанства в произвеждания национален доход,

както и в производството на отделни селскостопански култури. Ако през 1966-1970 г. личните и помощните стопанства са давали 10,37% от зърнените храни, през 1976-1980 г. те дават 13,2%, съответно от 21 на 29% от общото производство на картофи, зеленчуци, дини и пъпеши, на плодове и ягоди – 35 и 39%.[60] В достъпната статистка няма данни за размера на земята за лично ползване през 60-70-те и първата половина на 80-те години, но той едва ли надвишава повече от 8-9% от всичката стопанисвана земя, толкова, колкото е отчетено през 1989 г. Личното ползване през 1989 г. заема 9 - 13,6% (до 15 % с вилните участъци) от цялата стопанисвана земя, но осигурява приблизително 25% от общата селскостопанска продукция и 60% от доходите на селяните.[61] В другите източноевропейски страни като Унгария, Чехословакия, Румъния, където кооперативните стопанства имат превес над държавните стопанства, земята за лично ползване е много по-малък процент – съответно, 5%, 1% и 6%. Но за сметка на това в тези страни частните земеделски стопанства обработват съответно 8%, 4% и 10% от цялата стопанисвана земя, докато в България практически няма такъв сектор.[62]

Друг опит да се интензифицира трудът и се намалят бюджетните разходи за отрасъла се прави с ПМС №1 от 8 януари 1979 г. за въвеждане на нов икономически механизъм в селското стопанство. Според този механизъм се въвежда изцяло стопанската сметка като форма на организация и заплащане на труда в селското стопанство. Стремежът на поредната икономическа реформа е да се поощри стопанската значимост и самостоятелност на АПК, обявени за основни икономически единици, които се самоиздържат и самоосигуряват чрез вноски към бюджета. В резултат се провежда разкрупняване на АПК и те стават вече 270. Въвежда се рентен данък, който се плаща от всяко АПК за използваната от него земя. Принципът на самоиздръжка е нарушаван не само при данъчното облагане, което се доближава до плановите отчисления от печалбата, но и от необхо-

[60] Изчислено по: *Илиев, И.* Цит. съч., с. 9, табл. 19.
[61] *Димов, А.* Аграрният Въпрос в източноевропейските страни. С., 1992, с. 49; с. 49; *Стефанов, С.* Българското земеделие се закрива до второ нареждане. – *Икономика*, февр. 1993, с. 25.
[62] *Димов, А.* Цит. съч., с. 47 и с.48, табл. 1.

димостта да се дават дотации на голяма част от АПК, чиито доходи не осигуряват средната планова работна заплата, като се изплащат под формата на премии към изкупни цени на губещи или нискорентабилни стоки, определени индивидуално за всяко АПК.[63]

Въпреки очакванията, реконструкцията в селското стопанство не постига крайните си цели и затова не може да осигури нарасналото потребление. България не успява да се споразумее със социалистическите страни за по-тясна специализация и интеграция в селското стопанство. И в повечето АПК се налага производството на много култури.[64] Скоро започват да се проявяват и социално-психологически и демографски негативи от подобно окрупняване и одържавяване на аграрния сектор. Селяните все повече се дезинтересират от производството и от съдбата на селското стопанство в АПК. Те продължават да мигрират в градовете, където търсят житейска реализация и където връзката със земята се запазва с придобиването на вилни участъци. Заетите в селското стопанство през 1980 г. са вече 28,7%, а през 1985 г. – 24,8%.[65]

В началото на 80-те години властта продължава да допуска разширяване на т.нар. лична инициатива. На заетите в туризма, здравеопазването, ресторантьорството се предоставят под формата на аренда обекти в тези сфери. В селското стопанство започва да се прилага дори не арендата, а акордната система на заплащане на труда, която съдържа елементи на аренда. Ежегодното подписване на договори между ръководителите на АПК и отделни семейства за отглеждане на определени животни или култури може да се приеме за форма на аренда, но повечето специалисти я определят като "полуаренда". Въвеждането ѝ е определено като известна отстъпка на административния апарат и респективно на държавата пред справедливото искане на трудещите се да получават по-високи трудови доходи съобразно количеството и качеството на вложения труд в съкратени срокове.[66] Всъщност акордът дава относително

[63] *Стопанска* история, с. 570, 577; 582-583.
[64] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 65, а. е. 11, л. 125.
[65] *Илиев, И.* Цит. съч., с. 99.
[66] *Димов, А.* Цит. съч., с. 142.

по-високи доходи, но не изменя отношението на собственост в аграрния сектор. Тя се използва за повишаване на производството предимно в трудоемки и скъпи култури като фъстъците, тютюна, ранните зеленчуци. Така повече от половината от акордантите се разплащат по акордни разценки с ръководствата на бригадите в АПК в натура, а останалите количества продават или на тях, или на изкупвателните организации по различни системи.[67] От друга страна, краткосрочността на договорите кара акордантите да се грижат повече за еднократното увеличаване на продукцията, но не и за земята, която е на АПК.[68] От трета страна, продължава да се поддържа личното стопанство като стимул за задържане на село на работната ръка и особено на хората в трудоспособна възраст.

Арендата и акордната система в селското стопанство през първата половина на 80-те години трябва да въплътят идеята на водещи икономисти като проф. Жак Аройо и проф. Георги Петров, лансирана от Т. Живков за пръв път през 1984 г., че държавата е собственик, а трудовият колектив е стопанин на обобществената икономика и материалните ресурси. Но тези форми на разширяване на свободата на стопанско поведение на селяните в условията на планово-администрираната икономика не могат да изиграят ролята си на фактор за решаването на продоволствения проблем, който се задълбочава през 80-те години във връзка с изчерпване на екстензивните възможности в селскостопанското производство. Спадът в селското стопанство става обект на внимание на пленум на ЦК на БКП на 18-19 март 1985 г. Тогава се отчитат редица негативни тенденции в селското стопанство, които ще се задълбочават през втората половина на 80-те години. Но все още не се прави връзката между национализираната де факто земя, отчуждението на селяните от нея и спада в селскостопанското производство. На този пленум посочените проблеми и причини за кризата в селското стопанство са в рамките на обичайните технико-икономически параметри. Към тях са прибавят и природо-климатичните трудности в средата на 80-те години, най-вече продължилата няколко години суша.

[67] Пак там, 143-144; ЦДА, ф 1 Б, оп. 65, а. е. 95, л. 31.
[68] Пак там, а. е. 96, л. 42.

Осъзнава се, че е достигнат пределът за екстензивно развитие на отрасъла, чиито показатели дълго време са били високите добиви от декар и окрупнените форми на стопанисване на земята във вид на АПК. Отчита се непрекъснатото повишаване себестойността на селскостопанската продукция във всички подотрасли, неравномерността на добивите на една и съща продукция върху земя първа категория, както и големите разлики в животновъдната продукция в отделните ферми. Нарушени се оказват пропорциите в развитието на самия отрасъл и на неговите връзки с преработващата промишленост. Животновъдството получава силен тласък във вид на инвестиции и изграждане на свине- и овце-комплекси за по 1000-2000 животни, в които се внасят ценни породи, но и скъп фураж. Израз на това състояние са изплащаните големи дотации в селското стопанство, които през 1984 г. стигат 1 млрд. лв. А това води до трудности за снабдяването със селскостопанска продукция и в осигуряването на суровини за преработвателната промишленост, в името на която са създадени АПК.[69] Сушата и проблемите с енергоснабдяването в средата на 80-те години, заедно с липсата на достатъчно селскостопанско производство, се отразяват негативно върху икономиката и общественото съзнание.

През 80-те години се наблюдава криза в селското стопанство не само в България, но и в света, и нейните характеристики са подобни на описаните на пленума през 1985 г. (с изключение на свръхпроизводството, постигнато в развитите страни, където то трябва да се унищожава, за да се поддържа нивото на цените). Но иначе в световен мащаб се отчитат нестабилни и намаляващи цени на стоките от селскостопански произход; изостря се проблемът за доходите на селскостопанските производители; нарастват бюджетните разходи за отрасъла. Като най-обща причина за тази криза агроикономистите сочат прилагането на протекционистка аграрна политика, която води до неефективно използване на ресурси и до деформации в производството и търговията. Сблъсъкът между вътрешната аграрна политика и реакциите на световния пазар поставят необходимостта именно през 80-те години, по време на т.нар. Уругвайски кръг от

[69] Пак там, оп. 65, а. е. 70, л.181-182, 183-184.

преговори в рамките на ГАТТ 1984-1986 г., въпросът за производството и търговията със селскостопански стоки да се постави на разглеждане и да започне либерализация.[70]

За България подобна политика не е валидна, не само защото страната не е член на световната търговска организация, но и защото тя е социално неприемлива за българските ръководители. Още повече, че Т. Живков дотогава винаги е успявал да издейства част от дотациите в размер на 400 млн. рубли годишно за селскостопанското производство, което ние изнасяме, да се плащат от СССР, за чийто пазар е предназначена основната част от износа на селскостопанската продукция.[71] Освен това той се страхува да предизвика социално недоволство с евентуално покачване на цените. Затова защитава друга политика на цените: "Очевидно трябва да подберем основните селскостопански продукти, които всеки ден са на трапезата на милионите хора в нашата страна, и да заковем техните цени. Никакво изменение на цените [...]. Мисля, че ще се съберат около 50 или 100 селскостопански продукта [...], оттук нататък всичко останало не може и не бива да продаваме със загуба. Постепенно трябва да осигурим, макар и малка печалба, но печалба".[72] Това се вижда възможно чрез разнообразяване асортимента на хранително-вкусовата промишленост. Други средства за издигане на производството и неговото поевтиняване се търсят в прилагането на най-модерни технологически решения в областта на биологическа-

[70] Защото се оказва, че през 80-те години и ЕИО, и САЩ са принудени в отговор на конкуренцията на страни от Третия свят, Япония и новоиндустриализиращи се държави да дават за аграрния сектор субсидии, които само в ЕИО са около 180 млрд. годишно. И ако дотогава тези субсидии са помагали да се повиши темпът на нарастване на производството и търговията с тези стоки, през 80-те години поради по-ниската еластичност на търсенето и голямата конкуренция те вече тежат силно върху бюджета на развитите страни. САЩ и ЕИО преценяват като все по-скъпо струваща и с намаляваща ефективност тази протекционистка аграрна политика. (*Таунсън, Д.* Речник на съвременната история от 1945 г. до наши дни. С., 2001, 82-83; *Иванова, В.* За или против държавната намеса в селското стопанство. – *Икономика*, август, 1993, 51-54.)

[71] ЦДА, ф 1 Б, оп. 65, а. е. 70, л. 183-184; *Баева, И.* Сближението между България и Съветския съюз (1963-1973). – *Ново време,* 1993, №1, 101-102.

[72] ЦДА, ф 1 Б, оп 65, а. е. 70, л. 185.

та наука, търсят се нови методи за възвръщане на плодородието на почвата и др. Призовава се да се подобрява и осигурява финансовата самостоятелност на АПК, както и да се оказва пълна подкрепа на личното стопанство "като продължение и допълнение на общественото."[73] На пленума от март 1985 г. самофинансирането и подобрата ефективност обаче са подложени на деформации именно от защитаваната от Живков философия на цените. Тези изкривявания се усилват от взетото решение разтварянето на ножицата на цените между цената на селскостопанската продукция и тази на останалите средства за производство за съответния планов период да продължи да се поема от бюджета.[74]

Така в България в средата на 80-те години не само се запазва социалният мир, но и се отлага изкуствено необходимостта да се развива ефективно и конкурентоспособно селско стопанство. В одържавеното селско стопанство трудно се намират мотиви за съобразяване с международните стандарти и повишаване на конкурентоспособността при наличие на осигурен пазар и още повече на дотации при износа за него на селскостопанските стоки. Неслучайно именно това обстоятелство се сочи като едно от проявленията на парниковите условия, в които се развива икономиката в България и в целия Източен лагер по време на социализма.

Проблемите излизат на повърхността от средата на 80-те години, когато започват да се отчитат негативите от действието на поредните икономически реформи в условията на тотална държавна собственост. Продължава спадът на селскостопанското производство, което задълбочава решаването на продоволствения въпрос. Пак тогава се оказва, че българският лидер не може да осигури надбавките над международните цени за селскостопанската продукция да се заплащат от СССР. Това се случва, когато в СССР идва на власт реформаторски настроеният Михаил Горбачов и поставя целия Източен блок пред необходимостта от преустройство на парниковите условия на развитието му. Тогава СССР отказва да изплаща ежегодните 400 млн. преводни рубли надбавки над

[73] Пак там, а. е. 71, л.72, с. 48.
[74] Пак там, л. 72, с. 87.

международните цени за селскостопанската ни продукция, която се изнася за неговия пазар. Това автоматично оскъпява още повече селскостопанската продукция и компенсацията ляга върху българския бюджет, който, поради няколкогодишната суша, трябва да осигурява и внос на селскостопански продукти срещу конвертируема валута. Ето защо не е чудно, че през втората половина на 80-те години (1984 - 1989 г.) пада под единица номиналният коефициент на подкрепа за селското стопанство от страна на държавата[75].

Намаляването на субсидиите за селското стопанство е съпроводено с прилагане на политиката за отделянето на собствеността върху земята от нейното стопанисване с надеждата, че така ще се повиши материалната заинтересованост на селяните от обработване на одържавената земя, ще се преодолее отчуждението от нея и ще се осигури работна ръка за нейното обработване. Управляващите разглеждат тази идея с оглед на фактическото одържавяване на земята. Те смятат, че тя няма да донесе социално-политически сътресения, понеже въпросът с одържавяването на земята е решен формално, че в страната няма реваншистки сили, че населението особено по селата е консервативно и затова егалитарно настроено. Но те не отчитат добре факта, че организационните промени в селското стопанство ще ударят важното за селяните статукво – да бъдат държавни наемници поради държавната собственост върху земята, но като запазят "личното ползване". Данните за 1986 г. говорят, че 96% от живеещите на село са домакинства, които имат лично помощно стопанство за обработка на земя и отглеждане на животни, като 37% от тях получават допълнителни доходи от тези стопанства – т.е. работят директно за пазара. Така селските жители в двете си хипостази – на наемни работници в АПК, в съседния промишлен преработвателен цех или зад бюрото, и на дребни собственици, една част от които са пазарно ориентирани, естествено ще се стремят да запазят както доходите от частното/личното ползване, така и трудовата си заетост в обществения сектор.[76] Оттеглянето

[75] *Бъкеул, А., Трендафилова, Р., Давидова, С. и др.* Реформата в селското стопанство. С., 1995, с. 177.

[76] *Колева, Г.* Селото – варианти на заетост и икономическа активност. – В: *Българското* село и предизвикателствата на новия век. Троян, 1998, с. 191.

на държавата от грижи за общественото земеползване чрез организационни промени очевидно ще засегне тези нагласи и ще доведе логично до засилване на частнособственическото чувство. В тази насока въздейства и нашумелият по това време роман на Ивайло Петров "Хайка за вълци". В него е пресъздадена драмата на хората, насилствено вкарани в ТКЗС. Общественият резонанс на книгата е подпомогнат неслучайно от властта – тя разрешава публикуването както на първия, неокончателен вариант през 1982 г., така и на втория през 1986 г., при това книгата с право бива наградена за своите литературни достойнства. Вероятно така властта търси канали за подготовка на обществото да възприеме по-лесно разпадането на колективната форма на собственост върху земята.

Първите промени са намаляване на размерите на колективните форми за обработка на земята и въвеждане на изборност на ръководителите им. Първоначално се подкрепят комплексните бригади в рамките на едно АПК, като през 1987 г. се наблюдава разпадане на част от АПК на такива бригади. Те работят на самоиздръжка, а ръководството се избира от членовете на бригадата. През 1988 г. се вижда, че този процес създава редица организационни проблеми (основен проблем е многокултурният характер на стопанствата),[77] които се съпътстват и от продължаващия спад на производството на селскостопански продукти и на икономическата ефективност. Не се оказват достатъчни надбавките към изкупните цени, дадени с 58 ПМС от 1987 г., защото задълженията на селските стопани към кредитните институти поглъщат

[77] Често една такава бригада поема грижата и за животни, и за трайни насаждения, и за зърнени култури. При ориентацията към по-рентабилните производства обаче трябва да се загърби една част от производствата, като особено много натежава отглеждането на животни заради скъпия фураж. Същевременно бригадите търпят загуби от нередовен транспорт, некоректно изкупуване и извозване на продукцията. Освен това понякога в рамките на една община се формират няколко бригади и така се разпокъсва земята, а понякога – няколко села попадат в една бригада. Разделянето на бригади поставя някои от тях в положение на фалит, предизвикан от натоварване със старите задължения на АПК при липса на осигурени фураж, торове и невярна отчетност. (*Работническо дело*, №.271, 18 септ. 1987; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3636, л. 327)

голяма част от оформилия се по това постановление фонд, както и поради голямото увеличаване на цените на селскостопанската техника – израз на постепенното оттегляне на държавата от селското стопанство. Така ако през 1970 г. един зърнокомбайн е бил закупуван със 77 т. пшеница, през 1985 г. за него са били потребни 175 т., един трактор "МТЗ" е бил закупуван със 17,5 т. пшеница, а през 1985 г. – с 56 т., а един тракторен плуг – съответно през 1970 г. с 4,46 т., а през 1985 г. – с 10,32 т. [78] За да се тушира тази ножица на цените и да се засили материалната заинтересованост на селяните се прибягва до познатата подкрепа от страна на АПК. По силата на 26 ПМС от 1987 г. на ръководството на комплексите се вменява задължението да купуват зърно до 350 лв. на тон и да го продават на личните стопани до 170 лв. на тон.[79] Така през 1988 г. АПК се вижда като средно звено в системата на ръководство на селското стопанство, което поема фактически функциите на държавата в плановата икономика, но издръжката на този орган ляга върху изградените в неговите рамки бригади.[80] Затова съвсем не е случайно, че АПК събира омразата на селяните, както се вижда от разискванията на Майския пленум през 1989 г., посветен на селското стопанство.[81] Освен това, въпреки названието – аграрно-промишлен комплекс, в средата на 80-те години тези структури загубват връзката с преработвателната промишленост и се аграризират, което фактически ги обезсмисля. Недоволството от оттеглянето на държавата от аграрния сектор се отчита на Декемврийския пленум през 1988 г., когато Т. Живков споделя, че в разговори със селяни по повод реформите те откровено му заявили: "А бе, вие едно време ни ударихте бой, за да ни вземете земята, сега какво искате, отново да ни биете, за да ни върнете земята".[82]

[78] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 65, а. е. 96, л. 110.

[79] *История* на българите. От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989). Т. 3, С., 2009, с. 545.

[80] *Живков, Т.* За по-нататъшна практическа реализация на Юлската концепция в преустройството на селското стопанство. Докладна записка, обсъдена и утвърдена от ПБ на ЦК на БКП на 20 септ. 1988 г. С., 1988, с. 14, 16.

[81] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 65, а. е. 95, л.81-82.

[82] *История* на българите..., с. 546.

Именно затова най-радикалните идеи на част от управляващите за реформиране на аграрните отношения, конкретизирани в първия вариант на Указ № 922 от май 1989 г., където се предвижда възможността да се възроди частната собственост върху земята[83], срещат съпротивата на Живков. Затова те и изчезват от публикувания указ.[84]

Отчитайки настроенията на селяните, Т. Живков е особено чувствителен към идеята за създаване на частна собственост в земеделието, защото смята, че ако "постепенно […] се демонтира всичко и земята да отиде за частно ползване под различни предлози, […] това ще предизвика политически […] социални проблеми, може някъде и сътресения да предизвика".[85] Ето защо в края на своето управление Живков разяснява политиката си по аграрния въпрос, при която се запазва върховната собственост върху земята за държавата и тя я раздава за частно стопанисване: "Ще раздаваме на личните стопани, ще раздаваме на групи, но социалистическата собственост е социалистическа собственост. Аз казах, че всеки може да взема акции, но акциите не означават собственост. Той е собственик на акции, не на земя. Земята си е обществена. Всяка педя земя е обществена. Ние му я даваме да я стопанисва[...]".[86] Указът потвърждава обаче другата характеристика на личната собственост, залегнала още в Указ 56 – правото да се наемат до 10 души за производствена дейност.

Същевременно собствениците на акции по някакъв начин се очаква не само да се обединят, но в последната си фаза на това обединение да образуват фирма. Тя се мисли като своеобразно средно звено между непосредствените производители и държавата, другите органи, международния пазар; мисли се като шапка, макар и с изборни правомощия, върху бригадите и акордните групи, подобно на администрацията на АПК. На фирмата се възлагат

[83] *Марчева, И.* Политиката по аграрния въпрос в България в контекста на „перестройката" на социализма в края на 80-те години на XX век. – В: *Сборник* в чест на доц.д-р Минчо Минчев. В.Търново, 2006, с. 219.
[84] *Държ. вестник*, № 39, 23 май 1989; изменен *ДВ*, №10, 2 февр. 1990.
[85] ЦДА, ф.1 Б, оп. 68, а. е. 36, л. 310.
[86] Пак там, л. 309-310.

надежди чрез тези й стопански функции да съдейства за техническото и технологичното обновяване на селскостопанския отрасъл.[87] А чрез фирмената организация се предвижда да бъдат по-скоро подменени стопанските кадри, които вече няма да са назначавани, а избирани. Така управляващите се надяват да отговорят на нарасналите очаквания на аграрната интелигенция за нов канал за социално издигане – чрез избори, а не чрез партийна кариера. От друга страна, дребнособственическият интерес на селяните трябва да бъде удовлетворен от трудовия характер на акциите, както и от факта, че ще продължи да се раздава земя за лично ползване.[88] Към края на 1989 г. личното ползване съставлява 13,6% от обработваемата земя, но осигурява приблизително 25% от общата селскостопанска продукция и 60% от доходите на селяните.[89] Въпросът за собствеността не е проблем за управляващите. За тях проблемът е формата на стопанисване на земята. В публикувания Указ № 922 на 23 май 1989 г. се утвърждава не бригадата, а "колективното земеделско стопанство"(КЗС), в каквото могат да се преобразуват по решение на Общото събрание заварените бригади, а също така и АПК, които непосредствено стопанисват земята. То е определено като "доброволна и самоуправляваща" се организация. На второ място, указът допуска поддържане на индивидуално (а не частно) земеделско стопанство, което извършва дейност върху собствена земя или предоставена в аренда или за ползване. Разрешава се на фирми, КЗС и индивидуални земеделски стопани да образуват изкупвателни стокови борси, всякакви видове кооперации и професионални сдружения на фирми, както и свободно да търгуват със селскостопанските произведения, вкл. и в чужбина. Указът обещава различни форми на държавно регулиране на отрасъла чрез държавни поръчки, субсидии, три вида цени.[90]

[87] Пак там, оп. 65, а. е. 96, л. 70.

[88] *Марчева, И.* Политиката по аграрния въпрос..., с.220.

[89] *Димов, А.* Цит. съч, с. 49; *Стефанов, С.* Българското земеделие се закрива до второ нареждане. – *Икономика*, февр. 1993, с. 25.

[90] *Марчева, И.* Политиката по аграрния въпрос..., с.224.

След приемане на Указ №922 са разтурени всички други структури и статистиката към февруари 1990 г. отчита, че са създадени 1142 колективни земеделски стопанства и 38 фирми и са сключени над 10 хил. дългосрочни договора за аренда – главно в планинските и полупланинските райони и за трудоемки производства.[91]

Селяните посрещат тези промени с недоверие и страх, че става дума за временни мерки, че просто се сменят етикетите. Поради особените природни условия – различие в качеството на земята, отдаленост и др., се срещат трудности при раздаването на земята и стопаните се чувстват ощетени. Липсата на малогабаритна техника също тежи при опита да се организира по нов начин селскостопанското производство. Не са решени и въпросите за кредитирането, общественото осигуряване, застраховката на реколтата и пр. Стопаните недоволстват, че с договора по арендата се регламентират задължителен брой и вид на селскостопанската продукция, което напомня функциите на плана и плаши хората, особено в планинските райони. Проблеми има и с изкупуването – стопаните се оплакват, че изкупуването не е в срок, не се заплаща навреме.[92] Вижда се, че се възпроизвеждат познатите проблеми от времето на АПК – не се спазват сроковете, производството се регламентира, усилва се чувството, че държавата или нейните образувания като КЗС или общините ощетяват селяните или в пари, или в техника, или в земя. От друга страна, новите названия се посрещат отрицателно от местните комунисти и от една част от селяните, повлияни от дотогавашната пропаганда срещу всичко, свързано с капиталистическата икономика. Тези промени в организацията на селскостопанското производство, които създават напрежение у селяните, се съчетават през лятото на 1989 г. с т.нар. голяма екскурзия (юни - декември) на българските турци. В селското стопанство напускането на страната на 170 000 работници турци властта се опитва да компенсира с допълнителна мобилизация за работа в почивните дни или извънредно. Така че през втората половина на 1989 г. селото получава различни сигнали.

[91] *Давидова, С.* Илюзии и действителност. Ще направи ли скок във времето нашето селско стопанство? – *Икономика*, дек. 1990, с. 57.
[92] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 65, а. е.95, л. 46 - 47.

Междувременно Т. Живков е свален и, нещо повече, на Декемврийския пленум на ЦК на БКП през 1989 г. той и неговото най-близко обкръжение е заклеймено като виновно за кризата, в която затъва страната, вкл. и в селското стопанство. Реформаторите в комунистическата партия се готвят да запазят властта, като предприемат по-ускорени реформи, но все пак в рамките на социализма. Това се оказва сложна задача, защото финансовата задлъжнялост на страната кара правителството на Георги Атанасов (19 юни 1986 г. – 8 февруари 1990 г.) още на 1 декември 1989 г. да потърси съдействието на Комисията на ЕИО за установяване на диалог с международните финансови институции като Международния валутен фонд и Международната банка за възстановяване и развитие. Основно изискване на тези институции е съкращаване на бюджетните разходи чрез структурни промени за повишаване на конкурентоспособността на икономиката. Комунистическото правителство възприема решението на Групата на 24-те от 13 декември 1989 г. да се обвържат преговорите и с ЕИО за отпускане на помощ срещу структурни промени в българската икономика и общество. В тази връзка министър-председателят Георги Атанасов и министърът Христо Христов искат благоприятни кредити и заеми чрез посредничеството на Комисията и нейния комисар в София, "за да се преустрои индустрията, да се приватизира селското стопанство и да се развива туризмът".[93] Вижда се, че старите управляващи в края на 1989 г. и самото начало на 1990 г. са готови на структурни промени в селското стопанство, които трябва да поставят кръст на съществуването на обществената собственост и по този начин да отхвърлят окончателно грижата на бюджета за селскостопанското производство.

Така завършва социалистическият експеримент в селското стопанство и се отваря пътят за новия етап на развитие, при който в резултат на глобализацията се стига до ликвидиране на селото като производствена структура и се осъществява дуализация в аграрни-

[93] *Марчева, И.* Първи стъпки на България към обединяваща се Европа в края на 80-те и началото на 90-те години на XX век (по материали от българските архиви). – В: *Сборник в чест* на проф. В. Паскалева. *BHR*, 2006, №1-2, с 357.

те отношения – преобладаване на множество дребни стопанства и малко на брой едри арендатори и земевладелци.

Какво показва обаче този експеримент в българския случай – че социалистическата държава, въпреки проведеното фактически одържавяване на основните масиви на обработваемите земи, въпреки опитите да изравни статута на заетите в селското стопанство с този на заетите в промишлеността, запазва селяните като слой с толерирането на личното стопанство, с държавната протекция върху изкупните цени и външната търговия, както и с държавните дотации за селското стопанство.

ОБРАЗОВАН ЛИ Е СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯТ ЧОВЕК? (Развитие на образованието и науката в България в периода на държавния социализъм. 1944-1989 г.)

Румяна Маринова – Христиди

Rumiana Marinova-Christidi. **IS THE SOCIALIST MAN EDUCATED? (The Development of Education and Science in Bulgaria during the State Socialism 1944-1989)**

The article follows the development of Bulgaria's education and science during the period of "state socialism" (1944-1989). "Was the socialist person educated?" is the main question posed by the author.The conclusion reached is that education and science, although hostages of ideology, were priorities for the socialist state, as illiteracy could disgrace and discredit the system. What has Bulgaria's education and science actually won and lost from its "sovietization" will be discussed for a long time; however it's certain that both retained their tradition and that in the period of socialism developed in an intensive pace.

Развитието на българското образование и наука в периода 1944-1989 г. представлява неизменна част от цялостния процес на изграждане на социализма в България. В него се отразяват общите тенденции, развиващи се в страната след 9 септември 1944 г. – попадането в съветската сфера на влияние, тръгването по пътя на социализма, промяната на целия обществено-политически, икономически и културен живот. Едновременно с това просветната сфера разкрива и някои специфики. На нея управляващите гледат като на един от основните инструменти за прокарване в съзнанието на обществото, и особено на младите хора, на определени идеи за бъдещето. Именно чрез образованието се формират мирогледът, нагласите, стереотипите и ценностната система. Неговите цели, задачи, методи и идейна насоченост разкриват пътя, по който върви една нация, и едновременно с това са мерило за нивото, което тя е достигнала. В концепцията на социализма е утвърдено становището, че социалистическият човек трябва да бъде образован, а на неграмотността се гледа като на грозящ системата обществен недъг.

В този смисъл, макар и само в рамките на една идеология, българската просвета и наука ще се развиват със значителни темпове и ще бъдат един от главните приоритети на властта.

В първите години след 9 септември 1944 г. икономическите и международните проблеми на страната поставят на втори план просветно-научната сфера. Задачите, които се поставят, могат да бъдат открити още в програмата на правителството на ОФ от 17 септември с. г. Там се декларира, че трябва да се работи за "достъпна и широка народна просвета", "преустройване на цялата образователна система на научни основи" и "създаване на научен мироглед и здрави социални чувства в младежта".[1] Предвижда се събиране на подлежащите на задължително обучение деца, усилен строеж на училищни сгради, ликвидиране на неграмотността сред населението.

В първото отечественофронтовско правителство на Кимон Георгиев просветното ведомство е поверено на професор Станчо Чолаков от Политическия кръг "Звено". В новата структура на Министерството на народната просвета (МНП) са оформени три дирекции – на предучилищното и основното образование, на средното и институтското и на висшето образование, а ресорът за култура е прехвърлен към новооткритото Министерство на пропагандата. В началото министър Чолаков отменя всички наказания, наложени от неговите предшественици, и съставя списък на подлежащите на изземване от книжарниците и библиотеките книги с неудобно за новата власт съдържание.

Още в първите месеци на новата отечественофронтовска власт, въз основа на Наредба-закон за прочистване на учителския и преподавателския персонал от 20 октомври 1944 г., започват чистки сред преподаватели, учители, инспектори и просветни работници, като основното обвинение срещу тях е за "проповядване и разпространяване на фашистки разбирания и идеи".[2] Чистката обхваща всички степени на образователната система и се провежда едновре-

[1] *Народна демокрация* или диктатура. Христоматия по история на България. 1944-1948 г. С., 1992, с. 13.

[2] *Съдът* над историците. Българската историческа наука. Документи и дискусии. 1944-1950. Т. 1, С., 1995, 54-55.

менно в цялата страна. Последиците са сериозни и дават отражение години напред. Подменена е голяма част от инспекторския и учителския кадър, като често пъти са засегнати висококвалифицирани преподаватели заради "неподходящи" политически убеждения. Нанесен е удар и върху авторитета на учителите, които не само са лишени от подкрепата на своята професионална организация, но именно от нея са подложени на преследване. През 1944-1945 г. са уволнени и преместени 1970 основни и 414 гимназиални учители и 35 училищни инспектори. Сменени са директорите на всички 135 гимназии в страната, като за целта са създадени специални анкетни комисии към отечественофронтовските комитети. Този процес е съпроводен с откриването на огромно количество нови средни училища, което не е съобразено с реалната картина в страната и кадровата и материалната обезпеченост.[3] Успоредно с нарастването на броя на училищата започва силно да се чувства липсата на достатъчно учители. МНП компенсира това като понижава изискванията за образователен ценз и педагогически стаж, което води до по-ниско равнище на преподаване в новите гимназии. Учителите са допълнително затруднени от липсата на учебници, тъй като някои са спрени и липсват ясни критерии кои да се използват. Премахнато е задължителното изучаване на вероучение в училищата. До 1948 г. не се пристъпва към официална промяна на учебните планове и програми и идеологизиране на учебния материал, но учителите сами трябва да продбират какво да преподават, за да "отстранят фашистките и реакционни елементи от учебния материал".[4]

С изменение на Инструкцията за назначаване на учители от ноември 1944 г. се дава предимство на привържениците на новия режим и на техни роднини. ОФ има решаваща роля при подбора на нови преподаватели, което става въз основа предимно на политически критерии. През октомври с.г. с решение на правителството се признава за завършена съответната учебна година на симпатизанти на режима, прекъснали обучението си в периода 1941-1944 г.

---

[3] *Чичовска, В.* Политиката срещу просветната традиция. С., 1995, с. 146.

[4] *Маринова-Христиди, Р.* Българското образование между съветизацията и традицията. 1948-1959. С., 2006, с. 13.

Освободена е и цялата висша администрация на МНП. С наредба-закон на правителството от май 1945 г. е възстановен Висшият учебен съвет, начело на който застава комунистът Тодор Самодумов. Функциите на този орган са изменени и от съвещателен той се превръща в своеобразен "законодателен орган", чиито решения министърът е длъжен да одобри. На практика цялата дейност на съвета се подготвя и контролира от сектор "Народна просвета" към отдел "Агитация и пропаганда" на ЦК на БРП (к), начело с комуниста д-р Кирил Драмалиев. Създаден е и Съюз на работниците по просветата (СРП) като професионална организация на учителите и преподавателите от висшите училища. Този обществен орган е създаден от управляващите, за да може паралелно с НК на ОФ да контролира просветното ведомство. Същевременно МНП закрива колежите в Симеоново и Ловеч и поставя под строг контрол всички частни училища.

На 12 февруари 1945 г. с наредба-закон за правописна реформа е въведен опростен правопис, близък до земеделския от 1921 г., а през септември с.г. МНП е оглавено от лидера на новоприетата в ОФ Радикална партия – Стоян Костурков. Той е привърженик на един по-умерен курс и прави опити да се противопоставя на повечето от предложените от Висшия учебен съвет реформи. След изборите за Велико Народно събрание в новия кабинет на Георги Димитров от ноември 1946 г. министър на народната просвета става д-р Минчо Нейчев от БРП (к.) Завършил право и философия с докторат в Швейцария, новият министър има повече опит като юрист и правосъден министър в предходните кабинети. По финансови съображения той е принуден да закрие много от новооткритите гимназии и училища и поставя акцент върху задочното и вечерното обучение.

На 4 декември 1947 г. Шестото Велико Народно събрание гласува новата Конституция на Народна република България. В нея са потвърдени принципите за задължително и безплатно основно образование, светско по характер и извършвано в държавни училища. На учениците от малцинствените училища в страната се дава право да изучават учебния материал на своя майчин език, при задължително изучаване и на български.[5]

[5] *Български* конституции и конституционни проекти. (Съст. *Методиев В.* и Стоянов Л.) С., 1990, 50-51.

На 11 декември 1947 г. е съставен нов кабинет, в който министър на просветата става д-р Кирил Драмалиев. Той е завършил германска филология с докторат в Мюнхен, след което работи като учител по немски език и е един от ръководителите на антифашистката учителска профопозиция. От 1942 г. е представител на БРП (к) в НК на ОФ, а след 9 септември заема различни държавни и партийни постове – председател на Съюза на работниците по просветата и съучредител на Съюза на научните работници, народен представител, посланик на НРБ в Полша и ГДР. С неговото име се свързва началото на коренната трансформация на българското образование и основаването му изцяло на марксистко-ленинската идеология.

Промяната в образователната и културната политика на България се оповестява в доклада на секретаря на ЦК на БКП Вълко Червенков, изнесен на V конгрес на Българската комунистическа партия през декември 1948 г. В него се заявява: "Основната задача на нашата партия на идеологическия фронт в сегашния исторически момент е да организира и проведе последователно, настойчиво, без колебание, решителното преодоляване на капиталистическата идеология във всичките ѝ разновидности и опирайки се на блестящия подем на съветската социалистическа наука и култура, учейки се и ръководейки се от нея, да осигури – заедно с преобразованието на нашата страна в социалистическа – пълно господство на творческата и боева марксистко-ленинска идеология във всички области на науката, изкуството и културата".[6] Тази политика започва последователно да се провежда от централната власт в лицето на МНП, от местните отдели "Народна просвета" към народните съвети, от училищните ръководства и от преките ѝ изпълнители – учителите.

Още в края на 1947 г. се извършват сериозни промени в просветната администрация. Правителството на Г. Димитров създава ново държавно учреждение по съветски образец – Комитет за наука, изкуство и култура (КНИК) с председател Вълко Червенков (член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП). Първоначалните функции на Комитета са да ръководи всички сфери на културата – без образованието. Впоследствие, с приемането на нов Закон за

[6] Централен държавен архив (ЦДА), ф. 1Б, оп. 15, а.е. 58, л. 15.

висшето образование, Дирекцията за висше образование е прехвърлена от МНП към КНИК. Основният мотив е личната амбиция на Червенков висшето образование да бъде поставено под прекия му контрол Така то се отделя по административен път от цялостния образователен процес и се възпрепятства плавното преминаване от по-ниска към по-висока образователна степен. По този начин се нарушава и структурата на МНП, под чието ведомство остават предучилищното, началното и средното образование.

Директивите за управлението и насоките на образованието се диктуват от Политбюро на ЦК на БКП, свеждани до знание и изпълнявани от висшия ръководен просветен орган – МНП. От август 1949 г. обаче всички сфери на политическия, икономическия, обществения и културния живот (в това число и образованието) започват да се управляват директно от комунистическата партия чрез издаването на съвместни постановления на Министерския съвет и на ЦК на БКП. Така се въвежда една нова процедура за вземане на решения и издаване на държавни актове, като се пренебрегват органите на законодателната и изпълнителната власт.[7] Решенията на Политбюро на ЦК на БКП, след формално обсъждане, се подписват от министър-председателя. С въвеждането на този съветски тип партийно-държавни документи, решенията на БКП стават неоспорими и неподлежащи на контрол.

Сериозен удар върху българската просветна традиция нанася новият Закон за народната просвета от лятото на 1948 г. Изработен набързо и приет без никакви дискусии, законът не предлага цялостно уреждане на възлови проблеми на просветната материя. Неговото спешно приемане се налага от резките промени, които трябва да настъпят в обучението, с оглед изискванията на идеологията. Основната цел на обучението е формулирана така: "да формира граждани, строители на социалистическата държава".[8]

---

[7] *Чичовска, В.* Просветната политика в България през 40-те – 50-те години (Училището от просветната реформа до съветизацията). – *Исторически преглед*, 1994-1995, № 2, 59-107.

[8] *Държавен вестник*, 1948, №251.

В Закона за народната просвета е записано, че гражданите на Народна република България имат право на образование, което е държавно, светско, единно, общодостъпно и еднакво за всички граждани, независимо от пол и националност, а държавата полага всестранни грижи за осигуряване на правото на образование. Оброзованието в НРБ се получава в общообразователни, професионални и висши учебни заведения, чиято задача е "да въоръжат учащите се със знания, да ги възпитат в комунистически дух, да създадат в младото поколение морални качества, отговарящи на изискванията на социалистическото общество". Според новите директиви учениците трябва да бъдат възпитавани в "прогресивно-демократичен дух и да се развие у тях научен, обществено-политически мироглед, за да бъдат готови да изграждат социалистическото общество". Това означава да приемат за единствено верни "всички постижения на Съветския съюз" и да отричат "всяко творение на буржоазната мисъл и култура". Като основен акцент във възпитанието се извежда любовта към Съветския съюз, БКП, Ленин и Сталин. Като ценност се издига интернационализмът за сметка на патриотизма, а родината се отъждествява с партията.

През пролетта на 1949 г., по повод на новото административно деление на страната, е нанесен удар и на един от най-старите стълбове на просветната система – местния инспекторат. Без да иска съгласието на МНП, Министерството на вътрешните работи разформирова областните, околийските и градските училищни инспекторати, чиито функции частично са поети от отделите "Народна просвета" към новосформираните народни съвети. Мнозина от старите инспекторски кадри са уволнени и тяхното място е често пъти от хора без необходимата квалификация и ценз, но с подходяща политическа ориентация. Обективността изисква да се отбележи, че министър Драмалиев неведнъж отправя искания до министъра на вътрешните работи Антон Югов за възстановяване на инспектората под ведомството на МНП.

Друга промяна, имаща дълбоко отражение върху подготовката на кадри в страната, е закриването на чуждите училища. В средата на 1948 г. в България има три вида частни училища: профе-

сионални училища, които се издържат от частни лица или сдружения; малцинствени, в които се обучават децата от турска, арменска и еврейска народност, които се издържат от принадлежащите им имоти и средства на населението; чужди училища, издържани от чужди държави и религиозни мисии. Последната група е представена от седем френски, една американска, една австрийска, една италианска и една румънска гимназия и няколко основни училища. Немските училища са закрити още на 9 септември 1944 г., а от 1 септември 1948 г. се закриват всички съществуващи в страната чужди училища от всички степени и видове, открити или издържани от правителствата на чужди държави, от различни религиозни мисии или от частни физически и юридически лица. Много скоро след това започва да се чувства липсата на кадри с добра подготовка по чужди езици. Особено много тази липса започва да се усеща в икономическите контакти със западните и централно-европейските страни, което кара просветният министър многократно да заявява, че е необходимо да се коригира погрешното отношение към немския език, както и да се наблегне на изучаването на английски език, поради неговото широко разпространение. Започва засилено изучаване и на руски език, привличане на учители от Съветския съюз, както и изпращане на български студенти на обмен.

През 1950 г. са извършени съществени изменения и допълнения на ЗНП, които подготвят почвата за организиране на българското образование по съветски образец.[9] Възприема се съветският тип общообразователно училище – "единното", обединяващо началното и гимназиалното образование в цялостен завършен процес. Негативният момент е разкъсването на връзката в основната степен, тъй като дотогава в България масовият тип обучение е седемгодишно, което дава солидна подготовка на учениците. В СССР обаче, където масовият тип обучение е четиригодишно, преценяват това като елитарно, а българските управляващи бързат да угодят на Москва, възприемайки техния модел.

Силна идеологизация на образователното дело се наблюдава и в учебния процес, и в извънкласните занимания. Всички

[9] Пак там, 1950, № 207.

ученици са обхванати в казионните организации – Държавната пионерска организация "Септемврийче" и Димитровския съюз на народната младеж (ДСНМ), където се осъществява социалистическото възпитание. Неговите основни компоненти са колективизмът и другарството; любовта към труда; отрицание на индивидуализма; обичта към партията и родината, както и към Съветския съюз и неговите ръководители; изграждането на съзнателна дисциплина. Акцент се поставя и върху социалистическия патриотизъм, чието определение гласи, че той "се изразява в любов, която не знае пощада за врага, любов, която изисква ненавист към поробителя, любов, която ни учи на ненавист към врага".[10] В съзнанието на подрастващите трябва да се втълпи, че "социализъм значи мир и благоденствие, а капитализъм – война и мизерия, че социализмът е движение напред, прогрес, а капитализмът води към регрес, реакция, експлоатация".[11] Всички тези постулати се утвърждават в съзнанието на учениците и чрез многобройни форми на извънкласна дейност – честване на различни празници, манифестации, тържествено връзване на чавдарски и пионерски връзки, изпълняване на пионерски поръчения, беседи по различни международни въпроси, селскостопански акции на учениците, бригади и др.

Съветизирането на българското образование обхваща и формалните аспекти на учебния процес. От 1949 г. в българските училища се въвежда обръщението "другарю". През 1951 г., отново позовавайки се на съветски опит, МНП въвежда гимнастиката преди започването на учебните занятия. Взаимствани са още съревнованието в училищата, наклоненото писане по съветски образец, награждаването на учениците със златни и сребърни медали, руските матури, въвеждането на четири учебни срока, петобалната система за оценяване на знанията. Ненужно са променени началото и краят на учебната година от 1 септември до 30 май, докато в българските училища тя традиционно трае от 15 септември до 20 юни. Извършени са и промени в учебните планове, учебните програми и учебниците, както и на цялото

[10] *Маринова-Христиди, Р.* Цит. съч., с. 33.
[11] Пак там, с. 31.

учебно съдържание. Засилва се изучаването на природните науки за сметка на хуманитарните, а комунистическата идеология присъства в целия учебен материал. Тези промени са аргументирани като част от "цялостното прилагане на съветския опит в системата на народното образование у нас".[12] Големи заслуги в това отношение има заелият министерското кресло в МНП през февруари 1952 г. Демир Янев. Той е и първият просветен министър без висше образование, но е активен деец на БКП и послушно изпълнява нейните решения.

Някои положителни резултати в просветното дело обаче няма как да не бъдат отбелязани. Разширява се мрежата на основните и средните училища и значително се подобрява тяхната материална база. Големи средства се отделят за капитално строителство на училищни сгради, детски домове, лагери, пионерски домове и спортни бази за ученици. Положителни резултати отчита и осъществяването на задължителното обучение. Докато през учебната 1943/44 г. вън от училище са 105 906 деца, то през учебната 1953/54 г. техният брой е 4169.[13] Внимание се отделя и на подготовката на учителски кадри – открити са нови педагогически училища, институти за детски, начални и прогимназиални учители, а гимназиалните учители се подготвят в университета. До началото на 1954 г. са открити и три турски педагогически училища за начални учители с тригодишен курс над основното образование. За подготовка на пионерски ръководители от 1949/50 г. е създаден институт "А. С. Макаренко" с двугодишен курс над средното образование, който през 1952 г. е преустроен в шестмесечна школа. За повишаване на педагогическата и методическата квалификация на учителите от началото на 1953 г. в София се открива Институт за усъвършенстване на учителите.

Особени грижи управляващите полагат за малцинствените училища в страната, най-многобройни от които са турските. Специалното отношение към турското население в България е издигнато в ранг на държавна политика, а в МНП се създава отдел

[12] ЦДА, Ф. 142, оп. 9, а.е. 153, л. 345.
[13] *Маринова-Христиди, Р.* Цит. съч., с. 72.

"Турски училища". Още през декември 1944 г. е взето решение издръжката на турските училища да се поеме от държавата и в тях да се въведат държавни програми, а духовното училище "Нюввааб" да се превърне в светска гимназия. На учениците в тези училища се дава право да се обучават на майчиния си език и да отсъстват от занятия по време на религиозните им празници. Стремежът да се създадат максимално благоприятни условия за сближаването на учениците българчета и турчета, за да се интегрират вторите полесно в социалистическото общество, обаче не се оправдава. Целта на управляващите, прокарвана чрез образованието, е турското население да се приобщи към новата власт, но на практика се получава обратният ефект и тази част от населението се капсулира и обособява като нещо различно.

Другите малцинствени училища в България са еврейските и арменските, които обаче са малобройни. Те също се ползват със свободата да обучават на майчин език, да ползват съответните учебници и да привличат учители отвън. Напълно се зачита свободата на учениците да честват религиозните си празници.

Една много активно прокарвана от МНП партийна линия в образованието, която постига положителни резултати, е провеждането в цялата страна на масова кампания по огромотяване на населението. Тя започва още през 1944 г. по две основни причини – така е направено в СССР още през 1919 г., следователно трябва да го направим и ние; и на второ място – по данни на МНП до 9 септември 1944 г. процентът на неграмотните в България е 31.6%.[14] Акцията по огромотяването се подема от Националния комитет на ОФ още през 1946 г. и в нея са включени всички местни партиийни и просветни кадри, директори, инспектори и учители, родители и граждани. Из цялата страна са открити огромотителни курсове, а в някои райони те са пътуващи. По-сериозни проблеми огромотителите срещат сред районите с по-възрастно, заето в селскостопанската работа, население, както и в населените с помаци и български турци селища, където процентът на неграмотните е по-висок. Кампанията обаче бележи добри резултати и по данни на МНП до края на 1953 г. са огромотени около половин

[14] ЦДА, Ф. 142, оп. 6, а.е. 96, л. 182.

милион неграмотни. По този начин неграмотността в страната е почти ликвидирана сред населението до 50-годишна възраст.

Важен елемент от провежданата идеологическа пропаганда, която засяга просветната сфера, е проведената през 1952-1956 г. кампания по прочистването на книжарниците и библиотеките от "фашистка" и "вредна литература". Основен двигател на тази дейност е създаденото през 1952 г. по съветски образец учреждение за цензура – Главно управление по въпросите на литературата и издателствата (ГЛАВЛИТ).[15] Неговите функции са да води борба с буржоазната идеология и да утвърждава марксизма-ленинизма. Този орган провежда в продължение на няколко години масови чистки на литература от западни автори, а също и на книги, свързани с националния въпрос или такива с "религиозно-мистично, роялистко, криминално" съдържание, а покрай тях и на редица шедьоври на световната класика. Голямо количество книги са заклеймени като "антихудожествени и ненаучни" и са физически унищожени. В тази връзка са ликвидирани и книжарниците, библиотеките и институтите, издържани от западни държави. Закрити са Американската библиотека, Британският съвет и библиотека-читалня, Дружеството "Алианс Франсез", Френският институт и читалня, Институтът за италианска култура в България, италианската книжарница и католическият институт, Австрийската библиотека и читалня. По този начин се затрудняват дългогодишните културни връзки на България с тези страни и силно се ограничава достъпът до книги от тези държави, включително детска художествена и учебна литература.

Нов етап в развитието на българското образование бележи проведеният в началото на 1954 г. VI конгрес на БКП. На конгреса е одобрен вторият петгодишен план за развитие на НРБ, който поставя амбициозни стопански задачи.[16] Това води до нови изисквания към подготовката на работници, специалисти в производството и ръ-

[15] *Чичовска, В.* ГЛАВЛИТ (1952-1956). Изграждане на единна цензурна система в България. – *Исторически преглед*, 1991, № 10, 38-69.

[16] *БКП в резолюции* и решения на конгресите, пленумите и на Политбюро на ЦК на БКП. Т. IV – 1944-1955. С., 1955, с. 430.

ководни кадри. Въз основа на директивите на конгреса учебно-възпитателната работа се насочва към създаване в учениците на любов към физическия и селскостопанския труд, като целта е след завършването си те да се влеят в производството и да работят за нуждите на икономиката, а не да продължават обучението си във висшите учебни заведения. За да се насочат младежите към производството, въпросът за свързването на обучението с практиката става водещ в просветното дело и обуславя извършените в този период промени.

Същевременно още след смъртта на Сталин през 1953 г. проличават негативните резултати от механичното пренасяне на съветския образователен опит в българското училище и постепенно започва един преходен период в българското образование – от съветизация и интензивна идеологизация към първите опити за разведряване, по-творческо прилагане на съветския модел и връщане към някои отменени в предходните години традиционни български образователни методи и форми.

Тези изводи проличават още в края на 1956 г., когато властите в страната провеждат широка дискусия по въпросите на образованието и по-специално за пътя, по който то трябва да върви. В нея ясно се очертават идеите на просветните дейци, че придържането към съветския образователен модел не изключва и следване на българската просветна традиция. Като резултат от дискусията са издадени няколко важни държавно-партийни документа: Постановление на ЦК на БКП и на правителството от юли 1957 г. за понататъшното развитие на образованието в България[17], решенията на VII конгрес на БКП от юни 1958 г., приетите близо година покъсно "Основни положения за преустройството на образователната система за по-тясно свързване на обучението и възпитанието на младежите с производствения труд"[18] и техният законов завършек в лицето на приетия през 1959 г. Закон за по-тясна връзка на училището с живота.[19] Междувременно през февруари 1957 г. са извършени административни промени и Министерството на народната

[17] *Работническо дело,* 1957, № 187.
[18] Пак там, 1959, № 115.
[19] *Известия* на Президиума на Народното събрание, 1959, №54.

просвета е обединено с Комитета за наука, изкуство и култура в Министерство на просветата и културата (МПК) с титуляр Демир Янев. По този начин висшето образование отново се завръща в структурата на просветното министерство. На следващата година към МПК е възстановен премахнатият през 1948 г. Висш учебен съвет.

На преден план излиза въпросът за политехническото обучение. От Съветския съюз, където този опит е значителен, изпращат в България инструкции и разяснения за провеждането на политехническото обучение. Първите стъпки у нас в това отношение се изразяват в коригирането на учебните програми и в организирането в широк мащаб на практически и лабораторни занятия по физика и химия, наблягане на работата на техническите кръжоци, засилване на работата в учебно-опитните полета към училищата, организиране на производствени екскурзии, посещения на фабрики, заводи, ТКЗС, ДЗС, машинно-тракторни станции, участие на учениците в общественополезен труд, запознаване със селскостопанските машини и др. Политехническото образование се схваща като крачка към професионалното образование, изградено на основата на общообразователното училище. За целта в края на 1957 г. се създава нов учебен план, въведен опитно в 15 училища в страната, който съдържа елементи на производственото обучение. Наред с политехнизацията на общото образование се наблюдава и отстъпление от ненужните съветски заемки – възстановена е старата система на просветния инспекторат, шестобалната система за оценяване на знанията, предишните дати за начало и край на учебната година и др. Едновременно с това се работи за разширяване на професионалното образование, за което сериозно допринася системата на задочното обучение. Основните проблеми на професионалното образование са: неправилното планиране на нуждите от професионални кадри; неяснотата относно предназначението на кадрите, които се подготвят в професионалните училища и техникумите; честата промяна в учебните планове; недостатъчната практическа подготовка на учениците и липсата на достатъчно квалифициран преподавателски персонал. Друг сериозен проблем представлява намирането на правилно съотношение между общообразователните и специ-

алните предмети. Едва през юли 1957 г. е ликвидирана разпокъсаността в професионалното образование, като всички професионални училища са обединени под единно административно-стопанско и учебно-методическо ръководство в системата на МПК.[20]

В новия кабинет на Антон Югов от януари 1958 г. титуляр на МПК става Вълко Червенков, като това е поредната крачка за изтласкването му от управленските структури. Той не предприема никакви промени и през юни с. г. е заменен за кратко от юриста Живко Живков. При реконструкцията на кабинета през месец декември начело на министерството застава друг юрист – Начо Папазов.

Съветският закон за укрепване на връзките на училището с живота от декември 1958 г. и тезисите на ЦК на БКП относно преустройството на образованието от април 1959 г. стават основа за приетия през юли 1959 г. Закон за по-тясна връзка на училището с живота и за по-нататъшното развитие на народното образование в НРБ.[21] Целите на закона са ясно формулирани: да се премахне прекомерната книжност в обучението и то да се свърже по-тясно с живота; да се сложи край на професионалната ограниченост в професионалното училище и в него да се дава и необходимата общообразователна подготовка; училището да съответства на нуждите на социалистическото общество, като подготвя младежите за материалното производство и социалистическата култура; да се възпитат младежите така, че да извършват и умствен, и физически труд и да им се даде комунистическо възпитание.

Законът създава нова структура на министерството с 4 управления – Общо образование, Професионално образование, Висше образование, Изкуства и културно-просветни учреждения и Планово-финансово. Системата на учебните заведения предвижда два основни вида средни училища – средно политехническо и средно професионално училище (техникум), над които стоят полувисшите и висшите учебни заведения. Успоредно с тях съществуват и професионално-технически училища, в които се постъпва след завършването на основно образование. Средното политехническо

[20] *Маринова-Христиди, Р.* Цит. съч., с. 181.

[21] *Известия* на Президиума на Народното събрание, 1959, № 54.

училище е общообразователно трудово и политехническо с производствено обучение. Средното професионално училище предоставя на учениците квалификация на среден техник по дадена специалност и общообразователни знания, съответстващи в общи линии на средното политехническо училище. Макар и на теория, законът решава един от основните въпроси на образованието у нас, а именно съотношението между общото и професионалното образование.

През септември 1959 г. е въведен нов учебен план, предвиждащ трудово обучение 2-3 часа седмично за първите осем класа и 5-12 часа седмично производствено обучение в производствените предприятия за IX-XI клас в средните общообразователни училища. От учебната 1959/1960 г. се въвежда вечерно образование в самостоятелни вечерни техникуми и 14 отдела за вечерно и 45 отдела за задочно обучение към редовните техникуми. През януари 1960 г. са преработени учебните планове на техникумите, а през април е създаден Правилник за провеждане на производственото обучение. Отново във връзка с нуждите на икономиката се пристъпва към разкриване на езикови гимназии за руски, английски, френски и немски език, където са привлечени и преподаватели от съответните страни. МПК съвместно с Държавния комитет по планиране изработва номенклатура на специалностите за техникумите и професионално-техническите училища, като започва и откриването на специални учебни цехови към по-големите от тях.[22]

В новия кабинет на утвърдилия властта си Тодор Живков от ноември 1962 г. за просветен и културен министър е назначен дългогодишният заместник-министър на висшето образование – математикът Ганчо Ганев. След разделянето на Министерството на просветата и културата на Министерство на народната просвета и Комитет за култура и изкуства през май 1963 г., Ганев оглавява просветното ведомство.

С оглед професионализирането на основното и средното образование през 1964 г. е приет нов учебен план на мястото на отменения от 1959 г., предвиждащ по шест учебни часа седмично

[22] *Летопис* на просветното министерство. 1879-1995. (Съст. *Колев В., Димитров, Д., Коспартова, Л., Генов, Н.*) С., 1995, с. 70.

за трудово и производствено обучение, като съотношението между него и общообразователното обучение достига 1:3. През същата година започва и откриването на математически гимназии в страната, а от 1968 г. и на спортни. През учебната 1965/66 г. броят на техникумите нараства на 261, а професионално-техническите училища достигат 329. По същото време се въвежда и кабинетната система на обучение по всички учебни предмети.

През декември 1968 г. за министър на народната просвета е назначен професорът по хидравлика Стефан Василев. Неговата политика следва решенията на проведения през юли 1969 г. пленум на ЦК на БКП за по-нататъшното развитие на образованието. Пленумът приема "Основни положения на рефрмата в образователната система в Народна република България", които поставят задачи за 15-20 години напред.[23] Те са допълнени от излязлата скоро след това Докладна записка за образованието на Тодор Живокв до Политбюро на ЦК на БКП. Триединната задача, поставена от партийния лидер, гласи: "изграждане на висококвалифицирани специалисти от нов тип, способни да решават сложните задачи, поставени от научно-техническата революция и развитието на страната; изграждане на творчески личности, способни самостоятелно да мислят, да се ориентират, да решават възникващите задачи, да преодоляват назрелите противоречия; кадри не само висококвалифицирани и творчески мислещи, но и възпитани в комунистически дух, верни на Партията, активно воюващи за претворяване на партийната политика в живота".[24]

По-конкретните решения на пленума очертават тенденцията за преход към всеобщо средно образование и сближаване и сливане на общото и професионалното образование в единно средно политехническо училище (ЕСПУ). В тази връзка Т. Живков подчертава: "Правилната постановка за бъдещия тип училище е постановката на Маркс и Ленин за единното средно политехническо училище, което свързва обучението с труда, труда с обучението". И допълва: "Създаване на разностранно развита човешка личност

[23] ЦДА, ф. 142, оп. 19, а.е. 37, л. 23-158.
[24] Пак там, л. 26.

– такъв е нашият идеал за гражданина на утрешния ден. Пътят към това минава през единното политехническо училище, което трябва да даде на всеки младеж и девойка възможност не само да получат определени научни зднания за природата и обществото и необходимата обща култура и политехнически кръгозор, но и да усвоят още в училището определени производствени и технически навици, да се подготвят да упражняват общественополезен труд и, нещо повече – всички ученици след определена възраст да съчетават учебната работа с работата в материалното производство".[25] Едната тендинция, набелязана от пленума – тази за смъкване срока на средното образование до X клас – не се утвърждава с времето. Другата, за преминаване към само един тип средно училище, оставя трайни следи в образователната система.

За учебната 1969/70 г. за общообразователните трудово-политехнически училища в страната могат да се посочат следните най-общи данни: прогимназии – 97; основни училища – 2812, гимназии – 137, пълни средни училища – 127; преподаватели в прогимназиалния курс – 27500; в гимназиалния курс – 6242; учащи се в прогимназиалния курс – 524 428; в гимназиалния курс – 102 795. Професионално-техническите училища през същата година са 147, преподавателите в тях – 2982, а учащите се – 53 482. СПТУ са 184, с 4836 преподаватели и 68 163 учащи се. Техникумите са 246, училищата по изкуствата – 9, а преподавателите в тях са съответно 8793 и 434 и учащите се – 151 017 и 2174.[26] Съществуват още 86 самостоятелни вечерни и задочни средни училища, а в редовните са разкрити 406 отдела за задочно и вечерно обучение. Запазва се тенденцията към полагане на особени грижи за професионалното обучение за сметка на общообразователното.

През 70-те години в общото училище продължителността на горния курс се намалява с една година. Техникумите обаче си остават четиригодишни, а в някои специализирани гимназии, като езиковите, обучението трае пет години след VII клас или четири години след VIII клас.

[25] Пак там, л. 28-29.

[26] *Попов, Г.* История на средното и висшето образование (учебно дело). С., 2001, с. 132.

През май 1971 г. е приета нова Конституция на НР България. В нея се прокламира правото на гражданите на "безплатно образование във всички видове и степени учебни заведения при определени от закона условия. Учебните заведения са държавни. Образованието се основава на постиженията на съвременната наука и на марксистко-ленинската идеология. Основното образование е задължително. Държавата създава условия за осъществяване на всеобщо средно образование".[27] На XXII конгрес на Съюза на българските учители през юли 1972 г. е оповестен проект за въвеждане на задължително висше образование за учителите във всички степени на народната просвета.

През януари 1973 г. професор Василев е заменен на министерския пост от икономиста Ненчо Станев. Новият министър успява да стабилизира образователната система, предприемайки само най-наложителните промени. Акцентът в неговата работа е насочен към осигуряването на необходимите материални условия за развитието на образователната система в страната и към увеличаване на учителските заплати. Същевременно през юли 1975 г. се въвежда задължителната учебно-производствена дейност във всички класове на училищата, като за целта е преработен учебният план.

През ноември 1977 г. просветното ведомство за пръв път се оглавява от жена и това е Дража Вълчева. Министърката, подобно на своите предшественици, също е изправена пред проблема за баланса между политехническото и общообразователното обучение, тъй като се отчита, че общообразователната подготовка е на незадоволително ниво. Назначени са четири нови колектива, които да работят по подготовката на нови учебници. Увеличава се броят на часовете по музика, изкуство и физическо възпитание. За пръв път експериментално се въвежда компютърно обучение, петдневна учебна седмица и постъпване на децата в училище на 6-годишна възраст. През 1977 г. в София се открива Национална гимназия за древни езици и култури, а през 1979 г. – Национална математическа гимназия.

Следващ важен етап в развитието на българското образователно дело представлява Юлският пленум на ЦК на БКП, засягащ

[27] *Български конституции*..., с. 64.

средното образование. Той утвърждава тезиси, в които се набелязва преустройството на образователната система. След като се посочват необходимостта и целта на това начинание, се пристъпва към обосновката на единното средно политехническо училище (ЕСПУ). На него се гледа като на училище "на днешния и на утрешния ден" и се представя новата му структура. То трябва да затваря цикъла на общообразователна подготовка – овладяване на широк професионален профил – специализация в дадена конкретна област. Предвижда се това да стане чрез тристепенно обучение, което има за цел "изграждане на многостранно развита личност и нейната цялостна професионална реализация".[28] Базова организационна единица на единното политехническо училище е първата степен и тя е с продължителност 10 години. Обучението там започва от навършена 6-годишна възраст. Във втората степен се избират и овладяват основите на професия с широк политехнически профил, постепенно и последователно учениците трябва да навлизат и реално да участват в трудово-професионалната дейност. В третата степен се извършва непосредствено овладяване на конкретната специалност в условията на реалното производство. Продължителността на втората и третата степен се предвижда да бъде 2 години. Организационната форма на обучение и трудова реализация в тези две степени е Учебно-професионалният комплекс, в който се осъществяват и общообразователната, и професионалната подготовка на учениците, и който е неразделна част от единното политехническо училище.

Освен ЕСПУ пленумът предвижда съществуването на техникуми от нов тип, в които да се постъпва след завършване на единното политехническо образование и обучението там да бъде с продължителност до две години.

Провеждането на предвидените реформи се осъществява от назначения през декември 1979 г. за титуляр на просветното министерство професор-историк Александър Фол. Той подготвя и свиква Първия конгрес на народната просвета през май 1980 г. Съгласно решенията на конгреса се засилва общественото начало в ръководството на образованието. От 1981 г. от Комитета по труда и работната заплата към Министерството

[28] *Летопис* на просветното министерство..., с. 76.

преминават направленията, отговарящи за разпределението и риализацията на младите специалисти. Към просветното ведомство функционират и три обществено-държавни съвета – Висш учебен съвет, Съвет за висше образование и Съвет по общообразователната и професионалната подготовка. Независимо от факта, че отдава повече внимание на научните си занимания, отколкото на министерските си задължения, Александър Фол запазва поста си до март 1986 г. С неговото име се свързва издаването на заповед за въвеждане на вечерен час и задължително носене на униформа на обществени места от учениците.[29]

През март 1986 г. новият министър-председател Георги Атанасов назначава за министър на народната просвета друг професор-историк – Илчо Димитров. Още с встъпването си в длъжност новият министър отменя непопулярната заповед на своя предшественик, което не е посрещнато благосклонно от Политбюро, тъй като влияело зле на учащите се. Макар и неохотно, в духа на извършващите се промени, управляващите се съгласяват с отмяната на привилегиите за постъпване в елитните гимназии и висшите училища за децата на активните борци, селяните и работниците, жителите на пограничните райони, които те имат още от края на 40-те години. Във връзка със зачестилите сведения за разпространение на наркоманията в училищата министър Димитров пише писмо до всички ученици, но то е спряно, защото влиза в разрез с официалната версия, че в България няма наркомани.

В началото на 1987 г. с идеята за разширяване на общественото начало в управлението се сформират четири съвета към правителството, като просветното ведомство е включено в Съвета за духовно развитие, начело с председателя на Комитета за култура Георги Йорданов. Още през август с.г. съветите са закрити, а Министерството на народната просвета, Комитетът за наука и Комитетът за култура са обединени в Министерство на културата, науката и просветата с титуляр Георги Йорданов. В новото министерство за ресора на просветата продължава да отговаря Илчо Димитров. По негово нареждане учебната 1987/88 г. във всички училища започва с издигане на националното зна-

[29] Пак там, с. 77.

ме. Отменени са и официалните манифестации, като по предложение на министъра през 1989 г. е възстановена училищната манифестация по случай 24 май.[30]

През юли 1989 г. постът на Георги Йорданов е поверен на Александър Фол, а този на министър на просветата – на професора-медик Асен Хаджиолов. Основната задача на министър Хаджиолов е да подготви провеждането на планирания за края на годината конгрес на народната просвета. Двете главни направления, в които титулярът на просветното ведомство работи, са повишаване на обществения престиж на учителите и преустройство и демократизиране на основното и средното образование. Предвиденият конгрес и набелязаните в неговите подготвителни материали реформи обаче така и не се състоят поради започналите фундаментални политически промени в страната.

* * *

Развитието на висшето образование в България след 1944 г. разкрива такива специфики, които го доближават много по-плътно до идеологията и научната сфера, отколкото до училищното обучение. Това предполага разглеждането му по-скоро в контекста на идеологическите задачи, които поставя пред него и пред науката управляващата партия.

Още в програмата на Отечествения фронт от 17 септември 1944 г. се прокламира, че новата власт ще работи за "свободна и достъпна университетска наука, преустройство на университета и университетското образование, изкореняване на авторитарната идеология, създаване на научен мироглед и здрави социални чувства у младежта".[31] Постепенно започва цялостна преорганизация на висшето образование на марксистко-ленинска основа, като то става безплатно и достъпно за по-широки слоеве от населението. Чистката в образованието, която започва през октомври 1944 г. по силата на Наредба-закон за прочистване на учителския и преподавателския персонал в народните основни и средни училища, в учителските

[30] Пак там, с. 80.

[31] *Христоматия* по история на България. 1944-1948..., с. 13.

институти и в университета, висшите училища и академии, засяга значителен брой университетски преподаватели. В края на 1944 г. от университета са уволнени над 50 преподаватели, 31 от които професори. В предложение на ПБ на ЦК на БРП (к) за преустройство на висшето образование чистката е мотивирана със следните аргументи: "... Както цялата ни образователна система, така и висшето образование трябва да се преустрои из основи. Нашият университет беше разсадник на реакционни, фашистки и великобългарски идеи. Мъчно можеше да проникне в университета прогресивен учен... Ясно е, че болшинството от университетските преподаватели, здраво проникнати от фашистки разбирания, са негодни да бъдат носители на прогресивната и демократична наука, на здрав научен мироглед, както това се иска от програмата на Отечествения фронт. Ето защо необходима предпоставка за действителното преобразуване на висшето образование се явява незабавното прочистване на университета и другите висши училища от фашисти и други реакционни елементи".[32] Подобно е положението и в Българската академия на науките. Предтекстът за отстраняването на някои от лицата на българската академична общност е, че имат фашистки прояви или че са сътрудничели на предишната власт. Същевременно още през 1944 г. започват да се налагат политически ограничения при приемането на студенти, като се изисква представяне на бележки за политическа благонадеждност от местните ОФ-комитети. На студентите се гледа като на бъдещата интелигенция, която е от голямо значение за управляващите, а стремеж е властта да я ръководи чрез "здраво ремсистко и партийно ядро" в студентския съюз. ОФ има решаваща роля и при подбора на нови преподаватели, като политическите критерии често са решаващи.

Особено внимание на висшето образование отделя министърът-радикал Стоян Костурков през 1945 г., при когото са разширени висшите училища в Свищов и Варна. Открива се Пловдивският университет, а Висшето техническо училище в София става Политехника. През 1946 г. подобно такова е открито и в Русе.[33]

[32] *Съдът* над историците..., с. 74.

[33] *Летопис* на просветното министерство..., с. 61.

Приемникът на Костурков – д-р Минчо Нейчев, въвежда привилегии при приемането на студенти, поддръжници на новия режим, като за тях се отделят около 20% от местата. През септември с.г. е приет и нов Закон за висшето образование, с който то се поставя на "марксистко-ленински принципи" и се свързва с "изграждане на социалистическо общество". Засилва се приемът на студенти от работнически и селски произход и се въвежда задължително изучаване на предметите "Основи на марксизма-ленинизма", "Диалектически и исторически материализъм", "Марксистка политикономия", "История на Комунистическата партия". Унифицира се учебният процес с оглед идеологическата обработка на студентите. Към всяко висше училище се открива катедра по "научна философия", въвежда се задължително изучаване на руски език. В Историко-филологическия факултет на Софийския университет започва задължително преподаване на марксистко-ленинска философия.

През юли 1947 г. Политбюро одобрява решение за провеждане на конкурс за редовни и извънредни професори и преподаватели в университета, като се изисква преди всеки избор партийният актив в съответния факултет да се обръща към отдел "Кадри" на ЦК. Конкурсът се провежда без намесата на ЦК на БРП (к) и въз основа на научните качества и трудове на кандидатите само в случай, че се състезават само научни работници антифашисти. Ако има явил се "реакционен" кандидат, се намесва ОФ чрез група професори, за да се осигури отстраняването на този кандидат. За разрешаването на по-сложни случаи се сформира комисия към ЦК, в която влизат представители на Културната комисия, на отдел Кадри, партийният актив на факултета, професори-специалисти и членове на БРП (к).[34]

През февруари 1948 г. Вълко Червенков осъществява своята амбиция лично да ръководи науката и висшето образование, като за целта тези ресори са прехвърлени към новосъздадения Комитет за наука, изкуство и култура, оглавен от комунистическия

[34] *Богданова, Р.* Някои проблеми на културната и просветната политика на България след Втората световна война. – В: *120 години* изпълнителна власт в България. С., 1999, 301-312.

лидер. Така висшето образование по изкуствен път е отделено от системата на просветното министерство, с което се нарушава не само структурата на ведомството, но и плавното преминаване от една образователна степен в друга.

За получаване на висше образование без откъсване от производството от 1948 г. съществува задочно, а от 1960 г. и вечерно обучение, при което студентите ползват допълнителен платен годишен отпуск за присъствие на "очни занятия" и подготовка на семестриални и държавни изпити, а дипломиралите се имат всички права на завършилите редовно обучение.

През втората половина на 40-те и особено през 50-те и 60-те години на XX век възникват множество нови ВУЗ, а старите се преустройват и преименуват. През 1949 г. Ветеринарномедицинският факултет на Софийския университет се включва в състава на Стопанската академия, а през 1953 г. се обособява като самостоятелен Висш ветеринарномедицински институт. През 1960 г. в София се създава Висш военномедицински институт. През 1947 г. Държавното висше училище за финансови и административни науки става Факултет за стопански и социални науки към Софийския университет, а през 1952 г. отново се отделя като самостоятелен Висш икономически институт "Карл Маркс". През 1945 г. е основан Машинно-технологичен факултет към Държавната политехника в София, който през 1953 г. става самостоятелен ВУЗ – Висш машинно-електротехнически институт "Владимир Илич Ленин".

В средата на 70-те години броят на ВУЗ-овете вече е 25, а освен това съществуват Академията за обществени науки и социално управление (АОНСУ) в София, 6 висши военни училища и една Духовна академия. За нуждите на просветата, икономиката и администрацията се подготвят кадри в 7 висши учебни заведения: СУ "Климент Охридски" с филиал в Благоевград, Великотърновския университет "Кирил и Методий", Пловдивския университет "Паисий Хилендарски", Висшия педагогически институт в Шумен, ВИИ "Карл Маркс" в София, ВИНС "Д. Благоев" във Варна и ВФСИ "Д. А. Ценов" в Свищов. Обучението се провежда в редовната и задочната форма, а за някои специалности и вечерно.

За нуждите на промишлеността и селското стопанство специалисти се подготвят в 10 висши технически учебни заведения и 2 висши селскостопански института. Това са: Висшият машинно-електротехнически институт "В. И. Ленин" в София, Висшият машинно-електротехнически институт във Варна, Висшият машинно-електротехнически институт в Габрово, Висшият институт за машиностроене, механизация и електрификация на селското стопанство в Русе, Висшият институт за архитектура и строителство в София, Висшият химикотехнологически институт в София, Висшият химикотехнологически институт в Бургас, Висшият институт по хранителна и вкусова промишленост в Пловдив, Висшият селскостопански институт "Васил Коларов" в Пловдив и Висшият институт по зоотехника и ветеринарна медицина в Стара Загора. Обучението се провежда редовно, задочно и вечерно.[35]

Кадри с висше медицинско образование подготвят Медицинската академия в София и филиалните й факултети в Пловдив, Варна и Плевен. Обучението по медицина в тях е редовно, а по фармация – задочно. Съществуват и 4 ВУЗ по изкуствата, в които обучението е редовно и задочно: Българска държавна консерватория в София, Висш музикално-педагогически институт в Пловдов, Висш институт за изобразителни изкуства "Н. Павлович" в София и Висш институт за театрално изкуство "Кръстьо Сарафов" в София. Подготовката на спортни треньори, педагози и специалисти по физкултура и спорт се извършва във ВИФ "Г. Димитров" в София. Със статут на специализирано висше учебно заведение се ползва и Институтът за чуждестранни студенти "Гамал Абдел Насър" в София. В него се осъществява подготовката на чуждестранни студенти по български език и някои специални дисциплини с оглед на по-нататъшната им квалификация. От 1951 г. в София съществува самостоятелно Духовна академия "Св. Климент Охридски", създадена на базата на бившия Богословски факултет на Софийския университет. В нея се подготвят служители за Българската православна църква.[36]

[35] *Попов, Г.* Цит. съч., с. 216.
[36] Пак там.

До 9 септември 1944 г. в страната има военни учебни заведения, но техният статут е на специални, а не на висши училища. В периода на държавния социализъм вече има 6 висши военни училища за подготовка на висококвалифицирани изпълнителски и ръководни кадри за Българската народна армия и за Министерството на вътрешните работи. Обучението в тях трае между 4 и 5 години. Това са: Висшето народно военно училище "Васил Левски" във Велико Търново, Висшето народно военновъздушно училище "Георги Бенковски" в Долна Митрополия, Висшето народно военноартилерийско училище "Георги Димитров" в Шумен, Висшето народно военноморско училище "Никола Йонков Вапцаров" във Варна, Висшето народно военностроително училище "Генерал Благой Иванов" в София и Висшата специална школа на МВР в София.

В средата на 80-те години в България има вече 30 висши учебни заведения с 14 409 преподаватели и 101 507 студенти.

* * *

Като приемник на Българското книжовно дружество Българската академия на науките наследява и неговия автономен статут. И в Закона за Българската академия на науките от 1912 г., и в Закона за Българската академия на науките и изкуствата от 1940 г. заляга текстът, че това е "самостоятелно и независимо учреждение с права на юридическа личност".[37] Това означава на първо място самоуправление. Уставът на Академията се изработва и приема от нейното Общо събрание и не подлежи на утвърждаване от никакви държавни инстанции. Ангажиментът на държавата е да подпомага Академията с ежегодна държавна субсидия. Едновременно с това финансовата независимост на институцията е гарантирана от това, че тя разполага със собствени финансови приходи от академичните имоти, фондове и издания. Академичните фондове са учредени по волята на родолюбиви българи, дарили недвижима собственост, ценни книжа и парични суми. Другият характерен белег на академичната автономия е нейното изборно начало и ненамеса на властта в академичния живот. Всичко това обаче започва да се променя със смяната на властта през 1944 г.

[37] *Държавен вестник*, № 25, 1 февр. 1912; № 95, 25 апр. 1940.

Веднага след 9 септември 1944 г. Българската академия на науките и изкуствата навлиза в процес на коренни преобразования. Арестувани са близо четвърт от редовните й членове, като повечето от тях са подведени под отговорност пред т. нар. Народен съд. През октомври е поставен въпросът за чистка в институцията. Още на 21 октомври 1944 г. група членове на Академията се събират и обсъждат нейното положение след станалата политическа промяна в страната и избират комитет, който да даде препоръки за нейното преустройство. На 1 ноември е свикано извънредно Общо събрание на Академията, което избира Временен управителен съвет, а присъстващите 21 редовни членове избират за пръв председател след промяната – акад. Димитър Михалчев. Свиканото през януари 1945 г. извънредно Общо събрание пристъпва към попълване на Академията с нови редовни и извънредни членове, като за редовни такива са избрани Т. Павлов, Г. Наджаков, Н. Обрешков, Н. Лилиев, Н. Райнов и др. В края на годината е приет и план за създаване на научноизследователски институти. Според този план Академията трябва да се състои от четири клона: Историко-филологически, Философско-обществен, Природо-математически и Литературно-художествен. Още през същата година се установяват тесни контакти със Съветската академия на науките, чиито нормативни документи служат за основа на приетите у нас.[38]

През ноември 1944 г. Министерството на финансите отказва да изплати държавната субсидия на Академията, а през декември тя е заплашена от разтурване. От Народния съд са осъдени на лишаване от права професорите Михаил Арнаудов, Георги П. Генов, Любен Диков и инженер Иван Иванов. Те са отстранени от академичния състав и губят академичните си права. Академичното звание не е отнето на осъдения условно на една година тъмничен затвор Александър Божинов, както и на професорите Богдан Филов и Борис Йоцов, които са осъдени на смърт.[39]

---

[38] *Гърдев, К.* Научноизследователска дейност на Българската академия на науките (1944-1970). Из историята на българската наука, просвета и култура през 19 и 20 век. – *Известия* на института по история. Т. 29, С., 1986, с. 82.

[39] *Живкова, Н.* Краят на автономията на Българската академия на науките (1944-1949). – В: *Преломни* времена. С., 2006, 414-428.

През февруари 1947 г. на базата на съветския закон е приет новият Закон за Академията[40], с който тя се преименува в Българска академия на науките и минава под прекия контрол на правителството. Промените в устройството на Академията са съществени. В чл. 1 от закона е възприето определението за "държавно учреждение със самостоятелен творчески, организационен и административен живот", но едновременно с това намиращо се под ведомството на Министерския съвет. Уточнено е, че МС утвърждава общия научен план на Академията и следи за неговото изпълнение. Този текст повтаря съветските образци и отхвърля възможността за самоуправление. Още при обсъждането на законопроекта в VI ВНС през януари 1947 г. бъдещият председател на Академията Тодор Павлов заявява относно исканията за автономия: "Г-да академиците, както и много от нашите университетски професори, които така жалостно оплакват тази нещастна автономия... не могат да разберат, пък и не желаят, по всичко личи, да разберат, че това, което новата Академия на науките получава днес от новото народно правителство, стократно и хилядократно надвишава всички и всякакви автономии на Академията и на нашите университети... Крайно време е тъкмо хората на най-висшата научна мисъл у нас да разберат веднъж завинаги, в противоположност на нашата опозиция например, че свобода въобще, абсолютна, безотносителна свобода, безотговоръчна, метафизическа свобода не е имало, нито има, нито ще има, когато и да било, където и да било."[41]

Силно е стеснена и финансовата автономия на Академията. Запазено е правото на ръководните й органи да изработват самостоятелно академичния бюджет, но той се включва в бюджета на правителството по доклад на министъра на финансите, т.е. след одобрението на изпълнителната власт. Не е фиксирана определена сума на държавната субсидия. Всички приходи на Академията от имоти и дарения обаче образуват фонд "Академия" и се изразходват за целите на институцията.

[40] *Държавен вестник*, № 40, 19 февр. 1947.
[41] *Съдът* над историците..., с. 158.

С новия закон БАН застава начело на научноизследователската работа в страната, като научната ѝ дейност се поставя на широка и колективна основа. Нейна главна задача става прилагането на марксистко-диалектическия научен метод. За пръв път в закон се определя съставът и мандатът на Управителния съвет. В подробности е уредена процедурата за избор на нови членове, като буквално са заимствани текстове от Устава на Съветската академия на науките. В разрез с академичната традиция е предоставено право на среди извън Академията да издигат кандидатури за нови членове.

През март 1947 г. за председател на БАН е избран комунистът Тодор Павлов, като за пръв път в избора вземат участие масовите културни и обществени организации, получили право да издигат кандидатури за академици. Новият председател се заема активно да прокарва новите партийни и идеологически задачи в сферата на науката. Той следи зорко за това да няма реакционно надигане в университета и в Академията, като според него е абсолютно наложително да се проведе чистка в тези институции. Още от 1948 г. новият председател започва да настоява за промени в Закона за Академията, които да осигурят избора на подходящите в политическо отношение лица и да внесат корекции в процедурата за отнемане на звание.

През 1948 г. за пръв път работата на БАН се планира, като се вземат предвид задачите, произлизащи от двегодишния стопански план и от директивите за политическо единство на народа. В плана са прокарани два основни принципа: плановост и колективност в работата на Академията. В резолюцията на V конгрес на БКП от декември с.г. пред БАН са поставени следните задачи: да осъществи разработването на отделните видове науки върху диалектико-материалистически основи, като съответно преустрои своя научноизследователски апарат; да разработва методологическите въпроси на всяка отделна наука в тясна връзка с непосредствените задачи на социалистическото строителство; да организира научната работа, като обърне особено внимание върху необходимостта от по-скорошно пълно разобличаване и разкритикуване на буржоазните извращения и фалшификации в българската история, и да напише научна, марксистко-ленинска история на България; да засили специално дейност-

та по изучаване на природните богатства на страната с оглед максималното развитие на нейните производствени сили; да съдейства за най-целесъобразно практическо приложение на научните постижения за успешното осъществяване на държавните народостопански планове и за социалистическото преобразуване на страната.[42]

През 1949 г. е приет нов закон за БАН.[43] Той окончателно премахва двузначните определения на академичния статут. Академията е подчинена на Министерския съвет, отчита се пред него всяка година и научните й планове подлежат на одобрение от правителството. БАН е лишена от правото да изработва сама документи за вътрешното си устройство, като е предвидено академичният живот да бъде регулиран с различни правилници, утвърждавани от МС. Законът разрешава в заседанията на Управителния съвет да присъстват представители на обществено-политическите организации и на профсъюзната организация при Академията. Разширени са значително правомощията на членовете-кореспонденти (бившите извънредни членове преди 1947 г.), като те получават правото да гласуват в изборите за членове-кореспонденти, Постоянно присъствие и др. Това изменение е внесено поради виждането на В. Червенков, че членовете-кореспонденти "в болшинството си са както идейно-политически, така и мирогледно и научно-методологически хора на нашето ново време".[44]

Въпреки че в нормативните документи не се възприема принципът за административни назначения и уволнения в Академията, то практиката е по-различна. От края на 40-те години съставът на Управителния съвет на БАН е утвърждаван предварително в ЦК на БКП, пряко се следят и изборите за нови членове на Академията.

Законът от 1949 г. ликвидира и последните остатъци от финансовата самостоятелност на Академията. С изрично постановление на МС през октомври 1949 г. е преустановено съществуването на фонд "Академия", който не се споменава и в новия закон. По този начин БАН става изцяло зависима от държавата. Законът изисква тя

[42] *БКП в резолюции...*, Т. 4, С., 1955, с. 133.
[43] *Държавен вестник*, № 235, 11 окт. 1949.
[44] *Живкова, Н.* Цит. съч., с. 424.

да съсредоточи научната си работа над големите и ръководни проблеми на науката във всичките й области, да работи и да съдейства за внедряването и развитието на марксистко-диалектическия метод, да съдейства за общото ръководство на цялостната научна дейност на всички научни институти и учреждения в страната, които се задължават да й предоставят своите научни планове и отчети за координиране на научната им дейност с тази на Академията.

През 1947 г. Академията има 19 института, през 1948 г. – 24, през 1949 г. техният брой достига 31, а през 1954 г. – 35. През 1953 г. е създаден Научен съвет за координация към БАН, който има за цел да съгласува цялостната научна дейност на всички институти в страната с тези на Академията.

Вълко Червенков следи провежданите в СССР научни дискусии и веднага прави техните резултати задължителни за преустройството на съответния клон на науката у нас. Според него езикознанието трябва да се освободи от буржоазния формализъм и да мине на диалектико-материалистическите позиции на съветското езикознание. Природните науки трябва да застанат решително на мичуринско-лисенковски позиции, а психологията трябва да се върне към учението на Павлов, като държи сметка за единството на организма и средата.[45]

Умерената самокритика, която ЦК на БКП прави през 1956 г., гласи: "Култът към личността създаде на идеологическия фронт обстановка на потиснатост на творческите сили, която спъва проявлението на възможностите и способностите на отделни дейци на изкуството и науката... Страхът да не се изпадне в немилост пред др. Червенков е една от причините нашата икономическа наука, история, философия да стоят настрана от проблемите на нашата социална практика".[46] На Априлския пленум се констатира още, че "не е случайно, че българските икономисти досега не са написали почти нито един значителен труд, посветен на нашите съвременни проблеми, че по-известните икономисти избягват самостоятелно теоретично разработване на въпроси от нашата действителност.

[45] *Богданова, Р.* Цит. съч., с. 304.
[46] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 197, л. 29.

Нашите историци също така избягват да разработват въпроси на нашето революционно движение, особено проблемите на най-новата история след 9 септември. Доколкото у нас има статии и трудове с наша съвременна актуална тематика, те в по-голямата си част не изхождат от научния анализ и обобщаване на фактите и събитията, а главен критерий и аргумент в тях са изказванията по един или друг въпрос на др. Червенков".[47]

След Априлския пленум от 1956 г. се наблюдава известно демократизиране на Академията и разширяване на международните й контакти. Основната проблематика на нейните институти обаче до голяма степен си остава свързана с реалните нужди на социалистическото строителство и е насочена пряко към разрешаването на определени практически задачи. БАН изпълнява и конкретни задачи, поставени й от правителството, като например за борба с почвените ерозии, общото икономическо райониране на страната и др. Някои от институтите на БАН оказват пряка помощ на промишлените предприятия и ТКЗС. През 1960 г. е създаден Изчислителен център и се извършва реорганизация на Математическия институт с цел да се развиват съвременните направления в математиката. През същата година се оформят три нови отделения към БАН – за технически, за химически и за медицински науки. Като свързващо звено между науката и практиката през 1961 г. се създава специален орган за внедряване на научните постижения към Държавния съвет за наука.[48]

Едновременно с това Академията се заема и с разрешаването на наболели национални въпроси, като например изготвянето на материали в защита на българския национален интерес по македонския въпрос. Тя се заема да изгради и редица научни школи под ръководството на изтъкнати учени, признати у нас и в чужбина.

Осмият конгрес на БКП от ноември 1962 г. поставя новите задачи пред БАН. Наред със своята научноизследователска дейност тя ръководи и координира научноизследователската работа в основните природоматематически и обществени науки в стра-

[47] Пак там, л. 30.
[48] Пак там, оп.2, а.е. 34, л. 29-43.

ната и отговаря за тяхното развитие. Акцент е поставен върху засилването на изследванията в областта на химията, физиката, математиката, биологията, медицината. В същото време се подчертава, че не бива да се подценяват обществените науки и марксистко-ленинската идеология.

През четвъртата петилетка (1961-1965 г.) Институтът по философия към БАН се занимава с проблемите на изграждането на социализма в българското село, с изграждането на общественото битие и съзнание и с критика на буржоазната теория на познанието. В областта на точните науки са постигнати нови резултати. Създаден е българският електронен калкулатор "ЕЛКА" и през 1966 г. е пуснат в редовно производство. Завършена е работата по създаване на алгоритмичния език АЛГАМС.[49]

Деветият конгрес на БКП от ноември 1966 г. изисква от БАН да концентрира своите усилия в повишаване на качеството и ефективността на научните изследвания и бързото внедряване на научните резултати в практиката. В своя доклад Т. Живков подчертава важната роля на обществените науки за изграждане на социалистическото общество. Особено внимание се отделя на историческите науки и се подчертава тяхната роля за патриотичното и интернационалното възпитание на народа. Пред историците се поставя важната задача да започнат подготовка за написване на многотомна история на България.[50]

През петата петилетка (1966-1970 г.) акцентът в работата на Академията е съобразен с издаденото през 1967 г. постановление на ЦК на БКП и МС "За по-нататъшното ускоряване на техническия прогрес в НРБ". В него БКП излага своята политика за развитието на науката. В БАН започва да се засилва практично-приложната и внедрителската дейност. Значителна трудност за прилагането на научните постижения в практиката обаче се явява липсата на договорна обвързаност – Академията предава безвъзмездно голяма част от своите разработки за внедряване. През петилетката нейните институти регистрират над 180 изоб-

[49] *Гърдев, К.* Цит. съч., с. 82.
[50] *IX конгрес на БКП.* Стенографски протокол. С., 1967, с. 72.

ретения, като само около 40% от тях се внедряват. В този период техническите институти на БАН полагат основите на българското приборостроене, чиито изобретения са патентовани и търсени и в чужбина, включително и в западните страни.

В този период от историческата наука се изисква да изработи критерии за определяне на ценното в българското историческо наследство и да се насочат усилията към неговото разкриване, проучване и популяризиране. Засилва се интересът към българското средновековие и се дава тласък на развитието на медиевистиката у нас. Започва се усилено разработване на националната тематика, свързана с героиката. През 70-те години се наблюдава силен напредък на обществените науки и особено на историческите.

За целия период на социализма обаче в работата на БАН неизменно се констатира един и същ недостатък – многотемието. Счита се, че Академията разпилява силите си над множество малки проблеми, вместо да се съсредоточи над разрешаването на фундаментални за развитието на страната проблеми. В този дух са препоръките на Юлския и Септемврийския пленуми на ЦК на БКП от 1969 г. за окрупняване на тематиката. Друг характерен момент в работата на Академията е нейното критично отношение към хабилитирането на професорите и старши научните сътрудници, като броят на докторските степени спрямо този на кандидатските е малък. Поради твърде високите изисквания към докторската дисертация малко от кандидатите на науките се решават да я защитят, което води до дисбаланс в съотношението "доктор на науките" и "кандидат на науките". По такъв начин много от кандидатските степени, които трябва да бъдат преходни научни степени, се превръщат в постоянна степен.[51]

В началото на 80-те години във връзка с честването на 1300-годишнината от създаването на българската държава са предприети редица мероприятия, популяризиращи българската наука и култура. Още през 1979 г. излиза първи том на замислената в 14 тома академична *История на България*. До 1989 г. излизат общо 6 тома, а през 1991 г. и 1999 г. – още два. Макар и да не осущест-

[51] *Гърдев, К.* Цит. съч., с. 93.

вява напълно предварителния замисъл, изданието на БАН е плод на дългогодишен труд на редица изтъкнати български историци и представлява най-подробната история на България, писана у нас.

* * *

Попадането на България в съветската сфера на влияние след 1944 г. и особено след 1948 г. има редица негативни последствия, но в областта на образованието те се проявяват по-слабо. Идеологическата основа на целия учебен процес и възприемането на марксистко-ленинския мироглед за единствено верен са най-тежките от тези последствия. Заслуга на всички български просветни дейци от този период е това, че успяват да извлекат положителното от съветския опит и да се опитат да го съчетаят с българската просветна традиция.

Съветската система, възприета в България, акцентира и отдава особено значение на грамотността на цялото население. Като система от знания, особено в областта на професионалното и политехническото обучение, тя е централизирана и стройна, с голяма учебна натовареност на учениците. Едновременно с това господстващи в нея са марксистко-ленинската теория и идеологията на комунизма, което обуславя нейната едностранчивост.

Заимствайки съветския опит, българското образование и наука поемат и негативите, и позитивите му. Какво печелим и какво губим от това още дълго ще бъде дискутирано. Факт е обаче, че макар и в плен на идеологии, в периода на държавния социализъм образованието и науката в страната се развиват с бързи темпове.

ДИНАМИКА НА ЕСТЕТИЧЕСКИТЕ НОРМИ И ИНТЕЛЕКТУАЛНИТЕ ХОРИЗОНТИ (1944-1989 г.)

Наталия Христова

Nataliya Hristova. **DYNAMICS OF THE AESTHETICAL NORMS AND OF THE INTELLECTUAL HORIZONS (1944-1989)**

The contemporary situation of the historiography of the Bulgarian culture of the second half of the XX century and of the course of my own research of it, determined the choice of two issues to be put under analyses: the imposition and the dynamics in the interpretation of the so called artistic method of the socialistic realism during the years of its existence/imposition and the artistic/civil positions of a part of the Bulgarian intellectuals.

There are three main periods: first – pluralistic (September 1944 – September 1947), second – a period of the style legitimation of the aesthetics of the socialist realism (end of the 40s – middle of the 50s), third – a period of partial normalization and a cyclic liberalization of the cultural life (second half of the 50s – end of the 80s of the XX century).

Ако съвременните българи – живелите през социализма и родените през финалните му години и непосредствено след това – се изкушат да се запознаят с културата от втората половина на XX век, едва ли биха могли да го направят въз основа на съществуващите, вече многобройни, научни публикации. Защото те са посветени на отделни проблеми: на историята на културните институции[1], на отношенията власт – интелигенция[2], на въпроса за "социалистическия

[1] *Чичовска, В.* Държавни културни институции в България (1944-1948). – В: *България 1300*. Институции и държавна традиция. Т. I, С., 1981, 459-482; *Еленков, И.* Културният фронт. Българската култура през епохата на комунизма – политическо управление, идеологически основания, институционални режими. С., 2008.

[2] *Христова, Н.* Власт и художествена интелигенция в България. 1956-1958 г. – *Проблеми на изкуството*, кн. 3, 2000, 51-58; Конфликтът власт-интелигенция в България (1960-1961 г.) – В: *Национална* научна конференция. Следвоенна България между Изтока и Запада. С., 2005, 153-163; Конфликтът власт-интелигенция. 1956-1957 г. – В: *1956*. Априлският пленум и литературата. Унгарското въстание и българските писатели. Власт и публичност. С., 2007, 31-47; *Калинова, Е.* Симбиозата власт-интелигенция в България през 70-те години на XX век. – В: *Преломни времена*. С., 2006; *Мигев, В.* Българските писатели и политическият живот в България. 1944-1970 г. С., 2001.

реализъм"[3], на критичната[4] и алтернативната[5] култура. Последното определение е ново[6] и трябва да бъде съдържателно дефинирано. Според създателите му то включва "творби и тенденции, които през периода на Народна република България явно или индиректно се противопоставят на официалната литература и култура".[7] Публикуваните статии обаче в раздела "Проблематични алтернативи: тенденции и ефекти" на сборника „Соцреалистически канон/Алтернативен канон" разглеждат личности и творби със силно художествено присъствие в българската литература или пък репресирани от критиката произведения и автори от годините на социализма, които, макар и по-приглушено, са част от соцреалистическата културна визия. В тях по-скоро става дума за творчество, излизащо малко от полето на официално допусканата индивидуална интерпретация на соцреализма и критичност към българския социализъм, но не за алтернатива и още по-малко за канон. Струва ми се, че нямаме основание да интерпретираме критичната/алтернативната култура като антисоциалистическа. Тя по свой начин също обслужва комунистическата идеология. По простата причи-

[3] *Христова, Н.* Социалистический реализм и драма болгарского творца (середина 40-х – середина 50-х годов). – *BHR*, 1998, № 1-2, 158-160; *Социалистическият* реализъм – нови изследвания. С., 2008; *Дойнов, П.* Социалистическият реализъм в литературата и културата на НРБ и неговите проблематични алтернативи. – В: *История* на Народна република България. Режимът и обществото. Институт за изследване на близкото минало. С., 2009, 568-594.

[4] *Христова, Н.* Българският скандал „Солженицин" 1970-1974. С., 2000; Специфика на българското „дисидентство". Власт и интелигенция. 1956-1989 г. С., 2005.

[5] *Социалистически* канон/Алтернативен канон. Официално и неофициално в българската литература и култура между 1944 и 1989 г. (Съст. *Дойнов. П.*) *С*., 2009; Библиотека „Личности" на изд. „Кралица Маб" и Департамент „Нова българистика" на НБУ: Николай Кънчев в българската литература и култура. С., 2008; Иван Динков в българската литература и култура. С., 2009; Иван Теофилов в българската литература и култура. С., 2009; Константин Павлов в българската литература и култура. С., 2009; *Антитоталитарната* литература. С., 2009.

[6] То е въведено в употреба през 2009 г. от литературоведи от департамент "Нова българистика" в НБУ. Определението присъства и в заглавие на сборник – *Социалистически* канон/Алтернативен канон. Официално и неофициално в българската литература и култура между 1944 и 1989 г. (Съст. *Дойнов, П.*) *С.*, 2009.

[7] Пак там, с. 8.

на, че друга идеология няма или поне не я срещаме постулирана и прокламирана. Моралният екстремизъм на авторите с контраадаптивна творческа позиция е израз на критичност и свръхвзискателност към реалността, но по този начин те (едни неволно, други с искрена вяра) внушават достижимост на "идеалната реалност" именно в границите на социализма.

Освен че са тематично-подборни, съществуващите изследвания са и в известна степен хуманистично-недостатъчни. В тях рядко се проследява драмата, която изживяват отделни интелектуалци[8] при декларативно-безалтернативното налагане на идеологията – в художествената култура, допускаща творчество по един-единствен художествен метод – на "социалистическия реализъм". Не се анализира и рефлексията върху публиката на театрални постановки, филми, телевизионни новели, художествени експозиции, оперни спектакли, симфонични, камерни и естрадни концерти. Те не успяват да активизират спомена за културата, да оживят емоцията от съприкосновението с нея, да предизвикват интереса на просветените млади хора.

Портретът на българската култура при социализма е само щрихиран.

---

[8] Трябва да отбележа съдържанието, което влагам в термина „интелектуалци" и което е различно от съдържанието на термина „интелигенция" (на латински „проницателност"), означаващ според речниците „обществена прослойка на хора, чието основно занимание и източник на съществуване е умственият труд", т.е. масата просветени. „Интелектуалци" са авторитетни писатели, художници, артисти, учени и т.н., получили своята популярност чрез механизмите на обществото, в което живеят – респективно, чрез механизмите на властта – ползват се с доверието на голям кръг от хора, в определен момент влизат в съзнателна или несъзнателна конфронтация със същата власт или с някои норми или ценности на обществото, която конфронтация е публично санкционирана. Те постепенно стават новите обществени говорители и тяхното мнение се цени повече от това на властта, т.е. официално лансираното мнение. Основната им роля е да са коректив на обществото, което значи да съдействат за неговата промяна към по-добро (съгласно собствената им представа за добро). Интелектуалецът е далеч от политическата практика, затова и не се смята длъжен да се съобразява с реалната осъществимост на собствените си идеи. По същото време като коректив на реално политическото, макар и афиширано като морално-ценностно или духовно, те са в сферата на политическото.

Той, разбира се, е разпознаваем, но е далеч от възможностите за възприятие и въздействие, които би дал завършеният портрет. Предстои уплътняването на картината, предстоят проучването и откриването на естетически стойностните, но и на проблематичните в художествено отношение произведения на казионната соцреалистическа култура, предстои алиенацията от трафаретни политически и ценностни постулати и конюнктурни оценки, предстои реконструкцията на цялостната картина на българския културен живот. [9]

Съвременното състояние на историографията за българската култура през втората половина на XX век, нивото на собствените ми проучвания за нея и ограниченият обем мотивират избора ми на два аспекта: налагането и динамиката в интерпретацията на социалистическия реализъм през годините на съществуването/прилагането му и творческите/гражданските позиции на част от критичните български интелектуалци.

* * *

Постсоциалистическата лексика слага знак на равенство между идеи и идеология. Особено когато те се съотнасят към годините на социализма. Така идеите станаха просто социалистически, а идеологията се обобщи в комунистическа. С това оценката на българската художестена култура през втората половина на XX век като че ли се изчерпва. Политическата конюнктура й сложи категорично отрицателен знак и я отрече. Като псевдокултура. Като едно зло, което е по-добре да бъде забравено, отколкото опознавано и изследвано.

Докато идеите, както и политиката на БКП в областта на културата, респективно отношението към фундаменталния

[9] Опит за представяне на българската култура през целия период на социализма е направен от Евгения Калинова, но и той, поради предварително зададения лимит от страници от издателя, също представя в избрани акценти българската култура през втората половина на XX век. Вж: *Калинова, Е.* Културна политика в преходното време. Българският вариант на сталинизма в културния живот. Трансформациите и културата. – В: *История* на българите. Т. III. От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989). С., 2009, 356-369, 425-459, 550-596.

проблем – т. нар. художествен метод на "социалистическия реализъм",[10] еволюират през отделните десетилетия на социализма, а самата култура оказва силно естетическо и морално-корективно въздействие върху българското общество.

Могат да бъдат отграничени три основни периода: първи – плуралистичен (септември 1944 – септември 1947 г.), втори – период на силова легитимация на естетиката на социалистическия реализъм (края на 40-те – средата на 50-те години), трети – период на частична нормализация и циклична либерализация на културния живот (втората половина на 50-те – края на 80-те години на XX век).

Епизод първи
(септември 1944 – септември 1947 г.)

В края на Втората световна война се създава биполярният модел и България е поставена категорично в съветската зона на влияние. Започва трансформацията на българското общество. В структурата на първото правителство на Отечествения фронт с министър-председател Кимон Георгиев са включени две министерства, които трябва да отговарят и ръководят българската култура – Министерство на народната просвета (с министър Ст. Чолаков – НС "Звено") и Министерство на пропагандата (с министър Д. Казасов – независим), преименувано през 1945 г. в Министерство на информацията и на изкуствата. Тяхната дейност, както всъщност и дейността на цялото правителство, се наблюдава от Националния комитет на Отечествения фронт. [11]

На практика в България съществува плурализъм, но БРП (к) – поради най-масовото си участие в съпротивителното движение (1941 – 1944 г.), активната позиция при завземането на властта на повратната дата 9 септември 1944 г., сериозната външна подкрепа,

[10] Унифицирането и налагането чрез силата на държавната власт на един художествен метод е без прецедент в световното културно развитие до 30-те години на XX век, когато в Съветска Русия окончателно се оформя строгата догматика на социалистическия реализъм. Вж: *Попов, Ч.* Тоталитарното изкуство. Идеология, организация, практика. С., 2002.
[11] *Чичовска, В.* Цит.съч., 459-482.

която има с настаняването на войски на Червената армия в страната и ръководната роля на съветския представител в Съюзническата контролна комисия (СКК), създадена съгласно подписаното примирие през октомври 1944 г. в Москва – има доминираща роля при определяне насоките и темповете на развитие на политическия живот. Естествен е стремежът й за пряк контрол върху културата. С тази цел през 1945 г. е възстановена, макар и с променени задачи, Камарата на народната култура, за чийто председател е назначен Александър Обретенов (комунист). [12]

До края на 1944 г. възобновяват дейността си почти всички дружества и съюзи на интелигенцията, започва тяхната реорганизация и формулиране на конкретни задачи, съобразно изменената политическа обстановка.[13]

Първите две-три години формулата за "народна демокрация" предпоставя бавен, специфичен път на трансформация на политическия, стопанския и културния живот към социализъм. "Затвореният" и малко по-късно – след есента на 1945 г. – "отворен" плурализъм предопределя и своеобразния идеен плурализъм в художествения живот. Доминиращата във властта БРП (к) издига симптоматичния лозунг, че идеологизацията на творчеството, т.е. възприемането на т. нар. художествен метод на социалистическия реализъм няма да става със сила, а той "в свободно състезание с различните течения и школи постепенно ще доказва своето преимущество".[14]

В началните години се водят дискусии, едновременно съжителстват различни течения и стилове в изкуството. Старата довоенна интелигенция заживява с илюзията за демократична творческа перспектива. Тази илюзия твърде умело се поддържа от властта. Тя упорито флиртува с изявени български интелектуалци. Ръководителите на БРП (к)

[12] *Чичовска, В.* Председателят на Камарата на народната култура – *Исторически преглед*, 1983, №3, 60-72.

[13] *Златева, А.* Творческите организации и отечественофронтовската власт 1944 г. – В: *Страници* от българската история. Събития, размисли, личности. Ч. 2, С., 1993.

[14] Такива тези са застъпени в речта на Т. Павлов „С перо и меч" пред писателите през 1945 г. Подобни указания неколкократно дава и Г. Димитров. (ЦДА, ф. 133, оп. 4, а.е. 2, л. 6-12.)

заявяват, че не се интересуват от дейността и позициите на интелектуалците в близкото минало, а само от отношението им към Отечествения фронт в конкретния момент. Идеята, че видни български писатели, художници, театрали, композитори трябва задължително да проявяват гражданска активност, се споделя както от управляващите, така и от опозиционните партии. И двете страни се нуждаят от най-известните интелектуалци за своята публична легитимация. Както между впрочем е ставало през цялото ни предшестващо модерно историческо развитие. И докато представените във властта политически формации приобщават творците чрез отбелязване на юбилейни годишнини (на актрисата Адриана Будевска, на майстора на късия разказ Елин Пелин), чрез включването на някои от тях (като художника Владимир Димитров – Майстора, поетесите Елисавета Багряна и Дора Габе, писателя Константин Константинов) в различни делегации и почетни президиуми, то опозиционните вестници публикуват "компромати" срещу някои от същите тези творци. Същевременно чрез Камарата на народната култура държавата финансово подпомага развитието на художествената култура. [15]

Като се изключат пострадалите от антифашистките чистки и от "Народния съд" творци некомунисти, както и активно сътрудничещите на опозиционните партии,[16] властта осигурява на безпартийната художествена интелигенция относително добри и спокойни условия за живот и творчество. Внимателното и търпеливо отношение към интелектуалците, които не са членове на БКП, продължава и през 50-те години. Ръководителите на комунистическата партия са убедени, че при създадената нова политическа обстановка тяхното приобщаване към социалистическия реализъм ще стане неизбежно.

[15] *Чичовска, В.* Председателят..., 60-72.

[16] Трифон Кунев например, който непосредствено след 1944 г. е директор на Народния театър, председател на Съюза на българските писатели, редактор в списание „Изкуство", през 1945 г. е освободен и от трите места. През юни 1946 г. Трифон Кунев, вече главен редактор на в. „Народно земеделско знаме" (БЗНС/НП), е арестуван по Закона за защита на народната власт. Същата участ, само месец по-късно, сполетява и главния редактор на в „Свободен народ" (БРСДП (о) Цвети Иванов. Двамата журналисти стават опасни за управляващите с честната си гражданска позиция, особено в навечерието на изборите за VI ВНС.

Не липсват, разбира се, и драматични напрежения, провокирани от административната и партийната намеса в работата на творческите организации. Те са с различна интензивност, която е в пряка зависимост от степента на натиск върху разнородните артистични среди.

Макар на пръв поглед необичайно и противно на очакванията им, интелектуалците – стари или нови членове на БРП (к), много скоро са подложени на идеологически натиск от страна на собствената си партия.[17] Това е в пълно съответствие със стратегическата цел на Работническата партия (комунисти). За да спечели "свободното състезание" и социалистическият реализъм да успее "да докаже своето преимущество", то същите интелектуалци-комунисти, творчеството на които само индиректно е свързано с известния от 30-те години съветски "нов реализъм", са принудени бързо да усвояват новия метод и да създават произведения по тази, всъщност малко позната за тях, нормативна естетика. Драмата на тези интелектуалци започва по-рано, отколкото на останалите.

Появяват се резултатите от първите опити за партийно-политическо творчество, оценени в повечето случаи като твърде неудовлетворителни и несполучливи от идеолозите на БРП (к). На остра критика са подложени произведения на Павел Вежинов,[18] на Валери Петров, Невена Стефанова, Божидар Божилов, Радой Ралин.[19] Сериозни колизии преживяват и българските художници. По-голямата част от тях принадлежат към модерните европейски естетически течения и школи и в този момент полагат усилия да се адаптират към променената реалност – чрез избор на актуални сюжети за изобразяване.[20] Донякъде те са склонни да разберат при-

[17] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 69, л. 3; оп. 15, а.е. 65, л. 3-9.
[18] Пак там, ф. 357 Б, оп. 1, а.е. 9.
[19] *Славов, А.* Българска литература на размразяването. С., 1994, с. 101.
[20] Всъщност трябва да отбележим, че изложбите през тези ранни години са главно на антифашистка тема – „Фронт и тил"; XIX обща художествена изложба също е посветена на антифашистката тема. Самите художници, макар и официално представители на различни течения и школи, се включват с „реалистични" платна. Така например Кирил Цонев рисува „Черните забрадки", Бенчо Обрешков и Георги Попов (Джон) създават първи произведения на партизанска тема. (*Народна култура*, 31 авг. 1979. Вж. също: *Чичовска, В.* Камарата..., с. 67.)

зива на властта "Изкуството за народа", но приемат тази формула единствено като просветителска мисия.

В началните години традиционно демократично настроеният български художествен елит в голямата си част подкрепя доминиращите тенденции в обществения живот на страната. Мнозинството от него е с леви, антифашистки убеждения и, въпреки не малкото смущаващи явления в политическата действителност, е склонно да приветства и подкрепя своеобразната демократизация на България, извършваща се в неясно определените граници на т. нар. народна демокрация. Интелектуалците не желаят да идентифицират себе си с предшестващото, не особено светло десетилетие (1934-1944 г.), смятат такава идентификация за "лоша част от биографията".[21]

От есента на 1945 г. до есента на 1947 г. в българската интелигенция се разграничават три основни групи. Едни застават твърдо зад политиката на ОФ, други изразяват открито своите опозиционни настроения. Съществува и трета група – главно от безпартийни дейци на културата, които не приемат двете крайни тенденции в политическия живот и в естетическото му отразяване. Те заемат контраадаптивна позиция, която се изразява или в "мълчание", или в отстояване по време на дискусии в творческите съюзи и в периодичния печат правото на интелектуалеца да проявява съмнение, като приема или не определени факти или явления в обществения и в художествения живот.

Така в периода 1944-1947 г. без сериозни катаклизми, умело и ловко, е поставено началото на промени в ръководството и в облика на българското художествено творчество. По-голямата част от художествената интелигенция успява да се запознае и отчасти адаптира към новите критерии, които през следващите години ще съставляват принципите на "поставената на власт" догматична естетика.

[21] Изразът е на Валери Петров, употребен в интервю, дадено на автора на статията в края на 1997 г.

Епизод втори
(краят на 40-те – средата на 50-те години)

Ситуацията се променя съществено в края на 1947 г. и през следващите 1948 г. и 1949 г. От 1 януари 1948 г. културата, а след нея и образованието започват да се ръководят централно – от създадения Комитет за наука, изкуство и култура (КНИК) с председател Вълко Червенков. В документите на V конгрес на БРП(к) от декември 1948 г. е предвидено извършването на "културна революция" в духовния живот.[22]

Настъпва периодът на ясно назованата българска перспектива – изграждане на общество от съветски тип. Започва и нелекият път на българския художествен елит към преминаване отвъд границите на своята традиционна принадлежност. Започва процесът на преход от европеизация към съветизация. Започва мъчителната пренагласа за живот и творчество от отворената европейска култура на XX век в почти херметически затворената съветска общност, в която по силата на международните договорености България е принудена да се развива.[23] Марксистко-ленинската идеология в Сталиновия вариант става не само доминираща, а и единствена и всевластваща. Именно в тази идеологическа рамка, разбира се, в нейните различни интерпретации, ще се осъществява българският художествен елит през следващите десетилетия.

От този момент художественото творчество започва да се развива главно под знака на опозицията **формализъм** (включващ модерното изкуство от импресионизма насетне) – **социалистически реализъм** (най-общо възприеман като фотографско отражение на действителността, с цел осигуряване достъпност на културата за "широките народни маси", унифициране на творческия почерк, абсолютизиране на академизма

[22] *Калинова, Е.* Културна политика..., 425-426.

[23] *Христова, Н.* Художествената култура в България след Втората световна война – от европеизация към съветизация. – В: *България* в сферата на съветските интереси. С., 1998, 208-216.

(схематизма), и всичко това е придружено с изискването за идеализация на социалистическата действителност).

Оттук произтичат редица проблеми, с които ЦК и творческите съюзи трябва да се справят.[24] От естетически постепенно те се превръщат в проблеми на българската културна политика и дори в чисто политически въпроси.

На **първо** място е все по-тревожно очертаващата се тенденция към творческа пасивност. От 1945 г. до началото на 1950 г. и писатели, и художници правят една и съща констатация, а именно, че литературата и изкуството са в застой. На годишното отчетно събрание на първичната партийна организация (ППО) при СБП, проведено през март 1950 г., Панталей Матеев обобщава: "Има една вечна констатация, че ние сме длъжни да творим нова литература, и вечна констатация всяка година, че нашата литература не мръдва."[25]

Основна причина за това е неяснотата относно същността на социалистическия реализъм, която поражда страх от критика и санкции. На същото събрание Павел Вежинов с тревога подчертава: "Крайно незадоволително е количественото състояние на нашата литература. Виждаме в доклада с колко усилия партийният комитет е отбелязал няколко книги. Много малко книги излизат – ние поднасяме по 2-3 книги на годината при една писателска организация от 200 души и при една партийна организация от 90 души. Защо е това? То е до голяма степен, защото не сме овладели социалистическия реализъм и се страхуваме, че ще бъдем критикувани за своите работи."

Второ. Като резултат стават постоянни дискусиите за конкретното съдържание на "социалистическия реализъм". Мненията варират от абсолютната догма, отстояваща необходимостта от пълна идеализация на героя-комунист (Ст. Каролев, М. Наимович); при художниците тази тенденция се изразява в абсолютизирането на съдържанието (темата) за сметка на формата (естетическите качества на картината), в отричане правото на живот на жанрове като пейзаж, натюрморт (смятани за абстрактни); до

[24] *Христова, Н.* Социалистический реализм..., 158-160.
[25] ЦДА, ф. 357 Б, оп. 1, а.е. 17, л. 27.

едно твърде широко и нюансирано виждане за същността на социалистическия реализъм, според което новият човек трябва да бъде представян в цялото му многообразие, а художественото произведение да е издържано и като форма, и като съдържание (Г. Цанев, Н. Фурнаджиев, П. Вежинов).

Чуват се и гласове за въвеждане на предварителен критерий за оценка. Богомил Райнов смята, че изходната позиция трябва да бъде политическа: "Критиката, когато се обърне към едно произведение, трябва най-напред да прецени полезно ли е от партийна гледна точка, внася ли нещо ново, полезно ли е за нашата практика и тогава могат и положителните качества да се признаят. Ако е отрицателно – няма смисъл дребните художествени качества, дребните хубави работи да се изтъкват, когато цялата творба е вредна". [26]

Трето. Проявяват се различия в отношението към културното наследство. Една част от творците застъпват тезата, че културното наследство представлява единствено и само революционната линия в литературата и изкуството. Друга – категорично отстоява позицията, че трябва да се използва всичко ценно от "буржоазното културно наследство".

Четвърто. Налице е несъответствие между официалната линия към безпартийните творци, която, както вече отбелязах, до средата на 50-те години е политика на внимателен подход, без упражняване на груб натиск, политика на търпеливо (със съзнанието за неизбежното) приобщаване към соцреализма и отношението вътре в творческите съюзи, където се чуват гласове за потвърда позиция към писатели, художници, театрали, които не са членове на БКП.

Така естествено възникват конфликти между отделните групи творци.

В края на 40-те години диференциацията се променя; тя вече се извършва въз основа на конкретното отношение към преустройството на българската култура. Основните групи са две: творци-членове на БКП и безпартийни. Сложно е разслоението в първата група. В нея се очертават: сектанти и либерали, стари

[26] Пак там, л. 22-23.

(утвърдени) и млади (начинаещи) писатели и художници. Всяка от тези групи изживява своя собствена творческа драма.

Преломна за българската култура се оказва годината 1950-а. Провежда се "историческият" Януарски пленум на ЦК на БКП. Началото на партийния форум е симптоматично: информация за посещението на българската делегация в Москва. Политическият и духовният климат в страната вече ще се определя главно от директивата-максима на Сталин: "Самокритиката е висша форма на самопроверка".[27]

Идеологизацията на художествената култура навлиза в решителната си фаза. Лидерите на БКП постепенно превръщат партията си в своеобразна клиника за душевноболни. "Психотерапевтичният" метод, наречен "самокритика", започва масово да се прилага сред партийните членове. Целта е не само да се излекува всеки "грешник", а и здравите да се "имунизират – профилактично – с ваксината самокритика". [28]

Проблемът "социалистически реализъм" постепенно, в резултат на усложнения социален климат, характеризиращ се с масови политически репресии към членове на БКП, добива нови измерения.[29] Естествено, възниква въпросът доколко обоснована е тезата за задължителната (според властващата тогава догматична представа за соцреализма) идеализация на комуниста-герой, след като той може да се окаже "враг с партиен билет".

Дискусиите в творческите среди не стихват, стига се дори до твърде конфликтни ситуации. През 1950 г. избухва голям културен скандал, предизвикан от острата реакция на управляващите и лично на Вълко Червенков към писмо на председателя на Съюза на художниците Александър Жендов. В него авторът разкрива редица грешки в ръководството и политиката на партията към художествения живот в България. Направено е обследване на Жендов от специално назначена от ЦК комисия, председателствана от Тодор Живков, а на събрание на партийната организация на Съюза

[27] Пак там, ф. 1 Б, оп. 5, а.е. 55.

[28] *Христова, Н.* Политика на "психотерапията". Щрихи към художествения живот в началото на 50-те години. – *Лица на времето*, Т. II, С., 1997. с. 101.

[29] *Исусов, М.* Сталин и България. С. 1991, 197-218.

на художниците, продължило три дни (7, 8 и 10 юли), той, заедно с част от най-известните български художници, наречени "групата на Жендов", са подложени на унищожителна критика. Скандалът приключва с изключването на Александър Жендов от БКП. [30]

От "историческото" събрание през юли 1950 г. до края на 1953 г. всички проблеми – и творчески, и кадрови, с които се сблъсква Съюзът на художниците, се дискутират и решават под знака на "борбата и изкореняването на жендовщината". Драстичната разправа с Александър Жендов обаче внася сериозен смут в средите на художниците. Обвинените "съмишленици" на художника са объркани. Въпреки постоянните самокритики, които те по убеждение или по принуда си правят, към тях дълго се гледа с недоверие. В същото време се забелязва засилване на агресивността на някои от по-младите или по-слабо утвърдените художници.

Още по-големи поражения нанася "Случаят Жендов" върху безпартийните творци. Ярък пример в това отношение е поведението на големия български художник Владимир Димитров-Майстора. Той проявява на пръв поглед смущаваща, но всъщност обяснима, изключителна политическа и творческа активност през първите години след 9 септември 1944 г. Тогава освен "представителната" му дейност, няколкото доста плакатни картини ("Всичко за фронта, всичко за победата", "Жътварка", "Към комунизъм!"), художникът изнася и най-банално клиширани просветни сказки. Неколкократно заявява, че "аполитично изкуство няма". След доста противоречивите отзиви, стигащи до обвинения във формализъм, в Общата художествена изложба през 1950 г. е включена картината му "Момиче сред ябълки".

През лятото на 1950 г. Майстора става лауреат на Димитровска награда, а през септември, скоро след публикуването на репресивната реч на В. Червенков "За Партията или против Партията в изобразителното изкуство",[31] си прави поредната мазохистична "самокритика": *"... Нашата съдба беше известна – талантливи хора загиваха поради това, че нямаха средства, а други ставаха жертва на па-*

[30] *Христова, Н.* Социалистический реализм..., 158-160.
[31] *Червенков, В.* За литературата и изкуството. С., 1950, с. 145.

сивното изкуство. Аз непрекъснато ходех из селата и моята палитра поднасяше на хората портрети на измъчени от труда селянки и доволно засукани чорбаджии. Това беше желаната романтика от капиталистите – в празните пейзажи и измъчените лица. Ние и нашето изкуство бяхме роби на капитала. Дългогодишният опит ме доведе до единствения правилен път – социализма..." Няколко месеца по-рано той се обвинява дори в това, че не умее да рисува.

През октомври 1951 г. Майстора става член на БКП, получава заслужено "признание", но до смъртта си (1960 г.) не рисува почти нищо. И както сполучливо определя Д. Аврамов в монографията си "Майстора и неговото време", той покорно и доброволно прегръща "ролята на модел".[32]

Тази атмосфера, за разлика от очакваните от ЦК положителни резултати след разправата (донякъде показна и сплашваща) с Жендов, забавя желаните "обновителни" процеси в областта на изобразителното изкуство. Художниците до края на 1953 г. не са приключили "борбата с формализма", не успяват да усвоят изцяло и социалистическия реализъм.

Жендов се дистанцира изцяло от живота на художниците, през 1952 г. заболява от рак и на 29 октомври 1953 г. умира.

"Случаят Жендов" насища духовната атмосфера с напрежение. Изострят се и отношенията между ЦК и творческите среди. В края на 1952 г. по съветски модел е създадена специална цензурска институция – Главно управление по въпросите на литературата и издателствата (Главлит).[33] Управлението на културата продължава да е съсредоточено в КНИК и в отдела "Агитация и пропаганда" към ЦК на БКП. [34] Въпросите, които в началото на 50-те години социалистическият реализъм поставя пред българските интелектуалци, от естетически се превръщат в откровено политически.

---

[32] *Аврамов, Д.* Майстора и неговото време. С., 1989, 365-399.

[33] *Чичовска, В.* Главлит (1952-1956). Изграждане на единна цензорна система в България. – *ИПр*, 1991, № 10.

[34] За историята и функциите на културните институции през всичките десетилетия на социализма вж: *Еленков, И.* Културният фронт. Българската култура през епохата на комунизма – политическо управление, идеологически основания, институционални режими. С., 2008.

Разправата с Жендов има силно отражение и в Съюза на българските писатели. Първичната партийна организация свиква редица събрания, на които се обсъждат в нова светлина творческите проблеми. Писателите бързо се презастраховат – те си правят задължителните "самокритики", осъждат редица допуснати грешки в своята работа, но категорично заключават, че в тяхната организация няма прояви на "жендовщина".[35]

В разгара на повсеместната борба за "изкореняване на жендовщината" се поставя началото на поредния "културен скандал", свързан с романа "Тютюн" на Димитър Димов (1951-1952 г.). Въпреки че се очаква години наред,[36] той изненадва литературната общественост – с мащабността на темата, с нетрафаретния модел на "социалистико-реалистическа" проза. Противоречивите оценки са неизбежни. Една част от литературните критици застават твърдо зад творбата на Д. Димов, други – категорично я отричат, изхождайки от строгите догми на нормативната естетика. Решаващи за съдбата на романа се оказват мнението и разпоредената груба административна намеса на генералния секретар на БКП Вълко Червенков. Романът е оценен като голямо постижение на "социалистическата литература", но писателят е заставен да го преработи, като допълни сюжетната линия с нови герои, чиято цел е да представят по-убедително действията и позициите на комунистическите дейци от 30-те и 40-те години.

Скандалът "Тютюн" нанася големи поражения върху литературния живот в страната. Отрицателите на романа са изплашени от собственото си мнение, влязло в противоречие с "мнението на партията" – респективно на В. Червенков. Стресът е твърде голям и те дълго време не се осмеляват да правят критически анализи. Романът, освен че е осакатен, е сведен до "незначителен литературен факт". В продължение на десетилетие той не получава вниманието

[35] ЦДА,ф. 357 Б, оп. 1, а.е. 20.

[36] Първият отпечатан откъс под заглавие "Тютюнев склад" излиза във в. "Литературен фронт", бр. 2 от 29 септември 1946 г. Втори откъс се печата отново в "Литературен фронт", бр. 20 от 31 януари 1948 г. под заглавие "Двубой". Из романа "Тютюн". Глава от романа "Тютюн" е публикувана и в сп. "Септември", кн. 7 от март 1949 г. (*Куюмджиев, К.* Димитър Димов, С., 1987.)

на критиката. Драмата на Димитър Димов, амбициозен и целеустремен, изключително талантлив писател, е силна и пагубна. Най-добрият български романист се отказва завинаги от жанра "роман".

Не по-малки са пораженията и върху художествената критика, нанесени от неоправдано жестоката (въпреки основателните и доказани обвинения в плагиатство) психологическа атака срещу младия изкуствовед Любен Белмустаков (1952 г.). [37]

"Всяко разрешение си има своя проблем". Сполучливо преобърнатата сентенция, използвана в един американски мултипликационен филм, твърде точно характеризира духовния климат в България след пролетта на 1952 г. До края на годината културният живот се определя от начина, по който отшумяват различните "случаи" и "скандали", от устойчивостта на "ударени" и "спасени", от възможността, която художници и писатели получават за преодоляване на "пораженията" и извоюване на следващи "победи"...

Както във всяка колективна игра, така и в тази на БКП с художествената интелигенция обичайна е смяната на местата – между "бити" и "спечелили". С каква енергия ще се зареждат състезателите между "загубата" и "победата" зависи както от арбитъра, така и от индивидуалните качества на участниците. Ударът, нанесен върху литературната критика след приключването на "случая "Тютюн", трябва поне отчасти да се неутрализира. В Съюза на писателите се провеждат дискусии, които веднага след приключването им се поместват в "Литературен фронт". Така в бр. 17 от 24 април 1952 г. на първа страница е публикуван докладът на главния секретар на СБП "За състоянието на нашата критика".

Като се има предвид фактът, че Христо Радевски всъщност е автор на поръчаната и редактирана от В.Червенков статия в "Работническо дело"[38], не могат да не направят впечатление и някои различия в акцентите, които авторът поставя в този доклад.

На първо място, в него се отправят познатите обвинения към литературоведите Ст. Каролев и П. Зарев, че в досегашната си дейност не са търсили и посочвали постиженията на съвремен-

[37] *Христова, Н.* Политика на „психотерапията"..., 113-116.
[38] *Бенбасат, А., Свиткова, А.* Случаят "Тютюн". 1951 -1952 г. С., 1992, с. 76.

ната българска литература, а са се вглеждали почти единствено в недостатъците й. Второ, Христо Радевски изразява категоричното си несъгласие с начина, по който до този момент се тълкува методът на "социалистическия реализъм" – възприеман, според него, опростенчески, като една система от догми. Трето, авторът констатира, че "съветският опит е прилаган по най-лошия начин у нас". Той изрично подчертава, че в СССР времето и условията са едни, у нас – други. И оттук логично се прави изводът, че при прилагането на съветския опит трябва да се изхожда от нашата, българска специфика. Четвърто, остро се атакува проявеното до момента неправилно отношение към литературното ни наследство. И тук основната слабост Хр. Радевски вижда в подхода на литературните критици, които са анализирали и посочвали предимно онези неща, които отдалечават произведенията на буржоазната литература от "нашата представа", а не са изтъквали тези моменти, които могат да се приемат и продължат. Една от съществените причини за грешката, според Радевски, е моделът, взет от критическите статии на Димитър Благоев. В тази връзка се припомня, че Д. Благоев се бори срещу буржоазната система като цяло, докато сега ситуацията е друга – "Държавата е наша, властта е наша, ние трябва да се научим да ценим всичко добро, сътворено от българските писатели, което съставлява нашето национално богатство". Пето, секретарят на СБП не пропуска и тук да отбележи, че допуснатите слабости се дължат до голяма степен на недостатъчно ефективно използваните "критика и самокритика". Накрая на доклада авторът предупреждава за съществуването на друга "опасна" тенденция – опит за реабилитация на всички критикувани досега произведения и автори. Хр. Радевски е категоричен в мнението си, "че не всеки е Димитър Димов".

Духът и акцентите в този доклад са в по-голямата си част верни и отрезвяващи. И разгледани откъснато от създадения вече неблагоприятен климат, от съществуващия стрес и страх у литературните критици да не извършат друга "фатална грешка", т. е. да не влязат отново в противоречие с мнението на Партията – В. Червенков, те би следвало да получат недвусмислено добра оценка. В

конкретния момент обаче докладът задълбочава кризата и вместо търсената корекция на подхода, резултатът е увеличаване на объркването и още по-категоричен отказ от творчество на литературоведите като цяло. Без значение дали са се оказали в конкретния "случай" на страната на "ударените", или на "похваленитe".

Състоянието на литературната критика не се променя съществено през следващите години. В началото на 1954 г. В. Червенков полага изключителни усилия за преодоляване на кризата. От януари до март той двукратно редактира проекта за редакционна статия на в. "Литературен фронт" във връзка с дискусията за литературната критика,[39] а на 3 април 1954 г. в продължение на няколко часа беседва със Секретариата на СБП, с бюрото на партийната организация на писателите и литературните критици.[40] Червенков отново е настъпателен. Той отправя обвинения както към ръководството на писателския съюз, така и към редколегиите на в. "Литературен фронт" и сп. "Септември" затова, че не са извлекли всички поуки от "случая с романа "Тютюн", че не са помогнали на сгрешилите литературоведи-комунисти да се поправят, а вместо това са дали възможност на неразкритикували се буржоазни критици като Вл. Василев да поучават. До средата на 50-те години състоянието на литературната критика не се подобрява съществено.

Художниците, известни до този момент със своите по-забавени темпове на "борбата с формализма" в изобразителното изкуство, се опитват да наваксат. Печатният орган на Комитета за наука, изкуство и култура и на СХБ сп. "Изкуство" има нов главен редактор – Богомил Райнов. Той е израснал в интелектуална среда, с младежко бохемско-борческо минало. Тези предпоставки, както и амбицията му да успее и достигне висока обществена позиция, му помагат да се формира като естет, с впечатляващо добра хуманитарна ерудиция, който е способен и фактически поставя на "нов етап" популяризирането и внедряването на социалистическия реализъм.

До пролетта на 1952 г. Б. Райнов вече е написал и издал две книги – "Стилът в изобразителните изкуства (Увод в стилознание-

[39] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 16, а.е. 27.
[40] Пак там, а.е. 28.

то)" (1948 г.) и "Проблеми на изобразителното изкуство" (1950 г.). Те дават ясна представа за еволюцията във възгледите на БКП и на автора, който е техен верен изразител.[41]

В първата книжка на сп. "Изкуство", излязла през май 1952 г., е поместена статията на новия главен редактор "Школа за нравствено разложение". Двадесетте страници разкриват ерудицията на автора. Запознат с историята и съвременното състояние на световната литература и изобразително изкуство, Б. Райнов запазва за себе си интелектуалното и естетическо удовлетворение, които носят докосването до класическите и модерните произведения на човешката цивилизация. А черно на бяло влага цялата си енергия, за да обслужи идеологемите на времето, за да представи на читателите (известно е, че това са предимно интелектуалци) партийната оценка, "прогресивното" тълкуване от позицията на т. нар. социалистически реализъм. Но всичко това вече не се прави по познатия до този момент донякъде противоречив, даващ възможност дори за снизходителни усмивки, начин. Стилът тук е друг, изходната база е много по-широка. Знаещият и можещ критик Б. Райнов с впечатляваща лекота "разгромява" "модерниста Сезан", "експресиониста Кандински", теориите на футуристите, както и "тъй наречената "естетика на машината" с представители Маринети, Пиер Амп, Вогт и Джойс, "биологистите" – от "предателя Анри Мишо" през Дж. Оруел, Ф. Мориак, Фр. Кафка със своя "с извинение, роман "Метаморфози", картините на Марк Шагал, разкрива "човеконенавистничеството" на сюрреалисти като американския писател Юджин О'Нил или картините на Салвадор Дали...

Така, подплатена добре и с цитати от Маркс до Сталин, от Горки до Жданов, целта на статията е "постигната". Заключението е ясно и категорично, направените изводи не подлежат на дискусия, те са изведени като императив: "Изкуството не дава и не може да дава някакви си самоцелни познания. Разкривайки и тълкувайки по един или друг начин известни страни от действителността, то насочва човека в живота, ориентира практиката му, ръководи го по

[41] За тях, както и за други свои публикации по-късно той казва: "едва ли бих препрочел някога". (*Райнов, Б.* Тоя странен занаят. С., 1976, с. 29.)

определен начин. Буржоазното изкуство също ръководи своята аудитория. Чрез зверския си индивидуализъм то насажда ненавистта, егоизма, предателството; чрез песимизма си то поражда страхливци и самоубийци; чрез своята мистика то внушава пасивност и религиозни мании; чрез порнографията си утвърждава проституцията и разврата; чрез култа към грубата сила и престъпността създава бандити и убийци. Така буржоазното изкуство осъществява своята "възпитателна" или по-скоро развращаваща роля. *Така то израства в чудовищна школа за нравствено разложение*" (к. м., Н. Х.).

Как се чувства посветеният творец, когато чете подобна "убедителна" интерпретация? Едва ли от чувствата му някой се интересува. За ЦК на БКП е важно той да си даде ясна сметка, че това е новата естетика, такова е новото "светоусещане" и че ако не го възприеме, ако не започне да го изповядва, още дълго ще присъства в списъка на главния "психотерапевт" – ЦК начело с В. Червенков. Така художественият ни елит започва да си изгражда нов, конформистки тип поведение, което му осигурява приличен живот в условията на духовен дискомфорт. Постепенно художници и писатели "загърбват" натрупаното до момента и след "гърча" на примирението участват в дискусии и правят изкуство.

"Идеологическата борба" в България в началото на 50-те години следва стриктно съветската практика. Доказателство за това е засилването у нас на атаките срещу "буржоазното изкуство" още в началото на 1952 г., почти веднага, след като Академията на науките на СССР издава сборник със статии под заглавие "Против буржоазното изкуство и изкуствознанието" (1951 г.). Първата статия от сборника на В. С. Каменов е поместена в сп. "Изкуство" от август 1952 г. В същата книжка главният редактор се спира на "Недостатъците в работата на нашата художествена критика", но веднага в следващия брой [42] продължава с ентусиазъм да громи – "Национализмът и космополитизмът в буржоазното изкуство".

В началото на 1953 г. Богомил Райнов заминава за Париж, назначен за културно аташе в българското посолство. И, както разбираме от мемоарната му книга "Този странен занаят", там

[42] *Изкуство*, № 3, дек. 1952.

почти веднага се отдава на колекционерската си страст – купува книги, редки луксозни издания, после – картини, литографии. Добър познавач на световното изкуство, той не бърка оригинала с фалшификата. Разказът за времето, прекарано в Париж, е толкова екзалтиран и завладяващ, че дори и при най-внимателно четене трудно може да се открие каквато и да е следа от патоса, с който громи у нас "човеконенавистническото, антихуманно" западно изкуство. И докато Богомил Райнов, останал сам със себе си, необезпокояван от никого във френската столица, през ранните сутрешни часове или привечер снема маската си на вулгарен естет и се радва, и колекционира шедьоври на изкуството, художествената интелигенция в България изучава новоизлязлата му книга "Против изкуството на империализма". [43]

Б. Райнов, въпреки основателното ни съмнение, че не е сред убедените идеолози на марксизма-ленинизма, а е от групата на прагматиците, все пак буди съчувствие. Защото пропиленият интелект е национален, български, защото в крайна сметка властта винаги ще намери "удобни" хора, които да обслужват политиката и интересите й. Още повече, че след 1948-1949 г. интелектуалците в по-голямата си част се прощават с илюзиите за български вариант на социализма. Те полагат усилия и донякъде успяват да се адаптират, да участват в играта на критика и самокритика и да творят през тежките години на ускорена съветизация у нас. Тази самосъхранимост става и основа за една не толкова тъжна културна перспектива през следващите десетилетия.

Смъртта на Ал. Жендов, приключването на "случая "Тютюн" и "случая "Белмустаков", както в отшумяването на напрежението, създадено след административно-публичния удар срещу оперетата "Диляна" на Парашкев Хаджиев (1952 г.), съвпадат с началото на разведряването[44] в културния живот на страната, започнало постепенно след смъртта на Сталин (5 март 1953 г.) и изразе-

[43] *Райнов, Б.* Против изкуството на империализма. С., 1953.

[44] Термините "размразяване" и "разведряване" се въвеждат в употреба и стават популярни в СССР и у нас след излизането на романа на Иля Еренбург "Оттепель" и стихосбирката на Б. Пастернак "Когато се разведрява".

но по-осезателно след началото на 1954 г. През тази и следващата година в страната се организират няколко чуждестранни изложби. "Вратата" за културен обмен започва леко да се открехва.

Най-ярко промяната се чувства при обсъждането, организирано от Съюза на художниците през декември 1954 г., на изложбата "Полски плакат", която експозиция предизвиква изключителен интерес сред нашата културна общественост.

По същото време (съзнателно или случайно) е открита и изложба на българския плакат.

Сравнението между двете експозиции "разтърсва" творците. Те са смутени и объркани, потиснати (от примитивизма и схематизма, от сивотата на българските експонати) и в същото време обзети от силна еуфория и естетическа възбуда от въздействието на полското изкуство (модерно, оригинално, стилизирано, метафорично, с изненадващи цветови решения).

На обсъждането присъстват изявени интелектуалци – художници, писатели, кинорежисьори. Те правят редица критични изказвания за състоянието на българския плакат и на изобразителното ни изкуство като цяло. Търсят и назовават някои от действителните политически (свързани с канонизирането на социалистическия реализъм) причини за драстичната разлика между българския и полския плакат. [45]

През 1955 г. две други изложби отново раздвижват духовете – на италианеца Ренато Гутузо и Мексиканската изложба.[46]

Отново следват дискусии, в които мненията са твърде противоречиви (варират от възхищение до сериозни резерви относно художествения метод, който, според по-консервативните художници-комунисти, представлява – с ярките тоналности на картините – отклонение от соцреализма). По време на тези дебати се прави опит за разчупване на догматичните канони, за преминаване към едно по-разкрепостено третиране на социалистическия реализъм.

[45] ЦДА, ф. 133, оп. 8, а. е. 17.

[46] Пак там, ф. 358 Б, оп. 1, а. е. 60; *Летопис* на едно драматично десетилетие. С., 1994, с. 118.

Преосмисляне на действащите до момента естетически норми и интелектуални хоризонти се правят и от писателите. В началото на 1955 г. вестник "Литературен фронт" открива дискусионната рубрика "Трибуна на писателя", в която критични мнения към прояви и тенденции в българския литературен живот изразяват Павел Вежинов, Яко Молхов, Емил Манов, Любен Станев. Атмосферата става твърде разкрепостена, което предизвиква ответна реакция на управляващите – на 29 октомври, 8 и 12 ноември и 17, 23 и 28 декември се провежда среща на Политбюро, начело с Вълко Червенков, с писателите-комунисти.[47] На нея е направен поредният опит да се дисциплинират онези писатели, членове на БКП, които имат куража да отстояват свободата на мнения, свободата на личния естетически избор, свободата за критично вглеждане в социалистическата реалност.

Началният период на размразяване на обществения (респективно на духовния) климат в страната (1953 - 1955 г.) е характерен със своята постепенност и плахост – естествени за времето непосредствено след абсолютната власт на догматизма във всичките му аспекти. Не без значение е и фактът, че през посочените години В. Червенков продължава да е главна политическа фигура, която всява респект, дори страх, въпреки опитите му за известно лавиране и привидна промяна във властовата позиция и в принципите на управление. Въпреки институционалната промяна, която той прави чрез създаването на нова институция – Министерство на културата (1954 г.).[48]

Съществено е и обстоятелството, че процесите на либерализация на художествения живот в Съветския съюз също са постепенни, изпълнени с противоречия и борба за надмощие между привърженици на радикалните и на умерените действия както в политическата, така и в духовната сфера.[49]

---

[47] *Мигев, В.* Българските писатели и политическият живот в България. 1944-1970 г. С., 2001, 118-127.

[48] *Калинова, Е.* Културна политика.., с. 433.

[49] *Зезина, М. Р.* Шоковая терапия: от 1953-го к 1956 году. – В: *Отечественная история*, 1995, №2, 121-135.

Наивно е да се очаква, че у нас ситуацията може да бъде по-различна.

Дискусиите в творческите среди рядко се изнасят по страниците на специализираната преса, те се водят предимно на общосъюзни събрания или на заседания на първичните партийни организации към СБП и СХБ.

Епизод трети

(средата на 50-те – краят на 80-те години)

Осезателни промени настъпват след средата на 50-те години. Започналата частична либерализация на политическия режим в резултат на събитията в центъра – Москва,[50] отключва отново творческата енергия и поставя началото на един донякъде необратим процес – на творчество, реализиращо се под шапката на комунистическата идеология, но в специфичен опозиционен вариант.

В първите месеци след Априлския пленум 1956 г. раздвижването е силно сред всички социални слоеве. Особено обнадеждена е интелигенцията (поне в по-голямата си част). Критиките нерядко минават границите на предвиденото и допускането от ръководителите на БКП.[51]

Полемиките относно състоянието и бъдещето на българската литература и изобразително изкуство стават вече публични. Различните мнения се отпечатват по страниците на списанията "Изкуство", "Септември", "Пламък", във вестниците "Литературен фронт" и "Литературна мисъл". На сериозно преосмисляне се подлага методът на "социалистическия реализъм".

---

[50] Започналото разведряване на политическия и духовен климат след смъртта на Сталин през 1953 г. продължава и след XX конгрес на КПСС (февр. 1956 г.). През април 1956 г. в България се провежда пленум на ЦК на БКП, на който са „снети" решенията на XX конгрес на КПСС и е извършена смяна на политическия елит. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а.е. 196.) В продължение на няколко месеца част от духовния ни елит заживява с илюзията за трайна либерализация и демократизация на обществения живот в страната. Тази илюзия рухва още до края на същата 1956 г., но през следващите десетилетия периодично се възобновява.

[51] *Христова, Н.* Специфика на българското "дисидентство"..., 180-189.

Художници, писатели, изкуствоведи и литературни критици се дистанцират от диктата на догматичната естетика в предшестващите години и се връщат към изконни понятия за твореца като стил, индивидуалност, усещане, преживяване.

Постепенно се заявяват и съзряват три основни идейни течения: партийно-апологетично, "неолиберално" и "неоконсервативно".[52] И докато представителите на първото следват в творчеството си безпрекословно модификациите на властващата комунистическа доктрина, другите две изразяват своя протест срещу подмяната на светлите идеали с политическия прагматизъм и цинизъм, извършена от управляващите. Най-категорични и последователни в своята противопоставяща и себеотстояваща се позиция са интелектуалците със сериозен комунистически актив от десетилетието преди Втората световна война, известни в публичното пространство като "старите комунисти" или "радикали". Те са силно разочаровани и не са склонни да простят изневярата на властта, а още по-малко да се примирят с нея. Това са творци като Христо Ганев, Емил Манов, Гочо Гочев, Дучо Мундров, Бинка Желязкова, Валери Петров, Радой Ралин. Тук са и по-младите Любомир Левчев, Стефан Цанев, Константин Павлов, Николай Хайтов, Васил Попов, Тончо Жечев, Цветан Стоянов, Здравко Петров. И още десетки "либерали" или "консерватори". Те започват сами да назовават себе си импресионисти или структуралисти, космополити или почвеници,[53] но всъщност по различен път правят едно и също – подчиняват творчеството си на една чисто хуманистична идея – за човека като свръхценност, за неговите индивидуални житейски драми, които не са поставени в зависимост от конкретната политическа реалност. Така постепенно творчеството се алиенира от идеологията. Стига се до опозиционната по същността си идея, че човекът се чувства пълноценен само ако е успял да постигне своето лично, интимно щастие. И съответно е нещастен и

[52] Последните две определения са на Атанас Славов.
[53] *Славов, А.* Цит. съч., 192-193.

неудовлетворен, ако не е успял.[54] И тази тема през следващите години става водеща във всички видове изкуства – литература, театър, кино, изобразителни изкуства. [55]

Властта само временно, в продължение на две-три години, играе ролята на наблюдател на либерализацията на художествения живот. Веднага след това тя прави всичко възможно да вкара духовния елит в нова идеологическа рамка. Като призовава към гражданска активност. Като финансира и съответно изисква творчество, което да разкрива житейски драми, произтичащи от конкретната политическа действителност. Като подсказва търсене не просто на баланс между сполуката и несполуката в това отношение, а преимуществено представяне на победата на доброто над злото.[56] Чрез критики и репресии, чрез забрана за публикуване и съответно за общуване с публиката фактически е отнета възможността на художествения елит за творческо противодействие. И той започва да реагира по невъзможен за цензуриране начин – чрез Езоповия език.

Промените в поведението на интелектуалците съвпада с идването на Тодор Живков на власт. Още в самото начало той загатва за особеното отношение, което ще има към тях. През следващите години прави редица изказвания, в които директно заявява, че българската интелигенция е здраво свързана с властта и не й създава особени проблеми. Така лидерът на БКП формулира и започва да утвърждава мита за послушния български интелектуалец, който отправя към хората само послания, които

[54] Първите разкази, които засягат тази тема, са „Иван" на Васил Попов и „Жалбата на Мито" на Николай Хайтов, публикувани в ноемврийските броеве на „Литературен фронт" през 1956 г. (Вж: *Славов, А.* Цит. съч., 66-67.) Появяват се и първите филми, в които човешката драма е изведена на преден план; тя определено доминира над партийната принадлежност и комунистическата идеология. Най-ярък в това отношение е филмът „На малкия остров" на Валери Петров и Рангел Вълчанов.

[55] *Славов, А.* Цит. съч., 113-120. Също така: *Аврамов, Д.* Диалог между две изкуства. С., 1993, 350-416.

[56] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а.е. 570, л. 1-38; *Живков, Т.* Комунистическата идейност – висш принцип на нашата литература и изкуство. Реч на срещата на Политбюро на ЦК на БКП с дейци на културния фронт, произнесена на 15 април 1963 г. Виж също така: *Славов, А.* Цит. съч., 178-179.

са свързани със социалистическата идеология, при това такава, каквато управляващите я представят и реализират на практика.

Аргументите, с които изгражда тезата си в най-обобщен вид, са изказани на Националната конференция за хумора и сатирата, проведена през 1974 година, на която ръководителят на партията и председател на Държавния съвет отъждествява позицията на БКП във връзка с кризите в Източния блок с Божията промисъл и подчертава доверието, което, макар и с известно закъснение, са проявили към тази позиция интелектуалците: "След Априлския пленум на ЦК на нашата партия нейният Централен комитет, Политбюро, в това число позволявам си да зачисля и себе си, всички ние сме се отнасяли с внимание към творците. По-възрастните другарки и другари помнят какво беше у нас след Априлския пленум. Тогава се създаде обстановка, която сега не ни се ще да си спомняме. Какво направихме? Казахме: другарки и другари, трябва да се живее по закон божи! Кой излезе прав? Партията или тези, които тогава се бяха надигнали? Партията излезе права. Това исторически се потвърди. Днес и децата го знаят.

Или да вземем контрареволюцията в Унгария. Тогава също имаше едно надигане, включително и във вашите среди. Ние казахме: спокойствие, другарки и другари, дайте да живеем по закон божи! И партийната линия се потвърди. Контрареволюцията в Унгария бе разгромена. С наша, а също и с ваша помощ.

Така бе и при Чехословашката контрареволюция. Пак казахме: другарки и другари, дайте да живеем по закон божи! Кой излезе прав? Чехословашките контрареволюционери или ние? Ние излязохме прави.

Вие разбирате, че като казвам "закон божи" имам предвид единствено верния марксистко-ленински път, по който вървим..."

Краят на словото, произнесено на специално дадената от Т. Живков официална вечеря, гласи: "Навсякъде ни завиждат за нашата художествено-творческа интелигенция. Ние безкрайно много се радваме за това".[57]

[57] Пак там, ф. 357 Б, оп. 1, а.е. 111; *Проблеми* на хумора и сатирата. С., 1976.

Така опитният политик успява да омаловажи острото противопоставяне на реалната политика и на част от действащите норми в обществото на десетки български интелектуалци.

Какво всъщност се случва през целия период, визиран от Живков?

Бунтът предимно на част от художествената, но и на определени представители на научната интелигенция непосредствено след Априлския пленум е толкова голям, че предизвиква у управляващите истинска тревога и съмнение във възможността да се справят с него. Критиката към изминалите години е съчетана с директно назованото съмнение във възможността на новия ЦК на БКП да промени нещата към по-добро. Призивите за свикване на партиен конгрес, чиято цел е смяна на новоизбраното ръководство на БКП, са придружени с констатации за лошото положение на работниците. Изискването за истинска свобода на творците върви успоредно със съмнението в естетическите възможностти на социалистическия реализъм и индиректни призиви за методологическо разнообразие. През 1957 г. се издават редица книги – като пиесата "Страх" на Тодор Генов и повестите "Семейство Ласкови" на Любен Станев и "Недостоверен случай" на Емил Манов, разкриващи редица негативни явления при социализма, поради което управляващите разпореждат публикуването на напълно отричащи ги критически статии в специализираните издания и масовата преса. Излизат и стихосбирките на младите либерални поети Любомир Левчев ("Звездите са мои") и Владимир Башев ("Тревожни антени"), характерни със своята разкрепостеност и дори космополитизъм. През следващата година са завършени филмите "На малкия остров" (сц. Валери Петров, реж. Рангел Вълчанов) и "Животът си тече тихо" (сц. Христо Ганев, реж. Бинка Желязкова), като и двата са остро критикувани от ЦК, а вторият не е допуснат до екраните.

През май 1956 г. е открито и кафене "Бамбука", което става място на свободната мисъл, място за разгорещени разговори и разпространение на произведения, трудно допускани до публиката от цензурата. Радой Ралин и Крум Пенев съчиняват стихове и епиграми, насочени срещу ЦК, които стават неразделна част от градския фолклор.

Властта реагира чрез срещи и разговори с непослушните, чрез активизиране на казионните обслужващи я творци, които влизат в остра полемика с критичната интелигенция, прибягва се и до репресии, като най-суровите са изключване от БКП (Крум Пенев през 1958 г.). [58] Междувременно във връзка с реакции по Унгарското въстание десетки студенти са изключени от висшите училища и десетки други граждани са изпратени в отново открития лагер "Белене". Месеци по-късно обаче на много от студентите са възстановени правата им, а контраадаптивните интелектуалци, след временно замълчаване, отново се надигат. [59]

---

[58] В плуралистичното общество несъгласието с партията, в която членува отделната личност, логично се изразява чрез напускането й. Не така стоят нещата при всевластието на една-единствена партия, както е в годините на социализма. Доброволното напускане на комунистическата партия през този период е не само трудно осъществимо, а и много по-сериозно наказуемо. Да не говорим за безсмислието на подобно действие, което би лишило интелектуалеца от възможността за публична изява, което ще рече – от възможността да отправя своите послания към обществото. Изключването от БКП е не просто санкция, а вид репресия, която, от една страна, изхвърля личността от публичното пространство, обрича я на изолация и не допуска пълноценно творческо осъществяване. Нещо повече. То е съпроводено и с потискащ психологически натиск върху личността – наказаният изтърпява нападките на част от колегите си в първичните партийни организации, които са убедени в правотата на санкцията или просто угоднически обслужват решението на висшестоящите партийни органи. Задължително е и подаването на молба за отмяна на наказанието, представляваща по същество принудително разкаяние за заетата позиция или изразеното мнение. (Вж: *Сарандев, И.* Валери Петров. Литературни анкети. С., 1997, с. 94.) В същото време именно изключването от БКП и инкриминирането на дадено произведение увеличава популярността на твореца и води до обществената му легитимация. Неслучайно през втората половина на XX век Западът отново въвежда в употреба термините „дисидент", „дисидентство", с които назовава позициите на интелектуалците в условия на не-свобода. С тези термини неправилно, според мен, се обозначават личности и действия с антикомунистическа насоченост. След средата на 50-те години на XX век „дисиденти" са предимно интелектуалци, членове на БКП или безпартийни, които не се противопоставят на комунистическата идеология, а изразяват корективни мнения тогава, когато има сериозно разминаване между прокламирани ценности и тяхната реализация на практика. (Вж: *Христова, Н.* Специфика на българското „дисидентство"...)

[59] *Христова, Н.* Конфликтът власт-интелигенция. 1956/1957 г. – В: *1956.* Априлският пленум и литературата. Унгарското въстание и българските писатели. Власт и публичност. Нов български университет. Департамент "Нова българистика". С., 2007, 38-39.

През 1957 г. е създадена нова управленска институция, която освен културата включва и образованието – Министерство на просветата и културата. Започва издаването и на седмичника в. "Народна култура" като печатен орган на министерството. Дългите колебания, продължили от 1953 г., когато за кратко функционира Сатиричният театър „Стършел" (СТС)[60], се увенчават с успех. През април 1957 г. е открит Държавен сатиричен театър в София. С успех приключват и преписките между в. "Стършел" и ЦК във връзка с идеята за библиотека "Стършел", която да издава малки книжки с хумористични разкази.[61] Възможност да публикуват получават повечето талантливи млади поети и белетристи.

В годините 1958-1960 г. политическата обстановка в страната е сложна. Борбата между "сталинисти" и "несталинисти" още не е приключила. Това е сериозна причина да се задейства новият стар стил на властта. След речта на Т. Живков пред отчетно-изборното събрание на Съюза на българските писатели на 8 април 1958 г. "Повече между народа, по-близо до живота!" – реч, която в основни линии повтаря речта на Хрушчов пред съветските творци, новият ръководител на БКП приключва двегодишната "борба за спечелване на интелигенцията". Или по-скоро се примирява с постигнатото до момента. Финалният рунд се отлага с няколко години. В онзи момент той категорично е заявил, че на "идеологическия фронт" съществени промени в сравнение с времето на "култа към личността" няма и не може да има. Тъй като не може да има съмнение в необходимостта "от ръководната роля на ЦК в областта на културата", не може да има съмнение – заявява Т. Живков, – че социалистическият реализъм си остава най-верният път, най-хуманният метод за творците, че: "Партийността е принцип, присъщ на социалистическата литература и изкуство, присъщ на всеки творец – комунист или безпартиен. Партийността не е монопол само на комуниста. Не е ли факт, че редица наши безпартийни писатели създадоха големи и вълнуващи произведения... защото стоят на

[60] *Христова, Н.* Петдесет години "Стършел" (исторически етюд) – В: *Гнездото* на стършелите. С., 1995, 53-56.
[61] Пак там, 70-71.

партийни позиции в изкуството, защото вървят с партията. Затова безкрайно прав е другарят Хрушчов, който заяви, че който иска да бъде с народа, той винаги ще бъде с партията и който здраво стои на позициите на партията, той винаги ще бъде с народа." Преди да произнесе тези прочувствени слова, чрез които прави опит да флиртува с безпартийните творци, Т. Живков е изразил съжаление и упрек към "сгрешилите, отклонилите се от правия път комунисти" като Емил Манов и Тодор Генов, като още някои други. Като Валери Петров, Христо Ганев, Анжел Вагенщайн – всички те създали през тези две години филми, остро критикувани или спряни от ЦК. Именно тези интелектуалци – членове на БКП, някои от които със сериозен антихитлеристки актив – създават най-големи проблеми на властта. Чрез своето творчество и честна гражданска позиция те категорично се обявяват срещу измяната на светлия идеал, в името на който в годините на съпротивата са рискували живота си. Както в този момент, така и занапред, те се чувстват длъжни да отстояват чистотата на идеала. А както казва Ст. Цанев, "Нищо не вбесяваше тогавашните управници повече, колкото напомнянето на собствените им идеали".[62]

Така съвсем естествено най-острите думи в доклада на Т. Живков са изречени по адрес на кинематографията: "Вярно е,... че от няколко години кинематографията поднася поредица от безидейни, аполитични и антихудожествени игрални филми, които изопачено представят живота в страната ни... някои работници в областта на киното, откъснали се от живота и със слаба марксистко-ленинска подготовка се поддадоха на модернистични "новаторски" влияния отвън, отклониха се от метода на социалистическия реализъм... Очевидно не могат сега Централният комитет и правителството да не се намесят в работата на кинематографията. В близко време Централният комитет на партията ще излезе със специално постановление за състоянието и задачите на Българската кинематография..."

В края на речта си ръководителят на БКП е риторично-въпросителен: "Не е ли време вече, другари, 14 години след Девети септември, да се сложи край на непрекъснатото ровене в минали

[62] *Цанев, Ст.* Убийците са между нас. С., 1996, с. 175.

грешки на някои дейци на литературата и изкуството, да престанат проявите на безпринципност и сектантство, да се създадат в съюза всички условия за спокойна творческа работа, за да заживеят дружно всички поколения писатели – комунисти и безпартийни – и да отдават още по-пълно своите сили и способности на великата борба на нашия народ за изграждане на социализма."[63]

След тези "добронамерени и доброжелателни" думи, с които БКП "по право" посочва верния път на творците, отново изплува спасителният конформизъм, прегърнат от немалка част от българската интелигенция.

На априлското отчетно-изборно събрание на СБП, след като е прочел смущаващо-догматичен доклад в духа на речта на Тодор Живков, Христо Радевски, който години наред е правил повече от възможното да е почтен в едно определено безнравствено време и да защитава писателите винаги, когато това е било възможно, е снет от председателското място.[64] Ръководната длъжност, след специално одобрение от ЦК, е заета от Георги Караславов.

На 5 юли 1958 г. е прието обещаното Постановление на ЦК за състоянието и по-нататъшното развитие на Българската кинематография, чийто дух, както и може да се очаква, е същият, както в априлската реч на Тодор Живков.[65]

Със своите действия обаче властта не успява да окаже търсеното от нея въздействие върху критичните творци. Едни от тях продължават да следват себе си в произведенията, които създават (филма "Първи урок" по сценарий на Валери Петров, режисьор Рангел Вълчанов), а други техни съмишленици – да ги защитават. Културната съпротива продължава. Васил Акьов пише възторжен отзив за "Първи урок", а Радой Ралин настоява да се преразгледа отношението към "Животът си тече тихо" на Христо Ганев и Бинка Желязкова. [66]

---

[63] *Живков, Т.* Изкуството, науката и културата в служба на народа. Т. 1. С., 1965, 201-202.

[64] ЦДА, ф. 551, оп. 1, а.е. 96

[65] Пак там, а.е. 452.

[66] *Акьов, В.* Основа за добър филм. – *Киноизкуство*, 1959, №11; Да поговорим за кинокомедията! – *Киноизкуство*, 1962, №12. Цит. по: *Янакиев, А.* Синема bg. Сто години филмов процес. Личности, филми, кина. С., 2003, с. 225.

В началото на 60-те години Политбюро начело с Тодор Живков си дава сметка, че ситуацията е подходяща за нова либерализация в обществения живот, особено след репресиите във връзка с писмото на 7-те партийни активисти до ЦК от 1960 г., в което остро се критикува управлението след 1956 г. През следващата 1961-а е проведен Мартенският пленум на ЦК, на който те са осъдени и след това интернирани,[67] сменена е редакционната колегия на в. "Стършел", изключени са редица интелигенти, членове на партията, отстранени от постовете са основните конкуренти на Живков – Вълко Червенков и Антон Югов, а в края на 1962 г. той става и министър-председател, с което окончателно се утвърждава във властта.

От февруари до април 1962 г. ЦК провежда срещи с всички творчески съюзи.[68] От тях управляващите получават представа както за настроенията сред художествената интелигенция, така и за проблемите, които съществуват и за чието разрешаване ще са нужни още усилия и търпение.

На 20 и 21 април е свикан пленум на ЦК по идеологическите въпроси,[69] а няколко дни по-късно е проведено и национално съвещание по идеологията, на което присъства съветска делегация, водена от Леонид Иличов (секретар на ЦК на КПСС) и Михаил Суслов.[70] На последния форум Тодор Живков разкрива и отстоява намерението си да въведе нов стил в отношението на БКП с интелигенцията. [71]

60-те години имат и своята специфична психологическа характеристика. Те са достатъчно отдалечени от Втората световна война. Те носят виталността, владееща хората след драмата и катарзиса, носят устрем и надежда, носят нормалност – пълноценност на живота, носят и чувствителност към общите човешки проблеми, които консуматорското общество през следващото десетилетие в немалка степен ще деформира и преобрази. Тези процеси, това светоусещане са доминиращи като че ли в целия свят.

[67] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а.е. 446, л. 3, 51, 69.
[68] Пак там, а. е. 491, 493, 497, 500, 570.
[69] Пак там, а. е. 493.
[70] Пак там, а. е. 504, л. 44.
[71] Пак там, а. е. 535, л. 12, 14-16.

И в България започва поредното силно интелектуално раздвижване. Творците отново прегръщат илюзията за същинска творческа свобода.

През 1961 г. е организирана Националната младежка изложба, на която ярко присъствие заявяват художниците Георги Баев, Светлин Русев, Атанас Пацев, Димитър Киров, Иван Кирков, Йоан Левиев.[72]

През 1962 г. лиричната книга на Валери Петров "В меката есен" получава Димитровска награда.[73]

В същото време Съюзът на художниците, чийто председател Стоян Сотиров влага цялата си енергия в мобилизиращо-стимулираща творците дейност, организира редица излижби – на Найден Петков, Никола Маринов, Дечко Узунов, Константин Щъркелов. Публичните отзиви са противоречиви, изказванията на художници и зрители създават емоционална атмосфера, в която изкуството присъства ярко, а всеки преживява докосването до картините по своему. Опитите на ЦК да играе ролята на посредник, на арбитър или съдник са вече по-внимателни, откъдето и по-малко плашещи. Макар и в доста начупена линия, започва поредното освобождаване от схематизма и бавното, но осезателно приближаване към пластично-колоритните, към истинските проблеми на изкуството в началото на 60-те години. На пътя към пълноценния художествен живот вече рядко ще има непреодолими препятствия. Въпреки че страховете на ЦК на БКП за "отклонения от социалистическия реализъм" ще се актуализират през годините и това ще активизира периодично по-категоричната намеса на властта в творческия живот.

През същата година Хасковският театър поставя пиесата на Валери Петров "Когато розите танцуват" – песен за любовта във всички възрасти, песен, опияняваща с движението, с превъплъщенията, със свободната игра, с импровизацията. Песен за истинския живот, този, за който дълго време е било забранено да се говори и пише.[74]

---

[72] Пак там, ф. 357, оп. 1, а.е. 74, л. 167-168.

[73] *Аврамов, Д.* Диалог между две изкуства. С., 1993, с. 369.

[74] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 502.

Следващият културен "рефрен" е сатиричният спектакъл "Импровизации" на Валери Петров и Радой Ралин. Режисьор е Гриша Островски. Декорите и костюмите са дело на Борис Димовски, музиката – на Кирил Дончев. Изпълнители са най-добрите млади и вече утвърдени български артисти. Публиката, запълнила залата на Сатиричния театър до краен предел и с правостоящи, е екзалтирана. Билетите се продават за месец напред. Българите се радват. Както на представените им "импровизации", така и на възможността самите те да импровизират. [75]

През 1962 г. се поставя началото на разгорещена дискусия за свободния стих, същността на която най-точно изразяват стиховете на Любомир Левчев: "Обичам те свободен стих, дори за тази дума свобода, която носи твойто име."[76]

Радой Ралин издава своите "Безопасни игли", цената на които е уволнението му от в. "Стършел".[77]

Бургаският театър от години вече се е превърнал в място за свободната мисъл и новите творчески експерименти, което води и до поставянето на Б. Брехт в Народния театър. [78]

Свои първи стихосбирки издават Христо Фотев и Стефан Цанев. Появяват се и новите книги на Любомир Левчев и Константин Павлов.

В киносалоните се прожектират новосъздадените филми "А бяхме млади" (1961 г., сц. Христо Ганев, реж. Бинка Желязкова), "Пленено лято" (1962 г., сц. Емил Манов, реж. Дучо Мундров), "Слънцето и сянката" (1962 г., сц. Валери Петров, реж. Рангел Вълчанов), които припомнят изгубените идеали на героите от антихитлеристката съпротива.

Поетите Стефан Цанев, Любомир Левчев, Константин Павлов, заедно с критика Цветан Стоянов, правят "шоу на колела", с

[75] *Аврамов, Д.* Цит. съч., 370-371

[76] Левчев, Л. Ти си следващият. С., 1998, 171-172; *Ханчев, В.* Тревоги и надежди около поезията. – *Пламък*, 1961, №1, с. 51 и сл.; *Левчев, Л.* Проблеми на свободния стих. – *Литературен фронт*, № 9, 1 март 1962; *Гечев, С.* Някои въпроси на поезията. – *Пламък*, 1961, №3; *Цанев, Ст.* Всеки час на деня. – *Пламък*, 1962, №5; *Литературен фронт*, №. 40, 4 окт. 1962.

[77] ЦДА, ф.1 Б, оп. 6, а.е. 4404, л. 84-87.

[78] *Стефанов, В.* Народният театър 1944-1974 г. – В: *100 години* Народен театър. С., 2004, с. 249.

което обикалят страната и въодушевяват студентската младеж.[79] През 1962 г. същата група организира алтернативен празник на поезията – четене на стихове в салона на Висшия институт за театрално изкуство (ВИТИЗ), което, още преди да започне, е забранено от Управителния съвет на СБП. Присъстващите млади хора обаче се зареждат с духа на протеста, който ще изявяват през следващите години както чрез творчество, така и чрез разкодиране и обогатяване на Езоповия език в литературата, театъра, киното. [80]

Създават се и започват да се излъчват сатиричните киноминиатюри "Фокуси" на Радой Ралин и екип.

В средата на шестото десетилетие на екран излизат филмите "Крадецът на праскови" (по едноименната новела на Емилиян Станев, реж. Вълo Радев), "Отклонение" (по романа на Блага Димитрова, реж. Гриша Островски, Тодор Стоянов), "Рицар без броня" (сц. Валери Петров, реж. Борислав Шаралиев), "Бялата стая" (сц. Богомил Райнов, реж. Методи Андонов). [81]

От началото до средата на 60-те години българският театър, благодарение на режисьорите Боян Дановски, Леон Даниел, Методи Андонов, Гриша Островски, Юлия Огнянова, стига нивото на социалната сатира, представена по един новаторски, адекватен на съвременните европейски тенденции начин. Поставят се пиеси на Маяковски, Брехт, Дюренмат (автори, продължително време забранявани в Съветския съюз),[82] играят се естрадно-сатирични ревюта или пиеси от български автори, в които също доминира корективното припомняне на жертвоготовността на героите от времето на нелегалната съпротива в името на идеала или сюжети, психологизиращи интимното човешко преживяване като контрапункт на декларативната драматургия от края на 40-те – началото на 50-те години. Илюзията, появила се през втората половина на 50-те години за съществуваща възможност от по-свободно писане и експериментиране в театъра, продължава и

[79] *Славов, А.* Цит. съч., с. 175.
[80] *Славов, А.* С трева обрасли. С., 1992, с. 198 и сл.
[81] *Янакиев, А.* Цит. съч., 299-300.
[82] *Славов, А.* Българска литература на размразяването. С., 1994, с. 151

дори се засилва в началото на 60-те години. Вярата в декларираната свобода за граждански и творчески изяви е искрена.

Част от най-добрите драматурзи в онзи момент не смята за необходимо сляпо да следва и обслужва основните цели на идеологията – да възпитава хората в пожелателните социалистически принципи, морал и етика. Тяхното желание и стремеж е да се противопоставят на доминиращата доскоро "лакировка на действителността" чрез критичното й изобразяване. Ударите и естествено последвалите разочарования не закъсняват. Властта припомня границата на допусканата свобода, отвъд която става опасно и следва нейната намеса.

През втората половина на 60-те години театрали и управляващи постигат приемливо и за двете страни съгласие. То се осъществява чрез лансираната от Тодор Живков в края на десетилетието теория за "голямата" и "малката" правда и приспособяване на театралните текстове към нея. Така се ражда и трайно се установява "драматургията на ежедневието" или "театърът на характери".[83] Той вече е в добро съзвучие с идеологията. Показват се и се интерпретират случки от ежедневието и пожелателни, но нереалистични житейски истории и поведенчески модели.

Публиката е въодушевена и удовлетворена. Хората престават да правят разлика между фикция и реалност и като че ли искрено вярват, че това е възможна (пропагандата в продължение на четвърт век ги убеждава в това), а не сътворена реалност. Отделният човек започва да се усеща значим вследствие на умелото театрално поднасяне на "малката правда". Необходимият социален отдушник е намерен, личността не само постига липсващата му дълго време самоидентификация, а и продължава да вярва в "голямата правда", в осъществимостта на социалистическия идеал. Целите на идеологията (и на властта) са постигнати.

През 60-те години са репресирани редица театрални спектакли,[84] а през 1968 г. опит да се дисциплинират интелектуалците

[83] *Байчинска, С.* За един неизбежен край и едно възможно начало. – В: *Театрален бюлетин* "Гестус", 1990, № 7, 8, с. 13.

[84] "Истинският Ивайло" от Стефан Цанев, Бургаски драматичен театър, сезон

или, както през 1974 г. казва Т. Живков – да ги принудят да живеят по закон божи – са репресиите срещу станалата емблема на съпротивата срещу властта книга с "народни епиграми" на Радой Ралин и Борис Димовски "Люти чушки". От работа са уволнени не само те, а и всички от издателство "Български художник", свързани с появата ѝ на бял свят. [85]

Властта ясно назовава десните, според нея, творци – Блага Димитрова, Веселин Андреев, Добри Жотев, Дора Габе, Гочо Гочев, Христо Ганев, Валери Петров, Радой Ралин, Борис Делчев, Благой Димитров, Емил Манов, Марко Ганчев, Стефан Цанев, Атанас Далчев, Иван Радоев, а също така и Христо Радевски, Георги Цанев, Крум Пенев, Здравко Петров.[86]

Първата половина на седмото десетилетие е време, през което твърде осезателни стават усилията за сближение между Изтока и Запада. Тази тенденция води до създаването на по-спокоен политически и духовен климат в България.

Управляващите полагат усилия да въведат замисленото още през втората половина на 60-те години т. нар. обществено-държавно начало в управлението на културата.[87] Целта е интелигенцията да участва не само в създаването на духовни ценности, а и да инициира и движи културния процес, като се ангажира по-плътно с културната политика, разбира се, в граници, поставени от висшата партийна номенклатура.

1961/1962 г.; "Мачово бърдо" от Мирон Иванов, Сатиричен театър-София, сезон 1964/1965 г.; "Грешката на Авел" от Емил Манов, постановка на Димитровградския народен театър; "Поетът и планината" от Иван Теофилов, Театър на въоръжените сили в София; "Небе и земя" от Климент Цачев на Плевенския драматичен театър (и трите играни през сезон 1963/1964 г.); "Ние не вярваме в щъркели" от Недялко Йорданов, Бургаски драматичен театър, сезон 1966/1967 г.; "Старчето и стрелата" на Никола Русев, Сатиричен театър-София, 1968 г.; "Ние сме на 25" от Недялко Йорданов, Бургаски драматичен театър, сезон 1969/1970 г.; "Аз бях той" и "Комунисти" от Георги Марков на Държавния сатиричен театър и Драматичен театър "Сълза и смях", София, сезони 1968/1969/1970 г.

[85] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 36, а.е. 299, л. 11; вж. също: *Делчев, Б.* Дневник. С., 1995, 119.

[86] Пак там, ф. 1 Б, оп. 40, а.е. 22.

[87] Пак там, ф. 405, оп. 9, а. е. 33, л. 58-68.

Особено внимание се отделя на развитието на художествената самодейност, която, освен че дава възможност за творческа изява, освен че е добре обмислена тактика за ангажиране на свободното време на мнозинството българи, които го запълват с консуматорски забавления и нежелано от управляващите критикарство, съдейства и за създаване на масова култура на приемливо естетическо равнище. Това е причината инвестициите в художествената самодейност да са твърде големи. Чрез читалищните театри, певческите групи, фолклорните танцови състави и други подобни любителски прояви се ограничава донякъде кичът и опростачването – тенденции, които макар и отбелязвани като тревожни и сериозно административно и пропагандно атакувани, са опасно привлекателни и "заразни" за масовия човек.[88]

Въпреки това критичните писатели, художници, театрали, кинотворци, композитори са сериозно обезпокоени от видимата елементаризация на културата, от оеснафяването на нацията, от високомерието и привилегироваността на номенклатурните кадри и все повече чрез своето творчество (или чрез мълчание – дистанциране от официалната публичност) влизат в ролята на властови и обществен морален коректив.

През 1970-1971 г. избухва скандалът "Солженицин", в резултат на който от партията са изключени позволилите си да не гласуват срещу Нобеловата награда на популярния съветски писател Александър Солженицин Гочо Гочев, Христо Ганев, Валери Петров, Марко Ганчев, а от Съюза на българските писатели е изключен Благой Димитров. През 1974 г. имената на тези писатели се актуализират в публичното пространство и те отново се превръщат в символ на протеста срещу посегателството върху творческата и личната свобода.[89]

Това е времето, когато по страниците на сп. "Литературна мисъл" се провежда разговорът "Поезията през 1974 г. и критическият отзвук от нея", по време на който Стоян Каролев, Атанас Натев, Борис Делчев, Атанас Свиленов, Иван Сарандев изразяват от-

[88] Пак там, а. е. 32, л. 25-43.

[89] *Христова, Н.* Българският скандал „Солженицин". 1970-1974. С., 2000.

кровено мненията си за българската поезия. Дискусията е свободна, необременена от идеологически или естетически рамки, анализите на масовото поетично творчество са острокритични, а експерименталната лирика на Калина Ковачева и стихосбирката "Как" на Блага Димитрова високо оценени. Както в повечето случаи до този момент, така и сега репресиите са тези, които превръщат един професионален разговор в културен скандал, оказал въздействие върху широките интелигентски среди. В два последователни броя (42 и 43 от 1975 г.) вестник "Литературен фронт" публикува редакционни статии, в които са отправени познатите обвинения за идеологическа и класово-партийна несъстоятелност на авторовите тези. Следва и задължителното второ действие – Стоян Каролев и Атанас Натев са уволнени от "Литературна мисъл", а Ив. Сарандев – от редакцията на сп. "Съвременник".[90]

Това е времето, в което по-категорично се заявяват структуралистите. Никола Георгиев прави първия структурален анализ на книгата "Диви разкази" на Николай Хайтов.[91] Към тези професионални дебати управляващите проявяват търпимост, макар че ги определят в повечето случаи като еретични и дори идеологически конфронтационни по отношение на марксистко-ленинската естетика.

Това е времето, когато излизат двете книги на Блага Димитрова и Йордан Василен "Младостта на Багряна" и "Дни черни и бели" (1975 г.), които заради обективния и дори носталгично-възторжен поглед към литературния живот от 20-те – 40-те години на XX век официално са отхвърлени и обругани, без авторите да получат възможност да се защитят.[92] Произведен е поредният литературен скандал, който има двойнствен ефект. От една страна, той задвижва емоционално и провокира с още по-голяма сила критично настроените творци, от друга – пречи на построяването на мостове между модерния и съвременния европейски дух на българската култура.

В края на седмото десетилетие българите се включват в критичната публичност, съпреживявайки постановките на "Римска

[90] *Трайкова, Е.* Българските литературни полемики. С., 2001, 211-220.
[91] Пак там, 195-199.
[92] Пак там, 199-210.

баня" и "Сако от велур" на Станислав Стратиев (Държавен сатиричен театър), "Опит за летене" на Йордан Радичков (Народен театър), "Човекоядката" на Иван Радоев (Драматичен театър "София"). В същото време балансиращо емоционално въздействие оказват филмите "Няма нищо по-хубаво от лошото време" (сц. Богомил Райнов, реж. Методи Андонов), "Таралежите се раждат без бодли" на Братя Мормареви (реж. Димитър Петров), "Козият рог" по разказа на Николай Хайтов (реж. Методи Андонов), "Момчето си отива" на Людмил Кирков, "Баща ми, бояджията" на Стефан Димитров, "Осъдени души" на Вълo Радев. А филми като "Дърво без корен" на Христо Христов, "Селянинът с колелото" и "Матриархат" на Людмил Кирков, "Мъжки времена" на Едуард Захариев провокират размисъл върху драмата на селяните, предизвикана от процесите на ускорена индустриализация и урбанизация на страната.

Такава е част от интелигенцията, за която Тодор Живков казва, че "навсякъде ни завиждат за нея", като по този начин се опитва да обезстойности протеста, изразен чрез критично творчество и да внуши идеята за всеобщото послушание, назовано тогава, а и по-късно конформизъм.

Основания за това твърдение, естествено, има. През 1971 г. се чества 60-годишнината на първия партиен ръководител. Председателят на СБП Георги Джагаров излиза с предложение за изработване на ракла, в която да бъдат поставени произведения на изтъкнати български писатели. То е обсъдено на Управителен съвет на писателския съюз в състав Г. Джагаров, Павел Вежинов, Камен Калчев, Драгомир Асенов и Стоян Чавраков и е гласувано "единодушно". Павел Вежинов нарича идеята "блестяща".[93] Тя всъщност не възниква случайно, а е естествен резултат от няколкогодишното умело и упорито флиртуване на Т. Живков с писателите. В резултат на това творците на словото вече окончателно са се превърнали в привилегирована класа. Освен многобройните облаги и жестове, награди и похвали, давани на определени "избраници", те са се сдобили с Клуб на писателите (1969 г.), осъществили са през 1970 г. лични многочасови срещи с "първия човек в партията и държа-

[93] ЦДА, ф. 551, оп. 3, а. е. 60, л. 12-16.

вата" – т. нар. литературни понеделници, а на X конгрес на БКП 14 писатели са "направени" народни представители, самият председател на Съюза Г. Джагаров е получил изключително висок пост – заместник-председател на Държавния съвет. "Избрани" интелектуалци участват и в ловната дружинка на Т. Живков. А това положение, естествено, изисква и адекватна благодарност. Категорично обаче отказват да дадат свои произведения за "раклата-съкровищница" (с посвещения на Тодор Живков) Радой Ралин, Гочо Гочев, Борис Делчев, Стефан Цанев.

Жест на благодарност към председателя на Държавния съвет голяма част от българските писатели правят и през 1981 г., във връзка с неговата 70-годишнина. Издадена е стихосбирката "Априлски сърца", в която създаваният през последното десетилетие култ към личността на генералния секретар на БКП е апологетично заявен и проявен в поетична форма.[94]

Но и интелектуалният протест през следващите години става още по-силен, което мобилизира репресивният ресурс на държавата.

През 1982-а са иззети от книжарниците монографията "Фашизмът" на Желю Желев и романът "Лице" на Блага Димитрова, забранено е разпространяването на филма "Една жена на 33" на Боян Папазов и Христо Христов, а авторите им са наказани.[95] Това е заключителният етап от поредицата културни скандали, избухнали в кризисни за социализма моменти – след XX конгрес на КПСС и Унгарското въстание от 1956 г., след Пражката пролет от 1968 г. и след появата на полската "Солидарност", предизвикала политическа криза в Полската народна република през 1980-1981 г.

Българската 1982 година обаче има и своята специфика. От една страна, в началото на 80-те години България се оказва почти единствената относително стабилна държава от социалистическия блок. Икономиката, въпреки натрупания външен дълг в началото на 80-те, е в добро състояние, а културният подем е осезаем. Първото е резултат от реформите в стопанската област, започнати от

[94] *Априлски сърца*. Стихотворения. В., 1981. През 1984 г. е издаден и втори том на тази поетична антология.

[95] *Христова, Н.* Специфика на...., 339-350.

екипа на Тодор Живков в края на 70-те години. Второто е плод на политиката на Людмила Живкова, която за няколко години успява да разработи и реализира програми, насочени към търсене и изява на българската идентичност, в противовес (без открито да се заявява) на съветското културно влияние, успява да експонира и по този начин популяризира българската култура на Запад. Тя активно работи по подготовката за честване на 1300-годишнината от основаването на българската държава.[96] Именно по нейна инициатива редица критични интелектуалци са привлечени за участие в управлението на културата и получават възможност да осъществяват немалко от идеите си чрез механизмите на властта. Това е едно от обясненията за забавяне на процеса на организирано интелектуално недоволство срещу изкривения социалистически модел.

Вследствие на умелата политика на Л. Живкова културният живот става по-динамичен и разнообразен, дадено е поле за развитие на естетически течения и школи, различни от догматичния марксизъм. Всичко това довежда до цялостен национален подем.

Публицистичният и социално-критичният театър отново привличат хиляди зрители в салоните, където съзаклятието между актьори и публика е толкова силно, че създава усещането за колективен бунт срещу управляващите. Произведени и представени на публиката са освен филми с националистически патос като трисерийния "Хан Аспарух" (сц. Вера Мутафчиева, реж. Людмил Стайков) и такива като "Лавината" (сц. Блага Димитрова, реж. Христо Писков, Ирина Акташева) и "Оркестър без име" на Людмил Кирков.

През 1982 г. обаче България понася редица външнополитически удари, които са основна причина за настъпилата стагнация в социополитическия и културния живот на страната. През лятото на 1981 г. Л. Живкова умира и скоро след това постът й е зает от Георги Йорданов, който става послушен проводник на новата властова политика, насочена към връщане на културата в руслото от началото на 70-те години.

---

[96] По-подробно вж: *Калинова, Е.* Трансформациите и културата. – В: *История* на българите. От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989). С., 2009, 567-582.

През 1984 г. тържествено и с военен парад се отбелязва 40-годишнината от 9 септември. Тя е повод за амнистия на осъдени за криминални престъпления и на репресирани от структурите на БКП бивши партийни и безпартийни членове. Именно тогава са отменени наказанията на Радой Ралин и Борис Димовски от 1968 г., на Христо Ганев, Гочо Гочев, Валери Петров, Марко Ганчев и Благой Димитров от 1970 г.[97]

През същата 1984 година кризата в държавата и обществото е вече осезаема. Натрупаният в началото на 80-те години външен дълг е ликвидиран, но на твърде висока цена. Силно е ограничен търговският стокообмен със Запада, намаляват доставките на петрол от СССР, в големите градове е въведен режим на тока. Българите заживяват "на тъмно". Следват тежка зима и сухо лято. Сериозен е и демографският проблем. Това е и годината на първите терористични акции, извършени от турски екстремисти. В края на 1984 г. започва и т.нар. възродителен процес, представляващ фактически насилствено преименуване на българските турци. Напрежението в обществото е голямо, а разочарованието от режима – осезателно.[98]

Най-смутени от тревожната ситуация в страната са българските интелектуалци. Онази част от тях, която през всичките предходни десетилетия проявява социална чувствителност и гражданска активност, реагира на насилието – без значение от коя страна идва – с оживени коментари в оформените вече приятелски интелектуални кръгове.

През март 1985 г. начело на КПСС застава Михаил Горбачов, който ясно заявява намеренията си да реформира социализма. Започва съветската "перестройка", с която страните от периферията на социалистическия блок, в т. ч. и България, трябва да се съобразят. Тодор Живков прави пореден опит да запази властта си. Този път обаче промените са решителни и инициирани от центъра – Москва, и усилието дава временен резултат. Просветените бъл-

[97] *Сарандев, И.* Валери Петров. Литературна анкета. С., 1997, с. 95; *Димитров, Б.* Брутални години. С., 1996, 45-48; интервю на автора с Радой Ралин, проведено през 1996 г.

[98] *Крамптън, Р.* Кратка история..., 302-303; *Калинова, Е., Баева. И.* Българските преходи.1939-2002. С., 2002, 220-225.

гари масово четат съветска преса и гледат нашумели телевизионни предавания. За две-три години обществените настроения стават твърде динамични, "перестройката" навлиза в заключителната си фаза – "ерата на гласността". През 1987 г. в България се провежда Юлският пленум на ЦК на БКП, на който се обявява и възможността за юридическо регламентиране на неформални организации и сдружения. Появява се т. нар. Юлска концепция, предвиждаща някои демократични преобразования в политическата и икономическата област и изработване на нова конституция. [99]

Официалното обявяване на този текст е последвано и от конкретни действия. Организират се редица семинари (в Софийския университет, в другите висши учебни заведения, в БАН), по време на които с голяма острота се поставят наболели обществени проблеми. Продължава практиката най-сериозни въпроси да се обсъждат на партийни форуми. През есента на 1987 г. се провежда университетска партийна конференция, по време на която преподаватели от Софийския университет отправят сериозни критики към ръководството на БКП. Мерките са традиционни и светкавични – професорите Никола Попов, Недялко Белев, Васил Иванов и доц. Николай Василев са изключени от партията. Отново репресията допринася за популяризиране на техните личности и мнения, а също така предизвиква и противодействие срещу нея от страна на преподаватели и студенти.[100] По същото време – малко преди края на 80-те години – нараства броят на критичните публикации в сп. "Общество и право", "Отечество", "София", както и във в. "Народна култура", "Орбита" и полулегалните издания "Глас" и "Мост" на Владимир Левчев и Едвин Сугарев.

През тези години културният фестивал "Аполония", провеждан всяка есен в Созопол, събира голяма част от интелигентите от столицата и страната, които активно участват (като основни действащи лица или като публика) в различните, често еретични културни представления.

[99] *Живков, Т.* Мемоари. С., 1997, 349-353.
[100] *Калинова, Е., Баева. И.* Цит. съч., 238.

Множи се броят на естетически експерименталните произведения, на критично-реалистичните творби, разнообразяват се формите и местата за културен диалог между интелектуалци и публика. [101]

Българската кинематография вече е създала "Опасен чар" (1984 г., реж. Иван Андонов), "Да обичаш на инат" (1986 г., реж. Николай Волев), "Вчера" (1988 г., реж. Иван Андонов), "Маргарит и Маргарита" (1989 г., реж. Николай Волев). Допуснати до екран са репресирани филми като "Животът си тече тихо" на Христо Ганев и Бинка Желязкова, "Понеделник сутрин" на Христо Писков и Ирина Акташева, "Привързаният балон" на Бинка Желязкова, "Прокурорът" на Любомир Шарланджиев.[102]

На изключителна популярност се радват пиесите на Иван Радоев, Станислав Стратиев, Стефан Цанев, Йордан Радичков. А през 1988 г. спектакълът "На смях", по сценарий на Валери Петров, в изпълнение на Ицхак Финци и Илка Зафирова, при всяко представление екзалтира публиката, създава усещането за съпричастност в критиката към действителността, освобождава напрежението, дава кураж за изява на по-смела гражданска позиция. Актьори и зрители пеят тъжно-ироничния рефрен: "Животът, естествено, е нещо сложно./ Понякога даже звучи фатално./Но да се живее е изобщо възможно./ Това е доказано експериментално." Сюжетът е твърде песимистичен и изцяло съзвучен с преобладаващите обществени настроения: младеж и девойка искат да се самоубият, за момент се разколебат, но накрая не успяват да открият смисъл в живота и решително поглъщат цианкалий.

В края на 80-те години предаването "Всяка неделя" на БНТ все повече се превръща в трибуна на еретичното слово.

През март 1989 г. се провеждат редовните конгреси на творческите съюзи, по време на които се правят остри, дори крайни критични изказвания.[103]

---

[101] *Христова, Н.* Интелектуалната почтеност като бунтарство: вестник "Народна култура". 1986-1989 г. – В: *Толерантният* националист. Паметен сборник за Стайко Трифонов. С., 2009, 323-327.

[102] *Янакиев, А.* Цит. съч., 305-311.

[103] *Чакъров, К.* Вторият етаж. С., 1990, 181-182; *Данаилов, Г.* Доколкото си спомням. Т. 2. С., 2001, с. 156 – Цит. по: *Калинова, Е., Баева. И.* Цит. съч., 243-244.

В началото на 1988 г. се появяват първите неформални граждански организации. На 8 март в Дома на киното в София е прожектиран филмът "Дишай" (сц. Виолет Цеков и Георги Аврамов, реж. Юрий Жиров). Инициативна група в състав Христо Смоленов, Цветан Кардашев, Виолет Цеков, Георги Аврамов, Стефан Гайтанджиев, Малина Петрова, Петко Симеонов и Желю Желев излиза с предложението да се създаде Обществен комитет за екологична защита на Русе. Прочетена е програмна декларация и е избрано ръководство, в което са включени популярни личности като Георги Мишев, Светлин Русев, Нешка Робева, Петър Слабаков, Соня Бакиш (съпруга на председателя на Народното събрание и член на Политбюро Станко Тодоров).

Тази организация не възниква изведнъж. Тя е резултат на голямото обществено напрежение, предизвикано от екологичния проблем в Русе, периодично обгазяван от химическия комбинат в румънския град Гюргево, и от неспособността на управляващите да се справят с него. Съвсем логична е реакцията на популярни личности в българската преса: на 15 октомври 1987 г. "Литературен фронт" помества материал на поета Евтим Евтимов, поставящ остро екологичните проблеми. Следват още няколко публикации по тази тема в писателския вестник. Подобни реакции се чуват и от ефира на Националното радио.

Екологична е и темата на изложбата на младите художници в Русе, открита през януари 1988 г.

Най-силно въздействие и широк отзвук има писмото-призив в защита на Русе на Съюза на българските художници до творческите съюзи, публикувано на 12 февруари 1988 г. във в. "Народна култура". То е подписано от Светлин Русев, член на ЦК и народен представител, и е подкрепено на събрание на Института за ядрени изследвания и ядрена енергетика, на Института по молекулярна биология при БАН и чрез отворено писмо на акад. Благовест Сендов – член на Международната фондация за оцеляване на човечеството.

Раздвижването сред интелектуалците става все по-голямо и се проявява по различни поводи. На 19 февруари в Дома на киното се провежда събрание, посветено на годишнината от обесването

на Васил Левски, на което главни действащи лица са професорът-историк Николай Генчев, д-р Желю Желев и журналистката Велислава Дърева. Акцент в дискусията – както докладват от ДС – е "ролята на интелигенцията за социалните промени".[104]

Поводът за създаването на Русенския комитет на пръв поглед е само екологичен. Но по същество организацията от самото начало отправя остра критика към неспособността на българското правителство да се справи с трансграничното замърсяване. Една от целите й е да съдейства за активизиране на властта в тази посока. И макар сформирането на Обществения комитет за екологична защита на Русе, на провинциалните опозиционни дружества и комитети,[105] както и на последвалите организации да се основава на решенията на Юлския пленум на ЦК на БКП от 1987 г., управляващите веднага реагират, като не допускат юридическата регистрация на Русенския комитет. В този момент висшата партийна номенклатура начело с Тодор Живков показва, че няма никаква промяна в начина й на действие от предишните години. Продължена е традицията на репресиите. Част от ръководителите на комитета (Георги Мишев, Христо Смоленов и Соня Бакиш) са изключени от БКП. Санкцията е наложена от Секретариата на ЦК на БКП.[106] Тази властова реакция, както и неудовлетвореността от дейността на другите неформални организации, донякъде става причина за появата година по-късно – на 11 април 1989 г. (всъщност неофициално тя функционира от февруари с. г.)[107] – на първата зелена формация "Екоглас-

[104] *Шесто* управление срещу неформалните организации в България. 1988-1989 г. С., 1999, 24-26.

[105] Независимо дружество за защита правата на човека в България, оглавявано от бившия легионер и дългогодишен политически затворник Илия Минев, Комитет за защита на религиозните права, свободата на съвестта и религиозните ценности, начело с Христофор Събев, и Независимият профсъюз „Подкрепа" на д-р Константин Тренчев. (*Иванов, Д.* Политическото противопоставяне в България. 1956-1989. С., 1994, 124-139; *Спасов М.* Създаването на СДС. 1989-1991. С., 2003, 22-26, 36-40, 45-47; *Василев, Й.* Патила и радости. С., 2002, с. 270.)

[106] *Шесто* управление..., 22-46; *Баева, И.* Из историята на българското дисидентство – общественият комитет за екологична защита на Русе и властта. – В: *България* и Източна Европа. С., 2001, 221-243.

[107] *Шесто* управление..., с. 183, 190.

ност", начело с Петър Слабаков, Александър Каракачанов и Георги Аврамов (активно участват Стефан Гайтанджиев, Едвин Сугарев, Вяра Николова, Петър Берон)[108], която поставя в центъра на вниманието не конкретния злободневен проблем за замърсяването на Русе, а опазване чистотата на околната среда като цяло. Именно тя е българският опит за включване в световното екологично движение, придобило особена актуалност и сила в постиндустриалната епоха. Едно движение, което, поставяйки жизненоважни за хората въпроси, произтичащи от неекологичната икономика, неизбежно прераства в политическо. Неслучайно точно инициативите и дейността на "Екогласност" през есента на 1989 г. успяват да привлекат хиляди българи, които подписват протеста срещу проекта "Рила-Места". "Екогласност" организира и първата легална демонстрация от 3 ноември 1989 г., по време на която за пръв път, макар и плахо, българи скандират "демокрация". [109]

На 3 ноември 1988 г. в 65-та аудитория на Софийския университет, е учреден Клубът за подкрепа на гласността и преустройството. Инициатори за създаването на тази "дисидентска" организация са уважавани български интелектуалци, които се ползват с голямо обществено доверие. В учредителния протокол са включени имената общо на 81 души (в някои документи се говори за 90-92).[110] През юни 1989 г. техният брой нараства

[108] *Василев, Й.* Цит. съч., с. 285.

[109] Пак там, с. 286; *Спасов, М.* Цит. съч., с. 44.

[110] Христо Радевски, Радой Ралин, Блага Димитрова, Марко Ганчев, Невена Стефанова, Александър Миланов, Георги Величков, Михаил Величков, Елка Константинова, Валери Петров, Георги Мишев, Васил Акьов, Давид Овадия, Енчо Мутафов, Иван Коларов, Христо Алексиев, акад. Алексей Шелудко, проф. Чавдар Кюранов, проф. Кирил Василев, проф. Иван Марев, проф. Иван Николов, проф. Иван Джаджев, проф. Цветана Тодорова, проф. Мария Велева, проф. Снежа Аврамова, доц. Недялко Мерджанов, доц. Николай Василев, ст.н.с. Искра Панова, ст.н.с. Петър Райчев, доц. Бернард Мунтян, ст.н.с. Зина Маркова, доц. Георги Гунев, ст.н.с. Ангел Димитров, доц. Миляна Каймаканова, ст.н.с. Цанка Рибарова, ст.н.с. Желю Желев, ст.н.с. Диана Георгиева, доц. Кира Андрейчина, Стойне Гергов, ст.н.с. Кристина Тошева, ст.н.с. Петко Симеонов, н.с. Анна Серафимова, н.с. Росица Аркова, н.с. Евелина Първанова, н.с. Евгения Иванова, н.с. Антонина Желязкова, гл. ас. Волга Тодорова, гл. ас. Минчо Минчев, гл. ас. Ивайло Трифонов, н.с. Деян Кюранов,

на 214.[111] Клубът за подкрепа на гласността и преустройството в България е изцяло затворена интелигентска организация (въпреки че в програмната декларация той е обявен за отворена към всички гражданска структура), в която отсъстват антикомунистически призиви, а и през цялото време участниците говорят за демократизация и хуманизация на системата в рамките на преустройството.[112] Този характер на организацията не пречи на ръководителите на БКП да преследват членовете му, да изключват от БКП, да прибягват до обиски и арести. До по-драстични санкции обаче не се стига.

Управляващите са принудени да се съобразят с голямата популярност и силното влияние на интелектуалците върху общественото мнение, да се съобразят с факта, че някои личности отдавна са припознати и признати от българите като официални техни говорители.

* * *

През втората половина на XX век българското общество е под въздействието на естетическите и гражданските позиции на изявени интелектуалци, то засилва своя критицизъм през десетилетията, държи съзнанието си будно и в края на 80-те години поставя под съмнение не само действията на властта, а и възможностите на социалистическата система.

н.с. Христо Смолянов, н.с. Вероника Николова, асп. Александър Каракачанов, ас. Момчил Баджаков, инж. Юлияна Куцарова, Брайко Кофарджиев, Георги Друмев, Копринка Червенкова, Светла Иванова, Ангел Русков, Милка Рускова, Мария Бойкикева, Вера Смилкова, Марин Маринов, Елена Груди Атанасова, Дучо Мундров, Анри Кулев, Светла Ганева, Румяна Живкова Петкова, Васил Живков, Боян Папазов, Иван Росенов, Юли Стоянов, Маргарита Николова, о.з. полк. Борис Спасов, Дона Боричева, Невена Мечкова, Мария Желева, Димитър Новачков, Анди Палиева, Воин Кятов, Борис Димовски, Уляна Раднева, Йордан Василев, Светлана Байчинска, Никола Вандов, Петър Стайков, Лиляна Александриева, Вера Бакалска. (Цит. по: *Василев, Й.* Патила и радости. С., 2002, 281-282.)

[111] *Спасов, М.* Цит.съч., 281-282; *Иванова, И.* Българското дисидентство. 1988-1989. С., 1997, 141-147; *Василев, Й.* Цит. съч., 281-282.

[112] За цялостната дейност на Клуба за подкрепа на гласността и преустройството и мерките на властта по-дробно вж: *Баева, И.* Създаване на Клуба за подкрепа на гласността и преустройството и ролята му за началото на прехода – 1988-1989 г. – *Известия* на държавните архиви, 2004, Т. 87, 3-32.

БКП институционализира, финансира и контролира художествената култура, но по един преобладаващо умело-манипулативен начин. Това позволява и динамично движение на естетически идеи, които успешно съжителстват с поставената твърдо на власт марксистко-ленинска идеология. Тя обаче през последните две десетилетия на социализма е сведена до обикновен ритуал. Патос има, но той е много повече декларативен, отколкото искрено-изповеден.

В литературата, изобразителните изкуства, театъра, киното, музиката се създават стойностни произведения, които въздействат не само морално-етично, а и естетически върху българите.

Преживяното през годините на социализма бавно, но непрекъснато разкрепостяване се оказва добра основа за стартиране на промените след падането на Берлинската стена.

ЕТНИЧЕСКИ И РЕЛИГИОЗНИ ОБЩНОСТИ В СЛЕДВОЕННА БЪЛГАРИЯ

Искра Баева, Евгения Калинова

Iskra Baeva, Evgenia Kalinova. **ETHNIC AND RELIGIOUS COMMUNITIES IN POST-WAR BULGARIA**

Since the Liberation of Bulgaria in 1878 the Bulgarian state policy towards the ethnic and religious communities has always been of special interest to the Bulgarian society. In the beginning of the socialist period the Communist party made an attempt to apply a new policy based on internationalism, but from 1960s onwards the authorities turned back to the traditions of nationalism. This policy culminated in the attempt at forced assimilation of the Bulgarian Turks, that the Communist party leaders called a "Revival Process".

Преди да представим една панорамна картина за положението на етносите в социалистическа България и да дискутираме основните проблеми в държавната политика (зависеща преди всичко от позициите на управляващата през целия период между 1944 г. и 1989 г. БКП) по този особено важен за Балканите въпрос, искаме да обърнем внимание върху някои по-общи положения.

Когато говорим за етноси, народности и нации, неизбежно се изправяме пред трудния за разрешаване въпрос какво е научното определение на тези често използвани понятия. В науката споровете продължават и едва ли скоро ще бъдат разрешени в полза на единни и общоприемливи дефиниции. Но в практиката се налага да се приеме някакво определение, затова ние използваме понятието етнически групи в смисъла му на етничност като "*значим за индивидуалното и колективното поведение факт, че относително голяма група хора е свързана чрез вярата в общ произход, чрез общи черти в културата, историята и актуалните преживявания и освен това притежава определено съзнание за идентичност и солидарност*". В същото време историческата традиция на Балканите е създала и обособени общности не по етнически, а по религиозен признак – таки-

ва в България са българите-мюсюлмани, широко известни като помаци. По своите особености тези общности, съставени етнически от представители на голямата държавнотворческа общност, но отграничаващи се от нея по своята вяра, могат да се сравняват с етническите общности. На Балканите подобни религиозни общности има в повечето модерни държави, а някъде те са придобили дори статут на нация (бошняците в Босна и Херцеговина). Въпреки че подобно сравнение между етнос и религиозна общност е неприемливо от научна гледна точка, то се налага като историческа практика, защото религията (в случая ислямът) като водеща идеология на средновековното общество играе водеща роля при обособяването на социалните групи в Османската империя.

В българските земи винаги са живели различни етнически общности. Те са се състояли от хора, които се отличават от основната маса на българското население, играло водеща роля при създаването и утвърждаването на България като модерна европейска държава от 1878 г. до днес. Различните етнически общности у нас се състоят от хора, които са различни от българите по някой от тези принципи или по комбинация от тях – език, народна култура, вярвания и религия, етническо самосъзнание. В периода след Втората световна война България не преживява дълбоки етнически промени, тя запазва относително пъстрия си етнически, културен и религиозен облик, но същевременно продължават и започнатите в предходната епоха опити този облик да се промени.

Специфичната политическа система на социализма, която съсредоточава всички лостове на властта в ръцете на държавата (овладяна и контролирана от БКП), повишава ролята на държавната политика в живота на етническите общности. Системата на държавен социализъм, пренесена в България от Съветския съюз, създава усещането, че реалността може да се видоизменя според волята на управляващите. В областта на етническите взаимоотношения тази тенденция се проявява във възможностите за резки промени в държавната етническа политика, които се движат в широките граници от признаване на правата на националните малцинства в България до драстичния опит насилствено да бъде превърната в

държава с "*един етнос, една култура, бит, религия, обичаи*" (по думите на най-дълго управлявалия държавен ръководител Тодор Живков). Само няколко години след като е свален от власт, Тодор Живков казва и нещо друго: "*Нелепо е да се заличи фактът, че на българските земи са се раждали и живели хора с различно вероизповедание и различна етническа принадлежност*".

От Втората световна война България отново излиза победена, което означава, че в политиката си тя за пореден път е принудена да се съобразява с волята на победителите и с наложените отвън правила за отношение към етническите и религиозните общности.

В България живеят традиционни етнически общности, установили се в тези земи в различни периоди от многовековната българска история. Основните етнически и религиозни общности са тези на турците, българите-мюсюлмани (българомохамедани, помаци), циганите (роми), евреите, арменците, но наред с тях съществува и широко разнообразие от нови или традиционни помалобройни общности. В епохата на социализма тяхното количество варира, но в определени граници.

Какво показват данните? Според резултатите от четирите преброявания, които са осъществени в периода – 1946 г., 1956 г., 1965 г. и 1992 г. (последното преброяване е в годините на прехода, но е известно, че демографските процеси се характеризират с голяма инертност), броят на етническите общности изглежда по следния начин:

Турците – 675 500 души (9,61%) през 1946 г.; 656 025 д. (8,62%) през 1956 г.; 780 928 д. (9,49%) през 1965 г.; 800 052 д. (9,44%) през 1992 г.

Циганите – 170 011 д. (2,42%) през 1946 г.; 197 865 д. (2,6%) през 1956 г.; 148 874 д. (1,81%) през 1965 г.; 313 396 д. (3,41%) през 1992 г.

Евреите – 44 209 д. (0,63%) през 1946 г.; 6 027 д. (0,08%) през 1956 г.; 5 108 д. (0,06%) през 1965 г.; 3 461 (0,04%) през 1992 г.

Арменците – 21 637 д. (0,31%) през 1946 г.; 21 954 д. (0,28%) през 1956 г.; 20 282 д. (0,25%) през 1965 г.; 13 677 д. (0,17%) през 1992 г.

Гърците – няма данни за 1946 г.; 7 437 д. (0,1%) през 1956 г.; 8 241 д. (0,1%) през 1965 г.; 4 930 д. (0,05%) през 1992 г.

Руснаците – няма данни за 1946 г.; 10 551 д. (0,14%) през 1956 г.; 10 815 д. (0,13%) през 1965 г.; 17 139 (0,2%) през 1992 г.

Румънците – няма данни за 1946 г.; 3 749 д. (0,04%) през 1956 г.; 763 д. (0,01%) през 1965 г.; 2 491 д. (0,02%) през 1992 г.

Каракачаните – няма данни за 1946 г. и за 1956 г.; 2 085 д. (0,03%) през 1965 г.; 5 144 д. (0,06%) през 1992 г.

Власите – няма данни за 1946 г. и 1965 г.; 487 д. (0,01%) през 1956 г.; 5 159 д. (0,06%) през 1992 г.

Татарите – няма данни за 1946 г.; 5 993 д. (0,08%) през 1956 г.; 6 430 д. (0,07%) през 1965 г.; 4 515 д. (0,05%) през 1992 г.

Албанците – няма данни за 1946 г.; 1 105 д. (0,01%) през 1956 г.; 503 д. през 1965 г. (0,01%); 3 197 д. (0,03%) през 1992 г.

Чехите – няма данни за 1946 г.; 1 199 д. (0,02%) през 1956 г.; 1 112 д. (0,01%) през 1965 г.; 588 д. (0,01%) през 1992 г.

Унгарците – няма данни за 1946 г.; 671 д. (0,01%) през 1956 г.; 583 д. (0,01%) през 1965 г.; 343 д. (0,01%) през 1992 г.

Сърбите – няма данни за 1946 г.; 484 д. (0,01%) през 1956 г.; 577 д. (0,01%) през 1965 г.; 418 д. (0,01%) през 1992 г.

Немците – няма данни за 1946 г.; 747 д. (0,01%) през 1956 г.; 795 д. (0,01%) през 1965 г.; 879 д. (0,01%) през 1992 г.

Лесно е да се забележи, че броят на повечето от етническите общности е толкова незначителен като процент, че те едва ли могат да се разглеждат като обособена общност, а по-скоро като единици, още повече че не живеят в компактни групи, а разпръснато. Същевременно това означава, че повечето общности не предизвикват необходимостта от специална държавна политика.

По съвсем различен начин стои въпросът с многобройните и традиционно живеещи в българските земи етнически общности на българските турци и цигани (роми). Те съставят по-големи групи със свой начин на живот, често живеят в обособени компактни територии, затова предизвикват специален интерес от страна на държавата.

Едновременно с това данните от преброяванията показват, че българите в страната съставляват много висок процент от население-

то. Техният относителен дял се движи в порядъка от 84 до 87,9% (през 1946 г. българите са 5 903 580 или 83,98%, през 1956 г. – 6 506 541 д. или 85,46%, през 1965 г. – 7 231 243 д. или 87.9%, а през 1992 г. – 7 271 185 д. или 85,68%). За сравнение трябва да се каже, че в междувоенния период в повечето държави от Източна Европа делът на етническите малцинства е доста по-голям – 20 до 30%. Причината за относителната "етническа чистота" на българската държава е прозаична – загубените войни, националните катастрофи и наказателните клаузи на мирните договори, някои от които откъсват територии, населени с българи, а не са прибавяли такива с чуждо население, каквато е ситуацията в други страни от региона.

В целия период на съществуване на модерната българска държава тя не успява да изработи и провежда последователна политика по отношение на етническите и религиозните общности. Българската политика се отличава в подхода си към големите и малките общности, като по отношение на последните се движи между две крайности – стремеж всестранно да се подпомагат и развиват общностите и опити те да бъдат насилствено асимилирани. След Втората световна война към вече утвърдените тенденции в тази политика се добавят и разширените възможности за въздействие, създадени от силната централизация на властта, поставена под пълния контрол на получилата цялата власт БКП.

Българските евреи в ролята на "показна" етническа общност

Българските евреи заемат особено място в следвоенната етническа политика на НРБ преди всичко заради уникалната им съдба в България във военните години. Преди Втората световна война българските евреи наброяват около 50 хиляди, като живеят предимно в градовете. Броят на българските евреи е малък в сравнение с този в другите страни от Източна Европа, но евреи са и едни от най-ярките фигури на българската интелигенция, евреи има и сред българския бизнес и финанси. По-голямата част от еврейската общност обаче е бедна, еврейските квартали в София и в други големи градове се намират в по-бедните, работничес-

ки покрайнини. Положението на мнозинството евреи съдейства за силното влияние на комунистическата идеология в техните среди, затова броят на евреите в комунистическото движение значително надхвърля относителния им дял сред българското население. Особената роля на евреите в следвоенна България се определя не толкова от социалното положение на евреите (в това отношение те твърде много си приличат с българските арменци, а и с други малки етнически общности), колкото от историческата им съдба. Левите нагласи и трагичната съдба на европейското еврейство в годините на Втората световна война създават специалното отношение към евреите в България в епохата на социализма.

България има уникална позиция в годините на войната – страната се опитва да се задържи колкото се може по-дълго далеч от войната, а след като на 1 март 1941 г. е принудена да избере Тристранния пакт, продължава усилията си да не се включва пряко във военните действия. Но това става, след като е принудена да се съобрази с "новия ред", установен от господстващия в цяла Източна Европа Трети райх на Адолф Хитлер. Още преди присъединяването на България към Тристранния пакт, през декември 1940 г., Народното събрание приема Закон за защита на нацията, с който се ограничават гражданските права на малцинствата, преди всичко на евреите по модела на нацистките Нюрнбергски закони. Според този закон, евреите са принудени да носят отличаващи ги знаци (жълта Давидова звезда), забранено им е да упражняват определени професии и са принудени да заплатят висок еднократен данък, който често води до продажбата и закриването на фирмите им. Резултатът от ограничителните мерки е отнемането на еврейското имущество, а след влизането на България в Тристранния пакт е създаден и Комисариат по еврейските въпроси, който започва регистрацията и подготовката им за унищожаване в лагерите на смъртта в Третия райх. През юли 1942 г. еврейските мъже от 20- до 45-годишна възраст са изпратени в трудови лагери. Реализацията на германския план за унищожаване на европейските евреи започва да се прилага в България с решението от 2 март 1943 г. за депортиране в Германия на 14 хил. евреи от присъединените към Бълга-

рия земи и на още 6000 от старите територии. Осъществена е обаче само първата част – в лагерите на смъртта са изпратени евреите от новоприсъединените към България македонски земи.

Заслужава да се отбележи, че още преди приемането на Закона за защита на нацията редовите българи демонстрират специфичното си отношение на солидарност към евреите. Както разказва днес Максим Бенвенисти, през есента на 1939 г. български антисемити са се опитали да извършат погром срещу еврейските магазини по софийската ул. "Пиротска" по подобие на нацистката "кристална нощ". Това обаче не им се удало, тъй като след като започват първите витрини, ги посреща група български и еврейски младежи, която успява да се наложи в ръкопашния сблъсък. Този пример показва, че обществената атмосфера в по-бедната западна част на столицата се отличава рязко от битовия антисемитизъм в повечето европейски страни и столици.

Благодарение и на активността на българските евреи през март 1943 г. започва борбата за тяхното спасяване. След като започва събирането на евреите в лагери, като подготовка за изпращането им в Германия, група от кюстендилски евреи се среща с тамошния народен представител и заместник-председател на Народното събрание Димитър Пешев, като търси неговата защита срещу подготвяната депортация. Така е поставено началото на онзи епизод от българската история в годините на войната, с който след това страната с основание се гордее – включването на значителни обществени групи, професионални организации, политически сили, Българската православна църква в спасяването на българските евреи от депортация в лагерите на смъртта.

Димитър Пешев прави подписка в Народното събрание против изселването на евреите, в която се включват 42 народни представители. Макар че по-късно под политически натиск всички те се отказват от подписката, този акт изиграва своята роля в осуетяването на еврейските депортации. В съвременната литература се изтъкват различни фактори, спомогнали и предизвикали спасяването на българските евреи от Холокоста – ролята на Българската православна църква; на интелектуалните организации като Съюза

на писателите; на българските комунисти, сред които има и немалко евреи; на цар Борис III; на самите евреи, които се "самоспасяват" чрез инициативата си да се алармира българското общество; съветите на британския крал, отправени към българския цар; промененото съотношение на силите на Източния фронт през пролетта и лятото на 1943 г. и др.

Благодарение на действията на широк кръг дейци и общности в България депортацията на българските евреи е осуетена, като българските власти си служат с оправданието (по подобие напр. и на унгарските), че евреите са необходими за поддържането и изграждането на инфраструктурата с военно значение. След видимия поврат в хода на войната на Източния фронт и наближаването на съветските войски към границите на България, българското правителство започва да преразглежда вътрешнополитическите мерки по отношение на евреите и постепенно да отменя най-тежките антиеврейски забрани.

Въпреки всички условности и нерешените (по-скоро нерешимите) проблеми около това кой и как точно е спасил българските евреи, няма съмнение, че България е единствената държава в Европа, която не позволява в нейните земи да бъде осъществено нацисткото "окончателно решение" на "еврейския въпрос" (датските евреи също са спасени, но те са само около 7 хил. и в спасяването им не се включват толкова значителни обществени сили). Благодарение на общобългарската защита на евреите страната посреща края на войната с повече евреи, отколкото е имала в нейното начало (заради естествения им прираст и заради евреите, потърсили спасение тук) – по официални данни те са 44 хиляди, но при преброяването се оказват 49 172 души. Това обстоятелство превръща българските евреи след войната в "показно" малцинство – такова, което новата ОФ-власт може да използва като пример за етническата толерантност в страната.

Антиеврейският Закон за защита на нацията обуславя присъствието на немалко евреи в редиците на организираното предимно от комунистите съпротивително движение – в бойните групи, при саботажите и в партизанските отряди. Към ръководството

на вече управляващата комунистическа партия е създадена Централна еврейска комисия, а наред с ОФ съществува и Еврейски отечествен фронт, с други думи, лявонастроените евреи подкрепят преобразованията след 9 септември 1944 г. и участват в тяхното осъществяване. Друга част от българските евреи са привлечени от идеите на избуялия в края на войната еврейски национализъм и подкрепят създадената в България Единна ционистка организация. Нейната цел е организираното изселване на европейските евреи (в това число и на българските) в Палестина в Близкия Изток, за да бъде основана там нова еврейска държава – Израел. Независимо от ясните идейни различия, отношенията между двете еврейски организации са добри и през 1946 г. ционистката организация влиза в Еврейския ОФ. Политическата еволюция, която изживява ОФ в годините на "народната демокрация", засяга и еврейските организации и в крайна сметка през май 1948 г. към Националния съвет на ОФ се създава Еврейският комитет, а единен представител на евреите в България става Централната консистория. Трябва обаче да се направи уговорката, че намаляващото организационно разнообразие не е насочено специално към евреите, а следва общата политическа еволюция и не може да се оцени като специфична национална политика.

Повечето евреи и след войната продължават да живеят в големите градове (27 700 в София, 5800 в Пловдив, 1927 в Русе, 1223 във Варна, 1100 в Кюстендил), а веднага след промяната е поставен въпросът за връщане на тяхното конфискувано имущество с цел възстановяване на справедливостта. Новата ОФ-власт приема необходимите решения за това, но цялостното идеологическо подценяване на имуществените проблеми дава отражение и върху тези решения – срокът за издирване на еврейските собственици е само два месеца, като не са предвидени компенсации за принудителното продаване на имотите и т. н. Българските евреи изживяват всички трудности на българското общество в първите месеци и години на преобразованията след 9 септември 1944 г., така че недостатъците при възстановяване на отнетото еврейско имущество не могат да се интерпретират като съзнателна репресивна мярка.

Тежкото икономическо положение в България съдейства за навлизането на международни еврейски организации, оказващи икономическа помощ на българските евреи. Американската организация "Джойнт" финансира създаването на занаятчийски производствени кооперации, които дават шанс за препитание на 2700 български евреи; професионални и еврейски училища; медицинското подпомагане на еврейската общност. Във възстановените еврейски училища е въведено изучаването на иврит, който не е характерен за българските евреи (те са сефаради, които говорят еврейско-испански), но е желание на ционистките организации – с цел да бъдат подготвени българските евреи за заселване в бъдещата еврейска държава. Едновременно с тези нови образователни тенденции през 1946 г. заедно с всички останали и еврейските училища са одържавени, а програмите им са променени – отменено е изучаването на религия и едновременно с това започва тяхната идеологизация.

С политическото решение на българските власти, следващо съгласието на Сталин за създаване на еврейска държава, за изселването на българските евреи намалява и натискът за идеологизация на еврейските училища. Благодарение на това те продължават да получават помощи от международни еврейски организации. Като цяло периодът на следвоенно развитие на българската еврейска общност е толкова краткотраен – от 1944 г. до 1948-1950 г., че трудно могат да се изведат някакви по-общи тенденции. Политиката на новите преобладаващо комунистически власти към евреите е насочена към преодоляване на репресиите, възстановяване на несправедливостите, на които са били подложени, предоставяне на нови възможности за действие на техните организации.

Най-значителният политически акт към еврейската общност в България е подкрепата за тяхното решение да се изселят в Близкия Изток. Българските евреи следват общия стремеж на европейските евреи да напуснат своите родни места и да потърсят ново бъдеще далеч от Европа. В изпълнение на тази цел веднага след 9 септември 1944 г. в Русе е създаден емиграционен комитет, който разширява дейността си и в други градове. Благодарение на дейността на емиграционните комитети около 1300 български евреи

напускат страната още до края на 1944 г. Но изселването на по-големи еврейски маси е затруднено както от липсата на ясна позиция на комунистите по отношение на изселническия проблем, така и от строгия контрол върху движението на българските граждани, осъществяван от страна на Съюзната контролна комисия.

Решаващо за изселването на българските евреи се оказва съгласието през 1947 г. на СССР в ООН за създаване на еврейската държава Израел в Близкия Изток. Вследствие на това съветско решение Секретариатът на ЦК на БРП (к) на 9 март 1948 г. променя своя курс и възлага на българските комунисти „*да се застъпват публично и недвусмислено за една свободна и независима република Палестина и да работят за нейното изграждане*". От този момент започва подготовката, а по-късно и процесът на изселване на българските евреи.

С организацията на изселването на българските евреи се заема Централната консистория, която създава Комисия по емиграцията. Благодарение на организационните усилия от октомври 1944 г. до май 1949 г. на няколко вълни от България се изселват по-голямата част от българските евреи, а именно – 32 106 души. Изселването продължава и след основните вълни, но вече става на малки групи или поединично, като в края на краищата до декември 1951 г. в България остават само 7 676 евреи. Всъщност това са онези евреи, които, както и в другите източноевропейски страни, се чувстват част от държавата-приемник – от българската държава, култура и нация.

След изселването на повечето български евреи в рамките на общоевропейския процес, останалите български евреи получават възможност да се развиват като "*еврейска културна автономия (език, училища, читалища и т.н.)*". До 1957 г. Централната консистория представя интересите на останалите евреи, но след това ръководството на БКП отменя това нейно право, като то е предадено на новосъздадената Обществена културно-просветна организация на евреите.

Това, което може да се каже за политиката на БКП към българските евреи в епохата на социализма, е, че в първите месеци и години след войната на тях им е отделено специално внимание – отменени са дискриминационните закони и мерки, направен е опит (не съвсем

успешен) да им се възстанови имуществото. Пак поради специалното отношение към евреите официално им е разрешено да напуснат страната и то в момент, когато настъпва рязкото затягане на режима, характерно за сталинизацията на цяла Източна Европа. Причините за изселването на евреите са външнополитически, а останалите в страната евреи се превръщат в част от българската нация.

Свидетелство за последното твърдение са думите на цитирания вече Максим Бенвенисти, председател на еврейската организация в България "Шалом": "*Така се е случило, че през последните 130 години евреите тук са били много тясно интегрирани с българския народ. Те не са нито по-богати от българите, нито по-издигнати в социално отношение. Още между двете световни войни една трета от българските евреи сочат за свой матерен език българския*".

Зиг-загите на политиката към българските турци

Освобождението на България от османска власт принуждава довчерашните господари да напуснат младата християнска държава. За близо 30 години от страната се изселват 350 хил. турци, най-вече от средите на градските слоеве, свързани с управлението и армията. Окончателното изтласкване на Турция от балканските й владения в резултат на двете балкански войни от 1912-1913 г. и на Първата световна война довежда до изселване в периода 1912-1925 г. на нови 100 хил. турци от България, докато в българските предели пристигат българи-бежанци от турските територии. Така в първите десетилетия след 1878 г. броят на турците в България намалява съществено (1887 г. – 607 331 турци, т. е. 19%; 1920 г. – 520 339 турци, 10,74%; 1926 г. – 577 552, 10,54% от населението в страната).

До 20-те години на XX век всички български правителства съблюдават религиозните права на превърналите се в малцинство български турци, а техни представители са включени в централните и местните органи на властта. Религиозните и културни права на мюсюлманите са потвърдени и в няколко договора и споразумения между България и Османската империя. Гарантирана е и културната им идентичност – образование на турски език се получава в

частни турски училища, издават се турски вестници и списания. Друг въпрос е, че огромното мнозинство от българските турци са бедни селяни, чиито общини трудно осигуряват финансовата издръжка на училищата, а преподаването в тях е на ниско равнище и предимно се изучава Коранът. Така се задълбочава тяхната изостаналост в икономическо и образователно отношение (към 1920 г. 91,3% от българските турци са неграмотни) и се засилва влиянието на ислямския консерватизъм.

Важен момент, който оказва силно влияние върху българските турци и върху отношението на българските управляващи към тях, е създаването на Турската република (октомври 1923 г.) и реформите, които Мустафа Кемал Ататюрк започва в името на модернизирането и европеизирането на страната. Свързаната с разпадналата се Османска империя доктрина на панислямизма е заменена от идеите на пантюркизма като мощно средство за утвърждаване на турската нация. Обявено е, че Турция е майка-родина на всички турци, независимо къде се намират, и те могат да се преселят в нея. Юридически това е оформено с поредица спогодби за размяна на населението, които турската страна сключва с Гърция (1923 г.), България (1925 г.), Румъния (1936 г.), Югославия (1938 г.). Българските управляващи възприемат разпространяването на кемалистките идеи като предпоставка за засилване на турския национализъм и оттук – като заплаха за държавната сигурност. Тези идеи намират привърженици най-вече сред малобройните представители на интелигенцията от средите на турската общност в страната, докато според ислямското духовенство те със своя светски характер подкопават идентичността на мюсюлманите и неговите собствени позиции сред тях. Управляващите в България отчитат тези различия, подкрепят духовенството и налагат нарастващи ограничения на турските училища и преса, тъй като чрез тях най-вече се утвърждава националната, а не религиозната идентичност. Показателно е, че докато броят на турските училища през втората половина на 20-те години е 920, през 1936 г. те са намалели до 605, а замяната на арабицата с латиница минава през различни перипетии, за да се утвърди едва през 1938 г. Ограни-

чено е и участието на турското население в органите на властта. Управляващите се стремят да го държат на ниско културно равнище и да не позволят икономическото му замогване. Толерирането на религиозната му обособеност цели запазването му като анонимна мюсюлманска общност и предотвратяване на националното му осъзнаване под влияние на кемалистките идеи. Българските управляващи, независимо от политическата им принадлежност, осъзнават, че при големия брой турци в страната, разположени в компактни маси в стратегически важни райони край границата със съседна Турция, и в условията на активизиране на турската политика, би могла да се създаде заплаха за националната сигурност.

Мерките на българските управляващи срещу проникването на кемалистките идеи се засилват след военния преврат в България от май 1934 г. Авторитарният режим поставя акцента върху единството на нацията, стигайки до някои крайности, които рефлектират негативно върху отношението на управляващите към турското население и засилват репресивния елемент в държавната политика спрямо него. То е отстранено от управлението на страната, подложено е на трудова дискриминация и държавата не взема мерки за икономическото развитие на регионите, където живее. Най-сериозни са последствията в образователното дело – не се отпускат държавни субсидии за турските училища и броят им намалява (през 1944 г. те са едва 367); държавните органи се намесват в автономията им, поощряват религиозното за сметка на светското обучение и увеличават тройно броя на учителите-българи в тях.

В началото на 30-те години Анкара засилва пропагандата за изселване и настоява България да позволи на 600 хил. български турци в продължение на 10 години да се изселят в Турция на основата на Конвенцията от 1925 г. Постигната е договореност за дългосрочно изселване по 10 хил. души годишно. Притиснати от тежкото си икономическо положение и примамени от анкарската пропаганда, само през 1935 г. се изселват 22 650, а след това до 1939 г. вкл. страната напускат общо между 80 и 100 хил. български турци. В тези години се формира както българският, така и турският модел на поведение по отношение на изселването. По-късните изселнически вълни на

практика повтарят елементите на този модел. Според Конвенцията от 1925 г. изселването трябва да е доброволно, но и двете страни извършват нарушения – българските власти използват различни форми на принуда, за да придадат масов характер на изселването, а турските още през 1937 г. се опитват да го ограничат и контролират както по брой, така и по региони, като поощряват изселването от далечната североизточна част на страната и не разрешават разреждане на турското население по границата с Турция.

След Втората световна война победена България е оставена в съветската сфера на влияние и се управлява от лява коалиция, доминирана от комунистическата партия. От 1944 г. до 1947 г. новите управляващи проявяват особено внимание към българските турци, за да се разграничат от линията на предишните кабинети и да спечелят подкрепата на това население, което по своите социални характеристики е част от социалната база на едно ляво управление. Тази политика се основава и на идеологическите убеждения на комунистите в правителството, че малцинствата имат право на самоопределение, а социалната и партийната им ориентация е по-важна от националната. В новата конституция от декември 1947 г. е гарантирано равенството на всички български граждани, независимо от религия и народност, както и правото на „*националните малцинства*“ да учат на майчиния си език и да развиват националната си култура, като изучаването на български е задължително. Държавата поема изцяло издръжката на турските училища и те са изравнени във всяко отношение с българските. Броят им от 1944 г. до 1948 г. се увеличава и достига повече от 1000 през 1949/1950 г. Така 80% от турските деца вече ходят редовно на училище, за тях се организират читалища и детски градини. Възобновява се излизането на турски вестници и книги, започват и радиопредавания на турски. Турци са привлечени в администрацията, а в бита им настъпват позитивни промени. Висшето мюсюлманско духовенство и по-видните турски представители официално застават зад политиката на ОФ, която осигурява важни придобивки – земеделска пенсия за турските селяни наравно с българските; гарантирано от държавата безплатно образование на роден език; достъп до висшите училища. Толерантността на властта

е и заради необходимостта България да се представи добре в навечерието на подписването на мирния договор с победителите от Антихитлеристката коалиция (10 февруари 1947 г.). Действително, в него няма отделна клауза за малцинствата.

В сравнение с предходното десетилетие разликата в политиката към турската общност и в нейното отношение към властта е осезаема. Новите управляващи обаче споделят страховете на своите предшественици, които се подсилват от започващата Студена война и принадлежността на България и Турция към двата противостоящи блока. Стремежът на комунистическата партия е да не позволи оформянето на "*обособено турско национално движение*", което според нея ще създаде "*условия за турска агентура в страната*", при положение че през 1946 г. турците в България са 675 хил. души (9,61% от населението). В условията на блоковото противопоставяне Турция се опитва да дестабилизира комунистическата си съседка чрез активизиране на политиката си към българските турци. През май 1947 г. Анкара предлага дългосрочно приемане на балкански турци на основата на съществуващите изселнически спогодби. Това засилва изселническите настроения сред българските турци, макар и те да не са плод единствено на турската пропаганда. Независимо че българската политика е насочена към тяхното толериране и подпомагане, включително и към модернизирането им, техният манталитет влиза в противоречие със светския характер на промените и поражда желание за изселване в Турция. Въпреки очевидния неуспех на политиката на БКП за спечелване на българските турци, управляващите първоначално не позволяват свободно изселване – масовото напускане ще е лоша "реклама" за режима.

Съмненията са разсеяни през юли 1949 г., когато Сталин инструктира ръководителите на БКП да се „*освободят*" от българските турци, тъй като при евентуален военен конфликт те ще бъдат „*неблагонадежден елемент*". След това българските власти започват масово да издават изселнически паспорти на желаещите и настояват Анкара да приеме в срок от три месеца 250 хил. български турци. Реакцията на Турция е както при изселването през 30-те години – ограничава приема на изселници (най-вече от южните райо-

ни) и настоява за „*равнопоставено третиране на сънародниците*“ в България. През есента на 1950 г. и за втори път година по-късно турската страна затваря едностранно границата, създавайки сериозни проблеми за българската държава и за самите изселници. В отговор на 30 ноември 1951 г. България обявява, че прекратява изселването, за да не се използва за антибългарска цел и дълго след това е непреклонна, че няма да позволи такова масово изселване – между 1948 г. и 1951 г. страната напускат близо 156 хиляди души.

Прекратяването на изселването принуждава българските управляващи да преразгледат политиката към оставащото в страната турско население. Тя е повлияна от съветския опит в изграждането на “многонационалната” държава и същността й е в толериране и подчертаване на националните особености и стимулиране на културното и стопанското развитие на турското население с цел постепенното му откъсване от исляма и спечелването му за каузата на социализма. Така заплахата от влиянието на капиталистическа Турция ще бъде неутрализирана и това ще гарантира националната сигурност. На 26 април 1951 г. Политбюро на ЦК на БКП приема специални решения в този дух. Турските училища преминават изцяло на държавна издръжка и към тях се отварят детски градини. Започва издаването на вестници и списания на турски език. Рязко се увеличават стипендиите за турски младежи и девойки, които да учат в специализирани гимназии и във висшите училища (откриват се специалности турска математика, история и филология към Софийския университет “Климент Охридски”). Организират се естрадни театри за турското население, по Радио София и радиостанциите в Стара Загора и Варна започва излъчване на специални програми на турски език.

От 1951 г. до 1956 г. българската държава ускорено подобрява социално-икономическото положение на българските турци и съдейства за формиране на турска интелигенция. Броят на турските училища бързо нараства (през 1956 г. те са 1 149) и в тях учат 97 % от турските деца, като обучението е изцяло на турски. Подобрените условия се отразяват и на бързото увеличаване на броя на това население. Независимо от положителните резултати, тази линия твърде

скоро показва и негативните си страни. Вместо да се интегрират, българските турци още повече се обособяват и усещат като нещо отделно от останалите българи. Обучението изцяло на турски затруднява социалната реализация на младежта. Засилва се турският национализъм, за което съдейства и непреставащата пропаганда от страна на Турция, настояваща да се възстанови свободата на изселване. Вместо желаното от българските управляващи успокояване на българските турци, сред тях в средата на 50-те години отново се надигат изселнически настроения. България обаче преценява, че ако разреши изселване, то отново ще бъде масово, а това ще създаде икономически трудности и ще бъде лоша "реклама" за социализма.

От 1956 г. започва промяна в политиката към турското население. Отчита се, че толерирането и подчертаването на културно-религиозните му особености е довело до неговото затваряне, обособяване и отчуждаване, което е опасно за единството на нацията и страната. Заедно с периода на сталинизма си отива и разбирането на българското ръководство за "многонационалния характер" на страната, възприето от СССР. Успоредно с утвърждаването на Т. Живков във властта се налага нова линия към българските турци, която акцентира върху факта, че тяхната родина е България и те са "*неделима съставна част от българския народ*". Така България противодейства на стремежите на Турция да играе ролята на закрилник на това население, т. е. да се намесва във вътрешните работи на страната, като същевременно трябва да парира и изселническата пропаганда, според която родината на всички турци, независимо къде са родени, е Турция. От тази постановка следват две насоки в политиката към турското население. От една страна, то трябва да бъде обект на особени грижи, за да се почувства добре в България и за да се преодолее изоставането му спрямо българското население в социално-битов и културен план. Приликата с предходния период е видима, но има и сериозна отлика – спечелването и приобщаването трябва да е не толкова към БКП, а към България. С това е свързана и другата насока в политиката към българските турци – ограничаване и постепенно преодоляване на онези верски, езикови и национално-битови особености, които ги отличават от

българите и чиято кулминация настъпва с т. нар. възродителен процес през втората половина на 80-те години. Промяната засяга най-вече образованието: турските училища се сливат с българските, като турският език се учи като отделна дисциплина, а обучението като цяло е на български. Отчетено е, че най-сериозният проблем за приобщаването към българския народ е религията и затова силно е намален броят на ходжите. Промените се възприемат от част от турското население като начало на културна асимилация. Българските управляващи отричат подобни оценки и като доказателство за тяхната несъстоятелност изтъкват, че държавата не само полага специални грижи за бързото икономическо и социално развитие на районите с компактно турско население, но и поощрява проявите на светската турска култура, на която се разчита да издигне образователното и културното ниво на турското население. Строят се пътища, селата се електрифицират, откриват се малки предприятия, за да се създаде допълнителен поминък на населението.

Реалността се оказва по-сложна от намеренията на партийното ръководство, а неговата линия често пъти залага на налучкване на верния тон, на вземане на недостатъчно обмислени решения, чието прилагане не се анализира достатъчно и бързо се преминава към нови действия, което създава впечатление за непоследователност. Върху формулирането на партийната политика към българските турци влияят и промените във вътрешнополитическата ситуация в Турция, както и противоречивото развитие на отношенията между балканските страни през 60-те години. Сред българските турци се засилва целенасочената антибългарска и протурска пропаганда, осъществявана от местни кадри, често във връзка с пропагандни действия на турската държава. През 1963-1964 г. изселническите настроения отново се засилват и са подадени над 383 хил. молби за изселване, при общ брой на турците в страната 747 хил. (9,19% от цялото население). Разкрити са и 12 нелегални турски организации, ратували за културна автономия и агитирали, че родината на българските турци е Турция. При тази усложнена ситуация от 1964 г. върху политиката на БКП към турското население все по-силно влияние оказва Кипърската криза и възможността при нарастналия

брой и компактност на турското население да се поиска автономия. Така през есента на 1964 г. за първи път след 1951 г. българските управляващи отново обмислят възможността да се разреши изселване на всички желаещи, с което да се намали "*базата на турското правителство за провеждане на враждебна дейност*". Те се надяват, че така ще се подобрят и отношенията с Турция, чиито главни упреци към България са свързани с липсата на свобода за изселване.

Въпросът е решен частично през 1968 г. с подписване на нова изселническа спогодба. Тя отразява променената позиция на Турция към "външните" турци – постепенно се преустановява агитацията за изселването им в майката-родина и се настоява те да останат в държавите, където се намират и да се борят за колективните си права. Затова Турция се съгласява в конвенцията да се предвиди изселване само на родините на изселилите се в началото на 50-те години. От 1969 г. до 1978 г. се изселват около 130 хил. български турци. Изселническата кампания, особено в заключителния й етап, се съпровожда от остра антибългарска пропаганда в турския печат, радио и телевизия. Българските турци се държат в състояние на психоза, като България неоснователно е обвинявана в затрудняване на изселването. Турската страна обещава на решилите да се изселят компенсации и обезщетения за изоставените от тях имоти. А на оставащите в България се внушава, че скоро ще бъде създадена "автономна република" в окръзите, където живеят български турци. Под влияние на тази масирана пропаганда броят на турските националистически изяви рязко се увеличава: на публични места се развява турското знаме; пишат се антибългарски лозунги.

За българската страна е много важно каква линия да се прилага към останалите в България. Т. Живков е категорично против определянето им като „*национално малцинство*", т. е. като част от турската нация, на каквато основа Турция претендира да играе ролята на техен защитник. Той е категоричен, че трябва да се води политика не на обособяване, а на "*приобщаване*" на турското население, като се създадат условия българи и турци да живеят и работят заедно, за да се почувстват съставна част от българския народ и да се реализира идеята за "*единната социалистическа нация*".

През 70-те години се натрупват поредица неблагоприятни фактори, които се отразяват върху политиката към българските турци. Сред вътрешните важна роля играе демографският проблем – през 1975 г. турското население е 772 хил. (8,8% от общия брой) и естественият му прираст е близо 4 пъти по-голям от този на българите (16 на хиляда срещу 4,8). Засилва се процесът на турчеене сред българите-мюсюлмани и циганите. През 70-те години са разкрити над 20 нелегални групи, които агитират за автономия и за изселване в Турция. Изостряне на Кипърската криза през 1974 г. и турската военна интервенция на острова засилват опасенията на София. За да се намали базата на турската пропаганда и да се прекрати опасният процес на турчеене сред българите-мюсюлмани, БКП започва акция за смяна на турските им имена с български. Замисълът е това да стане доброволно и без административен натиск. На практика обаче замяната е свързана с вълнения, потушени със сила, при които са дадени 8 жертви, а арестуваните и интернираните са десетки. Въпреки това акцията е отчетена като успешна и се решава в началото на 80-те години да бъдат сменени и турските имена на циганите. Натиск върху тази категория население се оказва и за възприемане на граждански ритуали, вместо разпространените ислямски обреди. Преустановена е и дейността на 127 джамии. Броят на турското население достига 800 хил. при засилен спад в броя на българското. Процесите на урбанизация водят до изчезване на българския елемент от редица села, особено в близост до турската граница, където се заселват близо 20 хил. турци. Независимо от кюрдския проблем в своята страна, от 1983 г. Турция започва международна кампания за нарушените права на турците в социалистическите страни. Така тези тенденции се вписват и в картината на цялостното влошаване на отношенията Изток-Запад и започването на втората студена война. Несекващата турска пропаганда поддържа живи изселническите настроения. Активизират се и нелегалните групи в България и при общото надигане на тероризма в световен мащаб някои от тях се насочват и към подобна тактика. На 30 август 1984 г. са извършени терористични действия на аерогара Варна и в чакалнята на гара Пловдив.

При тези обстоятелства Т. Живков и приближените му се ориентират към крайни действия за решаване на "турския въпрос" в България. Приобщаването вече не се разбира като спечелване на турците за каузата на социализма, а като заличаване на етническата и религиозната им специфика, а насилието в този случай се приема за неизбежно и оправдано. От 1982 г. до 1984 г. децата от смесени бракове задължително се записват с български имена. Построги стават преследванията на извършващите религиозни обреди (обрязване) и на носещите традиционно облекло (фереджета, шалвари). Редуцирани са радиопредаванията на турски и турските периодични издания. Особено силно се проявява насилието в разпоредбите за общуването на обществени места и обслужването в учреждения и магазини, което трябва да става само на български. Властта прави опит да компенсира този натиск върху културната и религиозната идентичност с увеличени инвестиции и стимулиране на икономическото развитие на регионите с компактно турско население. Доходите му бързо нарастват, радиото и телевизията навлизат широко в селата, а те обновяват облика си.

В края на 1984 г. Т. Живков и тесен кръг негови приближени решават, че е дошъл моментът за бързо преименуване на цялото турско население в България. Резултатите от смяната на имената на българите-мюсюлмани, на циганите и на децата от смесените бракове окуражават управляващите – Турция, разбира се, протестира, но реакцията от чужбина е повече от сдържана, а хората в страната изглеждат примирени пред мощта на държавната машина. От декември 1984 г. до януари 1985 г. над 800 хил. български турци са принудени да приемат български имена. За акцията са мобилизирани не само силите на милицията, но и части от армията. Паспортите на турците се събират и те са принудени да си изберат българско име от списък. При отказ са малтретирани, над 400 са изпратени в лагера „Белене", десетки са осъдени на различни срокове затвор, повече от 300 са интернирани в други райони. Протестните демонстрации на турците в Кърджалийско (Момчилград, Джебел, Бенковски) и в с. Ябланово, Сливенско, са разтурвани със сълзотворен газ, а в някои случаи е употребено оръжие. Сведени-

ята за броя на жертвите са от 7 до 12, но много вероятно е те да са повече, а някои от смъртните актове да са фалшифицирани. Рязко се изостря обстановката в страната, силно е влошен външнополитическият облик на България.

Смяната на името, което е важен маркер за етническата идентификация, не решава въпроса за съзнанието на турското население. Затова от 1985 г. държавното ръководство предприема стъпки, които да обяснят, че българските турци всъщност нямат нищо общо със съседна Турция, а произходът им е български, но през вековете на османското робство са били принудени да приемат исляма. Така постепенно българското им съзнание е било "замъглено", те са започнали да се усещат турци, но историческата истина е друга и партията решава да "избистри" това тяхно съзнание и да го възкреси. Тази концепция заляга в основата на т. нар. възродителен процес и трябва да го направи исторически достоверен и поради това – приемлив за българското население. От 1985 г. до 1989 г. реализирането на тази концепция е насочено към преследване на употребата на турски език, на извършване на религиозни обреди и на носене на традиционно облекло. Ликвидирани са турският печат и турските радиопредавания.

Както най-често се случва, насилието консолидира онези, срещу които е насочено и поражда ново насилие. Турското население не може да приеме наложената му промяна. Сковано от страх, то не е в състояние да протестира открито и мнозинството оказва пасивна съпротива – тайно дава турски имена на децата си, говори на турски и изпълнява религиозни обреди. Същевременно се увеличава и броят на участниците в нелегални групи (от 1985 г. до края на 1987 г. са разкрити 42 групи с близо 400 членове). Част от тях се ориентират към терористични акции – на 9 март 1985 г. е взривен вагонът за майки с деца в бързия влак Бургас-София, а във фоайето на хотел в Сливен избухва взрив. Общата равносметка е осем загинали (сред тях и две деца) и 50 ранени български граждани. Други нелегални групи залагат на икономическите саботажи, вредителството, позивите. Най-значима сред тези организации е "Турското националноосвободително движение в България", съз-

дадено в края на 1985 г. и свързано с името на философа Меди Доганов (Ахмед Доган). Не може да се отрече, че съпротивата на част от българските турци е пряко повлияна и от действията на Турция. Тя се опитва да интернационализира проблема, като настоява България да бъде осъдена от международните организации. Същевременно видни турски държавници многократно заявяват, че Турция е готова да приеме всички български турци.

Конференцията по спазване на човешките права, която трябва да се проведе в Париж в края на май 1989 г., активизира както усилията на турските нелегални организации в България, така и на току-що създадените български дисидентски формации. Първите се надяват чрез масови демонстрации да привлекат вниманието на външния свят върху положението на българските турци, докато вторите се стремят чрез подкрепа на каузата за нарушените права да популяризират своята дейност и да се легитимират като политически фактор. Нелегалните организации и дисидентите подготвят и осъществяват в навечерието на конференцията в Париж митинги, шествия, гладни стачки с искане за възстановяване на човешките и гражданските права и за свободно изселване в Турция. Последното се свързва с приетия в началото на май закон, според който, в съответствие с международните изисквания за признаване правото на свободно пътуване в чужбина, всички български граждани могат да получат задгранични паспорти и да излязат извън страната. Искането за бързо издаване на такива паспорти е сред основните, издигани от демонстрантите, но заема и най-голямо място в пропагандата на турските медии.

От 19 до 27 май 1989 г. в районите с компактно турско население в Североизточна България се провеждат митинги и демонстрации. Първоначално властите се опитват да ги предотвратят, като депортират в Югославия, Унгария и Австрия близо 1000 български турци, заподозрени в организирането им. По време на самите демонстрации напрежението достига върха си и сблъсъците между демонстрантите и органите на МВР водят до 9 жертви и десетки ранени и от двете страни. Така натискът в случая е от турското население към управляващите и следващите им стъпки

са по-скоро реакция на създадената ситуация, отколкото предварително планиран акт. Т. Живков и обкръжението му решават да се възползват от изселническите настроения сред населението, от многократните заявления на Турция, че е готова да приеме българските турци, както и от международните договорености за осигуряване свобода на пътуванията. Сред управляващите се съживяват старите нагласи, че за по-бързото постигане на желаната "*единна нация*" и за преодоляване на проблемите, създадени от "възродителния процес", ще бъде от полза да се изселят възможно повече турци. На 29 май Живков официално призовава Турция да отвори границите си за "*всички български мюсюлмани*", които желаят да отидат "*временно или да останат и да живеят там*".

Ходът на Живков е добре премерен – за изселването няма формална необходимост от споразумение с Турция, тъй като то става въз основа на международните договорености за свобода на пътуванията (затова населението иронично го нарича "Голямата екскурзия"), а и не противоречи на концепцията на "възродителния процес", че в България няма турци. Самата Турция не би могла да приложи изпробваните при предходните изселвания аргументи за прекратяването на емигрантската вълна, ако не иска да бъде обвинена в неспазване на международните норми. Тя не може и да договори благоприятни за нея условия, свързани с имуществото на изселващите се. Така българската страна формално е в по-изгодна позиция и може да си позволи да пренебрегне призивите на Анкара за сключване на изселническа спогодба, без да има основания да бъде обвинявана за това.

През лятото на 1989 г. България преживява тежки дни. Турското население прекратява демонстрациите, но започва изселническа треска. Стотици напускат работа, продават имуществото си, изтеглят спестяванията си и тръгват към границата. Българското население е принудено да заеме и техните работни места, за да прибере реколтата и да закрепи без друго разклатената българска икономика. Засилват се негативните нагласи срещу изселващите се. Властта не оказва директен натиск за изселване, но го поощрява, като издава бързо нужните документи. На границата се из-

виват огромни опашки, а на ден се изселват по 3 хил. души. На 22 август в нарушение на международните споразумения Турция затваря границата. До този момент страната са напуснали 320 хил. български турци, а други 10 хил. остават на границата, излъгани в надеждите, които са възлагали на "майката-родина". В тази драматична атмосфера ръководството на БКП се опитва да начертае по-адекватна политика. На 25 октомври 1989 г. пред Политбюро на ЦК на БКП Т. Живков представя нов подход към „възродителния процес", като той се поставя в по-широк контекст и акцентът е не върху него и турското население в страната, а върху „*единството на българското общество*". Запазването на това единство задава рамките, в които, според Живков, може да се допусне „*религиозен плурализъм и религиозна автономия*". Пак от тази гледна точка българският език трябва да е основен фактор за единението и да се изучава от всички граждани на България „*като роден*", но без да се „*пренавива пружината*", което е излишно и дори опасно. Живков категорично отхвърля връщането на имената и преговорите за изселническа спогодба с Турция, но подчертава, че водещо в политиката към „*ислямизираните българи*" трябва да бъде „*отношението като към граждани на републиката, които имат религиозна и отчасти културна самостойност*". Лидерът на БКП и държавата обаче няма историческо време за реализация на начертаната програма – две седмици по-късно е отстранен от властта.

Несъмнено в основата на събитията от лятото на 1989 г. е сгрешеният модел на "възродителния процес", който брутално и непростимо нарушава човешките права на турското население, но не трябва да се пренебрегват и действията на Турция, които разбираемо пораждат опасения сред българските управляващи за националната сигурност на страната. Самите изселници 5-7 години по-късно изтъкват като причина да напуснат страната както натиска срещу тяхната етническа идентичност, така и икономически мотиви, несвързани с ограничаването на малцинствените им права – стремежат да се осигури материално благополучие в просперираща Турция. Показателно е, че още в началото на октомври 1989 г. в България се връщат 40-50 хил. емигранти, разочаровани от ус-

ловията за живот и възможностите за реализация. Година по-късно и след демократичните промени в България се завръщат 42% от общия брой на изселилите се през лятото на 1989 г. Независимо че още в края на декември 1989 г., когато Живков вече е свален от власт, БКП осъжда "възродителния процес" и връща мюсюлманските имена, а приетата през 1991 г. нова конституция гарантира правата на всички български граждани, до 1997 г. в Турция се изселват нови 200 хил. български турци, притиснати от общите за цялото население икономически трудности.

До началото на 90-те години на XX век формулираната от БКП държавна политика към турското население в страната се отличава със своята непоследователност и дори противоречивост. Прилагат се различни варианти – от пълно толериране на етническата специфика до опити за тоталното й заличаване. При втория вариант в зависимост от степента и обхвата на прилагането му винаги присъства елемент на насилие – физическо, но в значително по-голяма степен психологическо. Властта се опитва да балансира този негативен елемент, като предприема икономически мерки за подобряване условията на живот на турското население, но в крайна сметка такъв баланс не е постигнат. В края на 1989 г. започва нов период в развитието на страната и обществото, който е белязан от друг тип предизвикателства пред политиката към българските турци, но продължава да носи белезите на непоследователността.

Българите-мюсюлмани (мохамедани, помаци)

След Втората световна война отношението към българите, изповядващи исляма, се оказва един от важните и сложни проблеми. Политиката и към това българско население през целия XX век се отличава с голяма непоследователност. По време на Балканската война Българската православна църква с помощта на правителството прави опит за тяхното покръстване. Християнството приемат над 200 хил. души. Техните турско-арабски имена са заменени с български. Катастрофата на България в Междусъюзническата война създава предпоставки за обратен процес – връщане

към исляма. Правителството на Васил Радославов, което се стреми да привърже страната към Централните сили и Турция, става проводник на тази политика.

В навечерието и през Втората световна война се прави нов опит за откъсване на българите-мохамедани от турската националистическа пропаганда. През 1937 г. в Смолян е създадена "Дружба Родина". В тази организация членуват младежи из средите на българите-мохамедани. Под нейно влияние започва смяната на турско-арабските имена с български. Тази линия е подкрепена от тогавашните власти. Само през 1942 г. в Родопския регион около 80 хил. мохамедани приемат български имена. След 9 септември 1944 г. властта обявява "Дружба Родина" за фашистка организация и я разтурва. Някои от ръководителите й са предадени на съд. Отново са върнати турско-арабските имена.

В следващите години властите констатират ускорено турцизиране на българите-мохамедани. Това е резултат от смесените бракове, от дейността на ходжите и джамиите. Част от българите мохамедани отказват да получат своите паспорти, за да не бъде записано в тях, че по народност са българи. Някои от тях искат да се изселят в Турция. Властите наблюдават с тревога тези опасни тенденции, които ерозират устоите на българската нация. На 5 май 1962 г. Политбюро на ЦК на БКП утвърждава система от мерки срещу турчеенето на българите-мохамедани, а също и на циганите и татарите. Предвижда се техните деца да бъдат откъснати от турската среда в училищата и в казармите. Българите мохамедани получават привилегии в културната, стопанската и социалната сфери. През следващите години се прилагат някои крайни насилствени мерки за замяната на турско-арабските имена на мохамеданите с български. Първият опит е от пролетта на 1964 г. в Гоцеделчевския край. Той среща съпротивата на населението, която на места прераства в открити бунтове. Властите там се отказват да сменят имената, а Политбюро на ЦК на БКП осъжда прилагането на насилие.

В началото на 70-те години са приети няколко постановления на Министерския съвет за работата в българомохамеданските райони. Предимство се дава на стопанските и социалните мерки. За

кратко време там са построени над 30 съвременни предприятия на машиностроенето, електротехниката и химическата промишленост. В по-големите села са открити 40 нови цехове, които дават нов или допълнителен поминък на населението. Изразходвани са значителни средства за електрифициране, водоснабдяване и пътища.

За приобщаването на българите-мохамедани се разчита и на други начини на въздействие. Преустановена е религиозната дейност на 127 джамии, погребенията започват да се извършват без традиционните за исляма обреди, въвеждат се нови ритуали при сключване на граждански брак, при раждане и погребение. Последвалата поредна замяна на турско-арабските имена с български вече се приема без особени сътресения. На места обаче родителите дават на своите деца наред с българските и турски имена. Все още влиянието на ходжите е голямо. Те подхранват надеждата, че "*след време може пак да бъдат върнати старите имена, тъй като и друг път имената били сменяни и пак връщани*".

Промените, настъпили след 10 ноември 1989 г., донасят нов поврат по въпроса за имената. На 29 декември с.г. ЦК на БКП, а веднага след това и правителството вземат решение за връщане на старите турско-арабски имена на мюсюлманите в България. Сред българските турци този процес придобива масови размери, но мюсюлманските си имена си връщат и част от българите-мохамедани.

Модернизиране на българските цигани (роми)*

Ако политиката на управляващата БКП в епохата на социализма към етническите общности може да се определи като модернизационна, това се отнася на първо място за българските цигани. Поради най-голямата изостаналост на това население то изцяло се вписва в идеите за социално развитие и изравняване на

* Едновременното използване на двете понятия: "цигани" и "роми", се налага от практически съображения. Във всички документи от епохата на социализма за наименуване на това население се използва понятието "цигани", обаче в годините на прехода като политически по-коректно започва да се употребява понятието "роми". Смятаме, че и двете понятия са легитимни, макар че за описвания период е по-приемливо названието "цигани".

обществото чрез специални грижи за по-изостаналите. Но онова, което може да се каже за отношението и към останалите етнически и религиозни малцинства, важи с пълна сила и за политиката към българските цигани (роми) – тя е твърде непоследователна.

Първоначалното отношение на ОФ-властта, доминирана от комунистите, към циганите наподобява онова към останалите неравноправни малцинства – то е мотивирано от убеждението, че те са естествени съюзници и че трябва да бъдат положени грижи за общественото им издигане. Близост между циганите и комунистическото движение може да се открие, макар че е спорадична. Тя се изразява преди всичко в дейността от периода между двете световни войни на един изявен циганин деец – Шакир Пашов. Той обаче е по-скоро изключение в своята общност – завършил е железопътно училище, участвал е в Първата световна война, след което организира в София циганска група на БКП. През 1922 г. Шакир Пашов присъства на конгреса на БКП, а през 1924 г. е избран за общински съветник в София. Специалното внимание, което новите масови партии – БЗНС и БКП, обръщат на онеправданите обществени групи, тласкат най-образованите цигани към сътрудничество с тези две партии. Благодарение на това отделни цигани се включват в земеделското въстание срещу Деветоюнския преврат от 1923 г. и в организираното от БКП Септемврийско въстание през с.г.

Постепенното обвързване на българските правителства в годините на Втората световна война с Третия райх засилва репресивната политика по отношение на етническите групи. В центъра й несъмнено са евреите, но подобно е и отношението към циганите, които са споменати в Закона за защита на нацията (декември 1940 г.) със забележката: "*Наредбата се отнася и за бракове на цигани с лица от български или сходен произход*". На циганите е забранено да се возят в трамваите, те получават по-ниски купонни дажби, подлежат и на "трудова мобилизация". Репресивната държавна политика съдейства за включването на циганите и в съпротивителното движение, организирано предимно от комунисти. За политическата ангажираност на част от циганите свидетелства наличието на 20 цигани политически затворници в Сливенския затвор, участието им в

партизански отряди, използването им като ятаци и т.н. За участието на цигани в съпротивителното движение говори и присъждането на званието "активен борец против фашизма и капитализма" на около 20 цигани след 9 септември 1944 г. Косвено за това разказва един епизод от най-популярния телевизионен сериал от епохата на социализма "На всеки километър" ("Циганката", VIII епизод от първата поредица) – известно е, че в основата на всеки епизод са залегнали истински случаи, за които говорят архивите на МВР.

Традиционното положение на циганите в българското общество е по-различно, отколкото е това на останалите малцинства – те са много, но разселени из цялата страна; рязко се отличават от останалите по начина си на живот и ценностната си система; често са възприемани като част от българската нация, тъй като нямат своя държава. Към особеностите на циганската общност трябва да се добавят и следните специфики: циганите не представляват единна общност, а са различни и като език, и като занимания; техният брой трудно може да бъде определен при преброяванията, тъй като те предпочитат да не се самоопределят като цигани; имат различен майчин език – съществуват различни цигански наречия, но немалко цигани възприемат като майчин и езика на основните етнически общности в България. Тези особености обаче нито са осъзнати, нито представляват интерес за властите след 9 септември 1944 г. Социалистическата власт възприема циганската общност като изостанало и онеправдано малцинство, чието развитие трябва да бъде подпомогнато с политически средства.

Данните от 1946 г. показват, че българските цигани живеят предимно в селата (повече от две трети от тях), около една трета от тях обявяват като майчин език турския или българския, около 90% са неграмотни, а част от тях водят чергарски начин на живот. В първите следвоенни години новата власт се опитва да създаде и нови условия за циганската общност (възприемана като единна). Целта е циганите да бъдат приобщени към новата власт и нейната идеология.

Отново на преден план излиза дейността на Шакир Пашов. Още на 6 март 1945 г. в София е създадена Единна общокултурно-просветна организация на циганските малцинства, за чийто

председател е избран Пашов. По начин, подобен на онзи от 20-те години, в последвалите избори – този път за ВНС (27 октомври 1946 г.) Шакир Пашов е избран за депутат (през 1924 г. за общински съветник) с листата на ОФ. Неговото присъствие в този орган, изготвил републиканската конституция от декември 1947 г., демонстрира новото отношение към етническите общности. Особено, когато се има предвид текстът на чл. 72, който забранява проповядването на расова, национална и религиозна омраза и дава право на "*националните малцинства... да учат свой майчин език и да развиват националната си култура*".

Новата тенденция личи и от характера на създадения на 25 февруари 1946 г. цигански вестник "Романо еси" ("Циганski глас"), чийто главен редактор отново е Шакир Пашов. Водещата линия на вестника личи от призива: "*Онези, които досега са се срамували да се нарекат цигани и които са преминали към турското малцинство, нека да свалят маските от лицата си, да вдигнат глава и да покажат, че са цигани*". За да бъде реализирана идеята за осъзнаване на циганската общност като част от новото общество, са предприети стъпки за образоване на циганите. През 1947 г. е открито първото циганско училище в квартал "Факултета" в София, пак тогава е създаден Централният циганski музикално-артистичен театър "Рома". И двете инициативи са на Шакир Пашов, който така разбира изпълнението на функциите си на циганski народен представител и радетел за общото развитие на циганите и за създаване на циганско самосъзнание. За тази тенденция говори работата на Националната конференция на циганската организация (2 май 1948 г.) и изграждането на местни циганski организации, които, разбира се, развиват своята организационна дейност като секции към ОФ. Цялата дейност на Пашов и на местните циганski организации е насочвана и контролирана от комунистите и показва силното присъствие на идеята за интернационализма, характеризираща годините на "народна демокрация" в България.

Нещата се изменят с промяната на глобалния политически климат. С началото на голямото противопоставяне между Запада и Изтока, наречено Студена война, се променя и политическият

климат в България. Настъпва времето на сталинизацията на цяла Източна Европа. В областта на етническите отношения този период се изразява в подозрителността към всички различия и произтичащото оттам ограничаване на правата на етническите общности.

В случая с циганите сталинизацията се изразява на първо място в репресиране на най-изявения техен представител – Шакир Пашов. През повратната 1949 г. Пашов е подложен на репресии – първоначално е изключен от БКП, съответно за парламентарните избори от 18 декември 1949 г. неговата кандидатура не е издигната, а впоследствие той е изпратен и в най-известния трудов лагер на остров Белене. Все пак циганите не остават без свой представител в новото Народно събрание – за такъв е определен Петко Янков от Сливен.

В годините на "чистия сталинизъм" в България идеята за стимулиране на циганската обособеност е напълно забравена и отречена. Местните цигански организации се сливат със секциите на ОФ, циганският вестник "Нево дром" (продължение на "Романо еси") престава да излиза през 1950 г., а с решение на Секретариата на ЦК на БКП от 1949 г. театър "Рома" се трансформира в "полупрофесионален" квартален театър.

В рамките на ограничаването на правата на етническите групи се вписва и изселническата вълна на българските турци от края на 40-те и началото на 50-те години. В нея има и "циганска връзка", тъй като част от турчеещите се български цигани се включват в изселването (броят на изселилите се цигани се определя на около 5 хиляди). Именно циганите дават претекст на турските власти през 1951 г. да затворят границата си с България и да спрат процеса на изселване.

След смъртта на съветския диктатор Сталин (5 март 1953 г.) настъпват промени в целия Източен блок, а това означава – и в България. Новото ръководство на БКП, постепенно овладяно от "националния комунист" Тодор Живков, предприема кампания за интеграция на етническите общности (на първо място това се отнася до най-голямата – турската), целяща постепенната им асимилация и създаването на единна "българска социалистическа нация". За от-

ношението на ръководството на БКП към циганите говори позицията на Секретариата на ЦК на БКП от 4 юни 1959 г.: "*Циганското население, както и всички други национални малцинства в България, са свързали своята съдба с българския народ, от който те са неделима част. Перспективата на тяхното развитие е свързана с развитието на българския народ, със строенето на социализма и комунизма. Необходимо е да се води енергична борба срещу всякакви прояви на национализъм сред циганското население*".

Повратът в партийната политика се оформя в средата и през втората половина на 50-те години с процеса на десталинизация, в рамките на който е реабилитиран Шакир Пашов и са възстановени някои от създадените от него институции. През 1957 г. в София е създаден Музикално-артистичен ансамбъл "Рома", действащ към Циганското читалище "Девети септември". Опитът за съживяване на идеята да се подчертаят спецификите на циганската култура не продължава дълго, при това той е и ограничен в рамките на столицата, като не цели да обедини циганските общности из цялата страна. Въпреки че издаваният от циганското читалище в. "Неве рома" ("Нови цигани") е спрян, през 1959 г. Националният съвет на ОФ започва да издава нов цигански вестник "Нов път", който обаче се списва само на български език.

Като последица от усилията на социалистическата държава да огрaмоти циганите може да се приемат опитите за включването им в обществено-политическата дейност – цигански младежи завършват едногодишни политически курсове, организирани от Висшата партийна школа, започват работа в структурите на ДКМС, на ОФ и на профсъюзите. Най-ярка фигура от етапа на привличането на циганите в българските политически органи е Господин Колев. Подобно на Шакир Пашов той се включва в политическите борби по време на нелегалната съпротива, лежи в затвора от 1942 г. до 1944 г., по-късно става политически офицер в армията, а от 1958 г. работи в апарата на ЦК на БКП – отдел "Малцинствен", където се занимава с проблемите на българските цигани (така се осъществява принципът циганската общност да участва във формулирането на политиката). От този момент документите, засягащи политика-

та на БКП към циганите, се изработват и с помощта и участието на Господин Колев.

Модернизационните моменти от политиката на БКП към циганската общност в България се проявяват в две сфери: образователната политика и стремежът да се промени начинът на живот на циганите към следването на българския модел.

Най-ясни и последователни са усилията за повишаване на образователното равнище на циганите. При преброяването от 1946 г. е отчетена 81% неграмотност при циганите. Затова ръководството на БКП си поставя задачата да ги огрaмоти. Започва изграждането на училища за циганското население – в София в квартал "Факултета" и в "Коньовица", след което се откриват още училища в кварталите, населени с цигани. Като програма и учителски състав тези училища са част от общата образователна система и обучението се осъществява на български език. Много скоро обаче става ясно, че разликите между циганите и българите са по-големи, за да се преодолеят само чрез еднаквото образование. Управляващите схващат, че децата от циганските квартали се нуждаят от образование, съобразено със специалните нужди на техните семейства. И още в началото на 60-те години се предприемат действия за по-трайно откъсване на циганските деца от семейната среда, за да могат да получат ефективно образование – започва изграждане на училища-интернати. Първият интернат е учреден през 1961 г. в с. Градец, а до края на 60-те години те стават вече 94 с около 9 хиляди деца, които живеят и учат в тях. По-късно са отправяни нееднократни обвинения, че интернатите целят откъсването на младите цигани от циганската общност и тяхната асимилация в българската нация, но те се оказват най-ефективната възможност децата да получат последователно и трайно образование, а не често да бъдат спирани от училище.

Трудностите, които циганските деца срещат при завършване на своето образование, съобразено с българските общообразователни стандарти (за основно образование – до 8 клас), карат държавната власт да смени и акцентите при образованието на циганите – на тях им се предлага да минат през нова форма на обучение, каквито предоставят училищата с облекчена програма

по общообразователните предмети и засилена за трудово-професионалната ориентация. Първото такова училище е създадено в Пловдив през 1966 г. в квартал "Столипиново". Успехът на новата форма позволява циганите да бъдат насочвани към новите общообразователни училища със засилено трудово обучение, които през 1979 г. са трансформирани в професионално-технически училища с широка форма на приложение. В края на социалистическата епоха съществуват 31 подобни училища с около 18 хиляди ученици, макар че те не са само от циганската общност. При това в тези училища учат малка част от циганските деца, обхванати от системата за задължително основно образование – общо 86 хиляди деца през 1985 г. Повечето цигански деца се обучават в 77 редови училища, в които обаче няма българчета, и в още 54 училища, в които преобладават циганчетата. Общият извод за образователната политика е положителен, тъй като по данни, подготвени за ЦК на БКП, 97% от децата на циганските семейства са обхванати и неграмотността е на практика ликвидирана. През 1981 г. е отчетено, че около 450 цигани имат висше образование.

Стремежът на социалистическата власт да промени начина на живот на циганите започва с решението за прекратяване на чергарството. Така наречената седентаризация на циганите е обявена с постановление на Министерския съвет № 258 от 17 декември 1958 г., в което е записано: "*Все още известна част от циганското население изостава от общото развитие на страната, не е заето с постоянен труд, не се задържа на едно място, води скитнически живот, занимава се с просия, с гадаене и други нарушения на обществения живот*". С оглед на постановените социалистически преобразования, с постановлението се поставя искане чергаруващите цигани да се установят на постоянно местожителство и да бъдат трудоустроени.

Първият коментар, който заслужава решението за седентеразация на циганите, е, че то се отнася за сравнително малка част от българските цигани – под 5% (в партийните документи броят им е определен на 14 хиляди). А вторият е предизвикан от късното му извършване – едва в края на 50-те години. Това обстоятелство показва,

че идеята за пълен контрол над населението, която е водеща при тоталитарния изследователски подход към епохата на социализма, не е съвсем вярна. Водеща в решението за "усядане" на последните чергаруващи цигани не е опасението, че те не могат да бъдат контролирани и затова са потенциално опасни, а желанието да бъдат включени в процесите на модернизация на обществото.

В изпълнение на политиката за доближаване на начина на живот на циганите към този на българите (за "*пълното им приобщаване към културата на бита на нашия народ*") е предприета мащабна кампания за изграждане на нови жилища за циганите от крайградските квартали (по същество гета, където циганите живеят компактно) в панелните жилищни квартали. Циганите се разселват в новите жилищни блокове по едно-две семейства на вход, като идеята е съжителството с преобладаващите на брой български семейства да ги накара да възприемат техния стил на поведение. Това обаче не става, тъй като броят на циганите бързо нараства и по-скоро те налагат своя начин на живот в блоковете, с което принуждават част от българите да напуснат жилищата си и да потърсят друго място за живеене. Така се оформя новият процес на гетоизиране на циганските поселища, който ще се развие и задълбочи в годините на прехода.

Откровеното "приобщаване" на циганите към "българската социалистическа нация" цели решението на Секретариата на ЦК на БКП от 9 октомври 1978 г., последвано от съответно правителствено постановление. Партийният документ е назован "За по-нататъшно подобряване на работата сред българските цигани, за тяхното още по-активно включване в изграждането на развито социалистическо общество". Формулировката демонстрира всеобхватната амбиция на държавното ръководство – циганите да бъдат приобщени към българското общество във всички основни сфери (образование, трудова реализация, култура, бит). И отново на преден план като интегриращ фактор е изведено образованието – предвидено е обхващане на циганските деца в цялата образователна система, като се почне от детските градини и се стигне до висшите училища, където им е осигурен привилегирован прием

(това е необходимо поради изключително трудното приемане във висшите училища по онова време). Друга важна задача е разселването на циганите сред българи и поощряването на смесените бракове. И тази амбициозна програма се оказва трудно изпълнима, особено в частта си за разселване на циганите (унищожаване на циганските квартали) и за смесените бракове.

През 1981 г. са отчетени етапните резултати от целенасочената политика за промяна на начина на живот на циганите. Документът на ЦК на БКП посочва като най-голям успех това, че 84% от трудоспособното циганско население (между 16- и 60-годишна възраст) работи "*постоянно в промишлеността, строителството, транспорта, селското стопанство, комунално-бптовото обслужване*". В другите сфери се отчитат повече проблеми, отколкото успехи.

Последният аспект от политиката на БКП към циганите е мотивиран от опасенията за промяна на етническото съотношение – става дума за острата реакция на многобройните случаи на турчеене на циганите. В крайна сметка тези опасения водят до предприемане на усилия за замяната на турско-мюсюлманските имена на циганите с български. Този процес са развива по различен начин от преименуването на българите-мюсюлмани и на турците и не предизвиква обществени и политически последици. Още на 5 април 1962 г. ръководството на БКП решава, че опасността от идентифициране на част от циганите с турците може да се преодолее чрез облекченото право на циганите да сменят имената си с български – само с писмена молба до местния народен съвет. Процесът на побългаряване на имената на циганите продължава с десетилетия, като за улеснението му се използват различни житейски събития – раждане на деца, влизане в казармата, смяна на паспорт, сключване на брак и т.н.

Политиката на приобщаване на циганите е ускорена през 70-те години. Причината за това са резултатите от едно социологическо проучване от 1979 г. От една страна, то отчита пълната интеграция на 300 хиляди цигани, но от друга, предупреждава, че около 180 хиляди цигани продължават да се турчеят. Проблемът е особено тревожен, тъй като основната маса от тези 180 хиляди цигани живее в Кърд-

жалийски, Великотърновски, Плевенски, Разградски, Силистренски, Ловешки, Търговищки, Шуменски, Старозагорски, Ямболски окръг, т.е. в такива, в които живеят и компактни турски групи.

Изправено пред този проблем, през 1981 г. ръководството на БКП взема решение за смяна на имената на турчеещите се цигани ("*да се решава задачата за преименуването на онази част от това население, останало с турско-арабски имена*") – избраната форма е тяхната "паспортизация" (смяна на старите паспорти с нови). Става дума преди всичко за посочените 180 хиляди души, но отново не като масова и бърза кампания, а постепенно – в рамките на 5 години. Още през 1981 г. е отчетено: "*Към 1 октомври 1981 г. около 13 хиляди български цигани са заменили турско-арабските си имена с нови български имена и са издадени над 4 хиляди нови паспорти. Наред с това е спряно издаването на паспорти със старите турско-арабски имена. Най-добри резултати са постигнати в Търговищки, Старозагорски, Плевенски, Варненски и Благоевградски окръг*". В последвалите партийни решения линията е потвърдена: "*Замяната на имената да се съпътства с ускореното и последователно решаване на някои социални проблеми на българските цигани по места – жилищни, трудови, благоустройствени, образователни и др., с работа за подобряване условията на живот*". Това на практика е линията на съчетаване на "тоягата с моркова".

Резултатите от започнатата през 1981 г. смяна на имената на турчеещите се цигани са отчетени в началото на 1985 г. Според посочените данни, броят на тези цигани се е оказал значително повисок – 255 хиляди.

Как изглежда общата оценка за модернизационните усилия на социалистическата държава към една от най-многобройните етнически общности в България – циганската (ромската)? Проблемите, с които българското общество се сблъсква днес в отношенията с ромската общност, дават основание на някои изследователи да ги обясняват с политиката от епохата на социализма. Но каквито и да са днешните проблеми, те не могат да поставят под съмнение модернизационния потенциал на политиката на социалистическата държава. По думите на едни от най-сериозните изследователи на българските

цигани (роми) Е. Марушиакова и В. Попов: "*Не може да се отрече, че условията на живот на циганите в социалистическа България рязко се подобряват, в сравнение с предишната историческа епоха; че степента на тяхната интеграция в българското общество нараства; че се създава значима прослойка от цигани със сравнително добро образование (включително и висше) и т.н.; т.е. резултатите като цяло са сравнително по-добри, в сравнение със съдбата на техните събратя в Западна Европа и на други места по света*".

Дали обаче този извод може да се интерпретира по традиционния антикомунистически начин за отричане на модернизационните характеристики на социализма – че това наистина е станало, но може би нещата щяха да се развият по-добре, ако в България нямаше социализъм? Що се отнася до циганската общност, съмнението е лесно оборимо, тъй като, ако имаме съмнение какво би станало с циганите без социализма, то пред очите ни е онова, което става с тази общност в годините на прехода (капитализма). Днешното състояние на циганската (ромската) общност категорично потвърждава модернизационните предимства на епохата на социализма, в която насилието се преплита със стремежа за приобщаване (асимилация) с помощта на ускорена и направлявана модернизация.

* * *

Какъв общ извод може да се направи за политиката на българската социалистическа държава към етническите и религиозните малцинства в България? Най-ясният и неоспорван извод е, че като цяло тя е твърде непоследователна, което я прави по-скоро продължение на политиката към общностите в Третата българска държава. И в двете епохи тази политика е зависима от политическия императив, проявяващ се при социализма по различен начин в годините на: "народната демокрация", "чистия сталинизъм", налагането на "националните комунисти", възраждането на националното при късния Живков. Като всяка нова власт и комунистическата след 9 септември 1944 г. се опитва да постави ново начало в политиката чрез спазването на правата на етническите групи и общности, особено на най-онеправданите.

Скоро обаче става ясно, че етническите групи имат различна относителна тежест и играят различна роля в българското общество. Тези характеристики ще станат водещи в държавната политика към етническите и религиозните общности от втората половина на 50-те години до краха на социализма през 1989 г. В този период много ясно могат да се разграничат две политически линии. Едната е към малките етнически групи, които често се наричат и "показни", тъй като демонстрират пред света толерантността на социалистическата българска държава към етническите различия. Другата е насочена към големите етнически и религиозни общности, които се възприемат като потенциална опасност, макар и по различни причини – дали защото стават проводник на чужда (идеологическа и държавна) пропаганда и политика, или защото нарастват с бързи темпове при оформилия се демографски срив при българите. Втората линия става водеща през 80-те години и в крайна сметка довежда до крайностите на "възродителния процес".

Непоследователната политика на БКП към етническите и религиозните общности в България няма шанс да преодолее трайно съществуващите противоречия. Тя по-скоро ги задълбочава, тъй като създава у тях усещането, че никое решение не е окончателно и че всичко може да се промени. От днешна гледна точка – след края на социализма, тази политика е остро атакувана и отричана от противоположни позиции. Според едни, социалистическата държава е била твърде отстъпчива и е проявявала голямо търпение към някои общности, а според други, тя е била репресивна и се е опитала насила да "претопи" различните общности в единната "българска нация", макар и с идеологическото определение "социалистическа". И в двете тези има доза истина, защото в началния период на социализма са дадени широки права на повечето етнически и религиозни общности, а в края му – те не само са им отнети, но и е направен мащабен опит най-значителните общности да бъдат претопени и "превърнати" в българи. Затова този аспект от историята на социализма може да послужи като добър исторически опит за това колко важни са всички компоненти: както спазването на човешките права, така и защитата на националните интереси в Европа, съставена от национални държави, макар иинтегриращи се.

Документи и литература:

Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1994.

Божков, В. Заплахата настъпва. С., 2006.

Борба без оръжие. Турско националноосвободително движение в България (1985-1986). Документи (съст. *В. Ангелов*). С., 2009.

Бюксенщютц, У. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944–1989). С., 2000.

Василева, Б. Евреите в България. 1944–1952. С., 1992.

"Възродителният процес". Българската държава и българските турци (средата на 30-те – началото на 90-те години на XX век). Т. I, Архивите говорят. Т. 55. С., 2009 (съст. *И. Баева* и *Е. Калинова*).

"Възродителният процес". Международни измерения (1984–1989). Т. II. Архивите говорят. Т. 61. С., 2009 (съст. *И. Баева* и *Е. Калинова*).

Георгиев, В., Трифонов, С. Покръстването на българите мохамедани. 1912–1913. Документи. С., 1995.

Груев, М. Между петолъчката и полумесеца. Българските мюсюлмани и политическият режим (1944 - 1959). С., 2003.

Груев, М., Кальонски, А. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С., 2008.

Живков, Т. Срещу някои лъжи. Бургас, 1993.

Загоров, О. Възродителният процес. Теза. Антитеза. Отрицание на отрицанието. С, 1993.

Иванова, Е. Отхвърлените „приобщени" или процесът, наречен „възродителен" (1912-1989). С., 2002.

Колев, Г. Един циганин в ЦК на БКП. Преживелици, терзания, размисли. С., 2003.

Марушиакова, Е., Попов, В. Studii Romani. Избрано. Т. VII. С., 2007.

Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. С., 1998.

Мизов, Н. Ислямът и ислямизация. С., 1989.

Михайлов, С. Възрожденският процес в България. С., 1992.

Петров, П. Асимилаторската политика на турските завое-

вители. Сборник от документи за помохамеданчвания и потурчвания. С, 1962.

Секретно! Протестните акции на турците в България (януари-май 1989 г.) Документи (съст. *В. Ангелов*). С., 2009.

Стоянов, В. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1997.

Стоянов, Д. Заплахата. С., 1997.

Строго поверително! Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. 1984-1989. Документи. (Съст. *В. Ангелов*). С., 2008.

Трифонов, С. Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944-1989). – В: *Страници* от българската история. Събития – размисли – личности. Т.2. С., 1993, 210-223.

Ялъмов, И. История на турската общност в България. С., 2002.

БКП И РЕЛИГИОЗНИТЕ ОБЩНОСТИ В БЪЛГАРИЯ (1944-1989 г.)

Владимир Мигев

Vladimir Migev. **BULGARIAN COMMUNIST PARTY AND THE RELIGIOUS COMMUNITIES IN BULGARIA (1944-1989)**

The paper presents the place and the role of the main religious communities that has been existing in Bulgaria during the socialist period, such as: The Bulgarian Orthodox Christians (with focus on the Bulgarian Orthodox Church), The Catholics, The Protestants, the sect of the followers of the Gnostic master Peter Dounov called "The White Brotherhood" and the Muslims. The main conclusion is that after the most "revolutionary" period (1944-1952) there has been "normalization" in the politics of the communist government toward the existing religious communities in the country. At the same time that political line was in a combination with constant attempts of the BCP to limit the religious activeness as much as possible through intensive atheistic propaganda. This policy has some impact only among the Orthodox Christians and rather limited effect within the other religious communities.

Атеистичните възгледи заемаха едно от водещите места в идеологическите основи на комунистическия режим. Ето защо религиозните институции се явяваха потенциални противници на властта и срещу тях се водеше конфронтационна политика. Заедно с това обаче една евентуална забрана можеше да ограничи в значителна стенен социалната база на управляващите, поради което те бяха принудени да ги запазят, да допускат тяхната дейност и дори да им осигуряват в ограничени размери и известна материална помощ. Във външнополитически план стремежът България да бъде представена като демократична държава довеждаше до създаване на условия за международни прояви на тези общности и преди всичко на *Българската православна църква* (БПЦ), особено в инициираното от Москва Световно движение за защита на мира. Освен това чрез изявите на БПЦ се полагаха усилия да се създава представата на международната арена, че България е демократична държава.

В периода от 9 септември 1944 г. докъм средата на 1947 г. поради неуреденото външнополитическо положение на страната бяха

запазени някои компоненти от предишния режим по отношение на БПЦ – така например нерядко в провинцията официални церемонии се откриваха с молебен, в армията се запазиха колективните молитви, водещата личност на БПЦ по това време – екзарх Стефан, бе канен на представителни мероприятия на правителствено равнище.

Репресиите срещу служителите на църквата започнаха обаче още от 9 септември 1944 г. Според някои изследователи, в първите дни след тази дата са били арестувани 45 свещеници на БПЦ, 25 от тях изчезват безследно, за някои дори не се узнава къде са им гробовете. От съставите на Народния съд (1944–1945 г.) бяха осъдени общо 152 свещеници, в това число 13 – на смърт, и 13 – на доживотен затвор.

Репресии, включващи и конспиративни убийства на свещенослужители, определени като „фашисти“, имаше и след това, дори и през първата половина на 50-те години. Органите на реда провеждаха по тези случаи формални разследвания, убийците не бяха разкривани, макар че на местна почва обикновено се знаеше кои са те. Тук няма да се спираме подробно и на случаите на хулигански изстъпления над свещеници, които докъм края на 40-те години оставаха най-често безнаказани.

Утвърдени бяха и нормативните актове за ограничаване дейността на БПЦ. През 1945 г. бе приета Наредба-закон за гражданския брак – след нейното обнародване църковният ритуал загуби юридическа сила пред държавните органи. За родените след 1 март 1946 г. единствено законен документ, удостоверяващ датата на раждането, бе актът, издаван от Народния съвет.

По силата на Конституцията на НР България, приета през декември 1947 г., религиозните общности в България имаха право на „вътрешно самоуреждане и самоуправление“. Тази гаранция бе обаче нарушена в приетия през февруари 1949 г. Закон за вероизповеданията. По силата на този акт държавата утвърждаваше редица длъжностни лица в църквата, както и нейни основни документи. Заедно с това, вече по линията на извъннормативни уредби, създаденият държавен орган – Дирекцията по вероизповеданията, контролираше пряко и почти неограничено дейността на църквата.

Още по-лошо бе обстоятелството, че местните фактори извършваха по това време много своеволия: отнемане на дворове и сгради на БПЦ, забрана за преминаване на религиозни шествия през определени места в селищата, рисуване на неприлични карикатури и надписи по стените на църквите и пр. За всички тези прояви органите на реда „си затваряха очите“ или извършваха формални разследвания.

В редица документи на МВР от 1948-1949 г. БПЦ бе обрисувана като контрареволюционна организация, като „сборище на фашисти“. На тази основа през август 1949 г. ръководството на министерството поиска от ЦК на БКП извършване на т. нар. демократизация на БПЦ, включваща решителна чистка сред свещенослужителите, подновяване състава на ръководните структури, пълен контрол върху постъпващите в духовните учебни заведения и пр.

През първата половина на 40-те години дейността на църквата бе обект на обсъждания в низовите звена на комунистическата партия – първичните партийни организации. На тях се издигаха непрекъснато екстремистки искания: за отнемане имотите на манастирите, за премахване на учебните заведения на БПЦ, ликвидиране на субсидията за нея и пр. Наистина ръководните среди на БКП не се поддаваха на екстремисткия натиск.

Все пак по неофициални канали се разпространяваше постоянно тезата, че църквата е концентрация на реакционери, че църковните служби се посещавали от опозиционно настроени лица и че самото това действие било антидържавна проява. Целта беше да се сплашат хората и това наистина действаше в този период върху известна част от населението.

От началото на 50-те години нататък проблемите на църквата отидоха на по-заден план за партийните органи. Понякога обаче в бюлетините на ЦК за вътрешнопартийна информация се поставяха проблеми за религиозността в страната, там ставаше въпрос и за БПЦ. Тези материали се обсъждаха задължително в партийните организации, но проявите на екстремизъм бяха вече до голяма степен изживяни.

Често пъти в медиите бе налице негативизъм и подигравка към служителите на православната ни църква, те бяха обвинявани

като носители на редица отрицателни качества: алчност, користолюбие, пиянство, разврат, чревоугодничество и пр. Тези характеристики се срещаха постоянно под формата на карикатури и фейлетони, особено във вестника за хумор и сатира – „Стършел“. Понякога те намираха място и в художествените произведения, създадени в този период – такъв беше гротескният образ на селския свещеник във филма „Тайната вечеря на седмаците“ (1955 г.). През 60-те и 70-те години тази линия постепенно отслабна.

Продължаваха обаче необоснованите и незаконни присвоявания на църковни имоти. Така например бе отнет целият комплекс на Софийската семинария и тя бе преместена в Черепишкия манастир. Отнет бе и партерният етаж на Духовната академия (на площад „Ленин“ в столицата – дн. “Св. Неделя”), закрити бяха Пловдивската семинария и свещеническото училище в Черепишкия манастир.

Още със своето възникване като орган на новата власт след 9 септември 1944 г. Държавна сигурност пое трайно и неотстъпно наблюдение и започна постоянна конспиративна намеса в работите на БПЦ. За целта бе изградена солидна мрежа от агенти-доносници и „доверени лица“. Такива се набираха както измежду свещениците и монасите, така и сред миряните. Впоследствие стана постоянна практика вербуването и на висши служители на църквата: архимандрити, епископи и пр.

Още по времето на „революционния период“ управляващите се разграничаваха официално от екстремистките атаки срещу религиозните общности. Така в документите, приети на Петия конгрес на БКП (декември 1948 г.), не бе вмъкнато нито едно от споменатите искания, издигнати на предконгресните събрания и конференции. В конгресната резолюция по идеологическите въпроси не бе отбелязана специално необходимостта от борба срещу църквата.

По повод споменатото предложение на ръководството на МВР за „демократизация“ на църквата Политбюро на БКП излезе с отрицателно становище и дори бе направена забележка, че въпросите за българската църква се решават от Политбюро и МВР не трябва да проявява инициативи.

На среща с делегация на Светия синод през август 1949 г. министър Вл. Поптомов обеща, че правителството ще отдели необходимия финансов лимит за строителните нужди на Църквата. На БПЦ се отделяше ежегодна субсидия от 200 хил. лв. (курс на лева 1962 г.), през 70-те – 80-те години размерът й бе увеличен на 300 хил. лв. В този втори период за специални нужди на Синода – например за организирането на международни мероприятия, се отпускаха еднократно и допълнителни суми.

От началото на 50-те години нататък рязко намаляха хулиганските изстъпления, органите на МВР започнаха да санкционират нарушителите, имаше и няколко случаи за подвеждане под съдебна отговорност, които бяха огласявани в медиите – така бе постъпено например с партийни активисти от с. Огняново, Пазарджишко, които с действията си бяха уронили достойнството на местния свещеник. Намаляха рязко и присвояванията на църковни имоти.

С постановление на правителството от 1 март 1952 г. споменатата вече Дирекция по вероизповеданията, която бе към Министерството на външните работи, бе преобразувана в Комитет по вероизповеданията към Министерския съвет. В постановлението се посочваше, че една от задачите на Комитета е „…да взема и предлага мерки за ограничаване на незаконните административни действия по отношение на религиозните организации“.

В началото на 1952 г. в разговори на първия човек в страната – Вълко Червенков, с наместник-председателя на Светия синод – Кирил Пловдивски (близък на Червенков от младежките им години), бе обещано освобождаването на 28 свещеници от лагера край Белене и на четирима от затвора.

При обсъждането в Политбюро на кандидатурата за български патриарх за такъв бе утвърден именно Кирил Пловдивски. Състоялият се на 8 и 9 май 1953 г. Църковно-народен събор го избра за патриарх. В продължение на един-два месеца след избора Кирил бе приет на няколко пъти от Червенков и бяха извоювани някои облаги за БПЦ: създадено бе специално проектантско бюро за строителната дейност на Синода, също така бе обособен специален гараж с няколко автомобила, в това число и

личен за патриарха. Бяха дадени и редица облекчения за земеделските имоти на манастирите.

На Църквата бе предоставено изключителното право да произвежда и разпространява църковна утвар и свещи и това бе главният източник за нейните доходи. Превръщането на редица манастири в паметници на културата оказваше много положително въздействие, тъй като държавата отделяше значителни средства за тяхната реставрация и поддържане.

Бе утвърдена и издателската дейност на религиозните институции –двата седмични вестника: „Църковен вестник“ на Св. синод и „Народен пастир“ на Свещеническия съюз с тираж от 4 хил. екземпляра и списанието „Духовна култура“ в тираж от хиляда броя. За сравнение ще посочим, че официозът „Работническо дело“ имаше по това време тираж от 400 хил. броя ежедневно, впоследствие тиражът бе увеличен на 600 хил. броя. Останалите централни политически ежедневници излизаха в тираж между 80 и 120 хил. броя.

Що се отнася до издаването на книги, на Църквата се определяха 8 коли годишно при общ издателски план на страната през първата половина на 50-те години от 28 хил.!! По-масово издание бе ежегодният Църковен календар, който излизаше в тираж от 600 хил. броя и той се изчерпваше много бързо – причината за това бе, че той бе единственият календар в страната, в който се отбелязваха църковните празници, включително и светиите, по които се честваха именните дни.

БПЦ също поддържаше старателно линията на толерантност към властта. Така например Светият синод изискваше от свещениците в своите проповеди да призовават миряните към изпълнението на задълженията си спрямо държавата. В края на 50-те години от общо 2200 свещеници на БПЦ 1810 членуваха в Отечествения фронт, 1605 – в кооперациите, 1710 – в читалищата. Някъде свещеници ръководеха читалищни хорове или по-малки певчески групи, които участваха в прегледите на художествената самодейност.

Разбира се, при активната антицърковна и атеистична официална пропаганда, сред свещениците не можеше да няма силни

опозиционни настроения, те се споделяха в тесен кръг, но редовно се докладваха от доносниците в Държавна сигурност.

Много усилия се полагаха за ограничаване до минимум участието на населението в църковните обреди и ритуали. Първоначално, през 40-те и 50-те години, не можеше въобще да се говори за гражданска обредна система, актовете се извършваха чисто административно и това отблъскваше хората. Постепенно през 60-те и 70-те години се създаде една що-годе прилична обредност, в това число с привлекателен музикален съпровод. При това много важен фактор бе обстоятелството, че гражданските ритуали бяха безплатни, докато за църковните трябваше да се плаща.

Общо взето през 50-те и 60-те години при бракосъчетанията и даването име на новородено гражданските ритуали решително преобладаваха, а при погребенията бе налице паритет – 50:50. Като се има предвид, че документите от църковния обред нямаха юридическа стойност пред държавните органи, то църковните бракосъчетания и кръщенетата се извършваха паралелно с гражданските. Нерядко бабите и дядовците носеха бебето за църковния ритуал, понякога тайно, без съгласието на родителите. Често пъти при извършено погребение по гражданския ритуал, на другия ден роднините организираха опело със свещеник на гроба.

Много безуспешни се оказаха усилията да се ликвидира честването на именните дни и да се отбелязва само рождената дата.

Още от първите години на комунистическото управление се разгърна огромна атеистична пропаганда, в системата на образованието тя започваше още от детската градина. Особено активно, с подчертана атеистична насоченост, се използваше обучението по биология, физика, химия, астрономия. Антицърковни моменти се вмъкваха и акцентираха обаче и в дисциплините по обществените науки: литература, история, психология, „Основи на комунизма“. В системата на учебната година на Отечествения фронт имаше специално звено по „Научен атеизъм“. Атеистичните теми заемаха и част от проблематиката на лекционната пропаганда на ОФ, а впоследствие и на специално създадената за тази цел институция – дружество „Георги Кирков“. Най-важното звено в тази сфера бяха изградените „Домове на атеис-

та“ на централно и окръжно равнище, със собствени печатни издания и добра финансова обезпеченост.

Последният случай на сблъсък на комунистическата власт с БПЦ бе от края на 1957 г. Той бе свързан с изменилата се обстановка в съветския блок. През есента на 1956 г. избухна въстанието в Унгария, което разтърси цялостно общността. Дошлото по това време ново ръководство на Полша извърши някои реформи, влизащи в противоречие с изискванията на Сталинския модел на социализма, в това число разширяването в значителна степен на възможностите на Католическата църква за изява.

Всичко това накара управляващите в останалите соцстрани да преминат в идеологическо настъпление, включващо и атака срещу Църквата. На 26 декември 1957 г. Политбюро на БКП прие специално решение: „За засилване на атеистичната пропаганда в страната“. На 8 януари 1958 г. решението бе разпратено до всички партийни организации, бе четено и обсъдено на закрити събрания. В него се създаваше представа за „опасно“ активизиране на свещениците, за засилена религиозна пропаганда. Имаше и обвинения за агитация от тяхна страна против властта, на което Светият синод не давал отпор. Повечето от обвиненията бяха пресилени.

Всичко това доведе до увеличаване на официалната и неофициалната пропаганда срещу църковните служители, а косвено и срещу Църквата. Кампанията продължи не повече от два-три месеца и бързо заглъхна. Отново бе възстановено състоянието на „мирно съвместно съществуване“, с проявите на официална протоколна толерантност.

В периода на 60-те – 80-те години се задълбочи процесът на по-значително либерализиране на режима. Намаля и страхът от репресии срещу нарушаването на някои от изискванията, наложени в цялостната политическа система към Църквата. Вследствие на всичко това хората започнаха по-свободно да посещават храмовете. Нарасна броят на младите хора, които желаеха да постъпят в манастирите, някои от тях с висше образование. Повиши се значимо равнището на кандидатстващите в Семинарията. Увеличи се рязко покупката на икони, много младежи започнаха да носят

кръстчета на гърдите си, твърде предизвикателно се появяваха с тях н на учебните занятия във ВУЗ, в това число и в часовете по идеологическите дисциплини. Нарасна относителният дял на църковните бракове – според различни източници, той обхващаше между 25 и 30 % от сключваните – много по-висок бе този дял сред циганското население. Въобще социологическите проучвания по това време посочваха по-силно изявената религиозност сред това малцинство, в сравнение с българите.

Увеличи се и кръщаването, особено в манастирите. Челно място в това отношение имаха Рилският и Бачковският манастири. В почивните дни нерядко там се извиваха големи опашки от семейства, дошли от различни райони на страната. Това обаче бе характерно и за други, по-малко известни обители. Така по данни на Държавна сигурност – Ловеч, през 1981 г. в Троянския манастир са били извършени 788 кръщавки, в това число на семейства, пристигнали от по-далечни окръзи: Бургаски, Варненски, Русенски, Толбухински и пр. По време на Великденските празници в манастира дошли над 500 души, 90 % от които младежи.

Много млади хора пожелаха и получиха кръщение, тъй като на времето техните родители не бяха пожелали или не бяха посмели да го извършат. При това църковните служители без много колебания нарушиха каноните – вместо изискуемото се потапяне на тялото на кръщавания в купел, се извършваше само поливане на главата.

Разбира се, интересът към Църквата бе повлиян не само и, бихме казали, не толкова от религиозност, колкото от интерес към екзотиката на „забранения плод“. Като ново явление се появи освещаването на апартаменти, къщи и вили. При засиленото жилищно и вилно строителство в този период тези явления зачестиха.

При тази обстановка се увеличи и активността на свещенослужителите: посещения по къщите, беседи в тесен кръг, раздаване на разни амулети, картички и пр. В резултат на разширената стопанска дейност и разрасналите се помощи от миряните БПЦ увеличи своите доходи. Това пролича от мащабната строителна дейност: изграждане на нови църкви и ремонт на старите, построяването на стопански сгради, на общежития към манастирите,

на нови метоси и пр. Особено добре това пролича в столицата – за 20-25 години София нарасна твърде много, наличните църкви се препълваха от богомолци и това налагаше ново строителство или разширение на старите храмове. При това строителството се извършваше без необходимото по нормативните актове разрешение от съответния районен съвет. Никъде обаче райсъветите не посмяха да пристъпят към разрушаване на започнатите или вече завършени строежи – очевидна бе боязънта от силното обществено негодувание. Заедно с това обаче властите отказваха всякакво съдействие – така например манастирът в кв. Дървеница в столицата години наред остана без водоснабдяване.

Всички тези процеси доведоха до вземането на мерки от управляващите: организиране на превантивни агитационни мероприятия на съветите, съвместно с Отечествения фронт и Комсомола. В акциите се намесваше и Държавна сигурност – търсеха се поводи за оформяне на становище за нарушаване на обществения ред от свещениците, те се привикваха в ДС и им се съставяха предупредителни протоколи. Общо взето обаче влиянието на Църквата продължаваше да нараства.

По времето на българската „перестройка“ (юли 1987 г. – октомври 1989 г.) управляващите пристъпиха към подготовката на някои по-радикални решения. Така например на заседание на Секретариата на ЦК в началото на 1988 г. бе отбелязано, че редица права на българските граждани, в това число и свободата на изповедание, бяха само формално гарантирани в конституцията от 1971 г., но не бе конкретизирана тяхната изява със специални закони. Бе взето решение да се създаде съответен „Закон за религиозните свободи и за дейността на религиозните общности“. За двете най-големи от тях – БПЦ и институцията на мохамеданската религия, се предвиждаше да се осигури по-добра материална база, да се дадат повече средства за тяхната учебна и издателска дейност. Реши се също така да им се върнат имотите, иззети в предишните периоди.

Подготовката за реализирането на тези решения вървеше обаче мудно, срещу тях се обявиха редица инстанции. Така например на връщането на Семинарията се противопостави ЦК на Комсомола

под предлог, че не можело да се намери в столицата друга подобна база за такава всеобхватна дейност за децата (там се помещаваше Дворецът на пионерите – б.ред.) Срещу връщането на партерния етаж на Духовната академия пък се възпротиви предприятието „Обществено хранене“ – София. Причината бе, че десетки хиляди жители и гости на столицата се лишавали от консумация в създадената на етажа градска закусвалня. Ето защо нито едно от посочените по-горе мероприятия (с изключение на увеличаването на размера на субсидиите) не бе проведено до промяната на 10 ноември 1989 г.

През август 1988 г. възникна една неформална организация: „Комитет за защита на религиозните права, свободата на съвестта и духовните ценности”. Водещата личност в този комитет – йеромонах Христофор Събев, бе репресиран за кратко време от властта. До промяната от 10 ноември 1989 г. обаче това формирование не получи известност и то нямаше никакво влияние сред българската общественост. Светият синод се обяви остро срещу него.

* * *

Католическата религиозна общност бе значително по-малобройна по численост. Според различни източници католиците в България се изчисляваха между 50 и 55 хил. души, т. е. около 1 % от избирателите в страната. Въпреки това обаче вниманието на властта към тази църква бе много голямо. През различните етапи в развитието на комунистическото управление броят на агентите-доносници и „доверените лица“ сред католиците бе по-голям, отколкото между служителите и вярващите в рамките на БПЦ. Причина за това бе обстоятелството, че от Москва Ватиканът се определяше като един от главните идеологически крепители на „империализма“, т. е. едва ли не като един от най-важните идеологически противници.

По силата на споменатия Закон за вероизповеданията на Католическата църква и на нейните ордени бяха иззети всички болници, сиропиталища, детски заведения и пр. Представителите на местните власти пък отнемаха помещения, парцели, дворове и пр. без всякакво законно основание, така че към средата на 50-те години Църквата остана единствено със своите храмове. В периода

1950-1952 г. бяха организирани няколко процеса срещу католически свещеници с привличане на съд по двама-трима души. В края на септември и началото на октомври 1952 г. бе проведен голям съдебен процес срещу свещеници. Както и при споменатите вече, обвиняемите бяха привлечени със скалъпени обвинения за шпионаж и предателство спрямо Н Р България. Четирима от подсъдимите получиха смъртни присъди, останалите 36 – различни срокове затвор: от 3 до 20 години. По другите споменати процеси на смърт бяха осъдени двама души.

Съвземането от жестокия удар започна през 1953-1954 г. и то бе свързано с настъпилата либерализация на режима. Постепенно през 50-те години бяха възобновени проповедите, религиозните шествия, както и типичните за тази общност детски хорове към храмовете. Особено активизиране настъпи през 1958 г., когато кардинал Анжело Ронкали бе избран за папа Йоан XXIII. През 20-те години той бе папски нунций (дипломатически представител) на Ватикана в България и си бе създал сърдечни приятелски връзки с много българи. Ново активизиране настъпи от 1978 г. нататък, с избирането на полския кардинал Войтила за папа Йоан Павел II.

След атентата срещу папата през май 1981 г. и издигнатата на Запад теза за „българската следа“ разузнавателната дейност на Държавна сигурност сред католическата общност се увеличи значително и това продължи до края на комунистическото управление.

* * *

Протестантското вероизповедание в България се изявяваше предимно в две от направленията му: евангелистите и адвентистите на Седмия ден. По численост протестантите бяха по-малко от католиците, при това, за разлика от тях, те нямаха и така добре оформената концентрация в определени райони на страната. Според данни на Комитета по вероизповеданията, евангелистите в България били близо 16 хил. души, обединени в 220 енории. Имаше и няколко енории на баптистите и методистите.

В края на 40-те и началото на 50-те години протестантските общности и по-конкретно евангелистите станаха обект на реп-

ресии – властта смяташе Протестантската църква за проводник на западното влияние в страната. През февруари 1949 г. бе организиран голям съдебен процес срещу група евангелистки пастори с лъжливи обвинения в шпионаж и предателство. Четирима от подсъдимите бяха осъдени на доживотен затвор, останалите – на по-малки срокове. Няколко месеца преди това бе организиран друг, по-малък по мащаби процес.

От средата на 50-те години, със смекчаването на режима, бе установена толерантност и към протестантите, но Държавна сигурност следеше с повишено внимание тяхната дейност. За разлика от БПЦ и католическата общност спрямо протестантите се осъществиха някои репресии и през 60-те години. Интензивността на следенето се засили особено значимо от края на 70-те години във връзка с изострянето на международната обстановка. За пример ще посочим, че през 1982 г. Шесто управление на ДС водеше на списъчен отчет 47 православни духовни лица, четирима католически и 64 протестантски (!!).

* * *

Поради строгостта на властите и рязкото отрицателно отношение на БПЦ сектите от западен и източен образец не получиха през изследвания период развитие. Единствената секта, която проявяваше дейност с елементи на известна конспиративност, бе изцяло българската, създадена преди 9 септември 1944 г. – *„Бялото братство“ (Дъновистите)*. Поради тесните връзки на някои хора от сектата с Двореца, след промяната на 9 септември много дъновисти бяха обект на репресии, немалка част от тях бяха изпратени в лагерите. Впоследствие репресиите бяха прекратени, но вниманието към сектата остана. През 70-те години Държавна сигурност разкри в тайно скривалище финансовите ресурси на дъновистите, с което бе парализирана в значителна степен дейността им.

* * *

По-особено бе положението с мохамеданската общност и изповядваната *мюсюлманска религия*. След като в началото на 50-те

години бе насилствено прекратено изселническото движение към Турция, властта се стараеше да показва благоразположение към религиозните структури на тази общност, като увеличаваше субсидиите за тях. Така например в проектобюджета на държавата за 1984 г. на Главното мюфтийство бе определена субсидия от 508 хил. лв., докато за БПЦ, както видяхме, бе 300 хил. лв. Разбира се, за тази разлика влияеше и обстоятелството, че Източноправославната ни църква имаше редица допълнителни доходи, които липсваха за мохамеданската религиозна институция. Още по-големи бяха облагодетелстванията след началото на „възродителния процес" – края на 1984 г. и началото на 1985 г. Бяха увеличени значително заплатите на свещенослужителите, отделиха се средства за ремонт и поддържане на много от джамиите и започна изграждането на нови.

Единствено по-сурово, достигащо до репресивност, бе отношението към тази общност в районите с българомохамеданско население. Считаше се, че религията е главната пречка за възвръщането у тези хора на българското народностно съзнание. На няколко места дори бяха закрити джамии. С голяма острота тук бе проведено и преименуването в началото на 70-те години.

* * *

В заключение ще обобщим, че след преминаването на „революционния" период (1944-1952 г.) в политиката на управляващите към религиозните общности в България настъпи „умиротворяване", запазване на известна толерантност при непрекъснати усилия за ограничаване на тяхната дейност и активна и настъпателна атеистична пропаганда. Тя имаше успех главно сред младото поколение българи, произлизащи от семейства на източноправославни. Сред останалите религиозни общности атеистичната дейност нямаше почти никакъв ефект. През 60-те – 80-те години се засили интересът към религиозните обреди, което доведе до активизиране на структурите на БПЦ.

Литература:

Елдъров, С. Католиците в България (1878-1981). С., 2002.

Еленков, И. Католическата църква от източен обряд в България от времето на нейното учредяване до средата на XX век. С., 2000.

Калканджиева, Д. Българската православна църква и държавата (1944-1953). С., 1997.

Лефтеров, Ж. Политиката на БКП към евангелистките църкви (края на 40-те – началото на 60-те години на XX век. – В: *Реформацията*. История и съвременни измерения. С., 2007, 275-298.

Мигев, В. Някои аспекти на отношенията между Българската православна църква и комунистическия режим в България (1944-1989 г.) – В: *Държава-църква* – църква-държава. С., 2006, 449-462.

Мизов, Н. Протестантските секти в България. С., 1972.

Огнянов, Л. БПЦ и религиозната политика на държавата (1950-1956). – В: *БПЦ* – традиции и настояще. С., 2009, 222-232.

Цветков, Ж. Разпятието. С., 1994.

БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ И БЪЛГАРСКИЯТ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ (1944-1989 г.)

Луиза Ревякина

Luiza Reviakina. **THE BULGARIAN COMMUNIST PARTY AND THE BULGARIAN AGRARIAN PEOPLE'S UNION. 1944-1989.**

The research examines the relations between the two parties throughout the Socialist period in the Bulgarian history. Three stages in the development of these relations have been outlined: a period of acute political struggle for influence in the society and for power (9.XI.1944 - 1948); a period of laying down the foundations of political and economic cooperation (1949 - 1956); close cooperation between the two parties in the establishment of socialism in Bulgaria (1957 - 1989). Cooperation between the two parties is based on the accomplishment of tasks assigned by the Bulgarian Communist Party.

В отношенията между БКП и БЗНС след 9 септември 1944 г. до 10 ноември 1989 г. могат до се очертаят три основни периода, които съответстват на основните етапи в тогавашното развитие на България. Първият период, от 9 септември 1944 г. до 1948 г., се определя от преходното състояние на обществото. По това време постигнатият в годините на Втората световна война компромис между лявоориентираните политически сили, обединили се в Отечествен фронт (ОФ) за борба против водещото прогермански политика правителство и за установяване на демократичен режим в страната, е сменен от конфронтация. Основната причина за тази промяна в отношенията между политическите съюзници е бързата концентрация на властта в ръцете на Българската работническа партия (комунисти) и нарушаването на принципа за коалиционно управление, което предизвиква недоволството на съюзниците от провежданата от комунистическата партия вътрешна политика. Присъствието на съветски военни части на българска територия и председателството на СССР в Съюзната контролна комисия (СКК) позволява на комунистите да действат уверено, да

укрепват своите позиции като политическа сила, която разполага с реална власт в страната.

Този период се характеризира с остра политическа борба между БРП (к) и БЗНС за влияние в обществото, а фактически за властта. Като най-масова партия БЗНС застава начело на опозиционното движение в страната. Борбата завършва с разгром на земеделската опозиция и преминаване на властта изцяло в ръцете на комунистическата партия. Решаващо значение за този резултат има външнополитическият фактор – договореностите, постигнати между Великите сили още в годините на войната, и включването на България в съветската сфера на влияние. Започналата през втората половина на 40-те години „студена война" води до ускоряване на съветизацията на България и до изостряне на всички вътрешнополитически процеси.

В хода на противоборството с БЗНС БРП (к) успява да формира от проявяващите склонност към сътрудничество с нея земеделци ляв БЗНС, който приема ръководната й роля и програмата за построяване на социалистическото общество в България.

Вторият етап, от 1949 г. до 1956 г., е свързан с усилията на БКП[1], като ръководна политическа сила в държавата, да осъществи всички основни задачи за построяването на социализма по сталинския образец – индустриализация, колективизация на селското стопанство, промяна във формите на собствеността, културна революция. Осъзнавайки трудностите, които я очакват при решаването на предстоящите задачи, БКП запазва обявилия се за сътрудничество с нея БЗНС начело с Георги Трайков. В България официално е декларирано съществуването на двупартийна политическа система. БКП използва възможностите на т.нар. казионен БЗНС за преустройство на обществото на социалистически основи, особено в областта на селскостопанското производство. През тези години БЗНС, както и БКП, преминава през всички премеждия, характерни за сталинския период в развитието на социалистическите страни: лоялно партньорство и изпълнение на всички решения на БКП,

[1] Петият конгрес на БРП(к), проведен през декември 1948 г., взема решение да бъде върнато старото име на БРП(к) – Българска комунистическа партия.

преследване на опозиционно настроените земеделци и „приобщаването" им към новия политически строй.

Отношенията между БКП и БЗНС от 1956 г. до есента на 1989 г. се определят от започналото след XX конгрес на КПСС (февруари 1956 г.) освобождаване от сталинските норми на взаимодействие със съюзника. На БЗНС се предоставят по-широки пълномощия в управлението на държавата, видимо се смекчава климатът в отношенията към бившите опозиционни дейци. Ръководството на БЗНС през тези години продължава да следва БКП във всичките нейни вътрешни и външнополитически начинания: за „усъвършенстването" на социализма, изживяването на кризите, опитите за реформирането на социализма. БЗНС работи предимно сред селяните, но методите и специфичните черти на неговата дейност са изоставени. Новото в облика на БЗНС през този период е неговата значителна роля във външнополитическата дейност на държавата, установяването на връзки с партиите и поддържане на отношения с държавите, за които БКП е нежелан партньор.

Отношенията между двете партии след 9 септември 1944 г. до 1989 г. са подчинени на задачите, които комунистическата партия издига като решаващи на всеки етап от развитието на страната.

В края на 80-те – началото на 90-те години БКП и БЗНС преминават, вече самостоятелно, през пресата на оцеляване и намиране на своето място в новата политическа обстановка.

БРП (к) и БЗНС в борбата за власт и самоутвърждаване

След 9 септември 1944 г. БРП (к) вижда своята основна, първостепенна задача в укрепването на властта. Този проблем тя започва да решава още по време на първото правителство на Отечествения фронт. Кабинетът се формира балансирано, броят на министрите, с които е представена всяка партия, съответства на представителството ѝ в ОФ: БРП получава 4 министерства, Народният съюз „Звено" – 4, БЗНС „Ал. Стамболийски" (известен и като БЗНС „Пладне") – 4[2], социалдемократите – 2, двама са и независи-

[2] От БЗНС в първото правителство на ОФ участват Н. Петков (министър без пор-

мите министри. Като ръководител на Отечествения фронт БРП използва предимството си и взема мерки, за да утвърди позициите си в силовите структури на властта. Тя запазва за себе си Министерството на вътрешните работи и на правосъдието. Държавна сигурност също е в нейни ръце. На следващия ден след установяването на властта на ОФ полицията и жандармерията са разпуснати и е създадена Народна милиция, основно ядро на която са участниците в партизанските отряди, повечето от които са членове на компартията или на нейната младежка организация. Министерството на войната и на външните работи са дадени на НС „Звено", но в армията е въведен институтът на помощник-командирите по политическата дейност, частите на армията са обединени с бившите партизански отряди, направени са промени в командния състав. По този начин силовите министерства се оказват пряко подчинени на БРП или се намират под нейно наблюдение.

ЦК на БРП (к) спазва паритета на партиите в Националния комитет (НК), ръководен орган на ОФ. В него влизат по четирима представители от БРП (к), БЗНС, „Звено" и БРСДП. Липсата на парламент в страната засилва ролята на НК на ОФ, въпреки официалното заявление, че комитетите на ОФ не заменят органите на държавната власт, а само ги контролират и насърчават за активна работа. На 12 октомври 1944 г. е публикувана Декларация на четирите отечественофронтовски партии[3], която определя задачите на ОФ-комитетите и начините за тяхното изграждане. Според нея комитетите, създадени преди 9 септември, се попълват чрез привличане на представители от всички членуващи в ОФ партии. Комитетите, образувани след 9 септември, се съставят поравно от представители на всички ОФ организации, които съществуват в дадено място. При това принципът на равенство не трябва да се разбира и да се прилага механично, а с

тфейл и зам. министър-председател), Ас. Павлов (министър на земеделието), Б. Бумбаров (министър на строителството и труда), Ан. Държански (министър на железопътния транспорт). Ръководителят на БЗНС Н. Петков, въпреки гръмко звучащия пост, има много малко пълномощия, а другите трима министри земеделци са титуляри на второстепенни министерства.

[3] *Отечествен фронт*, 12 окт. 1944.

оглед на местните условия и конкретната ситуация. В ОФ-комитетите се включват масови народни организации, взели активно участие в борбата срещу фашизма.[4] Но още към края на месеца този принцип за формиране на комитетите се променя, тъй като в ОФ започват да влизат партии и групи, които не са участвали в съпротивителното движение по време на войната, и дори привърженици на стария режим. По този начин някои от тях се опитват да избегнат преследването на властите. Според внесената поправка в ОФ могат да се приемат, а за представители в комитетите на ОФ да се избират само организации, взели активно участие в борбата срещу фашизма до 9 септември 1944 г. Отказ за приемане в Отечествения фронт получава и БЗНС „Врабча 1", чийто ръководител Д. Гичев отказва да влезе в ОФ през 1943 г. поради несъгласие с ръководната роля на комунистите в него.[5]

Към края на 1945 г. общо взето се реализира решението за преустройство на комитетите на ОФ на принципа на равенство на членовете от всяка партия според нейното значение в конкретното населено място. Това се отнася особено до БЗНС. Ако преди 9 септември 1944 г. земеделците в комитетите на ОФ съставляват 15–20%, то в навечерието на I конгрес на ОФ (март 1945 г.) съотношението на членовете от отечественофронтовските партии е следното: членове на БРП(к) – 14120, на БЗНС – 8 682, социалдемократи – 854, „Звено" – 410 и 2179 са безпартийни[6]. Така във Варненска област, където броят на комунистите е 52 387, а членовете на БЗНС са 23 490, в комитетите на ОФ влизат 2 549 комунисти и 2 287 земеделци.[7]

---

[4] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 1, л. 24–25.

[5] След 9 септември Д. Гичев, като участник в правителството на К. Муравиев, се намира под домашен арест. Но той успява да свика актива на Съюза „Врабча", поръчва да намерят Тр. Костов и да му кажат, че техният съюз желае да влезе в Отечествения фронт, без да поставя условия. Тр. Костов се съгласява, но неочаквани трудности идват от страна на БЗНС „Ал. Стамболийски". В пресата и в пропагандните материали на ОФ БЗНС „Врабча" започва да се квалифицира като фашистка организация, която трябва да стои настрана от събитията. Вероятно в случая изиграват своята роля отношенията между Г. М. Димитров и Д. Гичев, които винаги са били непримирими. (Вж.: *Цветков, Ж.* Съдът над опозиционните лидери. С., 1991, 164–165.)

[6] *Драгойчева, Ц.* Доклад пред I национален конгрес на Отечествения фронт. С., 1945, с. 58.

[7] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 57, а. е. 12, л. 37, 39.

На 5 ноември 1944 г. ПБ на ЦК на БКП взема решение на съюзниците от ОФ да бъдат дадени редица служебни места в държавния и в административния апарат.[8] Към края на 1944 г. броят на земеделците в административния апарат се увеличава. По това време в Плевенска околия например в 11 от 34 села кметовете са земеделци.[9] Година покъсно – в края на 1945 г., в Плевенска област от 14 околийски управители 9 са членове на БРП (к), 5 – на БЗНС. От общо 456 заместник-кметове 257 са членове на БРП (к), 179 – на БЗНС.[10]

ЦК на БРП (к) се стреми да пресече съществуващото у някои ръководители на централни и местни партийни организации мнение, че в България вече има условия за „установяването на чисто наша, комунистическа, съветска власт" и няма необходимост от други партии, както и често проявяваното от комунистите пренебрежително отношение към земеделците. На VIII пленум на ЦК на БРП (к), проведен на 27–28 февруари и 1 март 1945 г., Тр. Костов подчертава, че в отношенията си със съюзниците в ОФ комунистите трябва да изхождат от разбирането, че за „изграждането на нова, демократична, силна и благоденстваща България" ще е „нужен вероятно цял един период от развитието на страната. Поради това ние трябва да водим борба против левичарските увлечения на някои другари... Тия другари очевидно подценяват ония значителни трудности от политически, икономически и особено международен характер, които стоят пред нас по тоя път." Тези задачи имат демократичен, а не социалистически характер и поради това „ние трябва не само да запазим нашия съюз с другите партии от ОФ, но и още повече да го укрепваме", защото чрез всяка една от тях ние докарваме под знамето на ОФ нови, по-широки слоеве на българския народ, които иначе биха били вън от ОФ, а може би и против ОФ".[11]

Ръководството на БЗНС начело с Н. Петков призовава членовете на Съюза да подкрепят новата власт още през първите седмици

[8] *Тишев, Д.* Съвместната работа на БКП и БЗНС в строителството на социализма. С., 1969, с. 27.
[9] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 57, а. е. 6, л. 39.
[10] Пак там, а. е. 16, л. 60 – 61.
[11] Пак там, оп. 5, а. е. 1, л. 33–34.

след 9 септември. В издаденото на 9 септември 1944 г. Окръжно № 1, подписано от Н. Петков и най-близките му сподвижници Б. Бумбаров, Ас. Павлов, А. Държански, Хр. Стратев, д-р Б. Пашев и Сл. Пейков, те поздравяват селяните на България и сдружените земеделци с премахването на „потиническия режим" и установяването на „ВАШ – тоя на ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ" режим и ги призовават да застанат „зад него като един човек", да стиснат юмрук и да му бъдат „вярна стража в борбата".[12]

Предвид започналото възстановяване на Земеделския съюз, на 13 септември 1944 г. Н. Петков провъзгласява платформа, в името на която трябва да работи БЗНС: „сърдечно приятелство" със Съветския съюз, „искрено приятелство" със западните демокрации, „пълно разбирателство" с всички славянски и балкански народи; пълно възстановяване свободите на народа и превръщане на България в демократична, свободна и независима държава; пълно демократизиране на войската и превръщането ѝ в истинска народна армия; изграждане на система на кооперативно, планово, освободено от експлоатация народно стопанство и колективно кооперативно обслужване на земята; създаване на нова, справедлива данъчна система; народен съд за всички, които са ограбвали, потискали българския народ, и за тези, които са обявили война и изправили страната пред нова катастрофа.[13]

Завърналият се на 24 септември 1944 г. от емиграция бивш главен секретар на БЗНС „Ал. Стамболийски" д-р Г. М. Димитров (Гемето) одобрява участието на БЗНС в управлението на страната на базата на провъзгласената на 17 септември 1944 г. от правителството на ОФ програма.[14] Но на организираната от него национална конференция на БЗНС (14 и 15 октомври 1944 г.) той очертава

[12] *Дума*, 9 септ. 2009.

[13] *Земеделско знаме*, № 4, 23 септ. 1944; *Исусов, М.* Политическият живот в България. 1944–1948. С., 2000, с. 55.

[14] Програмата съдържа широк кръг демократични задачи в политическата, икономическата и социалната област: възстановяване на Търновската конституция и на всички права и свободи на българския народ; преустройство на държавата съобразно волята на народа; разпускане на XXV Народно събрание и провеждане на свободни избори; прочистване на държавния апарат от противонародни еле-

основните идейни и политически принципи, върху които трябва да се гради дейността на БЗНС и които значително се различават от тези, предложени от Н. Петков.[15] Според Г. М. Димитров БЗНС е политико-икономическа организация на трудовото селячество, която се стреми да защитава свободата, правата и идейните разбирания на всеки човек. Земеделският съюз е за свободен труд и трудова собственост. Като най-подходяща форма за обществено-стопанското преустройство се посочва кооперацията, а като основни стопански форми – трудовите стопанства (семейни) и кооперативните стопанства при запазена частна собственост и доброволен принцип на участие. Г. М. Димитров подчертава, че БЗНС е за равенство на трудовите класи и организации, за постигане на сътрудничество между тях чрез разбирателство и е категорично против подчинението на една трудова класа от друга. Според него пред БЗНС сега стоят тежки задачи и той никога не е бил така необходим за българската демокрация, българската свобода и българската независимост, както в този момент.[16]

В избраното на конференцията ръководство на Съюза се оформят три групи, различаващи се по своята политическа ориентация. Най-голяма и силна по състав е групата, която държи на традиционната идеология на БЗНС, но проявява готовност да се съобрази с новите политически условия и да продължи сътрудничеството с БРП(к) при условие, че тя няма да е ръководна сила в държавния и политическия живот на страната. Втората група е категорично против каквото и да било сътрудничество с комунистите, за връщане към старите форми на управление в страната и

менти; народен съд над военните фашистки престъпници; пълна свобода на вероизповеданията и религиозна търпимост; конфискация на имотите и капиталите, придобити чрез спекула; премахване на частните стопански монополи и привилегии; осигуряване на земя за безимотните и малоимотните селяни; кооперативно обработване на земята; достъпна и широка народна просвета и др.

[15] Н. Петков не присъства на конференцията, тъй като по това време се намира в Москва във връзка с подписването на Съглашение за примирие между България и съюзниците от Антихитлеристката коалиция. Конференцията избира Г. М. Димитров за главен секретар на Съюза.

[16] *Барев, Ц.* Принос към историята на БЗНС. Борба. Идеология. Принципи. С., 1994, 388–390.

за запазване на независимостта, самостоятелността и индивидуалността на Съюза. Най-незначителна е групата на левите, готови за общи действия с комунистите. Това са главно членове на БЗНС „Врабча 1", които през 20-те и 30-те години сътрудничат с комунистите и влизат в т. нар. „левица".[17]

Още през октомври 1944 г. отношенията на БРП(к) с останалите партии в ОФ, особено с БЗНС, започват да се влошават. В хода на кампанията по възстановяване на дружбите представителите и на двете крила на БЗНС – „Ал. Стамболийски" и „Врабча 1", се изказват против провежданата от БРП(к) политика и против присъствието на Червената армия в България. Г. М. Димитров отрича наложената от комунистите представа за ОФ като идеен съюз на работниците, селяните и интелигенцията, както и правото на комитетите на ОФ да изпълняват ролята на общински и други административни държавни учреждения, настоява НК на ОФ да прекрати своята дейност след създаването на правителството на ОФ и др.[18]

Променя се отношението на партиите от ОФ към политиката на правителството и конкретно към налаганите от БРП (к) политически решения и действия. Недоволство предизвикват действията на органите на властта (намиращи се изцяло в ръцете на комунистическата партия) срещу бивши представители на местната власт, полицията и жандармерията, представяни като „народно възмездие". Комунистите са обвинени за масовите арести и убийства без следствие и съд, при които част от жертвите се ликвидират по предварително изготвени списъци. Нараства негативизмът към подготвяния „народен съд" над виновниците за въвличането на страната във Втората световна война. Възмущение предизвиква търсенето на отговорност от членовете на партиите, които в годините на войната са в опозиция на правителството, но отказват сътрудничество с комунистите – Демократическата и Радикалната партия, БЗНС „Врабча 1" и БРСДП. Н. Петков опре-

[17] Вж.: *Ревякина Л.* БКП и селското движение в България: теория, практика (май 1919 – септември 1944). – В: *Изследвания* по история на социализма в България. 1891–1944. С., 2008, 355– 400.

[18] *Барев, Ц.* Цит. съч., с. 385.

деля предстоящия Народен съд над регентите, министрите, депутатите, военните и политическите дейци като „разправа с българската държавност, а не с хитлеристките агенти".[19]

На VIII пленум на ЦК Тр. Костов и В. Червенков признават, че земеделците имат право да се оплакват от държането на комунистите, позволяващи си произволни арести, побои и дори убийства без съд и без присъда на хора, които са били в услуга на старата власт. Има случаи, в които комунистите използват властта си за разчистване на лични сметки. Често, от кариеристични подбуди, те се стремят да запазят всички ръководни длъжности в центъра и по места за себе си, стават кметове, председатели и секретари в местните комитети на ОФ. По сведенията, предоставени от министъра на вътрешните работи А. Югов, 90%, а някъде и повече от административните служби се намират в ръцете на комунистите. Като пример се дава Шуменска околия, където земеделците имат голямо влияние, но в цялата околия имат само един помощник-кмет. Нарушава се правото на съюзниците в ръководните органи на ОФ. В НК на ОФ има четирима секретари – по един от всяка влизаща в ОФ партия, но всички документи, които излизат от НК, се подписват единствено от представителя на БРП (к) Цола Драгойчева. Това създава недоволство в комитетите на ОФ, засилва противоречията между съюзниците, дава повод да се говори за диктатура на комунистите.[20]

До сериозни разногласия с БЗНС водят прибързаните, неотговарящи на политическите условия в страната решения на ЦК на БРП (к), които имат за цел укрепване на позициите на комунистическата партия в обществото. Конфликт между комунисти и земеделци възниква във връзка с предложението на комунистическата партия да бъде създадена единна младежка организация, изградена върху основите на ОФ. ЦК на БРП (к) обосновава тази идея с условията на новото време, които налагат на мястото на

[19] *Мешкова, П., Шарланов, Д.* Българската гилотина. Тайните механизми на Народния съд. С., 1994, с. 52.

[20] *Восточная Европа* в документах российских архивов. Т. I, 1944-1948. М., 1997, док. № 41, с. 146 – 147, 241.

старите партийни младежки организации, чието съществуване разделя силите на младежта и повече или по-малко повтарят работата на партиите, да бъдат създадени нови, обединяващи младите хора. Всъщност причината за тази инициатива се крие в бързо разрастващия се числен състав на Земеделския младежки съюз (ЗМС) и засилването на неговото влияние в селата. Към пролетта на 1945 г. Работническият младежки съюз (РМС) наброява 420 хил. членове, при това 60% от тях са селяни. Според обобщени данни на ЗМС неговите членове са 263 хил., но според сведения на отчетите на ръководството на организацията те са 110–120 хиляди. След първоначалното рязко увеличаване на членския състав на РМС през 1944 г., през 1945 г. този процес спира, а членовете на ЗМС, във връзка със започналото възстановяване на земеделските организации, започват да се увеличават. За да спре този процес, РМС активизира своята работа в селата. ЗМС се стреми да не допусне масово влизане на селската младеж в РМС, като направо заявява, че той е за работническата младеж, а ЗМС за селската, която няма какво да прави в РМС.[21] Повечето организации на ЗМС вземат решения против обединяването с РМС и младежките организации на другите участващи в ОФ партии.[22]

В БЗНС не приемат и взетото на 5 април 1945 г. от ЦК на БРП (к) решение за образуване на Общ земеделски професионален съюз (ОЗПС). За да наложи създаването му, БРП (к) взема участие в учредителната конференция на Съюза и следи за създаването на дружествата. Там, където земеделците отказват да ги основат, БРП(к) инициира тяхното създаване на отечественофронтовска основа.

Организационното възстановяване на БЗНС внася нови моменти в политическия живот на страната. Засилва се неговото влияние сред другите политически сили – както съюзници на БРП(к), така и нейни противници. Нарасналото политическо влияние и авторитет на Съюза води до поява на претенции

[21] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а.е. 3, л. 104 – 105.

[22] БРП (к) организира провеждането на първи съвместен конгрес на РМС и ЗМС на 30 октомври 1947 г.

от негова страна за участие в управлението на страната на паритетни начала с БРП (к).[23] Отношенията между двете партии започват да наподобяват повече на конкуренция, отколкото на сътрудничество. Между тях започва борба за влияние и за власт. Ръководството на БЗНС се стреми числеността на Съюза да стигне тази на БРП (к), която в навечерието на 9 септември 1944 г. наброява 25 000 членове, а през март 1945 г. вече превишава 496 000. Въпреки че не достига числеността на БРП,[24] увеличаването на членската маса на БЗНС води до разрастване на неговите организации в държавните институции. Така в София групата на БРП(к) в Данъчното управление наброява 29 човека, а на БЗНС – 200. Подобно е положението в Министерството на финансите и в Дирекция „Храноизнос".[25]

БРП(к) не може да се примири с провежданата от Г.М. Димитров линия на самостоятелни действия на БЗНС и търси начини за намаляване на неговото влияние сред земеделците. Но предприеманите мерки водят до обратен резултат. Конфронтацията между двете партии става открита, след като БЗНС активно се включва в организирането на кампания против участието на България във войната срещу Германия в състава на III украински фронт. Издигането на традиционните за БЗНС лозунги „Мир, хляб, свобода", „Мир, хляб, народовластие" се оценява от комунистите като пораженство.

В ЦК на БРП(к) решават да предприемат твърди действия срещу Г. М. Димитров и неговите привърженици. Чрез ОФ (Н. Петков) партията настоява за отстраняването на Г. М. Димитров от ръководния пост в Съюза. За да задвижат процеса, комунистите прибягват към помощта на левите земеделци в ръководните органи на Съюза, обединени около Стефан Тончев и Михаил Геновски. На 22 декември 1944 г. те изпращат до председателя на УС на БЗНС

[23] По-късно, на съдебните процеси в началото на 50-те години, земеделците обясняват, че настояват за равно представителство на всички партии в управлението, за да могат да провалят неизгодните за тях предложения на БКП. (АМВР, ф. 6, оп. 1, а.е. 30, л.5.)

[24] Според някои ръководители числеността на БЗНС надвишава 350 хил души.

[25] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а.е. 1, л. 94.

Ал. Оббов и до ПП на БЗНС писмо, в което предлагат да се свика Върховен съюзен съвет (ВСС)[26], който да обсъди изпратените от правителството и НК на ОФ упреци към ръководството на БЗНС, а също причините, довели до влошаване на отношенията между БЗНС и БРП (к). Едновременно те разпространяват изпратеното от тях до членовете на ВСС „Изложение", в което констатират, че в БЗНС се развиват теории, насочени против ОФ и БРП (к), че се създава култ към Г. М. Димитров, и се предлага тези дейци на Съюза, които със своето поведение създават напрегната ситуация в организацията, да бъдат незабавно освободени от ръководните постове. Подчертава се и необходимостта от искрено и честно сътрудничество с БРП (к) и другите политически сили в ОФ.[27] В резултат на тези действия на левите, ПП на няколко пъти обсъжда въпроса за отношенията между БЗНС и БРП (к) и посочва на Г. М. Димитров неудобството, което той създава за Съюза, заемайки поста главен секретар. ПП взема решение на 18–20 януари 1945 г. да бъде свикано заседание на ВСС.

На 16 януари 1945 г., в навечерието на заседанието на ВСС, Политбюро на ЦК на БРП (к) разглежда въпроса за положението в БЗНС, за възможностите да бъде ограничено влиянието на десните и на гравитиращите към тях центристи, за помощта, която може да се окаже на левите за неутрализиране на групата около Г. М. Димитров.[28] Взема се решение да се настоява пред ВС на БЗНС в новото Постоянно присъствие да бъдат включени левите земеделци Ст. Тончев, Г. Драгнев и М. Геновски.

На проведеното на 18 и 19 януари 1945 г. заседание на ВСС Г. М. Димитров подава оставка от поста главен секретар на БЗНС. Повечето членове на ПП се изказват против неговата оставка и въобще против каквито и да било промени в ръководните органи

[26] Според Устава на БЗНС ВСС се свиква на заседание, когато се налага да бъдат взети важни решения. Той се състои от представители на областните (окръжните) земеделски дружби, избрани на отчетните им конференции, по един член от 1000 отчетени сдружени земеделци, от председателите на областните земеделски дружби и от членовете на Контролната комисия.

[27] *Исусов, М.* Цит съч, с. 58.

[28] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 9, л. 2.

на Съюза. Само след като Н. Петков заявява, че и той ще подаде оставка, ако ВСС не се съгласи с промените, оставката на Г. М. Димитров е приета. ВСС избира нов Управителен съвет и ново ПП. В тесния състав на ПП е включен Ст. Тончев, а в разширения влизат Г. Драгнев и М. Геновски.

В разширения състав на новото ПП се оформят три групи: едната се състои от привържениците на Г. М. Димитров (Хр. Стоянов, Тр. Кунев, Хр. Стратев, М. Драндаревски), втората – от най-близките сподвижници на Н. Петков (Ас. Павлов, Б. Бумбаров, А. Държански, Ас. Стамболийски, Г. Йорданов), и третата – от представители на левите (Ст. Тончев, Г. Драгнев и М. Геновски). Към последната група се присъединява и председателят на УС Ал. Оббов, вероятно преследвайки собствени цели. Но със своя авторитет той дава подкрепа на левите.

В ЦК на БРП (к) разчитат, че замяната на Г. М. Димитров с Н. Петков ще доведе до успокояване на отношенията между БРП (к) и БЗНС, смятани за гръбнака на ОФ. Но изваждането на Г. М. Димитров от ръководството на БЗНС не намалява политическото му влияние върху организацията. Неговата концепция за развитието на БЗНС остава актуална. Изнесените на VIII пленум на ЦК на БРП (к) данни за отношенията и състоянието на работата със земеделците след Януарската конференция на БЗНС показват, че между местните групи и организации на двете партии отношенията се развиват добре, но се усложняват допълнително на всяко по-високо ниво. Това се отнася особено до областните организации, повечето от които се оглавяват от привърженици на Г. М. Димитров. Секретарят на Старозагорския областен комитет на БРП (к) Кръстю Добрев споделя, че в областната организация на Съюза има само един земеделец, който не е привърженик на Гемето и това е Георги Драгнев.[29] Останалите „се кълнат в името и вярата на Гемето”.[30]

След отстраняването на Г. М. Димитров от ръководството на Съюза БРП и нейните съюзници по ОФ засилват нападките си срещу

[29] През 20-те и 30-те години Г. Драгнев е един от ръководителите на левицата в БЗНС.

[30] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 1, л. 68.

него. Дейността му се квалифицира като дълбоко враждебна на българския народ, обединяваща реакционните сили в страната, а членовете на БЗНС се призовават в името на единството на ОФ да очистят Съюза от последователите на Гемето (геметовци). През март 1945 г. се приема Наредба-закон за защита на народната власт (ЗЗНВ), според която всеки, който в страната или в чужбина образува или ръководи организация, чиято цел е събарянето или отслабването на властта на Отечествения фронт, се наказва с доживотен затвор или смърт. На 28 април 1945 г. е издадена заповед за арестуването на намиращия се под домашен арест Г. М. Димитров. Той обаче успява да напусне дома си и да се укрие при американския политически представител в СКК М. Барнс. На 25 май д-р Г. М. Димитров е изключен от БЗНС.

Новото ръководство на БЗНС не успява да овладее положението и настоява пред ЦК на БРП(к) да разреши на Г. М. Димитров да замине за чужбина. На заседанието на НК на ОФ на 30 април 1945 г. Н. Петков подчертава, че е „в интересите на Земеделския съюз и на Р[аботническата] П[артия] Гемето да емигрира".[31] Но в ЦК на БРП(к) няма единно мнение относно съдбата на Г. М. Димитров. След дълги съмнения и консултации с председателя на СКК С. С. Бирюзов, с Г. Димитров и Сталин в началото на септември 1945 г. българското правителство разрешава на Г. М. Димитров да напусне страната. Емигрирането на Г. М. Димитров става повод да бъде обвинен в шпионаж и обявен за враг на народа. Организираният срещу него съдебен процес завършва с присъда строг тъмничен затвор, произнесена на 12 юли 1946 г.

В борбата срещу последователите на Гемето ЦК на БРП(к) разчита на Н. Петков, който официално подкрепя сътрудничеството с комунистите. На I конгрес на Отечествения фронт (9–12 март 1945 г.) той говори за необходимостта от укрепване на „тази единствена политическа сила, която за пръв път откакто съществува свободна България, обединява на обща идейна платформа всички трудещи се съсловия в страната и честната народна интелигенция".[32] Но не слага подписа си под приетия на конгреса Манифест към българския

[31] Пак там, ф. 28 К, оп. 1, а.е. 25, л. 184.
[32] Пак там, а.е. 3, л. 467.

народ за необходимостта от укрепването на ОФ и за борба с реакционните елементи. Записано е само името му.[33] Н. Петков не проявява особена активност в борбата с геметовците. Още когато поема ръководството на БЗНС, той заявява, че ако в близките три месеца не намери общ език с комунистите, също ще премине в опозиция.[34]

На 5 май 1945 г., за да направят една по-решителна стъпка в изчистването на Съюза от геметовците, Ал. Оббов (председател на УС), Н. Петков (главен секретар) и Ас. Павлов (член на ПП и министър на земеделието) вземат решение за срочно свикване на конгрес на БЗНС, който да избере нови ръководни органи на Съюза. Но групата на Ал. Оббов и Ст. Тончев в ПП решава да елиминира от ръководството на БЗНС и Н. Петков. По това време обаче в ЦК на БРП(к) още не са готови за такава промяна, разчитат на Н. Петков и смятат, че той трябва да остане в ръководството на Съюза, в правителството и в НК на ОФ. Въпреки това ръководителите на БРП(к) подкрепят левите в извършването на преврата, макар че антикомунизмът на Оббов им е добре известен.

На 6 май 1945 г. с подписа на Оббов се публикува съобщение за свикване на конференция на БЗНС, наложителна поради невъзможността да бъдат прогонени привържениците на Гемето както от ПП, където преобладават, така и от ръководствата на дружбите. В този състав ПП не е в състояние да промени политическия курс на БЗНС и да го насочи към укрепване на ОФ и към подобряване на отношенията с БРП (к). На 8 и 9 май левите в БЗНС, в нарушение на устава, без решение на ПП и без съгласието на главния секретар Н. Петков, провеждат конференцията. Н. Петков, министри земеделци, някои от членовете на УС и на ПП отказват да участват в нейната работа. На заседанията са допуснати само левите земеделци и част от центристите. В дискусиите участват само левите земеделци. Изказващите се одобряват свикването на конференцията, осъждат изтиганите от ръководството на Съюза тези за „математическо равенство при разпределяне на властта", за „самостоятелна селска власт", антикомунистическите и антиотечественофронтовските тенденции в

[33] *Восточная* Европа в документах..., Т. I, док. № 81, с. 240.
[34] АМВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 13, л. 151.

дейността на Съюза. Конференцията декларира своята вярност към ОФ, изказва се за сътрудничество с БРП (к) и взема решение за изключване от БЗНС и изваждане от неговия апарат на всички последователи на Г. М. Димитров.[35] В избраните на конференцията УС и ПП влизат представителите на левите и на центъра. За председател на УС вместо Ал. Оббов е избран Георги Трайков. Н. Петков е оставен на поста главен секретар. МВР предоставя цялата собственост на БЗНС и неговия печатен орган в. „Земеделско знаме" на групата на Ал. Оббов.[36] Както се предполага, Н. Петков отказва да остане на поста главен секретар. На 12 юни на този пост е избран Ал. Оббов.

В средата на май 1945 г. ПБ на ЦК на БРП (к) и ПП на БЗНС провеждат съвместно заседание, на което се обсъждат начините за изглаждане на възникващите между комунисти и земеделци спорове и за подобряване на съвместната работа. Взема се решение за създаване на контактни комисии (областни, околийски, селски), съставени на паритетни начала – по 3–4 члена от всяка партия, които да разглеждат и решават навреме възникващите проблеми: отстраняване на грешки в работата на двете организации, мобилизиране на силите на земеделците и комунистите за осъществяване на програмата на ОФ, организиране на масово-политическата работа сред населението и др. Чрез същите контактни комисии комунистите инструктират левите земеделци за провеждането на отчетно-изборните събрания на дружбите и изместването на последователите на Гемето от ръководните постове.[37]

В края на юни 1945 г. групата около Н. Петков взема решение да напусне БЗНС и да създаде самостоятелна партия. С това се слага началото за оформянето на два нови БЗНС: единият, начело с Ал. Оббов, заявява, че стои на позициите на ОФ и е за сътрудничество с БРП(к); другият, начело с Н. Петков, обявява война на комунистите и на ръководения от тях ОФ. И двете групи си поставят задача да засилят влиянието си в обществото и да разширят участието си в управлението на страната.

[35] ЦДА, ф. 146 Б, оп. 5, а.е. 924, л. 60.
[36] *Земеделско знаме*, 10 май 1945.
[37] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 57, а.е. 32, л. 72.

Започналата през лятото на 1945 г. подготовка за насрочените за 26 август 1945 г. избори за XXVI обикновено Народно събрание води до изостряне на отношенията както между двете земеделски групи, така и между групата на Н. Петков и комунистите. Левите земеделци приемат утвърдения от регентите на 8 юни 1945 г. закон за изборите за XXVI ОНС, който предвижда партиите на ОФ да участват в изборите с единни кандидат-депутатски листи. Групата на Н. Петков се противопоставя на това. В средата на юли 1945 г. представители на БРП(к) се срещат неведнъж с Н. Петков и се опитват да постигнат споразумение. Той поставя няколко условия за постигане на разбирателство с комунистите: неговата група да бъде призната за самостоятелна партия, да получи разрешение за издаване на собствен печатен орган и да има двама представители в НК на ОФ; двете групи в Съюза да имат еднакви права и възможности за провеждане на предизборна кампания и др.[38] На 19 юли ПБ на ЦК на БРП(к) решава да прекрати преговорите с Н. Петков предвид тяхната безперспективност.[39]

С Н. Петков се срещат и представители от групата на Ал. Оббов. На тях Н. Петков заявява категорично, че нито одобрява новото ръководство на Съюза, нито му има доверие. В отговор ПП на БЗНС взема решение Н. Петков да бъде лишен от правото да оглавява кандидат-депутатски листи на БЗНС на предстоящите парламентарни избори, да представлява БЗНС в правителството и пред обществеността.[40] В края на юли Н. Петков е изваден от правителството.

На 26 юли 1945 г. Н. Петков, Ас. Стамболийски и Г. Йорданов изпращат писмо до Министерския съвет, до членовете на Регентския съвет и до председателя на СКК С. С. Бирюзов, в което заявяват, че в страната няма условия за провеждане на свободни избори, и молят СКК да даде своето съгласие изборите за XXVI ОНС да се проведат под международен контрол. В първия ден на започ-

[38] *Восточная Европа в документах*..., Т. I, док. № 81, 238-239.

[39] *Исусов, М.* Сталин и България. С., 1991, 22-23; *Исусов, М.* Политическият живот..., с. 100.

[40] *Зарчев, Й.* БЗНС в изграждането на социализма в България. 1944 – 1962. С., 1984, с. 88; *Минчев, М.* Предпоставки за формирането на опозиция в България. 1945. – В: *Тоталитаризм* и антитоталитарные движения. Харьков, 1995, с. 133.

налата предизборна кампания, 14 август, министрите-земеделци Ас. Павлов и А. Държански връчват на министър-председателя К. Георгиев писмо с искане за отсрочване на изборите, като заплашват с подаване на оставка. В същия ден те излизат от правителството.

Действията на опозиционно настроените земеделци се подкрепят от представителите на САЩ и Великобритания в София и са съгласувани с тях. През нощта на 24 срещу 25 август по искане на представителите на САЩ и Великобритания в СКК се свиква заседание, на което те, позовавайки се на заявлението на министъра на външните работи П. Стайнов (което не е съгласувано с правителството), че българското правителство няма да възразява СКК да вземе решение за отсрочване на изборите, предявяват на съветските представители в Комисията следния ултиматум: ако изборите не се отложат, те няма да признаят техните резултати и няма да подпишат мирен договор с България. При тази ситуация правителството на ОФ и съветските представители в СКК са принудени да отстъпят. На 25 август е съобщено, че изборите се отсрочват и ще бъдат проведени на 18 ноември 1945 г.

Окуражена от своя успех, опозицията решава да постигне изпълнението на още едно от своите искания – реорганизация на правителството (изземване от ръцете на комунистите на министерствата на вътрешните работи и правосъдието) и включване на нейни представители в него, преди всичко на Н. Петков. След неуспешните опити да реши този въпрос чрез натиск върху правителството и СКК, опозицията възлага надежди за решаването на въпроса на по-висока инстанция – I сесия на Съвета на министрите на външните работи (СМИД), която се провежда в Лондон на 11 септември – 2 октомври 1945 г. Американската делегация поставя въпроса за реорганизация на правителството в България, но получава рязък отказ от съветската страна.

През лятото на 1945 г. николапетковистите започват създаването на свои дружби в центъра и по места. През септември 1945 г. Н. Петков регистрира нова партия – БЗНС „Никола Петков“ (БЗНС – НП). В края на с. м. започва да излиза в. „Народно земеделско знаме“ с редактор Н. Петков. Към есента на 1945 г. положе-

нието на БЗНС – НП укрепва и благодарение на присъединяването към него на БЗНС „Врабча 1“, което става по решение на Д. Гичев. На 11 ноември 1945 г. е обявено създаването на БЗНС (обединен).

В започналата на 14 октомври с. г. предизборна кампания БЗНС – Ал. Оббов и БРП(к) водят съгласувана политика и потвърждават своето участие в изборите с единни листи. От БРП (к) са издигнати 98 души, от БЗНС – 98, от „Звено” – 46, от БРСДП – 31, от радикалите – 11. Опозицията разгръща широка антиправителствена агитация. Тя предлага свой проект за избирателен закон, ограничаващ правото на участие в изборите на лица под 21-годишна възраст, на военнослужещи, служители на милицията и др. На страниците на в. „Народно земеделско знаме” се публикуват статии срещу правителството на Отечествения фронт, срещу БРП (к), милицията и т.н. Разпространяват се позиви, разлепват се афиши от типа „Гласувайте не за ОФ, а за Гемето”, „Да живее Гемето”, „Всички под знамето на Н. Петков и Гемето”. [41]

На 26 октомври опозицията обявява, че ще бойкотира изборите, надявайки се с това отново да предизвика отлагането им. „Народно земеделско знаме” призовава българският народ да „издържи велик политически изпит”, като „остане на 18 ноември със скръстени ръце”.[42] Николапетковистите призовават населението да гласува с лозунгите „Да живее конституцията”, „Да живее д-р Г. М. Димитров”, „Никола Петков” или с бяла бюлетина.[43] По време на изборите много от членовете на БЗНС – Ал. Оббов работят за опозицията. Голяма част от дружбите гласуват против ОФ.[44]

На проведените на 18 ноември 1945 г. избори за Народно събрание вземат участие 85,6% от общия брой гласоподаватели, като 88, 18 % от тях дават своите гласове за Отечествения фронт.[45] Проведеният на 12 декември 1945 г. IX пленум на ЦК на БРП (к) оценява победата на ОФ като бляскава, въпреки външния натиск

[41] АМВР, ф. 1, оп. 8, а.е. 17, л. 2-3.
[42] *Народно земеделско знаме*, 27 окт. 1945.
[43] АМВР, ф. 1, оп. 8, а.е. 20, л.2 – 3.
[44] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а.е. 4, л. 18.
[45] *Исусов, М.* Политическият живот..., с. 165.

и агитацията на опозицията. Подчертава се обаче, че това не значи, че „опозицията е окончателно ликвидирана", и че „предстои сурова борба с нея – първо, поради подкрепата, която тя получава от вътрешната и външната реакция, и второ, поради стопанските трудности, които тепърва ще има да се преодоляват и с които опозицията най-безогледно спекулира".[46] По отношение на БЗНС на Ал. Оббов се отбелязва, че изборната победа е затвърдила неговите позиции и че тази тенденция трябва да се продължи чрез засилване на дейността му и чрез успешно провеждане на неговия конгрес. БРП(к) се задължава да оказва морално-политическа подкрепа на отечественофронтовския БЗНС и да укрепва процеса на „сработване" с дружбите по места. Особено внимание трябва да се обърне на взаимодействието с парламентарната група на БЗНС, за да не се допусне оформянето в нея на опозиционна група.[47]

Завърналият се от Москва в страната на 5 ноември 1945 г. Г. Димитров неведнъж подчертава на пленума необходимостта от подобряване на отношенията със съюзниците, от изслушване на тяхната критика, от премахване на все още срещащото се сектантско и некоректно отношение спрямо съюзниците. Той посочва, че колективното управление в този период е необходимо и щом „трябва да работим със съюзниците върху обща платформа, която ни удовлетворява и ни позволява да постигнем своите собствени исторически цели, то трябва да се научим да работим с тях, такива каквито те са, а не каквито желаем да бъдат". Димитров отбелязва, че сътрудничеството с тях е нужно и за по-дълбокото проникване сред масите на народа, за създаването на „отечественофронтовското единство в армията, в селата, сред интелигенцията, в държавния апарат", и ние „ще бъдем късогледи политици, ако не разберем смисъла на това и ако не го използваме".[48]

По отношение на опозицията IX пленум на ЦК посочва, че тя има два пътя: да потърси пътища за завръщане в Отечествения фронт (като едновременно констатира, че това е малко вероятно,

[46] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а.е. 4, л. 1.
[47] Пак там, л. 4.
[48] Пак там, л. 4, 14, 17, 44, 45.

имайки предвид нейната непримиримост към ОФ) или да продължи да стои на сегашните си позиции и тогава ще бъде разгромена като реакционна група.[49]

В редовете на николапетковистите резултатите от изборите внасят объркване. Дори някои изтъкнати дейци (Кръстю Атанасов, Иван Ганев и др.) на събрания на дружбите заявяват, че няма смисъл да се продължава с противопоставянето на правителството на ОФ.[50] Но ръководството на БЗНС – НП заема твърда позиция за продължаване на борбата с правителството и БРП(к). ПП дава специални нареждания на ръководителите на областните организации да свикат във всяка околия околийските настоятелства в пълния им състав и да им разяснят, че правителството е спечелило тези избори „с крадени и сменени бюлетини", че изборите са станали „мимо волята на българския народ и въпреки предупрежденията на великите демокрации и Америка" и няма да бъдат признати от тях, а избраното ОНС трябва да бъде разпуснато и да бъдат проведени нови избори.[51]

Веднага след изборите земеделската опозиция подновява своето искане за включване на нейни представители в правителството. Своята надежда те отново свързват със САЩ и Великобритания. По време на Съвещанието на министрите на външните работи на СССР, САЩ и Великобритания в Москва (16–26 декември 1945 г.) западните представители пак поставят въпросите за неутрализация на Министерството на вътрешните работи, за реконструкция на правителството и попълването му с двама души от опозицията (конкретни личности не се посочват). Отговорът на съветската делегация е, че след проведените на 18 ноември избори България вече има парламент и няма защо да се дават препоръки относно състава на правителството й, тъй като това е прерогатив на новоизбрания парламент. Посочва се също, че опозицията, която е бойкотирала тези избори, има възможност да вземе участие в предстоящите в близко време избори за Велико Народно събрание, а след това и в тези за Обикнове-

[49] Пак там, л. 54.
[50] АМВР, ф. 1, оп. 8, а.е. 20, л. 13.
[51] Пак там, л. 15.

но Народно събрание и от техните резултати ще зависи участието на нейни представители в правителството.[52] В приетите на Съвещанието решения, касаещи България, не се упоменава въпросът за нови избори, нито за реконструкция на правителството.

На 3 януари 1946 г. правителствената делегация (К. Георгиев, Д. Велчев и А. Югов) започва преговори с опозицията (Н. Петков и К. Лулчев) за включване на нейни представители в правителството. Те не дават резултат и на 7 януари правителството прави специално съобщение по радиото за създалото се положение. Същия ден министър-председателят К. Георгиев, министърът на външните работи Петко Стайнов и министърът на вътрешните работи Антон Югов тръгват за Москва и в 22 ч. са приети от Сталин. На срещата присъства и пълномощният министър на България в Москва Д. Михалчев. Сталин е категоричен, че Петков, Лулчев и Кр. Пастухов не трябва да влизат в правителството. На заявеното от българите притеснение, че Англия и САЩ могат да не признаят българското правителство, Сталин заявява: „... ако Никола Петков смята, че заради него Англия и Америка ще воюват с нас, много се лъже. Това няма да стане." По отношение на опозицията Сталин е на мнение, че моментът е благоприятен тя да излезе от създадената от нея ситуация и ако не го използва, е загубена, защото е решила да се противопостави на волята на трите съюзни държави. Задача на българското правителство е да съдейства за разложението ѝ. „От нея нищо не трябва да остане... Нашата задача спрямо опозицията и в Румъния, и в България е да действаме за нейното унищожение." Относно заявленията на опозицията по повод изборите, че те са фалшифицирани и не трябва да се признават, Сталин подчертава, че те са признати от всички участници в Московското съвещание, а Молотов уточнява: „Изборите са станали, това е аксиома и не бива да се превръща в проблем".[53]

В сформираното след изборите правителство земеделците от БЗНС – Ал. Оббов получават още един министерски пост – отстъпено им е министерството на правосъдието (Л. Коларов). Министерски постове получават и Ал. Оббов (зам.-председател

[52] *Советский фактор* в Восточной Европе. Т. I, М., 1999, док. № 85, 259-260.
[53] *Восточная Европа* в документах..., Т. I, док. № 128, 357–361.

на министерския съвет и министър на земеделието и държавните имоти), Г. Драгнев (министър на благоустройството) и Ст. Тончев (министър на железопътния транспорт, на пощите и телеграфите).

На 26 юли 1946 г. Народното събрание приема Закон за допитване до народа за премахване на монархията и провъзгласяване на народна република и за свикване на Велико Народно събрание, което трябва да приеме нова републиканска конституция. Референдумът се провежда на 8 септември с. г. Българските граждани почти единодушно (91, 67%) гласуват за създаване на република. За запазване на монархията са подадени само 4,21% от гласовете. На 15 септември 1946 г. България е обявена за народна република.

Непосредствено след референдума започва предизборната кампания за изборите за Велико Народно събрание, насрочени за 27 октомври 1946 г. НК на ОФ взема решение в тях да се участва с обща отечественофронтовска листа, но с партиен цвят на бюлетината, а XI пленум на ЦК на БРП(к) (23–24 септември 1946 г.) го утвърждава. В БЗНС – Ал. Оббов се притесняват, че това ще разпокъса силите на ОФ. Те също така се опасяват от слабото си влияние сред селяните. По препоръка на Политбюро на ЦК на БРП (к) ръководителите на партиите на ОФ сключват съглашение за участие в изборите за ВНС, което съдържа следните положения: по време на избирателната кампания за ВНС да работят за укрепване единството на ОФ, да излизат с обща избирателна платформа, да разобличават действията и политическата линия на опозицията, да проявяват взаимно уважение и лоялно взаимоотношение, да избягват лични нападки, да включват в избирателните листи кандидати, които приемат програмата на ОФ, предизборната платформа на ОФ и се ползват с авторитет сред избирателите.[54]

В своето изказване на пленума Г. Димитров не отрича, че опозицията има голямо влияние в обществото, но заявява, че тя няма да може „да се прояви в обществено-политическия живот, защото комунистите държат в ръцете си цялата власт". Той подчертава, че „в наш голям интерес е" опозицията да не бойкотира изборите за ВНС, защото има опасност в противен случай тя да

[54] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а.е. 8, л. III-IV.

даде парола на своите привърженици да гласуват за БЗНС на Ал. Оббов, за звенарите, за социалдемократите, които са в ОФ, но са против нас. А няма защо „да затваряме очи пред факта", отбелязва той, че „нашата командваща роля в Отечествения фронт и в правителството" притеснява съюзниците ни. Те биха искали да имат по-силни позиции в ОФ и в правителството, а някои от тях – като „десните в „Звено", значителна част от оббовците в Земеделския съюз, както и някои социалдемократи – биха предпочели един англосаксонски блок в нашата страна". Ако опозицията вземе участие в изборите, то нейното представителство във ВНС трябва да се сведе до нищожна в политическо отношение група. Димитров посочва, че БРП(к) не може да допусне във ВНС да има парламентарна група от сегашната опозиция, особено ако към нея се присъединят и сегашните съюзници на БРП(к) в ОФ. При такова парламентарно представителство БРП (к) няма да може да прокарва необходимата политика, нито да разтури ВНС и да обяви провеждането на нови избори. Затова на опозицията, подчертава Г. Димитров, трябва да се осигурят възможности за свикване на събрания, митинги и т.н. Милицията трябва така да организира работата, че да се чувства равенство между отечественофронтовските партии и опозицията в избирателната кампания.[55]

По време на предизборната кампания комунистите и земеделците организират съвместни заседания на низовите организации, на които се обсъждат въпроси за съвместната работа по време на изборите.[56] Като цяло БЗНС – Ал. Оббов не се противопоставя на опозицията така, както биха искали комунистите. В много избирателни листи са включени открити противници на ОФ. Често ситуацията е такава, че на комунистите е по-лесно да се противопоставят на опозицията, отколкото на прояви на своите съюзници земеделци. Много от тях не са лоялни. По време на съвместни обиколки с комунистите те подкрепят политиката на БРП (к), а когато се събират сами на събрания, често говорят срещу политиката на правителството.[57]

[55] Пак там, оп. 57, а.е.46, л. 75–76, 78, 79.
[56] Пак там, л. 189.
[57] Пак там, оп. 5, а. е. 8, л. 22–23.

Този път опозицията решава да участва в изборите. В навечерието им тя започва да се държи по-настъпателно. Въпреки указанията на областните комитети на БРП (к), комунистите по места разтурват нейните митинги и събрания, режат гумите на колите на опозиционните дейци, избиват ги.[58] На 27 октомври 1946 г., в деня на изборите за ВНС, „Народно земеделско знаме" излиза с обвинения срещу правителството за неизпълнение на поетите задължения за провеждане на свободни избори: събранията на опозицията се разгонват, нейни видни дейци се избиват, на привържениците й не се дават избирателните листи и т.н. Към обяд Н. Петков дава указание на своите организации да изтеглят наблюдателите си от избирателните бюра. Според получените от С. Бирюзов сведения, представителите на Великобритания и САЩ на 26 октомври след обяд са извикали Н. Петков и К. Лулчев и са им предложили да се откажат от изборите. Но те вече нямат време да предупредят своите организации и успяват само да изтеглят своите представители от избирателните бюра.[59]

Под силния натиск на правителството избирателната активност достига 92,6%. От общо 4 200 000 подадени гласове за Отечествения фронт гласуват 3 000 000 души (70,1%). БРП (к) получава 2 260 000 гласа (53,14%) и 277 мандата от 465 места в парламента. Останалите партии в ОФ получават 89 места. БЗНС получава 13,23% от гласовете (64 депутатски места). Опозицията събира 1 200 000 гласа (почти 30%) и 101 места.[60] Г. Димитров обяснява слабия успех на съюзниците на изборите, в това число и на БЗНС, с тяхното недостатъчно противопоставяне срещу опозицията.[61]

Резултатите от изборите за ВНС утвърждават водещата роля на БРП (к) в правителството на ОФ. Според парламентарната практика БРП (к), получила повече от половината мандати, има право да сформира еднопартийно правителство. Но ЦК на партията, позовавайки се на особената историческа ситуация, заявява,

[58] Пак там, л. 26, 27.

[59] *Восточная Европа* в документах..., Т. I, док. № 178, с. 536.

[60] Останалите партии на ОФ получават: БРСДП – 1, 78%, „Звено" – 1, 65%, Радикалната партия – 0, 19%.

[61] *Димитров, Г.* Съч. Т. 12, С., 1954, с. 376.

че и новото правителство, както и предишните, ще бъде съставено от представители на всички партии на ОФ, като комунистите ще вземат половината от министерските постове (10 от общо 20) и ще запазят контрол над ключовите министерства. В новосформираното правителство влизат 10 комунисти, петима земеделци (броят на министрите земеделци се увеличава с още един министър), двама представители на „Звено", двама социалдемократи, един безпартиен. За министър-председател е назначен Г. Димитров.

В Президиума на Великото Народно събрание за зам.-председател е избран Ал. Оббов. На 22 ноември 1946 г. ВНС избира парламентарна комисия в състав от 55 души за изработването на проект за нова конституция. В нея са включени представители на всички партии на ОФ: от БРП (к) – 30 души, от БЗНС – 16. В бюрото на комисията като представители на БЗНС влизат Ал. Оббов и М. Геновски, като последният е избран за зам.-председател на бюрото.[62]

На 2 ноември 1946 г. Г. Димитров събира секретарите на областните комитети на ОФ и на БРП(к). Той подлага на критика тези дейци в комунистическата партия, които мислят, че след спечелената победа в изборите БРП (к) вече не се нуждае от съюзници. Той посочва, че първата задача на партията е възстановяване на доверието в ОФ у всички негови участници. На второ място поставя необходимостта да се внесе известно успокоение сред съюзниците, които са шокирани от ниските си изборни резултати, и да се посочи, че поражението им е резултат на водената от тях предизборна кампания: „те се опитаха да седят на два стола и издигнаха на много места непопулярни кандидат-депутати". Димитров предупреждава, че за да се успокои ситуацията, трябва да се прекратят самоволните и беззаконни действия срещу опозицията и че тя може да бъде разобличавана и по друг начин. „На изборите ние показахме на земеделските водачи, че имаме болшинство в селото. Сега трябва да укрепим нашето влияние и позициите в селото сред малоимотните и средните селяни, а някъде и сред

[62] *Генчев Н.* Политическите борби между Отечествения фронт и буржоазната опозиция около създаването на Конституция на НР България от 1947 г. – *Исторически преглед*, 1962, № 5, с. 17.

заможните селяни."[63] В същия ден Г. Димитров провежда съвещание и със земеделците от Съюза на Ал. Оббов, на което се обсъждат предстоящите задачи.[64]

Резултатите от изборите за ВНС укрепват сред ръководителите на БЗНС – НП мнението, че масите одобряват тяхната непримиримост срещу БРП (к) и ОФ. Те засилват още повече борбата срещу БРП (к), като я обвиняват в утвърждаване на еднопартийна система в страната, в ликвидиране на парламентарната демокрация, в репресии, в нарушаване на принципа на доброволността при създаването на ТКЗС и др. По-агресивно и предизвикателно става и поведението на опозиционерите. В доклади на областните партийни комитети до ЦК на БРП(к) и в доклади на ДС от края на 1946 г. и началото на 1947 г. се изнасят данни за конфликти в цялата страна между земеделци и комунисти. Сведенията са за груба разправа, жесток побой и дори убийства и от двете страни. В парламента опозицията бойкотира приемането на предлаганите от БРП(к) закони. Тя се изказва против проекта на нова конституция, подготвен от комунистическата партия, отказва да признае приетия от ВНС през април 1947 г. двугодишен план за стопанското развитие на България за 1947–1948 г. и да работи за неговото изпълнение.

Първите действия срещу николапетковистите започват още през февруари 1947 г. На 4 с. м. в Народното събрание е арестуван членът на ПП на БЗНС – НП и депутат във ВНС, секретарят в Министерството на финансите Петър Коев. На монтирания процес той е обвинен в противодържавна дейност – в подбуждане към създаването на тайна военна организация „Неутрален офицер". На 14 юни с. г. съдът признава П. Коев за виновен и го осъжда на 12 години и 6 месеца строг тъмничен затвор.

Следващата стъпка е спирането на в. „Народно земеделско знаме". В края на април 1947 г. е обявено, че работниците в „Обединена печатница", където се печата вестникът, отказват да набират статии с критика към правителството и политиката на ОФ и от 30 април „Народно земеделско знаме" спира да излиза. Опитите

[63] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а.е. 10, л.1, 7.
[64] *Димитров, Г.* Дневник. С., 1997, с. 539.

на Н. Петков да реши самостоятелно въпроса за отпечатването на вестника не успяват. Нито една печатница не се решава да се противопостави на БРП (к) и оглавяваното от нея правителство.

В обръщение по случай 1 май правителството предупреждава опозицията, че е взело твърдо решение да пресече всякакви нейни „антинародни и предателски действия" и че всички „явни и скрити саботажници на стопанския план, всички заговорници против народната власт и водената от нея мирна демократическа външна политика ще изпитат справедливата суровост на законите на Народна република България, независимо от тяхното обществено положение и ранг".[65]

Едновременно партийните организации съвместно с дружбите на БЗНС водят работа по приобщаване на опозиционно настроената част от селяните към ОФ. Провеждат се съвместни публични събрания на комунисти и земеделци за разобличаване на политиката на опозицията[66], съвместни заседания на областните активи на БКП и на отечественофронтовския БЗНС, на които се разглежда въпросът за отношенията между партиите и за борба срещу опозицията.[67] Провеждат се и съвместни събрания и съвещания на партийните организации с дружбите, в които членуват опозиционно настроени членове, на които се разяснява политиката на правителството на ОФ.[68] По инициатива на партийните организации на заседания на ръководствата на отечественофронтовските организации се канят ръководители на опозиционните дружби с право да вземат участие в решаването на местни и общоселски въпроси. На някои места се поставя въпросът за възможността представители на опозиционните дружби да изпращат свои представители в комитетите на ОФ.[69]

Политиката на БРП (к) за разцепване и фактически за ликвидиране на опозиционния БЗНС и за привличане на част от него-

[65] *Работническо дело*, 1 май 1947.
[66] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 57, а. е. 67, л. 195, 201, 229; а. е. 68, л. 225.
[67] Пак там, а. е. 59, л. 239, 244.
[68] Пак там, а. е. 68, л. 90; а. е. 69, л. 323.
[69] Пак там, а.е. 67, л. 213, 229; а.е. 69, л. 329.

вите членове към Отечествения фронт води до засилване на противопоставянето между съществуващите в ръководството на БЗНС – Ал. Оббов групи, а именно между групата около Ал. Оббов и тази на Г. Трайков – Ст. Тончев, която е тясно свързана с комунистите. Борбата между тях се изостря през пролетта на 1947 г., след като левите дейци на Съюза в края на 1946 г. на страниците на „Земеделско знаме" поставят въпроса за преразглеждане на идейно-политическите позиции на Съюза.[70] Привържениците на Оббов, за да засилят своите позиции, започват да приемат масово в своите дружби напускащите БЗНС – НП земеделци. В някои околии дори се стига до обединяване на дружбите на двата съюза. От групата на Трайков се противопоставят на тези действия. В такава обстановка на 14 май 1947 г. се свиква УС на Съюза. Дебатите очертават още по-ясно групировките в Съюза: привържениците на Оббов се изказват за политическа самостоятелност на БЗНС, а тези на Г. Трайков обвиняват Оббов, че утвърждава за ръководители на областните и околийските дружби и за върховни съветници хора, които целят разкола на Съюза. Единомислие не се постига и при избора на ПП. Управителният съвет се разделя на две, като с 28 срещу 26 гласа се утвърждава листата, предложена от Ал. Оббов.[71]

В тази ситуация привържениците на лявата група със съгласието на ЦК на БРП (к) през нощта на 21 срещу 22 май 1947 г. завземат Съюзния дом и редакцията на в. „Земеделско знаме". Във вестника те публикуват декларация, подписана от Г. Трайков като председател на УС, с която съобщават, че предвид невъзможността да се избере ново Постоянно присъствие, досегашното Постоянно присъствие ще продължи своята работа и ще свика в най-близки дни Върховния съюзен съвет.[72]

Заседанията на ВСС се откриват на 28 май 1947 г., но разбирателство отново не е постигнато. На 9 юли 1947 г., след като Ал. Оббов произнася пред земеделската парламентарна група реч, в която твърди, че в страната няма свобода, че селяните нямат до-

[70] *Земеделско знаме*, 24 дек. 1946.
[71] *Зарчев, Й.* Цит. съч., с. 183.
[72] *Земеделско знаме*, 22 май 1947.

верие в управлението на ОФ и чакат помощ от президента на САЩ Х. Труман, ПП на Съюза го освобождава от поста председател на Съюза. Ръководството на БЗНС поема Г. Трайков.

На 5 юни 1947 г. е лишен от депутатски имунитет и арестуван Н. Петков. Ръководството на БЗНС – НП, изплашено от развитието на събитията, се обръща с молба към ЦК на БРП (к), а на 18 юли и към НК на ОФ за възобновяване на преговорите относно условията за съвместна дейност в рамките на ОФ. Но ЦК на БРП (к), който вече е поел курс към окончателната разправа с опозицията, поставя условия, в които няма база за преговори, а само безпрекословно подчинение на волята на БРП (к): БЗНС – НП да се държи като лоялна опозиция, а за да стане това, от нейното ръководство трябва да бъдат изключени „враговете на ОФ и БРП (к)".[73] На започналия на 5 август режисиран съдебен процес Н. Петков е обвинен в подготовката на въоръжен държавен преврат с цел сваляне от власт на правителството на ОФ и е осъден от Софийския областен съд на смърт. На 16 септември Касационният съд отхвърля молбата на Н. Петков за преразглеждане на присъдата и на 23 септември тя е изпълнена.

След ликвидирането на Н. Петков и забраната на БЗНС – НП реален опозиционен земеделски водач става Д. Гичев. Той е задържан на 16 октомври 1947 г. Седмица преди това вестниците излизат със съобщение за разкриването на опозиционерите-врабчевисти Д. Аргиров, К. Стефанова и др., които през юни и юли с.г. разпространявали в Първомайско различни слухове, включително и за предстояща война на САЩ и Великобритания срещу Съветския съюз. Съдебният процес срещу Д. Гичев и неговите съподсъдими (Д. Аргиров, К. Стефанова, Ст. Лазов и Д. Малковски) започва на 12 април 1948 г. и завършва на 16 април с. г. с присъда доживотен затвор.[74]

БЗНС начело с Г. Трайков през това време върви към все по-тясно сътрудничество с БРП (к). Той подкрепя огласената в доклада на В. Червенков на разширения пленум на ЦК на БКП от 14 октомври 1947 г. задача за построяване на социализма в България. На 20 октомври 1947 г. на събрание, посветено на 25-ата годишни-

[73] *Работническо дело*, 3 юли 1947.

[74] Д. Гичев излиза от затвора на 8 юли 1960 г. Умира на 26 април 1964 г.

на от смъртта на Александър Димитров, Трайков заявява, че БЗНС се солидаризира с линията на БРП (к) за решителна борба срещу силите на реакцията в страната, за осъществяването на социализма в България и е готов да направи корекции в програмните принципи на Съюза в духа на новото време.[75] Веднага след това ПП на БЗНС определя специална комисия в състав В. Павурджиев (член на ПП), К. Кожухаров и проф. Д. Димитров, на която се възлага задачата за разработването на специален документ, който да „докаже пълната съвместимост на идеята за движението на България към социализма с основните принципи на учението на основателите и идеолозите на земеделското движение, особено на Ал. Стамболийски".[76]

В навечерието на XXVII си конгрес ръководството на БЗНС вече е готово да направи решаваща стъпка към промяна на своите идейно-политически позиции. Г. Трайков предварително заявява, че конгресът ще обсъди въпроса за участието на БЗНС в укрепването на народното единство и в борбата за стопанския напредък на страната. В доклада си пред конгреса, проведен на 28 и 29 декември 1947 г., Трайков осъжда издиганите все още от редица земеделски водачи искания за самостоятелна селска власт и за хегемония на Съюза в Отечествения фронт, посочва обективните и субективни причини за издигането на комунистическата партия като ръководна сила в обществения и политическия живот на страната и заявява, че БЗНС приема като своя главна задача строителството на социализма в България.[77] Присъстващият на конгреса Г. Димитров в поздравителната си реч подчертава важността на съюза между работническата класа и селяните, необходимостта от ръководната роля на работническата класа в обществото и подчертава, че БЗНС като политическа организация на трудещите се селяни има своето място в строителството на социалистическото общество.

В края на октомври 1948 г. ръководството на БКП е информирано, че на предвиденото за 1 ноември заседание на ВС на БЗНС ще бъде приета резолюция, с която БЗНС обявява своя отказ от съслов-

[75] *Земеделско знаме,* 21 окт. 1947.
[76] *Восточная Европа* в документах..., Т. I, док. № 246, 729-730.
[77] *Земеделско знаме*, 30 дек. 1947.; *Исусов, М*. Политическият живот..., с.370.

ния принцип на организацията и приема програмата на БРП (к) за строителство на социалистическо общество в България. Г. Димитров, който тогава се намира на почивка в Барвиха (Подмосковието), изпраща на 27 октомври в Секретариата на ЦК съобщение, в което заема крайно отрицателно отношение към тази идея на Г. Трайков: „Това е една...[78] не само утопична, но и направо вредна идея. Всеки опит за нейното осъществяване, освен всичко друго, ще има веднага за резултат, особено в настоящия момент, още по-голямо отслабване и на без това неудовлетворителното влияние на зем[еделския] съюзник в селото. При нашите условия, разбира се, Зем[еделският] съюз като самостоятелна партия не може да има никакво бъдеще. Но в сегашния стадий той може да играе много полезна роля именно като Земед[елски] съюз, доколкото ще работи за укрепване боевия съюз между работниците и селяните под ръководството на работническата класа и нейния комунистически авангард. ... След известно време Земед[елският] съюз ще изживее себе си, като негови напредничави и честни кадри и редови членове се влеят в нашата партия, а друга част от неговите хора ... ще работят в организации на Отечествения фронт." Г. Димитров пише, че е необходимо Г. Трайков да се откаже „от каквито и да било необмислени и вредни изказвания и решения в заседанията на Върх[овния] съвет".[79] Същото той подчертава и пред посетилия го в Барвиха съветник на посолството на СССР в България К. Д. Левичкин: „Земеделската партия в условията на строителството на социализма в България не може да съществува дълго време. Би било по-целесъобразно най-преданите хора от централното ръководство на Земеделската партия (Трайков и др.) да влязат в Работническата партия, да се обвържат с партийната дисциплина и чрез тях да се привличат в Работническата партия най-близките на нея членове на Земеделската партия."[80] Подобно мнение споделят и някои земеделски дейци, особено след сливането през лятото на 1948 г. на Социалдемократическата партия с БРП(к).[81] Това става и причина за нови големи разногласия в БЗНС. Но Г. Трайков не се от-

[78] В оригинала е задраскано: „от всяка гледна точка".
[79] *Димитров,* Г. Дневник, 634 – 635.
[80] *Советский фактор* в Восточной Европе. Т. I, док. № 216, с. 624.
[81] АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 748, л. 28, 29.

казва от своето намерение. Проведеният на 1 ноември 1948 г. ВС на БЗНС приема резолюция, с която се отказва от съсловния принцип на организацията на Съюза, признава ръководната роля на БКП в държавата и заявява, че подкрепя програмата на БРП(к) за построяване на социализма в България.

Отказът на БЗНС от съсловния принцип дава нов повод за разсъждения не само в опозиционните среди и сред западните дипломати, но и в ръководните среди на БРП (к), че с това фактически се премахва смисълът на самото съществуване на Съюза и вече няма пречка за сливането на БЗНС с БРП (к).[82] Но проведеният на 18–25 декември 1948 г. V конгрес на БРП (к), който одобрява генералната линия на партията за предстоящото изграждане на икономическите и културните основи на социалистическото общество в България, обявява БЗНС за главен съюзник на комунистическата партия, който „под ръководството на проверените свои ръководители-отечественофронтовци отстрани колебливите и двуличните елементи и се обяви ясно и определено за боеви съюз между селяни и работници под ръководството на работническата класа и за строителството на социализма и социалистическото преустройство на селското стопанство върху базата на трудово-кооперативните земеделски стопанства, при последователна политика на ограничаване и ликвидация на кулашките експлоататорски елементи в селото".[83] На V конгрес на БРП (к) присъства делегация на БЗНС начело с Г. Трайков.

Полагане основите на политическото и икономическото сътрудничество

Официалното обявяване на БЗНС начело с Г. Трайков за съюзник и сподвижник на БКП в строителството на социализма води до разширяване на съществуващите вече контакти между двете партии, до постепенно увеличаване на представителите на Земеделския съюз в състава на всички звена на държавния апарат, до

[82] Пак там, л.22.

[83] *Пети* конгрес на БКП. 18 – 25 декември 1948 г. Стенографски протокол. Ч. I, С., 1949, с.146.

активизиране на съвместната работа на двете партии в комитетите на Отечествения фронт и в създадените съгласно приетата през декември 1947 г. конституция народни съвети.

По време на парламентарните избори и изборите за местни органи на властта БКП и БЗНС излизат с обща предизборна програма, общ списък на кандидат-депутатите, а в състава на републиканската избирателна комисия влизат представители и на двете партии. БЗНС, както и комунистическата партия, издига свои кандидати. Но броят на кандидатите за народни представители и на бъдещите депутати е регламентиран. Още от 1949 г. се оформя мнението, че представителството на партиите в парламента и в местните органи на властта трябва да е следното: БКП – 60%, БЗНС – 20%, безпартийни – 20%. Този принцип се закрепва с решението на Политбюро на ЦК на БКП от 17 октомври 1953 г.[84] В Министерския съвет на земеделците обикновено се предоставят 4–5 министерски поста и един на зам.-председател на правителството.

Първите избори за околийски и общински народни съвети се провеждат на 15 май 1949 г. Издигането на кандидати, както и за Народно събрание, се осъществява по указание на ЦК на БКП в съотношение 60% за БКП, 40% за БЗНС и безпартийните. Местните организации на БЗНС в Шумен и Балчик настояват пред БКП за паритетно представяне на комунисти и земеделци в народните съвети. Ръководителите им обикалят страната и дават на дружбите указания да включват в избирателните листи повече членове на БЗНС. Но БКП категорично отказва да допусне промяна в принципа на формирането на местните органи на властта. За да бъде изпълнено указанието на ЦК на партията, на много места се налага кандидат-депутатските листи да се преразглеждат по два пъти. В същото време под предлог, че липсват подходящи кандидати-земеделци, местните партийни организации често издигат свои членове от женските организации, комсомола и др. В резултат в избирателните листи комунистите надвишават полагащите им се 60%. Например кандидатите на БКП за избори на районен народен съвет в Балчик съставляват 64,5%, от БЗНС – 32, 2%, безпартийни – 3, 3%. Но в

[84] *Болгария* в XX веке. Очерки политической истории. М., 2003, с. 374.

селата на Балчишкия район положението е по-добро за земеделците и безпартийните – средно те имат 43–45% кандидат-депутати.[85]

Според официалната статистика на изборите за народни съвети кандидатите на ОФ получават 92,01% от гласовете. Но неофициалните данни сочат, че съпротивата на опозицията, и преди всичко на николапетковистите, продължава. По думите на началника на Държавна сигурност П. Стоянов в Средецка околия например действителните резултати не са 79,04%, а само 55% – в с. Господарево от 830 избиратели за ОФ гласуват само 35%, останалите 65% пускат бели бюлетини; в с. Драка от 829 избиратели за ОФ гласуват 365, останалите също пускат бели бюлетини; в с. Харман от 754 избиратели за ОФ гласуват 333; в с. Чемерин от 517 избиратели за ОФ гласуват 75; в с. Скеф от 3266 избиратели за ОФ подават гласове само 126. В самия гр. Средец за ОФ гласуват 60%. Подобни са резултатите и в други околии – Поморийска, М. Търновска, Котелска и др. В пликовете се пускат и листовки с лозунги: „За запазване на частната собственост", „Ако искате вашите хамбари да са празни, гласувайте за ОФ", „Комунистите искат яйца и кокошки, но ние ги нямаме", и т. н., или се пишат имената на издигнатите в култ от опозицията Тито и Тр. Костов, смятани за борци срещу СССР и станали знаме и надежда за сваляне на ОФ от власт. При преброяването на гласовете избирателните комисии подменят белите бюлетини и лозунгите с бюлетини на ОФ. В селата Крушевец и Индже войвода против ОФ гласуват земеделците, които са кандидати от отечественофронтовската листа.[86]

Изборите за XXVII ОНС и за окръжни народни съветници се провеждат на 18 декември 1949 г. Според официалните данни в изборите вземат участие 98,89% от всички избиратели, за листите на ОФ гласуват 97,66% от всички имащи право на глас. Никой не се съмнява в победата на ОФ, но опозицията, която има данни за броя на гласувалите с бели листи и с лозунги опозиционери, веднага започва да говори за фалшифициране на изборите. При-

[85] *Советский фактор* в Восточной Европе. Т. II, 1949-1953, М., 2002, док. № 28, 97–98; *Болгария* в XX веке..., 377–378.

[86] *Советский* фактор в Восточной Европе. Т. II, док. № 33, 109-110.

лагането на „технически" поправки при броенето на гласовете се използва от БКП и в тези избори.

Освен на държавно ниво, взаимоотношенията между БКП и БЗНС се развиват и чрез преки контакти между ръководните органи, размяна на делегации на конгреси и конференции на двете партии, взаимно участие в заседания на висшите партийни органи, приемане на общи решения, контакти между низовите организации, съвместна работа в обществените организации и др.

БКП започва да изпраща свои представители на конгресите на БЗНС през 1947 г., след като отечественофронтовският БЗНС остава единствената легална земеделска партия. Г. Димитров присъства и произнася реч на XXVII конгрес на БЗНС. Представители на ЦК на БКП присъстват и на всички следващи конгреси на земеделците. Делегация на БЗНС за пръв път е поканена на V конгрес на комунистите през 1948 г. След това членовете на ПП на БЗНС присъстват на всички конгреси на БКП. Представителните делегации на конгресите постоянно се разширяват. На XXXV конгрес на БЗНС присъстват всички членове и кандидат-членове на Политбюро и секретари на ЦК на БКП начело с Т. Живков, а на конгресите на БКП – цялото ПП на БЗНС, отговорни работници на Съюза и всички председатели на окръжните земеделски дружби.

Членовете на окръжните партийни организации и на окръжните дружби присъстват на пленумите на окръжните народни съвети и обратно – председателите на окръжните народни съвети участват в събранията на партийните организации и дружби.[87] По този начин се постига взаимодействие между местните партийни организации, дружбите и народните съвети.

Съвместната работа на местните партийни организации и дружби започва с взаимното посещаване на отчетно-изборните годишни конференции и провеждането на съвместни заседания, събрания, съвещания на местните организации, като постепенно се утвърждава като форма на общуване. Първоначално се провеждат съвместни заседания на окръжните ръководства, след

[87] *Стенографски* протокол на заседанието на УС на БЗНС. 27 юни 1953 г., с. 5.

това този начин на контактуване се разпространява и върху околийските и местните организации.[88]

След като на II конгрес на Отечествения фронт (1948 г.) БЗНС подкрепя инициативата на БКП за преустройството на ОФ в единна обществено-политическа организация с поименно членуване в него, ръководството на Съюза полага усилия повечето земеделци да станат членове и активисти на тази организация. Мнозинството от земеделците-опозиционери бойкотират призивите за включване в ОФ, но голяма част от членуващите в БЗНС – Г. Трайков се записват и се включват в работата на ОФ. Така в Елховска околия, Бургаско, през 1950 г. всички 1900 членове на БЗНС са членове и на ОФ. Секретарят на околийския комитет на ОФ и завеждащият организационния отдел на комитета са земеделци. По линия на ОФ в агитационния апарат работят 241 членове на БЗНС, в общообразователните кръжоци участват 63 земеделци, в кръжоците по изучаване устава на ТКЗС – 144, по изучаване на конституцията – 63 членове на Съюза.[89] Земеделските дружби се стремят да осигурят масовото участие на своите членове в различни просветителски организации, читателски групи, кръжоци на ОФ, изпращат своите членове на шестмесечните курсове към НК на Отечествения фронт. Въпросите за подобряване на работата на комунистите и земеделците в ОФ се разглеждат на съвместни заседания на околийските и окръжните ръководства на БКП и БЗНС.[90]

Окръжните и околийските ръководства на дружбите оказват помощ на народните съвети при изработването на плановете за доставките на зърно, картофи, сено и др., при осигуряването на семена за посев.[91] Със своя контрол върху изпълнението на личните планове на земеделците дружбите оказват на народните съвети съдействие в борбата за провеждането на посевните кампании в

[88] *Стенографски* протокол на разширеното заседание на УС на БЗНС. 1 март 1955 г. Доклад на Г. Трайков., с. 4, 19, 30.
[89] *Материали* на отчетно-годишни събрания на окръжни и околийски земеделски дружби. 1951. Бургаски окръг, с. 116.
[90] *Стенографски* протокол на разширеното заседание на УС на БЗНС. 9–10 март 1954 г.
[91] Пак там.

срок, за прибирането на реколтата, изпълнението на държавните доставки и т.н.[92] За целта председателите на окръжните, околийските и местните дружби участват в оперативните комисии към окръжните, околийските и местните народни съвети.[93]

Нарастват и исканията от страна на БКП за по-активно включване на земеделците в осъществяването на приеманите от конгресите на БКП и правителството решения в областта на селското стопанство. Участието на БЗНС в социалистическото преустройство се осъществява в две насоки: в кооперирането и в борбата за повишаване на производителността на труда в селското стопанство, модернизацията, внедряването на челния опит, механизацията и мелиорацията на селското стопанство и др.

Първоначално пред БЗНС стои въпросът за оказване на помощ в производственото коопериране – създаването на трудови кооперативни земеделски стопанства (ТКЗС) и държавни земеделски стопанства (ДЗС). Още на XXVII си конгрес (1947 г.) БЗНС изказва подкрепа на курса на комунистическата партия за коопериране, като в резолюцията му е записано, че „ТКЗС дават най-широка възможност за укрепване, модернизация и механизация на дребните земеделски стопанства и за действителното подобряване на материалното положение на трудещите се селяни". Конгресът призовава земеделците да вземат активно участие в тяхното създаване и укрепване.[94]

Ролята, която БЗНС играе в кооперирането, се изразява както в личното участие на земеделците в създаването на ТКЗС и тяхното укрепване, така и във влиянието, което той оказва върху селяните за въвличането им в кооперациите. От началото на септември 1948 г., когато започва кампанията за масово коопериране, комунистите и земеделците активно се включват в нея. До пролетта на 1949 г., когато тази кампания е спряна заради допуснати нарушения (принципа на доброволността при кооперирането, на мате-

[92] *Материали* на отчетно-годишни събрания на окръжни и околийски земеделски дружби. 1951, Търновски окръг, с. 55.

[93] *Стенографски* протокол на заседанието на УС на БЗНС. 27 юни 1953, с. 8, 16.

[94] *Начев, И.* Участието на БЗНС в социалистическото изграждане през първите години на народната власт (1945-1952 г.). Документи. – *Известия на държавните архиви*, 1965, № 10, с. 48.

риалната заинтересованост сред селските стопани, в стокообмена между селското стопанство и индустрията), броят на ТКЗС достига 1000 (срещу 500 през лятото на 1948 г.). Относителният дял на кооперираните селяни и на земята достига почти 11% срещу 4% през лятото на 1948 г.[95] В някои райони кооперирането е доста напреднало. Така към април 1949 г. от 64 села в района на Балчик ТКЗС са организирани в 38. В района са създадени 7 ДЗС. В резултат общественият сектор разполага вече с 282 000 дка земя (27, 5%).[96]

След кратко затишие в края на 1949 г. и началото на 1950 г. задачата за форсиране на кооперирането отново излиза на преден план. Повод за това става лошата реколта на зърнени храни през 1949 г. и необходимостта отново – за четвърти път след 9 септември 1944 г. – да се внася зърно от СССР. Но след прекъсването процесът на кооперираме се възобновява трудно, поради което се налага мобилизация на политическите сили. Заседаващият през ноември 1949 г. Върховен съвет на БЗНС обсъжда задачите, свързани с производственото кооперираме, и задължава дружбите активно да се включат в създаването и укрепването на ТКЗС и цялата им просветна дейност да се насочи към пропаганда на значението на ТКЗС за развитието на селското стопанство в България.[97] След заседанието на ВСС Постоянното присъствие издава редица циркуляри, в които насочва дружбите към работа за създаването на ТКЗС, провежда специални околийски събрания на дружбите, на които земеделците се отчитат за участието си в създаването на кооперативните стопанства.[98]

Известно раздвижване се забелязва към пролетта на 1950 г. Тогава започва обсъждането на проекта за устав на ТКЗС, приет през април 1950 г. на Втората национална конференция на ТКЗС. Към лятото на 1950 г. са кооперирани около 15% от земята и домакинствата. След това – през юли и август – кооперирането бележи

[95] *Мигев, В.* Утвърждаване и разгръщане на сталинския модел на социализма в България (1948–1953). – В: *Страници* от българската история. Събития, размисли, личности. Т. 2. С.,1993, с. 58.
[96] *Советский* фактор в Восточной Европе, Т. II, док. № 28, с. 96.
[97] *Трайков, Г.* Доклад, изнесен пред Върховния съюзен съвет. 20 ноември 1949 г. С., 1949, с. 29.
[98] Пак там, с. 56.

рязък скок, като в края на август процентът на кооперираните стопанства надминава 40, а в основните зърнодобивни райони увеличението е около 4–5 пъти. Причините за този прелом са приетите през юни 1950 г. два нормативни акта: за задължителните държавни зърнодоставки и за новата система на облагане с данък върху общия доход на селските домакинства. В резултат на изпълнението на първия акт значителна част от стопаните в зърнодобивните райони остават с количество зърно, недостатъчно за прехрана до новата реколта. При това изземването на храните става с насилие, с налагане на големи глоби, организиране на публични съдебни процеси, изпращане в трудововъзпитателни общежития (ТВО). Що се отнася до другия нормативен акт – облагането на селските домакинства с данък върху общия доход, то в него има член, според който на влезлите в ТКЗС се опрощават данъчните задължения. В търсенето на изход от създалата се тежка ситуация, селяните влизат в ТКЗС. Започва дори съревнование между областите за кооперране, което още повече провокира използването на насилие и натиск. Последното става причина за поредното смекчаване на режима на кооперране. На 7 април 1951 г. В. Червенков обявява спирането на по-нататъшното кооперране и даването право на всички, които са били вкарани насила в стопанствата, да подадат заявления за напускане.[99]

БКП, след като постига относително висока степен на кооперране, насочва вниманието си към организационното, стопанското и политическото укрепване на ТКЗС. За целта тя изпраща голям брой комунисти на работа в селата. Подкрепяйки политиката на комунистическата партия, БЗНС поставя пред дружбите задачата за активно участие в нейните и на правителството мероприятия по организационното, стопанското и политическото укрепване на ТКЗС: основателно изучаване на постановленията на правителството и на БКП по въпроса, на устава на ТКЗС, укрепване на демократичните принципи на управление в кооперативите, грижливо отношение към кооперативната собственост и др.

БЗНС се стреми дружбите организирано да се включват в работата за постигане на високи добиви, за увеличаване на про-

[99] *Мигев, В.* Цит. съч., 64–65, 66.

изводителността на труда в селското стопанство. XXVIII конгрес на Съюза (декември 1951 г.) постановява: „участието на дружбите в стопанските мероприятия трябва да е организирано и планово", „участието във всяко важно мероприятие трябва да се решава от събранието на дружбата", „трябва да се определят срокове на изпълнение на поставените задания, а също трябва да се въведе отчетност и контрол над тяхното изпълнение".[100] Конгресът издига лозунга „Всеки сдружен земеделец – член на ТКЗС".

През 1949–1952 г. в ПП на БЗНС се получават много писма, в които земеделците информират за успехите на кооперирането в своите околии. Така през септември 1950 г. земеделците от с. Градище, Плевенско, пишат, че „по случай 9 септември членовете на дружбата в с. Градище и всички бедни и средни земеделски стопанства 100% са влезли в ТКЗС".[101] През 1954 г. повече от 50% от членовете на БЗНС са членове на ТКЗС. Голям брой земеделци заемат ръководни длъжности в ТКЗС. В управителните съвети на ТКЗС работят 3500 земеделци, от които 129 са председатели на кооперативни стопанства. Като бригадири работят 2800 земеделци, ръководители на звена – 4500.[102]

Проведеният в края на февруари и началото на март 1954 г. VI конгрес на БКП приема втория петгодишен план за развитие на страната (1953–1957 г.), който предвижда увеличаване на средствата за селскостопанска техника, разширяване производството на изкуствени торове, увеличаване на поливните площи и т. н. Планът предвижда нарастване на продукцията на растениевъдството и животновъдството, разширяване на общата стокова продукция на селското стопанство. В него не се поставя задачата за завършване на колективизацията, тъй като на този етап трябва да се закрепи постигнатото.

Задачите, свързани с укрепването и развитието на ТКЗС, се разглеждат на съвместни събрания на комунисти и земеделци, а през март 1954 г. и на съвместното заседание на ЦК на БКП и УС

---

[100] *Трайков, Г.* За народна власт – за социализъм. – В: *Избрани доклади*, статии и речи. 1945–1951. С., 1951, с. 68.

[101] *Начев, И.* Цит. съч., с. 54.

[102] *Стенографски* протоколи на разширеното заседание на УС на БЗНС. 9–10 март 1954 г. Доклад на П. Танчев.

на БЗНС, което обсъжда мероприятията, които местните партийни организации и земеделските дружби трябва да осъществяват съвместно, за да изпълнят съобразно с местните условия решенията на VI конгрес на БКП в областта на селското стопанство. Съвместното заседание приема и възвание на ЦК на БКП и УС на БЗНС към трудещите се селяни.[103] След това заседание ръководството на БЗНС задължава всяка дружба да изработи свой оперативен план за участие на земеделците в предстоящите мероприятия, да постави конкретни задачи пред всеки член на дружбата, а след това да проконтролира неговото изпълнение,[104] да организира участието на земеделците в селскостопанските кампании на места и да оказва помощ там, където е необходимо.[105] Дружбите (местни, околийски, окръжни) сключват съглашения за съревнование.[106]

***

В края на 40-те и началото на 50-те години БЗНС на два пъти е поставен пред заплахата от прекратяване на неговата дейност. За първи път през 1949 г. – след саморазпускането на „Звено" и Радикалната партия (февруари с. г.) и вливането на тяхната членска маса в Отечествения фронт. БКП става решаваща сила в ОФ и свежда до минимум политическото влияние на другите партии. Тогава сред политическите кръгове се появява скептицизъм относно необходимостта от съществуването и на БЗНС.

За втори път това се случва след смъртта на В. Коларов, когато правителството оглавява В. Червенков и в България се утвърждава режим от съветски тип. Тогава започва известно подце-

[103] *Работническо дело*, 20 март 1954; *БКП в резолюции* и решения на конгресите, конференциите, пленумите и Политбюро на ЦК. Т. IV. 1944–1955. С., 1955, 474–481.

[104] *Стенографски протокол* на заседанието на УС на БЗНС. 27 юни 1953 г., с. 13, 16, 25, 26; *Стенографски протокол* на разширеното заседание на УС на БЗНС. 1 март 1955 г. Доклад на Г. Трайков, с. 59.

[105] *Стенографски* протокол на заседанието на УС на БЗНС. 27 юни 1953 г., с. 1, 6-7, 10; *Стенографски* протокол на заседанието на УС на БЗНС. 1 март 1955 г., с. 59; *Стенографски* протокол на разширеното заседание на УС на БЗНС. 9–10 март 1954 г. Доклад на П. Танчев.

[106] *Стенографски* протокол на разширеното заседание на УС на БЗНС. 29 август 1952 г.; *Стенографски* протокол на заседанието на УС на БЗНС. 27 юни 1953 г., с. 10-12, 16.

няване на ролята на ОФ и ограничаване на неговата дейност. Вниманието на отечественофронтовските комитети се насочва преди всичко към съвместна работа със съветите, към оказване помощ в тяхната дейност. Всички останали задачи на комитетите се смятат за второстепенни. На III конгрес на Отечествения фронт (1952 г.) тази линия се задълбочава. В доклада си пред конгреса В. Червенков, който е и председател на ОФ, прави извода за необходимостта от сливане дейността на комитетите на ОФ с дейността на народните съвети. По отношение на Земеделския съюз на конгреса се посочва, че той е длъжен да предостави голям брой активисти за постоянна работа в ОФ.[107] Това фактически свежда ролята на БЗНС до положението на пропагандистка организация. Недооценяването на ролята на Съюза в този период води до прояви на пасивност от страна на неговите членове към работата в ОФ и по принцип до намаляване на съвместните с комунистите действия.

Недоверието към БЗНС проличава и от факта, че към средата на 1953 г. председателите на всички околийски съвети (95), градски народни съвети с окръжно подчинение (24) и окръжни народни съвети (13) са членове на БКП.[108]

Ограничава се и числеността състав на БЗНС. През 1956 г. той наброява 100 хил. души.

***

Извършването на национализацията и кооперирането на селското стопанство води до остро противопоставяне срещу властта на т. нар. „бивша" опозиция. Тя агитира селяните да напускат ТКЗС, разпространява слухове, че пшеницата от новата реколта ще се изпрати в СССР, а оттам ще дойдат грамофонни плочи и т.н. Някои опозиционери влизат в ТКЗС, за да водят агитацията и да действат за разлагането им отвътре. Те се изказват негативно по отношение на първия петгодишен стопански план (1949–1953 г.), който поставя задачата за създаването на тежка индустрия в страната, като твърдят, че още е рано за създаването на такава ин-

[107] *Трети конгрес* на Отечествения фронт. С., 1952, с. 61, 66.
[108] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 125, л. 80–83.

дустрия; за планирането на сеитбата – че когато се сеело без план, се раждало и имало за ядене и за продан, а когато започнали да работят по план, не стигало за семе. Изтъкват фаворизирането на работническата класа от страна на правителството по отношение на снабдяването, настоявайки, че селскостопанските произведения са обезценени. В този дух разпространяват и позиви.[109] Тази агитация се засилва особено след Юлския пленум на ЦК на БКП от 1949 г., който констатира, че при кооперирането по отношение на селските производители и специално към средните селяни са допуснати сериозни грешки, нарушен е принципът на доброволността. Опозиционерите организират широка акция сред селяните за подаване на заявления за напускане на ТКЗС.[110]

От 1949 г. съпротивата вътре в страната започва да получава подкрепа от българската политическа емиграция. В страната се разпространяват печатни материали, издавани от Българския национален комитет (БНК) в Париж, чрез позиви, апели и радиопропаганда започват да се дават указания за организиране на николапетковистите за борба срещу властта в България. През 1950–1951 г. се водят 943 дела срещу 2200 николапетковисти, уличени в създаването на нелегални организации. От тях обвинени и осъдени са 1155 души. През същите години по непълни данни има изградени 176 нелегални николапетковистки организации и групи с 1196 участници. Разкрити са 6 нелегални николапетковистки ръководства от национален мащаб с 65 участници, 6 окръжни ръководства със 126 участници, 27 нелегални околийски ръководства с 277 участници.[111] Два нелегални николапетковистки центъра и един гичевистки център има в София.[112] Три нелегални областни николапетковистки центъра има в Пловдив, по един в Стара Загора и Русе.[113]

До 1953 г. срещу опозиционерите се прилагат главно наказателни мерки по линия на ДС – изселване, ТВО, затвор. Но

[109] АМВР, ф. 13, оп. 1, а. е. 537, л. 119–121 .
[110] Пак там, л. 119.
[111] Пак там, а. е. 1291, л. 16–17; а. е. 1292, л. 12.
[112] Пак там, а. е. 805, л. 5–6.
[113] Пак там, л. 7–8; а. е. 1290, л. 12.

при новата политическа обстановка – след смъртта на Сталин и освобождаването на голяма част от активните николапетковисти от ТВО и затворите, към тези, които не са амнистирани (предимно ръководители на опозицията), започва да се прилага друг подход. Основната работа вече се насочва към разлагане на опозицията: използване на агенти за работа сред опозиционерите; вербуване в затворите и ТВО и освобождаване на тези, които се съгласяват да минат на страната на БКП. Като условие за освобождаването на бившите опозиционери от ТВО и затворите ръководството на БКП издига искането те публично – чрез писмени декларации, публикувани в печата, или изказвания на събрания – да заявят, че признават ръководната роля на комунистическата партия, правилността на политиката на колективизация, легитимността на съществуващото ръководство на БЗНС начело с Г. Трайков.[114]

Първите декларации от бившите ръководители на БЗНС се появяват в края на 1954 г. Своите „грешки" признават Асен Павлов, Стоил Стефанов, Вергил Димов, Емил Нотев, Димитър Керемедчиев, Петър Сърбински и др. За обработване на по-упоритите или проявяващи колебание дейци – Светла Даскалова, Недялко Атанасов, Серги Златанов, Пею Гаджев, се разработват допълнителни мерки. През 1955–1956 г. и тяхната воля е сломена.[115]

На 23 март 1955 г. „Работническо дело" в редакционната статия „Поучителна равносметка" пише: „БКП и народната власт гледат на появилите се изявления, статии и речи на преобладаващата част от бившите дейци опозиционери, с които те разобличават ръководената от американските и други империалистически сили пакостна дейност на опозицията, признават своята вина и обещават честно да заработят в крак с народа, като на положително явление. Политика на отмъщение не е политиката на народната власт. Признанието на прегрешението е правилна стъпка. Никога не е късно да се признае грешката. Но най-важното е тя да се поправи на дело. А за това е нужна честна и беззаветна работа в строителството на социализма, в борбата срещу враговете на републиката, срещу не-

[114] Пак там, а.е. 1034, л. 7–15; а. е. 1298, л. 3.
[115] Пак там, а. е. 1132, л. 1–156.

избежните трудности. Това и само това е главното доказателство, че с миналото е скъсано. Би било наивно от страна на комунистическата партия и народната власт да не проверяват думите по делата".[116]

В резултат към края на 1955 г. с декларации за признаване на своите „грешки" в миналото в пресата излизат повече от 128 опозиционни земеделци, от тях 31 са членове на ПП, УС и депутати от бившия БЗНС – НП. Други 43 депозират декларации в ПП на БЗНС и в ръководството на окръжните дружби. От намиращите се в затвора 85 бивши лидери и активисти 11 подават писмени изложения.[117] Но темпът на разложението е още далеч от очакваното, особено сред бившите ръководители от окръжен, околийски и местен мащаб. Все още голяма част от бившите земеделски опозиционери остават непримирими врагове на ОФ-властта.

Съвместна работа

Априлският пленум на ЦК на БКП от 1956 г. осъжда култа към личността и взема решение за активизиране и подобряване на работата на Народното събрание, държавния апарат, обществените масови организации. Това се отнася и за БЗНС. Особено ясно позицията на БКП по отношение на БЗНС е заявена от първия секретар на ЦК на БКП Т. Живков на пленума на Централния комитет, проведен на 6 и 7 септември 1956 г. Той подчертава, че съществуването на БЗНС в конкретните условия на развитие на България е благоприятно за страната. БКП не може да не се съобразява с факта, че БЗНС има „известна опора сред някои слоеве на трудещите се селяни", че сдружените земеделци участват в построяването на социализма и затова Съюзът още дълго време ще има своето място в политическата система на България. Различните мнения на БКП и на БЗНС по някои въпроси не са пречка, а възможност за по-доброто им обмисляне. Живков подчертава необходимостта от полагане на повече грижи за укрепване на „единството между комунисти и земеделци, за повишаване ролята на земеделските дружби и най-

[116] *Работническо дело*, 23 март 1955.
[117] АМВР, ф. 13, оп. 1, а. е. 1034, л. 44; а. е. 1297, л. 10.

активното участие на членовете на БЗНС в държавния, политическия, стопанския и културния живот", което ще стане специална задача на партийните комитети и организации.[118] Тази задача намира място и в приетото на пленума решение.[119]

Възстановената от БКП линия на сътрудничество повдига авторитета на БЗНС. Проведеното през ноември 1956 г. заседание на ВС на БЗНС задължава земеделците да подобрят работата си в ТКЗС, като обърнат внимание на най-трудните участъци, да участват в създаването на нови кооперативи.[120] Въпросът за работата на земеделците в ТКЗС е разгледан и на XXIX конгрес на БЗНС (април 1957 г.). Конгресът подчертава, че съвместната работа на комунисти и земеделци е тази реална сила, която може да помогне за отстраняване на слабостите, недостатъците, трудностите в работата на ТКЗС, да доведе до подобряване дейността на управителните съвети на кооперативите.[121] Централно място на конгреса заема и въпросът за увеличаване на селскостопанското производство. Конгресът издига лозунга „Всеки сдружен земеделец – майстор на високите добиви". След конгреса земеделците се включват в работата на създадените по решение на ЦК на БКП комисии, които отиват по места и изясняват причините за изоставането на работата в ТКЗС, набелязват мерки за подобряване на тяхната дейност, за издигането им до ниво на челни кооперативни стопанства.[122]

Решенията на Априлския пленум за отстраняване на допуснатите грешки в селското стопанство, за възстановяване на материалната заинтересованост на ТКЗС и на кооператорите (повишаване цените на държавните доставки, вдигане на изкупните цени на най-важните селскостопански стоки, намаляване размера на държавните доставки, предоставяне на евтини кредити на кооперативите и др.) дават резултат. Към началото на юни 1958 г. в България са кооперирани 92% от обработваемата земя. На отчетно-изборните конференции на окръжните земеделски дружби за

[118] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 219, л. 59– 60.
[119] Пак там, л. 14.
[120] *Стенографски протокол* на заседанието на ВС на БЗНС. 24 ноември 1956 г., с. 38.
[121] *XXIX конгрес* на БЗНС. 5–7 април 1957 г. С., 1957, с. 84.
[122] *Стенографски протокол* на заседанието на ВС на БЗНС. 24 ноември 1956 г., с. 35.

1958 г. се отбелязва, че в БЗНС вече няма частни стопани, а всички са земеделци-кооператори.[123] През 1958 г. от 120 000 членове на БЗНС 100 000 са включени в ТКЗС.[124]

Седмият конгрес на БКП (1958 г.) прави извод, че социалистическите производствени отношения в България са победили и страната трябва да започне изграждането на развито социалистическо общество. Нейното ускорено икономическо развитие трябва да преодолее в кратки срокове технико-икономическата й изостаналост. На въпроса за участието на земеделците в общонародното движение за ускорено развитие на селското стопанство са посветени заседанията на Върховния съвет на БЗНС през февруари 1960 г. и на УС през април 1961 г. Отчитайки указанията на БКП, че първа и главна задача на селскостопанското производство трябва да стане увеличаването на производителността на труда и намаляването на себестойността на продукцията, Управителният съвет предлага резултатите от борбата за високи добиви да се оценяват не само по количеството на получената продукция, но и в зависимост от нейната себестойност. УС поставя и въпроса за разпространяване и внедряване на челния опит в селското стопанство. Тази задача се възлага на окръжните[125] и общинските дружби.[126]

За да привлече вниманието на земеделците към съчетаването на производствените и икономическите показатели в тяхната работа, XXX конгрес на БЗНС (1962 г.) издига лозунга „Всеки сдружен земеделец – борец за получаване на повече и по-евтина продукция". Този лозунг напълно отговаря на задачата, която БКП поставя пред селското стопанство в плана за развитие на България

[123] *Доклад* на П. Танчев, изнесен пред заседанието на УС на БЗНС на 13 юни 1959 г., с. 5.

[124] От останалите 20 000 земеделци 3 500 са работници в Държавни земеделски стопанства, 13 393 – служещи, занаятчии и т.н. – Вж.: *XXX конгрес* на БЗНС. Материали. С., 1962, с. 83.

[125] През 1959 г. се провежда реорганизация на държавния и административен апарат. Преустройва се и организационната структура на партиите. Вместо областни, околийски и местни дружби се създават окръжни, общински и местни дружби.

[126] *Стенографски протокол* на заседанието на УС на БЗНС. 25 април 1961 г. Доклад на Г. Трайков.

в периода 1961–1980 г., приет на VIII конгрес на БКП (1962 г.). Като генерална перспектива за българското село е назовано превръщането на селското стопанство във високопродуктивен и високорентабилен отрасъл на българската икономика.

След XXX конгрес на БЗНС една от основните задачи на дружбите става грижата да се повишават знанията на земеделците в областта на селското стопанство. Свикват се съвещания, създават се кръжоци, на които земеделците се осведомяват за достиженията на науката и практиката в областта на селското стопанство[127]. При окръжните ръководства на БЗНС се създават специални комисии по селско стопанство, които да оказват помощ на дружбите при внедряване на челния опит в практическата работа на земеделците и за подпомагане на производителите непосредствено на места. Окръжните ръководства провеждат пленуми, на които се разглеждат въпросите за механизацията на производството на тютюн и зеленчуци, за напояването и др.[128]

Развитието на селското стопанство е сред основните проблеми, обсъждани от IX конгрес на БКП (1966 г.). Като основни задачи в тази област се отбелязват увеличаването на ръста на селскостопанското производство, на продукцията на животновъдството, на производството на технически култури, плодове, зеленчуци. Предвижда се ускорено развитие на всички отрасли на селското стопанство на базата на интензификацията и постепенното внедряване на промишлени методи в него. XXXI конгрес на БЗНС (1967 г.) подкрепя решенията на IX конгрес на БКП,[129] а Постоянното присъствие разработва мероприятия по изпълнение на решенията на конгреса. В центъра на цялата дейност на земеделските дружби се препоръчва да се поставят въпросите за интензификацията и техническия прогрес на селското стопанство: химизация, механизация, създаване на животновъдство на промишлена основа, развитие на фуражната промишленост, внедряване на нови сортове зърнени култури, плодове и зеленчуци. Обръща се внимание на

[127] *Бюлетин на ПП на БЗНС*, 1965, № 1, с. 7.
[128] Пак там, с. 8, 9.
[129] *БЗНС*. XXXI конгрес. Материали. С., 1968, 25–26.

необходимостта от укрепване на връзките с научните институти, провеждане на браншови съвещания и срещи.[130]

Въпросите за развитието на селското стопанство, поставени от IX конгрес на БКП и XXXI конгрес на БЗНС, стават централни на провежданите съвместни пленуми на ръководствата на окръжните комитети на БКП и ръководствата на окръжните дружби на БЗНС, които обсъждат възможностите на съответните окръзи да изпълнят поставените от конгресите задачи по внедряването на техниката, по интензификацията и ефективността на селското стопанство и др.[131] По инициатива на ПП на БЗНС се провеждат междуокръжни съвещания на земеделците за обмяна на челен опит и внедряване на техническия прогрес в селскостопанското производство. Съвещанията се провеждат по отрасли: комплексна механизация в производството на зърно и повишаване на добивите на царевица от поливни площи; внедряване на високодобивни сортове и комплексна механизация в производството на зеленчуци и грозде; комплексна механизация в производството на тютюн и памук; внедряване на промишлена технология в животновъдството.[132]

Юлският пленум на ЦК на БКП (1968 г.), който разглежда основните насоки за по-нататъшното развитие на системата на управление в България, потвърждава предишните оценки за ролята и мястото на БЗНС в обществото: „И на днешния етап на развитото социалистическо общество у нас Българският земеделски народен съюз играе и ще играе голяма роля по мобилизирането на усилията на трудещите се за по-нататъшното строителство на социализма, особено на село, в социално-икономическото и политическото сплотяване на народа."[133] Пленумът поставя и въпроса за повишаване ролята на БЗНС в решаване на предстоящите задачи, засилване на неговата отговорност за по-нататъшното развитие на страната, за засилване на ролята му в обществено-политическия живот, в

[130] *Бюлетин на ПП на БЗНС*, 1967, № 9, 15–22.
[131] Пак там, № 10, 17–19.
[132] Пак там, 1968, № 12, 39–40.
[133] *Живков, Т.* Основни насоки за по-нататъшното развитие на системата на управление на нашето общество. Доклад пред пленума на ЦК на БКП. 24 юли 1968 г. С., 1968, 124–126.

социалното управление. Проведеното през април 1969 г. заседание на Върховния съюзен съвет поставя пред окръжните, общинските и местните ръководни органи на БЗНС задачата да се включват по-активно в работата на народните съвети, в Отечествения фронт, в Комитета на българските жени и др. Върховният съвет разглежда и въпроса за задачите на БЗНС, поставени от пленума на БКП, относно развитието на селското стопанство – увеличаване и по-евтиняване на производството, техническо обновление на производствените процеси в селското стопанство и др.

През 70-те години БЗНС стои зад всички провеждани от БКП мероприятия за повишаване на ефективността на селското стопанство, зад провежданите от правителството кампании за обединяване и уедряване на ТКЗС, обединяването им с ДЗС в близо 170 аграрно-промишлени (АПК) и промишлено-аграрни комплекси (ПАК). Дружбите организират повишаването на квалификацията на земеделците, подготвянето им за механизатори в различни области на селскостопанското производство, овладяването на теоретически и практически знания, свързани със създаването и развитието на аграрно-промишлените комплекси, с използването на съвременни методи и средства за управление на селското стопанство.

БЗНС подкрепя и предложените от X конгрес на БКП (1971 г.) Директиви за социално-икономическото развитие на страната през следващата шеста петилетка, както и приетата от конгреса Програма на БКП за построяването на развито социалистическо общество. Значителна роля в решаването на тази задача програмата възлага на БЗНС, като подчертава неговото определено от историята място в управлението на обществото, в целия живот на България и в нейната политика на международната арена.[134]

Ролята и мястото на БЗНС в живота на страната са закрепени и законодателно. В чл. 1 ал. 3 на приетата на 16 май 1971 г. конституция се посочва, че „БКП ръководи изграждането на развитото социалистическо общество в Народна република България в тясно братско сътрудничество с БЗНС”.[135]

[134] *Програма* на Българската комунистическа партия. С., 1974, 164–165.
[135] *Българските* конституции и конституционни проекти. С., 2003, с. 58.

XXXII конгрес на БЗНС (октомври 1971 г.) приема своя програма за участие в строителството на развитото социалистическо общество. В доклада си Г. Трайков отбелязва пред конгреса своята пълна убеденост, че БЗНС е способен да даде своя принос в строителството на развитото социалистическо общество в България. Усилията на земеделците ще се насочат към създаване на материално-техническата база на социализма, към внедряване на най-новите постижения на научно-техническата революция, към всестранно повишаване на благосъстоянието на народа, към развитие на социалистическата демокрация и усъвършенстване на социалистическите отношения. БЗНС ще остане верен съюзник на БКП, ще подкрепя българо-съветската дружба, ще се бори за укрепване на единството на социалистическите страни и за запазване на мира и сигурността в целия свят.[136] За да могат земеделците да изпълнят тези задачи, конгресът задължава ръководните органи на Съюза да осигуряват на дружбите пълна и своевременна информация за най-новите открития в областта на селското стопанство, за актуалните събития в обществено-политическия живот. Предвижда се създаване на нова система за използване на тази информация в производствената и организационната дейност на Земеделския съюз. След конгреса за обсъждането на нови проблеми на селскостопанското производство ПП провежда редица пленуми, национални, окръжни, браншови съвещания с участието на квалифицирани научни работници.

Към средата на 70-те години БЗНС разполага с немалък брой активни ръководители в селскостопанското производство: 20 хиляди са в ръководния състав на кооперациите, 180 са председатели, заместник-председатели и главни специалисти в АПК. За да се постигне максимална мобилизация на земеделците в АПК, в тях се създават районни ръководни органи на БЗНС. Задачата им е да контролират внедряването на научно-техническите постижения в селскостопанското производство, да следят за реконструкцията и модернизацията на основните фондове, за рационалното и ефективно използване на суровините, топливото и енергията, за внедряването на нови технологии и т.н.

[136] *Земеделско знаме*, 21 окт. 1971.

80-те години, според оценката на ръководството на БЗНС, са най-плодотворните в живота на Съюза, в неговата работа. Той дава своя принос в осъществяването на аграрната политика на правителството, като активно се включва „в материализирането на постиженията на научно-техническата революция в селскостопанското производство". Производствените единици, ръководени от сдружени земеделци, осигуряват 20% от общата селскостопанска продукция в страната. От общо 120 хил. членове на Съюза 83 хил. души са заети в системата на АПК. От тях 20 000 са механизатори, над 10 000 са селскостопански специалисти и ръководители на АПК, на бригади, на крупни животновъдни комплекси и ферми.[137] На XXXV си конгрес (1986 г.) ръководството на Съюза изразява готовност да мобилизира своите членове за решаване на стоящите пред селското стопанство проблеми и заедно с комунистите да изпълнява поставените от XII конгрес на БКП и от Февруарския пленум (1985 г.) на ЦК на БКП задачи в областта на селското стопанство.[138]

През 70-те и 80-те години се активизира съвместната работа на организациите на БКП и БЗНС на всички нива. Ръководството на БЗНС започва редовно да участва в работата на пленумите, конференциите и разширените заседания на ЦК на БКП. Партийното ръководство присъства на заседанията на ВСС и ПП. Подобно е положението и с местните организации. Това, което отличава съвместните действия на двете партии от края на 70-те до края на 80-те години на всички равнища, е техният делови характер, съвместното търсене на решения за проблемите и задачите както по конкретни въпроси на селското стопанство, така и от обществен характер. Само през първата половина на 80-те години окръжните комитети на БКП и окръжните ръководства на БЗНС провеждат над 360 съвместни мероприятия, от които 40 пленума, 270 окръжни съвещания, 57 научно-практически конференции, както и много други съвместни инициативи в селата.[139]

Като политически ръководител на държавата в продължение на 40 години БКП формално осигурява организационната незави-

[137] *Тридесет и пети* конгрес на БЗНС. С., 1987, 82–83.
[138] Пак там, 83–89.
[139] Пак там, 109–110.

симост на БЗНС. Той има своите ръководни органи и организации в центъра и по места. Приема програмни документи. Издава свои печатни органи, има собствено издателство и своя печатница. Редовно провежда конгреси. БЗНС има постоянно представителство във висшите законодателни и изпълнителни органи на държавната власт. Той сам и съвместно с комунистите води организационна и политическа работа сред своите членове по мобилизирането им за изпълнение на решенията на БКП и на правителството. Официално БКП не се намесва в неговата работа, не получава отчети, не дава препоръки и не оценява неговата дейност. Но практически цялата дейност на БЗНС се намира под контрола и ръководството на БКП, като се осъществява чрез сключване на съглашения, консултации, съвместно обсъждане на въпросите и приемане на съвместни решения по изпълнение на предстоящите задачи. Провеждат се съвместни заседания на централните и местните ръководни органи на БКП и БЗНС, организират се срещи на ръководителите на двете партии на всички нива, на които се разменят мнения и информации по интересуващи двете страни въпроси, най-често относно селскостопанската политика. Провежда се и съвместен анализ и се дава обща оценка на различни обществени и стопански въпроси.

БКП създава условия за дейността на БЗНС, за активно участие на неговите членове в управлението на държавата. Със своето влияние сред селяните и опит в работата на село, със своите традиции БЗНС значително облекчава провеждането в живота на набелязаните от БКП и правителството задачи в областта на селското стопанство. БЗНС води политическа и идеологическа работа сред своите членове, а също така и сред намиращите се под тяхно влияние селяни и с това допринася за политическото им възпитание в нужната на компартията насока.

За сближаването между актива на БКП и БЗНС допринася участието на членовете на БЗНС в органите на държавния апарат и в обществените организации. Те имат определена квота (100 депутати от общо 400) в Народното събрание. През 1964–1971 г. Г. Трайков оглавява Президиума на Народното събрание, а от 7 юли 1971 г. до 27 април 1972 г. е негов председател. Членове на БЗНС

заемат през годините 4–5 министерски поста (на земеделието; правосъдието; обществените сгради; пътищата и благоустройството; железниците, пощите и телеграфите; на вицепремиер или първи вицепремиер). Земеделци има сред посланиците на НРБ в различни страни. Заместник-председателите в Националния комитет (покъсно на Националния съвет) на Отечествения фронт задължително са членове на БЗНС. През 1972–1975 г. Г. Трайков е председател на ОФ. След създаването на Държавния съвет (1971 г.) като висш постоянно действащ орган на държавната власт в неговия състав влизат членове на БЗНС (Г. Трайков, Ст. Тончев, Н. Георгиев, Л. Ганчев), а Г. Трайков (през 1972–1973 г.) и П. Танчев (през 1974–1989 г.) са първи заместник-председатели. До 20% от депутатите в народните съвети са земеделци.

Налаганото от БКП лимитиране на участието на БЗНС в държавния и обществения живот не може да не засяга честолюбието на земеделците. Но вероятно осигуреното участие на ръководителите на БЗНС в управлението на страната компенсира налаганите по отношение на Съюза ограничения. Интересен е и още един факт: въпреки съществуващите мнения и оценки за БЗНС като казионен, като помощна организация на БКП, неговите членове и ръководители се чувстват членове и ръководители на самостоятелна партия.

* * *

Четиридесет и пет годишното управление на БКП свежда до минимум опозиционните настроения в БЗНС. Последните два сериозни опита за противопоставяне на властта са през 1956 г. Първият е свързан с Априлския пленум на ЦК на БКП от с. г., който отчита, че при провеждането на масовото кооперииране са допуснати сериозни грешки. Опозицията решава, че е настъпил моментът за ликвидиране на ТКЗС и ДЗС и се ориентира към силови форми на борба, включително терористични действия срещу кооператорите, партийните и административните органи. Извършват се палежи на селскостопанските постройки на отделни активисти, опожаряват се къщи, повреждат се машини и др. Усилено се разпространяват

листовки и анонимни заплашителни писма, насочени против ТКЗС и местните активисти.[140]

Вторият повод са революционните събития в Унгария през есента на 1956 г., които събуждат надеждите на опозицията, че България ще последва Унгария и ще се откъсне от СССР. Появяват се листовки с призив да се последва примерът на Унгария. Но има и друго мнение. П. Сърбински например трезво преценява ситуацията и смята, че „това, което става в Унгария, в България няма да стане".[141]

Като цяло през втората половина на 50-те години организираната опозиционна дейност в страната значително намалява – близо 4 пъти, а броят на опозиционните групи спада 3 пъти. До средата на 1958 г. 1600 души, много от които активни бивши опозиционери, преминават на страната на ОФ. Според отчетите на ДС много от тях сътрудничат с ОФ „честно, други по-колебливо, а трети още се озъртат и двоумят. Това разложение засяга и главатарите на опозиционерите-изменници зад граница. Все повече се връщат в страната бивши емигранти, доскоро действали в геметовските централи... в капиталистическите страни на Запад".[142] Продължава и процесът на приобщаване към властта. Част от „приобщилите се" николапетковисти обаче се противопоставят на властта при подходящи случаи, активно възстановяват и укрепват старите си идейни връзки, поддържат вярата у съидейниците си, за да „бъдат готови" за активни действия при подходящ политически момент. Събират се помощи за репресираните опозиционери и техните семейства. Основна форма на антиправителствената дейност продължава да е агитацията, изпращат се и заплашителни анонимни писма. Поддържат се каналите за връзка със задграничните организации на БЗНС.[143]

През 1956 г. земеделската имиграция в чужбина и опозицията в България започват да залагат на Д. Гичев, който се намира в затвора и категорично отказва да подпише декларацията с признаване на своята дейност срещу БКП за погрешна. На няколко пъти

[140] АМВР, ф. 2, оп. 1, а. е. 1462, л. 16, 19.
[141] Пак там, а. е. 1401, л. 175, 185, 193, 255.
[142] Пак там, а. е. 574, л. 13.
[143] Пак там, а. е. 1602, л. 3–5; а. е. 1634, л. 3–4.

от самолет се разпръскват позиви с портрета на Гичев, в които той е наречен „твърд и непоклатим" водач на БЗНС, борещ се за селските правдини, за свобода, народовластие, благоденствие на частната собственост.[144] Д. Гичев е освободен от затвора през август 1960 г.

В края на 50-те – началото на 60-те години, когато започва т. нар. процес на разведряване, спада и напрежението в противопоставянето на опозицията на властта. В началото на септември 1959 г. от ТВО и затворите са освободени почти всички бивши лидери на БЗНС – НП: К. Муравиев, Ан. Държански, Хр. Стоянов, Ст. Божков, Р. Домусчиев и др. Най-активните дейци на опозицията напускат политическия терен, но остават непримирими противници на комунистическия режим. Те поддържат нелегални връзки с останалите на Запад дейци на опозицията. Държавна сигурност, чрез своята агентура, наблюдава тяхното поведение и прояви и се стреми да ограничи участието им в обществените мероприятия в страната.

* * *

БЗНС има принос в разширяването и укрепването на международните връзки на България, като установява контакти и взаимодействия със сродни партии и организации. С всяка година международните връзки заемат все по-значително място в политическата дейност на БЗНС. Ако през 1962 г. той поддържа връзки със 17 сродни организации, в края на 60-те години – с 50, то към края на 80-те години – вече със 124 партии и организации от 84 страни от всички континенти. Най-тясно е сътрудничеството на БЗНС със селските партии и сродни организации в социалистическите страни – с Обединената селска партия в Полша, Германската демократическа селска партия в ГДР, Съюза на кооперативите в Чехословакия, Националния съюз на селскостопанските кооперативи в Унгария, Националния съюз на земеделските производители в Румъния, Социалистическия съюз на трудовия народ на Югославия. С тях БЗНС обменя опит във връзка с участието в управлението и с решаването на задачи, свързани с развитието на селското стопанство.

[144] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е.219, л. 44.

БЗНС поддържа връзки със сродни партии в скандинавските страни – Партията на Центъра и Либералната народна партия във Финландия, Шведската народна партия във Финландия, Партията на Центъра в Швеция, Партията на Центъра в Норвегия и др. Поддържа контакти с Аграрната партия на Гърция (АКЕ), Съюза на кипърските селяни, Националния съюз на кооперативите в Италия, Националния съюз на преките производители и изполичарите в Италия, Движението на левите радикали във Франция, Съюза на френските селски синдикати, Съюза на австрийските селяни и др. Активно сътрудничи със селските организации в арабските страни: Египет, Сирия, Ирак, Алжир, Тунис, Мароко, Ливан, Йемен и др. Развива делови контакти със селски организации, движения и отделни дейци в редица африкански страни: Нигерия, Мали, Танзания, Ангола, Намибия, Замбия и др. В Азия най-активни връзки поддържа с Общояпонската федерация на селските съюзи, Общоиндийския селски съюз, партията Индийски национален конгрес, с редица партии в Бангладеш, Пакистан, Шри Ланка и др. Развива се сътрудничеството и с отделни селски организации в страните от Латинска Америка.

БЗНС участва активно в международни форуми на демократичното аграрно движение. Той е инициатор и домакин на световните форуми на демократичното аграрно движение през 1976 г., 1980 г., 1981 г. и 1986 г. в София, в които участват делегации на 100 партии и организации.

Целта на сътрудничеството на БЗНС със селските партии, организации и движения в целия свят е съвместната дейност в подкрепа на мира, взаимното разбиране, взаимноизгодното сътрудничество, обмяната на опит, разширяването на диалога на демократичното аграрно движение, сплотяването на неговите сили в борбата за мир, за решаването на глобални и регионални проблеми.[145]

Интернационалните връзки на БЗНС способстват за укрепване на позициите и авторитета на НРБ на международната арена.

[145] *Тридесет и пети* конгрес на БЗНС. 19–21 май 1986 г. С., 1987, 123–127, 506–517.

* * *

10 ноември 1989 г. разделя БКП и БЗНС. Всеки сам минава през пресата на революционните сътресения и на борбата за политическо оцеляване. БКП успява да се задържи на политическия връх. През есента на 1989 г. БЗНС се разпада като пясъчна кула.

Завърналите се от имиграция бивши ръководители на БЗНС заклеймяват прокомунистическия БЗНС и съдействат за неговата ликвидация. През първите години след премахването на комунистическото управление в страната те създават впечатление, че земеделската идея и земеделските сили са жизнени, но се оказват неподготвени да работят в новите условия и да посрещнат новите задачи. Обременени от старите си проблеми и повдигащи неактуални вече идеи, отказвайки да признаят казионния БЗНС и изградените от него кадри, те не успяват да сплотят около себе си широк кръг привърженици и да се преборят за тях в конкуренция с новопоявилите се движения и партии. Въвлечени в своите стари организационни проблеми и отново разделени в няколко отделни земеделски съюза, те са изместени от центъра на основните събития. БЗНС се превръща в маргинална, почти изчезнала политическа сила.

МАСОВИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ В БЪЛГАРИЯ В ЕПОХАТА НА СОЦИАЛИЗМА (1944-1989 г.)

Владимир Мигев

Vladimir Migev. **THE "MASS ORGANIZATIONS" IN BULGARIA IN THE AGE OF SOCIALISM (1944-1989)**

The study presents the role of the mass organizations in the Bulgarian political system through the years of the communist government. They has been playing a role of transmission of the governing Bulgarian Communist Party in order to make available the envelopment of the whole society and the implementation of the party's policy. The paper examines the most powerful and influential mass organizations such as: The trade-unions, The communist Youth Union and the National Front.

В периода на комунистическото управление (1944-1989 г.) масовите организации бяха част от политическата система на страната. Те изпълняваха функцията на трансмисия на управляващата БКП за обхващане на населението и реализиране на нейната политика. Най-силни и с най-широко влияние сред тях бяха профсъюзите, Младежкият съюз и Отечественият фронт.

* * *

Още със самото си възникване през септември-октомври 1944 г. под названието **Общ работнически професионален съюз (ОРПС)** синдикалната организация бе поставена под ръководството на комунистическата партия. В периода 1944-1948 г. тя осъществи една мащабна дейност за подобряване положението на работниците: осигуряване и разпределение на най-необходимите продукти и други стоки за потребление в условията на остра оскъдица, на достъпни за трудовите хора нормирани цени, грижи за работническото здравеопазване, отстояване интересите на трудещите се при сключването на колективните трудови договори в частните предприятия и пр. Чрез своите представители в създадените за известно време „тройки" ОРПС участва активно в управлението на предприятията след национализацията в края на 1947 г.

През 1948-1951 г. у нас се утвърди съветският (сталинският) модел на социализма, при който синдикатите бяха обезличени и тяхната дейност до голяма степен бе формализирана. Наложена бе тезата, че тъй като държавата е на работниците, те няма за какво да ѝ се противопоставят: задачата на профсъюзите е да защитават интересите на трудовите хора от извращенията на административните и стопанските ръководства, но и да защитават държавата от несъзнателните работници, лентяите и мошениците.

Основното в задълженията на профсъюзите бе да мобилизират трудещите се за изпълнението на производствените планове, най-вече чрез разгръщането на т. нар. социалистическо съревнование. Профсъюзите не притежаваха автономност, те не можеха да разработват своя стратегия, а трябваше да изпълняват тази на партията. Структурата на синдикалните органи съвпадаше с партийната и комитетите на БКП „отгоре до долу" регламентираха всички по-важни техни въпроси.

Въпреки че профсъюзите извършваха и в този период известна защитна дейност, тя бе ограничена и освен това в повечето случаи нейният характер, мащаби и насоченост се определяха от партията както на централно, така и на местно равнище. Редица важни въпроси не се решаваха, други се решаваха половинчато, поставените задачи много често не се изпълняваха. Наистина през 1950 г. общественото осигуряване и охраната на труда преминаха изцяло към БПС, но това не доведе до значителни промени. В някои случаи безгрижието трябва да се оцени като престъпно. Така в периода 1950-1954 г. не се взеха сериозни мерки за профилактиката от смъртоносната болест силикоза и тя покоси стотици работници в рудниците за добив на суровини за цветни метали.

Още от есента на 1944 г. ОРПС[1] разгърна социалистическото съревнование, което се провеждаше и отчиташе на три етапа: предпървомайско, преддеветосептемврийско и предновогодишно. Първоначално в него се изискваше преди всичко преизпълнението на производствените планове и норми, като се следваше примерът на стахановското движение в СССР. Впоследствие започнаха да се

[1] В началото на 50-те години бе дадено ново име: български профсъюзи.

приемат различни почини: съветски и български, със специфични задачи според особеностите на даденото производство или изискванията за момента за цялата икономика на страната. Полагаха се усилия почините да се масовизират, но те бързо заглъхваха, ето защо се формираха нови, като българските се експериментираха от БПС в дадено предприятие и им се даваше името на някой водещ български производственик. Така например в края на 60-те и началото на 70-те години при внедряването на петдневната работна седмица бяха положени значителни усилия за масовизирането на почина, назован на името на варненския работник Петър Брайков: „Да изпълним седмичния план за пет дни!“. В началото на 70-те години при утвърждаването на икономическия механизъм беше популяризиран починът на съветския строител Николай Злобин за бригадната стопанска сметка.

Социалистическото съревнование бе съпроводено с много голям медиен шум, парадност, триумфализъм, нерядко с пресилване на резултатите, създадена бе и своеобразна работническа аристокрация на „челниците и орденоносците“.

Върхът на формализма бе наложеното в началото на 60-те години „Движение за комунистически труд“. И въпреки че още в средата на десетилетието стана пределно ясен неговият изкуствен и откъснат от реалния живот характер, то просъществува чак докъм 1977-1978 г. – това бе ярък показател за закостенелостта на системата.

Разбира се, не бива да се отрича изцяло социалистическото съревнование, то изигра своята положителна роля за изграждането на материално-техническата база на страната.

Процесът на известно смекчаване на сталинския модел за профсъюзите започна през първата половина на 50-те години и бе обвързан с общата либерализация на режима под влияние на външни фактори: в периода 1953-1955 г. – с промените след смъртта на Й. В. Сталин, в периода 1958-1960 г. – с обстановката след XX конгрес на КПСС, през 1968-1972 г. – под влияние на „Пражката пролет – 1968 г.“ в Чехословакия, през 1980-1983 г. – с полската криза и възникването на свободния профсъюз „Солидарност“, през 1987-1989 г. – с развитието на българската „перестройка“.

По време на всеки един от тези периоди в различна степен се изявяваха следните характерни прояви: 1. БКП инициираше засилена критичност към дейността на профсъюзите: както „отгоре“, така и „отдолу“. 2. Приемаха се нормативни документи за разширяване на техните правомощия и придобиването на нови. 3. Самите профсъюзни структури се активизираха, увеличаваха се техните искания пред държавните органи, търсеше се в това отношение подкрепата на партийните комитети. Обикновено обаче тези процеси траеха не повече от две-три години, след което се връщаше старото положение в смекчен вариант, при наличието на определен прогрес в сравнение с предишния период на застой.

През 1953-1955 г. партийното ръководство се погрижи за известно увеличаване на авторитета на БПС. От своя страна техните органи съумяха да прокарат някои положителни мероприятия: подобряване на работническото здравеопазване – в това число вземане най-после на сериозни мерки срещу силикозата, създаване на система за регистриране на безработните и осигуряване на временна малка помощ за тях и пр., и пр.

Много по-силно бе активизирането след XX конгрес на КПСС (февруари 1956 г.). Причина за това бе, че в отчетния доклад пред конгреса, прочетен от Н. С. Хрушчов, бе отправена остра критика за бездействието на съветските профсъюзи. У нас всичко това съвпадна с бурната критична вълнà в партията при обсъждането на решенията на Априлския пленум на ЦК на БКП. Много силна бе атаката и на проведените по същото време събрания и конференции на БПС във връзка с насрочения за май 1958 г. пореден профсъюзен конгрес. Критичната вълнà обхвана и ръководството. На предконгресния пленум на Централния съвет (ЦС) представителите на старата синдикална гвардия: Драгой Коджейков, Борис Благоев и Георги Вангелов изтъкнаха, че „славните традиции на българското синдикално движение от началото на XX век са били похабени след 9 септември 1944 г.” Те се изказаха против възлагането на задачи на БПС, чужди на тяхната същност, които трябваше да се изпълняват от държавните органи.

Отчитайки силната възбуда сред профсъюзната членска маса, управляващите отложиха провеждането на конгреса с една година.

В края на март 1958 г. бе прието съвместно постановление на ЦК на БКП, Министерския съвет и ЦС на БПС за реформи в различни звена на политическата система. С него се увеличаваха правата на профсъюзите: да дават мнения и предложения при нормирането и заплащането на труда, да вземат решения при констатирани нарушения в тази сфера и да поставят срокове пред стопанските ръководства за изправяне на нередностите. Разбира се, доколко профсъюзните органи можеха да налагат своята воля е въпрос, тъй като всичко се решаваше в последна сметка от партийните структури. Освен това в следващите две-три години тези решения бяха „забравени“ и по-нататък те отново влязоха в нови нормативни актове.

При създалата се еуфория през 1956-1958 г. част от ръководителите на БПС решиха да поставят въпроса за значително разгръщане правата и функциите на профсъюзите и за постигането на известна тяхна самостоятелност. Това разяри ръководството на БКП. С решение на Политбюро на ЦК от 17 май 1981 г. цял екип от водещи дейци на БПС бе свален: председателят Тодор Прахов, секретарите: Никола Куфарджиев, Никола Алексиев, Мария Кирилова, Борис Благоев. Главният инициатор на тази акция – Куфарджиев, бе обявен за антипартиен елемент, бе изключен от БКП и репресиран. Да, тези хора бяха забравили докъде се простират техните права, бяха приели като „чиста монета“ призивите за реално издигане ролята на БПС в нашия политически живот.

Разгърнатият процес на демократизация на съществуващата политическа система в Чехословакия, започнал от началото на 1968 г. и останал в историята под названието „Пражката пролет“, разтревожи твърде много управляващите у нас. Те започнаха да оглеждат обстановката в страната и се постараха с активни действия да ликвидират възможните огнища на недоволство на хората. На критичен прицел бе поставена отново работата на профсъюзите. В информациите, изготвяни от по-долните партийни структури за ЦК се посочваха примери за негативните оценки на трудовите хора за българските синдикати.

В периода 1968-1972 г. бяха направени някои реални стъпки за повишаване ролята на профсъюзите. Така например на тях

им бе дадено правото да спират изпълнението на заповеди на административните и стопанските ръководства, които по преценка на синдикалните органи бяха против интересите на работниците. След това въпросът се отнасяше до Арбитражния съд. Бе осигурено правото на профсъюзите да се произнасят при назначаването на инженерно-техническия персонал, както и правото да спират действието на отделни машини и производствени участъци, включително и цели цехове, ако в тях не бе осигурена на необходимото ниво безопасността и хигиената на труда.

Засили се активността на ръководните профсъюзни органи пред партийното и държавното ръководство на страната: например те изискаха плановете за социално-икономическото развитие на България преди да бъдат внесени в Министерския съвет да минават задължително през Централния съвет на БПС. Тази практика бе утвърдена. Също така в плановете на стопанските обединения и предприятията трябваше да има задължителен раздел „Социално развитие на колектива“, като изрично се посочват финансовите източници за неговото обезпечаване.

Значително бе засилена и защитната дейност. Централните комитети на отрасловите профсъюзи започнаха да следят найредовно и да изготвят обширни сводки за негативните явления в производствените звена, да анализират причините за тях и да сигнализират съответните министерства и обединения, а за найтежките случаи ЦС сезираше и правителството. Бяха поставени и редица проблеми от по-глобален характер: за забавеното жилищно строителство и неусвояването на значителна част от средствата, предвидени за него, за недоброто снабдяване на търговските заведения със стоки от първа необходимост, за високия относителен дял на търговската отстъпка, за крайно ниския обхват на децата в детските заведения и особено в яслите, което не позволяваше на много жени да започнат работа и пр. Поставиха се и остри проблеми на съревнованието: срещу приемането и налагането на нереални обещания от трудовите колективи, които при неизпълнение удряха по доходите на работниците, за настъпилото изхабяване на „Движението за комунистически труд“ и пр., и пр. Констатираше

се и формалният характер на т. нар. работническо самоуправление, поставяше се искането то да се влее в профсъюзите.

Заедно с това обаче се отчиташе, че е налице една обективна тенденция за намаляване силата и влиянието на профсъюзите. Тя произтичаше от прилагането на икономическия механизъм, който засилваше прерогативите на ръководните длъжности в новите по-високи управленчески звена на производството: обединенията и комбинатите за сметка на директорите на предприятията – ето защо в много случаи тези последните не бяха в състояние да изпълнят исканията на профсъюзите, примиряваха се с проявения субективизъм „отгоре“ по важни показатели: определянето на фонда „Работна заплата“ и на общия размер на премиите за даденото предприятие. При това, за да си осигурят заплатите и премиите, нерядко работниците не се противопоставяха на редица решения, налагани отгоре – например за чрезмерното увеличаване на извънредния труд. Между впрочем, тенденцията за намаляване значението на профсъюзите бе налице и в западните страни.

Избухването на полската криза, започнала от края на август 1980 г., върна у нас обстановката от 1968 г. и накара управляващите да действат по същия начин както тогава. Сега обаче вниманието към профсъюзите бе много по-голямо, тъй като в основата на полските събития бе възникването на свободния профсъюз „Солидарност“, чието масовизиране стана мълниеносно. Това показа, че казионните профсъюзи бяха загубили до голяма степен авторитета си сред полските работници.

У нас някъде от 1973 г. нататък бързо се бе възстановило старото положение за значителното пренебрегване на синдикатите, за намаляването на тяхното влияние и тежест, за често срещаното незачитане на техните изисквания. От есента на 1980 г. се наложи вземането на спешни мерки, за да се създадеше впечатлението, че в тази сфера настъпват коренни промени. Това се почувства още през октомври-ноември. На станалото вече традиционно обсъждане на проектоплана за 1981-1982 г. в ЦС на БПС бяха отправени силни критики, че в плана не се решаваха редица остри проблеми – така например профсъюзните лидери поискаха да се спре изграждане-

то на двата гигантски обекта: Третата металургична база близо до Бургас и Машиностроителният комбинат край Радомир, докато не се реши жилищният въпрос. Настояваше се въобще проектопланът да се върне за преразглеждане в правителството с участието на представители на ЦС на БПС.

На 28 декември 1980 г. бе проведен решаващият при новата обстановка пленум на Централния съвет. На него бе направена остра самокритика за дотогавашната синдикална дейност. Изтъкнато бе, че профсъюзите носят своята вина за нерешаването на редица важни въпроси: наред с жилищния проблем се изтъкваше и недостатъчният обхват на столовото хранене и на битовото обслужване на работниците в предприятията, големите слабости в почивното дело и пр., и пр. По всички тези въпроси бе решено в ускорен темп да се изработят и програми с разгърнати мероприятия за тяхното изпълнение. Това бе извършено много експедитивно.

На пленума на ЦС на 22 март 1981 г. твърде изхабилият се вече председател на Централния съвет Мишо Мишев бе заменен с младия и енергичен дотогавашен първи секретар на Окръжния комитет на БКП в Благоевград – Петър Дюлгеров. Бяха извършени и други персонални промени.

На 16 декември 1981 г. бе представено за обсъждане на централно равнище проектопостановление на Министерския съвет „За правата и отговорностите на профсъюзите в социалистическите организации“. С този документ се разширяваха значително прерогативите на синдикатите, някои от предложенията бяха твърде смели – така например се изискваше уволнението на работник или служител да става само със съгласието на съответния профсъюзен комитет. В окончателния текст това предложение отпадна, но то бе показател за проявеното желание да се увеличи максимално ролята на БПС в социално-политическия живот на страната.

Заедно с това обаче продължаваха нерядко да се проявяват и рецидивите на традиционната практика. Така например в началото на 1982 г. на централно равнище бе обсъден проект за изграждането на бригадната организация на труда в производствените звена. В него се изискваше профсъюзите да бъдат „съучастници и

отговорни“ за изработването на насрещния план (друг план бригадата и предприятието нямаха – б. м., В. М.) – т. е. отново на БПС бе наложена ролята на придатък към административно-стопанските ръководства и това ставаше дори в условията на еуфорията по издигане ролята на синдикатите.

От 8 до 10 април 1982 г. се проведе Деветият конгрес на БПС. Той премина в остро критичен и самокритичен дух. Голяма реч пред конгреса произнесе Тодор Живков. Тя бе изцяло аранжирана с оглед проблемите, които поставиха пред профсъюзите при социализма полските събития. „Профсъюзите са независими в своята дейност. – подчерта Живков … В нашето общество държавата не се намесва и няма право да се намесва в тяхната вътрешна дейност … [но БКП играе водеща роля в страната – б.м., В. М.] … Ето защо ние разбираме независимостта на профсъюзите не като опозиция, не като противопоставяне, не като конфронтация, а като единство на техните действия с действията на партията.“ По този начин в края на посочения цитат Т. Живков слагаше капак на тезата за независимостта на профсъюзите.

Под влияние на полските събития започна подготовката за нов кодекс на труда. След обстойно обсъждане той бе узаконен през 1986 г. В него се разработиха, макар и частично, някои принципни положения за самостоятелност на БПС – например те добиха правото да си определят сами формите и средствата за работа. Разшириха се техните възможности да изразяват мнението си при назначаване на ръководните длъжности в стопанските предприятия и организации. Без тяхното одобрение никакво назначение не можеше да се извърши – друг е въпросът дали профсъюзният орган можеше да устои на натиска на партийния комитет или по-горната държавна инстанция и да запази становището си. Представители на профсъюзите трябваше да участват задължително в комисиите за изборите и конкурсите.

Сега профсъюзите можеха, вече в много по-значителна степен, да осъществяват своите контролни функции. Така в периода между Деветия и Десетия конгрес (1982-1987 г.) техните органи спряха производството на повече от 27 хил. машини, на 1300 цеха,

на 380 производства (закръглени цифри – б. м., В. М.), наложиха орязване на премиалните възнаграждения на десетки директори на предприятия и по-малки производствени началници, както и на представители на инженерно-техническия персонал заради нерешаването на важни за работниците задачи.

След като обаче „полската опасност“ премина, в периода 1983-1987 г. отново защитните дейности на БПС отидоха на по-заден план, отново в центъра на вниманието бе поставен контролът по изпълнението на плановете и обещанията. Отново зачестиха случаите на пренебрегване на профсъюзните органи от административно-стопанските ръководители. Както и преди партийните, структури не реагираха на това или налагаха „компромисни решения“, които в повечето случаи представляваха обезсилване на исканията на комитетите на БПС.

Ето защо при настъпилата „българска перестройка“ (лятото на 1987-ноември 1989 г.) оценките на висшите партийни среди бяха същите, както при началото на полската криза. Социологическите проучвания в този период отразиха продължаващия негативизъм на трудовите хора към българските профсъюзи, който се запазваше, въпреки постигнатия напредък в тяхното развитие.

В началото на 1989 г. възникна първият свободен профсъюз в България след 9 септември 1944 г. – „Подкрепа“, а през октомври същата година бе оповестена неговата силна социална програма. Новият профсъюз бе посрещнат с неприязън от ръководството на БПС, а през лятото на 1989 г. дейци на новото формирование бяха подложени на някои ограничени по размер репресии от властите. Профсъюзът копираше полския „Солидарност“, но бе далече от мащабите на неговата дейност и неговите завоевания – той не само не се масовизира в условията на комунистическото управление, но до 10 ноември 1989 г. бе почти напълно неизвестен за българската общественост.

При възникналия синдикален плурализъм ръководството на БПС все пак бе принудено да извърши някои значителни стъпки: отказ от демократическия централизъм в организационното му устройство, утвърждаването на федеративния принцип, реална

доброволност на членството и пр. Краткият седеммесечен срок на прилагане на преобразованията: март – октомври 1989 г., не позволи те да се разгърнат и да доведат до съществени промени.

През целия 40-годишен период на господство сталинският синдикален модел запази определящия си характер за облика на българските профсъюзи. Все пак за това сравнително дълго време те изживяха значителна еволюция и това може лесно да се установи дори при най-елементарния съпоставителен анализ на тяхната дейност и на постигнатите резултати. Не може да се отрече, че въпреки всички ограничения, условности и формализъм в работата, българските профсъюзи имаха немалко успехи в защита интересите на трудовите хора на България, особено през 60-те – 80-те години.

* * *

Втората по значение обществено-политическа организация бе **Младежкият съюз.** Веднага след 9 септември 1944 г. в условията на установената многопартийност всяка една от партиите, влизащи в Отечествения фронт, си създаде своя младежка организация: Работнически младежки съюз (РМС) на комунистическата партия, Земеделски младежки съюз (ЗМС) на БЗНС, Съюз на социалистическата младеж (ССМ) на социалдемократическата партия, Младежки съюз „Звено“ и Съюз на младите радикали – последният възникна през 1945 г.

Това разнообразие на младежки политически организации не бе обаче проявено в равностойна изява – доколкото реалната ръководна сила в страната бе комунистическата партия, то и нейният младежки съюз имаше подчертана хегемония в младежкото движение. Затова говори и бързата масовизация на съюза – за по-малко от две години членската му маса достигна повече от 450 хил. души – т. е. около 70-80 % от политически организираната младеж в България. Формирането имаше стройна организационна структура с много действен живот – ремсовите дружества подпомагаха активно всички политически и стопански акции на компартията – тук бихме споменали записването на доброволци за фронта, подпомагане семействата на фронтоваците и на ранени-

те войници, масовите прояви около Народния съд (1944-1945 г.), парламентарните избори през 1945 и 1946 г., акцията около референдума за държавното устройство – 1946 г., и пр.

Ръководителите на ЗМС твърдяха, че в съюза им влизат над 150 хил. членове. Тази цифра трябва да се приеме обаче със значителни резерви, тъй като в организационно отношение съюзът бе твърде слаб, неговите низови звена – младежките земеделски дружби, нямаха стройния, активен живот на ремсовите дружества. Когато през пролетта на 1945 г. БЗНС се разцепи, същото стана и в ЗМС. Отечественофронтовският младежки съюз бе малоброен. Що се отнася до опозиционния, неговото ръководство – Постоянното му присъствие, лансираше тезата за членски състав от 100 хил. души. По същите, споменати по-горе, причини тази цифра трябва да се приеме с големи резерви, още повече че при започналите репресии немалка част от членовете на тази организация се оттеглиха от съюза.

Що се отнася до останалите три младежки политически организации, тяхното присъствие в младежкото движение не бе от съществено значение.

Постепенно РМС завладяваше позиция след позиция сред младежта на България. Така в периода 1945-1946 г. бяха изградени единната детска организация „Септемврийче“, единният средношколски съюз – ЕМОС, единната студентска организация – ОСНС, които бяха изцяло под ръководството на РМС. Същото можем да кажем и за създадените тук-там комитети на демократичната младеж. Засилване на влиянието на РМС се извършваше и чрез възникналото през 1946 г. младежко бригадирско движение. В периода от 1947 г. до 1950 г., когато то бе прекратено, през него преминаха над 400 хил. младежи, като някои от тях работиха повече от една година. В бригадите се провеждаше политическа дейност в духа на идеологията на комунистическата партия.

След разгрома на опозицията се пристъпи към създаването на единната организация – Съюз на народната младеж (СНМ). Учредителният конгрес бе проведен на 21-22 декември 1947 г. В новото формирование бяха включени всички останали организации на ОФ-партиите, както и споменатите по-горе ЕМОС и ОСНС.

По същество СНМ бе изцяло под ръководството на комунистическата партия, така както това бе в Съветския комсомол (ВЛКСМ). По понятни причини обаче в продължение на повече от 10 години бе оставено първоначалното име на съюза[2]. Въпреки цялостното копиране на ВЛКСМ, все пак в българската младежка организация бяха запазени някои различия – на първо място, докато в Съветския комсомол приемането ставаше подборно, то стремежът на БКП бе в ДСНМ да влиза цялата българска младеж На второ място, политизацията на организационния и идеологическия живот в българския съюз бе по-слаба в сравнение със съветския.

Както вече посочихме, от лятото на 1948 г. в България започна интензивното внедряване на Сталинския модел на социализма, с всичките съпътстващи този процес явления: налагането на тезата за изостряне на класовата борба, необходимостта от интензивна „революционна бдителност“ и „смазване съпротивата на класовия враг“ и пр., и пр. Всичко това даде веднага своето отражение и в СНМ. Така в края на 1948 г. и началото на 1949 г. бе извършена чистка в организацията – бяха изключени младежи, чиито родители бяха оценени като „вражески” или „класово чужди елементи“. Това бе свързано и с чистката на студенти от ВУЗ с подобни характеристики. Изключвания с тази обосновка, като единични случаи, имаше и през следващите години – докъм средата на 50-те.

За членове на ръководните органи в ДСНМ се издигаха задължително младежи с „добър произход“, т. е. родителите им да бъдат комунисти или водещи личности с утвърден авторитет като производственици или обществени. Известно изключение се правеше в средните училища с оглед необходимостта на ръководни длъжности да бъдат издигани ученици с отличен или много добър успех. Непосредствено след Унгарското въстание – септември-октомври 1956 г., някои от „компромисно“ издигнатите в предишния период бяха свалени от заеманите длъжности.

Цялата политическа работа в ДСНМ копираше тази в комунистическата партия, по неин образец бе изградена и политическа-

[2] От лятото на 1949 г. се прибави названието “Димитровски” и официалното наименование на съюза стана Димитровски съюз на народната младеж (ДНСМ).

та учебна година. Създаваха се кръжоци по история на КПСС, на БКП, по диалектически материализъм и пр. Сред трудовата младеж тези кръжоци бързо се проваляха или минаваха съвсем формално с по 3-4 занятия, тъй като те не съответстваха нито на общата култура, нито на интересите на младите хора. Малко по-успешно се развиваха те в средните училища, но учениците ги посрещаха негативно, тъй като те увеличаваха и без това голямата натовареност с учебни занятия. След няколко години политическата учебна година в училищата бе премахната. Сравнително по-добра бе изявата на кръжоците по „История на младежкото революционно движение в България“, особено ако водещият звеното бе човек с по-голяма обща култура и „дар слово“.

На организациите на ДСНМ в трудовете колективи бе наложена дейност, сходна с тази на профсъюзите – оказваше се натиск върху младите работници и върху труженицте в ТКЗС за активното им въвличане в съревнованието, за възприемане и масово прилагане на непрекъснато възникващите нови почини, някои от които бяха само за младежите. Главната задача бе създаването на младежки производствени единици: бригади в промишлеността, строителството, транспорта, търговията, обслужването и в машинотракторните станции и на младежки звена в ТКЗС. Всички те трябваше да достигат челните постижения в своята сфера на дейност. Що се отнася до селските организации, то техните активисти биваха включвани в групите за натиск върху частните стопани за изпълнението на селскостопанските задачи и на задължителните държавни доставки. По време на кампаниите за колективизацията (1948/49 г., 1950/51 г. и 1956/58 г.) активистите участваха в създадените групи за „агитация“, за влизане на частниците в ТКЗС. С други думи, ДСНМ бе мобилизиран за реализирането на политиката на БКП във всички направления и изяви на обществената дейност.

За период от 4-5 години животът в дружествата на младежкия съюз залиня, стана скучен и непривлекателен за младите хора. По-оживена бе дейността сред армейската младеж и в средните училища – в армията по понятни причини, а в училищата поради желанието на добрите ученици да си осигурят добра харак-

теристика за влизане във ВУЗ. Играеше роля и обстоятелството за по-лесното организиране на членската маса в тези дружества.

Разбира се, нещата не бива да се абсолютизират – сред една част от младежта се запазваше идеализмът, готовността да се служи на делото на комунизма, затова в редица дружества животът бе по-разнообразен, провеждаха се интересни инициативи. Освен това ДСНМ съдействаше активно при организирането на физкултурните прояви и художествената самодейност и това също разнообразяваше живота в дружествата и организациите.

След унгарските събития се положиха грижи за разнообразяване на неполитическата дейност в ДСНМ, за по-системното организиране на свободното време на младите хора. Бяха осъществени и някои други подобрения – така например бе дадена насока да намалеят пряката намеса, както и опекунството на партийните организации по места над младежките дружества, да се създаде представата за известна тяхна самостоятелност. За това спомогна и изучаването на горчивия опит на Унгарския младежки съюз от периода 1949-1956 г. Все пак българските ръководители не посмяха да извършат тези решителни и коренни преобразования, които станаха факт в унгарското и полското младежко движение след 1956 г.

През 1956 г. бе възстановено бригадирското движение, а от 1958 г. то бе отново масовизирано. Движението се изяви в две основни насоки: летни и есенни бригади. Ежегодно в него се включваха около 300-350 хил. младежи, като в тази бройка влизаше участието на част от младежите и в двата вида бригади. Обликът на бригадирското движение се формираше от средношколската младеж, относителният дял на студентите бе сравнително малък, особено в летните бригади. Главната дейност на бригадирите бе прибирането и преработката на селскостопанската продукция. Постепенно обаче движението обхвана и други дейности: залесяването и поддържането на младите горски насаждения, спомагателни работи на главните строителни обекти в страната, работа в някои отрасли на леката промишленост, в обслужването, на археологически разкопки и пр. От 1976 г. се премина към пряко заплащане на бригадирския труд.

От 28 ноември до 1 декември 1958 г. се проведе поредният конгрес на съюза, на който бе утвърдено името на създадения през 1919 г. Български комунистически младежки съюз. Този акт бе използван за известно активизиране на структурите на съюза.

Значително по-енергична дейност в това отношение бе осъществена след публикуването през октомври 1967 г. на Тезисите на Т. Живков за младежта и Комсомола. В тях бяха направени някои горчиви констатации за състоянието на Младежкия съюз. Причините за негативите се търсеха в това, че Комсомолът бил лишен от пряко участие в решаването на важни проблеми, които вълнували младите хора. Доста силно прозвуча оценката, че „Младежкият съюз сега е изпразнен от съдържание".

В изпълнение на задачите, поставени в тезисите, бяха разширени политическите и социалните функции на ДКМС, бе регламентирано участието на негови представители в политическата система на страната на всички нива, както и в ръководните звена на държавните и стопанските учреждения. За тази цел бе създаден специален орган – Комитет за младежта и спорта, обвързан с ръководните комсомолски структури. Бе разформирована дотогавашната организация за съдействие на отбраната и военнотехническото обучение бе прехвърлено към ДКМС. Значително бяха увеличени социалните функции на Младежкия съюз. Особено добре това се изяви във ВУЗ, където още по-рано Комсомолът бе поел осъществяването на важни задачи в социалната сфера: разпределението на стипендиите и местата в студентските общежития, контрола върху студентските столове и пр. Опит за активизиране бе потърсен и в подготовката за Световния фестивал на младежта, който се проведе в България през лятото на 1968 г., както и в новото обръщение на Т. Живков – писмото му до ЦК на ДКМС от 18 юли 1978 г. Всички тези опити имаха обаче краткотраен ефект.

За сравнително кратък период от време сред активистите на ДСНМ-ДКМС се оформи върхушка със силно изявен кариеризъм. Едно престояване дори само от 1-2 години на щатна длъжност в съюза осигуряваше вече добър трамплин за устройване в бъдеще: в партийния апарат, в органите на МВР, на началнически длъж-

ности в материалната и извънматералната сфера. От всичко това произтичаха редица негативни явления: младият активист започваше да действа за устройването си още със самото си постъпване в апарата. Това пък водеше до едно значително текучество на кадрите. Освен това авторитетът на голяма част от работещите в ДСНМ - ДКМС силно падна.

Поради строгия „класов“ подбор, бе налице и друго негативно явление – ниското образователно равнище на щатните работници в съюза. Проверката, направена през пролетта на 1956 г., показа една фрапираща картина: 46 % от работещите нямаха средно образование, 45 % имаха такова и само 4 % бяха висшисти, включително и следващите в него момент задочно. След унгарските събития бяха взети решителни мерки за преодоляване на това явление. Една от тези мерки бе увеличеният прием на щатни работници на Младежкия съюз във Висшата партийна школа към ЦК на БКП (впоследствие Академия за обществени науки и социално управление – АОНСУ), където дипломата за висше образование се придобиваше по-лесно в сравнение с другите ВУЗ. Въпреки това нужният прелом не бе постигнат – в края на 60-те години все още над 50 % от щатните работници и 75 % от първите секретари на градските и общинските комитети на ДКМС имаха само средно образование – т. е. и в този период образователното равнище на щатния апарат не респектираше сред общото образователно равнище на членовете на съюза и особено на неговия актив. Нещата се промениха едва през 70-те години.

От края на 60-те и вече през 70-те години бяха намерени някои по-действени форми за въвличане на младежта и децата. На първо място, тук бихме посочили твърде ефективното Движение за техническо и научно творчество на младежта. То си изгради солидна мрежа от най-различни структури: клубове, станции, експериментални бюра, кръжоци. Ежегодно се провеждаха различни конкурси и изложби, раздаваха се солидни награди и други материални поощрения. Всичко това се финансираше от държавния бюджет чрез Комитета за младежта и спорта. Бяха изградени много младежки домове – във всички окръжни центрове, както и в много градове и

общини. Те също бяха сравнително добре финансирани. В сферата на културата изигра съществена роля инициираната от Людмила Живкова „Програма за всенародно естетическо възпитание“ с редица инициативи в нейните рамки, в това число движението „Знаме на мира“ за възпитанието на младите таланти в сферата на художественото творчество. То също така си създаде свои регионални структури. Бяха организирани и други форми в национален мащаб, като „Движението за политическа песен „Ален мак“, на съветската песен „Альоша“, „Българска музикална младеж“ и пр. Всички те организираха различни прегледи и фестивали със заключителен етап на национално равнище. За военно-патриотичното възпитание на децата ежегодно се провеждаше акцията „Българска слава“ с известно ангажиране на армията в нея.

Положителни промени настъпиха и в идеологическата дейност. В системата на политическата просвета бяха създадени „Дискусионни клубове“ за младата интелигенция и студентите, в които проблематиката се избираше от самите участници. В рамките на тяхната дейност се провеждаха срещи с учени, творци в литературата и изкуството, журналисти и пр. Всички тези инициативи се финансираха от Младежките домове или чрез отпускани помощи и субсидии от стопанските предприятия.

Известно раздвижване донесе и създаденият през 70-те години Национален политически конкурс с писането на реферати от участниците на политически и исторически теми. При оценката на творбите се използваха някои от формите на учебната работа във ВУЗ: рецензиране от специалисти и защити пред комисии. Всичко това създаде определен интерес.

В сферата на развлекателната дейност също бяха преодолени сковаващите рамки на сектантщината от предишния период. Пристъпи се към провеждане на различни тържества, като новогодишни и пролетни празници, карнавални шествия, балове с определяне на най-добре представилите се младеж и девойка – т. е. конкурс за „Мис“ и „Мистър“ на града, на училището, на предприятието и пр.

Бе подобрено значително и равнището на младежките предавания в електронните медии, с привличането в тях на талантли-

ви млади журналисти и писатели. Към всеки от творческите съюзи бяха създадени подразделения за младите автори. Най-деен в това отношение бе Кабинетът на младия писател. Наред с предишните периодични издания на ЦК на ДКМС – вестник „Народна младеж“ и списание „Младеж“, се утвърдиха някои нови: вестник „Пулс“ и списание „Родна реч“ за литература, вестник „Орбита“, орган на движението на ТНТМ, и списание „Космос“ за популяризиране на научно-техническите постижения в световен мащаб.

Въпреки всички тези успехи обаче, кризисните процеси в Комсомола продължиха да се задълбочават. Това проличаваше най-добре в намаляването на членския състав. В официалната пропаганда постоянно, от години, се сочеше, че ДКМС обхваща цялата българска младеж. В закрити материали на ЦК на съюза обаче се даваха данни, че реално в организацията влизат около 60 % от младите хора в страната. По-важно бе обаче друго – че голямата част от младежите бяха апатични, немалко от тях бяха в категорията на формалните членове. Една от главните причини за това бе от идеологически характер – много от младежите не можеха да приемат помпозния, триумфалистичен подход в политическата работа на съюза, голямата показност, както и създаването на една идеализирана картина за социализма, която влизаше в ярко противоречие с реалната действителност.

Засилваха се и опозиционните прояви, като например отказът от участие в организираните публични мероприятия, отклонението от бригадите – в края на 70-те години по данни на окръжните бригадирски щабове около 15-18 % от призованите не се явяваха под най-различни предлози и поводи, в това число и с представянето на медицински бележки с пресилване степента на заболяването, давани услужливо от лекарите. На събрания на дружествата – открито, а на конференциите, с анонимни бележки към президиума, се изразяваха постановки, противни на официалните тези. Така например след сподавянето на „Пражката пролет – 1968 г.“ на традиционните срещи на висши партийни и държавни ръководители със студентския актив в навечерието на студентския празник – 8 декември, бяха задавани редица нелицеприятни въпроси, като например: „Какво правят нашите военни части в Чехосло-

вакия, чии интереси те защитават там?“ Все по-остро се реагираше и на налаганите „отгоре“ състави на ръководните органи. По този повод на редовната отчетно-изборна конференция на ДКМС във Висшия театрален институт през пролетта на 1969 г. надигането бе така силно, че едва не доведе до провалянето на самата конференция. Най-ярката проява на колективно изявена опозиционност бе създадената през 1968 г. нелегална организация в Историческия факултет на Софийския университет и привличането в нея на около 50 младежи. Инициаторите на организацията бяха осъдени на ефективни присъди затвор.

При възникването на остри кризисни процеси в Съветския блок започваше затягането на всички звена на политическата система, в това число и на ДКМС. Така през 1969 г. бе проведена замяна на комсомолските лични карти. Тя бе придружена с разговор с всеки член, като указанията бяха за критична насоченост на събеседванията. Подмяната доведе до подобряване за известно време на организационния живот и дисциплината в дружествата. Желаните резултати обаче не бяха постигнати, затягането се оказа временно, а събеседванията много бързо се формализираха. За това говори фактът, че в резултат на акцията бяха изключени от съюза 1347 младежи (0,009 % от водените на отчет), а други по-малки наказания бяха наложени на 9112 души (0,078 %). Нещо повече – при проведените разговори 27 хил. души, според официалните отчети, проявили смелост да заявят открито, че не желаят да членуват в ДКМС.

По време на кризата в Полша, в началото на 80-те години, се проведе т. нар. атестиране на членовете на ДКМС. През есента на 1983 г. пък бе организирана т. нар. Априлска проверка за всяко комсомолско дружество и организация. Въпреки забелязаното раздвижване и затягане, в крайна сметка резултатите не бяха позначими от тези при сходната акция през 1969 г. Всичко това показваше, че упадъкът в Комсомола е непреодолим.

От началото на 80-те години възникна едно ново явление – създаването на неформални младежки групи с най-различна насоченост: събирания за слушане на западна музика или гледане и обсъждане на нелегално внесени видеокасети, дискусионни клу-

бове, клубове за изучаване на източни бойни изкуства, на които докъм средата на 80-те години не се даваше официална линия за изява, и пр., и пр. Както се вижда, посочените общности нямаха пряка опозиционна насоченост, но те бяха още един ярък показател, че животът в Комсомола е станал непривлекателен за значителна част от младите хора и те търсеха нови форми за реализация на младежките си влечения. Държавна сигурност постави под пряко наблюдение посочените общности.

С разгръщането на българската „перестройка“ бяха извършени някои значими промени в ДКМС – засили се самостоятелността в действията на комсомолските структури и значително се ограничи намесата на партийните организации в тях, премахна се политическата учебна година, прекратен бе акционният характер на масовото приемане на нови членове в съюза, бригадирското движение премина на самоиздръжка чрез създаването на трудови борси и пр., и пр.

* * *

Отечественият фронт бе учреден през лятото на 1942 г. като коалиция на левите демократични сили в България. Водеща роля в него играеше комунистическата партия. Политическите промени в страната в първите години след 9 септември 1944 г. се извършваха официално в духа на програмата на ОФ. В периода 9-12 септември се изградиха отечественофронтовски комитети във всички населени места в страната. На 9 и 10 септември именно комитетите на ОФ поеха властта и в продължение на няколко дни осъществяваха управлението. По указание на Георги Димитров от Москва под тяхното ръководство и измежду техния състав бяха изградени местните административни органи. ОФ-комитетите извършваха обаче пълен контрол върху дейността им, като най-важните въпроси се обсъждаха предварително и по тях се вземаха решения, задължителни за администрацията. По същия начин върховният ръководен орган на ОФ по това време – Националният комитет, обсъждаше най-важните проектопостановления, които предстояха да влязат за приемане в правителството. От края на 1945 г., когато бе възстановен парламентът, комитетът обсъждаше и най-важните проектозакони.

По същество ОФ-комитетите бяха органи за провеждане линията на комунистическата партия. Възникващите спорове в тях между представителите на отделните партии, в последна сметка, се решаваха съобразно изискванията на комунистите. Същото ставаше и в Националния комитет, като, разбира се, в някои случаи представителите на БРП (к)[3] правеха известни компромиси, но те не бяха в противоречие с основната линия на партията.

Отечественофронтовските комитети помагаха на структурите на БРП (к) по места за осъществяването на всички основни задачи от политически, стопански и социален характер, като например раздаването на промишлените стоки за масово потребление в селата, тъй като там нямаше купонна система, разпределението на държавните наряди от селскостопанска продукция между производителите, провеждането на чистката в държавния апарат и в учебните заведения, назначаването на служба, за което от кандидата се изискваше да представи „ОФ-бележка“ за благонадеждност и пр.

През септември 1947 г. в Полша се проведе съвещание на ръководителите на управляващите партии от европейските страни на Съветския блок. На него представителите на СССР наложиха линията за ускорено утвърждаване на диктатурата на пролетариата в страните-сателити на Съветския съюз. До голяма степен този процес бе вече извършен в Югославия, затова бе заповядано останалите страни да изучават и прилагат югославската практика. В реализирането на тази задача бе решено Отечественият фронт в България да се превърне от коалиция в масова непартийна политическа организация с индивидуално членство. Това бе узаконено на Втория конгрес на ОФ, проведен на 2-3 февруари 1948 г. Също по югославски образец в периода февруари-май същата година ролята на ОФ в политическата система бе значително издигната, организацията пое някои функции, които дотогава бяха в сферата на дейност на компартията. Всичко това бе прекратено някъде през втората половина на май, когато стана известен оформилият се конфликт между ВКП (б) и ЮКП.

[3] Това бе названието на компартията до края на 1948 г.

Отечественият фронт се утвърди като най-масовата трансмисия на БКП. Членският му състав нарастваше непрекъснато, за да достигне в периода на 70-те – 80-те години над 4,5 млн. души, т. е. между 80 и 85 % от избирателите в страната. Освен това като колективни членове на ОФ бяха приети редица формирования.

Една от най-значимите задачи на ОФ бе да осъществява практическото изявяване на представителната система на страната. Под егидата на Отечествения фронт се организираше обсъждането на кандидатите за съветници в местните съвети и на депутатите в парламента. Ръководните партийни структури по места оформяха листите на кандидатите (за парламента това се извършваше на пленуми на ЦК) и след това те се представяха на комитетите на ОФ за организирането на предизборната кампания. В повечето случаи на събранията се потвърждаваше предложената листа, но те служеха за по-доброто „напипване“ пулса на общественото мнение.

След изборите, по време на целия мандат на избраните органи, чрез организациите на ОФ се провеждаше контрол върху дейността на избраниците, в това число и чрез редовно провежданите срещи. Този контрол все повече се формализираше, защото съветниците и народните представители в много от случаите нямаха възможност да изпълнят исканията на избирателите – всичко зависеше от решенията на партийните и държавните структури и най-вече от финансовите възможности на отделните общини и страната като цяло. Разбира се, не бива изцяло да се отрича благотворното влияние на осъществяваната чрез ОФ връзка между избирателите и избраниците.

Отечественият фронт създаде своя учебна година, в която биваха включвани хора с по-ниско образование: школи за политическа просвета, читателски групи и пр. До създаването в началото на 70-те години на дружество „Георги Кирков“ ОФ поемаше основната част от лекционната пропаганда в страната. През 40-те години Отечественият фронт изгради и своя агитационен апарат, в който бяха включени над 400 хил. души. Постепенно обаче тази дейност започна да запада, тъй като с масовизирането на БКП, на профсъюзите, на Комсомола и на БЗНС организираната разяснителна работа се пое от тех-

ните структури, нарасна и значението на електронните медии, които също така осъществяваха тази задача. Освен това вече в края на 50-те и началото на 60-те години това постоянно и натрапчиво агитиране дотегна на хората и стана неефективно.

Отечественият фронт се оформи като организация на безпартийните и то най-вече на неактивното икономически население, сред което най-важно място заемаха пенсионерите. Въпреки че формално членският състав бе огромен, в работата се включваха именно хората от посочената категория. Всички усилия да бъдат въвличани и трудещите се в активна възраст завършваха почти винаги неуспешно, с изключение отчасти на работещите в ТКЗС, където относителният дял на надвишаващите пенсионната възраст също бе твърде голям и все повече се увеличаваше.

Всичко това обяснява факта, че през 60-те – 80-те години настъпи един прогресиращ процес на намаляване значението на ОФ и западането му като политически фактор. Всъщност това западане бе заложено по принцип в същността на политическата система на страната, която копираше изцяло съветската, а в нея такава организация не съществуваше. Все пак нашите ръководители още от края на 40-те години парираха призивите за ликвидирането на Отечествения фронт, но такива искания се отправяха дори и през 80-те години – аргументът за тези призиви бе именно във факта за посочения процес на западане на ОФ.

Главната ниша, която се запази за Отечествения фронт в политическата система, си остана съвместната работа с народните съвети. Тя беше твърде важна, защото спомагаше за демократизирането на представителната система и създаването на масовата база за нейното реализиране. На тази основа Третият конгрес на ОФ – май 1952 г., прие решение, което представляваше явно изсилване: „За сливане работата на Отечествения фронт с тази на съветите“. Това доведе до появата на някои вредни явления в политическия живот на страната.

Другата линия бе осъществяването на редица задачи от стопански, социален и битов характер. Оказа се, че в тази сфера ОФ е незаменим. На тази основа в края на 60-те години бе прието едно ин-

тересно решение: „Отечественият фронт да прелива от организация в движение и от движение в организация“. По този начин съюзът бе освободен от редица изисквания от организационен характер и това му позволи да разгърне своята дейност в много по-широки мащаби.

В тази връзка ОФ осъществяваше и друга важна задача – обхващането и насочването на женското движение в страната. Към ръководния орган – Националния съвет, действаше Комитетът на българските жени, с подразделения на окръжно и общинско равнище. Те поемаха и чрез структурите на ОФ поставяха за изпълнение или изискваха от властите решаването на редица наболели въпроси на жената-труженичка и жената-майка.

Чрез Отечествения фронт се организираха и действаха редица формирования, които подсилваха демократическите тенденции в политическата система. Тук бихме посочили създадените в началото на 60-те години Доброволни отряди за опазване на обществения ред и Другарските съдилища, представянето в тях на обществени обвинители и обществени защитници, както и избирането на съдебни заседатели в държавните съдилища от непрофесионалисти. Отечественият фронт бе в основата на изграждането на разгърнатата система от комисии за обществен контрол в селищата на териториален принцип – наистина техните реални възможности бяха твърде ограничени и до известна степен формализирани, но все пак те даваха гласност на много нередности и въздействаха пряко или косвено върху държавните органи да вземат мерки за тяхното изправяне.

Отечественият фронт осъществяваше и редица стопански задачи. Така например той подпомагаше организирането на системата за самозадоволяването на селищните системи с основни хранителни продукти и това играеше определена роля за подобряване на продоволствения баланс на страната. Мащабни бяха и дейностите за благоустрояването и хигиенизирането на населените места, както и организирането на залесителните кампании.

От началото на 60-те години се увеличи твърде много международната дейност на Отечествения фронт. Организацията установи постоянни връзки с десетки демократически и националноосвободителни формирования и движения по целия свят. На ре-

довно провежданите отечественофронтовски конгреси пристигаха многобройни делегации от чужбина, разменяше се литература, провеждаха се конференции, симпозиуми, „кръгли маси“ и пр. Разбира се, полагаха се неимоверни усилия на тези срещи България да бъде представяна като една демократична и правова държава.

* * *

В заключение ще отбележим, че по времето на комунистическото управление в България обществените организации утвърдиха и разгърнаха своята основна функция – да бъдат трансмисия за осъществяването на политиката на БКП. През целия изследван от нас период бе налице процес на значително усъвършенстване и демократизиране на организациите.

Литература:

Баева, И. Гражданските характеристики на Отечествения фронт. – В: *65 години* Отечествен фронт-съюз. С., 2008, 40-43.

Бонев, В. За единния, народния и Отечествения фронт. С., 1974.

Везенков, А. Властовите структури на БКП (1944-1989). С., 2006.

Георгиев, В. ОРПС. 1944-1947. С., 1967.

Даскалова, Н. Профсъюзите при социализма – обезличаване на историческата им същност – В: *Българското синдикално движение* – минало и настояще. С., 2000, 87-103.

Димитров, И., Генчев, Н. Изграждане на младежкото единство в България (1944-1947). С., 1964.

История на младежкото революционно движение в България. С., 1980.

Мигев, В. Профсъюзите и началото на „размразяването“ на Сталинския модел на социализма в България (1953-1958 г.). – В: *Българското синдикално движение* – минало и настояще. С., 2000, 104-116.

Мигев, В. „Пражката пролет“ – 68 и България. С., 2005.

Мигев, В. Профсъюзите и политическият живот в България в края на 60-те и началото на 70-те години на XX век. – В: *България* на Балканите и в Европа. С., 2007, 218-223.

Мигев, В. Някои моменти от историята на бригадирското движение в България (1946-1989). – В: *Бригадирското движение* в България (1946-1989). Димитровград, 2007, 11-24.

Мигев, В. За някои неверни становища до 10. XI. 1989 г. за мястото и ролята на ОФ в българската история. – В: *65 години* Отечествен фронт – съюз. С., 2008, 50-57.

Мигев, В. Полската криза, „Солидарност“ и България (1980-1983). С., 2008.

Михайлова, Т. Българските профсъюзи през 80-те години – криза и опити за промяна. – В: *Българското синдикално движение* – минало и настояще. С.,. 2000, 131-151.

Огнянов, Л. Държавно-политическата система на България. 1944-1948 г. С., 1993.

Пеков, А., Атанасов, Х. Опити за връщане към синдикалните традиции. – В: *Българското синдикално движение* – минало и настояще. С., 2000, 117-130.

Сираков, С. ОФ – масова обществено-политическа организация и движение и плодотворните му дела. – В: *65 години* Отечествен фронт – съюз. С., 2008, 106-124.

Шарланов, Д., Дамянова, П. Мястото и ролята на Отечествения фронт в системата на народната демокрация. С., 1968.

БЪЛГАРИЯ И СОЦИАЛИСТИЧЕСКИТЕ СТРАНИ ОТ ИЗТОЧНИЯ БЛОК

Искра Баева

Iskra Baeva. **BULGARIA AND THE SOCIALIST STATES OF THE EASTERN BLOC**

After the Second World War Bulgaria became part of the Eastern bloc that that has been created and governed by the Soviet Union. This circumstance determined the special importance of the relations with the Soviet Union (on the first place) and with the other socialist countries. The present article presents why and how Bulgaria assumed the role of the most loyal Soviet satellite, which remained its characteristic feature until 1989.

За пръв път България става част от трайна международна групировка в епохата на социализма. Основната причина за това е Студената война, а структурата е Източният блок. Той представлява съюз на държави от Източна Европа, създаден от и около Съветския съюз. Източният блок се изгражда на три стъпки: Коминформбюро (септември 1947 г.), Съвет за икономическа взаимопомощ (януари 1949 г.) и Организация на Варшавския договор (май 1955 г.). А основният му проблем може да се изрази чрез въпроса дали тази формация е плод на свободната воля на източноевропейските държави или единствено и само на външнополитическата стратегия на Съветския съюз. Няма съмнение, че Съветският съюз като източен полюс в двуполюсния свят е водещата сила, но съществуват и многобройни архивни документи и мемоарни свидетелства, които потвърждават, че новият политически елит в Източна Европа с радост и желание се включва в изграждането на Източния блок.

Географският обхват на Източния блок е също толкова неравновесен, както е и политическият. Блокът е обединение на средноголеми и малки източноевропейски държави от съветската "сфера на влияние" (Полша, Чехословакия, Унгария, ГДР, България, Румъния, Албания) с огромния Съветски съюз, най-обширната държава в света, заемаща една шеста част от земната повърхност. Явното неравновесие

се отразява върху всички характеристики на сътрудничеството в блока, като дава предимство на двустранните отношения на източноевропейските държави със СССР пред многостранните отношения. Независимо от това за характера и функционирането на блока говорят и хоризонталните връзки – между "редовите" членове, каквато е и България. Точно на тези отношения искам да посветя следващите страници.

Искам да поставя и още един въпрос: дали си заслужава да се занимаваме с подобен проблем, след като Източният блок престава да съществува с края на Студената война. От политическа гледна точка може да изглежда безсмислено да се връщаме към различните форми на сътрудничество в Източния блок. Но от историческа гледна точка това е необходимо, най-малкото за да не се повтарят грешките в новия общоевропейски интеграционен процес.

Начален етап в отношенията между държавите от Източна Европа

Промяната в отношенията на България с държавите от Източна Европа започва още преди края на Втората световна война. България излиза от Тристранния пакт и се включва във военните действия на страната на Антихитлеристката коалиция, което я поставя в един фронт с повечето от източноевропейски държави. Основните усилия на правителството на ОФ е да преориентира страната и, подчинявайки се на външнополитическия императив, да създаде възможно най-добри отношения с всички страни от региона.

Една от първите държави, които попадат в сферата на промените, е Унгария, с която България традиционно има приятелски отношения. Още на 23 септември 1944 г. българското външно министерство изпраща до легацията си в Будапеща съобщение, че предстои скъсване на дипломатическите отношения с Унгария – с обосновката „*да не се дразнят русите*" и с уточнението, че „*всички интереси на унгарците тук ще бъдат запазени в духа на досегашното традиционно приятелство с унгарския народ*".[1] На 15 декември

[1] Телеграма № 971 от 23 септември 1922 г. на Министерството на външните работи (Стайнов) до Легацията в Будапеща. (ДА на МВнР, оп. 1п, а. е. 128, л. 1.)

1944 г. България обявява и война на Унгария.[2] Съжаления заради принудителното скъсване на отношенията изразяват и двете страни, но разривът между тях не трае дълго, тъй като съвсем скоро, още през декември 1944 г., в Дебрецен е съставено ново временно унгарско правителство на ген. Бела Миклош, което застава на страната на Съветския съюз в продължаващата война с Тристранния пакт. Така България и Унгария отново се оказват в еднакво положение – на бивши сателити на нацистка Германия, които полагат усилия да заслужат доброто отношение на победителите.

През 1945 г. основно място в българо-унгарските отношения заема възстановяването на отношенията със Съветския съюз. Водеща позиция има българското правителство, заради предимството му да поддържа добри отношения с много повече страни – Югославия, Турция, Румъния, Франция, Италия (от 3 януари 1945 г.), Швеция, Швейцария, Финландия, а и защото има политическо представителство в Москва, докато Унгария все още не е призната от никого. Двете големи преимущества на България, направили я привлекателна като защитник на унгарските интереси, са добрите българо-съветски отношения, дължащи се и на неучастието във войната срещу СССР, и славянският характер, който придобива ново значение. Така още в средата на 1945 г. българо-унгарските отношения се завръщат към традицията, обусловена от наличието на българска и унгарска колония в двете страни и от духа на „*сърдечност, симпатия, взаимна благосклонност и гостоприемство*", характерни за предходните десетилетия.

Северната ни съседка Румъния е в подобна позиция – членува в Тристранния пакт, а и като Унгария изпраща войски на Източния фронт. Но географското ѝ разположение по-близо до границите на Съветския съюз я принуждава по-рано от България (още в края на август 1944 г.) да напусне съюза с Германия и да обърне оръжието си срещу дотогавашния си съюзник. Това ѝ дава по-благоприятни възможности да защитава националните си интереси в следвоенния период. Единственият териториален спор между България и Румъния е Крайовският договор от 7

[2] Пак там, а. е. 138, л. 33.

септември 1940 г. за връщането на Южна Добруджа в България. Но загубата на Южна Добруджа за Румъния представлява незначителен проблем в сравнение с другите загубени територии, а и Крайовската спогодба е одобрена както от Съветския съюз, така и от Великобритания, което се оказва важна предпоставка за запазването на тази територия в границите на България.[3] България и Румъния отново се оказват в общ съюз, в който предимството на Румъния е значителният военен принос, а на България – че е славянска държава, при това единствена сред сателитите на Германия е организирала съпротивително движение. Първата стъпка за новите отношения между Румъния и България е търговската спогодба, подписана от двете страни още на 10 януари 1945 г.

Най-драстична е промяната в отношенията между България и Германия. Основният противник на Антихитлеристката коалиция е победен след огромни военни усилия, довели до почти пълното унищожаване на големи германски градове (Берлин, Дрезден[4] и т.н.) и на самата държава – Трети райх. Затова в случая не става дума за възстановяване на междудържавните отношения, а на политическите – между германските и българските комунисти. На тяхна съвместна среща на 7 юни 1945 г. (по-малко от месец след края на войната в Европа) се говори за политическите нагласи в източната окупационна зона (бъдеща ГДР), които показват общи неща – приспособленчество[5] и желание за бързи революционни промени.[6] Но за междудържавни отношения е твърде рано да се говори.

---

[3] Подобният спор между Румъния и Унгария за многократно по-обширните територии на Трансилвания и т.н. е решен в полза на Румъния, вероятно за да бъде компенсирана за териториалните й загуби в полза на Съветския съюз.

[4] Оценката на германските комунисти е: *"Има градове като Берлин, Дрезден, които са тотално разрушени и ако не се броят предградията, такива градове просто не съществуват"*. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 3, л. 5.)

[5] По думите на Акерман: *"Получава се така, сякаш 90% от населението винаги са били противници на фашисткия режим"*. (Пак там, л. 206.)

[6] Акерман продължава: *"Гонят по-богатите семейства от квартирите им и настаняват там работници... и се отменя старият поздрав "добър ден" и остава само боевият комунистически поздрав "рот фронт", отменя се неделята, а свободният ден ще е в петък"*. (Пак там, л. 208.)

На преден план, естествено, излизат отношенията на България със славянските страни от Източна Европа. Причините за това се коренят в ярките идеологически характеристики на войната, които извеждат на преден план в съветската пропаганда православието и славянството, за да мотивират "отечествения" и "свещен" характер на войната. България е единствената държава, подписала Тристранния пакт, която е едновременно православна и славянска, което й дава възможност да излезе с най-малки поражения от състоянието на победена и капитулирала държава. Другото й предимство е русофилството на българския народ, което остава и по-късно трайна отлика на България.

Идеята за славянското единство е много популярна в страни като Чехословакия, Югославия, България, където славянското движение има стари традиции. Затова България се възползва от новата тенденция, като още на 26 ноември 1944 г. в София е учреден Славянски комитет, а в началото на 1945 г. в българската столица е свикан международен Славянски събор. На събора, превърнал се в славянска седмица (1–7 март 1945 г.), присъстват съветски (ген.-лейт. Гундоров), полски (проф. Бенат), чехословашки (Мария Швермова) славянофили, но най-многобройна (170 души) и на най-високо равнище (председателят на югославския Славянски комитет проф. Неделкович, ген-лейт. Джилас, заместник-председателят на Вечето Д. Влахов и др.) е югославската делегация. Така югославските представители демонстрират водещите си позиции сред славянските държави от Източна Европа, макар и с известна обида, изразена в думите: "*Защо Славянският събор е свикан в София, а не в Белград, който заслужава тази чест*".[7]

Славянският събор показва и начина, по който правителството на ОФ търси новото си място – главна е близостта със Съветския съюз. Както заявява един от българските "*отговорни ръководители*" пред ръководителя на съветската делегация Гундоров (макар и в тесен кръг), че за българите "*интересите на Съветския съюз са по-важни и вече на второ място стоят интересите на България*".[8]

[7] Пак там, л. 72.
[8] Пак там, л. 70.

Промененото отношение на славянската част от Антихитлеристката коалиция се изразява във включването на българската армия във войната срещу Германия. Благодарение на него правителството на ОФ е признато последователно от: Югославия (на 5 май 1945 г.), Съветския съюз (на 14 август 1945 г.), Полша (на 24 август 1945 г.) и Чехословакия (на 10 октомври 1945 г.).

Благоприятното развитие на връзките на България със Съветския съюз се дължи и на присъствието на Георги Димитров в Москва, където той остава до 4 ноември 1945 г. Въпреки че на територията на България не се водят военни действия и тя е предпазена от военни разрушения (като изключим англо-американските бомбардировки през 1943/1944 г.), за да се включи във войната срещу Германия, България се нуждае от стопанска помощ и я получава от Съветския съюз – търговската спогодба е сключена на 14 март 1945 г. Същевременно Съветският съюз, който председателства СКК (Съюзническата контролна комисия) за България, наследява правата и собствеността на Германия в българското стопанство, с което за пръв път СССР си създава икономически позиции в страната.

Веднага след края на войната на преден план излиза икономическото възстановяване. Новите правителства в Източна Европа възобновяват икономическите си отношения чрез търговски спогодби – България подписва такива договори с: Румъния (на 10 януари 1945 г.), Чехословакия (на 20 октомври 1945 г.), СССР (на 27 април 1946 г.), Полша (на 29 април 1946 г.), Югославия на (30 март 1947 г.), Унгария (на 26 юни 1947 г.). Нещо повече, още в първия следвоенен период България подписва с Чехословакия (14 септември 1946 г.) споразумение за набиране на 6 хиляди работници в България, които да бъдат използвани в чехословашкото селско стопанство.[9] Това първо следвоенно придвижване на български работници към Централна Европа е излишната работна сила, след като в старите български земи се завръщат хора от присъединените в годините на войната Македония и Тракия, докато по същото време в Чехословакия работната ръка не достига, след като от Судетската област са изселени около 3 млн. германци и тези земи наново трябва да бъдат заселвани.

[9] *Баева, И.* България и Източна Европа. С., 2010, с. 39.

Малко след икономическите връзки идва времето и на културните контакти в Източна Европа. Първата следвоенна културна спогодба на България е със западната съседка Югославия (9 май 1947 г.), следва северната съседка Румъния (26 май 1947 г.) и по-далечните Чехословакия (20 юни 1947 г.), Полша (28 юни 1947 г.) и Унгария (29 октомври 1947 г.). Лесно може да се забележи, че външнополитическата активност на България нараства след 10 февруари 1947 г., когато в Париж е подписан мирният договор и е възстановен суверенитетът на държавата. Разбира се, благоприятните условия за мира (запазването на Южна Добруджа и умерените репарации) се дължат и на това, че за пръв път по време на Парижката мирна конференция през 1946 г. България има не само противници, а и защитници в лицето на Съветския съюз и на славянските Югославия, Чехословакия и Полша.[10] И този епизод показва, че от новата си позиция в зараждащата се международна формация България получава предимства в международните отношения – не трябва сама да се бори за интересите си, както е по време на Парижката конференция от 1919 г.

Новите тенденции в българската външна политика имат идеологическа и геополитическа мотивировка. Това проличава в един епизод от 22 март 1946 г., разказан от българския военен представител в Унгария ген.-майор Матей Матеев. В разговор със съветския представител в Унгария ген.-майор Свиридов (заместващ отсъстващия председател на СКК маршал Кл. Ворошилов) Матеев е посъветван да търси съдействието на руснаците ("*по всички въпроси, които ни интересуват, можем да се обръщаме към тях и да разчитаме на пълното им съдействие*"), но и да избягва контактите със западните представители в СКК. Внимание заслужава и съветът ограниченията да не се отнасят до представителите на "*близките нам страни Югославия и Чехословакия*", както и до унгарските власти.[11]

Новата външнополитическа линия на България към страните от Източна Европа проличава и от отношението към вътрешнополи-

[10] Вж.: *Жигня, Кл.* Подготовка и заключение мировых договоров с Болгарией, Венгрией и Румынией после Второй мировой войны. Кишинев, 1981.
[11] Телеграма № 49 от 22 март 1946 г. (ДА на МВнР, оп. 1п, а. е. 76, л. 38.)

тическите процеси там. Българските дипломати отказват да подкрепят акциите на унгарските "*дребни земеделски стопани*" на Ференц Над или на полските "людовци" на Станислав Миколайчик, които разчитат на традиционното сътрудничество на БЗНС в Зеления интернационал. Легационният секретар в Будапеща Христо Бояджиев, поканен на 23 март 1946 г. от управляващата НПДСС (селска партия) за честване в католическата столица на Унгария Естергом, отказва да бъде обявен официално като български представител, а по-късно оценява НПДСС така: "*Въпреки искрената си борба с германците и опитите ѝ да осуети войната със Съветския съюз, тя си остава партия на стария ред*".[12] Още по-остри са оценките на българския представител в Полша д-р Павел Тагаров за селската партия на Миколайчик, обвинена в единодействие с нелегалните въоръжени отряди и в съзвучие с англо-американската пропаганда.[13]

Към разясняване и пропагандиране на българската кауза са насочени усилията на дружествата за двустранно приятелство във всички източноевропейски страни. След войната те се формират като подразделения на влиятелните по онова време славянски комитети, а в неславянските страни – като самостоятелни организации. В Полша Полско-българското дружество е възобновено в началото на май 1946 г. със съдействието на Славянския комитет и е оглавено от заместник-министъра на индустрията Еугениуш Шир.[14] В Унгария такова дружество е създадено в началото на март 1947 г., като от унгарска страна с него се ангажира Ерик Молнар, малко по-късно станал министър на външните работи.[15] Възстановяват се и честванията на славянските първоучители Кирил и Методий в словашките и чешките земи, както и на 6 юли 1947 г. във Вишеград от словаци и българи, живеещи в Унгария. Смисълът на българската славянска активност проличава от оценката, получена

[12] Телеграма № 57 от 28 март 1946 г. (Пак там, л. 45–46.)

[13] Телеграма № 8 от 29 декември 1945 г.; Телеграма № 69 от 15 април 1946 г.; Телеграма № 71 от 30 април 1946 г.; Телеграма № 101 от 19 юни 1946 г.; Телеграма № 128 от 12 юли 1946 г.; Телеграма № 143 от 26 август 1946 г. (Пак там, а. е. 29, л. 12, 42, 89, 166, 183, 195.)

[14] Телеграма № 83 от 12 май 1946 г. (Пак там, л. 135–136.)

[15] Телеграма № 675 от 10 април 1948 г. (Пак там, а. е. 78, л. 84.)

от съветския посланик в Полша Лебедев, за "*силното славянско чувство на българите, което не може да бъде сравнено с чувствата на никой друг славянски народ*".[16]

След като се утвърждават приятелските отношения между страните от Източна Европа, се появява и идеята за тяхна обща организация. И тъй като става дума за управляващи комунистически партии, за техните лидери най-близка е идеята за партийно сътрудничество, каквато е и предвоенната традиция на Коминтерна. Стремежът към възстановяване на многопартийното сътрудничество е изразяван от Й. Броз-Тито през април 1945 г., от унгарския лидер Матиаш Ракоши през 1946 г., както и от Георги Димитров през август 1947 г. Но инициативата за свикване на съвещание на няколко европейски комунистически партии с цел да се обсъди необходимостта от общо печатно издание, е поета от полския комунистически лидер Владислав Гомулка. Затова съвещанието на 9 комунистически партии е организирано в силезийския курорт Шкларска Поремба в Полша между 22 и 28 септември 1947 г. с участието на лидери от повечето управляващи комунистически партии в Източна Европа.[17] Работата на съвещанието демонстрира характера на отношенията между източноевропейските страни.

Основният принцип е йерархизацията, определяна от степента на обществено-икономическите преобразования. Никой не се съмнява във водещата роля на ВКП (б), но веднага след това се подрежда Югославската КП. Тя вече може да се похвали с пълен контрол върху властта. Следващите партии са подредени според успехите им по пътя, очертан от Съветския съюз и Югославия. С други думи, България, макар и изоставаща от западната си съседка, все пак е по-напред от други страни в региона. Подреждането на източноевропейските страни е описано картинно от полковник Сергей Тюлпанов: "*Югославия почти е достигнала до отсрещния бряг* (брегът е социалистическата държава – б. м., И. Б.); *на България й трябват само още няколко загребвания, за да го достигне; Полша*

[16] Телеграма № 50 от 18 март 1947 г. (Пак там, а. е. 30, л. 135.)

[17] Вж.: *Информационное совещание* представителей некоторых компартии в Польше в конце сентября 1947 года. ОГИЗ, 1948.

и Чехословакия са някъде около средата на реката, а след тях са Румъния и Унгария, които са изминали около една трета от пътя; докато съветската окупационна зона току-що е направила първото си отблъскване от брега на буржоазната държава“.[18] Така България заема изгодно място в йерархията на Коминформбюро.

Що се отнася до отношенията между отделните източноевропейски държави, в Шкларска Поремба те са изразени чрез спорове за националните малцинства. Най-характерен е случаят с унгарците в Румъния, Чехословакия и Югославия, като за отбелязване е интернационалистическата декларация на румънския партиен лидер Георге Георгиу–Деж: “*Новото румънско правителство започна да внедрява в живота демократична национална политика, основана върху равноправието на всички националности... Нашето правителство открито осъди империалистическия акт на завземане през 1913 г. на Южна Добруджа от страна на Румъния, като по този начин отстранява всички спорни въпроси в отношенията между Румъния и България*”.[19] Владислав Гомулка също споменава като положителен пример за сътрудничество международните бригади.[20]

Българският представител Вълко Червенков, вероятно защото докладът му е съгласуван и с Георги Димитров, дава най-пълна характеристика на изгражданата в Източна Европа народна демокрация, която е предложена и на останалите страни като модел за следване: “*България няма да бъде съветска република... В нея няма да има никаква диктатура... частната собственост, добита с труд, ще получи действителна защита от страна на държавната власт*”, страната ни ще бъде “*свободна и независима държава със свой национален и държавен суверенитет*”, ще стане “*фактор за славянското единство*”.[21] От всички източноевропейски страни единствено БРП (к) декларира, че свързва външната си политика с “*тясно сближение*” със съседна държава – Югославия.[22]

[18] Цит. по: *Leonhardt, W.* Die Revolution entlaest ihre Kinder. Berlin, 1955, 483–484.
[19] Ibidem, S. 239.
[20] Ibidem, S. 118.
[21] Ibidem, 211–212.
[22] Червенков подчертава още: *“Върху ръста и развитието на съпротивителното движение в България голямо влияние оказа славното освободително движение на братска Югославия”*. (Ibidem, S. 207.)

"Розовите" перспективи за развитие на отношенията между държавите от Източна Европа, очертани през септември 1947 г., са зачеркнати още през следващата 1948 г. с конфликта Сталин–Тито, довел до прогонването на Югославия от създаващото се източноевропейско обединение. Какви са последиците от конфликта за отношенията между останалите страни?

Последиците се изразяват на първо място в политическите процеси срещу видни комунистически дейци от Източна Европа. На 30 май 1949 г. в Унгария е арестуван Ласло Райк (бивш министър на вътрешните и външните работи и висш партиен функционер), заедно с Лазар Бранков и още 18 видни политици. Те са обвинени в заговор и предателство, в шпионска дейност в полза на югославското и западните разузнавания и след набързо подготвен процес по фалшифицирани обвинения на 24 септември 1949 г. главните обвиняеми са осъдени на смърт. Това е първият в Източна Европа политически процес срещу високопоставени комунисти, който наподобява Сталиновите чистки от 30-те години. От "материалите" на този процес тръгват "нишките", с помощта на които по съветско настояване се търсят "врагове" и в ръководствата на останалите източноевропейски страни. Протоколите от процеса срещу Ласло Райк са преведени и издадени в България още същата година[23] и служат като указание за действие. И наистина на 20 юни 1949 г. в София е арестуван Трайчо Костов, обвинен във връзки с британското и югославското разузнаване. След режисиран процес от 7 до 14 декември Костов е осъден на смърт и обесен на 17 декември 1949 г.[24]

Следващ етап от отношенията в Източна Европа бележат двустранните междудържавни договори за "*дружба, сътрудничество и взаимна помощ*". За разлика от тактиката на водещите сили в новия блок – СССР и Югославия, които подписват договори първо със съюзниците си от Антихитлеристката коалиция, подходът на България е географски: първата й задача е да оформи договорите си с балканските страни с "народна демокрация", после с водещата сила СССР, а накрая със страните от Централна Европа.

[23] *Ласло Райк* и съучастниците му пред Народния съд. Синята книга. С., 1949.
[24] *Процесът* срещу Трайчо Костов и неговата група. С., 1949.

С неголяма разлика във времето в края на 1947 г. България подписва договори за дружба, сътрудничество и взаимопомощ с Югославия (27 ноември) и с Албания (16 декември). Договорът с Югославия е особено важен, защото става дума за съседна страна, с която България има традиционно трудни отношения. В краткия период на голяма близост, продължил от края на Втората световна война до скъсването с Югославия през 1948 г., македонският въпрос не е разрешен, но заради многобройните предимства на Югославия в преговорите с България, а и според споразуменията от Блед, изглежда, че решението му ще се търси в рамките на поголямата южнославянска федерация, в която България ще получи обратно Западните си покрайнини. Трудно е да се прецени дали идеята на Тито за създаване на голяма южнославянска федерация под егидата на Югославия би могла да се реализира, дори и ако не беше конфликтът му със Сталин, тъй като в преговорите с Албания и с България се очертават неразрешими противоречия. Факт е обаче, че при подписването на българо-югославския договор през ноември 1947 г. декларациите свидетелстват по-скоро за тясна близост, отколкото за предстоящо разцепление. Доказва го словото на Г. Димитров при посрещането на югославската делегация в София на 25 ноември 1947 г.: "*Аз подчертавам особено думите на др. Тито, че ние заедно, ръка за ръка, ще вървим и в добро, и в зло. Заедно ще преодоляваме трудностите и препятствията по нашия път. Заедно – неделими от нищо и от никого – ще защитаваме своята свобода, своята независимост против всички и всякакви посегателства на враговете, откъдето и да идат те*".[25]

Българските отношения с Албания, може би и защото двете страни нямат обща граница, се развиват много благоприятно. Договорът за дружба, сътрудничество и взаимопомощ е придружен с културна конвенция и със специален протокол за стопанските и търговските отношения, а и двете страни са твърде зависими от добрите отношения със Съветския съюз, което допълнително ги сближава. Стремежът на албанския лидер Енвер Ходжа да се включи в обединителните процеси на "народните демокрации" на

[25] *Димитров, Г.* Съчинения. Т. 13, С., 1955, с. 290.

равноправна основа го кара на 14 декември 1948 г. да се обърне към българите с двусмислената декларация: "*Албанският народ не е славянски народ, но той е братски народ на славянските народи*".[26] А задачата на българо-албанския договор е да бъде изграден "*заедно с народите на Югославия един гранитен фронт от Черно море до Адриатическо море, от Варна през София и Белград до Тирана, един гранитен фронт на свободата, народната демокрация и траен справедлив мир като част от общия фронт против империализма и подпалвачите на нови войни...*"[27]

В началото на 1948 г. с Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ, подписан в Букурещ от Георги Димитров и румънския министър-председател Петру Гроза, се увенчават многобройните приятелски посещения на различно политическо и държавно равнище на български и румънски държавници. Оптимистичните очаквания за бъдещите отношения между двете страни, а и на Балканите изобщо, прозвучават в думите на Г. Димитров при подписването на договора на 16 януари 1948 г.: "*В две кратки заседания на нашата обща конференция можаха да бъдат уредени всички висящи въпроси между двете страни, да бъдат уредени единодушно и щастливо, защото между Народна република България и Народна република Румъния има един общ език – това е румъно-българският и българо-румънският език на народната демокрация*".[28] А на следващия ден Димитров заявява още по-категорично: "*И няма да има вече сила под небето, която би могла да раздели и противопостави румънския на българския народ и българския на румънския народ*".[29] Вниманието на българските и румънските политици е съсредоточено не толкова върху последиците от войната, колкото върху перспективите за икономическо и политическо сътрудничество в бъдеще, като при това е декларирано пълното съвпадане на позициите. Обсъжда се и въпросът за построяване на мост над Дунав, като се предвижда той да свързва Корабия на румънския бряг с Гиген на българския.

[26] Пак там, с. 314.
[27] Пак там, 314–315.
[28] Пак там, 406–407.
[29] Пак там, с. 413.

При посещението на Г. Димитров в Румъния се проявяват и проблемите в българо-съветските отношения, очертали се във връзка с идеята за южнославянска федерация. Повод дават отговорите на Г. Димитров на журналистически въпроси, зададени му на 18 януари 1948 г. във влака между Букурещ и Гюргево, на обратния път към България. Зададен му е въпросът: "*Говори се за близко създаване на Балканска федерация. Става дума за федерация на балканските народи и федерирането на цели области в Източна и Югоизточна Европа. В случай че такава федерация се създаде, ще могат ли и други страни от тези области да влязат в нея*?" Отговорът на Димитров е много предпазлив: "*Въпросът за федерацията или конфедерацията за нас е един преждевременен въпрос. Той не стои сега на дневен ред и затова този въпрос не беше предмет на обсъждане на нашата конференция. Когато въпросът узрее, а той непременно ще узрее, тогава нашите народи, народите на народната демокрация – на Румъния, България, Югославия, Албания, Чехословакия, Полша, Унгария и Гърция – запомнете, и Гърция! – ще го решат*".[30] Но дори и така изразената условност се оказва неприемлива за Сталин, затова съветският официоз в. "Правда" на 28 януари 1948 г. пише, че изброените страни "*не се нуждаят от проблематична и измислена федерация или конфедерация или от митническа уния, а от укрепване и защита на своята независимост и суверенитет чрез мобилизиране и организиране на вътрешните народнодемократични сили*".[31] Тази открита атака срещу българския лидер е отзвук на започналия конфликт между Сталин и Тито и е съвсем неочаквана – дори и в. "Правда" първо ентусиазирано публикува отговорите на Димитров, а едва след реакцията на Сталин, се разграничава от тезата за федерацията.

Този епизод от междудържавните отношения в Източна Европа показва доколко нетрайни и несигурни са позициите на малките държави и колко лесно една теза може да се превърне от широко пропагандирана в неприемлива и осъдителна. Г. Димитров

[30] Пак там, с. 420.
[31] Пак там, с. 539.

е наясно с това и много бързо променя позицията си, като си прави самокритика още в доклада пред Втория конгрес на ОФ, произнесен на 2 февруари 1948 г.

С много по-малко емоции и спорни въпроси се осъществява подписването на двустранните договори с централноевропейските "народни демокрации". Те са разположени по-далеч от българските граници, двете са славянски, а третата има сходна с българската съдба, така че проблемите в отношенията им с България са от различно естество.

Исторически най-близки са връзките на България с Чехословакия. В следвоенните контакти между представители на двете страни многократно се припомня: културният и научният принос на чехи и словаци в изграждането на модерната българска държава през Възраждането и след Освобождението; това, че след Първата световна война с помощта на чехословашките аграрници Александър Стамболийски се опитва да разкъса международната изолация на победена България; че в Чехословакия намират убежище много земеделци след Юнския преврат от 1923 г. и че пак Чехословакия е една от най-предпочитаните от българите държави за получаване на висше образование както заради близкия славянски език, така и заради мекия си климат. При двустранните преговори българите изразяват очакванията си за културна, научна и икономическа помощ от чехословашка страна. Оптимизмът за бъдещите отношения се основава както върху идеята за славянска взаимност, така и върху уникалните отношения между двете държави, описани от българска страна така: "*Ако има славянски страни и славянски народи, които в цялата своя история не са се карали и воювали помежду си, които не са имали никаква причина да спорят за територии, за природни и други богатства, за тютюн, петрол и пр., това са двете славянски страни – България и Чехословакия, двата славянски народа – българският и чехословашкият*".

Въпреки посочените благоприятни традиции, при подготовката на българо-чехословашкия договор в началото на 1948 г. се появяват неочаквани трудности. Те произлизат от формулировките в проектодоговора. В телеграма на българското посолство в Прага

от 29 януари 1948 г. е описано как в края на 1947 г. подготовката за подписване на съюзния договор при предстоящото посещение на българския министър-председател Г. Димитров в Прага е преустановена.[32] Става дума за желанието на чехословашкото правителство, в което до края на февруари 1948 г. половината министри са привърженици на западната парламентарна демокрация, да запази позицията на Чехословакия като "мост между Изтока и Запада". Затова е стремежът да се избегнат онези формулировки в договора с България, които разширяват военните ангажименти. В договорите със Съветския съюз, Полша и Югославия като повод за военна помощ се споменава единствено и само германската заплаха, докато в предложения от българска страна текст заплахата има много по-широки граници – тя може да произлиза от "*коя да е трета страна*".[33] На пръв поглед разликата изглежда незначителна, но в нея се пречупват разликите не само в географското положение на двете страни, но и във външнополитическата им стратегия. Чехословашкото правителство няма желание да се обвързва с военен ангажимент срещу неопределена страна, която може да се окаже и някоя от традиционните съюзнички в Западна Европа, а само срещу Германия или свързана с нея страна.[34] Основания за подобни опасения дава и изявлението на Г. Димитров, направено пред кореспондента на органа на ЧКП в. "Руде право" и публикувано на 1 октомври 1947 г.: "*За разлика от 1938 г., мястото на германските империалисти се заема сега от американските империалисти*".[35]

Нещата се променят след Февруарската криза през 1948 г., в резултат на която ЧКП получава цялата власт. Правителството на Клемент Готвалд остава коалиционно, но участието на прозападните партии вече е само формално. Едва след тази повратна за Чехословакия промяна, на 23 април 1948 г., в Прага Г. Димитров и К. Готвалд подписват двустранния договор.

По същото време се водят преговори за двустранен договор и с Полша. Различията между българи и поляци са повече, главно

[32] ДА на МВнР, оп. 1п, а. е. 109, л. 21.
[33] Този текст се обсъжда още през декември 1947 г. (Пак там, а. е. 678, л. 12–13.)
[34] Пак там, а. е. 687, л. 9–11.
[35] *Димитров, Г.* Цит. съч., с. 248.

заради отношението към Русия/СССР, но и тези отношения следват общия следвоенен коловоз. Основният проблем в българо-полските отношения е изразен така: "*Макар и в историята на двете страни да не може да се намери никакъв конфликт, опитите за по-близки взаимоотношения... не дадоха резултат*".[36] Затова през първите следвоенни години главната задача на политици и дипломати е да популяризират успехите си и да постигнат разбирателство.

И тук спорът около формулировката на член 3 от българския текст на проектодоговора за дружба, сътрудничество и взаимопомощ започва в края на януари 1948 г. Той възниква неочаквано за българската страна, тъй като текстът е бил възприет на 8 ноември 1947 г. без забележки както от външния министър Збигнев Модзелевски, така и от полския президент Болеслав Бйерут, заявил необходимостта от "*сключване на съюз между България и Полша срещу всеки нападател в най-скоро време*".[37] Но на 30 януари 1948 г. при срещата на българския посланик д-р Тагаров с министър Модзелевски последният изразява несъгласие с текста на чл. 3. Министър Модзелевски, също както и вицепремиерът Вл. Гомулка малко по-рано, заявява, че трудно могат да се съгласят с предвиждания ангажимент Полша да оказва военна помощ на България при заплаха от неопределена трета страна, който значително надхвърля всички дотогавашни задължения на Полша. Модзелевски се позовава на полското обществено мнение, за да изрази съмнение в необходимостта да се поемат такива ангажименти към страна, която не граничи нито с Полша, нито със смятаната за основна заплаха Германия. Той е достатъчно откровен да уточни, че подобен ангажимент не може да се сравни с обещаваната в предишните съюзни договори военна помощ при германска агресия, която не е реална, "*тъй като не съществува германска държава*". Докато положението на Балканите е съвсем различно – там продължава военният, макар и във формата на гражданска война, конфликт в Гърция, продължава и намесата на външни сили, което прави опасността от военен сблъсък реална.[38]

[36] ДА на МВнР, оп. 1п, а. е. 31, л. 205.
[37] Пак там, а. е. 399, л. 2.
[38] Пак там, л. 1.

В разговора между двамата дипломати проличават разликите във външнополитическите виждания на двете страни. За България останалото от войната центриране върху германската опасност е твърде тясна основа за обединение; напротив, "*за нас нападателят, откъдето и да се яви, е един и същ – международната реакция и американо-английският империализъм*". Точно подмяната на противника – от Германия към САЩ и Великобритания, се оказва трудно приемлива за полските политици, дори и когато те са комунисти като Бйерут, Гомулка, Модзелевски. Това се дължи на многобройната полска емиграция в двете водещи западни държави (около 6 млн. американски граждани са от полски произход) и на значителните икономически и финансови интереси на Полша в тях. А българската оценка е, че "*поляците с единия ъгъл на окото поглеждат на Запад*".[39]

На българските дипломати прави впечатление и това, че полските забележки към договора се появяват едва след посещението на полска делегация в Москва, а и част от полските доводи са свързани с факта, че все още не е подписан договор между България и Съветския съюз, а ако такъв текст бъде включен в българо-съветския договор, ще се съгласят и те. Същата уговорка е направена и при българо-чехословашкия договор.[40]

В крайна сметка полско-българският договор е подписан не през февруари, а на 29 май 1948 г. при посещението на Георги Димитров във Варшава, но след като са сключени договорите на България със Съветския съюз (18 март) и с Чехословакия (23 април). По думите на докладчика по ратификацията на договора в Полския сейм Вонгровски договорът просто "*затваря кръга от договори между Полша и славянските страни, които също както и Полша са свързани с договори и с други, неславянски страни с народна демокрация*".[41]

Съюзният договор с Унгария не предизвиква проблеми. Българският текст е предоставен на унгарското правителство на 30 януари 1948 г. и не предизвиква никакви забележки, защото

[39] Пак там, л. 3, 9, 10.
[40] Пак там, л. 6.
[41] Пак там, а. е. 31, л. 191.

вече подобен текст за обща защита има в договора между Унгария и Румъния.[42] Предвидено е подписването на договора да стане в София, но актът се отлага заради подготовката на много по-важния за Унгария договор със СССР през февруари с. г.

Настъпилите разногласия в Източния блок допълнително забавят подписването на договора с Унгария, но в края на краищата това става на 16 юли 1948 г. по време на посещението на унгарска правителствена делегация, оглавена от министър-председателя Лайош Динйеш и от вицепремиера и ръководител на УКП Матиаш Ракоши. Искрено звучат впечатленията на Динйеш от България: "*Географските трудности на нашето пътуване за България бяха компенсирани от топлите и дружески чувства, които ние там срещнахме*".[43] Българо-унгарските отношения изглеждат безоблачни, тъй като унгарците продължават да възлагат надеждите си за подобряване на отношенията си със СССР на България. Основно място заемат икономическите въпроси: Унгария предлага помощ за построяването на моста над Дунав, но е резервирана към исканията на българите за инвестиции и за българските търговски плащания.[44]

В средата на 1948 г. България приключва изграждането на двустранни съюзни отношения със страните от Източна Европа (по-късно, през септември 1950 г., ще бъде подписана търговска и културна спогодба с ГДР, създадена през есента на 1949 г.). Изводът, който може да се направи от този първи период, е, че във външната си политика България се опитва да установи съюзни отношения с всички страни от съветската „сфера на влияние", като получи от тях и гаранции за оказване на военна помощ при външна опасност, която през втората половина на 40-те години изглежда реална на Балканите.

Създаване на Източния блок

Изграждането на многостранни връзки в Източна Европа се осъществява паралелно по партийна и по икономическа линия.

[42] Пак там, оп. 1п, а. е. 78, л. 16–17.
[43] Пак там, л. 126.
[44] Пак там, л. 139–140.

След двустранните спогодби за корабоплаването, въздухоплаването, железопътния транспорт и транзитните плащания, през октомври 1947 г. в Белград е проведена първата обща конференция на източноевропейските страни за договаряне на железопътните превози. Още на 1 март 1946 г. с разрешение на СКК е установена редовна въздушна връзка два пъти месечно между София, Белград, Будапеща, Виена и Прага. На 22 юли 1947 г. е подписана спогодба за въздушните връзки с Румъния. Пак през 1947 г. Чехословакия поставя въпроса и за търговските си въздушни връзки през територията на България за Близкия и Средния Изток с обосновката: "*Пряката връзка на Средна Европа с Близкия и Средния Изток ще бъде много по-изгодна от икономическа гледна точка. Братска България ще облекчи за Чехословакия успешното съревнование с въздушните предприятия на неславянските страни*". Славянската карта този път се използва с икономическа цел, за да се намерят по-кратки и удобни пътища от Централна Европа до Близкия Изток от използваните дотогава от Чехословакия през Италия и Гърция.

С напредването на икономическите преобразования политическата идея за славянско единство получава и стопански аспекти. С необходимостта по-развита славянска Чехословакия да подпомага България се свързва изграждането на българските топлоелектроцентрали "Марица" в новостроящия се Димитровград.[45] На първите международни срещи на земеделските и горските дейци от славянските и другите народнодемократични страни България е посочена като най-успяла в кооперирането на селското стопанство и оттук нататък тя е източник на информация за механизмите, законодателството и ефективността на кооперирането.[46] В същата посока на взаимно сътрудничество се осъществява обучението на български работници и по-квалифицирани кадри за преработващата и добивната индустрия, предложенията на чехословашки инженери да работят в новите български предприятия и обратно – българските предложения са деца от другите славянски страни да почиват през лятото в България. Органи-

[45] Пак там, оп. 1п, а. е. 36, л. 1–7.
[46] Пак там, оп. 1п, а. е. 78, л. 126.

зират се и съвместни изложби на селскостопанска и промишлена продукция, конгреси на славянската наука и култура.

Дирижираният отказ на източноевропейските държави от Плана "Маршал" засилва тяхната икономическа зависимост от Съветския съюз. А СССР заплаща лоялността на новите си източни съюзници с по-благоприятни условия при отпускането на промишлени кредити (те се плащат не във валута, а с продукцията на новите предприятия). Практика става и предоставянето на взаимна стопанска информация между страните от Източна Европа, докато в края на краищата споровете за държавната тайна не се превръщат в един от поводите за политическото убийство на Трайчо Костов.

При тези нови условия в началото на 1949 г. е създадена и многостранната източноевропейска икономическа организация – Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ). Учредителното му събрание се провежда в Москва между 5 и 8 януари 1949 г. Документите са приети на 8-9 януари с. г. на заседание на министрите на външните работи на Съветския съюз, България, Полша, Румъния, Унгария и Чехословакия. В духа на времето срещата и резултатите от нея не са оповестени, а за създаването на СИВ е официално съобщено едва на 25 януари 1949 г. СИВ е обявен за "*открита организация, в която могат да влизат и други страни от Европа, които желаят да участват в икономическото сътрудничество*", но всъщност си остава просъветска структура. За това говори неуспешният опит на влязлата в конфликт със СССР Югославия да се присъедини към СИВ още на 1 февруари 1949 г.[47] Докато в същото време СИВ се разширява с верни на СССР страни – Албания (макар и само до 1961 г.) и ГДР през септември 1950 г. Едва през 1956 г. Югославия получава статут на наблюдател, такъв ста-

[47] На югославската протестна нота съветското правителство отговаря със следната мотивация: *"СИВ е създаден не за обикновено стопанско сътрудничество, каквото съществува между СССР и Белгия или Холандия по линията на обикновения търговски обмен. СИВ е създаден за широко стопанско сътрудничество на страни, които водят една към друга честна и приятелска политика."* И продължава с политическите промени, които трябва да направи Югославия, за да бъде приета в СИВ. Подобна по съдържание нота отправят до югославското правителство България и другите страни от СИВ.

тут има и Китай до 1965 г., през 1962 г. се присъединява Монголия, през 1972 г. – Куба, и през 1978 г. – Виетнам.

Благодарение на СИВ са реализирани важни стопански проекти, какъвто е мостът над р. Дунав, свързващ румънския град Гюргево с българския Русе. Предварителните проучвания са съветски, през юли 1950 г. е създадена българо-румънска комисия, а през юли 1951 г. правителствата на България, Полша, Румъния, Съветския съюз, Унгария и Чехословакия подписват протокол за построяване на моста със съвместни усилия. България получава съветски кредит, а през април, юни и август българо-румънската организация "Дунав-мост" подписва споразумения и с останалите три централноевропейски приятелски страни за участие в изграждането.[48] Построяването на съоръжението на Дунав, наречено "Мост на дружбата", започва през март 1952 г. и завършва след две години – на 20 април 1954 г. До края на първото десетилетие на XXI век този мост остава единствената пряка, едновременно шосейна и железопътна, връзка между България и Румъния.

Започналите в Западна Европа процеси на обединение се оказват стимул и за Изтока. На 23–24 юни 1948 г. във Варшава се провежда първата конференция на министрите на външните работи на осемте страни с "нова демокрация" начело със Съветския съюз (останалите 7 са Албания, България, Чехословакия, Югославия, Полша, Румъния и Унгария).[49] Това е само отговор на Брюкселския договор и на действията на западните сили в Германия, но показва, че и в Източна Европа започва да се мисли за общи действия.

На 21–22 октомври 1950 г. е свикана втора конференция на осемте (плюс ГДР) източноевропейски държави, която обсъжда външнополитическата стратегия на Изтока. Тя реагира на Плана "Шуман", обявен през май 1950 г., който предвижда създаването на Европейско обединение за въглища и стомана. Според

[48] И четирите допълнителни участнички – Полша, СССР, Унгария и Чехословакия, влизат в проекта със средства или активи в рамките на по 12,5% от общата стойност на моста, а погасяването на тяхната помощ трябва да се извърши от двете заинтересовани страни в срок от 15 години след изграждането на моста при 2% годишна лихва – чрез стоки, злато или във валута.

[49] ДА на МВнР, оп. 1п, а. е. 32, л. 187.

Пражката конференция, Планът "Шуман" създава опасност от възраждане на военнопромишления потенциал на Германия "*с цел подготовка на нова война в Европа и за приспособяване на западногерманската икономика към плановете на англо-американския военен блок*". Корейската война, започнала през лятото на 1951 г., засилва блоковото противопоставяне, а подписаните на 23 октомври 1954 г. Парижки споразумения, с които в Западноевропейския съюз (ЗЕС) се включват ФРГ и Италия, а ЗЕС се обединява с НАТО, потвърждават изразените опасения.

В тази променена обстановка (освен външнополитическите промени, такива настъпват и в съветското ръководство след смъртта на Сталин на 5 март 1953 г. и утвърждаването на Никита Хрушчов като негов наследник) се стига до създаването на военнополитическата организация на Изтока. Идеята на Съветския съюз за общо съвещание по въпросите на европейската сигурност е отхвърлена от Запада и в края на краищата съвещанието е проведено от 29 ноември до 2 декември 1954 г. В него участват СССР, Полша, Чехословакия, ГДР, Унгария, Румъния, България и Албания, а като наблюдател присъства и Пън Дехуай – заместник-председател на Държавния съвет на Китай. Работата на съвещанието се ръководи от Вячеслав Молотов – един от най-близките съратници на Сталин, а българският представител е Антон Югов. Съвещанието приема декларация, в която се осъждат Парижките споразумения и се призовава към създаване на система за колективна сигурност в Европа. Ако обаче бъдат ратифицирани Парижките споразумения, източните страни обявяват своята готовност да създадат свои общи въоръжени сили, за да "*се защити мирният труд на народите, да се гарантира неприкосновеността на границите и да се осигури защитата им от евентуална агресия*".

На 22 март 1955 г. съветското външно министерство оповестява, че участниците в Московското съвещание подготвят подписването на общ договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ на конференция във Варшава. Тя започва работа на 11 май 1955 г., а на 14 май тържествено е подписан общият Договор за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ, с който е създадена Организация-

та на Варшавския договор (ОВД). Подписи под договора поставят 8 правителствени ръководители: албанският Мехмед Шеху, българският Вълко Червенков, унгарският Андраш Хегедюш, източногерманският Ото Гротевол, полският Юзеф Циранкевич, румънският Георге Георгиу–Деж, съветският Николай Булганин и чехословашкият Вилям Широки. На Варшавската конференция отново присъства Пън Дехуай, като това извъневропейско присъствие оставя впечатлението за огледален отговор на НАТО: там Западна Европа се обединява с най-изявените северноамерикански сили, а в ОВД Източна Европа търси съдействието на Китай.[50]

На закрито заседание във Варшава е обсъдено създаването на Обединени въоръжени сили и на Обединено командване като органи на ОВД. Те фигурират в договора, както и органът за осъществяване на сътрудничеството – Политически консултативен комитет (ПКК). И в ОВД, както и при СИВ, се приема принципът всяка държава да има равно представителство: в ПКК страните участват с по един представител, член на правителството или специално упълномощено лице. Що се отнася до Обединените въоръжени сили, те от самото начало са оглавени, както и Обединеното командване, от съветски военни (маршал И. Конев и ген. А. Антонов) и тази практика остава непроменена до края на съществуването на пакта. Вярно е, че всички страни имат по един заместник във въоръжените сили и в командването, но тяхното присъствие е по-скоро формално. Седалището на Щаба на Обединените въоръжени сили се намира в Москва. Дори и когато отделните заседания на ОВД и на ПКК се ръководят от представител на страната-домакин, най-важните документи за заседанието винаги се подготвят в Москва и се приемат във вида, в който са били подготвени. Същевременно 90% от разходите за издръжка на въоръжените сили и за инфраструктурата се покриват от Съветския съюз.

Така на 14 май 1955 г. Европа е окончателно (за повече от три десетилетия) разделена между два военнополитически блока.

[50] Повече за създаването на Варшавския договор вж.: *Баев, Й.* Изграждане на военната структура на Варшавския договор. 1955-1969 г. – *Военно-исторически сборник*, 1997, №5, 56-77.

За България това означава и формална принадлежност към Източния блок. По същество мястото на България не се променя, но тя става вече легитимна част от по-голяма международна институция. А след приемането на България в ООН в края на същата 1955 г. страната си възвръща и международните права.

Отношенията в Източния блок по време на кризата от 1956 г.

Почти веднага след като се оформя Източният блок, той попада в първата си дълбока криза. Тя е предизвикана от опита за решителна десталинизация на Никита Хрушчов, предприет на XX конгрес на КПСС (февруари 1956 г.). За страните от Източна Европа "секретният доклад" на Хрушчов открива възможност да преформулират отношенията в Източния блок. Полша реагира първа – тя се възползва от "размразяването", като интелигенцията предприема медийна кампания за разискване на дискусионни проблеми от най-близката история. Общественото раздвижване довежда до бунта в Познан на 28 юни 1956 г. и до завръщането на Владислав Гомулка в ръководството на ПОРП. Тези полски "събития" на свой ред предизвикват първата намеса на Хрушчов в работите на страна от Източния блок – той пристига във Варшава неканен и гневен, че не са поискали мнението му за предвижданата смяна на 19 октомври 1956 г. В продължилите с часове полско-съветски преговори Хрушчов отстъпва и признава правото на поляците сами да решават вътрешнополитическите си проблеми, ако запазят верността си към социализма и към Източния блок.[51]

Полският успех в преговорите с Хрушчов стимулира унгарците, които въстават на 23 октомври 1956 г. Унгарската революция се оказва най-голямата опасност за Източния блок, тъй като поставя под въпрос същността на системата на държавен социализъм от съветски тип. Сред програмните искания на революцията[52] са:

[51] Повече за тези събития вж.: *Баева, И.* Източна Европа след Сталин. 1953–1956. С., 1995, 81–125.

[52] Те са формулирани на основата на студентската програма на Технико-строителния университет от 16 точки, допълнени с формулировките на Писателския съюз. Програмата е прочетена на първия митинг, а по-късно и по националното радио, което я прави общонационална.

"*незабавно извеждане от Унгария на всички съветски войски*"; "*преразглеждане на съветско-унгарските и съветско-югославските политически, икономически, идеологически връзки и новото им определяне на основата на пълно политическо и икономическо равноправие и ненамеса във вътрешните работи*".[53] А те са актуални за повечето страни в Източна Европа.

Избухналата източноевропейска криза принуждава съветското ръководство да обяви нова политика към своите съюзници. Това става на 30 октомври с "Декларацията за основите на развитието и по-нататъшното укрепване на дружбата и сътрудничеството между Съветския съюз и другите социалистически държави". В нея съветското правителство признава необходимостта от "*пълното отчитане на историческото минало и особеностите на всяка страна*" и готовност "*да обсъди заедно с правителствата на другите социалистически държави мерките, осигуряващи по-нататъшното развитие и укрепване на икономическите връзки между социалистическите страни, така че да се отстранят каквито и да било възможности за нарушаване на принципа на националния суверенитет, взаимната изгода и равноправието в икономическите отношения*".[54]

Как реагира българското политическо ръководство на настъпилите промени? Сравнението между позициите на различните социалистически държави от Източна Европа показва, че България (заедно с Румъния и Чехословакия) осъждат най-остро стремежа на Полша и Унгария към по-голяма самостоятелност и към отдалечаване от съветския модел. Характерно е, че преди да вземе решение за военна интервенция срещу Унгарската революция, съветското ръководство се допитва до всички социалистически страни – както членуващите във Варшавския договор, така и останалите извън него като Югославия и Китай.[55] И всички изразяват съгласие да бъде спрян унгарският бунт. На 1 ноември се водят полско-

[53] *Документы* 1956 года. – *Венгерский меридиан*, 1991, № 3, 44-46.
[54] *Дюрко, Л.* 1956 година. – *Иностранная литература*, 1988, № 7, 206-207.
[55] Решението е взето на 31 октомври, с други думи – веднага след съветската Декларация за новите отношения в Източния блок. Решението за военна инвазия е подкрепено от китайската делегация, водена от Лю Шаоци, която пребивава

съветски преговори, на 2 ноември – с чехословашки, румънски и български представители.[56] Валтер Улбрихт и Георге Георгиу–Деж са привърженици на възможно най-твърди действия, като последният дори предлага участието на румънска армия в интервенцията. Макар и значително по-умерен от тях (може би и заради все още несигурното си положение), Тодор Живков също предлага военна помощ. Хрушчов отказва, но вероятно, защото не се доверява на военните качества на съветските съюзници.

Едновременно с политическите обсъждания на Унгарската революция в Източна Европа се осъществява и помощна кампания за Унгария. Съюзниците на Унгария изпращат самолети с хуманитарна помощ: 20 от Полша, 7 от ГДР, 2 от България и по един от Румъния и Югославия.[57] В началото социалистическата реакция е по-сложна, но от началото на ноември медиите вече определят унгарските събития еднозначно като реакционни. Най-многобройни са тези публикации в съветските издания, но те са последвани от чехословашките, българските и тези от ГДР. На 27 октомври българският в. "Работническо дело" подкрепя съветските твърдения, че "*силите, които започват контрареволюционния пуч, са антинационални сили... много близки и в пряка връзка с чужбина*". Със специални послания по радиото към собствените си народи се обръщат президентът на Чехословакия Антонин Запотоцки и източногерманският лидер Валтер Улбрихт. Улбрихт предвещава: "*Хората трябва да бъдат бдителни. Всеки, който направи и най-малката отстъпка на реакцията, накрая ще плати със собствения си живот*".

по същото време в Москва. По време на съветско-югославските преговори на 2 срещу 3 ноември на остров Бриони съветското решение е подкрепено и от Тито, който смята, че Имре Над е допуснал непростима грешка, като се е подчинил на исканията за отказ от социализма. Янош Кадар подкрепя операцията, след като е докаран в Москва в началото на ноември.

[56] Н. Хрушчов предпочита да разговаря с Вл. Гомулка отделно, защото очаква от него най-категорична съпротива. Действително Гомулка е силно резервиран към съветските планове, но в края на краищата обещава да се въздържа от открит протест срещу подготвяната военна акция. Роля за това изиграват и собствените му опасения, че унгарските промени са отишли опасно далеч.

[57] Съобщението за хуманитарната помощ е направено по свободната радиостанция "Кошут". (*The Hungarian Revolution. New* York, 1957, 207–208.)

Първата голяма криза в Източния блок създава образ на България като държава, която съзнателно се стреми да следва съветския модел и да пречупва отношенията си с другите социалистически страни през призмата на лидера в блока – Съветския съюз. Тази линия проличава при обсъждането на полските и унгарските "събития" на Октомврийския пленум на ЦК на БКП от 1956 г.[58] Българските дипломатически документи също показват българското критично отношение към реформите в Полша и особено към Унгарската революция.[59] Отношението към тези две държави започва да се определя според изхода от кризата – утвърдените от Хрушчов полски реформи предизвикват подозрения и опасения от влиянието им в България, а силовото решение в Унгария и установяването със съветска помощ на "революционното работническо-селско" правителство на Янош Кадар е безусловно подкрепено.

Кризата от 1956 г. в Източния блок води до засилване на различията между членуващите в него страни. Те престават да се делят на по-развити и по-неразвити икономически и започват да се самоопределят по това доколко се стремят към реформиране на наложения от СССР модел или предпочитат да го запазят възможно най-стабилен, което е почти равнозначно на минимално променен. България постепенно се превръща във важна част от втората група.

Специалните българо-съветски отношения

Преди да продължа представянето на българската позиция в Източния блок, искам накратко да се спра върху спецификата на отношенията между България и водача на блока – Съветския съюз. Ноторно известно е, че България е "най-верният сателит" на СССР – това определение предизвиква преди всичко пренебрежение и подигравка към нашата страна както в Източния блок, където възприемат зависимостта от Съветския съюз като ограничение

[58] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 234.
[59] ДА на МВнР, оп. 13, а. е. 602, 603, 610; 506, л. 135-136, 139, 158-159, 161; а. е. 389, л. 24; а. е. 393, 394.

на свободата, така и на Запад, където определят отношението си към страните от Източния блок през призмата на Студената война. Затова ми се струва важно да бъдат обяснени причините за тази уникална българска позиция.

Първата причина е историческото българско русофилство,[60] което се запазва през целия период на новата и съвременна история на България. Но в епохата на социализма се появяват и нови мотиви, които са предимно в икономическата сфера. Ще се спра именно на тях.

Изграждането на моста над р. Дунав и финансирането му предимно със съветски средства (българското участие е на основата на съветски кредит) е използвано и за да се подчертаят предимствата на новата ориентация на България към Съветския съюз. Започналата в годините на "чистия сталинизъм" ускорена индустриализация на свой ред прави българската икономика изцяло зависима от Съветския съюз. Новите предприятия се изграждат по съветски технологии, с помощта на съветски специалисти,[61] а съветските съветници до есента на 1956 г. са част от държавния апарат.

И тъй като съветската воля е водеща в Източния блок, когато Георгий Маленков налага през 1953 г. своя "продоволствен курс", той е последван и от България. Скоро обаче той създава проблеми. Намалени са инвестициите за строителство и индустрия за сметка на селското стопанство.[62] Преориентацията към селското стопанство се възприема добре от обществото, но предизвиква икономически трудности – висока безработица в градовете и неизпълнение на плановете, които карат новия български лидер

[60] То е съпроводено и с русофобство, но след Втората световна война русофобството може да се изразява само апокрифно. И въпреки това, запазването на преобладаващите русофилски нагласи в обществото в годините на преход говорят за дълбинните характеристики на българското русофилство. Повече по въпроса вж.: *Баева, И.* България и Русия в края на XX и началото на XXI век – от филство и фобство към нормализация. – *Международни отношения*, 2004, № 3, 61-70.

[61] *Марчева, И.* Индустриалната политика в България (1944–1958). – В: *Страници* от българската история. Събития, размисли, личности. Кн. 2. С., 1993, 112-126.

[62] *БКП* в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и Политбюро на ЦК. Т. 4, 1944–1955. С., 1955, 409–410; *Баева, И.* Източна Европа след Сталин..., 64-68.

Тодор Живков за пръв път да се обърне за помощ към Съветския съюз. Първите сведения за тревожни тенденции в българо-съветските икономически отношения могат да се открият в архивите от началото на 1957 г. Трудностите идват от новите правила за поръчки, въведени след сътресенията от 1956 г. Реорганизацията на съветските икономически структури затруднява българските поръчки за капитално строителство за 1958 г., тъй като се изисква те да бъдат направени твърде рано – до май 1957 г.[63]

Истинският размер на проблемите, породени от новата икономическа политика, става ясен, когато от 10 до 13 декември 1957 г. в Москва Постоянната комисия по външна търговия на СИВ взема решение да смени механизмите на ценообразуване.[64] Решението гласи: "*външнотърговските цени да съответстват на равнището на световните цени и при равни условия да бъдат еднакви за всички страни-членки на СИВ*".[65] Българското несъгласие с тази постановка се дължи на факта, че икономиката е в начален период на индустриализация и произвежда неконкурентни стоки, които продава главно в рамките на СИВ, но на преференциални цени. Според българските изчисления, ако в СИВ се въведат световните цени, България ще загуби от своя износ 280–300 валутни лева (850–900 лв.), а само от търговията си със Съветския съюз – 136 вал. лв. (400 млн. лв.).[66] Българската позиция в СИВ не намира подкрепа, затова българското ръководство се обръща за помощ към съветското.

На 23 и 29 декември 1957 г. Тодор Живков разговаря със съветския посланик в България Юрий Приходов, на когото обяснява защо България не може да приеме новия начин за определяне на цените – тя не отхвърля съобразяването на цените в СИВ със световните, но иска това да става на период от 4–5 години.[67]

---

[63] Решение № 111 на Политбюро на ЦК на БКП и материалите към него от 27 април 1957 г. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 6. а. е. 3234, л. 53.)

[64] Решение № 343 от 25 декември 1957 г. на Политбюро на ЦК на БКП и материали за заседанието. (Пак там, оп. 6, а. е. 3471, л. 3.)

[65] Пак там, л. 10.

[66] Пак там, л. 11.

[67] Живков се позовава на решението на Политбюро на ЦК на БКП от 18 ноември 1957 г., че е необходимо да се създаде *"за страните от социалистическия лагер постоянна*

През януари 1958 г. българска партийна делегация, ръководена от Тодор Живков, посещава Москва и се среща с Президиума на ЦК на КПСС с цел да договори по-добри условия за двустранна търговия[68]. И на тази среща Живков пледира за определяне на цени в СИВ, независими от световния пазар, определен от него като подвластен на "*стихийни тенденции*" и "*капиталистически кризи*"[69]. Хрушчов се съгласява по принцип, че от тези цени страдат социалистическите страни и най-вече по-малките от тях: "*Вие сте напълно прави, че трябва да намерим начин да предпазим икономиките на нашите страни и нашите икономически връзки от влиянието на капиталистическата стихия*"[70]. Изводите, които прави българското ръководство след завръщането си от преговорите в Москва, са успокоителни: промените в цените ще доведат до загуби от 21 млн. рубли (вместо 80 млн., каквато е била сметката преди преговорите), а при това положение България ще запази положителното си салдо от 97 млн. рубли в търговията със Съветския съюз.[71] Така със съветска помощ е решен първият сериозен икономически проблем на България при управлението на Живков.

Следващото предизвикателство пред българо-съветските икономически отношения е породено от най-мащабния проект на Хрушчов – лансираната на XXII конгрес на КПСС (октомври 1961 г.) нова програма, която предвижда, че до 1980 г. "*ще бъде създадена материално-техническата база на комунизма... По такъв начин в СССР в основни линии ще бъде построено комунистическото общество*".[72] България бърза да последва съветския пример. Проведеният година по-късно (от 5 до 11 ноември 1962 г.) VIII конгрес на БКП приема тезиси за развитието на България за пе-

база на цените на основните стоки като предмет на стокообмена между тях, което би отговаряло на нашето планово социалистическо стопанство." – Протокол "Б" № 5 от 30 януари 1958 г. (Пак там, оп. 6, а. е. 3523, л. 42.)

[68] Пак там, л. 6.

[69] Изказването на Живков. (Пак там, л. 26–32.)

[70] Пак там, л. 9.

[71] Пак там, л. 21–22.

[72] *XXII съезд КПСС*. Стенографический отчет. Том III, Москва, 1962, с. 276.

риода 1961–1980 г.[73] Този амбициозен план не е първата идея за ускорение, лансирана под ръководството на Живков – през 1958 г. е издигнат лозунгът за изпълнение на петгодишния план за три години, който предизвиква сериозни икономически проблеми. А разрешаването им отново се търси в използването на съветската икономическа помощ.[74]

За значението на икономическите връзки със СССР в началото на 60-те години говори фактът, че съветският дял в общия обем на българската външна търговия достига 52,3%.[75] Съветските кредити са постоянен елемент от българската индустриализация – например в плана за петилетката 1961–1965 г. те са насочени към изграждане на: гигантския металургичен комбинат в Кремиковци, Нефтохимическия комбинат в Бургас, Оловно-цинковия завод в Пловдив, Азотноторовия завод в Стара Загора, Въгледобивната фабрика „Балканбас".[76] Размерът на съветските кредити за същия период е 1142 млн. вал. лв. – за сравнение кредите от останалите социалистически страни са 300 млн. вал. лв.[77] За целия период от 1944 до 1961 г. България получава съветски кредити в размер от 1,2 млрд. вал. лв.[78]

В края на 1960 г. българското ръководство отново търси съветска финансова помощ – на 2 ноември 1960 г. Тодор Живков и министър-председателят Антон Югов искат нов дългосрочен кредит от СССР в размер на 650 млн. рубли и молят изплащането на

[73] В директивите се определя като генерална перспектива към 1980 г. да завърши *"строителството на социализма и да започне постепенното преминаване на нашата страна към комунизма". – Тодор Живков.* Отчет на ЦК на БКП пред Осмия конгрес на БКП. С., 1962, с. 125.

[74] Българското ръководство иска да се ускорят договорените вече съветски доставки, но Съветският съюз не може да задоволи всички, а само част от българските искания. – Протокол и решение № 143 от 4 юли 1959 г. на Политбюро на ЦК на БКП. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 3950, л. 12-13, 18–23.)

[75] Стенографски протокол от семинара с дипломатическите представители на България, състоял се от 5 до 14 юни 1961 г. (Пак там, оп. 33, а. е. 662, л. 250.)

[76] Решение № 144 от 14 юли 1960 г. на Политбюро на ЦК на БКП. (Пак там, оп. 6, а. е. 4211, л. 66.)

[77] Пак там, л. 72.

[78] Решение № 150 от 31 май 1962 г. на Политбюро на ЦК на БКП. (Пак там, а. е. 4799, л. 10.)

предишния кредит от 350 млн. рубли да бъде отложено за 1966 г.[79] От българския доклад става ясно, че индустриализацията на България е осъществена с помощта на следващите един след друг съветски кредити, които България не успява да връща, а непрекъснато иска нови. За пореден път българите искат балансирането на платежния баланс: „*да стане чрез използването на нови дългосрочни кредити в размер на около 700 млн. вал. лв*."[80] И Хрушчов за пореден път обещава исканата помощ.

По тезисите от 1962 г. за развитие на България до 1980 г. Държавната планова комисия разработва план, според който през 1980 г. България трябва да се превърне в развита промишлена държава. Той е съгласуван и със съветските планови органи.[81] Проблемите обаче се появяват още в началото на 1963 г., когато се оказва, че за изпълнение на амбициозния план на България не й достигат нито суровини, нито енергийни източници. И тогава се стига до известното писмо на Живков до Хрушчов от декември 1963 г. с предложение за сближение, в резултат на което България в перспектива да се присъедини към Съветския съюз.[82] Запознаването с документацията около това писмо показва, че Тодор Живков всъщност не е имал намерение да подпомогне изчезването на България от картата на Европа, а да получи съветска икономическа помощ – за това говори както мотивацията на писмото и обсъждането му на пленум на ЦК на БКП, така и стриктното му запазване в тайна, докато Живков е на власт.[83]

---

[79] Решение № 231 от 2 ноември 1960 г. на Политбюро на ЦК на БКП. (Пак там, а. е. 4295, л. 1–2, 5–11, 12–13.)

[80] Пак там, л. 5.

[81] Председателят на Държавната планова комисия Станко Тодоров е категоричен, че *„без предварително изясняване на тези въпроси със Съветския съюз е немислима всякаква по-нататъшна работа за съставянето и обвързването на един реален перспективен план"*. – Докладна записка за провеждането на предварителни консултации в работен порядък между Държавния икономически съвет на СССР и Държавната икономическа комисия за перспективното развитие на страната ни до 1980 г. (Пак там, л. 19.)

[82] Писмото се намира в: ЦДА, ф. 1Б. оп. 5, а. е. 600, л. 136–142.

[83] Повече за предложението на Живков: *Баева, И.* „Сближението" между България и Съветския съюз (1963–1973). – *Ново време*, 1993, № 1, 89–111.

Икономическите ползи от писмото започват да се реализират по време на посещението на българската партийно-правителствена делегация в Москва от 16 до 21 февруари 1964 г. Тогава е създадена "*междуправителствена българо-съветска комисия за икономическо и научно-техническо сътрудничество*" и на България е отпуснат поредният дългосрочен заем от 300 млн. рубли.[84] Сметката на Живков, че ако обещае на съветския лидер вярност и желание за „присъединяване", ще получи предимство при разпределението на съветските доставки за източноевропейските страни, се оказва вярна. Потвърждават го сътресенията, предизвикани в Източния блок от „Пражката пролет" от 1968 г. Тогава Живков за пореден път подкрепя решението на съветския лидер Леонид Брежнев за интервенцията от 21 август 1968 г., а на 16 септември с.г., при посещението на Тодор Живков и Живко Живков в Москва, България получава допълнителни съветски доставки на нефт, газ и електроенергия.[85]

Да се залага на икономическия потенциал на СССР продължава да бъде основният метод в българската икономическа политика. В Концепцията за икономическо и научно-техническо сътрудничество в СИВ от началото на 1969 г. е записано: „*задоволяването на потребностите на социалистическите страни от топлоенергия, ресурси и суровини се решава почти изключително на основата на природните богатства на съветската страна*".[86] И още: „*Около 53% от стокообмена на България се пада на Съветския съюз... С внос от Съветския съюз обезпечаваме почти изцяло импортните си потребности от енергийни ресурси, суровини за черната металургия и химията, необходимите количества дървесина, целулоза, алуминий и др. Ние внасяме от Съветския съюз над два пъти повече машини и оборудване в сравнение с която и да е друга страна от социалистическия лагер... СССР е и основният пазар за нашата машиностроителна, хранително-вкусова и друга промишленост*."[87] Тези данни показват огромната икономическа зависимост на България от СССР.

[84] *Външна политика* на Народна република България. Т. II, С., 1971, с. 49.
[85] Пак там, 465–467.
[86] Протокол № 18 от 7 януари 1969 г. от заседание на Политбюро на ЦК на БКП. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 493, л. 16.)
[87] Пак там, л. 22.

Живков продължава линията на "специални" българо-съветски отношения и през 70-те години. В разговора с Брежнев на 20 септември 1973 г. той иска от съветския ръководител помощ по четири въпроса: за електроенергията, за нефта, за цените на селскостопанската продукция и за проблеми, свързани с положението на Балканите.[88] По първите два Т. Живков подхожда стандартно – обяснява, че енергийната ситуация на България е тежка: "*няма друга социалистическа страна, която да е така бедна на природни ресурси, в това число и на енергийни източници, както България*". Следва директно искане: "*Нашите нужди са около 20 млн. тона нефт, около 3 млн. можем да внесем от арабските страни, със Съветския съюз имаме договореност да получаваме около 12,5 млн. Остава непокрита нужда от около 2,5 млн. т., която бихме желали да получим от вас*".[89]

За пръв път от 1963 г. в разговора си с Брежнев Живков припомня защо България заслужава специално съветско внимание. Той споменава за писмото от 4 декември 1963 г. и обяснява, че България е единствената държава, доказала своята близост и дружба със СССР, затова заслужава и неговата безрезервна помощ. Както личи от отговора на Брежнев, избраната тактика отново се е оказала успешна. Най-силно впечатление на Брежнев правят разговорите за бъдещото сближение между България и СССР. Той е очарован от тази перспектива: "*Този акт е исторически, за него ще говорят поколенията след нас*".[90] И е готов да окаже конкретна помощ: "*Политбюро ще се отнесе с разбиране и ние ще намерим много варианти за удовлетворяване на вашето искане*".[91]

Провереният механизъм продължава да действа, но в условията на нарастваща икономическа криза в Източния Европа и в Съветския съюз това става все по-трудно. Проблемите проличават на 13 ноември 1978 г. от разговора в София на Живков с члена на Политбюро и секретар на ЦК на КПСС Андрей Кириленко. Живков изразява благодарността си за съветската помощ – този път от 300 хил. т.

[88] Беседа между Т. Живков и Л. Брежнев в правителствената резиденция "Воден", Разградско, проведена на 20 септември 1973 г. – *Българска историческа библиотека*. 2000, № 2, 62–83.
[89] Пак там, с. 63.
[90] Пак там, с. 79.
[91] Пак там, с. 83.

зърно, но се тревожи от очерталата се перспектива съветските суровинни доставки да бъдат намалени.[92] Година по-късно, при поредното си посещение в България, Леонид Брежнев дава ново обещание за съветски отстъпки в различни сфери и за опрощаване на българските задължения, възлизащи вече на 1 млрд. рубли. Главно място сред тях заемат допълнителните средства за българското селско стопанство, леката индустрия, както и за съветските туристи в България.[93]

През 1982 г. Съветският съюз намалява доставките на нефт за България. За да избегне негативните последици за българската икономика, Тодор Живков се опитва пак да се възползва от „специалните" отношения на България със СССР. При посещението си в Украйна Живков се оплаква на украинския лидер Владимир Шчербицки, че намалените доставки на нефт и неизпълнението дори на договорените количества създават големи икономически проблеми на България. Но и декларира: „*Но аз не правя упрек, ние разбираме добре положението и не искаме да създаваме на никого трудности. Но трябва да се преустройваме и адаптираме*".[94]

Едва след смъртта на Брежнев се очертава поврат в съветската икономическа политика, който води до тежки последици за България – българският външен дълг към западните страни нараства до 5 млрд. долара.[95] В особено трудно положение се оказва България по време на краткотрайното управление в Съветския съюз на Юрий Андропов, който се опитва да постави отношенията с източноевропейските страни върху принципа на взаимната (а не едностранна) изгода. Затова българското ръководство гледа с особени надежди на новия генерален секретар на КПСС Константин Черненко, истински продължител на епохата на Брежнев.

---

[92] Среща в Политбюро на ЦК на БКП с др. Андрей Кириленко – член на Политбюро и секретар на ЦК на КПСС на 13 ноември 1978 г. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 247, л. 28–30.)

[93] Стенографски протокол на срещата на Политбюро на ЦК на БКП с др. Леонид Брежнев, генерален секретар на ЦК на КПСС и председател на Президиума на Върховния съвет на СССР на 13 януари 1979 г. (Пак там, а. е. 248, л. 4, 11.)

[94] Среща на члена на ЦК на КПСС и първи секретар на Украйна Владимир Шчербицки с генералния секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет на НРБ Тодор Живков в Киев на 9 юни 1982 г. (Пак там, а. е. 291, л. 20.)

[95] Това признава Живков в разговора си със съветския военен министър Дмитрий Устинов на 10 декември 1983 г. (Пак там, а. е. 324, л. 8.)

Българското ръководство обсъжда възможностите за нова съветска икономическа помощ преди срещата между Живков и Черненко, която се провежда на 1 юни 1984 г. в Москва. И този документ започва с уверенията, че за България сътрудничеството със СССР е „*крайъгълен камък*" и продължава с предложението за „*нов подход*", но по старата линия за „*всестранно сближаване и сътрудничество на НРБ със СССР*".[96] Какви са новите български искания? След като очертава тежкото положение на България в резултат на икономическата криза, „*която обхвана западните държави*" и довежда до резки промени в световните цени, документът отчита, че на България ѝ се налага да изнася с една трета повече продукция, за да получи същия внос.[97] Затова основното българско искане е да се повишат намалените в предходните години съветски суровинни и енергийни доставки (нефт, черни метали, енергийни въглища, кокс, фосфорни торове), тъй като „*върху доставките на тези суровини е построена икономиката на страната*".[98]

Истинската промяна в българо-съветските икономически отношения настъпва след като начело на КПСС през март 1985 г. застава Михаил Горбачов. Още при първите преговори на Горбачов с Живков през октомври 1985 г. в София става ясно, че новият съветски лидер иска да прекъсне традицията срещу жестове на приятелство от страна на България Съветският съюз да ѝ отпуска кредити и икономическа помощ.[99] Новият курс се изразява в отказа от годишната помощ за българското селско стопанство[100] и в намаляването на доставките на нефт, който България реекспортира.[101] Съветски представители започват открито да критикуват България – съветският посланик в София Леонид Греков през октомври 1985 г. дава интервю, в което говори за ниската

[96] Паметна записка до съветското ръководство, обсъдена от Политбюро на ЦК на БКП на заседание № 420 на 28 май 1984 г. (Пак там, оп. 67, а. е. 3139, л. 5.)
[97] Пак там, л. 6.
[98] Пак там, л. 7–8.
[99] Стенограма на срещата на Политбюро на ЦК на БКП с Михаил Горбачов, 24 октомври 1985 г. – *Ново време*, 1995, № 6, с. 46.
[100] *М. Горбачев.* Жизнь и реформы. Кн. 2. Москва, 1995, с. 368.
[101] На 10 август 1984 г. Асошиейтед прес оповестява данни, според които второ място в износа на България заема реекспортът на съветски нефт – 855 млн. лв. (ДА на МВнР, оп. 41, а. е. 566, л. 228.)

производителност на труда и лошото качество на българските стоки за износ.[102] Завършва онзи период в българо-съветските отношения, който, макар и на шега, Тодор Живков описва пред американски бизнесмени така: "*Господа, какво искате от България, да се обяви против Съветския съюз ли? Може би искате от мен това да направя? Но, което е най-важното, вие готови ли сте да вземете продукцията, която ние произвеждаме? Съветският съюз я купува, Съветският съюз следователно е наша колония*".[103]

Надявам се, че краткият преглед на икономическите отношения между България и Съветския съюз в социалистическата епоха обяснява особената позиция на максимална близост, която съзнателно избира Живков, макар че се основава на съществуващата историческа традиция. Връзките са по-скоро еднопосочни – СССР непрекъснато оказва икономическа помощ на България, благодарение на което страната се индустриализира и почти до края на съществуването на системата може да разчита на съветски кредити и суровини. Но "специалните" отношения между България и Съветския съюз се превръщат в пречка и създават допълнителни трудности пред българския преход към пазарна икономика след 1989 г. Защото пътят, който тогава трябва да измине България, се оказва по-дълъг и труден, отколкото е той за другите, по-дистанцирани от Съветския съюз страни от Източния блок.

Отношенията в Източния блок през 60-те години

В началото на 60-те години политическата криза от предходното десетилетие изглежда преодоляна, може би и защото на преден план излизат икономическите предизвикателства. Във всички източноевропейски държави намаляват темповете на развитие, породени от индустриализацията от съветски тип (държавни инвестиции и централизирано планиране без пазарни механизми и конкуренция). Намаляващото нарастване на националния доход предизвиква повсеместно търсене на нови стимули за икономическо развитие. Най-ост-

[102] Публикации за България в люксембургските вестници. (Пак там, оп. 42, а. е. 3112, л. 7.)
[103] Стенографски протокол от разговорите на Т. Живков, първи секретар на ЦК на БКП, и Франсоа Митеран, първи секретар на ЦК на ФКП, 18 октомври 1977 г. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 231, л. 13.)

ро се усеща изчерпването на възможностите за екстензивно развитие в Чехословакия и Югославия. Те са и първите в реформите. Още през 1965 г. ги формулира Югославия благодарение на по-голямата свобода на действие, която й дава необвързаността й със СССР.[104] Оказва се обаче, че макар да не са в една международна група (Югославия е сред водачите в Движението на необвързаните, а останалите европейски социалистически страни са в Източния блок), икономическите реформи вървят в една и съща посока – търсене на пазарни механизми[105]: по-голяма свобода на предприятията да определят заплатите, реализацията на продукцията и разпределението на печалбата. Икономическите реформи в строго централизираната система на социализма дават отражение и върху политическата система.

Първите последици са обнадеждаващи: демократизацията на икономиката създава по-голяма свобода и благоприятни условия за възстановяване на отношенията с Югославия – не такива, каквито са били преди 1948 г.,[106] но в рамките на близкото единодействие. Общите икономически проблеми през 60-те години се оказват фактор за

[104] Във времето, когато в Източния блок още се обсъжда принципният характер на реформите (началото на 1965 г.), в Югославия те вече се въвеждат. За първите им последици говорят шифрограмите на българския посланик в Белград Груди Атанасов, изпратени от юли до декември 1965 г. (Пак там, оп. 5 ш, а. е. 278, л. 40, 160, 165, 182, 193.) Посочени са причините за стопанските реформи: югославските външни дългове (1 млрд. дол.), външнотърговският дефицит, както и социалните им последици: безработица, изпратила много югославски специалисти и работници в скандинавските страни, девалвация на динара, повишаване на цените, денационализация на предприятията, проблеми с малцинствата в Югославия.

[105] В България реформата е наречена *"нова система на планиране и ръководство на народното стопанство"*. Нейните тезиси са обсъдени на заседание на комисията за подготовка на тезисите в три заседания, проведени на 29 октомври, 4 и 9 ноември 1965 г. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 16), а от ЦК на БКП – на 26–28 април 1966 г. (Пак там, а. е. 30.).

[106] Всъщност в началото на 60-те години отношенията на Югославия със Съветския съюз са толкова "затоплени", че дори започва да се обсъжда приемането на Югославия в СИВ. За това говори шифрограма на българския посланик в Белград Груди Атанасов от 9 май 1963 г.: *"Преди два – три месеца посланикът на Югославия официално е запитал Москва как се гледа на въпроса Югославия да стане член на СИВ. Било му отговорено положително. След този разговор трябвало да последва официален югославски отговор, но досега такъв не са дали. Съветският посланик полага усилия да разбере по какви причини отговорът се забавя."* (ДА на МВнР, оп. 5 ш, а. е. 77, л. 188.) Този въпрос се обсъжда от ръководствата на страните от СИВ след 26 октомври 1960 г., когато югославското правителство се обръща с нота до Секретариата на СИВ Югославия да бъде включена в работата на СИВ. Искането обаче е отхвърлено. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 4348, л. 5–10.)

сближение, но скоро се оказва, че те предизвикват нови политически противоречия, проявили се особено ясно през повратната 1968 г.

България реагира на политическите промени в Чехословакия – замяната на консерватора Антонин Новотни с реформатора Александър Дубчек в началото на 1968 г., като заема критична позиция. На заседанието на Варшавския договор, проведено на 6–7 март 1968 г. в София, Тодор Живков критикува остро чехословашките реформи в личния си разговор със съветските гости.[107] За характера на отношенията между европейските социалистически държави говори срещата на 23 март 1968 г. в Дрезден, на която за пръв път Източният блок се занимава с "чехословашкия проблем". Тогава чехословашките представители са атакувани от пратениците на всички страни с изключение на унгарския лидер Янош Кадар. Обвиненията са мотивирани от това, че започналата либерализация в Чехословакия, наречена "социализъм с човешко лице", се оказва привлекателна за всички източноевропейци, които започват да искат от собствените си управляващи промени. Най-застрашени се чувстват Валтер Улбрихт и Владислав Гомулка, тъй като влиянието на чехословашките реформи в техните страни е най-силно. Българската делегация, която не е оглавена от Живков заради неговото посещение в Турция, не заема позиция. Но след завръщането в София на 28 март е проведено заседание на ЦК на БКП, на което е изработена българската позиция към Пражката пролет.[108] Тя е изразена от Тодор Живков и е категорична – остро критична към чехословашките реформи и подкрепяща твърдата линия системата да се запази без големи политически промени. С тази позиция Тодор Живков продължава стратегическата си линия за безрезервна подкрепа на съветската линия, олицетворявана вече от Леонид Брежнов. Разбира се, критичното отношение не пречи на Живков да направи официално посещение в Чехословакия от 23 до 26 април 1968 г., на което в "приятелска атмосфера" е подписан новият 20-годишен българо-чехословашки договор. По време на това посещение Живков се

[107] Пак там, оп. 58, а. е. 4, л. 97.
[108] Пак там, а. е. 4.

опитва да "посъветва" Дубчек как да овладее положението,[109] но като цяло отношението му остава критично.[110]

Хрониката на международните срещи, които решават съдбата на чехословашките реформи, изглежда по следния начин: на 8 май в Москва се събират лидерите на СССР, България, ГДР, Полша и Унгария, за да обсъдят ставащото в Чехословакия; на 14 и 15 юли във Варшава е следващата сбирка, на която са поканени и чехословашки представители, които обаче отказват, затова им е изпратено Писмо на петте партии с искания да бъдат ограничени промените; на 1 август в Черна на Тиса съветското ръководство се среща с чехословашкото, а на 3 август – отново и за последен път в пълен състав, за да се договорят приемливи за всички правила на чехословашките промени. И след като се оказва, че Братиславската декларация се разбира по различен начин от двете страни на границата, се стига до решението за военна интервенция за спиране на чехословашките реформи.

Тази първа и останала единствена въоръжена операция на войските на Варшавския договор е предприета, за да се предотврати влиянието на "Пражката пролет" върху останалите европейски социалистически страни. България се вписва естествено във водещата тенденция на Източния блок – тя е сред петте страни, изпратили войски в Чехословакия, като единствена от тях няма пряка граница и не е пряко застрашена от реформите. На пръв поглед изглежда, че България е направила правилния избор с мнозинството против излязлата от общия строй Чехословакия. Но в нашия регион – на Балканите, българската позиция се оказва проблем. И то не за отношенията с членуващите в НАТО Гърция и Турция, а с балканските социалистически страни.

Чехословашката криза ражда голям срив в отношенията на Балканите, тъй като подсилва различията между четирите социалистически страни – България, Румъния, Албания и Югославия, оформени след 1948 г. и разширяващи се през 50-те и 60-те години (най-вече

[109] ДА на МВнР, оп. 24, а. е. 2979, л. 173.

[110] Както по-късно си спомня един от най-близките му помощници. Вж.: *Яхиел, Н.* Тодор Живков и личната власт. С., 1997, с. 220.

с отдалечаването на Албания). Изправена пред предизвикателствата на икономическата реформа, в средата на 60-те години Югославия видимо се сближава със страните от Източния блок, започнали същите реформи.[111] Югославия подкрепя позицията на социалистическите страни и по време на Арабо-израелската война от 1967 г. Докато по същото време новият румънски лидер Николае Чаушеску проявява явни тенденции на отдалечаване от Източния блок чрез засилена критичност към Съветския съюз – това е малко закъснелият румънски вариант на "национален комунизъм", наложен в другите източноевропейски страни с помощта на Хрушчов след XX конгрес на КПСС от 1956 г.[112] След 1967 г. Румъния остава единствената европейска социалистическа страна, която запазва дипломатическите си отношения с Израел, което е посрещнато с адмирации от Запада, но с подозрения на Изток. Албания на свой ред още през 1961 г. напуска организациите на Източния блок, заявява своята вярност към китайската просталинска позиция и се самоограничава от Европа в убеждението си, че е единствената европейска носителка на чистия революционен марксизъм. Тя не участва дори и в започналата подготовка за общоевропейския процес, наречен по-късно Хелзинкски.

Пражката пролет`68 съсредоточава вниманието и на балканските социалистически страни – преди това всички се занимават много повече с Близкоизточния и Далекоизточния (Виетнамската война) конфликт. Най-възторжено идеите на чехословашките реформатори са посрещнати в Югославия, защото югославските лидери виждат в тях повторение и потвърждение на собствения си модел на "работнически" или "самоуправляващ" се социализъм. На Чаушеску чехословашките реформи започват да му харесват едва след като започва да ги критикува Съветският съюз. От този момент Пражката пролет сплотява Югославия, Румъния и Чехословакия и възражда идеите на Малката антанта. Но надеждите траят кратко – само до Варшавската среща. Балканската реакция на Писмото на 5-те е остра и категорична. Белградските вестници виждат в Писмо-

[111] Пример за сближаването е югославското предложение за съгласуване на позицията на всички социалистически страни в ООН. (ДА на МВнР, оп. 5 ш, а. е. 369, л. 173.)
[112] Пак там, а. е. 347, л. 133; 152.

то на 5-те "ново Коминформбюро", а за Букурещ то потвърждава убеждението в имперската политика на СССР. Потвърждение на опасенията става интервенцията от 20 срещу 21 август, на която Румъния и Югославия реагират като на пряка военна опасност за съществуването им. Основната опасност, естествено, идва от СССР, но източник на регионалната е България. Още на 21 август пред държавното ръководство Чаушеску изразява опасенията си от евентуална съветска интервенция, в която България може да вземе участие, и обявява създаването на доброволни въоръжени отряди.[113] Югославия на свой ред реагира по подобен начин, като въвежда извънредни мерки по границите си с България,[114] а спешно – на 24 август, е организирана лична среща на Тито и Чаушеску за обсъждане на военната опасност от страна на СССР и България.[115] Така е сложен край на усилията на България за подобряване на отношенията с балканските социалистически съседи.

За трайния негативен балкански облик на България говори една оценка за ролята й, дадена в средата на 70-те години от австрийски наблюдател: "*В балканската политика настъпи застой. Визити и връщане на визити между балканските ръководители не могат да скрият факта, че България играе ролята на спирачка в съживяване на сътрудничеството на Балканите. Така полезното за всяка от участващите страни сътрудничество в икономическата, техническата и научната област и създаването за тази цел на регионални институции се ограничи с провеждането на една експертна конференция през януари 1976 г.*"[116] А в Източния блок позициите на България в чехословашката криза затвърждават нейния образ на най-верен съюзник на Съветския съюз. Този образ има своите предимства в икономическите отношения със Съветския съюз, но е пречка в модернизацията на икономиката и при отварянето към света, предприето с особена интензивност през 70-те години.

[113] Пак там, оп. 24 п, а. е. 2175, л. 66–68; а. е. 2176, л. 92–108.
[114] Пак там, а. е. 3122, а. е. 145–154.
[115] Пак там, оп. 5 ш, а. е. 573, л. 196.
[116] Това е откъс от бележките на австрийския изследовател проф. д-р Паул Лендвай. Цит. по: *120 години* дипломатически отношения между България и Австрия. Виена, 1999, с. 111.

България и Източният блок през повратното десетилетие на 80-те години

Последният интензивен етап от отношенията на България с европейските социалистически страни е повратното последно десетилетие от съществуването на Източния блок. Решаваща за промените този път е ролята на новия съветски лидер Михаил Горбачов, който лансира широкомащабна реформаторска програма, която нарича "перестройка".

Първите сътресения в Източния блок, засягащи и България, датират от началото на десетилетието. От една страна, такава роля изиграва създаването на полския независим профсъюз "Солидарност" и последвалите 16 месеца на премерване на силите му с властта, а от друга – съветските промени след смъртта на Брежнев на 10 ноември 1982 г. Те се проявяват при Юрий Андропов (ноември 1982 – февруари 1984 г.), който ограничава евтините съветски енергийни доставки за Източна Европа (това е периодът на енергийните ограничения за България, довели до режима на тока). Намаляващите съветски ресурси за Източна Европа и засилващото се дисидентство в страни като Полша и Унгария затрудняват отношенията на България.

При обсъждането на "полската криза" в Източния блок България продължава да заема позицията на консервативна сила, която не приема никакви прояви на самоорганизация на обществото.[117] Българското ръководство изразява тревогата си, предизвикана от създаването на профсъюза "Солидарност", при международните срещи от 1980–1981 г. "Солидарност" е тема на разговорите между Тодор Живков и румънския лидер Николае Чаушеску в Букурещ на 18–19 октомври 1980 г., при срещата му в София със съветския външен министър Андрей Громико на 23 декември 1980 г., отново с Чаушеску в Русе на 21 януари 1981 г. и при преговорите със съветския министър-председател Николай Тихонов на 5 юли 1981 г. в София.[118]

---

[117] *Baeva, I.* Rola Solidarnosci w upadku socjalizmu w Bulgarii (1980–1989). – In: *Solidarnosc* i upadek komunizmu. Warszawa-Gdansk, 3–4 june 2009, 20–29.

[118] ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а. е. 275, л. 2–9; а. е. 277, л. 7–9, 22; а. е. 278, л. 23–33; а. е. 281, л. 7.

Не по-малко критична е българската позиция и при срещите с полски политически представители от ръководството на управляващата ПОРП. И в този случай, както и по време на чехословашката криза, Тодор Живков си позволява менторски тон и съвети как могат да се справят с общественото недоволство. На срещата си с Кажимеж Барчиковски от 15 септември 1980 г. Живков заявява: "*Аз не съм професионален военен, но все пак съм бил партизански командир... Но когато допуснем крупни слабости или примиренчество, либерализъм, вражеските елементи надигат глава. Аз си спомням, че по време на унгарските събития у нас, в София и в страната, те започнаха да се показват на бял свят, да се поздравяват с "Христос возкресе!", но ние така постъпихме, че те отново се скриха в миши дупки*".[119]

Българската обществена реакция на раждането на "Солидарност" е по-трудно уловима. Тя се изразява в превеждането и разпространението на споразумението от Гданск сред българските интелектуалци; запознаването на част от студентите от Софийския университет с този документ и дискутирането му по време на семинарни занятия[120]; както и в разговорите за поредното поражение на господстващата идеология. Сведения за нежеланото от властта интерпретиране на полските събития идват от Държавна сигурност, която отчита повишен интерес към ставащото в Полша. Българите черпят информация главно от западните радиостанции и западни вестници.[121] Засиленият интерес на българите дава основание на Тодор Живков на 5 ноември 1980 г. да предупреди: "*С една дума, трябва да бъдем бдителни и същевременно трезви, хладнокръвни и същевременно решителни, за да бъдем точни в оценката и да избираме най-правилните средства за постигане на нашите цели*".[122]

В края на 1984 г. – дали защото властта в Съветския съюз изглежда в дълбока криза при бързата смяна на възрастни лидери, или защото Тодор Живков е решил, че е настъпило времето за

[119] Пак там, а. е. 272, л. 17, 18.
[120] Такъв е моят личен опит от първата половина на 80-те години като асистентка в Историческия факултет на СУ.
[121] ДА на МВР, ф. 1, оп. 2, а. е. 543, л. 54–56, 92–94, 159.
[122] ЦДА, ф.1 Б, оп. 65, а. е. 31, л. 186.

дълбока промяна в етническите отношения, България съсредоточава вниманието върху себе си с кампанията по насилствено преименуване на 850-хилядното си турско население с християнски имена – т. нар. възродителен процес.

Основното внимание на българската външна политика е посветено на защитата на "възродителния процес". Тя обаче върви в обратната посока в сравнение с процесите на сближаване между Изтока и Запада (Хелзинкския процес), ускорени от съветската "перестройка". Затова българските усилия срещат сериозни пречки и от страна на съюзниците от Източния блок.

Още при първото посещение на Горбачов в България през октомври 1985 г. Живков се опитва да потърси подкрепа за "възродителния процес", но Горбачов не отговаря с нищо повече от общото твърдение: "*Ние сме длъжни по приятелски, по братски да решаваме въпросите... проблемите на социалистическите страни са собствени проблеми на Съветския съюз*".[123] Това заявление показва по-скоро мълчаливо неодобрение и неохотно ангажиране с този, предизвикал негативна обществена реакция по света, български "проблем".[124] И това не е изненадващо, като се има предвид колко много Горбачов държи да бъде харесван на Запад.

Очаквано негативна е реакцията и от страна на Полша и Унгария. Към обществените критики към българската акция се прибавя и официалното нежелание тя да бъде подкрепяна на международната арена. Тези две държави от средата на 50-те години са започнали реформи, които до втората половина на 80-те години са ги довели до прага на пазарната икономика и политическия плурализъм. Постиженията им са "наградени" от Запада – помощната програма ФАР (PHARE) е предназначена именно за тези две страни. Тези позиции не им позволяват, дори и да искат, да подкрепят подобно драстично нарушаване на правата на човека като "възродителния процес". Затова не е странно, че българското посолство във Варшава получава позиви, осъждащи "възродителния про-

[123] Стенограма от срещата на Политбюро на ЦК на БКП с Михаил Горбачов, 24 октомври 1985 г. – *Ново време*, № 6, 1995, с. 90.
[124] Пак там, 88–89.

цес",[125] а секретният бюлетин на Унгарската телеграфна агенция (МТИ) публикува критични текстове за "възродителния процес" по материали на Франс прес, ДПА и "Амнести интернешънъл" и отказва да публикува български опровержения.[126]

По-успешно се реализират българските опити за париране на обвиненията за неспазване на правата на човека в другите социалистически страни – ГДР, Чехословакия или Албания. Българското посолство в ГДР получава съдействие от германските власти и успява да спре разпространението дори на книга, в която фигурират старите данни за турското малцинство.[127] И в Словакия българската позиция е подкрепена, като единственият проблем е поместването на данни за съществуване на турско малцинство в България (каквото според идеолозите на "възродителния процес" в България вече няма) в новото издание на словашката енциклопедия и в сп. "Пирамида".[128] Лесно е да се забележи, че България получава подкрепа от "консервативно настроените" социалистически страни, а реформаторските се противопоставят.

На последната среща между Горбачов и Живков, проведена на 23 юни 1989 г., въпросът с "възродителния процес" е поставен за последен път. Горбачов го повдига, защото вече е видима опасността от масово изселване на българските турци, противоречаща на "новото политическо мислене". Горбачов предлага съветският посланик в Анкара Алберт Чернишов да бъде посредник между българския лидер Живков и турския Тургут Йозал.[129] Но не изразява открита подкрепа за "възродителния процес", а само готовност да подпомогне преодоляването му на международната арена.

---

[125] Критичните настроения на поляците срещу България вече са създадени от "българската следа" в опита за атентат срещу поляка папа, а "възродителният процес" само ги подсилва. За тях говори листовката, подхвърлена в българското посолство във Варшава, с текст: *"Опомни се, престъпнико, и предай на своите началници, че за убийствата, за Светия отец, за геноцида, ще бъдат съдени както хитлеристките престъпници. В. П."* (ДА на МВнР, оп. 43–2, а. е. 161, л. 20.)

[126] Пак там, оп. 43–2, а. е. 279, л. 1, 2–4; а. е. 280, л. 3–6.

[127] Става дума за книгата на В. Кнапе "В България". (Пак там, оп. 43–3, а. е. 149, л. 58.)

[128] Пак там, оп. 43–2, а. е. 424, л. 1–2; оп. 43–3, а. е. 157, л. 1–2.

[129] ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3698, л. 64-65.

Когато настъпва острата фаза на кризата с българските турци през лятото на 1989 г., правителството се обръща с молба за подкрепа към най-близките си съюзници. Прави го по време на преговорите с правителствата на Чехословакия (6–7 юни 1989 г.) и ГДР (29–30 юни 1989 г.). Чехословашкото правителство се съгласява да подкрепи България, но много предпазливо: "*По принцип ЧССР подкрепя нашата политика спрямо Турция, но сдържано, без да й придава гласност, мотивирайки се с икономическите си интереси*".[130] Позицията на ГДР е доста по-категорична.[131] Проблемът обаче е в това, че значението на тази подкрепа намалява, когато гражданите на ГДР сами започват да напускат страната си – през Унгария или Чехословакия. Съвсем различна е позицията на Югославия, която използва ситуацията, за да потвърди своята теза, че България не спазва правата на малцинствата. Още през юни 1986 г. е лансирана югославската позиция, че "*на подобна асимилация било подложено и македонското малцинство у нас*".[132]

Българският проблем през лятото на 1989 г. се оказва само един от многото в Източна Европа. Тревожни за българското ръководство сведения идват и от Брюксел в началото на май 1989 г. – при преговорите на министъра на външната търговия Андрей Луканов става ясно, че в Обединена Европа подкрепят източноевропейските страни Полша и Унгария, които са започнали дълбоки преобразования, но отказват подобна помощ за България.[133]

В средата на годината Полша отново заема централно място в промените в Източна Европа. На 4 юни там се провежда първият тур на полусвободните избори, които ПОРП позорно губи, въпреки уверенията на полските представители, че споразуменията от "кръглата маса" (февруари–март 1989 г.) дават "*перспектива за стабилизиране и прекратяване на поредицата от кризи, че те не накърняват с нищо съюзническите задължения на Полша*".[134]

[130] Пак там, ф. 136, оп. 82, а. е. 226, л. 19.
[131] Пак там, л. 27.
[132] ДА на МВнР, оп. 43-3, а. е. 156, л. 199.
[133] ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а. е. 2106, л. 4.
[134] Пак там, а. е. 2198, л. 6.

Българският министър-председател Георги Атанасов посещава Полша на 7-8 юни 1989 г., непосредствено след изборите. Там той се среща с ген. Ярузелски и с премиера Мечислав Раковски, чиито изводи карат българското ръководство да осъзнае истинското значение на тези избори – "*поражение*" в "*плебисцит – за кого и срещу кого*".[135] Този път полските събития повлияват пряко върху нагласите в България. Справката, подготвяна за ЦК на БКП от 4 септември 1989 г., показва, че според българските граждани създаването на правителството на Тадеуш Мазовецки представлява "*първи стъпки за отделянето на Полша от социалистическата общност*" и че Полша и Унгария ще излязат от Варшавския договор.[136] В следващите дни и месеци коментарите се разширяват, а българите си обясняват рухването на системата в Полша с това, че "*тези събития са плод на много натрупани проблеми*".[137] Все по-категорично се говори и за "*влиянието на тези събития върху останалите социалистически страни*" и изобщо за съдбата на целия Източен блок.[138]

Съвсем друга е реакцията на ръководството на БКП. От една страна, то все по-ясно усеща външния натиск за промени – такива са впечатленията на външния министър Петър Младенов от посещението му във ФРГ в края на юли 1989 г.[139] От друга страна, позицията на Тодор Живков се втвърдява, макар че изказванията му на закрити партийни форуми показват, че добре разбира последиците от загубените от ПОРП избори. Според Живков ставащото в Полша е "*сценарий за "тихо" предаване на позициите на социализма*",[140] а извършващото се преустройство в цяла Източна Европа поставя в опасност "*самия социализъм*".[141] В документ от 22 август 1989 г. Тодор Живков обобщава: "*Полският феномен, ако може така да бъде наречен, има и национални, и интернационал-*

[135] Пак там, а. е. 2199, л. 12, 13.
[136] Пак там, а. е. 2368, л. 91.
[137] Сведенията са от 9-15 октомври 1989 г. (Пак там, л. 190.)
[138] ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а. е. 2404, л. 11–12.
[139] Пак там, а. е. 2120, л. 4–5.
[140] Пак там, оп. 68, а. е. 3735 А, л. 138.
[141] Пак там, л. 140.

ни измерения. Отзвукът от него е изключително голям във всички краища на планетата. Особено значим е резонансът в света на социализма."[142] Тази позиция се оказва пророческа за България и за неговата лична съдба, тъй като само три месеца по-късно – на 10 ноември 1989 г., с принудителната му оставка започва ерозията на системата и в България.

С "есенните революции" от 1989 г. на практика приключва съществуването на Източния блок, а едновременно с това и на съюзните отношения между страните от Източна Европа в този им вид. Независимо че преходът на всички страни от региона върви в една посока, той не се осъществява благодарение на тяхното сътрудничество, а по-скоро чрез съперничеството им за по-добри позиции пред западните сили и за по-добро участие в помощните финансови програми. Но тези проблеми вече са част от историята на прехода, а не на социализма.

БАЛКАНСКАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ОТ ЗАПАД И ОТ ЮГ (1944-1989 г.)

Евгения Калинова

Evgenia Kalinova. **BULGARIA'S POLICY ON THE BALKANS – THE CHALLENGES FROM THE WEST AND FROM THE SOUTH (1944 - 1989)**

During the period of state socialism Bulgaria's policy towards its Balkan neighbours underwent a significant evolution. The present article is concentrated on the relations with the two NATO members – Greece and Turkey, and also with the non-aligned Yugoslavia. The bilateral relations with the three countries evolved from hostile to normal and even friendly. In this way the Bulgarian diplomacy demonstrated its abilities to defend the national interests.

След Втората световна война външната политика на България е пряко зависима от СССР, в чиято сфера на влияние е оставена по волята на победителите от Антихитлеристката коалиция. Тази зависимост обаче се променя през годините и има различни измерения с оглед на отделните региони. Несъмнено, отношенията със съседите са от първостепенна важност както заради нелекото историческо наследство, така и поради факта, че на Балканите блоковото противопоставяне е ясно очертано. Историческите корени на македонския въпрос тясно се преплитат с идеологията, за да сложат траен отпечатък върху българо-югославското сътрудничество. Особено осезаемо е отражението на различните фази на Студената война върху отношенията на България с двете държави – членки на НАТО – Гърция и Турция. Така с изключение на Румъния, с която връзките са в рамките на Източния блок, с другите три съседни държави България трябва да решава сложни проблеми, търсейки трудния баланс между идеология, блокова принадлежност и национални интереси.

1. Полюсите на идеологията и прагматизма в българо-югославските отношения

След Втората световна война за България е особено важно да уреди отношенията си с Югославия. Проблемите са наследени от миналото със сложния национален въпрос, а през войната са утежнени от българските войски в Македония и Сърбия. По-късно голяма тежест при споровете добиват идеологическите мотиви, положението на победена България и най-вече указанията на Сталин.

В края на войната Югославия и Тито имат висок международен престиж и самочувствие. Това им помага да наложат родилата се в началото на века теза, че населението в трите части на Македония (Пиринска, Вардарска и Егейска) е отделна македонска нация, която има право да се обедини в държавно формирование в рамките на Югославия. На 2 август 1944 г. е създадена Народна република Македония (НРМ) като член на Югославската федерация. През септември-октомври 1944 г. Белград и Скопие се възползват от трудностите на България, за да предприемат и следващата стъпка: пряко присъединяване на Пиринска Македония към НРМ[1]. Тя е улеснена от БРП (к), възприела под натиска на Коминтерна противоречащата на историческите факти и националните интереси теза за отделна „македонска нация“ и подхождаща идеологически към „нова Югославия“. За това допринася и категоричната подкрепа на СССР за Тито и толерирането на воюващата срещу Хитлер страна.[2]

---

[1] *Лалков, М.* От надежда към разочарование. Идеята за федерацията в Балканския Югоизток (1944-1948 г.). С., 1993, 91-158; *Ангелов, В.* Хроника на едно национално предателство. Благоевград, 1999, 3-36.

[2] Съветската позиция е открито демонстрирана още през април 1944 г., когато Г. Димитров информира Сталин, че според БРП *„правилното решаване на въпроса за бъдещето на Македония е възможно само на основата на братско съглашение между България и Югославия, с отчитане интересите и волята на самото македонско население и при съдействието на Съветския съюз“*, като най-желателно е създаването на южнославянска федерация. Съветският отговор не оставя съмнения за поведението на Москва в българо-югославския спор: *„Македонският въпрос ще се обсъжда при нас. При разрешаването му след войната нашето отношение към Югославия ще бъде най-благосклонно.“* (*Димитров, Г.* Дневник. 1933-1949 г. С., 1998, 418-419.)

Югославия се възползва от международната изолация на България и от необходимостта тя да получи съгласието на Белград за военни действия на югославска територия и оказва натиск за откъсване на Пиринския край. Най-податливи на него са българските комунисти с тяхната непоследователна линия по националния въпрос, прекомерния им респект пред Тито и стъписването им пред сложната международна ситуация на България. В края на септември 1944 г. те приемат югославската теза, че населението в Пиринска Македония „*има право на самоопределение до отцепване или доброволно присъединяване към други народи*“[3] и допускат широка пропаганда на представители на Скопие в Горноджумайска (дн. Благоевградска) област за „*издигане на македонското национално съзнание*“ на българите в този край. Изразено е и съгласие да се изпълнят поставените от югославска страна искания за създаване там на „*македонски*“ военни единици и „*народоосвободителни комитети*“ и за пропагандиране на незабавното му присъединяване към НРМ. След по-малко от месец намеренията на Македонската комунистическа партия (МКП) за незабавно присъединяване на Пиринския край към НРМ стават съвсем явни. На 20 и 25 октомври 1944 г. Политбюро на ЦК на БРП (к) отчита, че в резултат от дейността на македонските представители в Горноджумайска област „*се създава държава в държавата*“ и тя се превръща „*фактически в територия на Македония*“.[4] Партийното ръководство решава присъединяването й да не се поставя практически, а да се обвързва с бъдещия българо-югославски съюз. Остава обаче погрешната теза за необходимостта да се „*издига македонското национално съзнание*“ в областта. Замисълът на югославската страна е осуетен, след като Сталин принуждава Тито да се съгласи българските войски да воюват на югославска територия, а от

[3] Такова устно „спогаждане“ се постига на 25 септември 1944 г. на среща в София между югославска делегация с участието на Св. Вукманович-Темпо и секретаря на ЦК на Македонската комунистическа партия Лазар Колишевски и членове на Политбюро на ЦК на БРП (Тр. Костов, Д. Терпешев, Г. Чанков, А. Югов, Ц. Драгойчева). (*Даскалов, Г.* Българо-югославски политически отношения.1944-1945. С., 1989, 75-77.)

[4] *Ангелов, В.* Цит. съч., 25-28.

Москва Г. Димитров, информиран от Политбюро за действията на македонските емисари в Пиринския край, категорично се обявява против откъсването му. Според него разрешаването на македонския въпрос не може да стане без арбитража на Москва и трябва да е следствие от бъдещия съюз между двете държави.[5]

След този неуспех, от ноември 1944 г. югославската страна извежда на преден план идеята за южнославянска федерация. Тито има интерес от голяма славянска държава, която ще му даде предимства при преговорите за общ кабинет с югославското кралско емигрантско правителство и за отстояване на югославските претенции за Триест. В България и правителството, и общественото мнение са убедени, че тясното обвързване с победителката Югославия ще помогне за излизане на страната от изолацията, ще издигне авторитета й и ще осигури надеждна защита при преговорите за бъдещия мирен договор. Сталин одобрява българо-югославските разговори – бъдещата голяма славянска държава в съветската орбита ще е надеждно предмостие за СССР в Южна Европа и ще противодейства на доминираната от Англия Гърция.

До началото на 1945 г. Белград и София си разменят няколко проекта за федерация,[6] които открояват различните виждания на двете страни за формата, сроковете и начина на създаването й. ЮКП предлага принципът на федериране да е 6:1, т. е. включване на България в Югославската федерация със статут на една от югославските републики. Това би означавало поглъщане на страната и затова във всички български проекти се отстоява принципът 1:1, т. е. обединение между Югославия като цяло и България на паритетна основа. В югославските проекти се настоява за незабавно създаване на федерация, за да се поставят Англия и САЩ пред свършен факт (дори се посочва и крайният срок – 31 декември 1944 г.) и за присъединяване на

[5] На 27 октомври 1944 г. Г. Димитров настоява пред Тито *„да разясни на македонските другари да не поставят практически въпроса за присъединяването на българска Македония* [към република Македония – б. м., Е. К.], *което може да стане само при определяне на новите граници между България и Югославия на основата на предварително разбирателство между тези две държави“*. (*Димитров, Г.* Цит. съч., с. 445.)

[6] *Даскалов, Г.* Цит. съч., 276-293.

Пиринския край към НРМ. В това предложение българската страна съзира опасност за националната независимост и отстоява възгледа за поетапно изграждане на федерацията, т. е. тя да се предхожда от тесен съюз между двете държави във всички области и за неопределен срок. Разработването на тези позиции става на държавно равнище, като в него се ангажират различни политически сили.[7] България е категорична, че присъединяването на Пиринския край към НРМ ще бъде възможно, едва след като се изгради федерацията и едновременно с връщането на Западните покрайнини на България. Същевременно БРП (к) се придържа към тезата за „македонската нация“ и за „правото на самоопределение“ на македонците, като многократно заявява готовността си да работи за утвърждаване на „македонско национално съзнание“ сред българското население в Пиринския край.

За разрешаване на спорните въпроси е потърсен арбитражът на Сталин. По сроковете на федерацията той приема югославското становище, за да изпревари реакцията на западните съюзници. Съветът му е да се ускори федеративното обединение, „*защото ако народите искат, никой не може да им попречи*“.[8] Югославската настъпателност и съветската благосклонност карат българската страна да възприеме тезата за ускореното федериране, но все пак не до 31 декември 1944 г., а до края на войната. Що се отнася до формата на федерацията, Сталин първоначално отстоява българската теза[9],

[7] В разработването на проектите освен комунистите участват К. Георгиев, П. Стайнов, Д. Велчев, д-р Г. М. Димитров, Д. Казасов, Д. Нейков. Мисията по съгласуването на проектите е поверена на члена на ръководството на НС „Звено“ Петър Тодоров, който подробно я описва в спомените си. (*Тодоров, П.* Лични свидетелства. С., 1999, 333- 373.)

[8] *Лалков, М.* Цит. съч., с. 164.

[9] Мнението на Сталин е предадено в дневника на Г. Димитров: *„10 януари 1945. Сталин се обади: ...Югославяните ми съобщиха, че предложили на българите България да влезе в Югославия на онези права, както сърбите и хърватите. Но българите не се съгласили с това и настоявали за създаване от Югославия и България на равноправна българо-югославска съюзна държава. Аз казах, че българите са прави, а югославяните не са прави. Би следвало от Югославия и България да се създаде двуединна държава на равноправни начала, нещо като бившата Австро-Унгария. Иначе влизането на България в Югославия ще означава поглъщане на България...“* (*Димитров, Г.* Цит. съч., с. 460.)

но в края на януари 1945 г. по югославско внушение съветва тя да не се предрешава. По същото време Англия, получила сведения за предстоящото обединение, протестира пред СССР, че България няма мирен договор и не може да води самостоятелна външна политика. Страхът на Лондон е предизвикан от опасността бъдещата славянска държава да доведе съветското влияние до Гърция, но и от превръщането на НРМ в притегателен център и за Егейска Македония.

Протестите на Англия са подкрепени и от САЩ и Сталин не може да не се съобрази със своите съюзници. В края на януари 1945 г. той се отказва от незабавното изграждане на федерацията, а иска България и Югославия през следващия месец да подпишат съюзен договор, който да не дразни Лондон и Вашингтон, но да се приеме като първа крачка към федерацията. Новите западни протести карат Москва два пъти да отлага сключването на договора, а на 12 април 1945 г. в Москва Тито и Г. Димитров получават поредната инструкция: да се възстановят „*в най-близко време*“ дипломатическите отношения (последвало на 5 май 1945 г.), „*след известно време*“ да се сключи договор за сътрудничество и взаимопомощ и едва като трета стъпка да се създаде федерация, за която срокове не се поставят.[10] Всъщност това е българският вариант за поетапно изграждане на обединението. В следващите две години България и Югославия имат различни приоритети, но перспективата за федерацията се запазва.

През юни 1946 г. Сталин отново казва тежката си дума: подписването на съюзния договор да се отложи за след мирните договори, а дотогава на Пиринския край да се даде „*културна автономия*“, за да се развие там „*македонското съзнание*“ на „*македонската нация*“ като първа крачка към присъединяването по-късно към НРМ.[11]

[10] Пак там, с. 474; *Лалков, М.* Цит. съч., 203-209; *Даскалов, Г.* Цит. съч., 226-315.

[11] Инструкцията е дадена на срещата на Сталин с Г. Димитров и Тито в Кремъл на 7 юни 1946 г. Сталин хвали югославската страна, че имала *„по-гъвкава политика“* и е дала автономия на Вардарска Македония, докато БРП (к) се бояла да даде такава на Пиринския край. Той е безцеремонно категоричен: *„Трябва да се даде културна автономия на Пиринска Македония в рамките на България... Автономията ще бъде първата крачка към съединението на Македония, с което при сегашната обстановка може да не се бърза... Че нямало развито македонско съзнание у населението, това нищо не значи...“* (*Ангелов, В.* Цит. съч., с. 97; *Мичев, Д.* Македонският въпрос и българо-югославските отношения. 9 септември 1944-1949. С., 1994, 227-228; *Димитров, Г.* Цит. съч., 527-528.)

Поредният съветски натиск отново е в момент, когато България е уязвима – предстои Парижката конференция за обсъждане на мирните договори с бившите сателити и страната трябва да си осигури дипломатическа подкрепа. Десетият пленум на ЦК на БРП (к) (9-10 август 1946 г.) изпълнява съвета: в доклада на Г. Димитров и в приетата резолюция се признава правото на „*македонския народ*“ за обединение в НРМ в рамките на Югославия, т. е. признава се вътрешноюгославско решение на македонския въпрос, но се поемат и ангажименти към Пиринския край. До присъединяването му към НРМ в бъдещата федерация БРП (к) поема ангажимента да работи „*систематически за културното сближаване на македонското население*“ с НРМ, за популяризиране на „*македонския език и литература и историята на НРМ*“, както и да осъществи „*ред мероприятия по линия на културната автономия, които да способстват за развитие на националното самосъзнание и да облекчат обединението с НРМ*“.[12]

Принудата е основният начин за изграждане на македонското национално съзнание у българите в Пиринския край. Кулминацията е демографското преброяване на населението (декември 1946 г.), когато то е принуждавано да се записва като „*македонско*“ и така официално да се докаже „*македонският характер*“ на региона.[13] Така под външен натиск и при идеологическото съсгледство на БРП (к) са пренебрегнати българските национални интереси и са потъпкани историческите традиции в угода на Югославия и СССР. Мнението на Сталин, че с присъединяването може да не се бърза, позволява на БРП (к) да отстоява принципа си, че то ще стане след създаването на федерацията и в замяна на връщането на Западните покрайнини. Признаването на „*македонска нация*“ в България, макар впоследствие да е отхвърлено от българската страна, остава да тежи върху българо-югославските отношения, създавайки сериозни проблеми между двете съседни държави.

[12] *Мичев, Д.* Цит. съч., с. 234; *Ангелов, В.* Цит. съч., 102-105.

[13] От 252 575 жители на Пиринския край към 31 декември 1946 г. 160 641 или 63,6% са записани като „македонци“, 54 425 или 21,5% – като българи, и 28 924 или 11,5% – като „помаци“. Показателен обаче е фактът, че 131 954 д. от записаните като „македонци“ отбелязват в графата „майчин език“ българския и само 28 611 – македонския. (*Ангелов, В.* Цит. съч., 125-143.)

През лятото на 1947 г., след като България вече е сключила мирния договор с победителите, започва нов период в преговорите за федерация. В Блед (30 юли - 1 август 1947 г.) двете страни съгласуват текста на договора за дружба и взаимопомощ, който впоследствие е подписан в Евксиноград (27 ноември 1947 г.).[14] Договорена е и общата линия към Пиринския край: присъединяването му към НРМ да стане „*въз основа на бъдещия съюзен договор*“ между България и Югославия и „*едновременно с възвръщането на Западните български покрайнини към България*“, без да се води пропаганда за незабавното му присъединяване. Същевременно българската страна се задължава да работи за „*културното сближение на македонското население в България и НРМ*“ чрез организиране в Пиринския край на „*редица културни предприятия – македонски театър, македонска книжарница и пр., а така също се въвежда в българските училища в македонския край изучаването на македонския език и историята на македонския народ*“.[15] Така на държавно равнище са потвърдени взетите година по-рано партийни решения за „културната автономия“. Те заедно с двустранния договор приближават федерацията, за която обаче двете страни не говорят публично. След Блед българската държава започва действия по линия на „културната автономия“[16], посрещнати обаче със съпротива от населението в Пиринския край.

---

[14] Подписването на договора при втората визита се налага поради това, че България има право да сключва такива договори след влизането в сила на мирния договор на 15 септември 1947 г.

[15] Централен държавен архив на Република България (ЦДА), ф. 146 Б, оп. 5, а. е. 490, л. 1-5.

[16] Сред тях са откриването на „македонска“ книжарница в Горна Джумая (дн. Благоевград); задължителното абониране и закупуване на македонски вестници и литература; „подвижното македонско кино“; „македонският облик“ на в. „Пиринско дело“; празнуването на националния празник на НРМ (11 октомври); „поправките“ в учебниците по история и география; създаването на „Македонски народен театър“; изпращането в НРМ като стипендианти на 149 студенти, 148 ученици в средните училища и 135 учители, които да се подготвят да преподават македонски език и история, въведени като нови учебни дисциплини в гимназиите и основните училища на Пиринска Македония; пристигането на учители от НРМ и др. (*Ангелов, В.* Цит. съч., 195-207.)

Тито и Димитров демонстрират стремеж към федерация, без да я уговорят със Сталин, което дразни съветския лидер и засилва трупащата се неприязън към Тито като към конкурент за ръководното място в комунистическия лагер. Сталин се опитва да „опитоми“ своя конкурент с „юздата“ на федерацията – на 10 февруари 1948 г. той съветва двете страни: „*Направете я, ако искате утре. Това е естествено и ние нямаме нищо против. Ние сме само против комсомолските методи на обединение... Вие не бива да се бавите с обединението на трите страни – Югославия, България и Албания... Федерацията решава всички въпроси.*“[17] Надеждата му е, че чрез Г. Димитров и България ще може да държи Югославия под контрол. В края на март 1948 г. конфликтът Тито - Сталин набира инерция и съветският лидер прави своите критики достояние на ръководителите на останалите източноевропейски страни, които веднага се солидаризират с тях.[18] Раздразнен от българската реакция, Тито обявява разговорите с българската страна за невъзможни, с което официално демонстрира отказа на Югославия да изгражда южнославянска федерация, в която според него България ще бъде проводник на съветското влияние и контрол. Така федерацията се отлага за неопределено бъдеще, след като Югославия се върне в социалистическия лагер.

Същевременно през пролетта на 1948 г. кризата в съветско - югославските отношения извежда на повърхността недоволството на населението в Пиринския край от политиката на „културна автономия“.[19] Под въздействието на тези външни и вътрешни фактори ръководството на БРП (к) е принудено да внесе корекции в полити-

[17] Сталин настоява Албания да се присъедини към бъдещата федерация, но след българо-югославското обединение. Целта му е да предотврати опитите на Югославия да погълне Албания и след това, със засилени позиции, да гради федерацията с България. (*Димитров, Г.* Цит. съч., с. 599.)

[18] Сталин посочва като причина за влошаването на отношенията антисъветските изказвания на югославските ръководители за *„великодържавния шовинизъм на СССР“* и идеологическите различия с ЮКП, която пренебрегва класовата борба и ръководната роля на комунистическата партия.

[19] *Ангелов, В.* Цит. съч., 241-251.

ката по македонския въпрос.[20] Промяната се усеща в доклада на Тр. Костов на второто заседание на Коминформбюро в Букурещ (юни 1948 г.), което обвинява ЮКП, че е поела „*пътя на откъсване от социалистическия фронт*“ и е преминала „*на позициите на национализма*“.[21] Тр. Костов подчертава: „*Ние се задължихме по съвета на съветските другари да съдействаме за развитието на македонско национално съзнание... но трябва ли да се кара населението от Пиринския край да се откаже от своя роден български език... Част от населението не само на Пиринския край, но и на Вардарска Македония, продължава да се чувства българско и да говори български език*.“[22] Тр. Костов предлага Коминформбюро да обсъди македонския въпрос и българо - югославските отношения, разчитайки на по-благоприятно третиране на България в условията на разрив с Югославия. Съвещанието обаче не приема българското искане.

В критиката на ЮКП, направена в Букурещ, прозвучава и нотка на оптимизъм – Коминформбюро „*не се съмнява, че в недрата на Югославската компартия има достатъчно здрави елементи... верни на единния социалистически фронт*“, чиято задача е да накарат партийното ръководство „*да скъса с национализма*“ или да го сменят и издигнат ново.[23] Българските комунисти възприемат

---

[20] Пример за това е информацията на Владимир Поптомов, член на комисията на Политбюро на ЦК на БКП за провеждането на „културната автономия“, изпратена в началото на април 1948 г. до Г. Димитров: *„...работите в този край не вървят добре. Така нареченото македонизиране тук се върши по такъв нескопосан начин, че резултатите са твърде печални и... твърде вредни от гледна точка на големите интереси на нашата държава. Тук „македонската пропаганда“ се върши по такъв начин, че просто се сее дух на сепаратизъм, на разединение на българския народ от българската държава... съзнанието на населението в Пиринския край е вече раздвоено...думата българин, думата българско започва да се слуша все порядко и дори се дохожда до там, че това се счита за ерес, за непозволено нещо, за великобългарски шовинизъм...“* (*Ангелов, В*. Цит. съч., 241-242.)

[21] Резолюция на съвещанието на Коминформбюро „За положението в Югославската комунистическа партия“, Букурещ, юни 1948 г. – В: *Титовата банда* - оръдие на империалистите. Документи и материали. 1948-1951. С., 1951, 43-49.

[22] *Баев, Й.* Военнополитическите конфликти след Втората световна война и България. С., 1995, с. 120.

[23] Резолюция на съвещанието на Коминформбюро „За положението в Югославската комунистическа партия“, Букурещ, юни 1948 г. – В: *Титовата банда* - оръдие на..., с. 50.

тази оценка и се надяват, че конфликтът няма да излезе от партийните рамки. На XV пленум на ЦК на БРП (к) (27 юни 1948 г.) Г. Димитров и Тр. Костов заявяват, че кризата в ЮКП не трябва да накърнява добрите междудържавни отношения и да компрометира идеята за единството и братството на двата народа. В същото време необходимостта от промени в позицията по македонския въпрос кара партийните лидери за пореден път (след неуспеха с Коминформбюро) да търсят подкрепа – този път от Сталин. И отново българската страна не получава отговор.[24]

На 12 - 13 юли 1948 г. се провежда XVI пленум на ЦК на БРП (к). Г. Димитров критикува себе си и партийното ръководство за „*сляпото доверие*“ към югославските лидери, които обаче подхождали към федерацията от позициите на диктата с цел да ощетят националната независимост на България. Димитров признава, че са се поддали на югославския натиск и са допуснали скопски учители и книжари „*да наводнят*“ Пиринския край, да водят антибългарска пропаганда и да го превърнат в „*държава в държавата*“.[25] В раздела „По положението в Пиринския край“ на приетата от пленума резолюция федерацията и присъединяването на Пиринския край към НРМ остават като перспектива, но с уговорката, че „*са възможни само при една Югославия, която ще остане вярна на общия социалистически и демократически международен фронт*“. В документа е записано да се преустанови безконтролното минаване на границата от НРМ в Пиринския край; да се прекрати враждебната агитация на учители, книжари и др.; да се премахне принудителното изучаване на македонски език от чиновниците и принудителното абониране за македонски вестници. Така се прекратява насилствената „македонизация“ на Пиринския край. Партията обаче продължава да се придържа към погрешното схващане, че населението там е „македонско“ и че политиката на „културна автономия“ трябва да продължи „*с неотслабваща енергия*“, като в

[24] Запитването до Сталин е отправено на 6 юли 1948 г. чрез Андрей Жданов в хода на подготовката за 16-ти пленум на ЦК на БРП (к). Няма документално потвърждение дали Сталин е отговорил. (*Мичев, Д.* Цит. съч., с. 439; *Баев, Й.* Цит. съч., с. 122.)
[25] *Мичев, Д.* Цит. съч., 440-442.

училищата се изучава историята на „*македонското освободително движение*“, като се създават македонски самодейни колективи и се въведе факултативно изучаването на македонски език, но с „*местни македонски учители*“, а населението да се остави „*само свободно да определя своята националност*“.[26] В този дух са и постановките в доклада на Г. Димитров на V конгрес на БРП (к) през декември 1948 г.[27]

През 1949 г. Сталин засилва натиска върху Югославия, принуждавайки източноевропейските страни да денонсират договорите си с нея. Конфликтът ескалира и надеждите на българските ръководители, че той няма да засегне междудържавните отношения, остават напразни. На 1 октомври 1949 г. България е принудена да последва съветския пример и да денонсира договора за приятелство, сътрудничество и взаимна помощ от 27 ноември 1947 г. Отношенията се изострят още повече; взаимните нападки са ежедневие. Социалистическите страни водят широка кампания срещу Югославия, чиято кулминация е резолюцията на Третото съвещание на Коминформбюро в Матра (Унгария) през ноември 1949 г.[28] Прекратени са търговските и културните контакти,[29] провокират се гранични инциденти, започват и съдебни процеси с обвинения в шпионаж и вредителство.

---

[26] Из резолюцията на XVI пленум на ЦК на БРП (к), 12 юли 1948 г. „По положението в Пиринския край“. – В: *Титовата* банда - оръдие на..., 51-53.

[27] В доклада си пред конгреса Г. Димитров заявява, че партията *„е стояла винаги и днес стои твърдо на позицията, че Македония принадлежи на македонците“* и е убедена, че *„македонският народ ще осъществи своето национално единство... като свободна и равноправна нация само в рамките на федерацията на южните славяни“*. Главната пречка пред нея обаче са *„изменниците на марксизма-ленинизма, националистическите ръководители в Белград и Скопие“*. (*Титовата* банда – оръдие на..., 59-60.)

[28] *Доклади* и резолюции на съвещанието на Коминформбюро, ноември 1949. С., 1949, 51-70.

[29] При посещението си в Москва през юли 1949 г. В. Червенков, А. Югов и Г. Дамянов се оплакват на Сталин, че между България и Югославия *„вече фактически не става никаква търговия. Тя е замряла. Но за нас е жизнен въпросът за транзита. Ние трябва да излезем от тази зависимост, затова ни е необходимо за 1-2 години да бъде построен мостът при Гиген“*. Сталин обещава да подпомогне този проект и уверява: *„България е по-близко до нас, не Югославия, а България е по-близко до нас.“* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 42, л. 41-42.)

През 1949 г. се засилват преследванията на българите в НРМ, като част от тях са пратени в концентрационни лагери. Нарушенията на границата стават ежедневие, а към нея от двете страни се придвижват военни части.[30] От БКП са изключени комунисти, обвинени, че са „титовисти“ и „югославски шпиони“.[31]

Македонският въпрос продължава да засилва напрежението между България и Югославия. През ноември 1950 г. българската страна за трети път безуспешно настоява Коминформбюро да изработи обща позиция по него.[32] Вместо това се издига лозунг за създаване на единна народнодемократична Македония, при което на Пиринския край е отделена ролята на обединителен център.[33] Концепцията за обединена Македония е кулминация на опитите на Коминформбюро за дестабилизация на Югославия. Същевременно в българския печат неспирно се изнасят факти за кървави насилия над населението в НРМ и за „гестаповския терор“ над пробългарски настроените хора там, за натрапването на изкуствения „македонски език“. От своя страна в края на 1951 г. Югославия внася в ООН меморандум, в който обявява населението в Пиринския край за „малцинство“, което е преследвано от българските власти.

---

[30] *Огнянов, Л.* Отношенията между България и Югославия (1949-1956). – *Минало*, 1996, № 3, 85-95; *Баев, Й.* Системата за европейска сигурност и Балканите в годините на Студената война. С., 2010, 126-127.

[31] На 5 декември 1948 г. Сталин обвинява един от най-изтъкнатите партийни и държавни ръководители – Тр. Костов, в национализъм и титовизъм. През юни 1949 г. той е арестуван, вкл. за сътрудничество с Тито и за създаване на югославска шпионска мрежа. (*Борби* и чистки в БКП (1948 - 1953). Документи и материали. Съст. *Л. Огнянов.* С., 2001, с. 37, 53, 68.)

[32] *Баев, Й.* Военнополитическите конфликти..., с. 126.

[33] През 1952 г. външният министър Вл. Поптомов разработва тезиси по македонския въпрос, според които *„националното“* обединение на македонците е спъвано от прозападната политика на Югославия. Акцентът за първи път е върху *„националното подтисничество“* на македонците в Югославия и Гърция, които са *„поробени“* от *„титовци и колишевци“* и от гръцките *„монархофашисти“*. Те трябва да водят борба за събаряне на режимите в двете страни и против американското присъствие на полуострова, а населението от Пиринския край трябва да им оказва помощ. БКП укрепва *„македонското национално съзнание“*, като подчинява националния въпрос на изграждането на социализма. (*Ангелов, В.* Политиката на БКП по македонския въпрос (юли 1948 - 1956). – *Исторически преглед*, 1996, № 5, 104-105.)

България започва да нормализира отношенията си с Югославия след смъртта на Сталин през 1953 г. и отново по нареждане от Москва. Тласък дават промените, които настъпват в съветската външнополитическа концепция. През февруари 1953 г. Гърция и Турция, членуващи вече в НАТО, създават заедно с Югославия Балкански пакт и така засилват западните позиции на полуострова. Същевременно се подготвя усилено и приемането на ФРГ в европейските и атлантическите структури. Тези неблагоприятни за Москва тенденции карат новите съветски ръководители да преосмислят отношенията с Югославия[34]. В началото на юли 1953 г. министър-председателят В. Червенков е извикан в Москва, за да получи инструкции, според които във външнополитически план от България се изисква по-голяма настъпателност на Балканите и най-вече да се нормализират отношенията с Югославия, но „*като с буржоазна държава*“.[35] Политбюро на ЦК на БКП решава да се подобрят отношенията с Югославия, като се заобикаля най-тежкият въпрос – македонският. На 20 август 1953 г. на югославската страна официално е предложено да се нормализират дипломатическите отношения и в следващите месеци са разменени послания, уреждат се въпроси, свързани с общата граница, активизират се търговските и културните връзки.[36]

---

[34] В края на юни 1953 г. съветското ръководство решава, че след като опитът да се реши югославския проблем с *„челен удар“* е неуспешен, трябват други средства – *„да се установят с Югославия такива отношения, каквито има с другите буржоазни държави, свързани със Североатлантическия агресивен блок - посланици, официални телеграми, делови срещи и т. н.“* (*Дело* Берия: Пленум ЦК (июль 1953 г.) - *Известия ЦК КПСС*, 1991, № 1, с. 143.) Подготовката на първите контакти с Тито е дело на комисаря по вътрешните работи и претендент за поста на Сталин – Л. Берия. (*Берия, С.* Мой отец - Лаврентий Берия. М., 1994, 365-366, 371; *Аникеев, А.* Начални период нормализации советско-югославских отношений (1953-1954 гг.). – В: *Spoljna* Politika Jugoslavije 1950-1961. Zbornik radova. Beograd, 2008, 68-73.)

[35] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 122, л. 39.

[36] Подобряването на българо-югославските отношения кара В. Червенков през ноември 1954 г. да направи поредната преоценка: Югославия *„не е изгубена за демократическия лагер“* и *„следва да бъде в него“*. (*Огнянов, Л.* Цит. съч., 93-94.)

В средата на 1955 г. Н. Хрушчов посещава Тито в Белград и демонстрира новата съветска линия към Югославия. Уверенията на Тито, че има твърдо отрицателно отношение към НАТО, че „*сега силно се отличава от Запада*“ и върви по самостоятелен път, карат Хрушчов да оцени срещата като „*рязък обрат*“ в двустранните отношения и най-вече като „*сериозен удар срещу агресивните планове на американския империализъм*“.[37] С посещението си Хрушчов демонстрира, че признава целостта и независимостта на републиките в Югославия, вкл. и съществуването на Македонската република и македонския народ.[38] На връщане от Белград той прави неофициално посещение в София (на 3 юни 1955 г.), а след това и в Букурещ, където са поканени и ръководни дейци на Чехословакия и Унгария, за да ги инструктира, че интересите на международното комунистическо движение налагат незабавно пълно нормализиране и подобряване на отношенията с Югославия по държавна линия, а по партийна – постепенно и по-бавно сближаване.[39] Само две седмици след посещението на Хрушчов в София МВнР е готово с предложения за активизиране на връзките с Югославия.[40] Те предвиждат размяна на парламентарни, стопански, спортни и културни делегации и сключване на съдебна, митническа, културна и др. конвенции. Предложенията стават част от приетото на 2 юли 1955 г. от Политбюро на ЦК на БКП решение за развитие на отношенията с Гърция, Турция и Югославия. С последната трябва да се прекратят „*мероприятията, естествени в отношенията ни с капиталистическите страни*“, и тя да се третира така, както „*народнодемократическите страни*“.[41] Отстраняването на В. Червенков от премиерския пост през април 1956 г. улеснява българо-югославското сближение и същата година са разменени гостувания

[37] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 169, л. 6-8; *Калинова, Е.* България и съветско-югославското „сближаване“. 1953-1958. – В: *Spoljna* politika Jugoslavie 1950-1961. Zbornik radova. Beograd, 2008, 118-138.

[38] *Лалков, М.* Югославия (1918-1992). Драматичният път на една държавна идея. С., 1999, с. 208.

[39] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 169, л. 1-17.

[40] Архив на Министерството на външните работи (А МВнР), оп. 11п, а. е. 200а, л. 2-3.

[41] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 2592, л. 1.

на парламентарни делегации, като българската е начело с първия секретар на ЦК на БКП Т. Живков. При тези преки контакти няма югославски претенции по македонския въпрос, защото и БКП не е променила разбиранията си.[42] След завръщането си Т. Живков заявява, че партията ще продължи „*Димитровската политика по македонския въпрос*“.[43] Ярко свидетелство за това е преброяването на населението в България през декември 1956 г. – хората в Пиринския край отново са записвани като „македонци“ (178 862 души срещу 93 671, определили се като българи).[44] Мълчанието на властта по македонския въпрос през 1956 г. има своето обяснение не само в съветската поръка за нормализиране на отношенията с Югославия. По-важното е, че управляващите нямат никаква нагласа да разискват по него. От Москва не идва и намек за промяна в коминтерновското разбиране за „македонската нация“,[45] а в България кадровите разместванията след пленума от април 1956 г. оставят в първия ешелон на властта хората, които през втората половина на 40-те години допринасят за политиката на „културна автономия“ в Пиринския край. Не бива да се забравя и сложната ситуация, в която през 1956 г. изпадат управляващите в резултат на десталинизацията. Трудностите ги заставят да избягват нови удари върху репутацията на партията. Важно е и цялостното разбиране на БКП за малцинствата, повлияно от сталинския опит в изграждането на

---

[42] Когато в края на 1953 г. новият посланик Мита Милкович заминава за България, Тито го инструктира да не повдига македонския въпрос. Той не е разискван и при посещението на българската парламентарна делегация в Белград през есента на 1956 г. (*Петков, Д.* Българо-югославските политически отношения. Март 1953-октомври 1956 година. – *Исторически преглед*, 2008, № 1, 183-184, 196-198.)

[43] *Ангелов, В.* За ролята и мястото на Мартенския пленум на ЦК на БКП от 1963 г. за формиране и провеждане на българската политика по македонския въпрос. – *Минало*, 2001, № 1, с. 85.

[44] Общо в страната като „македонци“ се записват 187 789 души (или 2.46% при общ брой на населението 7 613 709 д.). Това е с 18 хил. повече от преброяването през 1946 г. (*Ангелов, В.* Политиката на БКП по..., 105-106.)

[45] За съветските позиции красноречиво говори *„учудването“*, което през декември 1954 г. съветски дипломати в София изразяват пред югославския посланик М. Милкович, че на *„македонците“* в България не са признати малцинствени права. (*Петков, Д.* Цит. съч., с. 184.)

„многонационалната“ държава, при който приоритет имат социалните, а не националните характеристики.

Съветската военна интервенция в Унгария през есента на 1956 г. поставя на сериозно изпитание „затоплянето“ на отношенията между Югославия и СССР. Москва нарежда на страните от Източния блок да развиват отношенията с Югославия по държавна линия, но по партийна да проявяват предпазливост и „*решително да се разобличават югославяните като ревизионисти на марксизма-ленинизма*“.[46] През следващите няколко години приливите и отливите в съветско-югославските отношения, както и отпадането на необходимостта от сближаване с Белград на всяка цена под зоркия поглед на Кремъл и разрешението да се критикуват югославяните за неправилните им позиции, дават на българските управляващи повече свобода на действие. Въпросът е дали някой би се възползвал от нея. Вероятността това да сторят останалите във властта представители на „старата гвардия“ (А. Югов, В. Червенков, Г. Чанков) е равна на нула. По-реално е повече активност да прояви първият секретар на ЦК на БКП Т. Живков, който не е пряко замесен в политиката по македонския въпрос. Може би върху него оказват влияние и информациите за положението във Вардарска Македония, разкриващи, че там се провежда политика на „*отдалечаване от българския народ*“, сближаване с Югославия и „*стремеж македонският въпрос да се решава като югославски въпрос*“. Тя вече дава своите плодове („*Младежта, даже учениците от прогимназията, посрещат с неприязън всяко заприказване за България. Такива са синовете и внуците и на такива родители, прочути като стари български семейства*.“), но срещу нея има и опозиция, която очаква подкрепата на българската страна.[47] В средите на българската общественост зачестяват исканията по-ясно да се определи позицията на страната по болезнения македонски въпрос, същевременно в някои кръгове се съживява идеята за федерацията, а югославски

[46] *Калинова, Е.* Цит. съч., 130-131.

[47] Документите са публикувани в: *Баев, Й.* Българското държавно ръководство и македонският въпрос от 1948 г. до края на 70-те години. – *Военноисторически сборник*, 1994, № 1, 107-111.

официални лица намекват за нуждата от преподаване на „македонски“ език в Пиринския край.[48] Вероятно това дава на Живков повод за размисъл, още повече че през 1957 г. вече е в ход преоценката на политиката към българските турци. Опитите да бъдат спечелени за социализма чрез толериране на тяхната културна специфика са безплодни и към 1958 г. се утвърждава нова „интеграционна“ политика – България не е „*многонационална*“ държава и българските турци са „*неделима съставна част от българския народ*“.[49]

Тези принципи стават водещи по-късно, при управлението на Т. Живков, но още през 1957 г. оказват влияние и върху разбиранията му по македонския въпрос. Той все още не притежава достатъчно властови механизми, за да ги реализира. Вниманието му е съсредоточено върху елиминирането на конкурентите в партийното ръководство (на пленум на ЦК на БКП от 11-12 юли 1957 г. той отстранява Г. Чанков). Показателно е, че още на 13 юли Политбюро след дълго прекъсване се занимава с македонския въпрос. На двама от членовете на ЦК, при това от най-близкото обкръжение на Живков (Е. Стайков и Д. Ганев), е възложено съвместно с партийното ръководство на Благоевградски окръг в тримесечен срок да подготвят проект за становище на ЦК на БКП по македонския въпрос. След три седмици Политбюро отново се връща към него, като решава да се реагира открито на „*клеветите*“ срещу България и БКП в научни списания в НР Македония.[50] През 1958 г. сред част от партийното ръководството (от кръга на Т. Живков) започва преоценка на погрешните схващания по македонския въпрос. Тя се проявява при честванията на исторически събития и международни научни конференции, както и в научната периодика, където с партийно разрешение се появяват аргумен-

[48] Пак там; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 3023, л. 5-6, 54; *Петков, Д.* Цит. съч., 194-195 .

[49] *Стоянов, В.* Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998, 126-128.

[50] *Баев, Й.* Българското държавно ръководство..., с. 99; *Стамова, М.* Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1953-1963 г.). – *Известия на държавните архиви*, Т. 74, С., 1997, с. 57.

тирани критики срещу „*фалшификациите на българската история*“ в угода на Скопие.[51] През април 1958 г. Е. Стайков и Д. Ганев внасят в Политбюро проект за решение по македонския въпрос, за разработването на който е било нужно поне три пъти повече време от първоначално предвидените три месеца. Текстът обаче е подложен на сериозни критики и не е приет от Политбюро.[52] Проектът е опит да се отхвърли разрешаването на македонския въпрос единствено в интерес на Югославия, да се заяви, че „*и дума не може да става за отделяне на Пиринския край от България*“ и да се протестира срещу фалшификациите на българската история и формирането на националното съзнание в НР Македония “*в дух на вражда и ненавист към българския народ*”. В него обаче преобладават старите тези на БКП за решаване на македонския въпрос според лозунга “Македония за македонците” и се избягва да се каже, че населението в Пиринския край е българско. Пренастройването изисква повече смелост и е рисковано, защото неизбежно води до отговорността на БКП. В това отношение проектът е категоричен – още с първото изречение в него се заявява: „*БКП винаги е имала правилно отношение към македонския въпрос*“.

Документът е отхвърлен, но опитите да се заеме позиция, отговаряща на историческата истина и на българските национални интереси, продължават на проведения през юни 1958 г. VII конгрес на БКП. Той минава под знака на съветско-югославските разногласия. Осъждането на югославския „ревизионизъм“ е задължително, докато близките отношения на СССР с Китай

[51] Показателна е речта на Е. Стайков на тържествата за 80-годишнината от освобождението на България от турско робство, в която не се говори за отделна „македонска националност“, а се акцентира върху идеала за Санстефанска България. В речта на Д. Ганев за 35-годишнината от Септемврийското въстание от 1923 г., която той произнася в Разлог, се подчертава, че македонският език е „*изкуствен*“ и неразбираем за хората в Пиринския край. Тържествено се отбелязва и 80-годишнината от Кресненско-Разложкото въстание. Заслуга за открито отстояване на научната истина за „македонския език и нация“ имат лингвистът акад. Ем. Георгиев и историкът Д. Косев. (*Стамова, М.* Цит. съч., 59-61; *Ангелов, В.* За ролята и мястото на Мартенския пленум..., 85-86.)

[52] Текстът на проекторешението вж. в: *Баев, Й.* Българското държавно ръководство..., 112-116.

водят до изоставяне на критиките срещу култа. В тази ситуация е възможно по-открито отстояване на историческата истина по македонския въпрос и за характера на населението в Пиринско (с цел да се разобличава политиката на СЮК), но не и признаване на вина на БКП и на българските сталинисти.

Промяната в поведението на властта в София през 1958 г. не остава незабелязана. Белград и Скопие реагират остро, антибългарската кампания набира скорост, но до октомври тя е само в медиите. В основата ѝ е не толкова идеологическото противопоставяне, колкото македонският въпрос. Реакцията на югославските власти е свързана и с вътрешните проблеми на тяхната държава, от които властта търси отдушник в лицето на „външен враг" – България и Албания.[53] Конфликтът надхвърля намеренията на Москва за натиск само по партийна линия на базата на идеологическите различия и заплашва „единството на социалистическия лагер". Напрежението на Балканите и опасенията да не се тласне Тито отново към Запада карат Хрушчов да се намеси. Инструкциите са отправени в края на лятото на 1958 г. Живков ги предава на ЦК на БКП на пленум от 2 до 4 октомври 1958 г. Според него на „*бясната шовинистична и антибългарска кампания*" на югославското ръководство трябва да се дава „*достоен отпор*", но разобличаването да е внимателно, за да не се изостря обстановката на Балканите.[54] Живков се нуждае от подкрепата на Хрушчов срещу вътрешните конкуренти и отлага изработването на ясна позиция по македонския въпрос.

Опасенията на Кремъл от разрастване на конфликта се оправдават. През октомври 1958 г. Белград отправя дипломатически ноти до Тирана и София по повод на изявления на албански и български политици, които се тълкуват като враждебни спрямо Югославия и като опит за намеса във вътрешните ѝ работи, заплашващ нейната териториална цялост.[55] Българските управляващи

[53] *Енчев, В.* Югославия. Последната балканска империя. С., 2005, 374-375; *Лалков, М.* Югославия (1918–1992)..., 213-214.

[54] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 353, л. 22-24.

[55] Нотата до българското правителство е с дата 14 октомври 1958 г. и е по повод речта на Д. Ганев на 21 септември 1958 г. в Разлог. (*Стамова, М.* Цит.съч.., с. 62.)

трябва да реагират според указанията на Москва, но това отново ги поставя в деликатно положение, защото по същото време подготвят тържествата за 80-годишнината от Кресненско-Разложкото въстание. Те биха задълбочили спора с Югославия, ако се продължи линията на отстояване на историческата истина. Надделява интернационализмът и съобразяването с Москва, които водят до поредния компромис с националната кауза. На 15 октомври 1958 г. Политбюро на ЦК на БКП решава: „*Македонският въпрос да не се поставя и да не се слага ударение върху Берлинския договор, но да се разобличи шовинистичната кампания, която сега се води в Югославия и клеветите срещу нашата партия*."[56] От края на 1958 г. до 1963 г. българската страна се придържа към тази тактика, която е отстъпление от започналите през 1958 г. опити за преосмисляне на погрешната позиция по македонския въпрос. Същевременно в края на 50-те години са разрешени редица проблеми в двустранните отношения, свързани с транспорта и търговията.[57]

В началото на 60-те години в сложната ситуация, създадена от Берлинската и Карибската криза, и в условията на разпадане на колониалната система и открит сблъсък с Китайската комунистическа партия Москва оценява значението, което би имала подкрепата на Югославия и създаденото от нея Движение на необвързаните. През пролетта на 1962 г., Хрушчов поставя началото на поредното затопляне на отношенията. През май 1962 г. при посещението си в България, той направо заявява: „*Сега между нас и Югославия се създадоха нормални, даже нещо по-*

[56] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 3736, л. 1-2.

[57] На 4 април 1958 г. е подписано споразумение по водностопанските въпроси и е уреден шосейният превоз на стоки и пътници. Икономическите връзки, които от 1948 г. до 1954 г. практически са преустановени, се активизират и стокооборотът нараства от 1 900 000 дол. през 1955 г. до 20 650 000 дол. през 1961 г. Стокообменът между 1959 г. и 1962 г. нараства близо три пъти в сравнение с периода 1955-1958 г. (от 27 758 хил. лв. на 80 413 хил. лв.). През май 1961 г. е подписана спогодба за свързване на електроенергийните системи на двете страни. Сключват се и договори за научно-техническо сътрудничество. (*Григорова, Ж.* Балканската политика на социалистическа България. 1944-1970. С., 1985, 275-276; ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 4179, л. 43-45.)

вече – добри отношения."[58] Българо-югославските отношения бързо тръгват по възходяща линия. Същата тенденция е налице и между Югославия и останалите социалистически страни. През лятото на 1962 г. България разработва план за развитие на отношенията си с балканските държави, като на Югославия се отделя особено значение. През юли 1962 г. на югославските власти е направено официално предложение за преговори по икономическото сътрудничество, а през октомври заместник-председателят на Министерския съвет Живко Живков подписва в Белград спогодби за дългосрочен търговски обмен, за икономическо и индустриално сътрудничество, за развитие на туризма и за сътрудничество в банковите плащания и операции.[59] Активизирането на контактите с голямата западна съседка отговаря на българските интереси, а е от значение и за растящото благоволение на Хрушчов към лидера на БКП Т. Живков във финалния рунд от борбата за властта.

През ноември 1962 г. Т. Живков заема министър-председателския пост и отстранява от управлението А. Югов и В. Червенков, свързани с времето на разрива с Югославия и със сталинистката линия по македонския въпрос. На VIII конгрес на БКП в края на 1962 г. Т. Живков начертава амбициозна програма на бъдещите контакти с Югославия.[60] В нея личи еволюцията в неговите виждания, плод на съобразяването със съветската политика, но и на поуката, че конфликтите с Белград са във вреда на българските интереси. Стремежът за активизиране на връзките с Югославия неизбежно е свързан с необходимостта от намиране на верен тон по македонския въпрос. Т. Живков е наясно, че в предстоящите българо-югославски разговори този въпрос ще присъства в двете му измерения – за населението в Пиринския край и за отношението към НР Македония,

[58] *КПСС* и формирование советской политики на Балканах в 1950-х – первой половине 1960-х гг. Сб. документов. Салоники, Греция, 2003, с. 337; *Лалков, М.* Югославия..., с. 211; *Енчев, В.* Югославия...., с. 346.

[59] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 4879, л. 6, 50-61. Значително се увеличава обменът на правителствени, обществени и др. делегации, както и преките контакти на пограничното население. През 1962 г. се провеждат 11 двустранни събора с участието на над 200 хил. души. (*КПСС* и формирование советской политики на Балканах в 1950-х - первой половине 1960-х гг. Сборник документов. Салоники, Греция, 2003. 357-358.)

[60] *Осми* конгрес на БКП. С., 1963, 40-41.

и може да се превърне в пречка за сътрудничеството и в средство за натиск от страна на Белград, както нееднократно се е случвало. За него е важно да знае дали ще има съветската подкрепа за променящото се поведение на БКП по македонския въпрос, при положение, че СССР признава целостта и независимостта на републиките в Югославия, вкл. и съществуването на македонската държава и македонския народ. Това разбиране е отправна точка и в двутомната „История на Югославия“, подготвена за издаване в СССР през 1962 г. Живков се опасява, че съветската страна, съобразявайки се с идеологическите постулати, ще оцени като проява на национализъм отказа да се признае „македонска нация“ в Пиринския край. Затова през лятото на 1962 г. той „опипва почвата”, като за повод използва „Историята на Югославия“. Политбюро възлага на десетина видни български историци да се запознаят с труда на съветските си колеги и да дадат мнение за начина, по който са представени македонският въпрос и българо-югославските отношения. На основата на техните бележки на 25 август 1962 г. от името на ЦК на БКП е изпратено писмо до ЦК на КПСС с „*някои съображения*“ по двутомника, което е синтезирано изложение на българската гледна точка по спорния въпрос.[61] В него се твърди, че Скопие води „*денационализаторска“* политика във Вардарска Македония с цел да противопостави населението там на българския народ, от който то е било „*в течение на векове неразделна част*“. Следва директното обвинение, че Югославия се стреми да реши македонския въпрос единствено в свой интерес*, „като се откъснат и присъединят към нея територии и население от други страни, в това число и от Народна република България*“. Молбата към Москва е да се съгласи, че българската страна трябва да разобличава тези теории, за да защити „*честта и интересите на нашия народ и партия*“, както и мира на Балканите.

Независимо от липсата на ясен отговор, Живков продължава по пътя на преоценката, особено след като премиерският пост му позволява да действа и по държавна линия. Двудневната среща в края на януари 1963 г. между него и Тито е ключов момент дори

[61] Текстът на документа вж. у: *Баев, Й.* Българското държавно ръководство..., 119-120.

само за това, че е първа на такова равнище от времето на Г. Димитров преди разрива от 1948 г. Двамата подхождат прагматично – първо разискват икономическото сътрудничество, а след това Живков прави своето най-важно предложение. Той отбелязва, че България е съгласна, че в Югославия се създава македонска нация и това е скорошен и продължаващ процес, а не е извършен в миналото и създал тази нация назад в историята. Така Живков признава едно съществуващо положение, без да прави компромиси с историческите факти, но и без да упорства, че във Вардарска Македония към този момент няма македонци, а всички са българи. Той посочва и цената на това „признание" – да се преустановят упреците, че българската страна не признава наличието на „македонци" в Пиринския край и че има териториални претенции към Югославия. Тито се съгласява и допълва, че македонските ръководители нееднократно са били предупреждавани да спрат нападките срещу България и че отново ще говори с тях по въпроса. От югославска страна към българската делегация е демонстрирано внимание, което е разтълкувано от Живков като желание за подобряване на отношенията.[62] Още през февруари той информира Москва за този разговор, като подчертава, че българо-югославското сближение не означава привнасяне на „югославския пример" и страната остава в съветската орбита.

Най-после идва моментът и ЦК на БКП да бъде информиран и да утвърди новата политика на партията по македонския въпрос. Живков не иска много шум около преоценката и въпросът е включен едва като трета и последна точка в дневния ред на пленума на ЦК на БКП, проведен на 11 и 12 март 1963 г.[63] В обширно изказване Т. Живков заявява, че през средните векове и Възраждането

[62] *Калинова, Е.* Българо-югославските отношения. 1953-1963 г. – между идеологията и прагматизма. – В: *Проблемът* Изток-Запад. България и Балканите. С., 2006, с. 249.

[63] Стенограмата от пленума е публикувана през 2003 г. (Вж.: *Германов, С.* Началото на преоценка на българската политика по македонския въпрос (1948-1963 г.) – *Македонски преглед*, 2003, № 1, 113-136.). Тя е анализирана и преди това от редица историци, споделящи оценката, че този пленум е повратна точка в официалното българско становище по македонския въпрос. (*Баев, Й.* Военнополитическите конфликти..., с. 135; Българското държавно ръководство..., с. 101; *Калинова,*

македонска народност и нация не е съществувала, но след Втората световна война в рамките на МНР протича процес на формиране на македонско национално съзнание и в определен момент и при постигнати предварителни договорености (подразбира се, че става дума то да не се гради на антибългарска основа и Югославия да не поставя въпроса за „македонско малцинство“ в Пиринския край), България ще трябва да признае този факт. Същевременно Живков критикува погрешната политика на БКП от предходния период към населението от Пиринския край и извършеното от партията „*насилие*“ върху него с цел да му внуши македонско самосъзнание. Той категорично заявява, че това население е „*част от българската нация“* и „*най-малко може да става дума някога то да се присъедини към македонската нация“* във Вардарска Македония.[64] Живков чертае и политиката, която трябва да се следва: „*да се борим срещу фалшификациите на историята на нашия народ, но не по пътя на разгаряне на споровете, а чрез обективното й излагане*“. За първи път той поставя „пръста в раната“ и говори за отговорността и вината на БКП за погрешната политика по македонския въпрос (това не само не е рисковано за него, но и го утвърждава на фона на „грешните“ му предшественици). Също за първи път са ревизирани постановките за македонската „народност“, „нация“ и „език“ в историческия им контекст. Макар и гарнирани с марксистка фразеология, не се променят принципите на новата линия, съобразена с националните интереси.

Т. Живков добре съзнава, че промененатa партийна позиция по отношение на населението в Пиринския край (официално се налага употребата на названието „Благоевградски окръг“, за да се акцентира върху принадлежността му към българската държава), влиза в противоречие с данните от преброяванията от

Е., Баева, И. Българските преходи..., 200-201; *Стамова, М.* Цит. съч., с. 66.) Различен прочит прави В. Ангелов, според който пленумът е бил *„конспиративен“* и *„всички постановки са стари и са от арсенала на приеманата и от други комунистически форуми „марксистко-ленинска политика“ по националния и в частност по македонския въпрос“*. (*Ангелов, В.* За ролята и мястото на Мартенския пленум..., с. 90.)

[64] *Калинова, Е., Баева, И.* Цит. съч., 200-201; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 567, л. 282-289.

1946 г. и 1956 г. Особено важно е поредното преброяване през декември 1965 г. да докаже твърдението на Живков, направено на пленума от 1963 г., за българското съзнание на населението в региона. Това ще е силен аргумент за париране на югославските териториални претенции. Проблемът е, че ревизията на партийната политика по македонския въпрос не е оповестена публично и времето до преброяването е недостатъчно, за да се прояви положителният й ефект в Пиринския край. Т. Живков не иска тя да бъда налагана силово, защото има горчивия опит от предходните години и защото важен аргумент в разговорите му с Белград е, че всеки трябва да има пълната свобода да изяви своето национално съзнание. Вероятно поради тези причини през 1985 г., когато е кулминацията на процеса по смяната на имената на българските турци, Живков признава, че „*след Априлския пленум чрез един маньовър, без да се усетят югославяните, за няколко дни цялото население в този край осъмна като чистокръвни българи*“, защото в противен случай там „*щяха да се разпореждат югославяните... Тях ги интересува територията на Благоевградски окръг“*. При това само четирима души са знаели за „*маньовъра*“, защото „*иначе щеше да се издаде дружината*“.[65] Би могло да се предположи, че този „маньовър“ е свързан с резултатите от преброяването на населението през декември 1965 г., при което броят на „македонците“ в страната е общо 9 632, а в Благоевградски окръг едва 1 437 (0,5% от населението на окръга) при 178 862 души при предишното преброяване.[66]

До края на 1966 г. и България, и Югославия не поставят акцента върху спорния македонски въпрос и срещите на външните министри (януари 1965 г. и април 1966 г.), и на Т. Живков с Й. Тито (септември 1965 г. и декември 1966 г.) преминават в

[65] *Истината* за „възродителния процес“. Документи от архива на Политбюро и ЦК на БКП. С., 2003, 22-23, 26.

[66] *Маринов, Ч.* От „интернационализъм“ към национализъм. Комунистическият режим, македонският въпрос и политиката към етническите и религиозните общности. – В: *История* на Народна република България. Режимът и обществото. Под ред. на *Ив. Знеполски*. С., 2009, с. 493.

конструктивен диалог най-вече по икономическите отношения.[67] От 1965 г. е премахнат визовият режим между двете страни. От края на 1966 г. обаче югославската страна променя своята тактика и започва неотклонно да поставя въпроса за съществуване на „македонско малцинство“ в България. За промяната определена роля играят вътрешните политически и икономически проблеми на Югославия, които тревожат и новото съветско ръководство в лицето на Л. Брежнев. През септември 1966 г. на път за Белград той разговаря с Т. Живков за положението в средите на югославското ръководство. Впечатлен от уверенията на Тито, че „*каквито и бури да се явяват, те ще бъдат винаги със Съветския съюз*“, Брежнев инструктира Живков: „*Да се отблъсква Югославия, това би било от полза само за американците*.“[68] През пролетта на 1967 г. ръководството на БКП обсъжда двустранните отношения при засилена антибългарска кампания в Югославия и решава да продължи линията на „*тактично, но настойчиво*“ разясняване на българската позиция от 1963 г., но „*да се избягват всякакви поводи за изостряне на споровете по македонския въпрос и създаване на нови трудности в нашите отношения, да не позволим на реакционните кръгове на Запад да използват тези спорове, за да атакуват и нас, и Югославия*“.[69]

Следването на такава линия обаче се оказва невъзможно, поради категоричността и твърдостта, с която политиците от Социалистическа република Македония (СРМ) отстояват своите тези. При посещението си в София през май 1967 г. председателят на ЦК на Съюза на комунистите в СРМ Кръсте Цървенковски настоява Живков да направи публично изявление, че България признава „*Македонската република, македонската нация, македонския*

[67] *Костадинов, К.* Македонският въпрос в българо-югославските политически отношения (1963-1967). – *Македонски преглед*, 2001, № 2; *Огнянов, Л.* Външната политика на България. – В: *История* на българите. Т. III. От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989). С., 2009, с. 624.

[68] Опитът на Живков да накара Брежнев да вземе отношение по македонския въпрос е отминат от съветския ръководител с мълчание. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 34, а. е. 43, л. 59-60, 82.)

[69] *Военноисторически сборник*, 1994, № 1, 121-123.

език“, за да се преодолеят „*подозренията*“ на македонската общественост. Той многократно напомня, че при преброяванията от 1946 г. и 1956 г. българската страна официално е съобщила за над сто хиляди македонци, а през 1965 г. – едва за осем хиляди, т. е. било им е попречено да изразят своето национално съзнание[70]. В отговор Т. Живков се опитва да акцентира върху необходимостта от сътрудничество, но не подминава македонския въпрос. Той е категоричен, че в Благоевградски окръг населението е българско; напомня, че в СРМ също има българи и настойчиво пита: „*Защо е необходимо да се формира и да се развива македонско национално съзнание на противобългарска основа*?“ Двамата остават непримирими и по въпроса за историческото наследство. Разговорът е дълъг и мъчителен и демонстрира както дълбочината на разминаването, така и желанието на Т. Живков да се придържа към принципите, формулирани през март 1963 г. Все пак българският премиер има основания за известен оптимизъм – при срещата му с Тито през юни 1967 г. двамата се съгласяват, че македонският въпрос не трябва да се извежда на преден план, за да не се стигне до „*нови нежелани неща*“.[71]

Само след няколко месеца ситуацията сериозно се влошава. Опитите за „отместване“ на македонския въпрос на заден план не само не дават резултат, но и натрупват ново напрежение у двете страни. В Югославия антибългарската кампания ескалира, провокирана както от вътрешните проблеми, така и от българската неотстъпчивост по македонския въпрос. От значение е и позицията на Белград в подкрепа на „Пражката пролет“ и осъждането на интервенцията на войските (вкл. и български) на Варшавския договор в Чехословакия през август 1968 г. Югославия обявява извънредни мерки по грани-

[70] *Стенографски* запис на разговорите между Т. Живков и Кръсте Цървенковски – председател на ЦК на Съюза на комунистите в СР Македония и член на Президиума на ЦК на СЮК, 19 май 1967 г. – *Военноисторически сборник*, 1993, № 3, 158-159. В същия дух са разговорите между двамата, макар и в присъствието на Тито, през декември 1966 г. в Белград. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 34, а. е. 49, л. 76-77.)

[71] Вж. документа за срещата в: *Ангелов, В.* Македонският въпрос в българо-югославските отношения според проведени разговори и разменени послания между Тодор Живков и Йосип Броз Тито (1965-1973 г.) – *Известия на държавните архиви*, Т. 87, С., 2004, л. 83.

цата с България, безуспешно се опитва да установи единодействие с другия противник на интервенцията – Румъния, след което още до края на същата година възобновява контактите със СССР, но прехвърля целия „огън“ срещу верния съветски сателит България.[72] Най-съществената част от масираната антибългарска кампания е свързана с македонския въпрос. Това кара българските управляващи да изпълнят решението на пленума от март 1963 г. за изработване на цялостна позиция по този въпрос. Тя става факт с приетите от Политбюро на ЦК на БКП на 26 март 1968 г. „Мероприятия за изпълнение на решението на Политбюро по македонския въпрос“.[73] Всъщност те дават „зелена светлина“ на публичното оповестяване и пропаганда на принципите, възприети през 1963 г. Предвижда се отразяването на историческата истина в учебниците, разпространяването й по дипломатически път и на научни форуми, разгръщане на широка научноизследователска дейност. През ноември същата година е публикувана брошура, изготвена от Института по история при БАН, която представя пред българската общественост и в чужбина българската гледна точка за спорните исторически моменти в македонския въпрос, новата българска политика по него и същността на „*насилственото денационализиране на българското население*“ в СРМ.[74]

Категоричната и публично изразена българска позиция още повече изостря ситуацията между България и Югославия. София първа прави опит за преодоляване на кризата и успява да договори среща между двамата външни министри – Иван Башев и Мирко Тепавац, която се провежда в Белград в началото на декември 1969 г. В навечерието й Т. Живков в писмо до Тито призовава в името на развитието на добросъседството и сътрудничеството двете страни да се върнат към договореното в предишните години,[75] т. е. към оставяне

[72] *Баева, И.* Мястото на „Пражката пролет’68“ в международните отношения. – *Минало*, 2009, 1, с. 91; Криза в Източния блок – балканските измерения на 60-те години на XX век. – В: *Проблемът* Изток-Запад. България и Балканите. С., 2006, 221-222.

[73] ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 127, л. 16-23.

[74] *Историко*-политическа справка по македонския въпрос. С., 1968.

[75] Вж. текста на писмото в: *Ангелов, В.* Македонският въпрос в българо-югославските..., 85-87.

на македонския въпрос на заден план. Това предлага и Башев на срещата с М. Тепавац, но разговорът е много труден и отново изобилства от обвинения към България за непризнаване на македонската нация в СРМ и за отказ да даде права на национално малцинство на населението в Пиринския край.[76] Единственият положителен резултат от посещението на Иван Башев в Белград е постигнат при разговора му с Тито, който изразява готовност за среща с Т. Живков.

Българската страна възлага определени надежди на тази среща и при подготовката й Политбюро на ЦК на БКП утвърждава подробен документ – „Основни положения за евентуални разговори с Тито". Живков залага на личния контакт с Тито, на когото се разчита да „вразуми" политиците в Скопие. На 27 юни 1970 г. българският ръководител се обръща към Тито със строго поверително писмо, в което излага принципите, върху които е възможно да се преодолеят разногласията по македонския въпрос.[77] То завършва с конкретно

---

[76] *Николов, Р.* Незабравимият Иван Башев. – В: *Иван* Башев. Политик. Държавник. Дипломат. С., 2009, с. 354.

[77] Според писмото *„Образуването и съществуването на една нация не е въпрос на нейното признаване или отричане от други страни, а е въпрос на свободна изява на националното самосъзнание на съответното население ... Всичко това може да се осъществява действително свободно, върху демократични начала, ако преди всичко националното съзнание не се изгражда, утвърждава и изразява на основа, враждебна спрямо друга страна. В този именно смисъл населението на СР Македония има суверенно право на свободна изява на своята национална принадлежност. Въпросът за националната принадлежност, включително и за езика на населението в СРМ, както и на населението в Благоевградски окръг в България е тяхна вътрешна работа и не бива да бъде предмет на външна намеса. От нас се иска да признаем съществуването на македонско национално малцинство в Благоевградски окръг. С това ние не можем да се съгласим и по тези югославски претенции не можем да направим никакви отстъпки, тъй като това население е неразделна част от българската нация. Необходимо е от НРБ и СФРЮ да се поеме двустранно задължение: за прекратяване на всяка кампания по македонския въпрос; за изследване на историческото развитие на българския и югославските народи с научни средства, от позициите на марксизма-ленинизма и във взаимно доброжелателен дух. Такова двустранно задължение изисква от партиите и правителствата на двете страни да вземат ефикасни и системни мерки да не се допуска под каквато и да било форма насаждане и развихряне на национална вражда и национална нетърпимост спрямо другата страна, партия и народ. Нужно е да се уважава правото на всеки народ да чества светли исторически събития от своето минало, като се избягват взаимни нападки."* (АМВнР, оп. 28, п. 93, а. е. 2134, л. 65-66. Вж. и *Ангелов, В.* Македонският въпрос в българо-югославските отношения..., 88-90.)

предложение за подписване на общ документ, в който двете страни официално да декларират, че нямат териториални претенции една към друга и че съществуването на една нация не е въпрос на признаване от друга, а на самоопределение без принуда. На практика цялото десетилетие минава под знака на настойчивото предлагане на такъв път за решаване на проблема. За югославската страна обаче той е неприемлив и отговорът на Тито от 16 септември 1970 г. изцяло отхвърля предложените от Живков принципи и повтаря обвиненията на ръководителите на СРМ. При това положение вместо среща между двамата лидери, в началото на ноември 1970 г. в София се провеждат разговори между делегации, ръководени от членове на ръководствата на двете партии,[78] които не само са безрезултатни, но и демонстрират дълбочината на конфронтацията. Желанието на Живков да се намери изход от положението, изразено две седмици по-късно в Будапеща при неформален разговор с представители на СРМ, е изтълкувано от Тито като огъване пред югославския натиск и на 10 декември 1970 г. в писмо до Живков той изразява готовност за общ документ. Краткият отговор на Т. Живков обаче разсейва илюзиите на Тито, защото подчертава, че българската позиция остава същата, каквато е отразена в писмото от юни.[79]

Все пак в началото на 1971 г. Белград изпраща свой проект за съвместен документ, който българската страна оценява като напълно неприемлив. При обсъждането му в Политбюро на ЦК на БКП на 9 февруари 1971 г. ясно се долавя тревогата, че България няма подкрепа нито от СССР, нито от останалите социалистически държави.[80] Те оценяват (макар и неофициално) българската позиция по македонския въпрос като проява на национализъм и несъобразяване със съветската линия. За това

[78] Начело на българската делегация е Борис Велчев, член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП, а на югославската – Велко Влахович, член на Изпълнителното бюро на Председателството на СЮК.

[79] Писмата вж. в: *Ангелов, В.* Македонският въпрос в българо-югославските отношения..., 91-94.

[80] Стенограма на обсъждане на югославския проект за съвместна декларация в Политбюро на ЦК на БКП, 9 февруари 1971 г. – *Военноисторически сборник*, 1994, № 1, 129-131; *Живков, Т.* Мемоари. С., 1997, 453-460.

допринася югославската дипломация и пропаганда, чиито тези са възприети от съветска страна. През 1971-1972 г. продължава разработването на проекти за общ документ, а Живков не губи надежда и използва всяка възможност да настоява да се търсят пътища за активизиране на отношенията, без да отстъпва от правилните становища по македонския въпрос. В югославската позиция обаче няма никаква промяна – през февруари 1973 г. делегация, водена от Стане Доланц, заявява, че не могат да се съгласят „*по какъвто и да е начин с каквато и да е формулировка, в която не се признава открито македонската нация*“.[81]

Т. Живков постига известна промяна в отношението на Москва едва през септември 1973 г., когато в разговорите си с Л. Брежнев в резиденция Воден успява да спечели одобрението на съветския ръководител за линията, към която България се придържа от десет години. Живков използва страха на Москва от отслабване на позициите й в региона, в който вече не може да разчита изцяло на Н. Чаушеску, още по-малко на Тито и Албания. Той набляга на опитите на Югославия след Втората световна война „*под някаква форма да погълне България*“, които в момента са се трансформирали в стратегия „*да обвържат с двустранни и многостранни връзки балканските страни с Третия свят*“ и да ги присъединят към необвързаните държави срещу двете световни свръхсили, „*а всъщност срещу Съветския съюз*“.[82] Т. Живков е категоричен, че „*главна пречка за тази тяхна дейност е България*“ и затова Югославия се стреми да я дискредитира и изолира, обвинявайки я в национализъм, тъй като не признава наличието на „*македонско национално малцинство*“ в Пиринския край. Според Живков югославската страна манипулира Москва, за да упражни тя натиск върху българското ръководство за промяна на тази линия. Същевременно той подчертава, че ако България не следва тази политика, югославското влияние „*ще ерозира*“ стра-

[81] *Баев, Й.* Българското държавно ръководство..., 104-105.

[82] *Беседа* между Тодор Живков и Леонид Брежнев в правителствената резиденция „Воден“ (Разградско), проведена на 20 септември 1973 година. – *Българска историческа библиотека*, 2000, № 2, 69-71.

ната и ще я откъсне от съветския блок. Живков е категоричен, че няма да промени становището си за българската принадлежност на хората в Пиринския край.[83]

Тезата на Т. Живков, както и убедеността, с която я отстоява, постигат желания резултат. Л. Брежнев няколко пъти подчертава, че е съгласен с нея и ще поддържа българската позиция на „полезен" национализъм, за да не се допусне създаване на блок на Балканите срещу социалистическите страни.[84] Все пак той не пропуска да напомни, че общата линия трябва да бъде „*Югославия да не отиде в другия лагер*". Все още е трудно да се проследи документално как и доколко Съветският съюз се придържа към дадените във Воден обещания, но две години по-късно Т. Живков уверено предупреждава новия югославски посланик в София, че „*ако някой в Югославия си въобразява, че Съветският съюз би могъл да окаже натиск върху нас в това направление и да ни принуди да тръгнем по такъв път, то искам съвършено откровено да Ви заявя, че това са нереални идеи, плод на болни илюзии*".[85]

В края на 1975 г. и началото на 1976 г. по българска инициатива са разменени нови проекти за съвместна декларация, но обща позиция не е достигната. Югославската пропаганда настойчиво твърди, че основният въпрос в двустранните отношения е този за „*състоянието на македонското национално малцинство в България*". Това е и основната тема на заседанията на смесената българо-югославска работна група „*по състоянието и по-нататъшното развитие на българо-югославските отношения"*, проведени в Со-

[83] Т. Живков разяснява на Л. Брежнев, че югославяните *„искат ни повече, ни по-малко Пиринския край. Там живеят 300 хиляди души. Те смятат цялото това население за македонци... искат да ги пуснем в Благоевградски окръг, да обявим културна автономия и те да могат да правят там, каквото си искат, а след това да го присъединят към Югославия. Това не може и няма да стане."* (Пак там, с. 73.)

[84] Л. Брежнев отхвърля упреците за национализма на българското ръководство, като откровено обяснява, че национализмът е *„опасна болест"*, обаче *„има национализъм, и национализъм. Тогава, когато национализмът е свързан с интересите на партията, с интересите на народа, с интересите на комунизма, когато не скъсва с интернационализма, той не ни пречи."* (Пак там, с. 80, 83.)

[85] *Баев, Й.* Военнополитическите конфликти..., 138-139.

фия от 22 до 27 септември 1976 г.[86] Тя трябва да подготви почвата за евентуална среща Живков – Тито, но завършва без резултат. Българската страна се убеждава, че опитите за разбирателство, минали през фазата на лични писма и разговори на партийно и държавно ниво, са неефикасни и се ориентира към различна тактика, обмисляна още от 1970 г. – публично деклариране на официалната българска позиция не толкова с цел да се повлияе на Белград (вече е ясно, че на промяна там не може да се разчита), колкото да се противодейства на югославската пропаганда, дискредитираща България като страна, която не спазва човешките права и тези на малцинствата – тема, изключително актуална след Заключителния акт на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа, подписан в Хелзинки през 1975 г. През лятото на 1978 г. Т. Живков на митинг в Благоевград призовава югославските ръководители да подпишат съвместна декларация за взаимен отказ от териториални претенции и ненакърнимост на границите, като при това ги предупреждава да не злоупотребяват с българското търпение и конструктивност и да не заблуждават световното обществено мнение.[87] На 24 юли 1978 г. МВнР разпространява декларация, която трябва да покаже и във външнополитически план принципите на българската позиция и да противодейства на югославския натиск срещу България в чужбина.[88] Призив за нова среща на най-високо равнище за уреждане на двустранните отношения Живков отправя и от трибуната на Народното събрание през април 1979 г., като не пропуска за пореден път категорично да защити българската национална позиция.[89] Действително, интересите на двете съседни държави диктуват по-тясно сътрудничество и това е

[86] Вж. стенограмата за разговорите на Ал. Лилов с Добривое Видич в: *Германов, С.* Българо-югославски разговори по македонския въпрос (септември 1976 г.). – *Македонски преглед*, 2007, № 2, 110-126.

[87] *Огнянов, Л.* Външната политика на България..., с. 626.

[88] В Декларацията се подчертава, че *„българите в Македония са едни от най-активните във формирането на българската нация.... и никой не може да се съгласи с присвояване на историческото и културното наследство”* на българския народ. Заявено е, че България приема *„съществуващите реалности”* в СФРЮ и СРМ, но не може да се съгласи *„формирането на македонската нация да става на антибългарска основа”*. (*Външна* политика на Народна република България. Сборник от документи и материали. Том 4. С., 1988, 477-482.)

[89] Пак там, Том 5. С., 1988, 75-79.

видно от развитието на търговските връзки между тях – от 1971 г. до 1978 г. стокообменът се увеличава от 78 млн. долара до 192 млн. долара, а през 1983 г. надхвърля 250 млн долара.[90]

Активността на българската политика по македонския въпрос секва през 80-те години, когато СССР започва интервенцията в Афганистан. Живков преценява, че настъпателността може да предизвика югославски оплаквания, че България и Варшавският договор застрашават сигурността на Югославия и това да влоши и без друго затрудненото положение на СССР.[91] Същността на българската позиция обаче не се променя и когато генералният секретар на ЦК на КПСС М. Горбачов посещава София през октомври 1985 г., Т. Живков категорично му заявява: "*И във Вардарска Македония, и в Егейска Македония са българи... Ние не претендираме нито за Егейска Македония, нито за Вардарска Македония, но няма да им дадем Пиринския край. Той е съставна част от България. Този въпрос е изчерпан*."[92]

2. България и Гърция – трудният път към „мирното съвместно съществуване"

Втората световна война оставя тежко наследство в българо-гръцките отношения. В съюза с Третия райх българските управляващи виждат шанс за постигане на националното обединение, в чиито граници влиза и Западна Тракия. България се включва в Тристранния пакт на 1 март 1941 г. и войските на Третия райх минават през нейна територия, за да окупират Гърция. На 19 април 1941 г. с германско позволение български военни части влизат в Западна Тракия. Четири дни по-късно гръцкият пълномощен министър Пипинелис информира с нота външния министър Иван Попов, че неговата страна прекъсва дипломатическите си отношения с България.[93] Победена Гърция става част от Антихитлеристката

[90] *Огнянов, Л.* Външната политика на България..., с. 624.
[91] *Николов, Р.* Дипломация на четири очи. Из дневника на един български посланик в Югославия. С., 1995, 154-155, 163-164.
[92] Среща на Политбюро на ЦК на БКП с М. С. Горбачов – генерален секретар на ЦК на КПСС, 24 октомври 1985 г. Стенографски запис. – *Ново време*, 1995, № 6, с. 88.
[93] АМВнР, оп. 1п, а. е. 138, л. 13-14.

коалиция и заема важно място в плановете на Великобритания, която има традиционни интереси в Източното Средиземноморие.

През 1944 г. при очертаващия се разгром на Третия райх шансовете на България да запази Западна Тракия бързо намаляват. Решаваща дума имат СССР и Великобритания. През май 1944 г. английската страна предлага двете държави да си признаят взаимно сфери на влияние – съветско в Румъния и британско в Гърция.[94] Тази договореност предопределя съдбата на българското управление в Западна Тракия. Великобритания поставя като предварително условие за примирие с България изтеглянето на българските войски от областта. Кабинетът на Отечествения фронт се опитва да защити оставането им,[95] но е готов в случай на оттегляне да предаде управлението на гръцките партизани и лявата коалиция ЕАМ, а не на дясното крило, подкрепяно от Англия.[96] Решението е взето на срещата Сталин – Чърчил в Москва през октомври 1944 г. По британско предложение Балканите са поделени на сфери на влияние и включването на Гърция в британската сфера прави невъзможно отстояването на българските интереси в Беломорието.[97] На 11 октомври 1944 г. победителите поставят оттеглянето на българските войски като условие за започване на преговорите за примирие. На 25 октомври в областта вече няма български войски, а управлението е поето от ЕАМ. Илюзията за националното обединение рухва, а военновременните проблеми обременяват бъдещите отношения между България и Гърция.

Тези отношения се формират под въздействието на договореностите между Сталин и Чърчил, бързо променящите се събития в Гърция и гръцките териториални и финансови претенции към победена България. Събитията в тази част на Балканите не се раз-

[94] *Калинова, Е.* Победителите и България (1939-1945). С., 2004, 19-31.

[95] *Баева, И., Калинова, Е.* Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944-1955). С., 2003, 60-62.

[96] *Даскалов, Г.* България и Гърция. От разрив към помирение. 1944-1964. С., 2004, 56-74; *Спомени* на академик Сава Гановски. Т. VI, С., 2002, 137-142.

[97] *България* – непризнатият противник на Третия Райх. Сб. документи. Съст. *В. Тошкова* и др., С., 1995, 83-86, 89-96; *Чърчил, У.* Втората световна война. Мемоари. Т. 6. Триумф и трагедия. С., 1995, 218-219.

виват в желаната от Лондон посока. Надмощие в гръцкото съпротивително движение имат левите сили,[98] а Чърчил иска да върне в Атина гръцкото емигрантско правителство и монарха. Дясното крило на гръцката съпротива е подкрепено от британските части, които на 4 октомври 1944 г. извършват десант в Пелопонес и в началото на декември предприемат опити за разоръжаване на партизанските формирования. В отговор левицата започва въоръжено въстание в Атина.[99] В сложната ситуация гръцките комунисти използват София, за да разберат дали Москва ще ги подкрепи[100]. Сталин се придържа към уговорените с Чърчил 90% западно влияние в Гърция и отговорът му, предаден чрез София, е: "*Аз съветвах в Гърция да не започват тази борба... Изглежда те са разчитали, че Червената армия ще се спусне до Егейско море. Ние това не можем да направим. Ние не можем да изпратим и в Гърция свои войски. Гърците извършиха глупост*".[101] В духа на Сталиновите инструкции и съобразявайки се с неуреденото положение на България лидерът на българските комунисти Г. Димитров настоява Българската работническа партия (комунисти) (БРП (к)) да не се ангажира с подкрепа за гръцките комунисти, тъй като тя не би им помогнала особено, а "*на нас може изключително много да навреди*".[102] Оставени без външна подкрепа, в началото на януари 1945 г. се прекратяват въоръжените действия в Атина, а след гръцките комунисти месец сключват споразумение с правителството

[98] *Баев, Й.* България и гражданската война в Гърция (1944-1949). – *Военноисторически сборник*, 1992, № 2-3, с. 89.

[99] За Англия залогът е толкова голям, че още на следващия ден Чърчил нарежда на британските части в Гърция: *"Не се колебайте да действате така, като че сте в завладян град, където е в разгара си местен бунт!"* (*Баев, Й.* България и гражданската война..., с. 97.)

[100] БРП (к) предава молбата на намиращия се в Москва Г. Димитров, който информира външния министър В. Молотов и по същия ред гръцките комунисти узнават съветското становище.

[101] *Димитров, Г.* Дневник..., с. 460.

[102] Гръцките комунисти в края на януари 1945 г. молят БРП (к) да им помогне да организират политическа кампания зад граница в своя защита, но отговорът е: *"Нашето правителство ви съчувства, но се бои да не развали отношенията си с англичаните"*. (*Баев, Й.* България и гражданската война..., с. 100, 102.)

и англичаните за разоръжаване на партизанската армия ЕЛАС, но преследванията срещу тях не спират.

Независимо че България не оказва помощ на гръцката съпротива, в края на 1944 г. отношенията й с управляващите в Атина се обтягат поради прекомерните гръцки териториални и финансови претенции, подкрепяни от Лондон. Гръцката страна настоява за "*стратегическа*" граница с България, която да я предпази от "*четвърто нападение*" от север. Тя иска пълно компенсиране на причинените й от България щети между 1941 г. и 1944 г., като изчислява репарациите на 600 млн. долара.[103] Българските управляващи се съобразяват с неуреденото положение на страната и с нежеланието на Москва да създава напрежение в отношенията със САЩ и Англия и до пролетта на 1946 г. не повдигат въпроса за границата с Гърция. В средата на годината подготовката на мирните договори навлиза в решаваща фаза и през април 1946 г. България поставя в официални изявления и в печата въпроса за гръцките териториални претенции, а като противовес – българските права върху Западна Тракия. Кулминацията на дипломатическата активност е на Парижката мирна конференция. Българските териториални претенции са отстоявани със сериозни исторически, етнически и икономически аргументи, но служат само като контрааргументи на гръцките искания за "*поправка*" на границата с около 12 хил. кв. км. С подкрепата на СССР и другите страни от съветската сфера на Парижката конференция е решено границите да останат такива, каквито са били на 1 януари 1941 г. Не се приемат и гръцките претенции за 150-200 млн. долара репарации, които българската страна оспорва с данни за вложени инвестиции в Беломорието. Прието е британското предложение за 125 млн. долара репарации.[104]

Отношенията с Гърция се влошават още повече, когато през март 1946 г. там започва гражданска война. Началото й е ускорено от преследванията на комунистите, които създават свои групи за самоотбрана, и от насрочените за пролетта на 1946 г. парламентарни избори. Гръцката комунистическа партия (ГКП) търси съвета на Мос-

[103] *Даскалов, Г.* България и Гърция..., с. 84.
[104] Пак там, 191- 198; *Баева, И., Калинова, Е.* Следвоенното десетилетие..., 93-97.

ква дали да бойкотира изборите и да започне въоръжено въстание, за което обаче е нужна "*съществена подкрепа отвън*", или да участва в тях, разгръщайки масова легална борба.[105] Съветският отговор е продължение на следваната в предходните години линия на съобразяване с договореностите с Англия и категорично препоръчва втория вариант, но след стълкновенията на 31 март 1946 г. между групи за самоотбрана и полицията, гражданската война е неизбежна.

Събитията в Гърция стават елемент от започващата Студена война. През есента на 1946 г. САЩ изоставят своята резервираност към гръцкия проблем и преценяват, че е нужна незабавна подкрепа за правителството в Атина, за да се спре идващата от север "*червена вълна*".[106] СССР също променя отношението си и насърчава България, Югославия и Албания да оказват помощ на гръцките комунисти.[107] През декември 1946 г. Гърция се обръща към ООН с обвинение, че отговорността за войната е на трите съседни народнодемократични държави и иска международна Анкетна комисия за инспекция на южната граница. Комисията работи от януари до април 1947 г. и констатира, че Югославия и в по-малка степен България и Албания подпомагат партизанската война.[108] Гърция постига целта си България да бъде дискредитирана и гледана с недоверие при окончателното изработване на мирния договор. Подписването му на 10 февруари 1947 г. в Париж урежда спорните въпроси. Българската страна трябва да демилитаризира южната си граница, която не е променена в полза на Гърция, но и искането за Западна Тракия е отхвърлено. Репарациите за Гърция са определени на 45 млн. долара (за Югославия са 25 млн.). Те трябва да се платят за осем

[105] *Даскалов, Г.* България и Гърция..., 133-135.

[106] През есента на 1946 г. американското становище е, че *"Гърция става централно звено в сегашните напрегнати международни отношения и нейната съдба може да изиграе ролята на решаващ фактор в бъдещата ориентация на страните от Близкия и Средния Изток"*. (*Баев, Й.* България и гражданската война..., с. 107.)

[107] *Димитров, Г.* Дневник, с. 451, 520; *Улунян, А.* Гражданская война в Греции и Болгария: мирный и немирный путь (1946-1949). – В: *България* в сферата на съветските интереси (Българо-руски научни дискусии). С., 1998, 140-143.

[108] *Даскалов, Г.* България и Гърция..., 152-161; *Баев, Й., Грозев, К.* Българинът Джордж. Одисея в два свята. С., 2008, 274-279.

години в селскостопанска продукция и суровини, които да се определят в преки българо-гръцки преговори.[109] Те обаче не започват, защото напрежението нараства през цялата 1947 г. То е свързано с ангажирането на САЩ със защитата на правителството в Атина и с обвързването на България с останалите страни от съветската сфера. През февруари 1947 г. Великобритания, изтощена от войната, официално се отказва от ролята си на покровител на Гърция. Тя изтегля своите войски и се съгласява САЩ да подкрепят Гърция и Турция срещу "комунистическата заплаха". На 12 март 1947 г. президентът Х. Труман оповестява решението на американското правителство да окаже военна помощ на двете страни, за да станат те надеждна преграда пред съветското влияние.[110] През лятото на същата година двете страни сключват споразумения със САЩ, а през септември в Гърция пристига американска военна мисия. В началото на 1948 г. към гръцките брегове се придвижват и части от VI американски флот. Силните позиции на САЩ в ООН им позволяват да използват тази организация за защита на гръцкото правителство и за натиск върху съседните държави, подпомагащи партизаните.[111]

За разлика от САЩ, които действат открито и директно, СССР избира друга тактика – подтиква България, Югославия и Албания да подкрепят гръцките комунисти, за да се дестабилизира „предният пост" на Запада на Балканите. Фактът, че Гърция е в западната сфера на влияние и че САЩ до есента на 1949 г. притежават монопол върху ядреното оръжие, кара СССР да бъде предпазлив към гръцките партизани. Той съчувства на тяхната борба, но не желае да окаже

[109] *Външна* политика на Народна република България. Сб. документи и материали. Т. 1 (1944-1962). С., 1979, 45-66.

[110] Доктрината "Труман" предвижда за Гърция финансова, материална и военна помощ за 400 млн. долара. (*Тошкова, В.* САЩ и европейската интеграция: „имперски" амбиции и перспективи. – В: *Проблемът* Изток-Запад. Съвременни измерения. Съст. *Т. Стоилова, В. Атанасова, П. Димитрова.* С., 2004, с. 98.)

[111] През юни 1947 г. Анкетната комисия към ООН прекратява съществуването си, а Съветът за сигурност сваля гръцкия въпрос от дневния ред, без да е постигнато решението му. По инициатива на САЩ в края на 1947 г. е създадена Специална комисия на ООН за Балканите, но България, Югославия и Албания отказват да участват в нея. (*Даскалов, Г.* България и Гърция...,161-164.)

пряка подкрепа, която ще влоши отношенията със Запада. Москва остава зад кулисите и помага чрез трите съседни държави. България предоставя продоволствие и убежище за семействата на партизаните.[112] В края на 1947 г. в контролираните от комунистите територии (около 1/4 от страната) е създадено временно правителство начело с ген. Маркос. За да осуетят евентуалното му признаване, САЩ и Великобритания предлагат чрез ООН подкрепяното от тях атинско правителство и България да възстановят своите дипломатически отношения. Опитите в тази насока в условията на гражданската война завършват без резултат. Окуражена от американската подкрепа, Атина води антибългарска кампания и настоява да се прекрати помощта за партизаните.[113] На свой ред България поставя като условие за преговорите да се преустанови тази кампания и въоръжените погранични инциденти от гръцка страна, но позицията й се определя най-вече от тактиката на Москва на полуострова.

От 1948 г. СССР започва да проявява по-голяма въздържаност към гражданската война. Задълбочаването на конфликта между Демократичната армия на ген. Маркос и гръцките правителствени войски, получаващи растяща американска подкрепа, засилват риска от конфронтация със САЩ и то в момент на сериозно сътресение в съветския лагер, поради конфликта Тито – Сталин. Москва става порезервирана към молбите на гръцките партизани за подкрепа[114] и вну-

[112] В средата на 1948 г. в страната пребивават 8279 гръцки бежанци. (*Баев, Й.* Гръцката политическа емиграция в България (1949-1989). – В: *Studia* Balcanica. Изследвания в памет на Апостолос Христакудис. С., 2007, с. 17. По-подробно вж.: *Даскалов, Г.* Гръцката политемиграция в България. 1946-1989. С., 2008.)

[113] *Тодорова, Р.* Възстановяване на дипломатическите отношения между България и Гърция след Втората световна война. – *Исторически преглед*, 1993, № 2, 62-83.

[114] Тази промяна се долавя в наставленията, които Сталин дава на Г. Димитров и Кардел при срещата им в Москва на 10 февруари 1948 г.: *„Разбира се, партизаните трябва да бъдат подкрепени. Но ако перспективата на партизанското движение в дадена страна пада, по-добре е да се отложи борбата за по-добри времена... Вие се страхувате да поставите остро въпроса. Вам прави впечатление „моралният дълг“. Ако не можете да вдигнете дадена тежест, с която сте се натоварили, трябва да си признаете това... Целият въпрос е в равносметката на силите. Ако си добре, удряй. Ако не, недей приема боя.“* Все пак Сталин се съгласява с предложението на двамата си събеседници да се изчака още известно време, преди помощта да бъде прекратена. (*Димитров, Г.* Дневник, 599-600.)

шава на България да преговаря с атинското правителство за възстановяване на дипломатическите отношения, още повече че това е препоръчано и от ООН с резолюция на Общото събрание от 21 октомври 1947 г. България обаче не бърза със сключването на споразумение и продължава да настоява първо да се прекратят граничните инциденти и Атина да се откаже от териториалните си претенции. БРП (к) вярва, че комунистите в Гърция имат големи шансове и трябва да се изчака развитието на войната, след която при успех на левицата би могло да се създаде дори Балканска федерация от народнодемократичните държави.[115] През юни 1948 г. Г. Димитров уверява лидерите на ГКП, че все още има условия за продължаване на борбата и е необходима по-нататъшна помощ от българска страна.[116] Вероятно тази позиция е свързана и с факта, че по това време конфликтът с ЮКП навлиза в крайната си фаза и Гърция става още по-важна за съотношението на силите на полуострова. Събитията обаче се развиват неблагоприятно за гръцките комунисти, а и Югославия спира помощта за тях. През пролетта на 1949 г. Москва изисква от ГКП да прекрати съпротивата, което става факт през есента на същата година. За българската страна оказваната „интернационална" помощ се измерва със сериозни материални усилия, непрестанни гранични инциденти и прииждащи бежанци, както и със значително влошаване на международните й позиции в контекста на блоковото противопоставяне.

С края на гражданската война отпада един от неблагоприятните фактори за нормализиране на отношенията между България и Гърция. Сериозна пречка обаче продължават да са споровете по финансовите проблеми. Атина настоява България да уреди своите репарационни задължения и от ноември 1948 г. до юни 1950 г. четири пъти поставя този въпрос пред българското правителство.[117] Първоначално

---

[115] Такива мисли Г. Димитров споделя пред чуждестранни кореспонденти на 17 януари 1948 г., добавяйки към бъдещата федерация и Полша, Чехословакия и Унгария. С изказването той си навлича гнева на Сталин, защото не го е съгласувал с него и защото *„с това се облекчава работата на създателите на западния блок"*. (*Димитров, Г.* Дневник, 594-597.)

[116] Пак там, с. 616; *Златев, З.* Българо-гръцки отношения (1953-1954 г.) – *Минало*, 1996, № 4, 61-65.

[117] Гръцките искания за преки преговори за уточняване на стоките, които по чл. 21

то го отминава с мълчание, но през лятото на 1950 г. сменя тактиката, като поставя контрапретенции за изоставеното през есента на 1944 г. в Беломорието българско държавно и частно имущество и за задълженията на Гърция по спогодбата Моллов-Кафандарис от 1927 г. Напредък не е постигнат и въпросът за репарациите е изоставен до 1953 г. Негативно отражение върху двустранните отношения има присъединяването на Гърция към НАТО (1952 г.) и проблемът с гръцките политически емигранти в България и останалите в страната деца на гръцки партизани, които Гърция настоява да бъдат репатрирани.[118]

Първите стъпки в положителна посока са направени след смъртта на Сталин през 1953 г. СССР се опитва да подобри отношенията си с Гърция, за да отслаби влиянието на НАТО в региона.[119] Такива инструкции получава и премиерът В. Червенков при посещението си в Москва през юли с. г. България има интерес да нормализира отношенията с Гърция, още повече че през 1950-1951 г. изселването на българските турци води до сериозен конфликт с Турция. През юни 1953 г. Политбюро на ЦК на БКП решава да се установят контакти с Гърция за възобновяване на дипломатическите отношения, прекъснати през 1941 г. Добра основа дава напредъкът в решаването на пограничните и търговските проблеми. От август 1953 г. по гръцко предложение смесена двустранна комисия започва работа по демаркацията на границата, която завършва през декември с подписване на протокол в Солун; в следващите две години граничните знаци са възстановени, а през 1955 г. и 1957 г. са сключени още две спогодби – за предотвратяване на инциденти по общата граница и за контрол, поддържане и възстановяване на

на мирния договор България трябва да предаде като репарации, са отправени чрез британската легация в София. (*Златев, З.* Цит. съч., с. 64.)

[118] България отказва да репатрира децата (до края на 1949 г. броят им достига близо три хиляди), както заради тяхната сигурност, така и защото такъв акт ще бъде доказателство, че ситуацията в Гърция се е нормализирала и ще допринесе за повишаване на авторитета на правителството в Атина. (*Тодорова, Р.* Цит. съч., 81-83; *Даскалов, Г.* Гръцката политемиграция ..., 32- 66.)

[119] *Улунян, А. А.* Греческое направление советской внешней политики в информационно-аналитических оценках американской дипломатии (первая половина 50-х годов). – В: *Сталинское* десятилетие холодной войны. Факты и гипотезы. М. 1999, с. 49, 50.

граничната линия.[120] Напредък е постигнат и в проведените в края на 1953 г. търговски преговори. Подписана е търговска спогодба, която, макар и с ограничен обхват, възобновява стокообмена.[121]

През септември 1953 г., с одобрението на Москва и чрез генералния секретар на ООН Даг Хамършелд, България предлага на Гърция преговори за възстановяване на дипломатическите отношения. Предложението е направено само два месеца, след като министрите на външните работи на Гърция, Югославия и Турция оповестяват, че създават „*постоянен секретариат*", който да организира сътрудничеството между трите държави, вкл. във военната област.[122] Това е важна стъпка към създадения година по-късно Балкански пакт, който разширява периметъра на НАТО с привличането на Югославия към другите две членки на Атлантическия пакт. СССР се опитва да противодейства на тези процеси и насърчава България да уреди нерешените проблеми с Гърция. Преговорите започват през ноември 1953 г. и се водят в Париж, но двете страни имат различен подход към проблема. Гърция настоява възстановяването на отношенията да стане след писмено заявление на България, че ще изпълни задълженията си по мирния договор и след като се подготви споразумение по изплащане на репарациите, докато българската делегация иска първо да се възстановят отношенията и след това да се решават спорните въпроси. Все пак компромис е постигнат – предвидено е в официалната декларация за възстановяване на отношенията да се включи текст, че в едномесечен срок след подписването й ще се свика комисия по репарационния проблем. Гръцката страна обаче поставя ново изискване – в декларацията да се запише, че България ще върне гръцките политемигранти, наречени "*заложници*", но българската страна отказва, защото определението не отговаря на тяхното положение. Решение е

[120] *Тодорова, Р.* Цит. съч., 84-85, 90-91.

[121] Двете страни обаче не успяват да се споразумеят за пряка транспортна връзка и затова превозването на стоките се предвижда да се извършва от Варненското и Бургаското пристанище до по-големите гръцки пристанища, а това има задържащо влияние върху търговията. (*Златев, З.* Цит. съч., 67-68.)

[122] *Тошкова, В.* Балканите между геополитическите амбиции на СССР и САЩ след Втората световна война. – В: *Проблемът* Изток-Запад. България и Балканите. С., 2006, с. 177.

намерено едва през април 1954 г., като в документа е записано "*гръцки поданици*".[123] Така на 22 май 1954 г. в Париж е подписана българо-гръцка декларация за възстановяване на дипломатическите отношения[124] 13 години след скъсването им през войната. Пред тяхното развитие обаче стоят сериозни пречки, за преодоляването на които ще е нужно още едно десетилетие. От значение е и общият климат на Студената война – САЩ посрещат възстановяването на отношенията с хладно мълчание, убедени, че Москва се опитва да „ухажва" Гърция чрез България, за да отслаби балканския фланг на НАТО. Това недоволство действа възпиращо върху атинските политици в отношението им към България, още повече че през първата половина на 50-те години вътрешната ситуация в Гърция е твърде нестабилна.

Месец след подписването на декларацията двустранната експертна комисия за репарационните плащания започва работа в Париж. Българската страна се опитва да договори приспадане на българските вземания от стойността на репарациите, но след категоричния гръцки отказ прави ново предложение – да плати начална вноска, а остатъкът от дълга да се обвърже с погасяването на гръцките задължения към България. След неколкомесечно прекъсване преговорите продължават в Атина. Гърция настоява да получи като първа вноска не по-малко от 1/8 от репарациите (т. е. 5-6 млн. долара) и гаранции за пълното изплащане на остатъка, без оглед на нейните задължения към България. Българската страна настоява вноската да е "*една договорена част*" от крайната сума, която се получава след приспадането от репарациите на "*остатъка от взаимните финансови претенции*".[125] Съгласие не се постига, а гръцкият печат обвинява България в „*демагогия, нелоялност и липса на добра воля*".[126]

[123] *Даскалов, Г.* България и Гърция..., 238-243.

[124] Възстановяването влиза в сила от момента на подписване на декларацията. В нея се заявява, че българското правителство е готово да изпълни задълженията си по мирния договор и е отбелязано, че България ще предаде на Гърция списък на гръцките поданици в страната (без политемигрантите), за да се репатрират желаещите. (*Тодорова, Р.* Цит. съч., 92-93.)

[125] *Тодорова, Р.* Цит. съч., 93-95; *Златев, З.* Цит. съч., 71-73.

[126] *Даскалов, Г.* България и Гърция..., 258-259.

През 1955 г. в българо-гръцките отношения започва да се чувства влиянието на Кипърския проблем.[127] Неуспехът на Лондонската конференция провокира сблъсъци между гърци и турци както в Солун, така и в Истанбул и Измир. Заради конфликта с Турция Атина смекчава тона към България. Българските управляващи долавят промяната и през декември 1955 г. предлагат на Гърция програма за цялостно нормализиране на отношенията (размяна на пълномощни министри, отказ от взаимни нападки, развитие на транспортните и културните връзки), като отново подчертават готовността си да преведат авансово определена сума, която да се разглежда като част от финансовите й задължения. Гърция обаче запазва своята дистанцираност и резултат не е постигнат. Все пак, повлияна от успешно уредените финансови задължения на България с Швейцария (ноември 1954 г.) и навлизащите в последна фаза преговори с Франция по същите проблеми, Атина е склонна да възприеме предлагания от българска страна метод на взаимната компенсация, като получи от България една глобална сума, с която да се ликвидират репарациите и контрапретенциите. България е готова да плати (в стоки, както е в мирния договор) първа вноска от 2 млн., но Гърция настоява за 6 млн. долара. През пролетта на 1957 г. новият кабинет начело с Антон Югов подновява предложенията към гръцката страна. Атина обаче продължава да е резервирана.

В началото на 60-те години картината не се променя – българската страна проявява активност, подчертава необходимостта от цялостно регулиране на отношенията, а гръцката остава крайно подозрителна, настоява за незабавно изплащане на репарациите и поддържа остър тон в печата. В края на 1960 г. и началото на 1961 г. в Атина се водят преговори по спорните въпроси, но без резултат, поради гръцкото предварително условие България да плати като начало вноска от 6 милиона долара, към

[127] След Втората световна война в Кипър, който е колония на Великобритания и близо 80% от населението е гръцко, се засилват настроенията за независимост и присъединяване към Гърция. Ескалацията на напрежението през 1955 г. принуждава Англия да „вкара" в спора и Турция (заради близо 20-те % кипърски турци), като организира в Лондон тристранна конференция, която не разрешава спора.

която прибавя и претенции отпреди Първата световна война.[128] Българската позиция е, че без да се поставят предварителни условия трябва да се решат по-лесните въпроси от взаимен интерес и така да се създаде благоприятна атмосфера за дискутиране на по-трудните. През май 1961 г. българската страна, в желанието си преговорите да бъдат подновени, се съгласява "*най-напред да се разгледат взаимните финансови сметки, но при предпоставката, че заедно с това ще се разгледат и решат всички други основни въпроси*".[129] Вместо диалог обаче през лятото и есента на 1961 г. антибългарската реторика в гръцкия печат се засилва в пряка връзка с подготовката на парламентарните избори, в която важна роля имат тезите за „комунистическата опасност" и „врага от север". Гръцката страна дори отзовава дипломатическия си представител от София, а външният министър Е. Averof упреква България, че помага на „*комунистическите бандити*", т. е. на гръцките имигранти на нейна територия и изпраща в Гърция „*агенти-шпиони*".[130] Обстановката се усложнява още повече към края на годината, когато в изявления пред медиите високопоставени американски военни от НАТО потвърждават разполагането на ядрени оръжия на територията на Турция и Гърция.[131]

През 1962 г. гръцката страна по вътрешнополитически причини изразява готовност да поднови преговорите. Тя прави и крачка напред, като се съгласява да включи в дневния ред „*успоредното*" разглеждане на проблема за репарациите и предлаганите от София въпроси за двустранните отношения, но държи споразумения по тях да се подпишат само ако се разреши главният финансов

[128] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 4233, л. 1-2; а. е. 4238, л. 76-77; а. е. 4295, л. 3-4. За юридическите аспекти на спора вж.: *Янков, А.* Строител на съвременната българска дипломация. – В: *Иван* Башев. Политик, ..., 66-69.

[129] За българската страна това са въпросите за сигурността на Балканите, пълното нормализиране на дипломатическите отношения, сключване на дългосрочна търговска спогодба, споразумения за възстановяване на съобщенията и транспортните връзки, развитие на туризма, научно-техническото и културното сътрудничество. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 4453, л. 1-6.)

[130] *Парушев, П.* Кипърският въпрос и българо-гръцките отношения. 1960-1964 г. – В: *Studia* Balcanica, Т. 26. Изследвания в памет на Апостолос Христакудис. С., 2007, 97-98.

[131] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 4636, л. 1-3.

проблем. В София преценяват, че това е леко модифициран вариант на старата позиция на натиск, но сондажите продължават[132] и показват, че и двете държави търсят изход, макар пътят към него да е твърде мъчителен. Тласък на процеса дава правителствената промяна в България, където през ноември 1962 г. Тодор Живков заема министър-председателския пост, а външен министър става енергичният и интелигентен Иван Башев.[133] Следващия месец са сменени управляващите легациите в Атина и в София, което е повод да се подновят двустранните консултации. Гръцката позиция е смекчена и вече не се настоява, че България трябва едностранно да плати репарации, а се предлага те да се обсъдят съвместно с въпроса за взаимните финансови задължения. Важно е и съгласието с българската позиция преговорите по всички въпроси от дневния ред да се водят „в пакет" и споразуменията по тях да се подпишат едновременно. През февруари 1963 г. Ив. Башев предлага на Политбюро на ЦК на БКП прагматично обоснована програма за преговори с Гърция: "*Уреждането на взаимните финансови задължения, вкл. и на репарациите, да стане чрез приемлива за нас глобална сума, като изплащането й се свърже с разширяване на стокообмена и развитие на икономическото сътрудничество*."[134] Предположението е, че тази сума ще е около 20-23 млн. долара, платими в стоки за 8-10 години, а за България това решение ще е изгодно, защото ще активизира стокообмена. Желанието на българското правителство е преговорите да започнат през юни в София. През лятото на 1963 г. обаче в Гърция настъпва политическа криза, кабинетът на К. Караманлис е заменен от нов начело с П. Пипинелис и процесът се забавя, но готовността на двете страни да преговарят остава. Българските управляващи се съобразяват с желанието на Пипинелис тези преговори да се проведат в Атина от 1 октомври, още повече че имат неговото съгласие за дневен ред, който напълно съвпада с българските предложения.

[132] Пак там, а. е. 4753, л. 3-4, 42-45; а. е. 4925, л. 1-4.

[133] За него вж.: *Баева, И., Калинова, Е.* Политикът интелектуалец. – В: *Иван* Башев. Политик, ..., 41-59.

[134] *Даскалов, Г.* България и Гърция...., 440-441.

През втората половина на септември "гръцкото направление" е приоритетно за Ив. Башев – той подготвя анализи за икономическата полза от подобряването на отношенията с Гърция, аргументира пред партийното ръководство необходимостта да се прояви гъвкавост в преговорите, подготвя указания за делегацията, която ще ги води. В основата на българската позиция заляга не идеологията, а прагматизмът. Изчисленията показват, че икономическият ефект от подобряването на отношенията с Гърция ще възлезе на около 24 млн. лв. за период от 10 г., което ще уравновеси евентуалното изплащане на исканата от гърците глобална сума,[135] но и ще изведе двустранните отношения от „задънената улица" и ще укрепи позициите на България в региона. За засиления прагматизъм и реализъм на новия кабинет в София свидетелстват и указанията към делегацията, която ще води преговорите: тя трябва да отчита положението, в което се намират гръцките управляващи и да се стреми да разреши въпросите в интерес и на двете страни, проявявайки "*гъвкавост и такт*".[136] Пречките пред диалога обаче сякаш нямат край – само три дни преди уговорената дата 1 октомври 1963 г. правителството на Пипинелис подава оставка и е назначен служебен кабинет, по чиято инициатива преговорите са отложени. След избори в началото на ноември е съставен кабинет, който съществува няколко седмици и подава оставка, след което отново е назначено служебно правителство, а за февруари 1964 г. са насрочени поредните избори, спечелени от центристка коалиция начело с Г. Папандреу.

Междувременно върху двустранните отношения започва все по-силно да влияе рязкото изостряне на Кипърския проблем. В края на декември 1963 г. кървавите сблъсъци между кипърските

[135] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 5250, л. 1-4; а. е. 5263, л. 2, 27-32, 33-37.

[136] Година след преговорите Т. Живков обяснява пред съветска делегация: *„Ние отчетохме, че нито едно правителство в Гърция, даже и комунистическо, не би могло да се съгласи с тази наша позиция и да се откаже от репарациите. Това би ударило по неговия престиж. Нито едно гръцко правителство не би могло да не държи сметка за общественото мнение, създало се вече в Гърция по този въпрос. Затова ние решихме да се съобразим с този факт, да уредим взаимоотношенията между двете страни, без да се накърнява престижът на съответното правителство."* (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 34, а. е. 8, л. 26.)

гърци и турци изправят двете натовски държави Гърция и Турция на прага на военен конфликт. Уреждането на отношенията с България вече не търпи отлагане, ако Атина иска да има спокоен „тил". Гръцката страна става по-отстъпчива, още повече че й допада официалната позиция на България, че Кипър трябва да решава вътрешните си въпроси без външна намеса.[137] През март 1964 г. Кипърската криза се задълбочава и в София решават, че е дошъл моментът да направят официално предложение за започване на преговорите, които да се водят в София, а подписването на споразуменията да стане в Атина. За българската страна резултатът би бил най-вече с икономически измерения, докато за Гърция от първостепенна важност е неговото политическо измерение и българското предложение е прието с готовност от Атина.

Преговорите се водят в София от 20 април до 28 юни 1964 г. и завършват с договаряне на 12 спогодби, които уреждат финансови, транспортни, търговски и др. въпроси между двете страни, както и на план за културно сътрудничество.[138] Последната фаза от разговорите съвпада с ескалацията на гръцко-турските отношения, след като Турция демонстрира готовност да извърши военен десант в Кипър, предотвратен с усилията на Вашингтон. В тези напрегнати дни премиерът Г. Папандреу настоява за споразумение с българите „*на всяка цена*", но на практика и двете страни отстояват позициите си до постигането на съгласувани документи. Официалното им подписване е в гръцката столица. На 9 юли 1964 г. в Атина Ив. Башев слага подписа си под двете най-важни споразумения – финансовото и за използването на водите на реките, протичащи през двете страни. Според него финансовите въпроси са уредени „*на базата на взаимния интерес, като се взеха под внимание вземанията и на едната, и на другата страна*".[139] България и Гърция се отказват от предишните претенции и договарят глобална сума от 7 млн. дола-

[137] Българската страна не разглежда проблема като етнически, а е убедена, че кризата е резултат от опитите на *„империалистическите сили"* да превърнат Кипър в *„стратегическа база на НАТО"*. (*Парушев, П.* Цит. съч., с. 106.)

[138] *Янков, А.* Цит. съч., 69-73. Подробно за хода на преговорите вж.: *Даскалов, Г.* България и Гърция..., 452-476.

[139] *Външна* политика на Народна република България. Т. II, С., 1978, 111-112.

ра, която България трябва да изплати чрез 12 %-ни отчисления от българския износ за Гърция, както и да доставя вода от р. Арда за напояване на гръцките земи в размер на 186 млн. куб. м. годишно в продължение на 60 години. Българският износ за Гърция бързо нараства и през 1965 г. е 17 млн. долара. В края на същата година България вече е изплатила на Гърция 3 млн. долара.[140]

Подписването на спогодбите е безспорен успех на българската външна политика, който открива пътя за бързо развитие на икономическите, транспортните и културните връзки с Гърция. Британският посланик в София У. Харпъм дава следната оценка на постигнатото: „*Необичайно е две страни да подпишат споразумения, покриващи на практика целия спектър на техните икономически, финансови и технически отношения. Това е още по-необичайно и дори трябва да е уникално, когато се постига между едно правителство от НАТО и едно комунистическо правителство. Моето впечатление е, че българите се пазариха упорито и споразумението ще работи повече в техен, отколкото в гръцки интерес.“* Той откроява и друга последица от споразуменията – *„потенциалното отслабване на предния пост на Запада на Балканския полуостров*“.[141] Същата година легациите на България и Гърция са издигнати в ранг на посолства, а Ив. Башев посреща в София своя колега Ставрос Костопулос (24-29 септември 1964 г.) – първо официално посещение на гръцки министър в България след Втората световна война. Макар да нямат изричното съгласие на Хрушчов, Т. Живков и Башев се възползват от общата насока в

[140] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 6339, л. 7-8.

[141] *Съветска* България. Книга втора. 1964-1966. Съст. *Д. Димитров*. С., 1999, с. 51, 53. В българската историография са направени и негативни оценки за финансовата спогодба и преговорите по нея. Според Г. Даскалов трябва да се подходи критично към определянето на глобална сума вместо съпоставянето на претенциите на двете страни, но най-вече упреците му са към пропуските на българската дипломация да активизира контактите с Турция като средство за натиск върху Атина и да съгласува действията си със СССР, Чехословакия и Румъния, които също водят финансови преговори с Гърция. Негативна е и оценката му за отстъпленията на българската страна за количеството и срока за доставка на водите на р. Арда, както и за имотите на прокудените от Беломорието българи. (*Даскалов, Г.* България и Гърция..., 476-478.)

съветската политика за подкрепа на Гърция по въпроса за Кипър, за да намерят решение на спорните въпроси, които цяло десетилетие тормозят отношенията между двете страни.[142]

Твърде скоро пред сътрудничеството изникват нови препятствия. През юли 1965 г. кабинетът на Г. Папандреу подава оставка, страната изпада в политическа криза и на 21 април 1967 г. е извършен преврат, след който е установена военна диктатура. Българската оценка е, че превратът е „*фашистки*“ и е станал с активното участие на ЦРУ и Пентагона с цел „*да се заздрави югоизточното крило на НАТО*“, но България не трябва да допусне да се върнат назад отношенията между двете държави.[143] И на Запад, и на Изток режимът на „черните полковници“ е посрещнат негативно и той е в изолация. За да излезе от нея, през април 1968 г. Атина предлага среща на външните министри на балканските страни, която да постави начало на многостранно сътрудничество в политическата и икономическата област. България се придържа към съветската позиция, че това предложение обслужва стратегическите интереси на САЩ и НАТО като крепители на военния режим.[144] Ив. Башев обаче е убеден, че дори в такава ситуация умелите дипломатически действия могат да поддържат „затоплянето“ в българо-гръцките отношения,

[142] На срещата с Борис Пядишев - главен редактор на сп. „Международная жизнь“, на 22 февруари 1988 г., Т. Живков споделя: *„С другаря Хрушчов водих три разговора по времето, когато начело на ръководството в Гърция беше Георгиос Папандреу... Той беше демократично настроен човек, с желание да се подобрят отношенията между България и Гърция. Обаче тогава беше студената война, НАТО, Варшавският договор. Аз три пъти поставих пред другаря Хрушчов въпроса, че трябва да уредим отношенията си с Гърция, защото това ще има голямо значение за Балканите. Той обаче беше против. И, разбира се, ние задържахме това. Отидох втори път при Хрушчов, отидох трети път. Той третия път просто ме изруга:„Щом имате толкова много долари, давайте ги!“ И пак отказа да отидем към съглашение. Аз му разясних, че тези долари са символични, че известна част ние ще изплатим със стоки. Върнах се, информирах Политбюро, че другарят Хрушчов решително е против. Ние решихме обаче да се разберем с Гърция...“* (*Ново време*, 1997, № 2-3, с. 134.)

[143] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 34, а. е. 55, л. 31.

[144] Румъния и Югославия изразяват съгласие, но само неофициално, а Турция и Албания запазват мълчание. (*Христакудис, А.* Многостранното сътрудничество в Югоизточна Европа и европейската интеграция. История и съвременност. С., 2002, с. 55.)

защото режимите се сменят, а двете страни имат траен интерес от запазване на добросъседството. Той успява да убеди Т. Живков, че си струва рискът да се установи контакт с военния режим в Атина, който отчаяно търси пробив в наложената му карантина. През май 1970 г. на връщане от Египет Ив. Башев прави организирано в пълна секретност посещение в Атина. В разговорите си с гръцкия външен министър Панайотис Пипинелис той предлага разгърната програма за взаимоизгодни инициативи, както и стъпки към общобалканско сътрудничество.[145] Повечето от тях стават реалност след падането на полковниците от власт през 1974 г., но това посещение на Башев, макар и посрещнато неоднозначно в страната и в чужбина,[146] е свидетелство за политическото мъжество на българския външен министър. Той е готов да понесе упреците, диктувани от конюнктурата на политическия момент, но да укрепи създадената с толкова усилия основа на двустранните отношения. Въпреки поетия риск и резервираното отношение на СССР, на 14 май 1970 г. Политбюро на ЦК на БКП одобрява резултатите от посещението на Башев и нарежда да се разработят мероприятия за разширяване на политическите, икономическите и културните връзки с Гърция, но и с Турция, за да запази България добрите отношения и с двете свои съседки.[147] През септември 1971 г. е създадена българо-гръцка смесена комисия за икономическо и научно-техническо сътрудничество. Започват и преговори за консулска конвенция, каквато след Втората световна война не е подписвана.[148] Главният проблем е за включването на Северна Гърция в обхвата на консулския район на бъдещото българско консулство в Солун. Историята тегне върху него и според водещия преговорите Петър Славчев, съветник в посолството в Атина, „*гър-*

[145] *Гарвалов, И.* Средището на възможните мисии. С., 2005, 236-245.

[146] Временно управляващият българското посолство в Атина Петър Славчев описва атмосферата в навечерието на визитата: *„От Гръцката комунистическа партия питаха и се мръщеха страшно – какво значи това?! Съветското посолство, което беше получило съобщението от София, питаше настойчиво защо идва Башев, как идва – официално или не... “.* (*Славчев, П.* Башев остави дълбока диря в българо-гръцките отношения. – В: *Иван* Башев. Политик..., 344-345.)

[147] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 34, а. е. 8, л. 30.

[148] *Матеева, М.* Консулските отношения на България. 1879-1986. С., 1988, 57-58.

ците се отнасяха много ревниво към всичко, свързано с този район и живееха с подозрението, че ние имаме претенции към него“.[149]

Хунтата в Гърция многократно демонстрира желание за официални визити на високо равнище, които да подпомогнат излизането на страната от международната изолация. Водят се разговори за доставка на природен газ от СССР за Гърция през България, за предоставяне на визи за български монаси в Зографския манастир в Атон, за да се запази българският му характер, за установяване на връзки в областта на спорта, за подкрепата на Атина за бъдещата конференция за европейска сигурност.[150] Двустранните контакти обаче са подвластни на външни фактори. В началото на 1972 г. Гърция прави стъпки към увеличаване на персонала на американските военни бази на нейна територия, а ситуацията в Кипър се изостря отново, след като Атина предприема действия, тълкувани като опит да се свали кипърският президент Макариос и да се подготви присъединяването на острова към Гърция. Москва инструктира социалистическите страни да замразят отношенията си с Гърция и оказва пряк дипломатически натиск върху Атина.[151] Гръцкото правителство смекчава позициите си, пряката намеса в Кипър е отложена, а диалогът със София е възобновен. В края на април 1972 г. Гърция предлага сключване на консулска конвенция, което е в разрез с общата договореност на Варшавския договор за замразяване на контактите. Въпреки това лично Т. Живков разрешава започването на преговори и отваряне на консулства съответно в Солун и Пловдив, съгласявайки се с доводите на външния министър П. Младенов и на посланика в Атина Л. Попов, че преговорите могат сега да дадат резултат, тъй като Гърция е в изолация.[152] Българската страна използва гръцката готовност за преговори и поставя още въпроси – за

[149] *Славчев, П.* Цит. съч., 346-347.

[150] *Попов, Л.* Един посланик разказва..., С.,2009, 172-174, 178.

[151] Пак там, 180-182; *Баев, Й.* Военнополитическите конфликти ..., с. 148.

[152] Първата реакция на Т. Живков е да заяви, че България не може да се отклонява от съгласуваната линия, но за броени минути в него надделява стремежът да защити националния интерес (вкл. за използването на Солунското пристанище за транзит на български стоки) и той изпраща П. Младенов и посланик Л. Попов с думите: *„Я, слушайте, за консулствата и за пристанището давайте, разрешава се. Що се отнася до другото, то се разбира.“* (*Попов, Л.* Цит. съч., 192-195.)

визите за български монаси в Зограф и за използването от България на Солунското пристанище. Преговорите обаче вървят бавно и успехът е постигнат едва на следващата година.

Подобряването на отношенията с Гърция е в дисонанс с линията на СССР и изисква предварително съгласуване. То е извършено от П. Младенов, който преди да направи старателно подготвяната официална визита в Атина, е на посещение в Москва. В разговор с А. Громико той акцентира на сложната обстановка на Балканите и на опитите на Югославия и Румъния да изолират България. Като противодействие Младенов предлага „*да се даде възможност на Народна република България да провежда спрямо Гърция политика с известни различия в нюансите*“.[153] Позволението е дадено и резултатите не закъсняват. На 19 април 1973 г. е подписано споразумение, позволяващо на България да използва пристанището на Солун за транзитни товари, а от 29 май до 1 юни 1973 г. министърът на външните работи П. Младенов прави официално посещение в Гърция. В делегацията е и Людмила Живкова, първи зам.-председател на Комитета за изкуство и култура, която трябва да преговаря за културна спогодба, но присъствието ѝ има и друго послание. В спомените си П. Младенов подчертава, че истинската причина за включването в делегацията на дъщерята на Т. Живков е била да се покаже на гръцкото правителство, но и на „*многобройните му противници*“, че България държи на отношенията с Гърция и позицията ѝ е „*неизменна и неподвластна на конюнктурата и зад нея стои българското ръководство, вкл. и Тодор Живков*“.[154] За Атина това има голямо значение заради изолацията на режима. Разговорите са конструктивни и завършват с подписване на предложените от българска страна документи: Декларация за принципите на добросъседство, разбирателство и сътрудничество; културна спогодба; консулска конвенция и споразумение за откриване на генерални консулства в Солун и Пловдив. За България резулта-

[153] *Беседа* между Тодор Живков и Леонид Брежнев в правителствената резиденция „Воден“..., с. 75.

[154] *Младенов, П.* Животът – плюсове и минуси. С., 1992 с. 86; *Попов, Л.* Цит. съч., с. 206.

тите са кулминация на политиката, водена от началото на 60-те години към Гърция.[155] В Атина също оценяват визитата като успех и дори на гръцките посланици в Турция, Югославия, Италия и Албания е наредено да информират съответните правителства за нея и да изтъкнат, че постигнатото е пример, който трябва да се следва и от другите държави.[156]

В следващите месеци ситуацията в Гърция е много динамична. На 29 юли 1973 г. с референдум е премахната монархията, премиерът Г. Пападопулос става президент, а в началото на октомври е назначен нов кабинет, който заявява, че приятелските отношения с България ще продължат и че е време за срещи на най-високо равнище.[157] Месец по-късно Атина става арена на драматични събития – полицията и армията смазват избухналите студентски бунтове, президентът Пападопулос е свален с военен преврат и е назначено ново правителство. То потвърждава политиката на сътрудничество със съседните страни, назначава български генерален консул в Солун и издава визи за двама български монаси за манастира „Зограф“.

Независимо от първоначалните намерения, от началото на 1974 г. в двустранните отношения отново се долавя полъхът на Студената война,[158] а в средата на годината върху тях ляга сянката на изострената до краен предел Кипърска криза. На 15 юли гръцките управляващи предприемат опит за преврат срещу кипърския президент Макариос, а пет дни по-късно Турция привежда в действие изготвения по-рано план за окупация на острова, като заема 38% от територията му. Отношението на България към опита за преврат е изразено в декларациите на БТА от 16 юли и на правителството от

[155] След визитата на П. Младенов в Атина Т. Живков разказва на Л. Брежнев за добрите отношения с Гърция и пояснява: *„Понякога пишем в печата за диктатурата в Гърция, но те разбират защо го правим и то не се отразява на нашите отношения.“* (*Беседа* между Т. Живков и Л. Брежнев..., с. 76.)

[156] *Попов, Л.* Цит. съч., с. 212.

[157] Пак там, 224-231.

[158] България протестира срещу антибългарските внушения в прожектирания в цяла Гърция игрален филм „Павлос Мелас“, както и срещу статия в историческо списание, озаглавена „Източна Румелия – една забравена гръцка земя“. Отложени са и планирани културни инициативи. (Пак там, 236-239.)

18 юли 1974 г. В тях се осъжда военната намеса на гръцкия режим срещу законното правителство на Макариос и се настоява да се възстановят правата му. България първа призовава Съветът за сигурност на ООН да разгледа по спешност ситуацията и да вземе мерки за мирно уреждане на кризата.[159] Такава е общата позиция на СССР и социалистическите страни. В основата й е желанието да се отслаби югоизточното крило на НАТО. Макар и негласна, подкрепата за Турция е осезаема,[160] Анкара я оценява и проявява желание за потясно сътрудничество с Източния блок. Същевременно в Гърция се засилва разочарованието от САЩ и НАТО. Режимът на полковниците е свален и на 24 юли 1974 г. в Атина има ново правителство „на националното единство“ начело с Константинос Караманлис.

Оценката на българските управляващи за драматичните събития в опасна близост до страната е от гледна точка на блоковото противопоставяне. Задоволството е предизвикано от констатацията, че „*провалянето на плановете на империалистите за ликвидиране на независимостта на Кипър и за превръщането му в база на агресивните кръгове в САЩ и НАТО, фактическото обезсилване на югоизточното крило на НАТО – това е голяма победа за социалистическия лагер*“.[161] На 17 август 1974 г. Гърция напуска военната организация на НАТО. Ситуацията изглежда благоприятна за развитието на отношенията както с Турция, така и с новите управляващи в Гърция, а този баланс винаги е бил търсен от българската дипломация. В София гледат с надежда на възстановяването на парламентарния режим и демократизирането на политическия живот в Гърция, но си дават сметка, че желанието за активизиране на сътрудничеството трябва да бъде демонстрирано без забавяне. Причината е в опасението, че Румъния и Югославия също ще засилят връзките с Гърция и България ще е изолирана.[162]

[159] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а. е. 4856, л. 13-14.

[160] След съгласуване с Москва, България се отзовава на турската молба и разрешава използване на въздушен коридор над българска територия за турски транспортни военни самолети и улеснява съобщителните връзки на Турция със Западна Европа. (Пак там, л. 13-14.)

[161] Оценката е на П. Младенов пред Политбюро на ЦК на БКП на 25 юли 1974 г. (Пак там, л. 18.)

[162] Пак там, л. 17.

От своя страна Атина осмисля като основна „*опасността от изток*“, т. е. от агресивността на Турция, което налага подобряване на отношенията с останалите съседи.[163]

Началото на 1975 г. е и начало на нов и плодотворен период в българо-гръцкото общуване. Пътят е очертан при посещението на външния министър Димитриос Биниос през януари в София, когато от името на Т. Живков е отправена покана за официална визита на гръцкия премиер. Прави впечатление стремежът на Живков да придаде лични измерения на контактите – през февруари 1975 г. Караманлис получава „*топло приятелско съобщение*“ от българския държавен глава, изразяващо надежди за развитие на двустранните връзки.[164] Българското желание за активизиране на отношенията е стимулирано и от промяната в съветската позиция по Кипърския въпрос и по-точно от разочарованието на Кремъл от поведението на Турция.[165] Това обаче не води до промяна в българското разбиране, че е нужен балансиран подход към двете южни съседки. В предстоящите българо-гръцки разговори Атина ще се стреми да получи по-открито ангажиране на София с гръцката позиция по Кипърския въпрос, докато България ще поставя акцента върху икономическата сфера. Така през февруари 1975 г. са подписани няколко спогодби, разширяващи икономическите контакти, но П. Младенов не пропуска да увери, че София „*няма за цел да се възползва политически от трудностите, които има Атина в гръцко-турските отношения*“.[166]

---

[163] В програмната декларация на кабинета на Караманлис от 12 декември 1974 г. е заявено, че той ще търси приятелството на *„всички страни в света, без изключение, независимо от политическия им строй“*, а с балканските съседи ще развива добрите отношения. (*Маринова-Христиди, Р.* България на Живков и Гърция на Караманлис: началото на едно приятелство (1974-1981). – *Минало*, 2008, № 4, с. 64.)

[164] *Маринова-Христиди, Р.* Политическият архив на Константинос Караманлис за българо-гръцките срещи от 70-те години на XX век. – *Ново време*, 2009, № 2, с. 142.

[165] Москва не одобрява *„националистическата“* политика на Турция за създаване на федеративна кипърска държава, оценена като *„експанзия“* и *„фактическо разделяне на острова“*. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а. е. 5227, л. 11-12.)

[166] Подписана е търговска спогодба за 1975-1979 г., спогодби за митнически улеснения и за възстановяване на жп транспорта София-Солун. Свързани са и телефонните мрежи на двете страни. (*Маринова-Христиди, Р.* Политическият архив..., с. 142.)

Позитивните промени между България и Гърция достигат кулминация с визитата на К. Караманлис от 2 до 4 юли 1975 г. – първо официално посещение на гръцки министър-председател след войната. В началото се усеща конфликтното историческо наследство, но и тежестта на конкретния момент, свързан с Кипърската криза. Т. Живков успява да намери верния тон и да създаде атмосфера за конструктивни разговори, след което, по думите на П. Младенов, „*ако не беше напълно срутена, все пак сериозно беше подкопана стената на недоверието и враждебността, която векове наред ни беше разделяла*“.[167] Постигнатите резултати са в икономическата област – увеличаване на стокообмена, развитие на научно-техническото сътрудничество, промишлено кооперирание, разширяване на връзките в транспорта, културата, медиите. Обсъжда се и важният проблем за използването на водите на р. Места. Голямо място в преговорите Караманлис отделя на кипърския въпрос, като обвинява Турция в експанзионизъм и търси открита подкрепа от българска страна. Т. Живков се придържа към съветските инструкции и се стреми да изрази принципно съгласие с гръцката позиция, без да застава срещу Турция. Мнението му е, че въпросът трябва да се реши по мирен път, без външна намеса и с механизмите на ООН.[168] Известно разминаване има и в подхода към многостранното политическо сътрудничество в рамките на Балканския регион. Докато Гърция вижда в него възможност за изолиране на Турция, България се опасява, че то ще наруши възможностите й да балансира между двете южни съседки, а и Кремъл

[167] В мемоарите си П. Младенов описва първоначалното *„сковаващо вцепенение“*, породено от дългогодишната гръцка пропаганда за *„врага от север“* и от българското възприемане на Караманлис като въплъщение на *„реакцията и антикомунизма“*. Заслугата за преодоляването му той приписва на Т. Живков, който заявява на своя гост: *„...Вие сте много силен и смел човек, човек с грамаден кураж, след като се решихте да дойдете в България. Казвам това, защото Вие много добре знаете какво сте правили и говорили, както и какво съм правил и говорил аз, защото и двамата си даваме сметка, че народите ни все още не са забравили това... Затова си мисля, че Вие сте една голяма личност, един голям човек и политик. Слабият човек и дребният политик не биха могли да се решат на подобна стъпка.“* (*Младенов, П.* Животът - плюсове и минуси..., 90-93, 96.)

[168] *Маринова-Христиди, Р.* България на Живков..., с. 66.

е против обособяването на региона – в него съветската страна ще може да разчита само на България. Сближаване на позициите се очертава след срещата между Живков и Караманлис през юли 1975 г. по време на европейското съвещание в Хелзинки, когато българският ръководител приема гръцкото предложение да се определят отделни сфери (икономика, енергетика, култура, транспорт) за развитие на балканското сътрудничество, без преки ангажименти в политически план. За Гърция, която вече е получила съгласието на Югославия и Румъния за балканския диалог, българското одобрение е от голямо значение и изпълва Атина с оптимизъм.[169] Така става възможно постигането на един безспорен успех на гръцката дипломация – проведената от 26 януари до 5 февруари 1976 г. в Атина първа следвоенна общобалканска (без Албания) среща на правителствено равнище. Тя завършва с общо комюнике с отбелязани области, в които на този етап може да се постигне сътрудничество (селско стопанство, търговия, енергетика, транспорт, съобщения, околна среда). Въпреки участието си, България е най-резервирана към многостранното сътрудничество – по нейно настояване срещата е обявена не като „балканска конференция", а като „среща на експерти" и е подчертан „съвещателният й характер".[170]

В двустранните отношения новото начало, поставено през 1975 г., дава своите плодове още до края на годината. Разменените гостувания зачестяват (шестима гръцки министри посещават България, а двама български – Гърция; многобройни са делегациите от представители на общинските власти, бизнесмени, духовници, учени), за първи път след 1921 г. край Свиленград има събор на населението от двете страни на границата, а в развитието на търговските връзки е отбелязан истински скок.[171] През 1976 г. срещите

[169] Според гръцката страна, *„през последните сто години успехът на всяка инициатива за балканско сближение зависеше до голяма степен от реакцията, положителна или отрицателна, на София"*. (*Маринова-Христиди, Р.* Политическият архив...,143-144; *Христакудис, А.* Многостранното сътрудничество..., 68-70.)

[170] *Христакудис, А.* Цит. съч., 71-74.

[171] Обемът на търговския обмен от януари до октомври 1975 г. възлиза на 49 млн. долара, срещу 30 млн. долара за цялата предходна 1974 г. (*Маринова-Христиди, Р.* Политическият архив..., 144-145; България на Живков..., с. 67.)

на високо равнище продължават с визитата на Т. Живков в Гърция (9-10 април). Тя е първото посещение на български държавен глава и преминава при впечатляващо обществено одобрение.[172] Този факт не е маловажен с оглед на тежкото историческо наследство и на климата, създаден в годините на Студената война. Оценката на българското МВнР е, че посещението на Живков е разширило започналия през 1974 г. „*психологически пробив в съзнанието на гръцкия народ, който десетилетия наред беше обработван в чувство на омраза към всичко българско*“.[173]

Разговорите между Караманлис и Живков обаче не са в такъв приповдигнат тон. Наред с конструктивната размяна на мнения за разширяване на икономическото сътрудничество, гръцката страна поставя въпросите, които са от първостепенна важност за нея. В пространното си изложение по кипърския въпрос Караманлис акцентира върху „*умереността и отстъпчивостта*“ на Гърция, която се сблъсква с турската „*непримиримост*“ и „*злонамереност*“. Той не скрива недоволството си от дистанцираната позиция на СССР, който „*ако поиска, може за 24 часа да накара Турция да разбере*“, и настоява, че демонстрирането на неутралитет не улеснява решаването на проблема[174]. Откритото поставяне на въпроса за пряка подкрепа умело е парирано от Живков, който повтаря българската позиция против разделянето на острова и за „*суверенитет, независимост и цялост на Кипър*“ и настоява, че това не е неутралитет, а ясно искане. Според позицията на Източния блок, той допълва, че на острова не трябва да има чужди военни части (турски, но и гръцки, както и на НАТО).

---

[172] В мемоарите си П. Младенов описва посрещането на Т. Живков в Атина като *„невиждано“: „Помня възторжените възгласи на гражданите на столицата, грейналите лица на атиняните, изпълнили плътно булевардите, по които минаваше кортежът, помня стотиците хора, накацали на гроздове по балконите, на отворените прозорци, по покривите на къщите...“* (*Младенов, П.* Животът..., с. 97.)

[173] *Маринова-Христиди, Р.* България на Живков..., с. 69.

[174] *Маринова-Христиди, Р.* Политическият архив..., с. 146. Лидерът на опозиционната партия ПАСОК – Андреас Папандреу, също смята, че СССР би трябвало по-категорично да защити Гърция по Кипърския проблем, а не само да декларира, че е за единен, суверенен и неутрален Кипър. (*Попов, Л.* Цит. съч., с. 305.)

Дипломатичност е нужна на Живков и при повдигнатия от Караманлис въпрос за гръцко-турските отношения. Гръцкият премиер отново е рязък и говори за „*безумието*“ на турските управляващи, които увеличават въоръженията си и задълбочават спора за морския шелф. Според него „*всички, особено съседите, са длъжни да се стремят да вразумят Турция*“.[175] Живков остава верен на балансираното поведение. Той предлага на Караманлис двамата да поддържат „*напълно поверителен и личен контакт*“ по въпроси от особена важност. От друга страна, Живков за втори път след юли 1975 г. споменава, че е готов да посредничи между гръцкия и турския премиер за преодоляване на противоречията. Караманлис е наясно, че категоричната подкрепа за гръцката теза би отслабила позициите на Живков като балансьор и с уважение констатира, че българският лидер „*не е от онези, които, когато са в Атина, подкрепят гръцката страна, а в Анкара – турската*“.[176] Предложението на Т. Живков за посредничество в решаването на гръцко-турския спор за шелфа в Егейско море е израз на желанието да се засили авторитетът на България на Балканите при запазване на добрите отношения с двете южни съседки, което е в духа на съветската политика и на решенията на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа. Залогът е голям и през есента на 1976 г. Т. Живков подновява предложението до Караманлис и Демирел да се срещнат на българска територия, „*в мирна и приятелска атмосфера, между истински приятели и на двете страни*“.[177] Изрично се подчертава, че целта е взаимно приемливо за Гърция и Турция споразумение, без българската страна да влиза в ролята на арбитър. И Атина, и Анкара обаче се отнасят резервирано към предложението, поставят предварителни условия и си отправят упреци. При положение, че и двете са част от Западния блок, те не желаят да дадат инициативата в ръцете на социалистическа България.[178]

---

[175] *Маринова-Христиди, Р.* Политическият архив...,146-147.

[176] Пак там, с. 147.

[177] Предложението е предадено от заместник-министъра на външните работи Н. Цветков на Караманлис на 3 септември 1976 г. (Пак там, 148-149.)

[178] През октомври 1976 г. външните министри на Турция и Гърция се срещат в централата на ООН в Ню Йорк, а генералният секретар на ООН Курт Валдхайм поема инициативата за търсене на решение по Кипърския проблем. САЩ също търси начини за посредничество за укрепване на южното крило на НАТО. (*Попов, Л.* Цит. съч., 306-307.)

Тактиката на българската дипломация за равноотдалечено поведение води до известно разочарование в гръцката страна, подсилено от продължаващата резервирана позиция на София към многостранното балканско сътрудничество, чийто двигател е Атина. През 1976 – 1977 г. българската дипломация се опитва да „размие“ диалога, като по внушение на Москва предлага в него да се включат и Чехословакия и Унгария. След категоричният отказ на Гърция и Турция българската страна посреща с мълчание предложението на К. Караманлис от лятото на 1976 г. за нов балкански форум и гръцката инициатива остава нереализирана през следващите три години.[179] Настъпилото през 1977 г. охлаждане и задържане на политическите контакти безпокои българските управляващи. Изборната победа на партията на Караманлис „Нова демокрация“ през ноември 1977 г. е повод Т. Живков да отправи лично послание до гръцкия премиер и да го покани в София, а в началото на следващата година такава покана е отправена и до външния министър Папалигурас.[180] Българските предложения идват в момент, когато Гърция активно преговаря за присъединяване към ЕИО, търси начини да възобнови участието на страната във военната организация на НАТО и прави крачка към затопляне на отношенията със САЩ.[181] Напрегнатата международна програма на Караманлис през първата половина на 1978 г. (две обиколки в Западна Европа и визита в САЩ) не обезкуражават българската страна. Тя знае своята стойност за Гърция и през пролетта на същата година напомня, че очаква не само визитите на гръцките ръководители, но и тези на турски лидери и не би искала да създава впечатление, че развива отношенията си с Турция за сметка на Гърция и Кипър.[182] Проведената

[179] *Христакудис, А.* Цит. съч., 75-76.

[180] *Попов, Л.* Цит. съч., с. 303, 305, 306.

[181] Гръцката молба за членство в ЕИО е от юни 1975 г., преговорите са от юли 1976 г. до 28 май 1979 г., когато е подписано споразумението за присъединяване на Гърция към ЕИО, влязло в сила на 1 януари 1981 г. През април 1976 г. във Вашингтон е подписано американско-гръцко споразумение за принципите на военното сътрудничество и започват трудни преговори за статута на американските бази в Гърция, които продължават до 1981 г. (*Данова, Н., Христакудис, А.* История на нова Гърция. С., 2003, 329-330.)

[182] В такъв дух са внушенията, които зам.-министърът на външните работи Николай Минчев прави при посещението си в Атина през март 1978 г. (*Попов, Л.* Цит. съч., с. 309.)

през юни 1978 г. успешна сесия на Смесената комисия за икономическо и научно-техническо сътрудничество демонстрира потенциала на сътрудничеството и ускорява гръцкото решение за посещението на Караманлис в България.[183] В Атина имат и друга причина да очакват с надежда визитата – до момента опитите за спечелване на съветска подкрепа по Кипърския въпрос са неуспешни и се разчита, че чрез България гръцките аргументи ще достигнат до Москва.

Второто посещение на К. Караманлис в България е на 6-7 юли 1978 г. Разговорите са във Варна и отново засягат гръцко-турските проблеми за шелфа в Егейско море и за Кипър. Гръцкият премиер се интересува за съветската позиция по тях и пояснява, че е искал среща с Л. Брежнев, но не е получил покана. Намекът за съветска благосклонност към Анкара е съвсем ясен. Т. Живков потвърждава, макар и внимателно, „*нюансите*“ в съветската политика, като ги обяснява с „*характера на отношенията между СССР и Турция, установени още по времето на Ленин и Ататюрк, особено в икономическата сфера*“.[184] Отново българската страна акцентира върху икономическото сътрудничество с желание за поставянето му на дългосрочна основа, за облекчаване на визовия режим и откриване на нов контролно-пропускателен пункт на прохода Маказа. За пореден път от гръцка страна питат за използването на водите на р. Места, както и за многостранното сътрудничество на Балканите. Т. Живков използва срещата, за да сондира мнението на Караманлис за новата тактика, която възнамерява да прилага по отношение на Югославия. В основата й е публичното оповестяване на българската позиция по македонския въпрос и предложението за двустранна декларация за отказ от териториални претенции. Живков обяснява причините, налагащи този подход, с „*необоснованите и натрапчиви*“ претенции за македонско национално малцинство в Благоевградски окръг, които Югославия с „*маникална упоритост*“ раздухва, вкл. на международни форуми, и „*сее ненавист и омраза към българския народ*“.[185] Стремежът на Живков е да се договори с

[183] Пак там, 311-313.
[184] *Маринова-Христиди, Р.* България на Живков..., с. 70.
[185] Пак там, с. 71.

Караманлис за обща позиция и затова той напомня, че проблемът засяга и двете страни, тъй като югославската цел „*не са баирите и чукарите в Благоевградско, а богатите райони около Солун и излазът на море*“,[186] където според югославската теза също живее македонско национално малцинство. Съгласието на Караманлис означава, че е намерена още една допирна точка на двустранните интереси.

Нова стъпка в сближаването е направена при посещението на Т. Живков на остров Корфу (Керкира) от 29 до 30 април 1979 г.[187] Конструктивни са разговорите по икономическото сътрудничество и за откриване на нов пропусквателен пункт в района на Свиленград – Орменион, но отново няма решение за водите на р. Места. Все пак в съвместното комюнике за срещата се подчертава, че българската страна се ангажира да проучи въпроса с оглед да се стигне до споразумение до края на 1979 г.[188] За пореден път Караманлис разяснява идеята си за балканско сътрудничество, като набляга, че не трябва да се създава политически съюз, а да се открояят няколко сфери в икономическата област и експерти от балканските страни да проучат дали има възможност за осъществяването му. Решението на Живков вероятно е повлияно от категоричната подкрепа на Гърция по македонския въпрос и инструкцията му е: „*Нека подадем ръка на Караманлис*!“[189] Смяната на българската позиция по многостранното сътрудничество на Балканите отразява и позитивното развитие в съветско-гръцките отношения.[190] В края на ноември 1979 г. в Анкара се провежда втората балканска среща, като неин двигател е гръцката страна. Срещата е само по проблемите на сътрудничеството в сферата на съобщенията и телекомуникациите, каквато е българо-гръц-

[186] Пак там.

[187] *Живков, Т.* Мемоари... с. 442.

[188] *Външна* политика на Народна република България. Сб. документи и материали. Т. V. С., 1988, с. 92.

[189] *Тодоров, Н.* Посланикът историк. Свидетелство за българо-гръцките отношения през 80-те години. С., 1996, с. 29.

[190] През есента на 1979 г. Караманлис най-сетне посещава Москва, след което уведомява българската страна, че там е обърнал внимание, че няма македонска нация и по македонския въпрос България и Гърция имат общи позиции. (*Пак там,* с. 31, 52.)

ката договорност.[191] Напредък обаче няма за водите на р. Места, независимо от положените и от двете страни усилия. Този въпрос остава централен при посещението на външния министър Георгиос Ралис в София през октомври 1979 г., в разговорите на най-високо равнище година по-късно в София и при визитата през януари 1981 г. на новия външен министър К. Мицотакис.[192]

Началото на 80-те години е белязано с напрежение в международните отношения в резултат на съветската интервенция в Афганистан и поредната криза на режима в Полша. Върху българо-гръцките отношения по-пряко рефлектират събитията в самата Гърция. През май 1980 г. К. Караманлис става президент на страната, а правителството на партията Нова демокрация е оглавено от Г. Ралис. Пореден израз на възходящото развитие на двустранното сътрудничество става посещението на Караманлис в България от 12 до 15 октомври 1980 г. Трудната част от разговорите е свързана с използването на водите на р. Места, докато по актуалните международни въпроси (Афганистан, Близкия Изток, европейската конференция по разоръжаването) позициите съвпадат. България се съобразява с желанието на Караманлис за нова балканска среща, без да отстъпва от принципа, че тя трябва да е за сътрудничеството в определени области и „без политизация“. Дори е изразена готовност София да бъде домакин на подобна среща.[193] Може би най-важното послание на визитата на Караманлис е готовността да се поддържат такива отношения, които надхвърлят представата за „мирно съвместно съществуване“. Гръцкият президент подчертава, че двете съседни страни са станали образец за коренно преобразяване на отношенията от враждебни в приятелски (аналог намира единствено в примера на Франция и Германия).[194] Демонстрираната близост между него и

[191] *Христакудис, А.* Цит. съч., 77-78.

[192] *Външна* политика..., Т. V, с. 286, 536; *Тодоров, Н.* Цит. съч., 29-37.

[193] *Тодоров, Н.* Цит. съч., 35-36, 80-81. Срещата се провежда през юни 1981 г. и е посветена на сътрудничеството в транспорта. (*Христакудис, А*. Цит. съч., с. 79.)

[194] В отговор на думите на Т. Живков, че в отношенията е постигнато *„нещо голямо, историческо“*, Караманлис потвърждава, че и той не бил любител на силните думи, но *„това, което е станало между двете страни, е чудо“*. (*Тодоров, Н.* Дневник. 1966-1998. Том I (1966-1983). С., 2007, с. 427.)

Т. Живков, както и усещането за искрено топло посрещане в София, Пловдив и Правец, дава основание на Гърция да оцени посещението като връх в отношенията между двете страни.

Година по-късно на власт в Гърция за първи път идва социалистическата партия ПАСОК. В идеологически план това предизвиква задоволството на Източния блок, но българските управляващи са раздвоени поради близките отношения, изградени с миналата в опозиция Нова демокрация, чийто бивш лидер К. Караманлис продължава да е президент на страната. След известно забавяне и колебания дали новият министър-председател Андреас Папандреу да бъде поканен в България, от името на премиера Гриша Филипов все пак в самия край на 1981 г. поканата е отправена от държавния глава Т. Живков.[195] Посещението става факт от 22 до 24 юни следващата година. Във Варна Живков и Папандреу припомнят, че началото на добрите отношения е поставено от бащата на настоящия премиер – Георгиос Папандреу, но у гръцката страна остава известно разочарование. Тя смята, че подписаната спогодба за промишлено и научно-техническо сътрудничество е важна, но в икономическата сфера „*не са получили това, което очаквали*“.[196] Докато в политическите отношения резервите към ПАСОК бързо се разсейват, особено след посещението в началото на 1983 г. на съветския министър-председател Николай Тихонов в Гърция[197] (първо на съветски ръководител от такъв ранг), проблемите в икономическата сфера стават осезаеми. И двете страни се тревожат от тази тенденция, повлияна както от субективни причини в организацията на контактите,[198] така и от обективни

[195] Българската страна забавя дори официалните поздравления до правителството, изпитвайки неудобство от необходимата бърза преориентация към новата политическа сила. На посланика в Атина проф. Н. Тодоров се налага да убеждава П. Младенов с крайни доводи: *„Тодор Живков канеше Константин Караманлис като министър-председател. Андреас Папандреу за втора ръка държавник ли го считате?“* (*Тодоров, Н.* Посланикът историк..., с. 156, 160.)

[196] Пак там, с. 215.

[197] Пак там, 223-225.

[198] Н. Тодоров изтъква, че *„нито една конкретна сделка не бе осъществена без преодоляване на бариери, някои изкуствени, които изискваха намеса на посланика или интервенции направо от съответните инстанции и в двете страни“*. (Пак там, с. 257.)

фактори. Най-важни сред тях са влизането на Гърция в ЕИО от 1 януари 1981 г. и американският натиск за ограничаване на търговските връзки на Запада със социалистическите страни като елемент на втората студена война. България и Гърция се надяват присъединяването към ЕИО да даде тласък на сътрудничеството, но на практика приспособяването на страната към изискванията на европейското икономическо пространство води до спад в стокообмена между двете страни.[199] Въпреки затрудненията, желанието за активизиране на икономическите контакти е водещо и има политическа воля за уреждане на проблемите и за предприемане на дългосрочни инициативи в модерната област на промишленото кооперирание и съвместното излизане на пазарите на трети страни.

Във външнополитическата сфера има редица въпроси, по които позициите на България и Гърция съвпадат. Постепенно Атина променя линията на организиране на балканския диалог, за който българските управляващи имат сериозни резерви, и поддържат тезата на Москва за водещото значение на двустранните контакти. След срещата си с Т. Живков във Варна през лятото на 1982 г. А. Папандреу заявява, че балканските срещи губят своя заряд и значение.[200] ПАСОК се ориентира към идеята за изграждане на безядрена зона на Балканите. Тя заляга в програмната декларация на правителството от 22 ноември 1981 г., а месец по-рано Т. Живков официално излиза с такава инициатива. Следващите три години тази цел обединява усилията на двете страни, подкрепени и от Румъния и като общ успех може да се отбележи проведената през януари-февруари 1984 г. в Атина балканска среща по проблемите на безядрената зона на Балканите.[201] Турция, НАТО и САЩ обаче са против, още повече че в средата на 80-те години СССР призовава за свят без ядрено оръжие. Така изострянето на блоковото противопоставяне обрича на неуспех регионалната инициатива.

---

[199] През 1980 г. той възлиза на 439 млн. долара, през 1981 г. – на 366 млн., а до края на ноември 1982 г. е 257 млн. долара. (Пак там, с. 258.)

[200] Последната е през юни 1984 г. в Белград. (*Христакудис, А.* Цит. съч., с. 80.)

[201] Пак там, 89-90.

Съвпадение има и в позициите на София и Атина по македонския въпрос след смъртта на Тито. Опитите на Белград да се накара А. Папандреу да прояви разбиране към тезите за „македонските национални малцинства“ срещат категоричен отпор.[202] Гръцката страна остава извън групата на държавите, водещи антибългарска пропаганда във връзка с „българската следа“ в опита за покушение срещу папа Йоан Павел II и с обвиненията в контрабанда на оръжие и наркотици.[203] От особено значение за българските управляващи е гръцката позиция по насилствената смяна на имената на българските турци в края на 1984 г. и началото на 1985 г., довела до рязко влошаване на българо-турските отношения. България е критикувана остро за нарушаването на човешките права, но Гърция има специфично отношение по въпроса заради наличието на турско малцинство на своята територия и заради споровете си с Турция за Кипър и за егейския шелф. Тя е сред малкото страни, които проявяват разбиране към действията на българските власти, насочени към заличаване на етническата специфика на българските турци. От значение за тази позиция е и засилването на напрежението в гръцко-турските отношения след създаването на Севернокипърската турска република през 1983 г. Тонът на гръцката преса е умерен, а България разчита на гръцките дипломати в трети страни за подкрепа на българската позиция.[204] От особено значение е ролята на гръцките представители в ООН, НАТО, Съвета на Европа. Там те успяват да осуетят редица опити на турската страна да прокара резолюции, осъждащи България.[205] Официалното становище

[202] В разговор с югославски представител в началото на 1983 г. Папандреу заявява: *„Защо трябва да се смесва нацията, която създават на своя територия, с национални малцинства в други страни, каквито там не съществуват. Даже да има родство на езика, това не е основание за обявяване на национално малцинство.“* (*Тодоров, Н.* Посланикът историк..., с. 231.)

[203] В разгара на тази кампания във Варна пристига на официално посещение (25-27 април 1983 г.) президентът Караманлис, което е оценено от Т. Живков като *„голям приятелски жест“*. (Пак там, с. 280, 235.)

[204] *„Възродителният* процес“. Том II. Международни измерения (1984-1989). Сборник документи. Съст. *И. Баева, Е. Калинова.* С., 2009, 89-90, 93, 159. А МВнР, оп. 43-6, а. е. 385, л. 1-3; оп. 44-6, а. е. 248, л. 2-7; а. е. 209, л. 24-25.

[205] Пак там, с. 256, 289, 316.

на Атина е ясно формулирано в интервю на постоянния представител на страната в ЕИО – Пангалос, от октомври 1986 г. за турския в. „Джумхуриет“. Според него Турция няма „*нито морално, нито политическо право*“ да поставя въпроса за турското малцинство в Северна Гърция, след като е „*унищожила*“ гръцкото малцинство в Турция, а що се отнася до България, проблемът трябва да се реши между двете държави, но „*Турция няма право в никаква форма да се интересува от малцинствата в други страни*“.[206] Започналото в началото на 1988 г. затопляне в гръцко-турските отношения в контекста на възобновения балкански диалог,[207] дава отражение и върху позицията на Атина по „възродителния процес“. Опозиционната преса критикува българските действия, нарушаващи човешките права. По време на кулминацията на напрежението в българо-турските отношения през лятото на 1989 г. гръцкият посланик в София Георгиос Христоянис не заема страна в конфликта и неутрално съветва: „*Малцинствените проблеми на Балканите, от които страдаме векове, се нуждаят от огромно внимание и специален подход, за да не се подкопават връзките между страните и да не страдат хората от малцинствата*.“[208]

Независимо от тези разминавания, българо-гръцките отношения до края на десетилетието са пример за възможностите на мирното съществуване на две държави, разделени от „желязната завеса“, успели да изживеят тежкото историческо наследство и да заложат на това, което ги обединява. Принципите на отношенията са фиксирани в подписаната на 11 септември 1986 г. Декларация за приятелство, добросъседство и сътрудничество, която е без аналог в общуването между страни от двата противостоящи блока и дава основание да се говори за „ос Атина-София“.[209]

---

[206] Пак там, с. 313.

[207] През 1988 г. се провеждат важни срещи между премиерите А. Папандреу и Т. Йозал в Давос (януари) и в Брюксел (март), а през февруари с. г. в Белград е първата среща на външни министри на балканските страни. (*Христакудис, А.* Цит. съч., 95-109.)

[208] *„Възродителният процес“*. Том II..., с. 757.

[209] *Христакудис, А.* Гръцко-българските отношения: състояние и перспективи. – *Международни отношения*, 1993, № 2-3, 74-81.

3. Българо-турските отношения – в търсене на верния тон

На 29 октомври 1923 г. на картата на Балканите се появява нова държава – Република Турция. Две години по-късно – на 18 октомври 1925 г., в Анкара между нея и България е подписан договор за приятелство, който влиза в сила на 17 август 1926 г., а през декември същата година са разменени и пълномощни министри.[210] Така официалните дипломатически отношения са уредени и през следващите три десетилетия в тях като че ли не настъпват сериозни сътресения. Към договора от 1925 г. има допълнителен протокол и конвенция за установяване, които съставят юридическата основа за решаване на проблемите, свързани с правата на малцинствата в двете страни, вкл. правото на свободно изселване. До края на десетилетието се доизграждат международноправните рамки, в които е възможно развитието на добросъседски отношения.[211] За България, преживяла две национални катастрофи и загубила значителни територии, сближаването с Турция, с която, за разлика от другите си съседи, няма териториални и репарационни спорове, е естествено и желано. Своеобразна кулминация в тази насока е посещението на българска правителствена делегация начело с премиера Никола Мушанов в Анкара през декември 1931 г., когато Мустафа Кемал Ататюрк произнася знаменателните думи: „*Турция и България трябва да бъдат приятели. Този, който е против България, той е и против Турция*."[212]

В началото на 30-те години в политическия климат на Балканите все по-ясно се очертава стремеж към постигане на обединение на многостранна основа, което да гарантира статуквото в региона. Турция има амбицията да играе водеща роля в изграждащия се Балкански пакт, докато за България участието в него би било равносилно на отказ от политиката на национално обединение, насочена именно към ревизия

[210] *Хаков, Д.* Българо-турските отношения и турското население в България. – В: *Изследвания* в чест на проф. Страшимир Димитров. Т. 2, С., 2001, 693-696.

[211] *Пеева, К.* Българо-турски договори и спогодби и регулирането на двустранните отношения в 1908-1938. – В: *Изследвания* в чест на проф. Стр. Димитров..., 710-712.

[212] *Саръкоюнджу, А.* Турско-българските политически отношения през периода на Мустафа Кемал Ататюрк (1920-1938). – В: *Българско*-турските военнополитически отношения през първата половина на XX век. С., 2005, 144-147.

на прекроените в неин ущърб балкански граници. Българската страна отказва участие в опитите на Анкара да създаде блокова структура на Балканите. През есента на 1933 г. Турция сключва договори с Гърция и Румъния, с които на практика се противопоставя на българския стремеж за връщане на Западна Тракия и Южна Добруджа.[213] Започва охлаждане в българо-турските отношения, задълбочено от създадения през февруари 1934 г. Балкански пакт, в който Турция е инициатор за военнополитическо обвързване на съседите на България за запазване на статуквото на полуострова. На 19 май 1934 г. с военен преврат е свален кабинетът на Народния блок, с който е свързано успешното развитие на връзките с Турция след 1931 г. За Анкара това е негативен знак и напрежението в двустранните отношения нараства.

На този фон все по-ясно се оформят контурите на важен проблем в българо-турските отношения, чиито проекции се простират и в следващите десетилетия – изселническия проблем. След Освобождението до средата на 20-те години на XX век българската държава напускат близо 450 хиляди турци, без този процес да е контролиран от управляващите. След създаването на Турската република Мустафа Кемал Ататюрк поставя основите на турската изселническа политика, като пропагандата акцентира, че Турция е „майката-родина“ и всички „външни“ турци могат да се преселят в нея. Българските управляващи възприемат разпространяването на кемалистките идеи[214] като предпоставка за засилване на турския национализъм и оттук – като заплаха за държавната сигурност. За да противодействат на тази заплаха българските управляващи засилват рестрикциите към българските турци в образователен и икономически план.[215] Турция отговаря с остри критики в печата, а в края на

[213] *Петров, Л.* България и Турция през 30-те години на XX век. (Политически отношения). – В: *Българско-турските* военнополитически …, 115-116.

[214] *Ялъмов, И.* Влияние на кемалисткия модернизъм върху турското малцинство в България. – В: *Турция*, Балканите, Европа. История и култура. Изследвания в чест на проф. Дженгиз Хаков. С., 2003, 34-43.

[215] *Калинова, Е., Баева, И.* „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те – началото на 90-те години на XX век). – В: *„Възродителният* процес“. Сборник документи. Съст. И. Баева, Е. Калинова, Том I. Българската държава и българските турци (средата на 30-те – началото на 90-те години на XX век). С., 2009, 7-10.

декември 1934 г. прави официално предложение: „*Ако българското правителство иска да се освободи от турското население в България, да се споразумеем взаимно, да го изтеглим постепенно в един период от 5-6 години, като уредим чрез преговори въпроса за изселването... Това ще е най-доброто разрешение на въпроса.*“[216] Българската страна възлага на комисия от различни министерства да обсъди всички аспекти на подобен вариант. Към средата на 1935 г. управляващите вече са категорични, че едно „*постепенно и бавно*“, добре подготвено изселване отговаря на държавните интереси, особено ако то се извърши от крайграничните области и там се засели българско население. Анкара продължава да настоява България да позволи на 600 хил. български турци в продължение на 10 години да се изселят в Турция. Двете страни постигат договореност за дългосрочно изселване по 10 хил. души годишно. През 1935 г. се изселват 22 650, а след това до 1939 г. вкл. годишно страната напускат по 15 хил., или общо през втората половина на 30-те години – между 80 и 100 хил. души.[217] Това е времето, когато се формира както българският, така и турският модел на поведение по отношение на изселването. Според конвенцията от 1925 г. изселването трябва да е свободно и доброволно, но и двете страни извършват нарушения – българските власти използват различни форми на принуда, за да придадат масов характер на изселването, а турските още през 1937 г. се опитват да го ограничат и контролират както по брой, така и по региони, като поощряват изселването от далечната североизточна част на страната и не разрешават разреждане на турското население по границата с Турция.[218] По-късните изселнически вълни повтарят в една или друга степен елементите на този модел.

Напрежението в българо-турските отношения отслабва в края на 30-те години пред лицето на засилващата се заплаха от нов военен конфликт и при осъзнаване от българска страна, че при евентуално поставяне на въпроса за националното обединение България ще има нужда от благосклонното отношение на

[216] Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф. 321 к, оп. 1, а. е. 3141, л. 6-7.
[217] *Стоянов, В.* Цит. съч., 88-89, 237-239.
[218] А МВнР, оп. 11 п, а. е. 305, л. 7-8.

Турция. Взаимодействието между двете държави по въпросите за промяната на статута на Проливите през 1936 г. (изгодна за Турция) и при подписването на Солунското съглашение от 1938 г. (премахващо военните ограничения за България) подсказва период на затопляне на отношенията. България се съобразява с искането на Турция от 1937 г. за ограничаване на броя на изселващите се български турци, мотивирано с икономически проблеми. Този факт, както и военновременните условия, водят до рязко спадане на изселванията.[219] В началото на Втората световна война България и Турция се стремят да запазят неутралитет, но върху отношенията им пада сянката на взаимни подозрения, подхранвани от сложните външнополитически комбинации на въвлечените във войната държави. Все пак надделява стремежът към избягване на конфликтни ситуации и на 17 февруари 1941 г. двете страни подписват декларация за ненападение, разширяване на търговския обмен и поддържане на умерен тон в печата по отношение на другата страна.[220] Макар България да е съюзник на Третия Райх (от 1 март 1941 г. до 26 август 1944 г., когато повторно обявява неутралитет), а Турция – неутрална чак до 2 август 1944 г., когато скъсва дипломатическите отношения с Германия, в отношенията между двете страни се запазва дух на добронамереност.

След Втората световна война българо-турските отношения не са обременени с военновременни проблеми и до 1946 г. двете страни се стремят да ги запазят на добро равнище, тъй като нямат териториални и репарационни претенции една към друга и се нуждаят от сигурен тил при решаването на приоритетните за всяка от тях външнополитически задачи, свързани с други държави. Не липсват обаче и поводи за подозрения. Турция се чувства застрашена от съветските войски на българска територия и от претенциите на София към Западна Тракия, още повече че

[219] Статистическите данни за броя на изселилите се в Турция български турци през втората половина на 30-те години и до края на Втората световна война не са съвсем точни и варират между 80 и 100 хил. души. (*Стоянов, В.* Цит. съч.,) 88-89, 237-239.

[220] *Петров, Л.* България и Турция. 1931 – 1941. С., 2001, 191-192, 232.

СССР настоява за промяна на режима на контрол върху Проливите, което за Анкара е посегателство върху турските национални интереси. Първоначално България, ангажирана във войната срещу Германия, отделя първостепенно внимание на вътрешнополитическата си реорганизация и на борбата за справедлив мирен договор с победителите. Затова тя се стреми да не отговаря на острия тон на турската преса срещу превръщащата се в съветски сателит страна и поставя ударението върху търговията и транспортните връзки. От края на 1944 г. до 1947 г. на двустранна основа са решени успешно проблеми на железопътния транспорт, а стокообменът расте, макар неговият дял да не е особено значим в търговските връзки на двете държави.[221]

В първите следвоенни години в българо-турските отношения липсва напрежение и по изселническия въпрос. След 9 септември 1944 г. новите управляващи от коалицията Отечествен фронт (ОФ) се стремят да приобщят мюсюлманското население в България към своята политика. Властта проявява особено внимание към него, отграничавайки се от линията на предишните кабинети.[222] През 1945 г. се възобновява издаването на вестници на турски език; държавата поема издръжката на турските училища и увеличава броя им; през 1948 г. 80% от турчетата вече ходят редовно на училище; за тях се организират читалища и детски градини. Проявяваната толерантност е и заради необходимостта България да се представи добре в навечерието на изготвянето на мирния договор. Действително в него няма отделна клауза за малцинствата. Висшето мюсюлманско духовенство и по-видните турски представители официално застават зад политиката на ОФ, която осигурява нови придобивки – земеделска пенсия за турските селяни, наравно

[221] *Григорова, Ж.* Цит. съч., 338-340; *Калинова, Е.* Преориентацията на българската външна търговия (септември 1944-1949). – В: *Двадесетият* век. Опит за равносметка. С., 2003, 285-286, 287-288.

[222] До Втората световна война турските училища са частни, с ограничено финансиране и броят им непрекъснато спада – от 605 през 1936 г. на 367 през 1944 г. Обучението е на ниско равнище, което е и следствие от политиката на управляващите. (Вж.: *Гюдуров, Д.* Образователната политика спрямо мюсюлманите в България 1919-1925 г. – *Исторически преглед*, 2009, № 3-4, 39-68.)

с българските; гарантирано от държавата безплатно образование на роден език;[223] достъп до висшите училища. Турци са включени в комитетите на ОФ и в администрацията.

От края на 1946 г. отношенията между България и Турция отново започват да се влошават в резултат на набиращата скорост Студена война – България е плътно интегрирана в съветската сфера, а през март 1947 г. с доктрината „Труман" САЩ подпомагат военно Гърция и Турция, за да ги обвържат в общ блок срещу комунизма. На 12 юли 1947 г. е подписан и американско-турски договор за икономическа и военна помощ, докато през март 1948 г. България сключва с другата суперсила – СССР, договор за „дружба, сътрудничество и взаимна помощ". Негативно влияние върху политиката на Анкара към България оказва и изострянето на съветско-турските отношения във връзка с режима на Проливите, както и противоположните позиции, които двете съседни страни имат към гражданската война в Гърция – България подпомага Демократичната армия на ген. Маркос, а Турция подкрепя правителството в Атина. От края на 1947 г. зачестяват граничните инциденти и острият тон в печата.

В условията на нарастващо блоково противопоставяне изселническият въпрос отново става централен в българо-турските отношения и задълго остава доминиращ негативен фактор. В следващите години той ту затихва, ту се разгаря според зигзагите в тези отношения и непоследователната българска политика по националния въпрос. Изострянето на проблема в края на 40-те години е резултат от успоредното действие на два фактора. Първият е свързан с дълбоките промени в живота на българските турци: наред с подобреното им положение в обществото, с демонстрираното уважение към тях от страна на властта и с позитивните промени в бита им, те изпитват смут и несигурност. Дълбоките социално-икономически промени, които обективно съдействат за модернизирането на турската общност, влизат в противоречие с манталитета на кон-

[223] В чл. 79 на Конституцията на НРБ от 4 декември 1947 г. се постановява, че малцинствата имат право да се учат на своя майчин език и да развиват националната си култура, като изучаването на българския език е задължително. (*Български* конституции и конституционни проекти. С., 1990, 50-51.)

сервативно настроената маса. Тя посреща с недоверие и неприязън политиката на правителствата на ОФ, насочена към кооперирane на земята, равенството на мъжа и жената, атеистичната пропаганда.[224]

Вторият фактор за надигането на изселническата вълна е връщането на Турция към тактиката отпреди войната – да използва изселническата пропаганда за въздействие върху мюсюлманските общности в съседните страни и за постигане на свои външнополитически цели. Опасенията на българските турци от преобразованията в страната са умело използвани от Анкара, която активизира дейността си сред тях. Внушенията, които се правят от турската преса и радио чрез идващи от Турция писма на роднини, разговори със служители от турската легация и консулствата и особено агитацията на турските учители,[225] трябва да предпазят българските турци от "аклиматизиране" към новата по-толерантна политика и да поддържат у тях убеждението, че Турция е родината им и е готова да ги приеме. Налице е приемственост с линията на Анкара отпреди Втората световна война, но започващата Студена война внася и нов щрих – използването на турското население в България за борба срещу идеологическия противник, за да бъде той дестабилизиран във вътрешен план и дискредитиран във външен.

Засилената пропаганда за изселване обаче не означава широко отворени врати, защото икономическата ситуация в Турция не позволява масов прием на изселници. Още в средата на 1947 г. наблюденията на българските власти показват, че турските консулства внимателно подбират желаещите да се изселят. Към предвоенния критерий, който позволява изселване най-вече от североизточната част на страната, но не и от Южна България, се прибавя чисто икономически: безпроблемно се разрешава да се установяват в Турция хора, които са заможни, имат роднини, които ще поемат издръжката им, или са квалифицирани специалисти, от които страната би имала полза. През май 1947 г. Анкара обявява, че е готова за дългосрочно приемане на турци от балканските страни на основата на

[224] *Желязкова, А.* Социална и културна адаптация на българските изселници в Турция. – В: *Между* адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. С., 1998, 16-17.
[225] А МВнР, оп. 11 п, а. е. 312, л. 34.

съществуващите изселнически спогодби,[226] а в следващите месеци поставя и въпроса за положението на турското малцинство в България.[227] Преброяването на населението в България през декември 1946 г. показва, че броят на българските турци е 675 000 (9,61%). Сред тях се надига изселническа вълна под влияние на започващата Студена война и засиленото недоверие и дори враждебност между социалистическа България и капиталистическа Турция.

Българските ръководители отчитат тези настроения, като техните позиции са повлияни от влошения климат в международните отношения. На 4 януари 1948 г. лидерът на БКП Георги Димитров дава красноречив израз на опасенията, породени от вътрешни и външни фактори, и на начините, които властта смята да приложи за решаването на проблема. На пленум на партията той припомня, че „*има един голям въпрос, който не от вчера съществува. Той е, че по нашата южна граница имаме всъщност небългарско население, което представлява постоянна язва за нашата страна*“. Според Димитров задачата е „*да го махнем оттам и го заселим на друго място, а там да заселим наше, собствено, българско население*“.[228] Моделът, който Г. Димитров предлага, не е специфично български или присъщ само на комунистическия режим[229]. Но поръката на Г.

---

[226] Турция води политика на размяна на населението от 1923 г. Спогодби в този дух са подписани през 1923 г. с Гърция, през 1925 г. с България, през 1936 г. с Румъния и през 1938 г. с Югославия.

[227] В Меджилиса се разисква по положението на „братята-турци“ извън Турция, а турската страна многократно протестира пред българското Министерство на външните работи за нарушените права на българските турци. (*Тодорова, Р.* Българо-турските отношения след Втората световна война (40-те – 60-те години). – *Исторически преглед*, 1994-1995, № 5, 35-36; *Баева, И., Калинова, Е.* Следвоенното десетилетие..., 203-204.)

[228] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е 19, л. 17.

[229] Достатъчно е да се припомни съдбата на насилствено изселените през 1913 г. българи от Източна Тракия и Мала Азия, както и писанията в гръцката преса през 1946 г. и 1947 г. по повод на българското население в Беломорието. То е наречено *„трън, който в скоро време ще предизвика гнойна рана“* и *„рак в дробовете на Гърция“*, а призивите са: *„Те трябва да си отидат... Трябва да се наложи на България да приеме и да настани далеч от нашите граници тия 60 000 - 70 000 фанатични сънародници“. (Трифонов, С.* Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот. 1912-1915. С., 1992, 162-182; *Даскалов, Г.* Българите в Егейска Македония. С., 1996, 254-255.)

Димитров въпросът да се реши през 1948 г. не се осъществява, поради променените приоритети след конфликта Тито-Сталин.

През 1948-1949 г. изселническите настроения обхващат все по-широки слоеве, но българското ръководство не изглежда готово да позволи масово изселване.[230] Особената важност на въпроса за изселването и плътната обвързаност със СССР изисква "сверяване на часовника" с Кремъл. То става при посещението на българска партийна делегация при Сталин на 29 юли 1949 г. Той е категоричен, че „*ние би трябвало да се освободим от турците, да намерим възможности и начини действително да ги изселим. Тоя елемент е неблагонадежден*".[231] Този „съвет" разсейва и последните колебания и на 18 август 1949 г. Политбюро на ЦК на БКП заема категорична позиция: да не се пречи на желаещите да се изселят български турци, но докато са на българска територия да спазват българските закони, а ако Турция откаже да ги приеме до края на годината, те да бъдат заселени в северните райони на страната, като на тяхно място се настани българско население, на което ще може да се разчита да прибере тютюна и да брани границата.[232] Българските власти издават изселнически паспорти на всички желаещи, а промяната в позицията им предизвиква ответната реакция на Турция, опасяваща се от масов приток на емигранти. Ситуацията от края на 30-те години се повтаря. Турският пълномощен министър в София прекратява призивите пред българското Министерство на външните работи да се разреши свободно изселване и вече твърди, че Турция не желаела изселването на всички турци, а равнопоставеното им третиране в България.[233]

В края на декември 1949 г. на Министерството на външните работи е възложено да направи официални постъпки пред Турция за приемане на български турци от южните райони, желаещи да се изселят. Според българските изчисления изселването трябва да обхване около 250 000 души и да завърши във възможно

[230] *„Възродителният* процес"... Т. I, 50-51.
[231] ЦДА на РБ, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 42, л. 46.
[232] Пак там, оп. 6, а. е. 653, л. 4-5; *Баева, И., Калинова, Е.* Следвоенното десетилетие..., с. 206.
[233] *„Възродителният* процес".... Т. I, с. 52.

най-кратък срок (три месеца). Сред българските турци настъпва изселническа еуфория, поощрявана от властите, но ограничавана от турската страна, която в противоречие с официалната й пропаганда в защита на правото на българските турци да се приберат „*час по-скоро в майката-отечество*“, бави издаването на визи. Изселниците стават заложници на враждебната политика на двете съседни държави – напуснали работа и с разпродадено имущество, седмици наред чакат разрешение от турската страна да минат границата. Забавянето е плод на нежеланието на Анкара да „разреди“ контингента, на който разчита в България, както и на страха, че сред влизащите в Турция може да има носители на „комунистическа зараза“. Главното обаче е невъзможността на Турция да отдели средства за настаняване на изселниците.[234]

В началото на август 1950 г. българската страна официално протестира срещу бавното уреждане на формалностите. Като напомня, че Турция е подтикнала и насърчавала изселването, тя предупреждава, че в скоро време ще завърши издаването на паспорти на около 250 хиляди български турци, пожелали да се изселят и призовава Анкара също да изпълни задълженията си по конвенцията от 1925 г. и да приеме тези хора. В нарушение на същата конвенция българската страна поставя и срок – три месеца.[235] В последвалата размяна на дипломатически ноти, пълни с обвинения, Анкара протестира срещу „*масовото депортиране*“ на българските турци, което според нея било причинено от потъпканите им човешки права. Тя нарушава конвенцията от 1925 г., като изисква декларации за политическите убеждения на изселващите се и гаранции, че имат

[234] В редица материали от турската преса през 1950 г. и 1951 г. се говори за *„окаяното положение“* на пристигналите в Турция изселници. То се признава и от редица турски политици, надяващи се Западът да подпомогне финансово страната им. (АМВнР, оп. 11п, а. е. 318, л. 2, 4-6, 15, 17-18.)

[235] В българската нота се припомня, че *„мъчно може да бъде забравен случаят с българското малцинство в Източна Тракия и Мала Азия, което бе насилствено изселено от пределите на Турция, лишени от възможност да ликвидират своите имоти – буквално ограбени“*, както и фактът, че България е приела и хиляди арменски бежанци от Турция. (*Баев, Й., Котев, Н.* Изселническият въпрос в българо-турските отношения след Втората световна война. I част. – *Международни отношения*, 1994, № 1, 22-24.)

роднини в Турция, които ще ги издържат, и дори се опитва да интернационализира проблема, като го отнася до ООН.[236] В началото на октомври 1950 г. Турция затваря границата и настоява българската страна да приеме обратно миналите на нейна територия без редовни документи лица от цигански произход. Те са само повод за прекратяване на наплива от изселници, с които Турция не може да се справи.[237] Изселващите се плащат и цената на това решение, тъй като хиляди остават на границата, без да могат да продължат напред, нито да се върнат назад. България отстъпва и след два месеца изселването се подновява. За 1950 г. броят на изселилите се български турци достига 55 746 души.[238]

През 1951 г. Турция се стреми да забави темповете на изселване. Използвайки като претекст минаването на границата на нямащи право на изселване цигански семейства, на 7 ноември 1951 г. Анкара за втори път затваря границата. В отговор на 30 ноември 1951 г. България обявява, че прекратява изселването, за да не бъде използвано то за дестабилизация на страната и дълго след това управляващите са непреклонни и не позволяват такова масово изселване: между 1948 г. и 1951 г. страната напускат над 150 хиляди български турци[239]. След 1951 г. София преустановява издаването на визи за изселване и границата остава затворена до 20 февруари

---

[236] Препоръката на ООН е правителствата да осигурят еднакви права за всички свои граждани, а не да създават специални права за отделни групи, които най-често водят до допълнителното им обособяване. (*Баев, Й.* Военнополитическите конфликти ..., с. 160.)

[237] През декември 1951 г. официалното турско обяснение е друго: *„Първото решение, което взехме, да затворим турско-българската граница, ни бе наложено от факта, че българските власти бяха превърнали изселването в масово и принудително и едва след това решение българското правителство се съгласи с молбата ни да ограничи и определи числото на изселниците, които ни бе възможно да приемаме месечно."* (АМВнР, оп. 11 п, а. е. 318, л. 29.)

[238] *Стоянов, В.* Цит. съч., 114-115.

[239] Според С. Трифонов броят на изселилите се между 1948 г. и края на 1951 г. е 156 410 души, а В. Стоянов посочва *„над 154 000"*. (*Трифонов, С.* Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944 - 1989). – В: *Страници* от българската история. Ч. II, С., 1993, 211-212; *Стоянов, В.* Цит. съч., с. 116.) Според официалното турско становище от началото на 1950 г. до края на 1951 г. в Турция са приети 152 755 изселници. (АМВнР, оп. 11 п, а. е. 318, л. 29.)

1953 г., когато двете страни се споразумяват България да приеме обратно изселилите се неправомерно цигански семейства. Както решението на Турция да затвори границата, така и българският отказ да се разрешава изселване на желаещите български турци, са крайни действия в нарушение на договореностите от 1925 г. (конвенцията обаче не е денонсирана). Върху тях тежи отпечатъкът на най-острата фаза на Студената война. Нарастват българските опасения от военното обвързване на южната съседка със САЩ, които й отреждат водещо място в своите стратегически планове.[240]

Прекратяването на изселването, което не решава проблемите на турското население в страната, принуждава българските управляващи да променят своята политика към него. Промяната става наложителна, след като от Москва идват упреци към БКП за несправяне с проблемите на българските турци.[241] На кандидат-члена на Политбюро на ЦК на партията Тодор Живков е възложено да разработи цялостно предложение за работата на БКП с оставащото в страната турско население. На 26 април 1951 г. по негов доклад Политбюро приема първото си специално решение „За подобряване работата на Партията сред турското население“.[242] Същността му е в толерирането и подчертаването на националните особености и стимулирането на духовното и стопанското развитие на турското население с цел постепенното му откъсване от исляма и приобщаването му към социалистическото строителство. В основата на тази политика стои идеологизираният възглед, че етническата принадлежност е от второстепенно значение, а най-важното е българските турци да припознаят БКП като „своя“, да се убедят в правотата на нейната идеология и да

[240] В съобщението на БТА от 30 ноември 1951 г. се посочва, че *„засилването на враждебните намерения, които Турция питае спрямо България, несъмнено е във връзка с присъединяването й към Атлантическия пакт и с факта, че тя бе натоварена от военноподпалвачи като Англия и САЩ със задачи, които да смутят реда и мира на Балканите“*. (АМВнР, оп. 11 п, а. е. 318, л. 27, 30.) За мястото на Турция в плановете на НАТО вж. документите от 1951 г. и 1952 г. в електронния документален сборник „НАТО на Балканите“ (CD-ROM).

[241] През януари 1951 г. министър-председателят В. Червенков е мъмрен от *„съветските другари“* и му е наредено да се придържа още по-тясно към съветския опит. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 1217, л. 3-4.)

[242] Пак там, а. е. 1298, л. 37-43.

осъзнаят перспективите, които тя им разкрива за реализация в България. Ако партията ги спечели за своята кауза, заплахата от влиянието на капиталистическа Турция сред тях ще бъде неутрализирана и това ще гарантира националната сигурност. Т. Живков и Политбюро виждат реализацията на тази задача в няколко направления: подготвяне на партийни кадри от средата на турското население, като обучението им в партийните школи и пропагандата се водят на турски език;[243] подобряване на здравното обслужване; редовно снабдяване със стоки, „*отговарящи на бита и нуждите*“ на турското население; създаване на поминък, издигане на неговото културно равнище и възпитание в социалистически дух, но на турски език.[244] В страната към 1956 г. има 1149 училища, където обучението е на турски и в тях учат 97% от всички турски деца. Така се издига образователното равнище, но незнанието на български език затруднява социалната реализация на младежите и насочва погледа им към Турция. Вместо да се „привържат“ към БКП и да се интегрират, българските турци още повече се обособяват и усещат като нещо отделно от останалите българи.

В междудържавните отношения продължава духът на Студената война, засилен от влизането на Турция в НАТО (февруари 1952 г.) и от създаването година по-късно на нов Балкански пакт с участието на Турция, Гърция и Югославия.[245] От Анкара не пропускат да напомнят, че са готови да приемат желаещите да се изселят български турци и многократно представят пред българските власти конкретни искания за събиране на разделени семейства.[246] Слуховете за тези

[243] Предвижда се създаване на тримесечни партийни школи в Хасково и Шумен и издаване на пропагандни материали на турски език. (Пак там, л. 37, 41.)

[244] За целта Радио София и радиостанциите в Стара Загора и Сталин (дн. Варна) трябва да имат предавания на турски език; кинопрегледи и късометражни филми да се озвучават на турски; в Коларовград (дн. Шумен), Хасково и Русе да се организират естрадни театри с актьори от турското население, които да изнасят представления на турски. (Пак там, л. 42.)

[245] А МВнР, оп. 11 п, а. е. 40, л. 14-22.

[246] След второто затваряне на границата до средата на 1955 г. Турската легация в София настоява пред МВнР да се разреши на общо 313 семейства (1780 души) да се изселят при вече изселилите се в Турция свои роднини. Година по-късно броят им е вече 2347 и легацията продължава да връчва подобни ноти. (Пак там, а. е. 313, л.15; а. е. 200а, л. 62-63.)

постъпки поддържат надеждата на българските турци за изселване и им пречат да свържат бъдещето си с България. Първите признаци за смекчаването на идеологическото противопоставяне между двете съседни страни се проявяват през втората половина на 1953 г. Инициативата е на България и отново е внушена от Москва, която след смъртта на Сталин променя външнополитическата си концепция.[247] Новите инструкции са България да активизира политиката си на Балканите, за да се смекчат неблагоприятните за съветските интереси процеси, свързани с разширяването на НАТО. Българската страна няколко пъти предлага на Турция да се извърши демаркация на границата, за да няма възможност за нарушаването ѝ. Положителният отговор на Анкара идва едва през есента на 1955 г. и през март 1956 г. е постигнато съгласие по този въпрос. Броят на граничните инциденти спада, подготвя се и възобновяване на търговския обмен.[248] През май 1956 г. усилията на българската страна за установяване на културни контакти най-после дават резултат.[249] Надеждите, че тези инициативи ще поставят началото на плодотворни културни връзки, се оказват напразни – до началото на 60-те години те остават единствените културни прояви между двете съседни страни.

Независимо от позитивните промени, които са част от общото смекчаване на противопоставянето Изток-Запад, изселническият проблем продължава да тегне над българо-турските отношения. В средата на 50-те години започва ново надигане на изселни-

[247] През юли 1953 г. В. Червенков е извикан в Москва заедно с другите източноевропейски лидери, за да им бъдат дадени инструкции след смъртта на Сталин. Новата линия Червенков оповестява на 8 септември 1953 г., като заявява, че българското правителство иска нормални отношения с Гърция, Турция и Югославия и е готово да уреди чрез преговори спорните въпроси. (*Калинова, Е., Баева, И.* Българските преходи.... 197-198.)

[248] В началото на 1955 г. е подписана нова спогодба, която поставя търговията между двете страни на клирингова основа. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 2192, л. 142-143.)

[249] В България гостува известният диригент Дж. Решид, а през август 1958 г. българското консулство в Истанбул успява да организира там турне на балета на Софийската опера. (*Калинова, Е.* Европейските капиталистически страни в международната културна дейност на България (1956-1966). (Непубликувана дисертация), 359-360.)

ческата вълна, обусловено от непреставащата турска пропаганда[250] и от натиска върху българските турци за кооперииране на земята. Турция настоява да се възстанови свободата на изселване и през юли 1956 г. българските управляващи изразяват готовност да разрешат на близките на вече изселилите се турци да напуснат страната, но обвързват това с искане да се сключат споразумения по финансови, транспортни и др. въпроси от взаимен интерес. Така те се надяват изселническият въпрос да не се поставя като условие за нормализиране на отношенията, а да се реши впоследствие, когато отношенията между двете страни станат по-благоприятни.[251]

В закъснелия с половин година турски отговор обаче се настоява да се даде свобода за изселване на всички български турци като условие за развитието на сътрудничеството. На 5 юли 1957 г. Турция предлага незабавни преговори и заявява, че би могла да приема дневно до 1000 емигранти в периода април-септември и до 500 души в останалите месеци, като изселването се извършва на основата на конвенцията от 1925 г.[252] Българските управляващи си дават сметка, че подобно решение ще доведе до масово изселване, което не само ще създаде стопански затруднения,[253] но и ще бъде лоша "реклама" за социалистическия строй в страната. България дава съгласие да се изселят само 2500 души, поименно посочени в списъци, за да се съберат разделени семейства. Едновременно с това от 1956 г. започва преразглеждане на политиката към турското население. Отчита се, че толерирането и подчертаването на културно-религиозните му особености е довело до неговото затваряне, обособяване и отчуждаване, което е опасно за единството на нацията и страната. Постепенно започва да се налага нова линия

[250] През май 1956 г. българската страна протестира, че турската легация в София и турските консулства в Пловдив и Бургас *„са предприели открита акция на подстрекателство на турското население за масово изселване"*. (АМВнР, оп. 11 п, а. е. 334, л. 21-22.)

[251] *Тодорова, Р.* Българо-турски отношения ..., 49-50.

[252] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 3372, л. 92-93. Преброяването от декември 1956 г. показва, че в страната има 656 025 български турци. (*Стоянов, В.* Българските турци след Втората световна война. – *Исторически преглед*, 1998, №1-2. с. 111.)

[253] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 3372, л. 95-96.

към българските турци, която акцентира върху факта, че тяхната родина е България и те са „*неделима съставна част от българския народ*“. Така България се опитва да противодейства на стремежите на Турция да играе ролята на закрилник на това население, т. е. да се намесва във вътрешните работи на страната, като същевременно целта е да се парира и изселническата пропаганда, според която родината на всички турци, независимо къде са родени, е Турция. От тази постановка следват две насоки в политиката към турското население. От една страна, то трябва да е обект на особени грижи, за да се почувства добре в България и да се преодолее изоставането му спрямо българското население в социално-битов и културен план. Приликата с предходния период е видима, но има и сериозна отлика – приобщаването трябва да е не толкова към БКП, а към България. С това е свързана и другата насока – ограничаване на онези верски, езикови и национално-битови особености, които ги отличават от българите. Контурите на новата политика ясно се открояват в приетите през 1958 г. „Тезиси на ЦК на БКП за работата на партията сред турското население“.[254] В тях се набляга, че родината на българските турци е България, те не са част от турската нация и за да се пресече спекулацията по тази линия, е нужна борба с „*проявите на национализъм и религиозен фанатизъм*“, които са инспирирани от ходжите и турските училища. Турските и българските училища се сливат, като е осигурено изучаването на майчиния език.[255] Турция обаче обвинява България в асимилация на българските турци.

Новото десетилетие поставя нови изпитания, но дава и нови шансове на българо-турските отношения. Промените в международния климат, очертали контурите на „мирното съвместно съществуване“, усложнената ситуация на Балканите във връзка с кипърския проблем и стремежът на българските и турските политици към повече реализъм и прагматизъм проправят пътя към разбирателството. След военния преврат от 27 май 1960 г. в Турция настъпва период на вътрешна неустойчивост и чести прави-

[254] Пак там, оп. 6, а. е. 3645; оп. 5, а. е. 349, л. 2-31; а. е. 352.

[255] *Груев, М., Кальонски, А.* Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С., 2008, 112-113.

телствени смени. Седмица след преврата ръководството на БКП преценява, че новите управляващи в Турция едва ли ще променят своя външнополитически курс, но въпреки това България трябва да активизира политиката си към двете южни съседки. През август 1960 г. са утвърдени мерки за подобряване на отношенията с Турция, които включват предложения за консулска и митническа конвенция, спогодби за правна помощ, въздушни съобщения и др. Обмисля се и подготовката на дългосрочен търговски договор и засилването на контактите в туризма, културата, науката, спорта.[256] Анкара обаче продължава да настоява първо да се уреди въпросът за свободното изселване на българските турци и да се признае статутът им на национално малцинство и едва след това да се обсъждат българските предложения. Тази позиция е официално заявена в края на септември 1961 г. В София я намират за неприемлива и не отговарят на турското искане. В средата на 1962 г. Анкара обявява, че преустановява културните и спортните връзки с България.

През следващите две години сред българските турци се надига нова изселническа вълна – подадени са над 383 хиляди молби за изселване. От края на 1963 г. се изострят и отношенията между Гърция и Турция във връзка с кипърския проблем. През есента на 1964 г. Анкара се ориентира към сближаване със СССР, за да получи подкрепата му в Кипърската криза. Постигнатото през лятото на същата година уреждане на спорните проблеми между България и Гърция поражда допълнително безпокойство сред турските политици и ги прави по-отстъпчиви. През октомври 1964 г. министърът на външните работи Ив. Башев, окуражен от положителните тенденции в съветско-турските отношения, информира Политбюро на ЦК на БКП, че „*в последно време има признаци, че в Турция все повече нарастват силите на ония групи и течения, които искат по-независима външна политика*“ и предлага при създалата се „*по-благоприятна обстановка*“ да се пристъпи към уреждане на спорните въпроси в българо-турските отношения.[257]

[256] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 4179, л. 3, 41-42; а. е. 4238, л. 70-73.

[257] Пак там, а. е. 5657, л. 29-31. *Баева, И., Калинова, Е.* Политикът интелектуалец. – В: *Иван Башев*. Политик..., 51-52.

За първи път след 1951 г. Башев предлага промяна на позицията за изселването: да се разреши на всички, които желаят, да се изселят, но в непродължителен срок – от 6 месеца до една година, по определени квоти. Външният министър определя евентуалния резултат: „*Като изселим една по-значителна част от турското население, което е засега най-изостаналият и назадничав слой от нашия народ, ние ще намалим базата на турското правителство за провеждане на враждебна дейност срещу нашата страна и социалистическите преобразования у нас. Аргументът на турската страна, че не искаме да разрешаваме изселването, също ще отпадне*“.[258] Башев обаче откроява по-важната страна на въпроса – изселването не е панацея и след него в страната ще остане значителен брой турци, „*политическото и културното възпитание на които и занапред ще бъде сериозен проблем*“.

На 29 октомври 1964 г. направеното предложение се обсъжда от специална комисия, най-вече с оглед на евентуалните стопански трудности. Изселването се свързва с Кипърската криза; изтъкват се опасения от възможни искания за автономия, но най-вече се набляга върху начина на изселването – да не се форсира, да не се превръща в „кампания“, но и да не се протака с години.[259] В началото на ноември 1964 г. българската страна официално предлага преговори за цялостно уреждане на отношенията между двете страни. Това е посрещнато

[258] Сред мотивите да се разреши изселването Ив. Башев споменава високия прираст на турското население в страната (през 1963 г. то е 780 хиляди или 9,5% от цялото население), както и разпространените сред него *„религиозен фанатизъм“* и *„националистически настроения“*, които *„винаги са били благоприятна почва за широка антибългарска пропаганда, за разпалване на изселнически настроения и опити за вмешателство във вътрешните работи на страната. При една още по-компактна турска маса у нас тези опити ще се засилват и без съмнение аспирациите на турската реакция ще растат.“* Отчита се, че изселването ще създаде и затруднения в тютюнопроизводството, рудодобива и донякъде в строителството. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 5657 л. 32-33.)

[259] Такива мнения изказват Пеко Таков, Дико Диков, Димо Дичев, Мишо Мишев, Здравко Георгиев, Стоян Сюлеймезов, Благой Пенев, а Начо Папазов обобщава: *„Хубаво ще бъде, ако решим с тази операция тоя болен въпрос – постоянно да има тлеещи огнища у нас. Но няма да заминат. Това трябва да се знае. Ще заминат 15-20% най-много. Но аз смятам, че ако ние решим по принцип, трябва да проведем акцията не като погром, а спокойно и да изпратим тези хора братски. Аз бих казал да плачат, че напускат България и сърцата им да останат в България“*. (Пак там, л. 5-19.)

положително от правителството на Исмет Иньоню, но през февруари следващата година то е принудено да подаде оставка и решението е отложено поради вътрешнополитическите промени в Турция.

Втората половина на 60-те години е време на бързо положително развитие в българо-турските отношения. За него допринася правителствената смяна в Турция – от ноември 1965 г. до 1971 г. министър-председател е Сюлейман Демирел, който засилва относителната независимост и прагматизма на турската външна политика и активизира контактите на най-високо равнище със СССР.[260] Турция постепенно преустановява агитацията за изселване и акцентира върху оставането на турския елемент в държавите, където се намира, и на борбата му за колективни права. България, стресната от Кипърската криза, е готова да разреши изселването за предварително договорен период, но е категорично против определянето на българските турци като национално малцинство и против опитите на турската страна да поеме ролята на техен защитник[261]. През 1966 г. и 1967 г. София се опитва в преки преговори да постигне договореност за доброволно изселване на всички желаещи, но Турция настоява само за ограничено изселване на родните на предишни изселници.

След двегодишни преговори, през 1968 г., при посещението на Т. Живков в Турция, е подписана нова изселническа спогодба, която заменя действащата до момента Анкарска спогодба от 1925 г. Възприето е турското искане тя да обхваща само онези български турци, чиито близки роднини са се изселили до 1952 г. По силата на новия документ от 1969 г. до 1978 г. в Турция се установяват около 130 хил. души.[262] Наред с уреждането на изселническия въпрос е постигна-

[260] *Хаков, Д.* История на Турция през XX век. С., 2000, 312-313.

[261] На срещата между Ив. Башев и турския външен министър Чаглаянгил през август 1966 г. в Анкара Башев заявява: *„Ние не можем да допуснем въпросът за изселването да се използва за намеса в нашите вътрешни работи и за антибългарска кампания в турския печат. Не можем да допуснем този въпрос да бъде поставен, както това става с кипърските турци. Никога няма да позволим у нас кипърската история.“* (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а. е. 6409, л. 9.)

[262] *Бибина, Й.* „Вятърът на промяната“ – българо-турските отношения през 60-те години на XX в. – В: *Турция*, Балканите, Европа..., 130-131. Различните автори посочват различен брой изселили се. За отделните мнения и изчисления вж.: *Стоянов, В.* Турското население в България..., 139-151, 237-240.

то възходящо развитие в двустранните отношения - за пет години са подписани 10 спогодби, предлагани от България още от 1956 г.[263]

През 70-те години негативно въздействие върху българо-турските отношения оказват военният преврат в Турция през 1971 г. и изостряне на Кипърската криза през 1974 г., довело до разделянето на острова. В София се засилват опасенията от „кипърски вариант". Партийното ръководство преценява, че „*ако преди няколко десетилетия политиката на турското правителство беше насочена към събиране на всички турци от бившите турски владения в майката-отечество, и оттам да бранят целостта на турската държава, днес политиката на турската държава е друга – турците в чужбина да останат, където живеят, да запазят своята народност, език, религия и бит, като в подходящ момент се използват от турската държава за нейните цели. По такъв начин може да се създаде нов Кипър в България и на Балканите*".[264] Българските опасения се засилват от процеса на турчеене,[265] протичащ в средите на българите-мюсюлмани, циганите, гагаузите, както и от бързо нарастващия брой на турското население в страната – през 70-те години се преустановява обнародването на сведения за него, но се предполага, че тогава то надхвърля 800 хил. души. Българските управляващи се опитват да противодействат на очертаващите се неблагоприятни тенденции. В началото на 70-те години с административен натиск са преименувани българите-мюсюлмани;[266] засилва се атеистичната пропаганда и „*идейно-политическото и патрио-*

[263] *Григорова, Ж.* Цит. съч., 404-409. За активизирането на контактите допринася и тревогата на двете страни от извършения през 1967 г. военен преврат в Гърция.

[264] *Баев, Й., Котев, Н.* Изселническият въпрос в българо-турските отношения след Втората световна война. Ч. 2. – *Международни отношения*, 1994, № 2, с. 55. Според К. Чакъров, Т. Живков разполага с подробна информация за плановете на турската държава, които коментира с думите: *„Искат да ни сложат едно буре с барут в темела на държавата, а фитилът на това буре да бъде в Анкара: когато искат - да го палят, когато искат - да го гасят. Но тази работа няма да стане така."* (*Чакъров, К.* От втория етаж към нашествието на демократите. С., 2001, с. 75.)

[265] „*Възродителният* процес"..., Том II – Международни измерения..., 16-20, 22-2832-33.

[266] *Груев, М., Кальонски, А.* Цит. съч., 66-86.

тичното възпитание“ сред тях и циганското население. Висшето партийно ръководство възприема идеята за създаване на „*единна социалистическа нация*“,[267] но през следващите години проблемите продължават. Задълбочават се неблагоприятните демографски тенденции – раждаемостта при българите отбелязва засилен спад, докато турското население нараства с по 15 хил. души годишно; българските села опустяват и в тях, особено в Югоизточна България, се заселват компактни маси български турци. Активизираната турска пропаганда и работата на турските разузнавателни служби поддържат изселническите настроения.[268]

Все пак в началото на 80-те години в българо-турските отношения водещ е стремежът към сътрудничество. През 1978 г. приключва изпълнението на изселническата спогодба от 1968 г. и тежестта на този въпрос върху двустранните отношения намалява. Подписани са редица спогодби, обмислят се нови съвместни проекти.[269] При официални разговори турската страна не пропуска да спомене за нуждата от нова спогодба за изселване на членове на разделени семейства. Българската позиция е, че подобни единични случаи се решават на основата на българското законодателство и не изискват спогодба. Българското желание е Турция открито да заяви, че няма да приеме масово изселване, но тя отказва, макар че категорично не желае нова изселническа вълна. Важното е, че темата за българските турци не се извежда на преден план и двете страни избягват острите спорове по нея. Военният преврат в Турция от 12 септември 1980 г. не се отразява негативно върху отношенията

[267] Тази концепция е подробно формулирана в доклад на Ал. Лилов пред пленум на ЦК на БКП през януари 1974 г. В него се поставя задачата за *„идейно-политическо приобщаване на населението от турски произход“ и „национално осъзнаване и патриотично възпитание“* на българите-мюсюлмани. (*Стоянов, В.* Българските турци..., 124-125.)

[268] Министърът на вътрешните работи Д. Стоянов посочва, че през 1982 г. службите наблюдават 4 000 *„изявени националисти“* от средите на българските турци, а през изминалите 10 години за шпионаж и дейност срещу държавата са осъдени 120 български турци и турски граждани. („*Възродителният* процес“..., Т. II, с. 45.)

[269] *Бибина, Й.* Българо-турските отношения през 60-те и 70-те години на XX век. – В: *Проблемът* Изток-Запад. България и Балканите. С., 2006, 280-300.

с България. Независимо от острата международна реакция срещу него, през април 1981 г. външният министър П. Младенов посещава Турция и диалогът е продължен.[270] Важен жест на подкрепа при международната изолация на Турция е поканата към турския държавен глава Кенан Еврен да посети България. При визитата му през февруари 1982 г. е постигнато принципно съгласие за по-широко сътрудничество в стопанската и културната сфера. След поредното настояване от турска страна Т. Живков се съгласява да се разреши на 200-300 български турци, които по различни причини не са се възползвали от действалата до 1978 г. спогодба, да се изселят в Турция, но настоява за официално становище на Турция по изселването, „*за да не се занимаваме непрекъснато с въпрос, който пречи на добрите отношения между двете страни"*. За първи път турската страна се съгласява в комюникето за срещата да се запише, че „*предишните спогодби за масови изселвания са приключени и че двете страни ще разглеждат по хуманни съображения и в рамките на своето законодателство ще решават благосклонно отделни молби за събиране на разделени семейства в България и Турция*".[271] Българското правителство придава голямо значение на тази официална позиция. То се надява, че тя ще помогне на българските турци да преодолеят колебанията си и да проектират бъдещето си в България. София смята, че вече е елиминирана основната пречка, спъвала от десетилетия двустранните контакти.

През втората половина на 1982 г. българското правителство започва смяна на турските имена на лица от смесени бракове. При посещението си в България през февруари 1983 г. външният министър Илтер Тюркмен изказва неодобрение, но предпочита да акцентира върху икономическото сътрудничество и уверява, че Турция не желае да предизвиква сред българските турци „*психоза за изселване*".[272] Позитивната тенденция продължава с посещението на

[270] *Младенов, П.* Животът..., 125-126; ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а. е. 504, л.1-3.
[271] *„Възродителният процес"*..., Т. II, 37-39; ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а. е. 728, л. 2-4; *Божков, В.* Записки на контраразузнавача по турска линия. Заплахата остава. С., 2001, 79-80.
[272] ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а. е. 906, л. 11-12.

Т. Живков в Турция през юни 1983 г. Той и К. Еврен заявяват амбицията си да превърнат отношенията между двете страни в образец за сътрудничество. Те се договарят да поддържат близки контакти и демонстрират взаимна подкрепа по актуални и болезнени за двете страни проблеми – Кипърската криза и обвиненията за българското участие в атентата срещу папа Йоан-Павел II. На официалните срещи атмосферата е дружеска, но в разговора „на четири очи" между Живков и Еврен ясно проличава натрупващото се напрежение. На упрека на Еврен за „*упражняван натиск над турците в България да променят имената си, както и друг тормоз*" Живков отговаря, че се сменят имената само на лица от смесени бракове и на свой ред протестира, че „*турските органи*" създават изселнически настроения, въпреки официалните заявления на Турция, че изселническият въпрос е приключен. След повторното уверение на Еврен, че Турция не желае да приема нови изселници, Живков запазва надежда, че този въпрос е свален от „дневния ред" и приема турското искане да се разреши изселване на отделни лица по списък, представен от Анкара, като „*този въпрос бъде приключен в кратък срок и след това повече да не се повдига*".[273]

Международната обстановка в началото на 1984 г. не е благоприятна за туширане на отново появилото се напрежение между Турция и България, а и вътрешната ситуация в двете държави се усложнява. България с тревога гледа на засилващото се обвързване на Турция със САЩ и НАТО и на създаването през ноември 1983 г. на Севернокипърската турска република. В същото време в Турция се изостря проблемът с кюрдите, а страната е критикувана за спазването на човешките права и за политиката й по Кипърската криза. В тази атмосфера отново на преден план е изведен изселническият въпрос и положението на българските турци.[274] През пролетта на 1984 г. турската страна протестира за смяната на имена в Бълга-

[273] Пак там, а. е. 909, л. 6-7.

[274] Под въздействието на турската пропаганда и опасявайки се, че смяната на имената няма да се ограничи само със смесените бракове, през 1983 г. 93 хил. български турци подават молби за изселване, без да има сключена нова спогодба. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 67, а. е. 3090, л. 59-61.)

рия, като пренебрегва факта, че става дума за смесени бракове и настоява, че се сменят имената на българските турци. Българският отговор е, че официалното поставяне на въпроса е „*груба намеса във вътрешните работи на България*“ и се предупреждава, че „*определени среди*“ в Турция подстрекават българските турци към автономия и изселване, но „*България не е Кипър и подобни действия няма да донесат нищо добро*“.[275]

Обтягането на отношенията е следствие от изостряне на противопоставянето Изток - Запад в глобален план. През пролетта и лятото на 1984 г. турската страна все по-често поставя темата за „*насилието*“ над българските турци и се стреми да демонстрира, че е техен защитник, при положение че политиката на българската държава към тях не е променена.[276] При посещението на П. Младенов в Турция през юли 1984 г. президентът К. Еврен и външният министър Вахит Халефоглу настойчиво говорят за „*насилствено преименуване на турското малцинство*“, но въпреки това разговорите по икономическото сътрудничество са доста конструктивни.[277] Българските управляващи разглеждат промяната в поведението на Анкара в контекста на политиката на САЩ за дестабилизиране на социалистическите страни. В нея важно място заемат обвиненията за нарушаване на човешките права. За България тази тема е особено подходяща като средство за натиск, при това без прякото ангажиране на САЩ, а като се използва съседна Турция и проблемът за българските турци. Опасенията на ръководството на БКП са, че това население ще бъде подтиквано към съпротива, която при засилващата се икономическа криза може да обхване по-широки слоеве. Българските служби за сигурност потвърждават опасенията с информации за активизиране на нелегалните групи сред българските турци, някои от които при надигането на теро-

[275] Пак там, оп. 101, а. е. 1087, л. 1-7.

[276] Това личи от приетото на 8 май 1984 г. решение на ПБ на ЦК на БКП, в което за българските турци се говори като за етническа група, а Т. Живков подчертава, че те няма да бъдат убеждавани, че *„непременно трябва да бъдат българи. Такова нещо няма, ние такава политика не водим и няма да си позволим да водим“*. (*„Възродителният процес“*..., Т. I, 137-151, 151-157, 160-162.)

[277] *Младенов, П.* Животът..., 129-131; *„Възродителният процес“*..., Т. II, 68-69.

ризма в световен мащаб се насочват към подобна тактика и една от тях на 30 август 1984 г. извършва бомбени атентати на аерогара Варна и в чакалнята на гара Пловдив.[278] В отговор властта засилва преследването на извършващите религиозни обреди и на носещите традиционно облекло. Особено силно се проявява насилието в разпоредбите на обществени места да се говори само на български.

В края на 1984 г. Т. Живков и тесен кръг негови приближени решават да направят рязък завой. Той трябва да ликвидира основната причина за външната намеса – турската общност, тъй като ако няма български турци, Турция няма да има кого да защитава. Най-бързо тази цел може да се постигне, като се променят видимите маркери за етническа „другост“ – имената, езикът, традиционните облекла и ритуали. Затова в много кратък срок – през декември 1984 г. и януари 1985 г., имената на 850 хил. български турци принудително са сменени с български. С това се слага начало на кампания, наречена „възродителен процес“, която трябва да накара тези хора да проумеят, че техните корени са български. Още преди да е приключила смяната на имената, в турската преса се надига вълна от антибългарска пропаганда. Турското правителство обаче не бърза да заеме позиция, тъй като не желае да предизвика срив в междудържавните отношения, а най-вече – масово изселване. То се опитва по неофициални пътища да се ориентира за ставащото в България. Президентът К. Еврен изпраща специални пратеници на среща с Т. Живков. На нея и двете страни твърдят, че искат запазване на добрите отношения, но всяка го пречупва през призмата на започналия „възродителен процес“. Живков обяснява, че България и Турция трябва да решават вътрешните си проблеми без външна намеса и ако Анкара засили атаките, България има възможности да отвърне по същия начин, но това ще влоши двустранните отношения.[279]

Турската страна се съобразява с твърдата позиция на Живков. В средата на февруари 1985 г. тя използва пребиваването в Турция на зам.-министъра на външната търговия Атанас Гинев, за да заяви

[278] А МВР, ф. 22, оп. 1, а. е. 205, л. 85-90; оп. 2, а. е. 231, л. 48-59; ф. 1, оп. 12, а. е. 573, л. 10-31, а. е. 581, л. 1-33.

[279] „*Възродителният* процес“..., Т. II, 75-79.

неофициално, но от най-високо ниво (чрез премиера Т. Йозал) готовност да преговаря с България за масово изселване с цел да „*да прибере всички турци*“, като посочва цифрата 800-900 хиляди[280] – възможност, която в продължение на 20 години незименно е отхвърляла. Очевидно това предложение не цели намиране на решение – немислимо е България да преговаря за изселване на български турци, след като според „възродителния процес“ такива няма, както е немислимо и Турция да „прибере“ 800-900 хил. души. То обаче ще покаже съпричастието на Турция към съдбата на тези хора и ще позволи вината за отказа от преговори да бъде хвърлена върху България. Предложението е нова крачка към влошаване на двустранните отношения и турското правителство я прави с известно закъснение и неохота, но тя е неизбежна, поради натиска на общественото мнение в Турция, отзвука от „възродителния процес“ в западните медии[281] и особено поради официалното заявление в началото на февруари 1985 г., че Държавният департамент на САЩ проявява загриженост относно насилствената смяна на имената на българските турци.[282] Внушенията на САЩ за по-активна официална позиция на Анкара карат турското правителство публично да изрази позицията си. В края на февруари българската и турската страна си разменят протестни ноти.[283] В отговор на обвиненията в турските медии българското правителство се отказва от тактиката си да не критикува в печата вътрешната политика на Турция и особено отношението към кюрдите.

В края на февруари 1985 г. Турция извежда проблема от двустранните му рамки, като запознава посланиците на ислямските страни в Анкара със своето становище по него. През април турската преса съобщава, че САЩ са обещали да подкрепят Турция пред международни организации и форуми.[284] Българската страна

[280] Пак там, 82-83.

[281] *Димитрова, Д.* Турският печат за т. нар. „възродителен процес“ (1984-1989 г.). – В: *Етническата* картина в България. С., 1993, 170-173; *Гочева, П.* През Босфора към възродителния процес. Б. г., 108-109.

[282] *Стоянов, В.* Турското население..., 168-169.

[283] „*Възродителният* процес“..., Т. II, 83-86, 88-89.

[284] От 1985 г. до 1987 г. Турция поставя въпроса за положението на *„турското национално малцинство“* в България пред повече от 30 международни форуми и организации. (*Гочева, П.* Цит. съч., с. 124.)

не закъснява с ответните действия и през март 1985 г. разяснява на посланиците, акредитирани в София, българската позиция. Живков търси подкрепа от новия съветски лидер М. Горбачов[285]. Така възможностите за пряк диалог се стесняват и още повече задълбочават настъпилата криза. И Турция, и България имат своите основания да бъдат непреклонни. Анкара от десетилетия настоява, че ислямът е белег за принадлежност към турската нация и разглежда българските мюсюлмани като част от нея. За всяка суверенна държава обаче интересът и претенциите на друга държава към дадена група нейни граждани по принцип се тълкува като намеса във вътрешните работи. Когато това става в условията на изострящото се блоково противопоставяне, чувствителността към такава намеса е още по-изразителна. Затова българските управляващи съзират в действията на Турция стремеж да се дискредитира България в международен план и да се въздейства върху българските турци, за да се трансформира естественото им недоволство от „възродителния процес“ в открито противопоставяне на режима в страната.

Поведението на Турция също е повлияно от втората Студена война. В задълбочаващото се противопоставяне Изток-Запад тя съзира възможност да извлече икономически и военни дивиденти от по-тясно ангажиране със САЩ, да отклони вниманието от състоянието на човешките права в самата Турция и от тежкия кипърски проблем и да намери средство за натиск върху България по въпроси, чието решаване се търси от години. Това обяснява острата атака, която официална Турция започва от пролетта на 1985 г. срещу

[285] На първата си среща с Горбачов на 24 октомври 1985 г. в София Т. Живков обяснява, че турците в България са 800 хил. и до 2000 г. ще станат един милион: *„Вие не можете да си представите какво ще бъде. Турската страна ще ги разглежда като част от турската нация. Ние не сме догледали някои неща. Те ги концентрират по границата и на вътрешни стратегически пунктове, да не говорим за местата, където се преминава през Балкана. Те са групирали села там, а ние не сме догледали това. Димитров е велик човек, но по тези въпроси той допусна грешки. Ние по това не говорим... Това е пета колона против Варшавския договор. А съзнанието на болшинството от тях е турско. Това са потурчени българи, но за пет века са асимилирани. И ние направихме това, което ви е известно. Сега населението си работи. Това не значи, че всичко е решено. Ще минат 10 години и ще се реши.“* (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 60, а. е. 372, л. 49-51.)

„възродителния процес“ в България, при положение че първоначалната й реакция е умерена и с подчертан стремеж към запазване на добрите отношения. Струва си да се напомни, че точно толкова умерена е турската позиция при смяната на имената на лицата от смесени бракове между 1982 г. и 1984 г. и особено при преименуването на българите-мохамедани през 70-те години. И при тях има нарушения на човешките права, но в условията на разведряването те не предизвикват криза в българо-турските отношения.

Надеждите на българските управляващи, че след смяната на имената „възродителният процес“ ще протече без особени сътресения, бързо се разсейват. Насилието консолидира българските турци и макар страхът от режима да отрежда голямо място най-вече на пасивната съпротива, започва да се увеличава и броят на участниците в нелегални групи, някои от които продължават терористичната си дейност. На 9 март 1985 г. на гара Буново е взривен вагонът за майки с деца във влака София-Бургас, взрив избухва и в хотел в Сливен, а на 30 юли 1986 г. е направен опит за взривяване на бомба в курорта „Дружба“. Други групи (напр. Турското националноосвободително движение в България – ТНОДБ) залагат на борбата „с мирни средства“ – саботажи, позиви и др. Властта все по-трудно овладява напрежението в страната, а отстояването пред международната общественост на правомерността на извършената смяна на имената се оказва практически невъзможно. България става синоним на нарушаване на човешките права и то в момент, когато това е една от основните теми в международната политика. Дори съюзниците й от Варшавския договор се дистанцират, докато Турция има силната подкрепа на САЩ, НАТО и ислямските страни.[286] При това след 1985 г. започва постепенно затопляне в съветско-американските отношения, а от есента на 1986 г. във Виена стартират няколко кръга от паралелни преговори по въпросите на сигурността и сътрудничеството в Европа.[287]

---

[286] *Баева, И., Калинова, Е.* Възродителният процес“ като международен проблем. Българската държава и „възродителният процес“ на международната арена. – В: „*Възродителният* процес“..., Т. II, 5-13.

[287] *Баев, Й.* Системата за европейска сигурност ..., 390-406.

На този фон „възродителният процес“ изглежда още по-неадекватен и от средата на 1986 г. българските управляващи започват да търсят възможности за възобновяване на диалога с Турция. На 7 ноември 1986 г., по време на съвещанието във Виена по въпросите на европейската сигурност, външните министри на България и Турция П. Младенов и Вахит Халефоглу за първи път разискват пряко кризата, без да достигнат до конкретен резултат.[288] Все пак на 19 декември 1986 г. и на 16-17 януари 1987 г. техните заместници водят конфиденциални разговори на неутрален терен – в Женева, които показват дълбочината на разрива и непримиримостта на позициите. В следващите месеци натискът върху България се засилва – Турция денонсира търговския договор, а първият зам.-държавен секретар на САЩ Джон Уайтхед посещава София (4 февруари 1987 г.) и обвинява Т. Живков, че България не е готова да разисква проблема за човешките права.[289] Напрежението расте, а взетите мерки не дават желания резултат и през март 1988 г. Политбюро обсъжда за пореден път „Тезиси по възродителния процес“. Т. Живков призовава да се отиде „*към нови смели решения, които да ни позволят да доведем това дело докрай... Това, че сме сменили имената, нищо не значи. Те се кръщават вкъщи, всяко новородено има две имена и т. н. При новите условия национализмът започва да се възражд*а“.[290] Същевременно на 23 февруари 1988 г. в Белград, по време на срещата на министрите на външните работи на балканските страни, представителите на България и Турция подписват протокол, който извежда отношенията от точката на замръзване. Създават се две смесени работни групи – по политическите и по икономическите въпроси, които провеждат по две срещи в средата на годината и обсъждат проекти на редица документи за отношенията между двете страни.[291] Към края на 1988 г. обаче раздвижването замира, а турската страна активизира атаките срещу България на международната сцена.

[288] „*Възродителният* процес“..., Т. II, 325-338.
[289] Пак там, 408-409; 416-320.
[290] Пак там, Т. I, 395-423.
[291] Пак там, Т. II, 550-554, 594-596.

През януари 1989 г. успешно завършва Виенската среща на представителите на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа. България предприема мерки за прилагането на нейните решения, особено в хуманитарната област, като ускорява приемането на закона за задграничните паспорти, който да позволи свободното пътуване на хората в чужбина. Този факт, както и предвидената за края на май 1989 г. Конференция по човешките измерения в Париж, активизират новосъздадените дисидентски организации в България, както и нелегалните организации на българските турци. Те подготвят демонстрации за възстановяване на имената и за зачитане на техния език и обичаи. Към средата на май започва да се надига изселническа вълна, а от 19 до 27 май 1989 г. в Североизточна България се организират масови митинги и демонстрации, напрежението нараства.[292] В сблъсъците с милицията има загинали от двете страни, а изселническата психоза става масова. На 29 май Т. Живков прави изявление по радиото и телевизията, че България е приела закони, които позволяват на всеки български гражданин да пътува където пожелае. Той припомня, че „*в Турция „режисьорите“ на антибългарската кампания подеха въпроса за изселването, като разтръбиха, че Турция е готова да приеме всички български мюсюлмани, които искат да се изселят. По този повод искам от името на българските мюсюлмани и от свое име в качеството ми на председател на Държавния съвет да се обърна най-настойчиво към съответните турски власти: отворете границата за всички български мюсюлмани, които желаят да отидат в Турция временно или да останат и да живеят там*“.[293] От края на май до 22 август, когато Турция едностранно затваря границата, 320 хиляди души тръгват на юг. Масовото изселване, цинично наречено „Голямата екскурзия“, се възприема по света като етническо прочистване и поставя България в изклю-

[292] *Секретно*! Протестните акции на турците в България. Януари – май 1989 г. Документи. Съст. *В. Ангелов.* С., 2009.

[293] *Живков, Т.* Единството на българския народ е грижа и съдба на всеки гражданин на нашето мило отечество (Изявление на Председателя на Държавния съвет на НРБ Т. Живков по БТ и БР, 29 май 1989 г.). – *Международни отношения*, 1989, № 5, 3-7; „*Възродителният* процес“..., Т. I, 517-519.

чително тежка вътрешно- и външнополитическа ситуация.[294] Тази криза слага началото на краха на целия режим.

Ситуацията става критична и за България, и за Турция. Намирането на решение става повече от наложително. По инициатива на шейха на Кувейт на 30 октомври 1989 г. в Кувейт се провежда среща на турския външен министър Месут Йълмаз със заместник-председателя на Министерския съвет Георги Йорданов, която поставя основата на уреждане на отношенията с Турция. Българската страна твърдо се противопоставя на опитите на Йълмаз да превърне въпроса за „*турското национално малцинство*“ в предварително условие за разговорите и предлага проекти на три документа: за развитие на двустранните контакти, за облекчаване на процедурите по събиране на разделените семейства и за регулиране на пътуванията на гражданите на двете страни. Петчасовите разговори завършват в примирителен тон и съгласие, че диалогът заслужава положителна оценка и че на следващата среща в Кувейт ще се обсъдят широк кръг въпроси от взаимен интерес.[295] В България обаче настъпват сериозни промени – на 10 номеври 1989 г. Т. Живков е свален от власт, срещата в Кувейт се осуетява, а пред България и Турция се отварят нови възможности за преодоляване на кризата и недоверието.

* * *

В годините на държавния социализъм балканската политика на България е изправена пред сериозни предизвикателства, които страната посреща с променлив успех в зависимост от степента на натиск от Москва, параметрите на отношенията Изток – Запад и разбиранията на управляващата Българска комунистическа партия за националните интереси. Резултатите зависят и от политиката на съседните Югославия, Гърция и Турция към

[294] За мотивите на изселилите се и за съдбата им вж.: *Димитрова, Д.* Българските турци преселници в Република Турция през 1989 година. – В: *Между* адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. С., 1998, 76-139; *Грозева, В.* Кървящата носталгия. С., 2000.

[295] Информация от Г. Йорданов до Политбюро на ЦК на БКП относно българо-турските срещи и разговори, проведени в Кувейт на 30 октомври 1989 г. Цит по: *Чакъров, К.* Цит. съч., 82-88; „*Възродителният* процес“..., Т. II, 790-792.

България. Усилията на режима да утвърди България като опора на съветското влияние в региона и в същото време да игре ролята на ключов фактор в сложните балкански взаимоотношения в отделни периоди дават някои добри резултати, но в крайна сметка оставят и много проблеми, чието решение в годините на прехода ще изисква нови подходи и нови съюзници.

ЗАПАДЪТ И ДЕМОКРАТИЧНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ИЗТОК

Витка Тошкова

Vitka Toshkova. **THE WEST AND THE DEMOCRATIC TRANSFORMATION OF THE EUROPEAN SOCIALIST EAST**

The author presents some concepts in the contemporary US and Russian historiographies about the East-West relations after 1945. Her attention is concentrated on the USA's efforts for overcoming the isolation of Eastern Europe through activation of trade, economic and cultural contacts and stimulation of its independence from Moscow. She also reveals the role of the "differentiated approach" as a successful strategy to erase the Socialist Bloc and to finally abandon the idea of reforming the socialist system.

В станалата знаменита статия „Американското столетие" на редактора и издателя Хенри Люс (Henry Luce), публикувана в "Life" на 17 февруари 1941 г., XX столетие е представено като века на Америка, защото САЩ стават за първи път „доминираща сила в света".[1] Оптимистичното послание Хенри Люс обосновава още с това, че страната е благословена „повече да дава, отколкото да получава", че Америка е „генератор" на идеалите за „Свобода и Справедливост", че американският интернационализъм трябва да е от полза и да принадлежи на хората …

В американската историография мисията на Съединените щати да се влияе върху развитието на „глобалната демокрация", да се провокира „напрежение между демокрацията и капитализма", да се стимулира „американизацията на световната култура" се дискутира и в последното десетилетие на изтеклия век. В анализите по съдържанието на статията се интерпретират много теми, които отразяват активното участие на САЩ „в реорганизацията на политическата власт" в морално-позитивна посока, в

[1] Статията "The American Century" е препечатана в *Diplomatic History*, Vol. 23, No 2 (Spring 1999), 159-171.

утвърждаването на идеята за „националните интереси", в отстояването на филантропията …[2]

Но триумфалистичните оценки не изместват критичните анализи на причините за някои недалновидни ходове на Вашингтон през различни етапи от следвоенното развитие на Европа. Не се спестяват и упреците към непоследователните и дори безпринципни решения на президента Хари Труман и на част от неговата администрация, към антикомунистическата истерия, организирана от Джоузеф Реймънд МакКарти (Joseph Raymond McCarthy), разразила се особено силно при президента Дуайт Айзенхауър, към не винаги адекватните и резултатни външнополитически концепции, създавани за ерозирането на СССР и на неговите комунистически съюзници в Източна Европа.[3]

Заплахите на Х. Труман, отправени през 1952 г. към Съветския съюз и Китай да напуснат за 10 дни Корея или ще се сблъскат с „тотална война", в която ще бъдат унищожени градовете Москва, Ленинград, Владивосток, Пекин, Шанхай, А. Офнър нарича фантазиране. Смята „приноса" на американския президент за разширяването на Студената война и „милитаризирането на американската външна политика" за „значителен". Временният монопол над атомната бомба също окуражава Труман да вярва, че може да откаже на Москва „фиксирана сума" за германските репарации. Твърде очевидно е неговото „незачитане на руските претенции за компенсации" заради военновременните загуби на Съветите. Отрицателен ефект е отчетен и на установената от САЩ „зонална репарационна политика". Според А. Офнър тя още повече утвърждава разделението Изток-

[2] За детайли вж.: *Roundtable*, A. The American Century: (Part I, Part II) – *Diplomatic History*, Vol. 23, No 2 (Spring 1999), 157-370; No 3 (Summer 1999), 391-537.

[3] *Caute, D.* The Great Fear. The Anti-Communist Purge Under Truman and Eisenhower. Simon and Schuster. New York, 1978; *Offner, Arnold A*. "Another Such Victory": President Truman, American Foreign Policy, and the Cold War. – *Diplomatic History*, Vol. 23, No 2 (Spring 1999), 127-155; *Logevall, A. F.* Critique of Containment. – *Diplomatic History*, Vol. 28, No 4, (September 2004), 473-499.

Запад и намалява перспективите за обединението на Германия, въпреки че „Сталин е отворен за идеята" за обединена, но и за неутрална Германия. Забелязан е и слабият му интерес към преговори, когато във Вашингтон се решава Западна Германия да бъде „крайъгълният камък" на „Плана Маршал" и реконструкцията на Западна Европа. Споменатото изключение – „вливането на Изтока в Запада" и присъединяването на Западна Германия към Северноатлантическия военен съюз – естествено, е неприемливо за Кремъл. Много от изпуснатите възможности за разумно регулиране на отношенията с Източния блок се обясняват с Труманова та „несигурност" в дипломацията, която го кара да вижда конфликтите само в „черно и бяло", разбира се, винаги провокирани от „съветските машинации", и да разделя нациите на „свободни" и „тоталитарни" общества. Склонен да стеснява опциите за външнополитическия избор на САЩ, когато ги представя на американската общественост, той, подчертава А. Офнър, остава „провинциален националист", лишен от лидерските качества „да придвижи Америка извън конфликта и към детант". Нещо повече, налага конфронтационната идеология в Студената война, превърнала се в „modus operandi" за следващите администрации и идващите две генерации. Наред с цитираните обобщения от края на двадесетилетието, в статията на А. Офнър са представени и мнения за Х. Труман като „алегория на американския живот", издигнал Америка до нивото на „триумфираща суперсила"; споменават се автори (М. Лефлър), за които президентът не е бил „нито наивен, нито идеалист, а реалист", чиято администрация, „въпреки сериозните и скъпоструващи грешки, благоразумно защити националната сигурност на Америка срещу реалните или предполагаеми съветски заплахи".[4]

[4] *Offner, A.*. Op. cit., 127-128. Подробен анализ предлага *Leffler, M.P.* For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union, and the Cold War. New York, 2007. За съвременните историографски концепции вж.: *Егорова, Н. И.* Новая история "холодной войны" в современых зарубежных исследованиях. – *Новая и новейшая история*, 2009, № 4, 116-129.

Твърдения за незадоволителни дипломатически контакти особено през десетилетието след приключването на Втората световна война също намират интерпретации в американската историография.[5] Ф. Логевал посочва 1963 година за времето, когато се появява „духът на компромиса" чрез съгласие за двустранен обмен и с Договора за ограничаване и забрана на ядрените опити. И едва през 1969 г. президентът Ричард Никсън формулира необходимостта от „ера на преговори", доказана в международната дипломатическа практика с взаимните посещения в Москва и Вашингтон на най-високо ниво. Често обаче се пренебрегва въздействието на човешкия фактор: „Конфронтацията е в резултат от решенията на отделни човешки същества, които са могли да направят друг избор, могли са да направят повече, особено да продължат дипломатическия диалог, да търсят решения чрез преговори за сложни международни проблеми." За Ф. Логевал американските реализатори на концепцията за „сдържането" на съветското влияние не превръщат във „вероятна перспектива" съдържащата се в нея възможност за преговори. Те, поради комплекс от причини, още „от самото начало определиха своя избор на политика спрямо Съветския съюз в изключително тесни рамки и е малко вероятно да са обмисляли сериозно да постъпят по друг начин". Недостатъчни според него са и ортодоксалните и ранните ревизионистични аргументи за „неизбежността" на Студената война, че „сталинската агресия диктува политиката на Вашингтон и че американският стремеж към икономическа хегемония прави невъзможно примиряването с Москва". Обръща внимание и на проблема за американската „изключителност", но не в смисъл на „превъзходство", а като „различие". Смята, че този аспект се нуждае от по-задълбочени сравнителни изследвания за отношението към „сдържането" на континенталните сили в НАТО и вероятно те ще потвърдят казаното от Алексис Токвил

[5] *Logevall, F.* Op.cit., 473-474.

(Tocqueville) преди около 160 години, че „позицията на Америка е действително изключителна".[6]

Дебатите по същността на възприетата от 1947 г. стратегия на „сдържането" продължават и след края на Студената война. В част от историографските тези за замислите и прилаганите политически схеми от западната част на изчезващата Антихитлеристка коалиция след победата във втория световен конфликт все повече се утвърждава мнението за „по-радикалното изменение" на американската политика към СССР. Изследователските обобщения от последните години обосновано изтъкват, че преходът, който вашингтонският управляващ елит прави в отношението си към Москва, има негативен заряд. Добре формулирана е военновременната позиция на Рузвелтовата администрация към партньорското самочувствие на Сталин като „търпимо-снизходителна".[7]

Преминаването към политиката на „сдържане", приета от администрацията на Хари Труман, регистрира втвърдяване на американските претенции към поведението на Кремъл в Източна Европа. Целта вече е не само да се спре съветската „експанзия", но и да се разруши съветската политическа система.

Перспективите за сътрудничество между Запада и Изтока извън пропагандно-идеологическите догми и усилията да се сатанизира противникът, макар и трудно, и в различна степен, се реализират. Независимо от упреците, тиражирани в интерпретациите на ортодоксалната школа за „виновниците" за Студената война (ортодоксалните анализатори защитават тезата, че Москва отхвърля „честния" стремеж на Запада и преди всичко на САЩ да работят съвместно със Съветския съюз), в практиката „желязната завеса" получава пробойни със съдействието и на двете страни. Макар че дискусиите между ортодоксал-традиционалистите и резизионистите за „приносите" на суперсилите в разпалването на Студената

[6] Ibidem, p. 499.

[7] С богато документиран анализ представя проблемите в отношенията между Вашингтон и Москва през 40-те години на миналия век Владимир Печатнов в монографията „Сталин, Рузвелт, Трумэн: СССР и США в 1940-х гг." М., 2006, 639-657.

война да продължават и през XXI столетие, разсекретените нови руски архивни колекции също потвърждават ревизионистичната концепция и за американско (понякога доста активно) участие в поддържане на противопоставянето между Изтока и Запада.

Разбира се, не бива да се пренебрегва обстоятелството, че и двете страни упорито отстояват своите интереси и че трябва да продължи прецизирането на провокационните действия и реакциите на обекта, към когото са насочени (било на СССР, било на САЩ). Но в най-новите изследвания се поставя и въпросът за отсъствието на американски „компромисен вариант", чрез който да се проверят съветските намерения в дадена конфликтна ситуация.

Много са обясненията за причините, предизвикали „повишената чувствителност" на Вашингтон към следвоенния статус на СССР като „световна суперсила". При това тревожи и обстоятелството, че съветската държава предлага „алтернативен модел" за развитие. Фактически появата на социално-политическа алтернатива, в допълнение към доказаните възможности за мобилизация на всички ресурси за победа над хитлеристкия съюз, е съветското предизвикателство, пред което се изправя Западът и преди всичко САЩ след Втората световна война.

Историята на американско-съветските отношения от края на 40-те до тоталната десъветизация в края на 80-те години недвусмислено доказва, че във Вашингтон натежава решението за „отвоюването" на геополитическата територия, контролирана от Москва, и възпрепятстване утвърждаването на Съветския съюз като паралелен силов център. За изпълнението на тази задача и реализацията на главната цел – ерозията на съветския режим и налагането на „западните ценности" – се създават и прилагат нови доктрини: „освобождаването" на Източна Европа, „изграждането на мостове", „диференциран подход"… По време на тяхната експлоатация в Източна Европа се откриват несъвършенствата и ефективността им. С други думи, начертаните схеми за влияние се пускат в употреба, за да се преценят мащабите на тяхното въздействие.

Отказът от прекалена радикализация и предпочитанията към по-либерален подход, за да не се провокира пълната изолация на Запада от Изтока (и обратното) в името на източното приобщаване към западните стандарти, се превръща в гаранция за успеха на доброволно направения (до известна степен договорен) избор на Кремъл в полза на „западното преустройство" на съветската система. Всъщност Москва демонстрира здрав разум, за да признае, че създаденият модел, с йерархично функциониращa номенклатурна структура, съблазнявана повече от привилегиите, отколкото от изпълнението на задачите за „благоденствието" на трудещите се при еднопартийна власт, е нереформируем. Или „реформаторите" не желаят да го съхранят, за да не се лишат от възможностите, които ще им предостави раздържавяването, многопартийната система, свободата за частна инициатива…

Периодично стимули за преосмисляне на системните „предимства" дава необходимостта от взаимен обмен в сферата на икономиката, търговията, културата. Контактите на страните от Източноевропейския блок със Запада се поддържат с различна степен на интензивност след подписването на мирните договори (10 февруари 1947 г.) с бившите съюзници на Третия райх – България, Румъния и Унгария. Дотогава „запознаването" с готвените за бъдещи съветски съюзници държави се извършва чрез американските и британските мисии към Съюзническите контролни комисии (СКК), оторизирани да наблюдават изпълнението на сключените примирия. Непосредствен и ценен опит западните представители набират и при изпълнението на служебните си задължения, директно обвързани с разрешения (и благоволение) от страна на съветското ръководство на СКК.[8]

[8] Богата информация за Американската военна мисия в СКК за България дава публикацията: *The American Military* Mission in the Allied Control Commission for Bulgaria. 1944-1947. History and Transcript. Edited by *Boll, Michael M.* East European Monographs. Boulder. Distributed by Columbia University Press, New York, 1985.

Подписването на мирните договори и влизането им в сила ускорява официалното признаване на „народнодемократичните правителства" на бившите германски сателити от Великобритания и САЩ. Но връзките са обременени първоначално от несъвпадението на представите за същността на парламентарната демокрация, за „свободните избори", за „човешките права" на западните сили и „обучаваните" и подвластни на Москва лидери на „новите демокрации".

Смъртта на Й. Сталин (5 март 1953 г.) дава шанс на „полиберално" настроените членове на съветското ръководство. По всичко личи, че те са осъзнали безперспективността на политиката да се подозират контрагентите най-напред в антисъветски замисли и са готови да възстановят и нормализират нарушените връзки както в рамките на съветския блок, така и със западните държави. Специфичното ускорение е предизвикано от обявената идея на Кремъл (вече прокламирана като международни принципи от Китай и Индия през 1954 г.) за „мирно съвместно съществуване" между Изтока и Запада.

Постепенното излизане от едностранната ориентация към СССР източноевропейските съюзници осъществяват според „степента на зависимост" от Москва и спецификата в отношенията им със Запада.

Прагматичното обяснение на посланието се свързва с опитите на съветското ръководство да постигне разведряване в международните отношения, което да позволи намаляване на въоръженията и едновременно с това обезвреждане на взривоопасните точки в европейската зона за сигурност на СССР. А такива следват със съкратени интервали: отстраняването на Югославия от Коминформбюро, предизвикало неприятни последствия и ангажименти за всички членове на организацията; правителствената рокада в Чехословакия през февруари 1948 г.; вълненията в ГДР през лятото на 1953 г.; в Полша и Унгария през 1956 г.; окупацията на Чехословакия през август 1968 г.

Планираните стратегии за дестабилизирането на Източния блок, анализирани в редица монографични трудове по политиката на САЩ към Източна Европа, категорично опровергават твърдението за отсъствието на интерес, а и на амбиции за чувствително присъствие в региона. Друг е въпросът, че с повече внимание са дарени страни като Румъния, Полша, Унгария, Чехословакия; за България и ГДР (и по-късно през 70-те години за ЧССР) се издигат наказателни картони заради безпринципно поддържане на всички съветски инициативи.

Противното мнение защитава тезата, че Източна Европа представлява „особено направление" във външната политика на САЩ. Оценен като „четвърта сила" в света (след САЩ, Западна Европа и СССР), районът е натоварен от американските външнополитически експерти с перспективната задача да оказва натиск върху поведението на Москва.

В изработването на „обща политика" към страните от източната част на континента западните държави не участват с единна концепция за преодоляване на противопоставянето. Макар че през 60-те години ясно се очертава тенденцията към сътрудничество със страните от Европейския Изток, желанието за добронамерени контакти в част от управляващия западен елит се сблъсква с „враждебността" на „крайно консервативните сили".

Дискусии „за" и „против" нормален диалог с източноевропейските страни протичат по същото време и в САЩ. Самостоятелно или съвместно със Западна Европа, официален Вашингтон се ориентира към по-реалистичен курс. Усилия за преодоляване на конфронтационните нагласи, за да станат достъпни за източноевропейските народи западните цивилизационни стандарти и се нарушат строго охраняваните връзки с Москва, се полагат още през 50-те години. „Духът на Женева", останал за кратко след конференцията от юли 1955 г., дава известни надежди, че е възможно да се постигне договаряне с основните западни сили по проблемите на Източна Европа.

Активно прилага политиката на ухажване на населението в отделни източноевропейски страни президентът Джон Кенеди в началото на 60-те години. Неговото посещение в Западен Берлин в края на юни 1963 г. прави обръщението към жителите на града „Ich bin ein Berliner" (26 юни) символ на съпричастност и сбъдващо се очакване, че „желязната завеса" може да бъде повдигната и да се очертаят „нови хоризонти". (В началото на 70-те години САЩ вече са готови за по-широка координация на източноевропейската си политика чрез организациите на Западна Европа.[9])

По-твърдият курс на Линдън Джонсън не продължава много и бързо започва да се реализира концепцията за „изграждане на мостове".

С точен прицел във времето е политиката на „диференцирания подход". При дешифрирането на концепцията е необходимо да се спомене демонстративното „затопляне" на отношенията с отделни социалистически страни, заиграването с националното самочувствие и опитите да се подклаждат тлеещите разногласия със СССР и между някои от съседите в Източния блок. Специално внимание се обръща на разширяващите се дипломатически отношения, активизирането на културния и туристическия обмен, облекчаване на кредитирането. Примерите са достатъчни. През втората половина на 60-те години Конгресът на САЩ обсъжда въпроса за отпускане на кредити и заеми на Югославия и Полша; повишен е рангът (в посолства) на дипломатическите представителства на България и Унгария в Съединените щати; предложението на Държавния департамент (през 1959 г. инициативата е на София) до българската легация във Вашингтон е с дата 11 ноември 1966 г. Предприето е изпълнение на декларацията в речта на президента Л. Джонсън от 7 октомври за подобряване и разширяване на

[9] *The Cold War*. A History through Documents. Compiled and Edited by *Judge, Edward H.* – John W. Langdon, LeMoyne College. Prentice Hall. Upper Saddle River. New Jersey, 1999, 127-128.

отношенията със социалистическите страни. Официалните съобщения за договореното съгласие българската преса публикува на 29 ноември, а американската – на 28 с.м. Разширява се търговията с Румъния. Видимо укрепват културните връзки с Чехословакия. Управлението на процеса към съживяване на икономическите връзки със социалистическите страни официално се регламентира с внесените през 1966-1968 г. в Конгреса законопроекти за разширяване на търговията между САЩ и Източна Европа (без ГДР и Албания). Реализацията на повечето от тях е възпрепятствана от усложнената международна обстановка заради войната във Виетнам.

В историографските анализи за периода на 60-те години се изтъква специалното внимание, с което САЩ се отнасят към проблема за активизирането на икономическите връзки със страните от Източна Европа. Неслучайно те се смятат за подходящия инструмент в състояние „да съблазнява", за да пренасочва тяхната ориентация и то с определен политически подтекст.[10]

Повишеният интерес на Вашингтон към перспективите за развитие на Източна Европа и задачите и целите на американската външна политика намират отражение в изследванията на известни специалисти. В тях се анализират външнополитическите концепции на САЩ към Източна Европа, обстойно се проследяват вътрешнополитическите особености на всяка страна в региона и се дискутират индивидуалните нагласи за диалог със Запада. Възможностите за рентабилни отношения с тези държави са оценени,

[10] Темата за успешните опити на Западния алианс да смекчи ембаргото в сферата на икономиката и културния обмен с Източна Европа е добре представена от И.И. Орлик в серията статии, включени в том 2 на тритомното издание *„Центрально-Восточная Европа* во второй половине XX века. В трех томах. Том второй. От стабилизации к кризису 1966-1989". М, 2002, 237-286, 313-340. Проблемите са изследвани също от много западни автори, сред които ще посоча като пример *Garthoff, Reymond L.* Détente and Confrontation. American-Soviet Relations from Nixon to Reagan. Revised Edition. The Brookings Institution. Washington, D. C. 1994; *Great Transition*. American-Soviet Relations and the End of the Cold War. The Brookings Institution. Washington. D.C., 1994.

както бе отбелязано вече, високо. Популярни стават изследвания като „Американската политика към Източна Европа" (Джон Кембъл, 1965), „Западната политика и Източна Европа" (Чикаго, 1966), „Съединените щати и Източна Европа" (1967).[11]

Непрецизирани са твърденията, че конфронтацията между Изтока и Запада е непреодолима. Всъщност, макар и повече в пропагандан дух, тезата за разделението до постигане на победа (всяка от страните я обещава) периодично влиза в мобилизиращите лозунги на пропагандните централи. В реалната политика обаче пробиви в „желязната завеса" се правят и отдясно, и отляво.

За Вашингтон обобщените препоръки от средата на 60-те години за политиката към Източна Европа предвиждат „ликвидиране" на връзките със СССР, разпускане на Организацията на Варшавския договор (ОВД) чрез провокирано излизане от ОВД и придържане към неутрална позиция и осъществяване на вътрешнополитическа реорганизация по модела на западните демокрации. Забележително е заключението в анализа на И. Орлик: „Това беше като цяло конструктивна и, както показаха събитията от следващите две десетилетия, ефективна концепция на политиката не само на САЩ, но и на целия Запад по отношение на Източна Европа**.**"[12]

За постигането на определените цели във Вашингтон се обсъждат варианти за въздействие, които са в скалата на твърд, по-мек и либерален курс. Съдържанието им съответно предвижда: продължаване на икономическия, дипломатическия и идеологическия натиск, постепенно отслабване на връзките между Източна Европа и СССР и засилване на контактите със

[11] *Campbell, J. C.* American Policy toward Communist Eastern Europe: the Choices Ahead. Minneapolis, 1965; *Brzezinski, Z.* Alternative to Partition. For a Broaden Conception of America's Role in Europe. New York, 1965; *Western Policy* and Eastern Europe. Chicago, 1966; *The United States* and Eastern Europe. Ed. by *Byrnes, R. F.* New York, 1967.

[12] *Центрально*-Восточная Европа …, с. 315

САЩ и последно – обединени усилия за либерализиране както на Източна Европа, така и на СССР, за да се елиминира съпротивата на Москва срещу американските опити за влияние в региона. В общи линии изборът на стратегия и тактика клони към по-умерени действия, което се потвърждава от американската реакция по време на събитията в Чехословакия от август 1968 г. Именно отказът от агресивна намеса и пасивната реакция на официален Вашингтон предизвикват критиките на някои дясноконсервативни кръгове в САЩ. Все пак остава констатацията, че „конгресмените се противопоставиха на инвазията, но не притиснаха Джонсън да действа от позиция на силата".[13] В съвременната руска историография резултатите от инвазията се формулират в кратките пасажи – „позицията на Съветския съюз понася сериозни загуби на световната арена, в световната политика"; „…вкарването на войски на ОВД в Чехословакия изостри кризата в световното комунистическо движение, създаде остри противоречия в социалистическата система…"[14]

Въпреки строго охраняваната съветска зона на сигурност в Източна Европа, преди всичко от вътрешните опити за „облагородяване" на социализма, американските външнополитически идеолози наблюдават внимателно социално-политическото състояние на страните в региона. Задачата е да се удовлетвори изискването за награждаване на усилията да се постигне в една или друга степен външнополитическа независимост от съветския патрон. За смекчаването на вътрешнополитическата система съответно се прилагат икономически санкции срещу показалите прекалена праволинейност правителства. Трайно обаче остава концепцията за „изграждане на мостове", представена през средата на 60-те години и продължила до първата половина на 70-те години. Разбира се,

[13] *Paul Kubricht, A*. Confronting Liberalization and Military Invasion: America and the Johnson Administration Respond to the 1968 Prague Summer. – In: *Jahrbucher* fur Geschichte Osteuropas, Neue Folge, Band 40 (1992), Heft 2, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, S. 207.

[14] *Центрально*-Восточная Европа…, 282-283.

гласовете на американските „ястреби" не престават да се чуват и по времето на президента Ричард Никсън. През пролетта на 1970 г. те настояват да се окаже помощ на „угнетените народи" от Източна Европа, да се премахне „чуждата за тях форма на управление", да им се върне „националната независимост"… Въпреки това именно екипът на Никсън започва промяната в политиката на САЩ към Източна Европа. Признава се, че е наложително да се преговаря с източноевропейските страни. Но не като се изолира СССР. Ето защо процесът на разширяване на отношенията с Източна Европа се стимулира от активизирания диалог между Вашингтон и Москва. Новият подход е възнаграден с установяването на по-близки връзки с част от социалистическите страни. През 1972 г. са подписани 6 полско-американски споразумения за сътрудничество. Същата година Никсън удостоява Варшава с официална визита. Две години по-късно (1974 г.) първият секретар на ПОРП посещава САЩ и са сключени още 9 споразумения, включително за принципите на полско-американските отношения и за развитието на полско-американското сътрудничество. Чувствително са разширени търговските, икономическите и културните връзки.

От средата на 60-те години съществени изменения настъпват и в диалога между Вашингтон и Букурещ. През август 1969 г. в Румъния пристига с официална визита Р. Никсън. Следващата година (октомври) Н. Чаушеску е в САЩ във връзка с XXV сесия на ОС на ООН и води преговори с американския президент, с представители на деловите среди. Следват посещенията на Чаушеску в САЩ (1973 г.) и на президента Джералд Форд в Румъния през лятото на 1975 г. Бурната размяна на делегации се отразява благотворно върху американско-румънските икономически и научно-технически отношения.

Не са пренебрегнати (макар и не толкова интензивни заради политически съображения) и отношенията с България, Унгария и Чехословакия. Установени са дипломатически отношения с ГДР.

* * *

На този трансатлантически фон, създаден с усилията на влиятелни американски държавници, ангажирани със следвоенната уредба на Европа, участието на западноевропейските държави в диалога с Източния блок е твърде осезаемо. От особено значение са отношенията на ФРГ с Източна Европа и ГДР. Забележимо променени са те от средата на 60-те години, когато в Бон се ориентират към стратегия на „политически реализъм". В началото на следващото десетилетие (21 декември 1973 г.) между НРБ и ФРГ са установени дипломатически отношения.

Важен показател за благоприятната промяна в отношенията между западноевропейските държави и Източна Европа е увеличението на търговския обмен. За това свидетелства средногодишният темп на прираста на търговския оборот на страните от СИВ със Западна Европа, който от 9.2% през втората половина на 60-те години достига до 25.7% през първата половина на 70-те години.[15]

В началото на 70-те години се отчитат и обнадеждаващи показатели за ръст на търговията на САЩ със СИВ. През 1972 г. например стокооборотът се увеличава повече от 80%, а експортът на САЩ в страните от СИВ за 1973 г. нараства до 1.8 млрд. щ. д. в сравнение с 1972 г., когато е бил 0.8 млрд. щ. д.

Вашингтон също е принуден да приеме редица закони, с които се освобождава от контрол експортът в социалистическите страни на около 500 позиции. Опростена е също процедурата по издаване на лицензи. През август 1973 г. е приет закон за равни експортни възможности, който съкращава експортния контрол върху някои американски стоки. Ако през 1972 г. в „Забранителния списък" са били включени 550 позиции, то в края на 1973 г. броят на неразрешените стоки за износ са само 73.

[15] Вж. специално: *Кандиларов, Е.* Диалог и толерантност по време на Студената война. (България и развитите капиталистически държави). – В: *Диалог* и толерантност в политиката. С., 2007, 107-127.

Много скоро обаче към закона от 1973 г. са приети различни дискриминационни поправки, които отново усложняват икономическите отношения на САЩ с Източна Европа. Макар и с препятствия, позитивният дух все пак надделява.

Предвид темата на сборника, с повече информация ще бъде представен проблемът за отношението на САЩ към България. Още повече, че връзките София-Вашингтон концентрират в доста голям обем негативните тенденции в съветско-американските отношения. Заслужава да се припомни, че именно България обявява за „персона нон грата" американския пълномощен министър Доналд Рийд Хийт през януари 1950 г., а Министерството на външните работи не успява да тушира инцидента и да предотврати инициираното от Държавния департамент прекъсване на дипломатическите отношения между САЩ и НРБ на 20 февруари с. г. Опити за нормализиране на диалога София прави почти веднага след смъртта на Сталин в юбилейна реч от септември 1953 г. на В. Червенков по случай националния празник. Помирителните жестове намират малко поддръжници във Вашингтон и България понася сериозни щети в международен план. Все пак взаимният интерес надделява – България става част от военнополитическата организация на Варшавския договор (14 май 1955 г.), през декември с.г. е приета в ООН. Следват няколко припомняния от българска страна (Т. Живков, 1957 г.) и доуточняване на американските претенции. Официалните отношения са възстановени на 24 март 1959 г., но с ранг „легации", въпреки българските аспирации за „посолства". Едва през ноември 1966 г. нивото на мисиите е повишено. Върху състоянието на българо-американските отношения твърде силно влияе „диференцираният подход" като американски критерий за предпочитанията на Вашингтон към отделните съюзници на СССР. Всъщност те се определят от проявената склонност на всяка страна към относителна независимост от Москва. Това условие се обвързва с предоставя-

нето на „статут на най-облагодетелствана нация", чрез който се осигурява правото за търговия със САЩ при равноправни условия. Такъв получават Полша (1960 г., отнет за кратко заради военното положение през 1980/81 г.), Румъния (1975 г.), Унгария (1978 г.). Поправката „Джексън-Ваник" към Търговския закон от 1974 г. обвързва статута на НОН с политически претенции – да се разрешава емигриране на запад. И макар че България е сред второстепенните обекти за „съблазняване", започналият детант в международните отношения (1973/1975 г.) дава своето отражение и върху връзките със София. През май 1973 г. в България идва група предприемачи/бизнесмени, с които се обсъжда въпросът за износ в САЩ на български електрокари. През есента на 1974 г. е сключено споразумение за създаване на Българо-американски икономически съвет. Сключена е Консулска спогодба (1974 г.), Риболовна спогодба (1976 г.), Спогодба за обмен и сътрудничество в областта на културата, образованието, науката и техниката (1977 г.), Споразумение за партньорство в областта на селското стопанство (1979 г.). Остават обаче и дискриминационни ограничения – спрямо износа на източни сортове тютюни… В началото на 80-те години България става обект на силна пропагандна атака във връзка с покушението срещу папа Йоан-Павел II на 13 май 1981 г. и т.нар. „българска следа". Допълнителен удар в отношенията със САЩ и Западна Европа след 1984 г. нанася „възродителният процес". Независимо от неблагополучията, процесите в България след 1985 г. се наблюдават от Вашингтон чрез поддържане на контакти на най-високо ниво (от българска страна), без да се правят опити за изолирането на страната.[16]

За разлика от България и като знак на специална добронамереност през 60-те и 70-те години значително се увеличава

[16] *Тошкова, В.* САЩ и България. Политически отношения. С., 2007. Вж. също непубликуваната дисертация на *Теодор Талев* „България в източноевропейската политика на САЩ от края на 50-те до средата на 80-те години на XX век". С., 2009.

стокооборотът между САЩ и Румъния. За 1973 г. (в сравнение с 1960 г.) той нараства „повече от 25 пъти". Нещо повече, по същото време Американската вносно-износна банка гарантира отпускането на фирмени и търговски кредити на Румъния. Американският дял във външната търговия на Румъния със Запада е 7.5%. През 1975 г. е регистриран нов успех – сключено е първото американско-румънско търговско споразумение и на Румъния е предоставен „режим на най-облагодетелствана нация" (НОН).

Въпреки диференцирано демонстрираното благоразположение към някои от социалистическите страни и увеличаването на стокооборота през 1975 г. с повече от 7 пъти в сравнение с началото на 70-те години, ограниченията в кредитно-финансовата и митническата сфера ощетяват сериозно страните от СИВ, особено тези без статут на НОН. Дискриминационните мерки започват да се възприемат негативно от по-широки кръгове на американската общественост. В допитване, проведено през декември 1975 г., 52% от запитаните американци се изказват за развитието на търговията със социалистическите страни; против са 25%.

Много по-бурно се развиват търговските връзки с ФРГ. През първата половина на 70-те години стокооборотът със страните от Източна Европа нараства от 16.4 млрд. западногермански марки за 1970 г. на 25.5 млрд. марки през 1974 г.

Забележимото оживление в отношенията между страните на СИВ от 70-те години, без съмнение повлияно от емблематичното събитие в политиката на детант – подписването на Хелзинкския акт за сигурност и сътрудничество (1975 г.), макар и с известни затруднения, продължава през 80-те години. В някои аналитични доклади на руски експерти от специализирани институти по икономика и политика (1990 г.) периодът от началото на 80-те години е определен като „неблагоприятен" за отношенията на повечето източноевропейски страни със Запада и обременен с военнополитическа и идеологическа конфронтация между СССР и САЩ, между Изтока и Запада.

Събитията в Полша през 1980/1981 г. провокират засилването на блоковата „дисциплина" в НАТО и ОВД и дори водят до икономически санкции към ПНР и СССР. Западните прогнози не дават шанс на трансформацията в социалистическата система без готовност на съветското ръководство за дълбоки реформи. Сътресенията са ясно изразени в отношенията между Вашингтон и Москва през първия мандат на Р. Рейгън. Без колебание се демонстрира „ожесточение" на курса към Съветския съюз и дори според някои анализи се стига до отказ от концепцията за „диференцираното разведряване". Възприема се нов подход в политиката към Източна Европа, като принципът на „диференциацията" вече не се прилага индивидуално, а към обособените групи от държави. Разделението се прави според склонността на техните ръководства да се обвързват по-плътно (и безкритично) към директивите на Кремъл. Именно в началото на 80-те години ПНР е поставена до ЧССР, ГДР и България, смятани за откровени съветски „сателити", и затова с ограничени връзки със САЩ. Дори, по думите на проф. Р. Гартхоф, Р. Рейгън прави опити да застави западноевропейските съюзници да обявят на Полша „пуническа икономическа война". Но се издигат и други становища, споделяни от представители на Държавния департамент. Донякъде техен изразител става помощник държавният секретар за европейските дела Л. Егълбъргер, изслушан от подкомитета на Камарата на представителите през юни 1981 г. Той препотвърждава възприетия принцип на изработване на индивидуални политически проекти за всяка страна от Източна Европа, като се отчитат техните отношения със СССР на базата на два критерия: степента, до която страните в Източна Европа „ще следват независима външна политика и/или по-либерална вътрешна политика".[17] Към групата на Унгария, Румъния, Полша (без времето на санкциите заради военното положение) и Югославия американската администра-

[17] *Garthoff, R.* The Great Transition…, 559-560.

ция проявява подчертана благосклонност, поддържа активен диалог. Оказва се и специално внимание чрез високото ниво на представителност при визитите: вицепрезидентът Джордж Буш посещава Румъния, Унгария и Югославия през 1983 г.; следват обиколките и на държавните секретари Александър Хейг и Джордж Шулц в СФРЮ, СРР и УНР.

Времето за „преустройство" е маркирано от смяната на съветския политически връх (1985 г.) и се свързва с името на новия генерален секретар Михаил Горбачов. Освобождаването от опеката на лидера в Източния блок се извършва по желанието на Кремъл, макар по различни канали да се наблюдава как се реализира реформирането от съюзниците. В някои руски анализи се отбелязва, че изборът на собствен път към Запада тези страни извършвали „без да се страхуват от обвиненията от страна на своя могъщ съюзник – СССР, че отстъпват от „общата линия" на социалистическата общност, че идеологически отстъпват и тем подобни грехове, което нерядко се е случвало в миналото.[18]

Еманципацията на (все още) социалистическите страни от Москва и ориентацията им на Запад се засилва в края на десетилетието. САЩ и Западна Европа също се стараят да активизират и обновят „източната си политика". Послания за промени излъчва и Москва. Те се реализират в поощряването за подмяната на властта в страните от Източна Европа, детронирането на застарялата авторитарно-бюрократична партийна върхушка и обсебването на държавното ръководство от лидери-реформатори. Уверенията, че извършените властови рокади през втората половина на 1989 г. ще бъдат „одобрени" от Кремъл и няма да се защитава статуквото въобще, се дават и на срещата между М. Горбачов и Дж. Буш в Малта (2-3 декември), когато вече „революциите от 1989 г." са приключили с „прочистването" на Източна Европа. 1990 година тласка процесът

[18] *Центрально*-Восточная Европа…, с.333.

на „забележителната трансформация" към „консолидация" на властта, прехвърлена към „некомунистическите сили". Тяхното бъдеще, както и на социалистическите им опоненти, не винаги е гарантирано от масова подкрепа (случаят с България), тъй като политическите загуби, предизвикани от непопулярни и често користно провеждани реформи, е трудно да бъдат компенсирани отново с обещания за скорошно благоденствие.

АВТОРИТЕ

Витка Тошкова – доктор на историческите науки, професор в Института за исторически изследвания при БАН, специалист по външна политика на България; международни отношения след Втората световна война; Източна Европа в политиката на САЩ и СССР; Русия през XX-XXI век.

Владимир Мигев – доктор на историческите науки, професор в Института за исторически изследвания при БАН, специалист по нова и най-нова политическа и културна история на България.

Евгений Кандиларов – доктор по история, сътрудник в Центъра за исторически и политологически изследвания и хоноруван преподавател в Историческия факултет на СУ "Св. Климент Охридски", специалист по външна политика на България; политическа и стопанска история на България след Втората световна война.

Евгения Калинова – доктор по история, доцент в Историческия факултет на СУ "Св. Климент Охридски", специалист по нова и съвременна българска история, външна политика на България, културна политика в годините на държавния социализъм.

Илияна Марчева – доктор по история, доцент в Института за исторически изследвания при БАН, специалист по политическа и стопанска история на България след Втората световна война.

Искра Баева – доктор по история, доцент в Историческия факултет на СУ "Св. Климент Охридски", специалист по нова и съвременна световна и българска история; историческо развитие на Централна и Югоизточна Европа.

Йордан Баев – доктор по история, доцент във факултет "Национална сигурност и отбрана" на Военна академия "Г. С. Раковски", специалист по българска и световна история в периода на Студена-

та война, военнополитически проблеми на сигурността, разузнавателна история и гражданско-военни отношения.

Луиза Ревякина – доктор на историческите науки, професор в Института за исторически изследвания при БАН, специалист по българо-съветски / българо-руски отношения; селските партии на Балканите; Коминтернът и България.

Нако Стефанов – доктор по история, доцент във ФКНФ на СУ "Св. Климент Охридски", специалист по социално-икономическо развитие на Япония, управление на качеството, японско фирмено управление, иновации и иновационни политики в страните от Източна Азия.

Наталия Христова – доктор по история, доцент в Нов български университет, специалист по съвременна история на България и история на модерната българска култура.

Никола Константинов – доктор по история, доцент, дългогодишен преподавател по съременна българска история в Медицинска академия – София (сега Медицински университет), и в ИФ на СУ "Св. Климент Охридски", специалист в областта на социалната политика, развитието на социалното и здравното осигуряване в България.

CONTENTS

BULGARIAN SOCIALISM AFTER THE SECOND WORLD WAR AS A RESEARCH ISSUE
Iskra Baeva 7

IDEAS ABOUT THE FORMATION OF THE POLITICAL SYSTEM OF THE SOCIALIST STATE
Iskra Baeva 25

FROM 'REAL' TOWARD 'DEMOCRATIC' SOCIALISM (Within the Zig-zags of the Ideological and Programme Development of the Bulgarian Communist Party after the WWII)
Evgeny Kandilarov 64

IDEOLOGICAL WORLD OF THE BULGARIANS WITH ITS IDEAS AND VALUES IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY
Nataliya Hristova 158

THE PROBLEMS OF SOCIALIST MODERNIZATION: BULGARIAN INDUSTRIALIZATION AFTER THE WWII
Iliyana Marcheva 178

INNOVATIONS AND INNOVATION POLICY IN BULGARIA UNDER THE STATE SOCIALISM
Nako Stefanov, Evgeny Kandilarov 225

THE STATE-BUDJET SYSTEM OF SOCIAL INSURANCE IN BULGARIA (1951-1995)
Nikola Konstantinov 307

THE COMMUNIST RULE AND THE NATIONAL SECURITY & DEFENCE SYSTEM IN BULGARIA. 1944-1989
Jordan Baev 356

SOCIALIST EXPERIMENT IN BULGARIAN AGRICULTURE 1944-1989
Iliyana Marcheva 389

IS THE SOCIALIST MAN EDUCATED? (The Development of Education and Science in Bulgaria During the State Socialism (1944-1989)
Rumiana Marinova-Christidi 429

DYNAMICS OF THE AESTHETICAL NORMS AND OF THE INTELLECTUAL HORIZONS 1944-1989
Nataliya Hristova 465

ETHNIC AND RELIGIOUS COMMUNITIES IN POST-WAR BULGARIA
Iskra Baeva, Evgenia Kalinova 517

BULGARIAN COMMUNIST PARTY AND THE RELIGIOUS COMMUNITIES IN BULGARIA (1944-1989)
Vladimir Migev 560

THE BULGARIAN COMMUNIST PARTY AND THE BULGARIAN AGRARIAN PEOPLE'S UNION. 1944-1989.
Luiza Reviakina 575

THE "MASS ORGANIZATIONS" IN BULGARIA IN THE AGE OF SOCIALISM (1944-1989)
Vladimir Migev 635

BULGARIA AND THE SOCIALIST STATES OF THE EASTERN BLOC
Iskra Baeva 662

BULGARIA'S POLICY ON THE BALKANS – THE CHALLENGES FROM THE WEST AND FROM THE SOUTH (1944 - 1989)
Evgenia Kalinova 712

THE WEST AND THE DEMOCRATIC TRANSFORMATION OF THE EUROPEAN SOCIALIST EAST
Vitka Toshkova 814

THE AUTHORS 835

ЦЕНТЪР ЗА ИСТОРИЧЕСКИ
И ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

ФОНДАЦИЯ “ФРИДРИХ ЕБЕРТ”

ИЗСЛЕДВАНИЯ ПО ИСТОРИЯ НА СОЦИАЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ

1944-1989

Българска

Първо издание

Съставител
Евгений Кандиларов

Редактор
Таня Турлакова

Художник
Емануил Манолов

Компютърен набор
Евгений Кандиларов

Графичен дизайн и предпечат
Графимакс ООД